

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2000

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ

Ἀναγνωστοπούλου 14, 106 73 Ἀθήνα

Academy of Athens

Research Centre for the Study of Modern Greek History

14, Anagnostopoulou Street, GR - 106 73 Athens, Greece

Académie d' Athènes

Centre de Recherche sur l' Histoire Moderne et Contemporaine de l' Hellénisme

14, rue Anagnostopoulou, GR 106 73 Athènes, Grèce

Copyright Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

ISSN 1108 – 295X

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2000

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ «Εὐρώπη» τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια	7-17
Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ἐγκύκλιοι (Αὐγ. 1821 - Ἰαν. 1822) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Εὐγενίου Β΄ περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων στὸν Ὄθωμανὸ κατακτητὴ	19-43
ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ, Δουλεία καὶ διπλωματία. Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας (9 Αὐγούστου 1828)	45-67
Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Μεταθανάτια Ἰωάννη Κωλέττη (Εὐρω ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ)	69-80
ΚΑΛΛΙΑ ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ Μοῦσες καὶ οἱ χωρικοί. Ἡ ἀγροτικὴ Κρήτη καὶ τὸ ἀρχαῖο στὸν ὕστερο 19ο αἰῶνα	81-130
Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, Δημήτριος Βικέλας. «Καὶ ἔμπορος ἀτελὴς καὶ ἀτελὴς λόγιος»;	131-145
ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ, Ἐκπαιδευτικὲς δραστηριότητες τοῦ Γεωργίου Δροσίνη	147-194
Ε. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Οἱ Ἕλληνες στὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ πορεία τῆς χώρας πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία (ἀγγλογαλλικὲς διενέξεις 1905-1930)	195-213
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ, Πρόσφυγες καὶ κτηνοτρόφοι. Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν στὶς Νέες Χῶρες (1923-1932)	215-228
Σ. ΡΙΖΑΣ, Ἡ Ἑλλάδα, οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ ἡ Εὐρώπη. Ἡ Ἀμερικανικὴ Βοήθεια καὶ τὸ νέο διεθνὲς πλαίσιο 1961-1963	229-270
ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Κίνησις «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίστασις 1940-44»: Κίνησις συμφιλίωσης	271-286
ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ, Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος στὴν τουρκικὴ ἱστοριογραφία	287-299
ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΜΠΟΤΟΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχεῖο Δημητρίου Ν. Χατζίσκου	301-307
Π. ΜΑΤΣΗΣ, Κατάλογος βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Μυλωνᾶ, ἀποκειμένων στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ	309-330

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ: Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Συμπληρωματικά για τὸν Ὀ- δυσσέα Ἰάλεμο	331-332
ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ, Μνήμη Ἀποστόλου Βακαλοπούλου. Προσω- πική μαρτυρία	333-342
ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΗ ΣΕΛΙΔΑ	343-345

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η «ΕΥΡΩΠΗ» ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Ιωάννης Καποδίστριας στο πλαίσιο των κρίσιμων γεγονότων και των έντονων πολιτικών ζυμώσεων που σηματοδοτούν την ευρωπαϊκή ιστορία στη διάρκεια της δεύτερης και της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα έχει επανειλημμένα υπογραμμιστεί και αναλυθεί. Η παρουσία του ως εκπροσώπου του ανακτοβουλίου της Πετρούπολης στις διπλωματικές διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν και ακολούθησαν τη σύγκληση του Συνεδρίου της Βιέννης, κυρίως όμως η συμμετοχή του στις σημαντικές διενεχθείσες διασκέψεις της περιόδου 1818-1822, υπήρξε περισσότερο από αισθητή, συχνά καθοριστική για την πορεία των ευρωπαϊκών πραγμάτων. Έχει όμως, αντίστροφα, σκιαγραφηθεί η εικόνα που είχε ο ίδιος διαπλάσει για την Ευρώπη – ύπαρκτή ή ιδεατή;

Ίχνηλατώντας το περιεχόμενο των κυρίων ιδεολογικών επιλογών που προσφέρονταν στους Ευρωπαίους κατά την έκταση της ναπολεόντειας περιόδου, θα ήταν δυνατό να προβληθεί πρωταρχικά το ερώτημα αν οι αναζητήσεις του Καποδίστρια εντάσσονταν στο πλαίσιο που προδιέγραφαν οι απόψεις του Συνεδρίου της Βιέννης ή αν κατέτειναν στην υπέρβασή του – προς την κατεύθυνση των ριζοσπαστικών αρχών και κανόνων που θεσμοθετήθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση. Άραγε, πιο συγκεκριμένα, η Ευρώπη που δραματιζόταν συνέπιπτε με την Ευρώπη της Παλινόρθωσης, αναδομημένη πάνω σε αυστηρά συντηρητικούς θεσμούς και προσηλωμένη στη διατήρηση του status quo; Ή μήπως προσέβλεπε, αντίθετα, στην ιδεατή Ευρώπη των ελευθεριών, των φυσικών δικαιωμάτων του ατόμου και του πολίτη, της λαϊκής κυριαρχίας, της αυτοδιάθεσης των λαών; Ο προσανατολισμός του Καποδίστρια έκλινε σταθερά προς την πρώτη κατεύθυνση. Ο προσδιορισμός εντούτοις της βασικής του επιλογής δεν θα όφειλε να επισκιάσει το φαινόμενο της ετερογένειας των επιδιώξεων που ήταν αναπόφευκτο βαθμιαία να ανακύψει στους κόλπους των ίδιων των προασπιστών του καθεστώτος της Βιέννης· εφόσον μάλιστα ο Καποδίστριας προοριζόταν να αποτελέσει τον πρωτοπόρο φορέα μιας δυναμικής ροπής, ασύμβατης με τη στατική αντίλη-

ψη πού, σὲ πείσμα τῶν ἐκδηλῶν δυσλειτουργιῶν καὶ ἀντινομιῶν τοῦ συστήματος, ἐξακολουθοῦσε νὰ διαπνέει ὅλους σχεδὸν τοὺς ὁμολόγους του στὸ πλαίσιο τῆς Συμμαχίας.

Ἡ πολιτικὴ προοπτικὴ πού διαγραφόταν γιὰ τὴν Εὐρώπη στὴ σκέψη τοῦ Καποδίστρια προβάλλει μὲ σαφήνεια μέσα τόσο ἀπὸ τὶς προσωπικὲς του ἐκμυστηρεύσεις ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα κείμενα πού φέρουν τὴν ὑπογραφή του. Τὸ συμφέρον τῆς Εὐρώπης ἐγκείται – σύμφωνα μὲ ἰδική του διατύπωση– εἰς «τὴν ἐδραίωσιν τοῦ συστήματος τοῦ ἐγκαθιδρυθέντος ἐν Παρισίοις καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν συνθηκῶν τῶν ἀποτελουσῶν τὴν βάσιν αὐτοῦ»¹ - πού συγκροτοῦν, κατὰ μίαν ἄλλη ἐκφρασὴ του, τὸ «Δημόσιον Δίκαιον τῆς Εὐρώπης»². Κατὰ τὴν πρώτη ὑπηρεσιακὴ συνεργασία του μὲ τὸν Αὐτοκράτορα, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1816, θὰ ὑποβάλει ἐκθεση ὅπου καὶ θὰ ἐντοπίσει τὸ «σπουδαιότερον καὶ γενικώτερον» μεταξὺ τῶν μεγάλων συμφερόντων, «ἅτινα τὸ ἀπαραβίαστον τῶν συνθηκῶν ὤφειλε νὰ ἐξασφαλίσῃ», στὴν προφύλαξιν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐπαναστάσεων³. Σὲ σειρὰ μεταγενέστερων ὑπομνημάτων του θὰ ἀναζητήσῃ τὰ μέσα προκειμένου οἱ συμμαχικὲς Δυνάμεις ἐνωμέναι, «μὲ πίστη ὁμόφωνη», νὰ ἀντιταχθοῦν στὰ «αἰσχρὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπανάστασης καὶ τοῦ ἐγκλήματος», «νὰ προφυλάξουν τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴν μάστιγα»⁴. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν μάλιστα αὕτη θὰ προτείνει τὸ 1818 τὴν σύστασιν μιᾶς «Γενικῆς Συμμαχίας» μεταξὺ τῶν κρατῶν πού συνολόγησαν τὶς συμφωνίες τοῦ 1815, προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὁ ἐλεγχὸς τῶν εὐρωπαϊκῶν ὑποθέσεων, ἡ ἐγγύησις τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστώτος καὶ ἡ διατήρησις στὸ θρόνον τῶν νόμιμων Εὐρωπαίων ἡγεμόνων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅσας ἡ παρέμβασις κρινόταν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως καὶ τὴν προάσπισιν τῆς εἰρήνης, θὰ ὀφείλε νὰ ἔχει, σὲ κάθε περίπτωσιν, συλλογικὸ χαρακτήρα. Στὸ εἰδικὸ αὐτὸ περιεχόμενον τῆς ἐπέμβασης θὰ ἐμμένει καὶ ὅταν ἐπιφορτιστεῖ, τὸ 1820, μὲ τὴν εὐθύνην τῆς σύνταξης τοῦ «προκαταρκτικοῦ πρωτοκόλλου» μὲ ἀναφορὰ στὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐξεγέρσεων στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴν ἰβηρικὴ χερσόνησο:

Ἐὰν ὑπῆρχε κάποιον ἐν Ἐθνὸς ἀνήσυχον καὶ ὀλέθριον, ἔτοιμον πάντοτε νὰ καταστρέψῃ τὰ ἄλλα, νὰ διχάσῃ, νὰ ἐξεγείρῃ ταραχὰς εἰς τὸν λαόν, δὲν εἶναι ἀμφίβολον ὅτι ὅλα τὰ ἔθνη κατέχουν τὸ δικαίωμα νὰ

1. [Ἰωάννης Καποδίστριας], *Αὐτοβιογραφία*, εἰσαγωγή, μετάφρασις καὶ σχόλια Μ. Λάσκαρι, [στὸ ἐξῆς *Αὐτοβιογραφία*], Ἀθήνα, 1962, σ. 70.

2. Π. Πετρίδης, *Ἡ διπλωματικὴ δρασίς τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, 1814-1831*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 106.

3. *Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σ. 79.

4. Τὰ σχετικὰ κείμενα, βλ. εἰς Πετρίδης, ὁ.π., σσ. 100-107, 95-99.

ένωθουν διὰ νὰ καταστείλουν τὴν ταραχὴν, διὰ νὰ τὸ τιμωρήσουν καὶ νὰ τὸ σταματήσουν διὰ παντὸς νὰ βλάπτῃ»⁵.

Τὸ κείμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο στὴν τελικὴ μορφή θὰ υἱοθετήσῃ καὶ θὰ ὑποβάλῃ στὸ Συνέδριο τοῦ Τροπιάου ὁ ἴδιος ὁ Μέττερνιχ, θὰ καθιερώσῃ – κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Harold Nicolson – τὸ δόγμα ὅτι ἂν ἐπικρατοῦσε ἡ ἐπανάσταση στὸ ἐσωτερικὸ ὁποιουδήποτε κράτους- μέλους τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, τὸ κράτος αὐτὸ θὰ ἀποβαλλόταν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς, ἐνῶ, παράλληλα, τὰ μέλη τῆς Συμμαχίας θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀναλάβουν ἀπὸ κοινοῦ ἐνοπλὴ δράση μὲ σκοπὸ τὴν ἐπαναφορὰ του στὴν ὁδὸ τῆς νομιμότητος⁶. Κατ' ἐπέκταση, ἡ μορφή αὐτὴ τῆς συσσωμάτωσης ἀνταποκρινόταν στὴ διττὴ φροντίδα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας: ἀφενὸς νὰ συσφιχθοῦν οἱ δεσμοὶ ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων καὶ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἡ ροπὴ πρὸς τὴν ἀνάληψη μεμονωμένων ἐκβιαστικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ ἀφετέρου νὰ προληφθεῖ ἡ προσφυγὴ στὴ βία μέσω τοῦ πειθαναγκασμοῦ ποὺ θὰ ἀσκοῦσε τὸ ἐνιαῖο μέτωπο τῶν μελῶν τῆς Συμμαχίας.

Ἡ σταθερὴ ἐμμονὴ στὶς ἀρχές αὐτές προκαθορίζει τὴ στάση τοῦ Καποδίστρια ἀπέναντι καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του. «Ἡ στερέωσις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συστήματος», ὑποστηρίζει, συνεπάγεται τὴν «διατήρησιν τῆς ἡσυχίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ»⁷. Ἡ ἐπιγραμματικὴ αὕτη τοποθέτηση ἀντικατοπτρίζεται πιστὰ στὴν τακτικὴ ποὺ θὰ υἱοθετήσῃ στὶς ἐπαναστατικὰς ζυμώσεις ποὺ συντελοῦνται στὴν Ἑλλάδα. «Μετεχειρίσθην τὴν γλῶσσαν» – γράφει σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικοινωνία ποὺ εἶχε μὲ τοὺς συμπατριῶτες του κατὰ τὴ διέλευση ἀπὸ τὴν Κέρκυρα – «ἦν μοι εἶχεν ὁρᾶσαι ὁ Αὐτοκράτωρ, γλῶσσαν ἄλλως τε, ὑπὸ τὰς τότε συνθήκας, σύμφωνον καὶ πρὸς τὰς ἰδικὰς μου πεποιθήσεις»⁸ καὶ ἐπεξηγεῖ: «Ὁ κόσμος ἔχει ἀνάγκην ἡσυχίας. Ταύτην δυνάμεθα νὰ ἐξασφαλίσωμεν μόνον διὰ τῆς ἐνώσεως μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων. Ὁ δὲ μέγας οὗτος καρπὸς τῶν προσπαθειῶν μας θὰ ἤξηφανίζετο εὐθὺς ὥς τὰ ἐν Ἀνατολῇ συμφέροντα ἠθελον ρίψει τὸ σπέρμα τῆς διχονοίας εἰς τὸ μέσον ἡμῶν». «Πρέπει συνεπῶς» – κατέληγε – «νὰ ἀφήσωμεν τὰ πράγματα ὥς ἔχουν»⁹. Κατηγορηματικὰ ἀρνητικὴ θὰ εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἡ ἀντίδρασή του στὴν ἐξαγγελία τῆς κήρυξης τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγῶνα στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1821: «Ἰδού, μία ἐπανά-

5. Πετρίδης, ὁ.π., σσ. 95-99, 109-112.

6. H. Nicolson, *The Congress of Vienna, A Study in Allied Unity: 1812-1822*, Λονδίνο 1946, σσ. 270-271.

7. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π., σ. 95.

8. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π., σ. 118.

9. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π., σσ. 110-111.

σταση πρόωρη για την Ελλάδα κινδυνεύει να αφανίσει όλους τους κόπους μου για την μελλοντική ευτυχία της». Με τον τρόπο αυτό αποδίδει τις πρώτες αντιδράσεις του ο Παπαδόπουλος-Βρετός, ενώ ο ίδιος ο μελλοντικός κυβερνήτης θα αποτυπώσει την άποψή του για την πρωτοβουλία των Φιλικών στο γνωστό υπόμνημα που υπέβαλε στον τσάρο Νικόλαο Α', το Δεκέμβριο του 1826, ακόμη και όταν ο αγώνας της 'Ανεξαρτησίας είχε ήθικα και πολιτικά δικαιωθεί: «έγκληματικό των έταιριστών κίνημα», αποτέλεσμα «σκευωριών δρακός τυχαρπάστων ανθρώπων»(!)¹⁰.

Η πρώτη αυτή ανίχνευση προσφέρθηκε για να προσδιορίσει την επιλογή του Καποδίστρια απέναντι στο θεμελιακό πολιτικό δίλημμα της εποχής του. Η τοποθέτησή του, ρητή και κατηγορηματική, τον κατατάσσει στους συνειδητούς έκφραστες του συντηρητικού ρεύματος – σ' αυτούς που ο J. B. Duroselle χαρακτηρίζει ως όπαδους της «παλαιάς», σε αντιπαράθεση με τη «νέα» Ευρώπη που δραματίζονταν οι φορείς του πνεύματος της Γαλλικής Επανάστασης¹¹. Αν έντούτοις έντοπιζόταν σ' αυτήν αποκλειστικά η διμερής διάσταση, ή αναφορά στις ιδέες που έτρεφε ο Καποδίστριας για το μέλλον της Ευρώπης θα κινδύνευε να αποδειχτεί όχι μόνο συμβατική, αλλά και, στην ανεπάρκειά της, παραπλανητική.

Πέρα, πράγματι, από το κεντρικό σχήμα της διμερούς αντίθεσης μεταξύ συντηρητικών και ριζοσπαστών, θα λειτουργήσουν στους κόλπους της ευρωπαϊκής κοινωνίας βαθύτερες δυναμικές που θα δημιουργήσουν αντιθετικά ρεύματα στο έσωτερικό των δύο ευρύτερων αυτών ιδεολογικών παρατάξεων. Το φαινόμενο αυτό θα γίνει αμεσότερα αισθητό στους κόλπους της συντηρητικής μερίδας, ή όποια έφερε την ευθύνη και το βάρος της εξουσίας. Στη διαχείρισή της, μέσα από τα συλλογικά όργανα που είχαν θεσμοθετηθεί στη Βιέννη, θα ανακύψουν βαθμιαία διαφοροποιήσεις που υπέκρυπταν έτερογενείς στρατηγικούς προσανατολισμούς, έστω και αν θα ήταν σε πρώτη όψη δυνατό να αναχθούν στο επίπεδο της τακτικής. Στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής, ο Καποδίστριας θα διαδραματίσει ρόλο καθοριστικό ανακινώντας πρώτος, μέσα από αυτούς τους διαύλους των ευρωπαϊκών ανακτοβουλιών, την ανάγκη για την υιοθέτηση μιās πολιτικής αντίληψης λιγότερο στατικής και περισσότερο δυναμικής, πρόσφορης να ανταποκριθεί, ως ένα τουλάχιστο σημείο, και τελικά να κατευθύνει τις πηγαίες αναζητήσεις των λαών, ισχυρότερων ή ασθενέστερων.

Η άφορμή για την εκδήλωση της διαφοροποίησής του απέναντι στους

10. Ό.π., σσ. 139,144. Βλ. επίσης, Κ. Σβολόπουλος «Ο 'Α. Ύψηλάντης και η εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Μιά επανεκτίμηση», *Μνήμη 'Α. Ύψηλάντη*, 200 χρόνια από τη γέννησή του, Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σσ. 59-76.

11. J. B. Duroselle, *L'Europe. Histoire de ses peuples*, Perrin 1990, σ. 309.

περισσότερο συντηρητικούς όμολόγους του, θά δοθεῖ όταν ὁ Καποδίστριας ἐπιφορτιστεῖ μέ τή σύνταξη τοῦ ἀνεπίσημου ὑπομνήματος, στίς 2 Νοεμβρίου, πού προοριζόταν, μετά τήν ὑποβολή του στίς συμμαχικές κυβερνήσεις, νά ἀποτελέσει τή βάση στίς διαβουλεύσεις γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἐκρυθμῆς κατάστασης στό βασίλειο τῆς Νεαπόλεως. Ὁ ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ Τσάρου ἐπανερχόταν στό προσφιλές του δόγμα τῆς συλλογικῆς ἐπέμβασης· εἰσηγοῦνταν ὁμως, παράλληλα, ὡς βασική προϋπόθεση, τήν προκαταρκτική ἀνάληψη πρωτοβουλίας γιά τή συμφιλίωση τοῦ βασιλιᾶ Φερδινάνδου μέ τὸ λαό του, μέ βάση «τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς τάξης πραγμάτων πού θά ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιά τήν πραγματοποίηση ἑνός γνήσιου ἐθνικοῦ πόθου». Στό μεταγενέστερο κείμενο τῆς «Αὐτοβιογραφίας», ὁ ἴδιος ὁ Καποδίστριας ἐπεξηγεῖ τήν πρότασή του:

Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ βάση ἐφ' ἧς ἐστηρίζετο ἡ παλινόρθωσις τῆς γαλλικῆς μοναρχίας ἀπετέλει γεγονός δεσποζούσης σημασίας, ὅπερ ἐξήσκει γενικὴν καὶ ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐφ' ὅλοκλήρου τῆς Εὐρώπης, καὶ ἀνατρέχοντες εἰς τὰ συμβάντα ἅτινα εἶχον ἀναγκάσει, τρόπον τινά, τὰς Δυνάμεις νά ἀναγνωρίσουν τῶ 1814 καὶ 1815 τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπὶ ἄλλης βάσεως ἐξασφαλίσεως τῆς γαλήνης ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Εὐρώπῃ, ἀγόμεθα κατ' ἀδήριτον ἀνάγκην νά ἀναγνωρίσωμεν ἐπίσης ὅτι πᾶσαι αἱ χῶραι αἱ ὑποστάσαι ἐπαναστατικὰς ἀνατροπὰς δὲν ἠδύναντο ἐν οὐδεμίᾳ περιπτώσει νά προλάβουν τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἀνατροπῶν τούτων κατ' ἄλλον τρόπον, ἢ μόνον διὰ συνετῶν θεσμῶν ἱκανῶν νά συνδυάσουν τὰ συμφέροντα τῶν παλινόρθωθέντων θρόνων καὶ τὰ παρόντα συμφέροντα τῶν λαῶν. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἦτο σύμφωνος καὶ πρὸς τὸ γράμμα ἀκόμη τῶν συνθηκῶν αἵτινες εἶχον ἀποτελέσει τὴν γενικὴν συμμαχίαν· συνεπῶς ἠδυνάμεθα νά ἐλπίζωμεν ὅτι αἱ πέντε Μεγάλαι Δυνάμεις θά συνεφώνουν ὅπως ἐφαρμόσουν τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς τὸ ζήτημα τῆς Νεαπόλεως, ἀκολουθῶντες δὲ καὶ εἰς τὸ ἰσπανικόν. Ὑπὸ τοιοῦτον πνεῦμα συνετάγησαν αἱ ἀνακοινώσεις, ἃς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπηύθυνε πρὸς τὰς συμμάχους Αὐλὰς, προσκαλοῦν αὐτὰς νά ἐξετάσουν τὴν πρότασιν συγκλήσεως νέου Συνεδρίου¹².

Ἡ εἰσήγησις τοῦ Καποδίστρια προκάλεσε, ὅπως ἦταν εὐλόγο, τὴ ζωνερὴ ἀντίδραση πρωταρχικὰ τῆς Βιέννης. «Εἰς τὴν Αὐλὴν τῆς Αὐστρίας» –ἐπιλέγει ὁ ἴδιος ἐπιγραμματικά– «δὲν ἤρρεσεν οὔτε ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκρίναμεν τὰ ἐν Νεαπόλει γεγονότα, οὔτε ἡ πρότασις νέου Συνεδρίου»¹³. Στὴ διάρκεια τῶν

12. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π., σ. 134.

13. Στὸ ἴδιο.

λίγων ἡμερῶν ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, ὁ Μέττερνιχ θὰ κατορθώσει, μέσα ἀπὸ τὸ διάυλο τῶν ἀπόρρητων διμερῶν διαβουλεύσεων κορυφῆς, νὰ στρέψει πρὸς διαφορετικὴ κατεύθυνση τὸ κείμενο τῶν τελικῶν αποφάσεων ποὺ θὰ περιληφθοῦν στὸ πρωτόκολλο τῆς 19ης Νοεμβρίου: ἡ ἀρχὴ τῆς συλλογικῆς ἐπέμβασης θὰ παραμείνει σεβαστή, ἀλλ' ἡ ἀναφορὰ στοὺς «γνήσιους ἐθνικοὺς πόθους» καὶ στὴν ικανοποίηση τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν παραχώρηση Συντάγματος θὰ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση γιὰ στήριξη τῆς ἐξουσίας τοῦ βασιλιᾶ Φερδινάνδου, ὡς πρωταρχικοῦ ἐχέγγυου γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς σταθερότητας στὴ Νεάπολη καί, γενικότερα, στὴν Εὐρώπη. Ἡ ὁμόθυμη σύνταξη τῶν ἐκπροσώπων τῆς Συμμαχίας πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Αὐστριακοῦ καγκελλάρου –πρῶτος ὁ ἴδιος ὁ Τσάρος– προοριζόταν νὰ σηματοδοτήσῃ τὴν ἀντίστροφη μέτρηση στὴ σταθερὰ ὡς τότε ἀνοδικὴ πορεία τοῦ μεγάλου Ἑλληνα διπλωμάτη¹⁴.

Θὰ ἦταν, ἄραγε, δυνατό ἡ ρηξικέλευθη πρωτοβουλία τοῦ Καποδίστρια νὰ ἀποδοθεῖ στὴν τάση γιὰ καιροσκοπικὴ προσαρμογὴ σὲ κάποιες ἀδήριτες πραγματικότητες, ποὺ ὁ ἴδιος ἤδη διέκρινε, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἐπέμεναν νὰ παραγνωρίζουν; Ἀναμφίβολα, ἡ καταφατικὴ ἀπάντηση θὰ ἐναρμονιζόταν μὲ κάποιες ὑπαγορεύσεις τοῦ διπλωματικοῦ λειτουργήματος. Οἱ βαθύτερες ὁμως καταβολές τῆς πρωτοβουλίας τοῦ ὀφείλουν νὰ ἐντοπιστοῦν στὸ σεβασμὸ ποὺ σταθερὰ ἔπρεπε, ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια, γιὰ τὴν προσωπικότητα τῶν ἐθνῶν – ἰσχυρότερων ἢ ἀσθενέστερων. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀσάφεια ἢ τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατοῦσε γύρω ἀπὸ τὴν ἐννοία τῆς ἐθνότητος, ὁ Καποδίστριας ἔλκυόταν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς σύζευξης ἔθνους καὶ κράτους, ἀπολήγοντας, μὲ τρόπο ἔμμεσο, στὴν οὐσιαστικὴ ἀποδοχή, ἂν ὄχι τῆς κλασικῆς ἀρχῆς, πάντως τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου τῶν ἐθνοτήτων· καὶ θὰ ἦταν, ἐπιπλέον, δυνατό νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι, ἔλκοντας τὴν καταγωγὴ ἀπὸ μιὰ περιοχὴ ποὺ εἶχε ἐπὶ μακροὺς αἰῶνες ὑποστειλὲ τὸ καθεστῶς μιᾶς ἐναλλασσόμενης ξενικῆς κυριαρχίας, βίωνε τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν περιστολὴ τῆς ἀνεξέλεγκτης ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας ἀπὸ ἐθνικὰ ἀλλότριους ἡγεμόνες, μέσω ἀκόμη τῆς εἰσαγωγῆς συντηρητικῶν συνταγματικῶν θεσμῶν. Ἡ Εὐρώπη – ὑποστήριζε ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου στὸ Ἀαχεν, τὸ 1818 – θὰ ὀφείλε νὰ προστατευθεῖ ἐναντι τοῦ κινδύνου τῶν ἐπαναστάσεων, ἀλλὰ καί, παράλληλα, τῆς ἀτεγκτῆς ἐπιβολῆς τοῦ δικαίου τῶν ἰσχυρότερων¹⁵. Προφανῶς, προσέβλεπε στὴν ἀποδοτικὴ ἔνταξη τῶν ἀσθενέστερων ἐθνικῶν ὄντοτήτων στὸ νέο σύστημα τῆς

14. Ἀναλυτικὰ βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Ἡ Ρωσία καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Ζήτημα στὸ Συνέδριο τοῦ Λάμπαχ», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 29 (1986), σσ. 5-34.

15. Πετρίδης, ὁ.π., σσ. 95-96.

εὐρωπαϊκῆς ἰσορροπίας, στήν ἐνσωμάτωσή τους στήν κατεστημένη εὐρωπαϊκὴ δικαιοταξία. Ἡ ἐκχώρηση ἑνὸς ἀνάλογου δικαιώματος «ἐκ τῶν ἄνω», ὑπὸ τὸν αὐστηρὸ πάντοτε ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, προσφερόταν, κατὰ τὴν ἀποψή του, ὡς μέσο κατοχύρωσης τῆς κατεστημένης γενικότερης τάξης πραγμάτων. «Τὰ Συντάγματα» – δεχόταν ὁ ἴδιος σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ του, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1820 – «προσφέρουν τὸν σπόρο τῆς ἐπαναστάσεως»· καὶ διευκρίνιζε: «Ἡ μόλυνσις, ἡ ὁποία προσβάλλει ὅλα τὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, εἶναι ἐπίφοβος μόνον μέχρι τοῦ σημείου μέσῳ τοῦ ὁποίου αἱ κυβερνήσεις ἀνοίγουν τὴν δίοδον εἰς αὐτὴν μὲ ἀσυγχώρητον ἀπρονοησίαν»¹⁶.

Ἀρκοῦσε, ἄραγε, μία ἀνάλογη διευκρίνηση γιὰ νὰ κατευνάσει τὴν ἀντίθεση τῶν ζηλωτῶν τοῦ συντηρητικοῦ καθεστώτος τῆς Βιέννης ἀπέναντι στὰ «ριψοκίνδυνα» ἀνοίγματα τοῦ Καποδίστρια; Ἦταν, πράγματι, ἡ συντηρητικὴ Εὐρώπη τῆς Παλινόρθωσης διατεθειμένη νὰ ἐπανεισαγάγει, ἀνανεωμένο, ἔστω, καὶ νοθευμένο, τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ; Ἀσφαλῶς ὄχι, ἐπισημαίνει σημαντικὸς ἱστορικὸς τῶν ἡμερῶν μας, ὁ Henri Brugmans:

Μετὰ τὴν Βιέννη, ἡ εἰκόνα εἶχε μεταβληθεῖ. Ἀναμφίβολα, ἡ «φιλοσοφία» ἐξακολουθοῦσε νὰ βαδίζει πρὸς τὰ ἑμπρός, ἐφόσον ἀνταποκρινόταν στὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν. Τὴ φορὰ ὅμως αὕτη, δὲν εὗρισκε ἀπήχηση μετὰ τῶν βασιλιάδων. Ἐξαιτίας τῆς μετριότητός τους; Ὁχι ἀποκλειστικά. Πράγματι, οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἐομήνευαν ἐπίσης μὲ τὸν τρόπο τους τὴν ἐπαναστατικὴ ἐμπειρία ποὺ μόλις εἶχαν βιώσει. Πρὶν ἀπὸ τὸν ἰακωβινισμό, πρὶν ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα, ἡ ἐρωτοτροπία μὲ τὶς «νέες ιδέες» ἦταν ἐπιτρεπτή. Ἦδη ὅμως, ὅταν ἦταν πλέον γνωστὸ ποῦ ὀδηγοῦσαν αὐτὲς οἱ ιδέες, τί θὰ ἔκαμαν οἱ ἐκτραχηλισμένες λαϊκὲς μάζες, κρινόταν ἐπιβεβλημένη ἡ φρόνησις. Οἱ φωτισμένοι μονάρχες τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμά τους προσφερόταν γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ κράτος καὶ ὁ λαός, σὲ ἀναγνώριση, θὰ ἀνήγειρε ἀψίδες θριάμβου γιὰ τοὺς ἐστεμμένους ἀπελευθερωτὲς του. Σήμερα, ἀντίθετα, μετὰ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης, δὲν ἦταν δυνατό νὰ καλλιεργοῦνται ἀνάλογες αὐταπάτες. Εἶχε γίνει πλέον γνωστὸ, ἀκριβῶς σὲ βάρος τους, ὅτι ἡ εὐγνωμοσύνη δὲν ἀποτελεῖ παράγοντα τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι καὶ ὅτι, κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες αὐτὲς, ἡ φρόνησις ἔγκειται στὴ μικρότερη δυνατὴ προσβολὴ τῆς ἰσχύουσας τάξης πραγμάτων¹⁷.

Ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτὲς ἀποβαίνει κατανοητὴ ἡ ριζικὴ ἀντίθεση τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀτεγκτῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν κανόνων τῆς Βιέννης

16. Πετρίδης, ὁ.π., σ. 113.

17. H. Brugmans, *L' Europe des Nations*, Παρίσι - Λιέγη 1970, σ. 246.

ἀπέναντι στις εισηγήσεις τοῦ Καποδίστρια, πού εἰσήγαν στο πεδίο τῆς τακτικῆς, ἐπίφοβες ἀποκλίσεις. Ἡ σταθερὴ προσήλωση τοῦ Κερκυραίου εὐπατρίδη, σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τοὺς γενικότερους προσανατολισμούς του στὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος τῶν Ἑλλήνων, θὰ διευρύνει τὸ χάσμα. Ὅπωςδήποτε, ἡ βίωση τῆς ἐθνικῆς ιδέας δὲν εἶχε τρέψει τὸν Καποδίστρια πρὸς τὴν υἱοθέτηση ἀρχῶν καὶ πρακτικῶν πού ἐξέρχονταν ἀπὸ τὸ πλαίσιο των γενικότερων στρατηγικῶν ἐπιδιώξεων τῶν Συμμάχων Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν συμπατριωτῶν του ἀπὸ τὸν ξενικὸ ζυγὸ δὲν θὰ ὀφείλε, σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση, νὰ συναφθεῖ μὲ τὶς ριζοσπαστικὲς ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης· ἡ ἐθνικὴ χειραφέτησή τους προϋπέθετε τὴν προγενέστερη δημιουργία στερεῆς διοικητικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὑποδομῆς. Τὸ γνωστὸ ὑπόμνημά του τῆς 18ης Ἀπριλίου 1819 «ἐπὶ τῶν μέσων βελτιώσεως τῆς τύχης τῶν Ἑλλήνων» δὲν ἀνταποκρινόταν σὲ μόνες τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς τρέχουσας πολιτικῆς συγκυρίας, ἀλλὰ καὶ στὴν εἰδικότερη ἐφαρμογὴ τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς ἀντίληψής του στο χῶρο τῆς γενέτειράς του¹⁸. «Ὅφείλομεν» –ὕπογράμμισε ρητά– «νὰ βοηθηθῶμεν μετὰξὺ μας, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀπομακρυνθῶμεν ἀπὸ τὰς βάσεις τῆς ἠθικῆς, ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς ὁποίας ὀφείλομεν νὰ ὀργανώσωμεν ἓν ἔθνος»¹⁹. Πῶς ὁμῶς, ἤδη, θὰ ἀντιδροῦσε, ὡς κορυφαῖος Εὐρωπαῖος διπλωμάτης, ἀπέναντι στο τετελεσμένο γεγονός τῆς ἔκρηξης τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, τὴν ὁποία παρὰ τὴν ἀντίθετη βούλησή του, προκάλεσαν «ἀνησυχοὶ καὶ ταραχοῦχοι», «δράξ τυχάρπαστων ἀνθρώπων» – κατὰ τοὺς, ἀκόμη καὶ μεταγενέστερους, χαρακτηρισμούς του²⁰.

Ἄν, πράγματι, ἡ ἀναταραχὴ στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴν ἰβηρικὴ χερσόνησο εἶχε ἀποτελέσει τὸ ἔναυσμα, ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος τῶν Ἑλλήνων προοριζόταν νὰ ἀποτελέσει τὸν καταλύτη στὴν μορφοποίησι τῆς ἰδιαίτερης ἀντίληψης τοῦ Καποδίστρια γιὰ τοὺς κανόνες πού θὰ ὀφείλαν νὰ διέπουν τὴν εὐρωπαϊκὴν πολιτικὴν. Ἡ ἐδραίωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγῶνα στὴν Ἑλλάδα ἀποδείκνυε ὅτι ἡ σχολαστικὴ διατήρηση τοῦ status quo δὲν ἦταν σὲ κάθε περίπτωση δυνατὴ στὴν εὐρύτερη ἔκταση τῆς ἡπείρου ὅταν, ὄχι μόνον φιλοδοξίες καὶ συμφέροντα, ἀλλὰ καί, ἀκόμη, ζωτικὲς ἀναζητήσεις ἢ ἀνάγκες ὑπόκεινταν – ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν βούληση τῶν πέντε ἀνακτοβουλίων – στὴ διαδικασία μιᾶς ἀένανης δυναμικῆς μεταλλαγῆς. Τὰ γεγονότα ἔτειναν νὰ ἐπιβεβαιώσουν ὅτι ἡ βαθύτερη ἀντινομία πού κατέτρυνε τὸ σύστημα τῆς Βιέννης θὰ ἐκδηλωνόταν σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πορεία λιγότερο τῶν ἰδίων

18. Ἐ. Πρεβελάκης, «Ἡ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια 6/18 Ἀπριλίου 1819», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1967, σσ. 298-328.

19. Στὸ ἴδιο.

20. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π., σσ. 59, 144.

τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ περισσότερο τῶν ἀσθενέστερων εὐρωπαϊκῶν ἔθνων. Ἡ στατική ἀντίληψη ποὺ πρέσβευαν οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ καθεστῶτος τῆς Βιέννης, στὴ μεγάλη πλειονότητά τους, συνεπαγόταν ἤδη εἴτε τὴν ἀσφυκτική «προστασία», εἴτε τὴν καταπίεση, εἴτε καὶ αὐτὴ τὴ βάνανυση παραγνώριση τοῦ δικαιώματος μιᾶς πολιτικᾶ ἀνθυπόστατης ὑπαρξης. Ὁ Καποδίστριας ἦταν κατηγορηματικὰ ἀντίθετος στὸν τρόπο ἐκδήλωσης καὶ στὸ ριζοσπαστικὸ πνεῦμα ποὺ ἐνέπνεε τοὺς ὑποκινητὲς τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν Ἑλλήνων· κατέληγε, ἐντούτοις, νὰ εἰσαγάγει ἓνα διαφορετικὸ σκεπτικὸ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν συνεπειῶν τῆς ἐξέγερσης, τὸ ὁποῖο καὶ ἀνταποκρινόταν στὶς πάγιες ἀπόψεις του γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἔθνων στοὺς κόλπους τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του. Ὁ γνωστός, κυρίως ἀπὸ τὴν «Αὐτοβιογραφία», διάλογός του μὲ τὸν Τσάρο ἀντικατοπτρίζει πιστὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀντίληψή του γιὰ τὸν τρόπο ἐναρμόνισης σκοπῶν καὶ μέσων, ποὺ προσφέρονταν γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν κατοχύρωση τῆς εἰρήνης καὶ στὴν ἀποτροπὴ μιᾶς μείζονος ἀναταραχῆς στὶς ἀνατολικὲς παρυφές τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου:

Ἄς παραδεχθῶμεν, Μεγαλειότατε, ὅτι ὑπάρχει ἐπαναστατικὸν διεθυντήριον ἐν Παρισίοις, ἢ οἰοῦντο ἄλλοι, καὶ ὅτι ἐργάζεται ἀδιακόπως πρὸς ἀνατροπὴν ὅλων τῶν ὑφισταμένων κυβερνήσεων. Ἄς δεχθῶμεν ὅτι αἱ κυβερνήσεις αὗται δὲν δύνανται κατ' ἄλλον τρόπον νὰ καταπολεμήσουν καὶ νὰ νικήσουν τὸν ἐσωτερικὸν τοῦτον ἐχθρόν, εἰμὴ ἀντιτάσσουσαι εἰς αὐτὸν ἑνὰ στρατεύματα. Ἄς δεχθῶμεν, τέλος, ὅτι προσφεύγουν εἰς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα ἵνα τύχουν τοιαύτης βοηθείας. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην μήπως ἡ Ὑμέτερα Μεγαλειότης δὲν ἔχει ἄρκετὰ στρατεύματα διὰ νὰ παράσχη τὴν ζητηθεῖσαν βοήθειαν καὶ ἐπιβληθῇ συγχρόνως καὶ εἰς τοὺς Τούρκους διὰ στρατιωτικῆς κινήσεως εἰς τὸν Προῦθον καί, ἐὰν εἶναι ἀνάγκη, εἰς τὸν Δούναβιν;

Ἐξ ἄλλου παραδίδοντες τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν αἰμοβόρον μανίαν τῶν Τούρκων, δὲν ὑποβοηθοῦμεν ἄραγε τὰ σχέδια τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐπαναστατικῶν αὐτουργῶν ἀντὶ νὰ τὰ ματαιώσωμεν; Ἐὰν οὗτοι ἔχουν κοινόν τι καθωρισμένον πρόγραμμα, τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ ἀποβλέπη εἰς τὸ νὰ περιαγάγῃ εἰς πλήρη ἀνυποληψίαν τὰς νομίμους κυβερνήσεις καὶ νὰ ἐξεγείρῃ ἐναντίον των τὴν κατακραυγὴν τῶν λαῶν. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἐγκαταλειπόμενοι εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Τούρκων θὰ ἀμυνθοῦν μὲ τὸ θάρρος τῆς ἀπελπισίας. Τότε θὰ συμβῇ ἐν ἓκ τῶν ἐξῆς τριῶν: ἢ θὰ ὑποστῇ ἡ Ἑλλὰς τὴν τύχην τῶν παριστριῶν ἡγεμονιῶν, ἢ θὰ συντρίψῃ διὰ παντός τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν, ἢ, τέλος, ὁ ἀγὼν θὰ παραταθῇ μετ' ἐναλλασσομένων ἐπιτυχιῶν καὶ ἀποτυχιῶν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν αἱ εὐρωπαϊκαὶ κυβερνή-

σεις θα τεθοῦν εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τοὺς Τούρκους. Εἰς τὴν δευτέραν, θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ ἀναγνώρισουν ἐν Ἑλλάδι μίαν κατάστασιν τὴν ὁποίαν θὰ ἔχουν προηγουμένως ἀποδοκιμάσει. Εἰς τὴν τρίτην περίπτωσιν θὰ ἀφήσουν νὰ ὑφίσταται ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν λαῶν των τὸ πλεον ἐπικίνδυνον παράδειγμα, ἥκιστα δὲ κατάλληλον διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ τὰ πνεύματα εἰς κατάστασιν ἡσυχίας, μονιμότητος καὶ ἐσωτερικῆς γαλήνης. Τὸ νὰ ἐλπίζωμεν διὰ διαπραγματεύσεων νὰ ἀγάγωμεν τοὺς Τούρκους εἰς τὸ νὰ συμπεριφεροῦν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς κατὰ τρόπον ἀνθρώπινον καὶ λογικόν, αὐτὸ σημαίνει νὰ περιφρονήσωμεν τὴν πείραν τῶν αἰώνων καὶ νὰ ἀγνοήσωμεν καὶ τὴν ἰδικὴν μας πείραν. Δια τοῦτο μόνον μὲ τὴν δύναμιν τῶν ὅπλων δυνάμεθα, ἐφ' ὅσον ἔτι εἶναι καιρὸς, νὰ εἰρηνεύσωμεν τὴν Ἀνατολὴν χωρὶς νὰ θέσωμεν ἐν κινδύνῳ τὴν γενικὴν συμμαχίαν, ἴσως δὲ μάλιστα νὰ τὴν καταστήσωμεν στενοτέραν συσφίγγοντες τοὺς ἀποτελοῦντας αὐτὴν δεσμούς, οἵτινες αἰσθητῶς ἐχαλαρώθησαν κατόπιν τῶν ἐν Τροππὰου καὶ Λάυβαχ ληφθεῖσων ἀποφάσεων.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Αὐτοκράτωρ μὲ διέκοψε ἀντικρούων τὴν τελευταίαν ταύτην ἀπόφιν καὶ ὑποστηρίζων ὅτι, μολονότι ἡ Ἀγγλία εἶχεν οἰκειοθελῶς ἀπομονωθῇ, ἡ εὐρωπαϊκὴ συμμαχία, μετὰ τὸ Τροππὰου καὶ τὸ Λάυβαχ, εἶχε εἰ περ ποτὲ ἀποβῇ ἰσχυρά.²¹ Ἡ κατηγορηματικὴ ἀντίκρουσις τῶν ἀποφάσεων τοῦ Καποδίστρια ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον ἀποτελοῦσε ἀντανάκλασις τῆς γενικότερης ἀρνήσεως τῶν κορυφαίων ἐκπροσώπων τῆς Συμμαχίας ἀκόμη καὶ νὰ τις συζητήσουν. Ἀντιμετωπίζοντας – ὅπως ὁ ἴδιος ἀφηγεῖται – τὰ ἀμήχανα ὡς εἰρωνικὰ βλέμματα ὅλων τῶν ὁμολόγων του, ἐπέκρινε τὸ σύστημα ποὺ εἶχε υἱοθετηθεῖ, ὡς ἀπρόσφορο γιὰ νὰ ἐξαλείψει τὴ διένεξιν Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. «Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ status quo (στὴν Εὐρώπῃ)» – τοὺς ἐπεσήμανε – «τοῦτο παρῆλθε ἀνεπιστρεπτεῖ». Καὶ ἐπιλέγει: «Ἐκοιτάχθησαν, ὕψωσαν τοὺς ὤμους καὶ ἴσως μὲ ὠκτιραν διὰ τὰς ὑπερβολὰς εἰς τὰς ἰδέας μου...»²².

Ἡ τοποθέτησις τοῦ Καποδίστρια ἀπέναντι ἀρχικὰ στὸ ζήτημα τῆς Νεαπόλεως καὶ κυρίως, στὴ συνέχεια, ἀπέναντι στὸ ἐλληνικὸ ζήτημα, αἰρετικὴ σὲ σχέση μὲ τὴ στάσι τῶν ὑπόλοιπων ἐκπροσώπων τῆς Συμμαχίας, θὰ ἐπιφέρει τελικὰ τὴ διάρρηξιν στὶς σχέσεις του μὲ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον καὶ θὰ ἐπισύρει, ἀναπόφευκτα, τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἀπὸ τῆ θέσεως τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν. Ὁ Μέττερνιχ, νικητὴς στὴν ἀνισὴ αὐτὴ ἀναμέτρηση, πιστὸς ἐκφραστὴς τοῦ πνεύματος ποὺ φάνηκε σὲ πάγια βάση νὰ ἐπικρατεῖ στοὺς κόλπους τῆς Συμμαχίας, θὰ θεωρήσῃ – γεγονὸς ποὺ θὰ ἐπι-

21. Αὐτοβιογραφία, δ.π., σσ. 146-147.

22. Αὐτοβιογραφία, δ.π., σσ. 140-141.

βεβαιωθεί— ὅτι καὶ ἡ θαυμαστὴ σταδιοδρομία τοῦ Ἑπτανήσιου διπλωμάτη εἶχε τερματιστεῖ. Ὑποδηλώνει, ἄραγε, ἡ πρόβλεψη αὐτὴ μιὰ χαιρέκακη ἀπλῶς διάθεση ἢ, μήπως, καὶ τὴν πεποίθηση τοῦ «ἀμαξηλάτη τῆς Εὐρώπης» ὅτι ὁ Κερκυραῖος εὐπατρίδης εἶχε μοιραῖα παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν ὁδὸ —κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη τὸν μονόδρομο— ποὺ εἶχε διανοιγεῖ μὲ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τῆς Βιέννης; Μήπως, πράγματι, πίσω ἀπὸ τὸν εἰρωνικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «ποιητῆ», ποὺ ὁ Αὐστριακὸς καγκελλάριος ὠμὰ τοῦ ἀπέδιδε, ὑποδηλώνονταν καὶ ἡ πεποίθησή του ὅτι οἱ ιδέες τοῦ Καποδίστρια ἀντέφασκαν στὴν οὐσία μὲ τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ ἑνὸς συστήματος τοῦ ὁποίου, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ὑποστηρικτῆς; «Ἐκεῖνος διαπνέεται πάντοτε ἀπὸ ιδέες, ἐνῶ ἐγὼ ἀπλῶς ἀπὸ ρεαλισμό» —εἶχε ἐκμυστηρευτεῖ, ἐνωρίτερα, στὴν κόμισσα De Lieven²³. Ἦταν, ἄραγε, πραγματοποιήσιμο —εἶναι δυνατό καὶ σήμερα νὰ διερωτηθοῦμε— τὸ ὄραμα μιᾶς Εὐρώπης, στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας θὰ ἐξισορροποῦνταν ἡ παντοδυναμία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, θεσμικὰ ἐπιπλέον κατοχυρωμένη, μὲ τὴν ἀνάδειξη καὶ τὸ σεβασμὸ τῆς προσωπικότητος τῶν ἀσθενέστερων ἐθνῶν καὶ λαῶν, ἡ παγίωση τοῦ status quo μὲ τὴν προοδευτικὴ κατίσχυση τοῦ δικαίου τῶν ἐθνότητων, ἡ διασφάλιση, τέλος, τῆς ἀδιαμφισβήτητης κυριαρχίας τῶν ἡγεμόνων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικράτειάς τους μὲ τὴ βαθμιαία εἰσαγωγή συνταγματικῶν θεσμῶν; Δύο αἰῶνες ἀργότερα εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποστηρίχτει ἀνεπιφύλακτα ὅτι ὁ Καποδίστριας εἶχε ὀρθὰ διαγνώσει τὴ δυναμικὴ φορὰ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ἡ πορεία του ὁμως πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση δὲν ἦταν ἐφικτὴ μέσα ἀπὸ τὴν στενωπὸ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμμαχίας, τοὺς στρατηγικοὺς στόχους καὶ τὶς θεμελιακὰς ἀρχὲς τῆς ὁποίας εἶχε καταρχὴν καὶ ὁ ἴδιος ρητὰ υἱοθετήσει.

ABSTRACT

Constantine Svolopoulos, *The Image of Europe of John Capodistrias*

The presence of John Capodistrias on the diplomatic stage of Europe was associated with events and developments of decisive importance. What was the image of Europe, which the Corfiot politician envisaged? A conservative Europe, or a democratic and liberal Europe as defined by the principles of the French Revolution? The “old” or the “new” Europe? In the final analysis, it is probable that Capodistrias vainly tried to conciliate his fundamentally conservative views with liberal proposals, which contradicted with the maintenance of the conservative regime, which he himself had contributed in creating.

23. Στις 28 Δεκεμβρίου 1818, J. Hanoteaux, *Lettres du prince de Metternich à la comtesse De Lieven*, Παρίσι 1909, σ. 96.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ (ΑΥΓ. 1821 - ΙΑΝ. 1822) ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΕΥΓΕΝΙΟΥ Β' ΠΕΡΙ ΔΟΥΛΙΚΗΣ ΥΠΟΤΑΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΟ ΚΑΤΑΚΤΗΤΗ

Χωρίς να θέλουμε να μειώσουμε κατ' ελάχιστο την αναμφισβήτητη προσφορά της Έκκλησίας γενικότερα και του Οικουμενικού Θρόνου (της πράγματι «Μητρός Έκκλησίας») ειδικότερα στο δυνάμενο Γένος, κατά την μακράιωνα τουρκική κυριαρχία, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο, υπό τη διπλή του ιδιότητα, ως εκκλησιαστικός θεσμός και κορυφή της Όρθοδοξίας αλλά και ως θεσμός του κυρίαρχου Όθωμανικού κράτους, ήταν υποχρεωμένο να τηρεί τους νόμους και να προσπαθεί (τουλάχιστον προς τα έξω) και τα συμφέροντα του Τούρκου κυρίαρχου¹. Αλλά και ως εκ της φύσεώς του το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που εκπροσωπεί την Έκκλησία, είναι συντηρητικό και προσκολλημένο στην παράδοση και στα καθιερωμένα. Γι' αυτό, όταν οι Έλληνες υπόδουλοι, ήδη από τα τέλη του ΙΗ' αιώνα, ενθαρρυνόμενοι από τα φιλελεύθερα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης, τα κατορθώματα του Λάμπρου Κατσώνη, τους ρωσοτουρκικούς πολέμους και το έθνεγερτικό σάλπισμα του Ρήγα Βελεστινλή, άρχισαν να κινούνται κατά του Όθωμανού κυρίαρχου για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και την απόκτηση της πολιτικής τους ελευθερίας, οι τότε οικουμενικοί πατριάρχες έξαπέλυαν έγκυκλίους προς τους Έλληνες υποδούλους, με τις όποιες τους ζητούσαν να αποκηρύξουν κάθε επαναστατικό κίνημα, που οι ίδιοι το χαρακτήριζαν ως «άνταρσία» και «άποστασία». τους προέτρεπαν επίσης να καταθέσουν τα όπλα, εάν τυχόν είχαν ξεγερθεϊ, και να δηλώσουν πλήρη και δουλική ύποταγή και ευπείθεια στην «θεόθεν Βασιλεία», δηλαδή στον Τούρκο σουλτάνο, διότι «πᾶς ὁ ἀντιτασσόμενος αὐτῇ

1. Για το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως θεσμό της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. την πρόσφατη έκτενη ειδική μονογραφία του Π. Κονόρτα, *Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, 17^{ος} - αρχές 20^{ου} αιώνα, Εκδ. «Αλεξάνδρεια», [Αθήνα] 1998, κυρίως σσ. 295-361.

τῇ θεόθεν ἐφ' ἡμᾶς τεταγμένη κραταιᾷ Βασιλείᾳ, τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκεν»².

Ἐχομε ἔτσι τέτοιες πατριαρχικές ἐγκυκλίους περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς τῶν νησιωτῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἐξ ἀφορμῆς τῆς δράσεως τῶν Ρώσων κυρίως ἐναντίον τῶν Τούρκων κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα καὶ τῆς συνεργασίας κάποιων νησιωτῶν μὲ τὴν ὁμόδοξη Ρωσία. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Προκόπιος Α' ὁ Ριζομάντης ὁ ἀπὸ Σμύρνης (29 Ἰουν. 1785 - 30 Ἀπρ. 1789)³ ἐξαπέλυσε τρεῖς ἐγκυκλίους περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς στοὺς κρατοῦντες, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστές, τῶν ἐτῶν 1787 (Αὐγ. 25), 1788 (Αὐγ. 1) καὶ μία ἀχρονολόγητη⁴· ἄλλες τρεῖς ἐπίσης εἶναι γνωστές τοῦ Νεοφύτου Ζ' τοῦ ἀπὸ Μαρωνείας (α' πατριαρχία: 1 Μαΐου 1789 - 1 Μαρτίου 1794· β': 19 Δεκ. 1798 - 17 Ἰουν. 1801)⁵, δύο τοῦ ἔτους 1789 (Ἰουν. 8 καὶ Νοεμ. 2, ἀντίστοιχα) καὶ μία τοῦ 1799 (Μαρτ. 14)⁶· ἄλλη μία, τέλος (πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τῆς μεγάλης Ἐπανάστασης τοῦ '21), παρόμοια ἐγκύκλιος εἶναι γνωστή, τοῦ ἔτους 1801 (Ἰουν. 20)⁷, τοῦ οἰκουμ. πατριάρχου Καλλινίκου Δ' τοῦ ἀπὸ Νικαίας (α': 17 Ἰουν. 1801 - 22 Σεπτ. 1806· β': 10 Σεπτ. 1808 - 23 Ἀπρ. 1809)⁸. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ γράμματα περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς στοὺς κρατοῦντες τῶν δύο τελευταίων πατριαρχῶν, Νεοφύτου Ζ' καὶ Καλλινίκου Δ', στάλθηκαν ἀμέσως μὲ τὴν ἀνοδό τους στὸν πατριαρχικὸ θρόνο.

Ὅταν ἐξεράνη ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις κατὰ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821, μὲ τὸν Ἀλέξαν-

2. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν αἰετὶμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων Ἀγῶνος, τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε'*, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1865, σ. 230 (ὅπου συνοδικὸ γράμμα τοῦ Γρηγορίου Ε' πρὸς τὸν Μολδαβίας Βενιαμίν, τοῦ Μαρτίου τοῦ 1821, καταδικαστικὸ τῆς Ἐπανάστασης).

3. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36-1884* (α' ἔκδ. Κων/πολῖς [1885-1890]), ἔκδ. β', Φιλολογικὴ Ἐπιμέλεια - Πίνακες - Εὐρετήρια ὑπὸ Ν. Λ. Φοροπούλου, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, Ἀθήναι 1996, σ. 571-574· Μητροπ. Σάρδεων Γερμανός, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς*, Μέρος Β' (1702-1936), Ἐν Κων/πολεὶ 1938, σ. 111-115, 147.

4. Π. Γ. Ζερλέντης, «Πατριαρχῶν γράμματα διατακτικὰ πρὸς τοὺς νησιώτας περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς κρατοῦντας», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 9 (1926) σσ. 100, 101-106 (ὅπου δημοσίευση τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων).

5. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *ὁ.π.*, σσ. 574-579, 585-589· Σάρδεων Γερμανός, *ὁ.π.*, σσ. 115-132, 147.

6. Π. Γ. Ζερλέντης, *ὁ.π.*, σσ. 98, 100, 106-112 (ὅπου καὶ δημοσίευση).

7. Π. Γ. Ζερλέντης, *ὁ.π.*, σσ. 100, 113-115 (ὅπου καὶ δημοσίευση).

8. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *ὁ.π.*, σσ. 589-592, 594· Σάρδεων Γερμανός, *ὁ.π.*, σσ. 147-152, 207.

δρο Ὑψηλάντη ἐπὶ κεφαλῆς, μὲ τὴν περίφημη προκήρυξή του (24 Φεβρ. 1821) «Μάχου ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος», ὁ τότε οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ (α΄: 19 Ἀπρ. 1797-18 Δεκ. 1798· β΄: 23 Σεπτ. 1806-10 Σεπτ. 1808· γ΄: 14 Δεκ. 1818-10 Ἀπρ. 1821)⁹, ὁ πράγματι ἐθνομάρτυρας καὶ ἱερομάρτυρας, ποὺ τὸν καθαγίασε ἡ ἀγχόνη τῶν Τούρκων († 10 Ἀπρ. 1821), ἐξαπέστειλε, τὸν Μάρτιο τοῦ 1821, ἔξι ἐγκυκλίους καὶ συστατικὲς ἐπιστολὲς καταδικαστικὲς καὶ ἀφοριστικὲς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν πρωτεργατῶν τῆς Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη καὶ τοῦ Ἡγεμόνα Μολδαβίας Μιχαὴλ Σούτσου: δύο στὸ μητροπολίτη Μολδαβίας καὶ ἑξαρχο Πλαγηνῶν Βενιαμὶν καὶ στοὺς ἄρχοντες, πραγματευτὲς καὶ ἀπαξάπαντες Χριστιανούς τῆς περιοχῆς¹⁰, μία στοὺς ἀρχιερεῖς καὶ κάθε βαθμοῦ κληρικοὺς καὶ μοναχοὺς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 21 συνοδικοὺς ἀρχιερεῖς, συνυπογράφει καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Πολύκαρπος¹¹, ἄλλη πρὸς τὸν Τριπόλεως καὶ Ἀμυκλῶν Δανιήλ¹², πέμπτη πρὸς τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸν¹³ καὶ ἕκτη πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ¹⁴.

Οἱ πατριαρχικὲς αὐτὲς ἐγκύκλιοι, γιὰ τὴν εὐρύτερη διάδοσή τους, κυκλοφοροῦσαν συνήθως σὲ ἔντυπη μορφή, τυπώνονταν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Πατριαρχείου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δημοσιεύονταν καὶ σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ (π.χ. «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» τῆς Βιέννης κ.ἄ.).

Τὴ χαρμόσυνη γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ἡμέρα τῆς λαμπροφάνου Ἀναστάσεως τοῦ Θεανθρώπου, αἱματοβαμμένη ὁμως γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ Γένος Κυριακὴ τῆς 10^{ης} Ἀπριλίου τοῦ 1821 ποὺ ὁ μαρτυρικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, ἀφοῦ κακοποιήθηκε καὶ ἐξευτελίστηκε ἀπὸ τοὺς βάρβαρους Ὀθωμανοὺς δημίους του, ὁδηγήθηκε στὸν Γολγοθὰ τῆς ἀγχόνης, τὴν ἴδια ἡμέρα ἐκλέγεται, κατόπιν σουλτανικοῦ ὀρισμοῦ, διάδοχός του ὁ ἀπὸ Πισιδίας

9. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *ὁ.π.*, σσ. 582-585, 592-594, 599-602· Σάρδεων Γερμανός, *ὁ.π.*, σσ. 136-146, 207, 208.

10. Οἱ δύο αὐτὲς πατριαρχικὲς ἐγκύκλιοι δημοσιεύτηκαν στὴν ἐφημερίδα τῆς Βιέννης «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος», ἀριθ. 32, 17 Ἀπρ. 1821, σσ. 157-161· ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ πατριάρχῃ Γ. Π. Ἀγγελόπουλο, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον... Γρηγόριον τὸν Ε΄, Α΄*, σσ. 227-234, ἀριθ. 36-37. Τὰ περιοδικὰ τῆς Βιέννης «Λόγιος Ἑρμῆς» καὶ «Καλλιόπη» ἀρνήθηκαν νὰ δημοσιεύσουν τὰ ἐν λόγω δύο πατριαρχικά γράμματα καὶ γι' αὐτὸ παύθηκαν ἀπὸ τὸν Αὐστριακὸ καγκελλάριο, γνωστὸ μισέλληνα καὶ ἐχθρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Μέττερνιχ. Στὴν παύση ἐκείνη συνετέλεσε καὶ ὁ τότε πρεσβευτὴς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης στὴ Βιέννη Ἰωάννης Μαυρογένης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ δύο ἀναφορές του (16 καὶ 20 Ἀπριλίου 1821) πρὸς τὸν Μέττερνιχ (βλ. Ἀρχεῖο Γ. Λαΐου, φάκ. 50¹⁸, στὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

11. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 235-241, ἀριθ. 38 (ὅπου καὶ δημοσίευση).

12. Τ. Ἀ. Γριτσόπουλος, *Μονὴ Φιλοσόφου*, Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 371, ἀριθ. 318.

13. Τ. Ἀ. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 372, ἀριθ. 319.

14. Τ. Ἀ. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 372, ἀριθ. 320.

Εὐγένιος Β' (10 Ἀπρ. 1821 - 27 Ἰουλ. 1822)¹⁵. Στὸ υπόμνημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀναφέρονται οἱ αἰτίες ποὺ ἀνέγραφε ὁ σουλτανικὸς ὀρισμὸς γιὰ τὴν καθάραιση καὶ ἐξόντωση τοῦ Γρηγορίου Ε' :

Δέον γὰρ τὸν ἀφ' ἡμῶν πατριάρχην, προσέχοντα τὸν νοῦν τῇ ὑψηλῇ βουλήσει τῆς κραταιᾶς βασιλείας, ἐπιτελεῖν τὰ τε ἀναγκαῖα πρὸς περίθαλψιν τοῦ βασιλικοῦ ῥαγια καὶ τὰ καθήκοντα ἑαυτῷ πρὸς ὑποταγὴν καὶ πιστὴν δούλευσιν, τὸν δὲ [πατριάρχην Γρηγόριον] μὴ μόνον μηδὲν τούτων ἐπιτελέσαι, ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρῆσαι πράξεσι τε καὶ τολμήμασι, δι' ἅπερ ἀποβαλεῖν καὶ τὸ πιστὸν καὶ ἐξωσθῆναι τῆς πατριαρχίας δεβλέτζι, ὃ ἐστὶ κατὰ τάξιν καὶ ἐξουσίαν τοῦ ὑψηλοῦ δεβλετίου¹⁶.

Καὶ συνεχίζει τὸ υπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Εὐγενίου Β' :

Ταῦτα μὲν οὖν περιεῖχε τὸ προσκυνητὸν ἔγγραφον περὶ τῆς ἐκείνου παναγιότητος [Γρηγορίου Ε'], ἐπὶ τέλους δὲ κατ' ἔλεον βασιλικὸν ἐπέταττε σύμπασιν ἐλέσθαι εἰς πατριάρχην κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ γένους ἡμῶν τάξιν καὶ συνήθειαν δόκιμον, πιστὸν καὶ ἱκανὸν πρὸς περίθαλψιν τοῦ βασιλικοῦ ῥαγια, συνετὸν δὲ καὶ ἄξιον ὑπουργῆσαι τὰ ἀρέσκοντα τῇ ὑψηλῇ βουλῇ. Καὶ δὴ σκέψεως γενομένης ἐπὶ πολὺ... προεκρίθη καὶ προεξελέγη τῶν ἄλλων μιᾷ ψυχῇ καὶ καρδίᾳ καὶ ἐνὶ φρονήματι πάντων ὁμοῦ τῶν τοῦ γένους μελῶν ὁ πανιερώτατος καὶ θεοπρόβλητος μητροπολίτης Πισιδίας, ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος Σίδης, Μυρέων καὶ Ἀτταλείας, ἐν Χριστῷ περισπούδαστος καὶ περιπόθητος ἡμῶν συναδελφὸς κύριος κὺρ Εὐγένιος...¹⁷.

Γιὰ τὸν πατριάρχη Εὐγένιο, καχεκτικὸ καὶ φιλάσθενο, ὁ Μ. Γεδεὼν σημειώνει ὅτι ἦταν «Βούλγαρος τὴν καταγωγὴν, ἔκ τινος περὶ τὴν Φιλιππούπολιν κώμης, ἂν μὴ ἐκ τῆς πόλεως»¹⁸. Ὁ Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Γεώργιος Κωνσταντινίδης (ca. 1810 - 30 Νοεμ. 1882), οἰκεῖος καὶ φίλος τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου, στὸ ἔργο του «*Ἱστορικὸς ἐν ἐπιτομῇ πίναξ τῶν ἀπὸ τοῦ 1821 ἔτους πατριαρχευσάντων ἐν Κωνσταντινουπόλει*», ποὺ συνέταξε περὶ τὸ ἔτος 1860 καὶ ἐδημοσίευσε ὁ Μ. Γεδεὼν τὸ 1922, ἀφηγεῖται γιὰ τὸν Εὐγένιο (ὡς αὐτόπτης πιθανὸν ἢ αὐτήκοος μάρτυρας) τὰ ἑξῆς:

Ἐπὶ τοῦ Εὐγενίου ἠκολούθησαν αἱ σφαγαὶ τῶν ἐκ τοῦ κλήρου καὶ ἐκ τῶν εὐγενῶν σημαντικωτέρων προσώπων. Κατηγορήθη ὁ Εὐγένιος

15. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεὼν, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, β' ἐκδ., σσ. 602-603, 691-693· τοῦ ἴδιου, *Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα*, Α', *Γρηγορίου Ε' 9 διάδοχοι*, Ἀθήνησι 1922, σσ. 5-7 (=Πατριαρχικοὶ Πίνακες, σσ. 691-693)· Σάρδεων Γερμανός, *δ.π.*, σσ. 160-161.

16. Σάρδεων Γερμανός, *δ.π.*, σσ. 160-161.

17. Σάρδεων Γερμανός, *δ.π.*, σ. 161.

18. Μ. Γεδεὼν, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 602-603.

ὥς προδιδούς τοῖς Τούρκοις τὰ θύματα, ἀλλὰ τῆς κατηγορίας ταύτης οὐδεμία ἐδόθη ποτὲ ἀπόδειξις. Ὁ Εὐγένιος, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἢ παραδυναστεύουσα αὐτῷ συντέκνισσα Ἑλένκω Ἐμφιετζίδενα, ἥτις ποτὲ καὶ ἠγόρασε δημευθέντα τὸν οἶκον, ὅστις σήμερον χρησιμεύει ὡς Μεγάλη Πατριαρχικὴ Σχολή, ἐσυλαγώγησεν ἀσυνειδήτως τὸ Κοινὸν τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, μὴ ἔχων τινὰ τὸν ἀνθιστάμενον· ἡ δὲ οὕτω κακῶς συναχθεῖσα αὐτῷ περιουσία περιήλθεν εἰς τὴν ρηθεῖσαν Ἑλένκων, ἥτις ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ δικαστηρίου ἐκήρυξεν ἑαυτὴν γυναῖκα τοῦ πατριάρχου. Μετ' οὐ πολλὰ δὲ ἔτη, σκορπίσασα μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς πάντα ἐκείνον τὸν αἱματοφύρτον πλοῦτον, πένης ἀπέδωκε τὴν ψυχὴν ἐν τῷ χωρίῳ Ἁγίου Στέφανος.

Ἐν τῷ ρηθέντι οἴκῳ τῆς Ἑλένκως Ἐμφιετζίδενας ἀπέθανεν ὁ Εὐγένιος, ἀφ' οὗ ἐνοσηλεύθη πολλὰς ἐβδομάδας ἐκ τῆς χρονικῆς δυσεντερίας, εἰς ἣν ὑπέπεσεν. Ἦν ὅλως σχεδὸν ἀγράμματος, ἀλλὰ τολμηρὸς καὶ θρασὺς εἰς τὸ λέγειν. Αἱ πατριαρχικαὶ χάριτες, οἱ εἰς ἀρχιερωσύνας προβιβασμοί, καὶ πᾶσα ὑπόθεσις τοῦ Πατριαρχείου διήρχετο διὰ τῆς Ἑλένκως, ἣν ἐθεράπευον πάντες, φόβῳ τοῦ Εὐγενίου. Ἔλεγε δὲ ἡ πάντολμος ἐκείνη γυνὴ πρὸς τοὺς περιλειφθέντας προκρίτους τῶν ὁμογενῶν “Ἐγὼ εἶμαι τὸ Γένος”, δηλοῦσα ὅτι αὐτὴ ἄγει καὶ φέρει τὸν ἀρχηγὸν τοῦ Γένους, ὡς τοῖς πρὸ αὐτοῦ ἦγον καὶ ἔφερον οἱ ἐκ τῶν ἡγεμονικῶν οἴκων ἀλληλοδιαδόχως ὑπάρχοντες ἐν δυνάμει καὶ ἐκ μιᾶς ἐν τῇ ἐπαναστάσει καταστραφέντες, οἵτινες καὶ ἐκαλοῦντο “τὸ περιβλεπτον γένος”.

Οἰκτρὸν δέ, ἂν τις στοχασθῇ ὅτι, ἐνῷ ἐκεῖνοι ἀπήγοντο εἰς τὴν ἀγχόνην ἢ εἰς τὴν φυλακὴν ἢ εἰς τὴν ἐξορίαν καὶ ἐσφραγίζοντο οἱ οἴκοι καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν, ἄλλοι τῶν ὁμογενῶν, οἵτινες ἔμενον τέως ἐν ἀφανείᾳ, ἔτρεχον ἵνα καταλάβωσι τὰς θέσεις καὶ τὴν εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιμιξίαν ἐκείνων καὶ ὡς Τελχῖνες διαρπάσωσι τὰ ἐκ τοῦ ναυαγίου τῆς κλυδωνιζομένης ὀλκάδος. Φεῦ τῆς ἀνθρωπίνης κακίας!

Ἀπὸ δὲ τῆς φρικτῆς ἐκείνης τοῦ Πάσχα ἐβδομάδος, καθ' ἣν ἀδίκως ἐθυσιάσθησαν ὁ τε πατριάρχης Γρηγόριος καὶ οἱ προκριτώτεροι τῶν ἀρχιερέων, λογισθέντες παρὰ τῇ βασιλείᾳ ὡς συνένοχοι τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐπαναστάντων ... ἡ Ὄθωμανικὴ Πόρτα ἀπήτησεν ἵνα παραδοθῶσιν αὐτῇ ὡς ὄμηροι τέσσαρες ἐκ τῶν ἀρχιερέων, οἵτινες, ἀλλασσόμενοι περιοδικῶς, ἔμελλον νὰ φυλάττωνται ἐν εἰρκτῇ... Θανατωθέντων δὲ ἐκ τῶν πρώτων ἀρχιερατικῶν ὁμήρων τῶν μᾶλλον περιβλεπτῶν, ἐζητήθησαν καὶ καθεύχθησαν ἄλλοι...¹⁹.

19. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα*, Α΄, σσ. 5-7 (=Πατριαρχικοὶ Πίνακες, σσ. 692-693).

Ἐνῶ λοιπὸν ἡ ἐθνικὴ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων, ὁ ὑπέρτατος καὶ εὐγενέστατος Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας εἶχε ἐξαπλωθεῖ καὶ εἶχε ἐπικρατήσῃ, με ἀμέτρητες θυσίαι καὶ αἷμα πολὺ, σὲ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν φλεγόμενον ἑλληνικὸν χώρον, στὸ Μοριά, στὴ Ρούμελη, στὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους, στὴν Κρήτη κ.ἄ., ἐνῶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Ἡσαΐας Σαλώνων καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἥρωικοὶ ἀρχιερεῖς καὶ κληρικοὶ γενικότερα εἶχαν ἤδη λάβει ἐνεργὸ μέρος στὸν πατριωτικὸ Ἀγώνα, ποὺ διεξαγόταν «γιά τοῦ Χριστοῦ τὴν Πίστιν τὴν ἁγία καὶ τῆς Πατρίδος τὴν Ἐλευθερία», καὶ στέκονταν με ψυχὴ καὶ σῶμα στὸ πλευρὸ τῶν ἐξεγερθέντων, ἐνῶ εἶχε προηγηθεῖ ἡ θυσία τοῦ Ἀθανασίου Διάκου στὴν Ἀλαμάννα, δίπλα στὶς Θερμοπύλες, ὅπου ξανακούστηκε τὸ «μολὼν λαβὲ» τοῦ Λεωνίδα, ὁ πατριάρχης Εὐγένιος Β', ὑπεύθυνος με ὑπερβάλλοντα ζῆλο στὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἀνέβηκε στὸν οἰκουμενικὸ θρόνον, ἐξαπέλυε με ἐγκυκλίους του, ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1821 ὡς τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1822 (αὐτῆς τῆς περιόδου μᾶς εἶναι γνωστές), μύδρους καὶ κερανοὺς κατὰ τῶν ἀγωνιζόμενων Ἑλλήνων, τοὺς ὁποῖους προτρέπει νὰ σωφρονιστοῦν καὶ νὰ μετανοήσουν, νὰ δηλώσουν δουλικὴ ὑποταγὴ καὶ εὐπειθεῖα στὸν Τοῦρκο σουλτάνο, ἐκτελώντας πιστὰ τὰ χρεὴ τοῦ «ραγιαλικίου» τους. Τότε, τοὺς διαβεβαιώνει, θὰ ἀμνηστευθοῦν καὶ θὰ τύχουν τῆς ἀκρας εὐσπλαγχνίας καὶ φιλανθρωπίας τῆς «κραταίας καὶ ἀπτήτου Βασιλείας». Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, γι' αὐτοὺς ποὺ θὰ μένουν ἀμετανοήτοι καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐθνικὴ τὴν Ἀνεξαρτησία, ὁ θρησκευτικὸς καὶ πνευματικὸς ἡγέτης τοῦ Γένους ἐκτοξεύει ἀπειλές κατὰ τῆς ζωῆς τους, τῆς περιουσίας, τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς πατρίδας τους, κυρώσεις χωρὶς ἔλεος ποὺ θὰ τοὺς ἐπιβάλλει ὁ Ὄθωμανός κυρίαρχος, ἐνῶ θὰ τοὺς τιμωρήσει ἀμείλικτα καὶ ὁ Θεὸς (βλ. κυρίως τὴν τρίτη ἐγκύκλιον, τοῦ Ἰαν. τοῦ 1822).

Ἀπὸ τίς δημοσιευόμενες ἐδῶ τρεῖς ἐγκυκλίους τοῦ Εὐγενίου Β, ἡ πρώτη, τῆς 15^{ης} Αὐγούστου τοῦ 1821, ἀπευθύνεται στὸν μητροπολίτη Παροναξίας καὶ ἑξαρχο παντὸς Αἰγαίου Πελάγους Ἱερόθεο, ὁ ὁποῖος ἐντέλλεται νὰ πείσει τοὺς ἐξεγερθέντες ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας νησιῶτες νὰ μεταμεληθοῦν γιὰ τὴν «ἀνταρσία» τους καὶ «νὰ βαδίζωσι τὴν ὁδὸν τῆς εὐπειθείας καὶ ὑποταγῆς ἀπαραιρέτως» πρὸς τὸ σουλτάνο. Τὴν δημοσιεύει (ὄχι πλήρη, ὅπως φαίνεται) ὁ Ἰωάννης Φιλλήμων στὸ «Δοκίμιον Ἱστορικόν», ἀπ' ὅπου καὶ τὴν ἀναδημοσιεύομε²⁰. Ὁ Μ. Γεδεὼν σημειώνει ὅτι ἡ ἐγκύκλιος αὕτη κυκλοφόρησε ἔντυπη, ὅπως συνήθως συνέβαινε σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις, καὶ προσθέτει ὅτι «ἐπιστολαὶ τοιαῦται βεβαίως ἐξεπέμφθησαν [ἀπὸ τὸν Εὐγένιον] καὶ πρὸς ἀρχιερεῖς ἑτέρους»²¹. Ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Εὐγένιος

20. Ἰω. Φιλλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1861, σσ. 448-449.

21. Μ. Γεδεὼν, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 603.

νιος διάλεξε τὸ Δεκαπενταύγουστο, τῇ μεγάλῃ αὐτῇ γιορτῇ τῆς χριστιανοσύνης, γιὰ νὰ γράψῃ καὶ ἐξαποστείλῃ τὴν ἐγκύκλιό του αὐτῇ.

Ἡ δεύτερη ἐγκύκλιος τοῦ Εὐγενίου Β΄, καὶ αὐτῇ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1821, σώζεται σὲ ἀντίγραφο, σὲ φύλλο χαρτιοῦ μεγάλου σχήματος (οἱ διαστάσεις τοῦ κειμένου εἶναι 0,44x0,38 μ.), στὸ Κεντρικὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βιέννης (Türkei, Gesandtschaftsarchiv, Fz 93 (1821) Berichte, fol. 419). Φωτογραφία τοῦ ἀντιγράφου αὐτοῦ τῆς πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο Γ. Λαΐου (φάκ. 50¹⁸), ποὺ φυλάσσεται στὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τῇ φωτογραφία αὐτῇ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ δημοσίευσή τοῦ ἀνέκδοτου αὐτοῦ πατριαρχικοῦ ντοκουμέντου (βλ. πανομοιότυπο στὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. Α΄). Ὁ Γ. Λάιος σημειώνει σχετικὰ ὅτι «τὸ ἀντίγραφο ἐκείνης τῆς ἐγκυκλίου τὸ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ ἐκεῖ Αὐστριακὸς πρεσβευτὴς Lützow, ὁ ὁποῖος, σὲ σχετικὴ ἀναφορὰ του τῆς 25^{ης} Αὐγούστου 1821 πρὸς τὸν Μέττερνιχ, γράφει τὰ ἑξῆς:

Κατόπιν Σουλτανικῆς διαταγῆς ὁ Πατριάρχης ἐξέδωκε μιὰ ποιμαντορικὴ ἐπιστολή, μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ καὶ τὴν ὑπογραφή του, ποὺ διαβάστηκε σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησίες τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τὴν περασμένη Κυριακή. Συνημμένως ἀποστέλλω μετάφραση αὐτῆς τῆς ὑπὸ τύπον ἐγκυκλίου ἐκκλήσεως τοῦ πνευματικοῦ καὶ λαϊκοῦ ἀρχιεποῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους πρὸς ὅλους τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ λαϊκοὺς προϊσταμένους ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἀπὸ τὸ σημείωμα αὐτὸ τοῦ Αὐστριακοῦ πρεσβευτῆ (25 Αὐγ. 1821) πληροφοροῦμαστε τὸ μῆνα ἐκδόσεως καὶ τὸν ἀποστολέα τῆς πατριαρχικῆς αὐτῆς ἐγκυκλίου, διότι στὸ ἀντίγραφο τῆς Βιέννης δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ οὔτε καὶ ὁ μῆνας (πιθανόν, καὶ στὸ πρωτότυπο θὰ ὑπῆρχε μόνο ἡ χρονολογία, χωρὶς τὸ μῆνα). Ἡ μετάφραση στὰ γερμανικὰ σώζεται στὸ ἴδιο ἀρχεῖο τῆς Βιέννης (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatenabteilung Türkei VI, Karton 12, Ad. Num. 104A, 25 August 1821) καὶ ἀντίγραφό της δακτυλογραφημένο ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο Γ. Λαΐου (Φάκ. 50¹⁸).

Ἡ ἐγκύκλιος αὐτῇ τοῦ Εὐγενίου Β΄ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες («Ρωμαίους»), ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ ὅποιοι καλοῦνται – ὅσοι ἀπ’ αὐτοὺς ἐξεγέρθηκαν κατὰ τοῦ Τούρκου κατακτητῆ – νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα καὶ νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ καὶ ὑπακοή στὸ κυρίαρχο Ὀθωμανικὸ Κράτος:

ὅσοι αὐθαδῶς ἐτολμήσατε νὰ ἐξοπλισθῆτε κατὰ τῆς κοινῆς ἡμῶν τροφῆς καὶ εὐεργέτιδος κραταιᾶς βασιλείας, νὰ καταθέσῃτε ἀμέσως τὰ ὅπλα καὶ νὰ ἀναλάβῃτε τὸ ἀρχαῖον σχῆμα τῆς ἐντελοῦς καὶ εἰλικρινοῦς ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας σας πρὸς αὐτήν, καὶ νὰ ἀποπτύσῃτε τὸ

σατανικόν και μάταιον τῆς ἀνταρσίας φρόνημα, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες νὰ μένητε ἐδραῖοι καὶ ἀμετακίνητοι εἰς τὸ πιστὸν τοῦ ραγιαλικίου... ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῇ σκιάν τοῦ βασιλείου κράτους...(στ. 33-37).

Ἡ τρίτη, τέλος, συνοδικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Εὐγενίου Β΄, τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1822, σώζεται στὸ πρωτότυπό της, σὲ χαρτί διαστ. 0,72x0,49 μ., στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων (Φάκ. XXXIII^α), ποὺ φυλάσσεται στὸ Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ εἶναι ἀνέκδοτη. Τὸ ἔγγραφο, σὲ μερικὰ σημεῖα του, εἶναι σπητόβρωτο καὶ διαποτισμένο ἀπὸ τὴν ὑγρασία, γενικότερα ὅμως ἡ διατήρησή του εἶναι καλὴ καὶ ἡ ἀνάγνωσή του ἀνετῆ. Τὸ μελάνι εἶναι μαῦρο καὶ ἔντονο (βλ. πανομοιότυπό του στὸν ἐκτὸς κείμενου πίν. Β΄).

Υπάρχουν ἀρκετὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα στὸ κείμενο, τὰ ὁποῖα διατηροῦμε κατὰ τὴ δημοσίευση, ἀφοῦ τὸ ἔγγραφο εἶναι πρωτότυπο. Διατηροῦμε ἐπίσης τὰ κεφαλαῖα γράμματα ὅπως ἔχουν στὸ πρωτότυπο, διότι ἡ κεφαλαιογράφηση ὁρισμένων λέξεων, *Βασιλεύς*, *Βασιλεία* π.χ. γίνεται ἐνσυνείδητα καὶ ἔχει σημασία, ἀφοῦ οἱ λέξεις ἀναφέρονται στὸν Τούρκο σουλτάνο καὶ στὸ Ὄθωμανικὸ Κράτος.

Ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται στοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης²² κατ' ἀρχήν, τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νησιῶν γενικὰ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους στὴ συνέχεια, οἱ ὁποῖοι καλοῦνται σὲ ἐθελοδοουλεία, δηλαδή ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς ἐπανεστάτησαν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους προτρέπονται «νὰ κλῖνουν τὸν αὐχένα», «νὰ ρίψουν τὰ ὅπλα», νὰ γίνουν ριψάσπιδες, ποδοπατώντας τὴν ἱερὴ ἐπιταγὴ «ἡ τὰν ἡ ἐπὶ τὰς» τῆς ἡρωικῆς Σπαρτιάτισσας μάνας, καὶ νὰ ὑποταχθοῦν δουλικά στὸν «φιλάνθρωπο καὶ μεγαλόψυχο» κυρίαρχό τους:

Οἱ ἀνὰ πᾶσαν τὴν νῆσον Κρήτην καὶ τὰς ὑποκειμένας αὐτῇ Ἐπισκοπὰς οἰκοῦντες Ῥωμαῖοι... Ὅθεν, χριστιανοὶ ἀδελφοί, τέκνα τῆς ἀνατολικῆς ἡμῶν ἐκκλησίας, ὅσοι κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου καὶ ὅσοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ὅσοι πλέετε τὴν θάλασσαν καὶ ὅσοι εὐρίσκεσθε εἰς τὴν ξηράν, ὅσοι ἐνὶ λόγῳ, εἴτε παραλογιζόμενοι οἰκοθεν, εἴτε ἀπατώμενοι ἄλλοθεν, ἐφθάσατε νὰ νοσήσετε τὴν κατηραμένην αὐτὴν νόσον καὶ νὰ λάβητε ὅπλα εἰς χεῖρας μὲ ἀποστατικά φρονήματα, ἀκούσατε τῆς πατρικῆς μας φωνῆς, ἥτις πηγάζει ἀπὸ πόνον ἐγκάρδιον, ἔλθετε εἰς ἑαυτούς, ἀποπτύσατε τὸ σατανικὸν αὐτὸ φρόνη-

22. Γιὰ τὴν Ἐπανάσταση στὴν Κρήτη ἐναντίον τῶν Τούρκων κατὰ τὸ 1821 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1822 βλ. Κ. Κριτοβουλίδης, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ περὶ αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος πολέμου τῶν Κρητῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 1-129· Ζαμπέλιος καὶ Κριτοβουλίδης, *Ἱστορία τῶν Ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης*, συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰω. Δ. Κονδυλάκη, Ἐπανεκδόσεις Ἀφῶν Βαρδινογιάννη, Ἀθῆναι 1971, σσ. 291-394· Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (1821-1829)*, τόμ. Ε΄, *Οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 486-494, 720-722, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

μα τῆς ἀνοήτου ἀποστασίας, ρίψατε τὰ ὄπλα τὰ αἷτια τῆς κοινῆς σας καταστροφῆς, ἀναλάβετε τὸν προγονικὸν ρεαγιαλικὸν χαρακτῆρα, φιλιωθῆτε μὲ τὸν Θεόν, διὰ νὰ ἔχητε καὶ τὴν εὐνοίαν τῆς ὑπὸ Θεοῦ τεταγμένης κραταιᾶς καὶ ἀηττήτου βασιλείας (στ. 2, 46-50).

Στὴν ἀντίθεση περίπτωσιν, ἐναντίον τῶν ἀνυπάκουων καὶ ἀμετανόητων, ἐκτοξεύονται κυνικά, γιὰ ἐκφοβισμό καὶ ἐκβιασμό, φοβερὲς ἀπειλὲς καὶ ἀρεῖς (βλ. στ. 59-69 τοῦ ἐγγράφου).

Πρὶν προχωρήσουμε στὴ δημοσίευσιν τῶν τριῶν πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων τοῦ Εὐγενίου Β΄, ποὺ προαναφέραμε, σημειώνομε ὅτι, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴ λήξιν τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ τὴ δημιουργία τοῦ μικροῦ ἐλεύθερου Κράτους, ὁ πατριάρχης Ἀγαθάγγελος Α΄ ὁ ἀπὸ Χαλκηδόνος (26 Σεπτ. 1826 - 5 Ἰουλ. 1830)²³, μὲ ἐγκύκλιό του, τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1828, καλεῖ τοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, τοὺς μπαρουτοκαπνισμένους καὶ ματωμένους ἀγωνιστές, ποὺ μὲ τόσες θυσίες κέρδισαν τὴν ἐλευθερίαν τους, νὰ δηλώσουν ὑποταγὴν στὸ σουλτάνο καὶ νὰ ἐπανέλθουν στὸν Ὀθωμανικὸ ζυγὸ! Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε ἐδῶ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα τῆς πατριωτικῆς καὶ περηφάνης ἀπάντησιν τοῦ Ἑλληνα Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια πρὸς τοὺς ἀπειθαλμένους, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1828, συνοδικοὺς ἀρχιερεῖς στὸν Πόρο, γιὰ νὰ τοῦ ἐπιδώσουν καὶ ἰδιοχείρως τὴν ἐξωφρενικὴ καὶ ἀντεθνικὴ αὐτὴ πατριαρχικὴ νομθεσία καὶ ἐκκλήσιν ἐθελοδοουλείας:

Ἀρ. 2683

Ἑλληνικὴ Πολιτεία
Ὁ Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος

Πρὸς τὸν Παναγιώτατον Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην καὶ τὴν περὶ αὐτὸν ἁγίαν Σύνοδον.

Ἡ πρὸς τοὺς προύχοντας, κληρικούς, προκρίτους καὶ λοιποὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἐκάστης τάξεως καὶ βαθμοῦ διευθυνθεῖσα παρὰ τῆς Ὑμετέρας Παναγιότητος καὶ τῆς ἱερᾶς Συνόδου ἐπιστολὴ τοῦ Φεβρουαρίου μηνὸς εἶχε φανῇ καὶ εἰς τὰς ἐφημερίδας ὅλης τῆς Εὐρώπης, καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς Ἑλλάδος, ὅτε ἐσχάτως οἱ ἅγιοι Ἀρχιεπίσκοποι καὶ Μητροπολίται Νικαίας, Χαλκηδόνος, Λαρίσης καὶ Ἰωαννίνων μετὰ τοῦ Μεγάλου Πρωτοσυγκέλλου ἔφθασαν εἰς τὴν νῆσον Πόρον, ὅπου κατὰ τὸ παρὸν καὶ ἡμεῖς διατρίβομεν...

Ὅσον ὀλίγων ἐλπίδων καὶ ἂν ἦτον ἡ προσδοκία μας, δὲν δυνάμεθα

23. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 606-608, 702-707· Σάρδεων Γερμανός, *ὁ.π.*, σσ. 169-171, 208.

νὰ ὑποκρύψωμεν εἰς τὴν Ὑμετέραν Παναγιότητα τὴν ἀνέκφραστον λύπην, τὴν ὁποίαν ἡσθάνθημεν, ὅταν ἐβεβαιώθημεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῶν ἱεραρχῶν τούτων σκοπὸν μόνον εἶχε τοῦ νὰ ἐγχειρίσῃσι πρὸς ἡμᾶς τὴν ἰδίαν τοῦ Φεβρουαρίου ἐπιστολὴν καὶ νὰ μᾶς προτρέψωσιν ἐν ταύτῃ, καθ' ὅλους τοὺς κατεπείγοντας τρόπους, ὥστε νὰ τοὺς δώσωμεν κἂν ἐλπίδας ὅτι Ἑλληνικὸν ἔθνος ἤθελε παραδεχθῇ τὰς νουθεσίας τῆς Ὑ. Παναγιότητος.

Οἱ ἴδιοι ἡμεῖς, δεξάμενοι παρὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν τὴν ἐπιστολὴν, εἴπομεν μεθ' ὅλης τῆς παρρησίας τὰ αἷτια, μὲ τὰ ὁποῖα τὸ βῆμα τοῦτο οὔτε συνέπειάν τινα ἐδύνατο νὰ ἔχῃ, οὔτε καρποὺς παντελῶς νὰ φέρῃ ἀναλόγους πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τῆς Ὑ. Παναγιότητος ...

Βαθύτατα αἰσθανόμεθα ὅ,τι ὀφείλομεν εἰς τὴν θέσιν καὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ὑ. Παναγιότητος, διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐγκρίνομεν νὰ ἀνακεφαλαιώσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς ... Παρακαλοῦμεν ἐπίσης τὴν Ὑ.Π. νὰ μελετήσῃ ἐν εὐσεβεῖ κατανύξει τὰ τεράστια, δι' ὧν ὁ πολυεύσπλαγχνος Κύριος ἔσωσε τὸν λαὸν τοῦτον καὶ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους τούτους χρόνους.

Περικυκλούμενος καὶ πολεμούμενος ὁ λαὸς οὗτος ἐξ ἑνὸς μέρους ἀπὸ φοβερά στρατόπεδα ... ἐπιβουλήν σπινθήρα ἕως τοῦ χείλους τῆς ἀβύσσου, ὁ λαὸς οὗτος ὑπάρχει ἀκέραια καὶ ὑπάρχει, διότι ὁ Θεὸς ἐξαπέστειλεν εἰς αὐτὸν τὴν χάριν τοῦ νὰ εὕρῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν τὸ κράτος τοῦ πολεμεῖν, τὴν ἰσχύϊν τοῦ ἐγκαρτερεῖν εἰς τὰ δεινὰ, καὶ τὴν ἀπόφασιν τοῦ ν' ἀπολεσθῇ μᾶλλον ἢ νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν ζυγόν, τὸν ὁποῖον οἱ πατέρες του ἐβάστασαν ἀλλὰ ποτὲ δὲν παρεδέχθησαν ...

Ὁμόφωνος καὶ γενικὴ εἶναι ἡ πεποίθησις αὕτη· οὔτε οἱ προύχοντες, οὔτε ὁ κληρὸς, οὔτε ὁ λαός, πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ Ὑ.Π. διευθύνεται, ἔχουσιν οὔτε δύνανται νὰ ἔχωσιν ἄλλην παρ' αὐτὴν τὴν πεποίθησιν, χωρὶς νὰ ἐξαχρειωθῶσι καὶ νὰ παύσωσι τοῦ νὰ εἶναι ἄνθρωποι καὶ χριστιανοί.

Πάμπολυ αἷμα ἐχύθη, πάμπολλαι οὐσίαι ἐφθάρησαν εἰς διάστημα ὀκτῶ ἐτῶν πολέμου καὶ δυστυχιῶν, καθ' οὓς ὁ τόπος οὗτος κατηφανίσθη, ὥστε ὅλως διόλου ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ὁποιανδήποτε κατάστασιν πραγμάτων βάσιν ἔχουσιν τὸ παρελθόν!

Ἄλλως πως συνέβαινεν, ἂν τὸ μαρτύριον τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Γρηγορίου, πολλῶν ἐγκρίτων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ἄλλων ἐκ τῶν πρωτίστων τοῦ Ἑθνους, δὲν ἤθελε διδάξῃ τὴν Ἑλλάδα τί ἐχρεώσται ἡ ἰδία εἰς ἑαυτὴν διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν ἐξολοθρευμὸν ...

Ὀφείλομεν ἐξ ὀνόματος καὶ ἐκ μέρους τοῦ Ἑθνους, τὸ ὁποῖον ἐνεπιστεύθη εἰς ἡμᾶς τὴν διεύθυνσιν τῶν συμφερόντων του, νὰ παρακα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

λέσωμεν τὴν Ὑ.Π. νὰ μᾶς χαρίσῃ τὰς εὐλογίας τῆς, πεπεισμένη ὅτι ἀμεταθέτως εἴμεθα προσηλωμένοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἱερᾶς ἡμῶν πίστεως.

Μακάριοι ἐσμέν, ὅσakis εὐδοκήσῃ ὁ πανάγαθος Θεός, ὥστε νὰ δυνηθῇ ἡ Ὑ.Π. νὰ γένῃ εἰς ἡμᾶς πρόξενος τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὅποια ὀφείλει ὡς κεφαλὴ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας εἰς ὅλα τὰ τέκνα τῆς ...

Ἐν Πόρῳ τὴν 28 Μαΐου [9 Ἰουνίου] 1828

Ὁ Κυβερνήτης

Ι. Α. Καποδίστριας

Ὁ Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας

Σ. Τρικούπης²⁴.

Γιὰ τὸν πατριάρχῃ Ἀγαθάγγελο καὶ τὴν ἐγκύκλιό του (Φεβρ. 1828) χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφονται, ἀνώνυμα, στὴ «Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος» τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1828, ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀποστολῆς τῶν Ἀρχιερέων κατὰ τὸν παρελθόντα Ἀπρίλιον». Παραθέτομε κάποια ἀποσπάσματα:

... ὁ Ρεῖς Ἐφέντης εἰς μίαν συνέντευξίν του μετὰ τοῦ Πατριάρχου ἐφάνη παρωργισμένος καὶ ἠλεγξεν αὐτόν, ὅτι δὲν ἐκπληροῖ τὰ πατριαρχικά χρεὴ του. Ὁ Πατριάρχης φοβηθεὶς μήπως ἐκπέσῃ τοῦ θρόνου του ἢ μήπως εὐρεθῇ εἰς ἀνάγκην νὰ ἐκκενώσῃ τὸν συναχθέντα πλοῦτόν του, σκεφθεὶς ἐπενόησε καὶ ἐπρόβαλεν εἰς τὴν Πόρταν ὅτι, ἂν τὸν ἐδίδετο ἄδεια, ἡδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ τινὰ μέσα διὰ νὰ διαιρέσῃ τοὺς Ἕλληνας, καὶ μὲ πρόσχημα θρησκευτικῶν παραινήσεων νὰ ἀποτοξεύσῃ εἰς αὐτοὺς ἐμφύλιον πόλεμον ... Κατ' αὐτόν τὸν τρόπον ἐνηργήθη ἡ ἀποστολὴ τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν ἐγκυκλίων γραμμάτων εἰς Πελοπόννησον. Ὁ δὲ Πατριάρχης αὐτός ... περιγράφεται ὁμῶς ὡς ἄνθρωπος νωθροτάτου νοός καὶ χαμερπῶν αἰσθημάτων· διό, καί, ἐνῶ αὐτόκλητος περιεπλέχθη εἰς ἐπιχείρημα ὅσον ἀπερίσκεπτον τόσον καὶ μάταιον, ἤδη βλέπων πλησιάζοντα τὸν καιρόν, καθ' ὃν θέλει φανῇ τοῦ κινήματός του ἡ ἀπροβλεψία, κυριεύεται ἀπὸ πολλὴν δειλίαν. Ἀρὰ γε ὁ συναχθεὶς παρ' αὐτοῦ πλοῦτος δύναται νὰ τὸν σώσῃ²⁵;

24. Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, Αἴγινα, Ἀριθ. 41, ἔτ. Γ', 9 Ἰουνίου 1828, σσ. 169-170 (ὅπου δημοσίευσεν τὸν κυβερνητικὸν ἐγγράφον). Γιὰ τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τὸν Πατριάρχῃ Ἀγαθάγγελο στὸν Πόρον, στὸν Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, τέσσερες συνοδικοὺς μητροπολίτες μὲ τὸν μέγα πρωτοσύγκελλο, μὲ σκοπὸ τὴν ὑποταγὴν τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδος στὸν Τοῦρκο σουλτάνο («ἐπαναγωγὴν τῶν ἀποπλανηθέντων εἰς τὴν ποίμνην») βλ. Σπυρ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1926, σσ. 193-194.

25. Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, Αἴγινα, Ἀριθ. 68, ἔτ. Γ', 15 Σεπτ. 1828, σσ. 282-283.

Καὶ σὲ μεταγενέστερους ὁμῶς χρόνους τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο προτρέπει τοὺς ὑπὸ Ὄθωμανικὴ κυριαρχία ὀρθόδοξους χριστιανούς καθὼς καὶ μοναστήρια νὰ ἐκτελοῦν πιστὰ τὰ πρὸς τὸν Τοῦρκο σουλτάνο χρέη τους. Ἔτσι, ἐντυπὴ ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμ. πατριάρχου Ἀνθίμου Δ' τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας (α': 20 Φεβρ. 1840 - 6 Μαΐου 1841· β': 19 Ὀκτ. 1848 - 30 Ὀκτ. 1852)²⁶ τῆς 23^{ης} Φεβρουαρίου 1840, εὐθὺς μὲ τὴν ἐκλογή του καὶ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του, ἀπευθύνεται πρὸς τὶς μονές τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στίς ὁποῖες συνιστᾶται νὰ ἐκτελοῦν πιστὰ τὰ «ρεαγιαδικὰ χρέη» τους καὶ νὰ προσεύχονται γιὰ τὴν μακροήμερευση καὶ ὑγεία τοῦ «εὐσπλαγχνικωτάτου ἡμῶν Ἀνακτος Σουλτάν Ἀλδουλ Μετζίτ ἐφένδης». Ἀντίτυπὸ τῆς, μαζί μὲ ἄλλα παρόμοια, φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (φάκελος: «Πατριαρχικά 1783-1906»).

Δημοσιεύουμε τώρα τὶς τρεῖς προαναφερθεῖσες πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους τοῦ Κων/πόλεως Εὐγενίου Β'.

Ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμ. Πατριάρχου Εὐγενίου Β' πρὸς τὸν Παροναξίας Ἱερόθεο περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς τῶν νησιωτῶν στὸν Τοῦρκο σουλτάνο.

1821, Αὐγ. 15

† Εὐγένιος ἐλεῖ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης:-

† Ἱερώτατε μητροπολίτα Παροναξίας, ὑπέρτιμε καὶ ἑξαρχε παντὸς Αἰγαίου Πελάγους, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργγὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος κύρ Ἱερόθεε, χάρις εἴη σοι τῇ ἱερότητι καὶ εἰρήνῃ παρὰ Θεοῦ. Ἐκ τοῦ ἐγχειριζομένου σοι πατριαρχικοῦ ἡμῶν καὶ συνοδικοῦ γράμματος πληροφορεῖσαι τὴν δι' ἄκρας ἀνακτορικῆς φιλανθρωπίας εὐμενεστάτην αὐθις πρὸς τὸ ἡμέτερον γένος εὐεργεσίαν καὶ χάριν, καθ' ἣν ἀξιοῦνται ἐλέους καὶ ἀμνηστίας οἱ τῶν ὁρίων τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου παρεκτραπέντες ὁπώσποτε, ἥδη δὲ μεταμελούμενοι καὶ προσπίπτοντες εἰλικρινῶς, πολλῶ μᾶλλον οἱ ἰδιοπραγμονοῦντες καὶ ἐν τοῖς ὅροις τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου ἀπαρεγκλίτως ἐμμένοντες, καθὼς ἐκ τοῦ ἰδίου γράμματος ἐντελέστερον πληροφορεῖσαι. Τοῦτο δὴ λαβὼν, ἐντελλόμεθά σοι διὰ τῆς παρούσης, ὅπως χωρὶς ἀναβολῆς ἐνεργήσης, ἐπὶ κοινῇ ἀπαξαιπάντων τῶν ἐπαρχιωτῶν σου ἀκροάσει, καὶ ἐμπνεύσης εἰς τὰς καρδίας των τὰς ἐν αὐτῷ περιεχομένας ἐννοίας μὲ ὅλην τὴν ἀπαιτουμένην καθαρότητα καὶ ἀκρίβειαν, διὰ νὰ ἀναπέμψωσι προηγουμένως τὰς ὑπὲρ τοῦ βασιλείου κράτους ἱκετηρίους αὐτῶν

26. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 614, 618-619, 717-719· Σάρδεων Γερμανός, *ὁ.π.*, σσ. 185-190, 208.

φωνὰς πρὸς Θεόν, καὶ ἐπομένως, κατανοήσαντες τὸ γινόμενον καὶ πρὸς αὐτοὺς μέγα βασιλικὸν ἔλεος, νὰ βαδίζωσι τὴν ὁδὸν τῆς εὐπειθείας καὶ ὑποταγῆς ἀπαρατρέπτως, ἐν βεβαιότητι ὅτι, καθὼς ἡ κραταιὰ βασιλεῖα ἐξευμενίζεται πρὸς τοὺς μετανοοῦντας καὶ χαρίζεται αὐτοῖς φιλανθρωπῶς τὴν ἀμνηστίαν, οὕτω κατὰ τῶν σκληροτραχέλων καὶ ἀμεταμελήτων μένει ἀδυσώπητος. Ἐνὶ λόγῳ, κατὰ τὸ ἀφευκτον χρέος τῆς προθυμίας σου, νὰ στηρίξης πάντας αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ κέντρου τοῦ ῥαγιαλικίου, ὑπαγορεύων συμφώνως τὰ σωτήρια καὶ γινόμενος καλὸν παράδειγμα πρὸς αὐτούς ...

Περιμένομεν ἐν τάχει τῶν γραφομένων ἀπάντων τὴν αἰσίαν ἀποπεράτωσιν. Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις εἴη μετὰ τῆς ἱερότητός σου.

αῶκα΄, Αὐγούστου ιε΄.

Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός.

2

Ἐγκύκλιος τοῦ οἴκουμ. πατριάρχῃ Εὐγενίου Β΄ πρὸς τοὺς Ὁρθόδοξους Χριστιανούς («Ρωμαίους») τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς, καταδικαστικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήσεων καὶ προτρεπτικὴ σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ στὸν Ὀθωμανὸ καράαρχο.

1821, Αὐγ.

[† Εὐγένιος ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης]

|¹ † Οἱ ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφὴ σκιά τῆς κραταιᾶς Ὀθωμανικῆς βασιλείας ὑποκείμενοι ἀπαξάπαντες Ῥωμαῖοι ἱερωμένοι καὶ λαϊκοὶ ἐκάστης |² τάξεως καὶ βαθμοῦ! Ὄταν μὲ ἀληθῆ στοχασμὸν ἕκαστος ὑμῶν ἀπάντων παρατηρήσῃ τὰς βάσεις, τὰς ὁποίας ἡ ἐφ' ἡμᾶς κραταιὰ καὶ |³ ἀήττητος βασιλεῖα ἐτάξατο ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ διοικήσει τῶν ὑπηκόων αὐτῆς χαρατζκιουζάρηδων, γνωρίζει ἐν ἀκριβείᾳ τὸ ἀκέ |⁴νωτον πέλαγος τῆς εὐσπλαγχνίας αὐτῆς, πόσον καὶ ὅση ἡ ἄκρα καὶ ἀνυπέρβλητος φιλανθρωπία της, καθότι ὅχι μόνον ἡ ὕπαρ |⁵ξις τῆς ζωῆς μας καὶ ἡ τῶν ὑπαρχόντων μας ἀσφάλεια διεφυλάττετο, καθὼς καὶ ἡ τῶν ἐχλυσλάμηδων*, ἀλλὰ καὶ χάριτες καὶ ἔ |⁶λεος καὶ ὑπάλληλοι εὐεργεσίαι ἐπεδαφιλεύοντο καθημερινῶς εἰς τὸ γένος μας κατὰ τε τὴν ἀνεσιν τῆς θρησκείας ἡμῶν, κατὰ τε τὴν |⁷ ἐν ἀνέσει τοῦ βίου διαγωγὴν, καὶ μὲ τόσην ἀφθονίαν καὶ ἑκτασιν, ὅσην δὲν ἐσυγχώρουν μηδὲ αὐτὰ τὰ μέτρα τοῦ ῥαγιαλικίου. Εἰς τῶν |⁸ τοιούτων εὐμενεστάτων χαρίτων τὰς φιλανθρώπους ἐνδείξεις ὅλοι ἐπίσης οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον ἀπαραίτητον χρέος νὰ εὐγνωμονῶσι πραγματικῶς |⁹ καὶ νὰ καταγίνωνται εἰς τὰ πρὸς εὐαρέστησιν τοῦ βασιλείου κράτους ἀείποτε, δόξαν ἀναπέμποντες τῇ φιλαγάθῳ προνοίᾳ τοῦ ὑψίστου Θεοῦ |¹⁰ καὶ τῇ κραταιᾷ βασιλείᾳ, ἥτις κατὰ μίμησιν τῆς θείας

* ἐχλυσλάμηδες (τουρκ. ehli islam) = οἱ πιστοὶ μωαμεθανοί.

ἐκείνης φιланθρωπίας διοικεῖ τὸ ὑπήκοον. Ἀλλά, φεῦ! Πολλοὶ ἐκ τοῦ ἔθνους |¹¹ τῶν Ῥωμαίων παραμελήσαντες τῆς χρεωστούμενης εὐγνωμοσύνης, ἀγνωμονήσαντες τῶν τοιούτων εὐεργεσιῶν καὶ ἐν ταυτῷ ἀθετήσαντες |¹² καὶ καταπατήσαντες τὰ θρησκευτικὰ διδάγματα, τὰ ὑπαγορεύοντα τὴν ἐντελῆ εὐπειθειαν καὶ ὑποταγὴν εἰς τὸ θεοσυντήρητον αὐτὸ βασίλειον |¹³ κράτος, εἰς τοιαύτην ἐξετραχηλίσθησαν ματαιότητα καὶ ἀπόνοιαν, ὥστε ἐτόλμησαν νὰ ἀναλάβωσι τὸ σχῆμα τῆς ἀνταρσίας ἐναντίον τῆς |¹⁴ κοινῆς αὐτῆς εὐεργέτιδος ἡμῶν καὶ τροφοῦ ἀηττήτου βασιλείας. Ἐν ᾧ δὲ τοιαῦτα τὰ τῶν ἀντιθέων καὶ ἀπονενομημένων κινήματα, ἡ κρα |¹⁵ταιὰ βασιλεία, μὴ ἀπορρίψασα ἐκ τῶν χειρῶν τῆς τὸ ἔλεος καὶ τὴν εὐσπλαγχνίαν ὅπου πηγάζουσιν ἐκ τῶν φυσικῶν τῆς ἰδιωμάτων, πα |¹⁶ρέβλεψε τὸ νὰ παιδεύσῃ καὶ νὰ ἐκδικηθῇ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ διὰ μιᾶς τοὺς ἀντάρτας καὶ χαϊνήδες*, καὶ τοὺς μὲν κατὰ τὴν χρεῖαν ἐπαί |¹⁷δευσεν, ἀπὸ δὲ τὸ ἄλλο μέρος τοὺς ἰδιοπραγοῦντας καὶ εἰς τὰ ὄρια τοῦ ῥαγιαλικίου ἐμμένοντας ἐπεχείρησε νὰ διαφυλάξῃ καὶ νὰ σώσῃ, |¹⁸ εὐδοκήσασα, τέλος πάντων, διὰ νὰ ἐκδοθῶσι παρὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἀφοριστικά καὶ παραινετικά γράμματα. Ἀλλὰ καὶ τούτων ἐκ |¹⁹δοθέντων ἅπαξ καὶ δῖς, μ' ὅλον τοῦτο οἱ βαδίσαντες τὴν ὁδὸν τῆς ἀνταρσίας δὲν ἀπέρριψαν τὸ σατανικὸν αὐτῶν φρόνημα, οὐδ' ἔβου |²⁰λήθησαν συνιέναι τοῦ ἀγαθῦναι, κωφεύοντες καὶ εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς σιτηριώδεις παραινέσεις, ἀντιβαίνοντες καὶ εἰς τὰς περὶ εὐπειθείας |²¹ ἀποστολικὰς καὶ συνοδικὰς διατάξεις, καὶ πάλιν ἐπιμένουσι κατὰ μέρος καὶ προσκαρτεροῦσι τῇ βδελυρᾷ ἀνταρσία καὶ ἀπειθείᾳ |²² σατανικῇ, εἰς τρόπον ὅτι καὶ ὑποκινουσι τοὺς ἀφελεστέρους, παρασύροντες αὐτοὺς εἰς τὸν ἴδιον τῆς ἀπωλείας κρημνόν, καὶ τολμῶσιν |²³ ἐπιχειρεῖν τοῖς αἰσχίστοις καὶ ἀθεμίτοις, προφασιζόμενοι προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις καὶ κηρύττοντες ἐν σχήματι καὶ ἐπὶ βάσει θρησκευ |²⁴τικῆς διενέξεως τοὺς κακοὺς καὶ ἀσυγγνώστους αὐτῶν σκοπούς, ὅπου γενικῶς ἔχουσι κατὰ τῶν ἐχλυσλάμηδων· κατὰ τῶν τοιούτων λοιπὸν |²⁵ ἀπονενομημένων, ἀσωφρονίστων καὶ ἀμεταμελήτων στασιαστῶν δικαί(ως) ἡ κραταιὰ βασιλεία ἔπρεπε νὰ μεταχειρισθῇ τὴν ἐσχάτην |²⁶ παιδείαν, μὴ φειδομένη μηδενὸς τῶν τοιούτων. Ἐπειδὴ ὁμως καὶ ὁ τρόπος τῆς κραταιᾶς βασιλείας εἶναι τεθεμελιωμένος φυσικῶς εἰς |²⁷ τὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ εἰς τὸ ἔλεος, ἔγινε νεῦσις ἀνακτορικῇ, πλήρης φιλανθρωπίας καὶ εὐμενείας, καὶ ἐκδοθεῖς ἀπεστάλη πρὸς ἡμᾶς |²⁸ ὑψηλὸς βασιλικὸς προσκυνητὸς ὁρισμός, δηλωτικὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐπιτακτικὸς νὰ ἐκδοθῶσι καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν |²⁹ παραινετικά γράμματα πρὸς ἅπαξάπαντας τοὺς εἰς τὴν θεοσυντήρητον βασιλικὴν ἐπικράτειαν εὐρισκομένους Ῥωμαίους, διαληπτικά τῆς ἀνω |³⁰τέρω ἐννοίας καὶ τῆς ἀπαιτούμενης κοινῆς ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας σας. Τούτου χάριν καὶ γράφοντες συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερῶ |³¹τάτων ἀρχιερέ-

* χαϊνῆς (τουρκ. hain) = προδότης, καταδότης.

ων καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἁγίῳ πν(εύματι) ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, διασαλπίζομεν εἰς ὅλους σας τὰς ἐννοί(ας) |³² τοῦ ὑψηλοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ καὶ παραινοῦμεν ἐν ἁγίῳ πν(εύματι) καὶ παραγγέλλομεν ἀπαξάπαντας, μικροὺς καὶ μεγάλους, ἐ |³³κάστης τάξεως καὶ βαθμοῦ, ὅσοι αὐθαδῶς ἐτολμήσατε νὰ ἐξοπλισθῆτε κατὰ τῆς κοινῆς ἡμῶν τροφοῦ καὶ εὐεργέτιδος κραταιᾶς βασιλεί(ας), |³⁴ νὰ καταθέσητε ἀμέσως τὰ ὅπλα καὶ νὰ ἀναλάβητε τὸ ἀρχαῖον σχῆμα τῆς ἐντελοῦς καὶ εἰλικρινοῦς ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας σας πρὸς αὐτήν, καὶ |³⁵ νὰ ἀποπτύσητε τὸ σατανικὸν καὶ μάταιον τῆς ἀνταρσίας φρόνημα, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες νὰ μένητε ἐδραῖοι καὶ ἀμετακίνητοι εἰς τὸ π |³⁶στὸν τοῦ ῥαγιαλικίου, καὶ ἐνὶ λόγῳ σύμπαντες ἐκάστου τόπου καὶ ἐκάστης νήσου κάτοικοι, ὅσοι χαρακτηρίζεσθε μὲ τῆς ὀρθοδόξου χριστια |³⁷νικῆς πίστεως τὴν κλῆσιν καὶ θεία νεύσει εὐρίσκεσθε ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῇ σκιάν τοῦ βασιλείου κράτους, ὅλοι χωρὶς τινὸς ἐξαιρέσεως νὰ ἐπ |³⁸στρέψητε εἰς τὴν σωτηριώδη ὁδὸν τῆς ὑποταγῆς, ὄντες βέβαιοι καὶ πεπληροφορημένοι ὅτι ἡ κραταιὰ βασιλεία, κατιδοῦσα τὴν πνευματικὴν ἐπ |³⁹στροφὴν καὶ μεταμέλειαν, τὸ ἄδολον καὶ ἀληθὲς τῆς εὐπειθείας σας φρόνημα καὶ τὴν ἀκριβῆ διατήρησιν τῶν τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου καθη |⁴⁰κόντων, αὐθὺς ὡς μήτηρ φιλόστοργος θέλει σᾶς ἐναγκαλισθῆ καὶ θέλει σᾶς περιθάλλῃ, ἐπιδραψιλεύουσα τὰ τῆς ἀκενῶτος πηγῆς τῆς εὐσπλαγ |⁴¹χνίας τῆς πλοῦσια τὰ ἐλέη τῆς ἐφ' ὑμᾶς, καὶ παραπειμπούσα εἰς βυθὸν λήθης τὰ ἐξ ἐπιρρείας τοῦ μισοκάλου δαίμονος ἀπονενομημένα ἐ |⁴²κεῖνα κινήματα τῶν τολμησάντων. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἡ κοινὴ τῶν εὐσεβῶν μήτηρ ἁγία τοῦ Χ(ριστοῦ) Ἐκκλησία θέλει ἐξευμενισθῆ καὶ |⁴³θέλει ἀξιώσει συγχωρήσεως καὶ ἀφέσεως τοὺς ἡμαρτηκότας καὶ τὰ βάρη τῶν φοικωδεστάτων αὐτῆς ἀρῶν ἐπισπασαμένους, βλέπουσα ἐνεργοῦ |⁴⁴μένην τὴν μεταμέλειαν ὑμῶν. Ἐὰν δὲ φανῶσιν ἕως τέλους κωφεύοντες εἰς τὰς ἤδη φιλανθρώπους τῆς κραταιᾶς βασιλείας φωνάς, ἀχάριστοι |⁴⁵ καὶ ἀγνώμονες εἰς τὴν συμπαθεστάτην αὐτὴν εὐεργεσίαν καὶ πάσης ἐλπίδος ἐπέκεινα εὐμενεστάτην χάριν, ἀναισθητοῦντες εἰς τὰ ἀπειροπληθῆ αὐ |⁴⁶τῆς ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῆς σήμερον ἀσύγκριτα ἐλέη, ἀδιαφοροῦντες εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἡμῶν παραινέσεις καὶ πατρικὰς συμβουλὰς, καὶ ἐπ |⁴⁷μένοντες εἰς τὰ θεοστυγῇ καὶ αὐτοῦ τοῦ χριστιανικοῦ χαρακτῆρος ἀλλότρια ἐκεῖνα κινήματα, ἢ ἀνομία αὐτῶν ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτῶν καὶ κρ |⁴⁸μα λήφονται ἑαυτοῖς καὶ κατάκριμα, καθότι ἄφενκτος ἢ κατ' αὐτῶν δικαίως ἐπαπειλουμένη πανωλεθρία· καὶ οὐκ ἔσται αὐτοῖς ἱλασμός ἢ σωτηρία |⁴⁹ μήτε σωματικὴ μήτε ψυχικὴ, ἀλλὰ κακοὶ κακῶς οἰμώξουσιν καὶ καταστραφήσονται ἐκ μιᾶς. Ὅθεν ἀνανήψατε, πρὸς Θεοῦ! σπουδάσατε ἐν |⁵⁰ ὅσῳ ἔχετε τὸν τῆς μεταμελείας καιρὸν καὶ ποιήσατε καθὼς ὑμῖν γράφοντες συμφών(ως) τῷ ὑψηλῷ ὀρισμῷ παρακελευόμεθα καὶ μὴ ἄλλως, ἐξ ἀποφάσεως. αῶκα'.

3

Συνοδική ἐγκύκλιος τοῦ οἴκουμ. πατριάρχῃ Εὐγενίου Β΄ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, Πελοποννήσου καὶ νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, καταδικαστική τοῦ ἐπαστατικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος καὶ προτρεπτική σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ στὸν Ὄθωμανὸ κυρίαρχο.

1822, Ἰαν.

† Εὐγένιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης:-

|² † Οἱ ἀνὰ πᾶσαν τὴν νῆσον Κρήτην καὶ τὰς ὑποκειμένας αὐτῇ Ἐπισκοπὰς οἰκοῦντες Ῥωμαῖοι, οἱ τῇ ὀρθοδόξῳ κλήσει ἐνσεμνυνόμενοι καὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησί(ας) τέκνα ἐκ προγό|³νων ὑπάρχοντες, καὶ οἱ λοιποὶ ἐκάστης τάξεως καὶ ἐκάστου βαθμοῦ· ἡ πάντα πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἀνθρώπινου γένους οἰκονομοῦσα πρόνοια τοῦ ὑψίστου θεοῦ, ἄνωθεν καὶ ἐξ αὐτῆς |⁴ τῆς τοῦ κόσμου κτίσεως, ἐτάξατο τὰς ἐπιγείους βασιλείας ὡς τινὰς βάσεις καὶ θεμέλια ἀρραγῆ, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἐπηκοδομημένη ἡ καλὴ διοικήσεις τῶν λαῶν καὶ ἡ εὐδαιμονία τῶν ὑπη|⁵κόων· εἰς αὐτὰς ἐχάρισε σοφίαν καὶ γνῶσιν τοῦ εἰδέναι καὶ ἐνεργεῖν τὰ συμφέροντα εἰς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα· καὶ ὅ,τι ἂν πράττῃ ὁ θεόθεν τεταγμένος Βασιλεὺς, τοῦτο εἶναι |⁶ ὑπὸ τῆς θείας προνοίας) ἐξηρημένον· «Χεὶρ Κυρίου» γὰρ φησὶν, «ἐν καρδίᾳ Βασιλέως», καὶ ὅ,τι ἂν πράττῃ ὁ ὑπῆκοος, εἴτε κίνημα ὑποταγῆς καὶ εὐπειθεί(ας), εἴτε κίνημα λευποταξίας |⁷ καὶ ἀπειθεί(ας), ἀναφέρεται κατ' εὐθεί(αν) εἰς αὐτὸν τὸν Ἐπουράνιον Βασιλέα καὶ θεόν, τοῦ ὁποίου τὸν τόπον ἐπὶ γῆς σώζει ὁ φέρων τὰ σκῆπτρα τῆς Βασιλεί(ας). Διὰ τοῦτο, καθὼς τιμᾶται ὡς μεγα|⁸λητέρα ἀρετὴ καὶ εὐγνωμοσύνη δικαία ἢ ἐντελὴς ὑπακοή, οὕτω καταδικάζεται ὡς χείρων πάντων κακία καὶ ἀπλῆ ἀσέβεια ἡ ἀποστατικὴ τῶν ὑποτελῶν ιδέα· καὶ εἰς κάθε ἱστορίαν |⁹ βλέπομεν τὰς τοιαύτας τῶν ἀποστασιῶν κακοηθείας, ὅχι ὑπὸ τῶν θεόθεν τεταγμένων Βασιλέων αὐστηρῶς κατατρεχομένας καὶ μὲ κοινὸν ὄλεθρον ἀφανιζομένας, ἀλλὰ καὶ |¹⁰ ἐκδικουμένας καὶ μὲ αὐτὰ τὰ βέλη καὶ τοὺς κεραυνοὺς τῆς θείας ἀγανακτήσεως· «Κύριος», γὰρ φησί, «καθιστᾷ βασιλεῖς ἐπὶ γῆς», καὶ πᾶς ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ |¹¹ θεοῦ ἀνθέστηκε διαταγῇ. Τὸ ἡμέτερον χριστιανικὸν ὀρθόδοξον γένος, καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα ὁποῦ μᾶς ἔδειξεν ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς μὲ τὴν ἐνανθρώ |¹¹πισίν του καὶ ἐπὶ γῆς πολιτείαν του, καὶ κατὰ τὰς οὐρανίους διδασκαλίας καὶ εὐαγγελικοὺς νόμους ὁποῦ κατέλιπεν εἰς ἡμᾶς, δὲν συγχωρεῖται νὰ ἀφορᾷ εἰς ἀρχὰς πολιτικὰς καὶ |¹² εἰς ἀξιώματα ἐγκόσμια, ἀλλ' εἶναι διωρισμένον θεόθεν νὰ εἶναι ἐπ' ἐξουσίαν· «Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ», λέγει τὸ Ἱερὸν εὐαγγέλιον, «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» καὶ ἀλλαχοῦ, «Ἡμεῖς |¹³ οὐκ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλου-

σαν ἐπιζητοῦμεν»· διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἐπιδείξαντα τὸ νόμισμα τοῦ Κίνσου· «Ἀπόδοτε», εἶπε, «τὰ τοῦ Καίσαρος Καίσαρι |¹⁴ καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ»· καὶ ὁ θεῖος ἀπόστολος, «Ἀπόδοτε τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος τὸ τέλος, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμὴν»· οὐ γὰρ οἰκῇ τὴν μάχαιραν φορεῖ, |¹⁵ δηλαδὴ οὐχ ἀπλῶς ἔχει τὴν ἐξουσίαν ἀλλὰ θεόθεν καὶ τέτακται εἰς τὸ νὰ ἐκδικεῖται τοὺς ἀνυποτάκτους καὶ ἀντεχομένους τῶν δικαιομάτων τῶν βασιλικῶν, καὶ διὰ νὰ δείξωμεν εἰς |¹⁶ ὅλους σας πόσον ἡ πρόνοια τοῦ ἁγίου Θεοῦ ἱξεύρει νὰ οἰκονομῇ τὰ ψυχικά μας καὶ σωματικά συμφέροντα, σᾶς φέρομεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ἐξ |¹⁷ αὐτῆς τῆς τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ ἡμῶν ἐνανθρωπίσεως· ἀπὸ πόσας αἰρέσεις δὲν κατεσπαράττετο ἡ Ἱερὰ ἡμῶν θρησκεία εἰς τὰς παρελθούσας ἐποχάς! Ἀπὸ πόσα τραγικὰ συμ |¹⁸βεβηκότα δὲν κατατρέχετο τὸ γένος μας καὶ δὲν ἔπασχεν ἡ ἀνθρωπότης εἰς ὅλα τῆς γενικῶς τὰ συστήματα! ὁποῦ φρίττει τινὰς νὰ τὰ βλέπη καὶ εἰς τὰς δύο αὐτὰς Ἱστορίας. Ἀλ |¹⁹λά, καθὼς ὕστερον ἀπὸ μίαν λυσσώδη τρικημίαν ἐπέρχεται μία γαλήνη, πνέουσιν οἱ ζέφυροι καὶ οἱ πρότερον ἀπηλπισμένοι διὰ τὸν ἐπαπειλούμενον καταποντισμὸν διασώ |²⁰ζονται εἰς ἀσφαλεῖς λιμένας, τοιουτοτρόπως ἡ θεία πρόνοια μὲ τὴν ἀποκαταστάσιν τῆς κραταιᾶς Ὀθωμανικῆς Βασιλείας ἐπὶ τοῦ ἔθνους ἡμῶν διασκέδασεν ὅλας ἐκεῖνας τῆς ὀρθοδόξου |²¹ ἡμῶν πίστεως τὰς ταραχὰς καὶ τῶν πολιτικῶν ναυαγίων τὰς τοικημίας, καὶ τῶσα τῶσους αἰῶνας εὐρισκόμενοι εἰς ἓνα λιμένα γαλήνιον ἀπολαμβάνομεν τὴν μακαριστὴν εὐδαιμονίαν, πε |²²πλουτισμένοι μὲ ἐκκλησίας Ἱερὰς καὶ μὲ ὅλην τὴν ἀνεσιν τῶν θρησκευτικῶν μας ἐθνῶν μὲ σχολεῖα, μὲ τέχνας, μὲ ἐμπόρια, μὲ τὴν διατήρησιν καὶ τῆς τιμῆς καὶ τῆς |²³ ὑπάρξεώς μας καὶ μὲ τόσα καὶ τόσα ἄλλα ἀγαθὰ, ὅσα δὲν ἀπῆλαυσεν κανένα ὑποτελὲς καὶ ὑποκείμενον ἔθνος, μάλιστα δὲ πάντων ἐσεῖς οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας ταύτης |²⁴ καὶ τῶν νήσων τοῦ αἰγαίου πελάγους. Ἐν ᾧ λοιπὸν σεῖς ἐπίσης μὲ τοὺς ἄλλους ὑπηκόους τῆς κραταιᾶς βασιλείας, μᾶλλον δὲ καὶ πλέον τῶν ἄλλων, ἔπρεπε νὰ μένητε σταθεροὶ ἐπὶ |²⁵ τοῦ κέντρου τοῦ ρεαγιαλικίου καὶ νὰ δεικνύητε πραγματικὰ σημεῖα ὑποταγῆς καὶ εἰς τὰς θείας ἐντολὰς ὡς χριστιανοὶ καὶ εἰς τοὺς πολιτικούς νόμους ὡς λογικοὶ ἄνθρωποι, σεῖς, φεῦ, |²⁶ καταπατήσαντες καὶ θεία καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἀθετήσαντες καὶ εὐαγγελικούς νόμους καὶ κανόνας ἀποστολικούς, νοσήσαντες μίαν ἀπαραδειγμάτιστον ἀχαριστίαν, ὁμοίαν |²⁷ μὲ ἐκείνην τοῦ προδότου Ἰούδα, ἐτολμήσατε νὰ λάβητε ὅπλα εἰς χεῖρας καὶ νὰ ὑψώσητε ἀποστασίας σημαίαν, τ'αὐτὸν εἰπεῖν ἀντιστρατευσάμενοι ἐναντίον τοῦ ἐπουρανίου βασιλέως |²⁸ καὶ θεοῦ ἡμῶν ὑπὸ στρατηγῷ τῷ ἀρχεκάκῳ σατὰν καὶ παμπονήρῳ διαβόλῳ, τοῦ ὁποίου ἐφεύρεμά τε καὶ γέννημα εἶναι τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀποστασίας, καὶ αὐτὸ ἐκ πρώτης |²⁹ ἀρχῆς ἐνέπνευσεν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν πρωτοπλάστων μέσα εἰς τὸν παράδεισον. Ἐνὶ λόγῳ μὲ τὸ βδελυρὸν αὐτὸ κίνημα καὶ μὲ τοὺς σατανικούς

αὐτοὺς τρόπους, εἰς μὲν |³⁰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ καὶ εἰς ὅλον τὸ ἥσυχον γένος ἐπροξενήσατε μελαγχολίαν καὶ λύπην ἀνείκαστον, εἰς δὲ τὸν ἑαυτὸν σας ἀγωνίζεσθε νὰ ἐφελκύσητε ἀθεράπευτα |³¹ δεινά, δυστυχί(ας) ἐπὶ δυστυχίας, παρούσας καὶ μελούσας, καὶ νὰ ἐνδύσητε τὰς ἀθώας γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα σας μέλανα καὶ μαῦρα φορέματα, ἐπειδὴ ἔχετε ἐχθρὸν καὶ ἐκδικη |³² τὴν τοιοῦτον κραταιότατον βασιλέα καὶ ἀντίμαχον τὸν ἴδιον θεὸν καὶ ὅλας αὐτοῦ τὰς οὐρανίους δυνάμεις, καθὼς πρέπει νὰ φρονῇτε καὶ νὰ πιστεύητε, ἐὰν εἴσθε ἀληθεῖς |³³ χριστιανοὶ καὶ ἂν ἔχητε ἀκόμη εὐσεβείας σπινθῆρα. Τὸ δὲ χεῖριστον πάντων, ὅπου μήτε θέλετε νὰ ἐννοήσητε τοῦ κραταιοτάτου, δικαιοτάτου καὶ εὐσπλαγχνικωτάτου ἡμῶν βασιλέως |³⁴ τὴν ἄκραν εὐσπλαγχνίαν καὶ ἀσύγκριτον φιланθρωπίαν, καθότι ἡ αὐτοκρατορική του μεγαλειότης, ἀγκαλὰ καὶ ἐκ τῆς πρώτης ἡμέρας, ὅπου διεδόθη αὐτὴ ἡ παναίσχιστος καὶ |³⁵ βδελυρὰ φήμη τῆς ἀποστασί(ας), ἔπρεπε νὰ δείξῃ ἀποτελέσματα ζέοντα δικαίου θυμοῦ, μῶλον τοῦτο, ἔχων ἀείποτε βάσιν τὸ ἔλεος καὶ τὴν εὐμένειαν, τοὺς μὲν πρωταιτίους τῶν κακῶν |³⁶ ἐπαίδευσε πανταχοῦ, τοὺς δὲ ἡσυχους καὶ εἰς τοὺς ὅρους τοῦ πιστοῦ βασιλευσίου ἐμμένοντας ἐπεχείρησε καὶ ἐπιχειρεῖ παντοιοτρόπως νὰ περιθάλψῃ καὶ διασώσῃ, μάλιστα δὲ καὶ τοὺς |³⁷ μετανοοῦντας καὶ ἐπιστρέφοντας εὐμένως ἀποδέχεται καὶ χαρίζει αὐτοῖς καὶ τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνηκουσάν ἀνεσιν καὶ ἡσυχίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ἡμεῖς οἱ κάτοικοι |³⁸ τῆς βασιλευσίου καὶ ὅλων τῶν ἐπιλοίπων μερῶν οἱ ὁμογενεῖς ἀπολαμβάνομεν, περιθαλπόμενοι ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῇ σκίαν τοῦ ἀειθαλοῦς αὐτῆς δένδρου, ἐκτελοῦντες τὰ τῆς θρησκεί(ας) |³⁹ ἡμῶν ἔθιμα μὲ ὅλην τὴν εὐρυχωρίαν, καθὼς καὶ κατ' αὐτὰς τὰς πανσέπτους ἡμέρας τῶν γενεθλίων τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὰς ὁποίας μὲ τὸ ἔλεος τῆς βασιλεί(ας) του ἡξιώθημεν |⁴⁰ νὰ ἐορτάσωμεν ἐνασχολούμενοι πάντοτε ἕκαστος εἰς τὸ ἴδιον ἔργον καὶ ἐπάγγελμα, χωρὶς νὰ δειλιῶμεν τι, ἢ νὰ ὑποπτευώμεθα τι, καθότι φοβούμεθα καὶ φυλάττομεν |⁴¹ τοὺς θεῖους νόμους καὶ τῆς βασιλικῆς δικαιοσύνης τοὺς ὅρους μὲ τὴν ἀπαιτουμένην προσοχήν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ μόνη εἰς ἓνα ἕκαστον ἀφοβία. Τοιούτους στοχασμοὺς περιεμένομεν |⁴² ἄχρι τοῦδε νὰ ἰδῶμεν, ὅτι γίνονται καὶ ἀπὸ μέρους σας καὶ ὅτι ἐγνωρίσατε καὶ τὴν ἀπάτην εἰς τὴν ὁποίαν περιεπέσατε καὶ τὴν πανωλεθρίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἀμεταμέλητοι ὄντες |⁴³ εὐρίσκεσθε, καὶ τὸ πέλαγος τῆς ἀνακτορικῆς του εὐσπλαγχνίας ὅτι εἶναι ἀνεξάντλητον καὶ ὅτι δύνασθε νὰ ἀξιωθῆτε ἐλέους, ἅμα ὅπου φανεῖτε μετανοοῦντες καὶ μεταμελούμενοι. |⁴⁴ Ἀλλ' ἐπειδὴ μὲ ὅλην αὐτὴν τὴν παράτασιν τοῦ καιροῦ δὲν εἶδομεν κίνημα ἐκ μέρους σας σύμφωνον μὲ τὰς χρηστάς μας ἐλπίδας, ἔγνωμεν νὰ κινήσωμεν κάλαμον πατρικῶς, |⁴⁵ καὶ νικόμενοι ἀπὸ πόνον ψυχῆς νὰ δώσωμεν τὰς ἐκκλησιαστικὰς μας σωτηριώδεις ὁδηγίας καὶ εὐαγγελικὰς νουθεσίας εἰς ὅλους σας, διὰ νὰ μὴν ἔχωμεν καὶ ἔλεγχον συνειδήσεως, |⁴⁶ ὅτι ἐσιωπήσαμεν καὶ παρεβλέψαμεν

καὶ τὴν ψυχικὴν καὶ τὴν σωματικὴν σας σωτηρίαν. Ὅθεν, χριστιανοὶ ἀδελφοί, τέκνα τῆς ἀνατολικῆς ἡμῶν ἐκκλησίας, ὅσοι κάτοι |⁴⁷κοι τῆς πελοποννήσου καὶ ὅσοι τοῦ αἰγαίου πελάγους, ὅσοι πλέετε τὴν θάλασσαν καὶ ὅσοι εὐρίσκεσθε εἰς τὴν ξηράν, ὅσοι ἐνὶ λόγῳ, εἴτε παραλογιζόμενοι οἰκοθεν, εἴτε |⁴⁸ἀπατώμενοι ἄλλοθεν, ἐφθάσατε νὰ νοσήσετε τὴν κατηραμένην αὐτὴν νόσον καὶ νὰ λάβητε ὅπλα εἰς χεῖρας μὲ ἀποστατικά φρονήματα, ἀκούσατε τῆς πατρικῆς μας φωνῆς, ἥτις |⁴⁹πηγάζει ἀπὸ πόνον ἐγκάρδιον, ἔλθετε εἰς ἑαυτοὺς, ἀποπτύσατε τὸ σατανικὸν αὐτὸ φρόνημα τῆς ἀνοήτου ἀποστασί(ας), ῥίψατε τὰ ὅπλα τὰ αἷτια τῆς κοινῆς σας καταστροφῆς, ἀναλά |⁵⁰βετε τὸν προγονικὸν ῥεαγιαλικὸν χαρακτῆρα, φιλιωθῆτε μὲ τὸν θεόν, διὰ νὰ ἔχητε καὶ τὴν εὐνοίαν τῆς ὑπὸ θεοῦ τεταγμένης κραταιᾶς καὶ ἀηττήτου βασιλεί(ας). Ἴδου καιρὸς |⁵¹εὐπρόσδεκτος, ἰδου καιρὸς μετανοίας. Μετανοήσατε καὶ μὴ θελήσατε ἕως τέλους τὴν ἐρήμωσιν τῆς πατρίδος σας καὶ τὴν δεινὴν αἰχμαλωσίαν τῶν ἀθῶων γυναικῶν σας καὶ τέκνων |⁵²λυπηθῆτε καὶ τὸν ἑαυτὸν σας καὶ τὴν πατρίδα σας καὶ τὰ τέκνα σας καὶ τὴν κατάστασιν σας, καὶ πρὸ πάντων φείσασθε τῆς ψυχῆς ἡμῶν, ὑπὲρ ἧς ὁ Χριστὸς τὸ ἴδιον αἷμα ἐξέχεεν |⁵³ἐπὶ σταυροῦ. Ἡμεῖς, ἐπιστηριζόμενοι εἰς τὴν εὐσπλαγχνίαν τοῦ κραταιοτάτου ἡμῶν βασιλέως καὶ εἰς τὴν εὐμένειαν τῶν πολυχρονίων καὶ εὐμενεστάτων ἡμῶν αὐθεντῶν, τὴν ὁποίαν |⁵⁴ἀναλόγους φωνὰς δὲν ἔχομεν νὰ εὐχαριστήσωμεν, καὶ διὰ τὴν ὁποίαν εἴμεθα ἐπόχρεσι νὰ παρακαλοῦμεν νυχθημέρως τὸν κύριον ἡμῶν καὶ θεὸν ὑπὲρ τοῦ βασιλείου κράτους, |⁵⁵ὅπως εἴη ἀήττητον καὶ θριαμβεῖον εἰς αἰῶνα αἰώνων καὶ ὑποτάττων πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον, καὶ ἐπόχρεσι προσέτι νὰ θυσιάσωμεν ἑαυτοὺς κατὰ λόγον χριστιανικῆς εὐγνωμο |⁵⁶σύνης· εἰς τοιαύτας, φαμέν, βάσεις στερεὰς τεθεμελιωμένοι, γινόμεθα ἐγγυηταί, καὶ κοινῶς εἰς ὅλους σας καὶ μερικῶς εἰς τὸν καθ' ἓνα, καὶ σᾶς ἀναλαμβάνομεν εἰς τὸν τράχη |⁵⁷λον ἡμῶν, καθυποσχόμενοι καὶ βεβαιοῦντες, ὅτι ἅμα ὅπου ἤθελαν φανῇ τὰ πραγματικά τῆς μεταμελείας σας σημεῖα, εὐθὺς θέλουν ἐπακολουθήσει καὶ τὰ φιλάνθρωπα τοῦ κραταιοῦ ἡμῶν |⁵⁸βασιλέως τεκμήρια, ἐπειδὴ, καθὼς ἱξεύρει νὰ ἐκδικῆται κραταιῶς τοὺς ἀσωφρονίστους, οὕτως ἱξεύρει βασιλικοπρεπῶς καὶ φιλανθρώπως νὰ ἐλεῇ τοὺς προσπίπτοντας κατὰ μίμησιν τοῦ |⁵⁹ἐπουρανίου βασιλέως, ὅπου εἶναι ὁ παιδεύων καὶ πάλιν ἰώμενος. Προλάβετε καὶ κλίνετε τὸν αὐχένα καὶ προφθάσετε πρὸς ἡμᾶς ἐγγράφα δηλωτικά τῆς μεταμελείας σας, ἐφωδιασ |⁶⁰μένα καὶ μὲ ἀνθρώπους δύο ἢ τρεῖς ἀφ' ἑκάστου τόπου, καὶ πάλιν σᾶς ἐγγυούμεθα, ὅτι μήτε μερικῶς μήτε κοινῶς, μέχρι τριχὸς θέλει δοκιμάσητε ἐπήρειαν τινὰ καὶ βλάβην |⁶¹καὶ ἂν ἄλλως συμβῇ, ἃς ἔχωμεν ἡμεῖς νὰ ἀποδώσωμεν λόγον εἰς τὸν ἀδέκαστον κριτὴν καὶ θεὸν ἐν τῇ φρικτῇ τῆς ἐτάσεως ἡμέρα, καὶ ἃς ἐκζητηθῇ τὸ ἐκχυθησόμενον αἷμα |⁶²ὑστερον ἀπὸ τὴν πληροφορίαν, ὅπου σᾶς δίδομεν ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν· τόσῃ πε-

ποίθησιν ἔχομεν εἰς τοῦ βασιλείου κράτους τὴν εὐσπλαγχνίαν. Ταῦτα προλαμβάνοντες συμβου|⁶³λεύομεν ὑμῖν. Καὶ ἡμεῖς μὲν ἐν τοσούτῳ ἐξεπληρώσαμεν τὸ πατρικὸν χρέος μας· ἐὰν δέ, ὃ μὴ γένοιτο, ἀπορῥαπίσητε τοὺς πατρικούς μας λόγους καὶ ἀψηφήσητε εἰς τὰ |⁶⁴ ἐλέη τὰ βασιλικά καὶ εἰς τοὺς θείους νόμους καὶ πάλιν ἀμετανόητοι ἐργάζεσθε τὰ τῆς ἀποστασίας βδελυρὰ ἔργα, μήτε θεὸν φοβούμενοι, μήτε ἀνθρώπους αἰδούμενοι, μήτε πα|⁶⁵τρίδας, γυναῖκας καὶ τέκνα λυπούμενοι, ἢ ἁμαρτία ὑμῶν ἐπὶ τὸν τράχηλον ὑμῶν ἔστω. Ἦδη ἡ ἀξίνη πρὸς τοῦ δένδρου τὴν ῥίζαν κεῖται· θυμὸς γὰρ βασιλέως ἄγγελος θανά|⁶⁶του ἐστί. Κακοὶ κακῶς ἔχετε νὰ ἐξαφανισθῆτε, θέλετε ἰδῆ τὴν ὀργὴν τοῦ θεοῦ ἐπερχομένην ἐπὶ τὰς κεφαλὰς σας καὶ τὰ νικηφόρα τοῦ βασιλείου κράτους στρατεύματα διὰ |⁶⁷ τε ξηρᾶς καὶ θαλάσσης θριαμβεύοντα ἐναντίον σας καὶ φέροντα τὸ πῦρ καὶ τὸν σίδηρον εἰς τὴν πατρίδα σας, ὅτε πλεόν καὶ ἡ μεταμέλεια ἀνωφελής, καὶ θέλετε καταδι|⁶⁸κασθῆ καὶ ὑποληπτικῶς εἰς τὴν αἰωνίαν τῆς Ἱστορίας ἀτιμίαν διὰ τὴν ἄνοιάν σας καὶ πνευματικῶς εἰς ἀνυπαρξίαν παντελῆ καὶ ψυχικῶς εἰς κόλασιν αἰωνίαν, ὡς ἀποσταῖται |⁶⁹ τῆς ἐκκλησί(ας) καὶ τῆς τροφῆς ἡμῶν καὶ κοινῆς εὐεργέτιδος κραταιᾶς βασιλεί(ας). Ὅθεν διὰ ἀγάπην θεοῦ ἀναγῆπατε καὶ ποιήσατε κατὰ τάχος, καθὼς γράφοντες ὑμῖν |⁷⁰ παρακλειζομένη πατρικῶς, καὶ μὴ ἄλλως, ἐξ ἀποφάσεως·- αὐκβ'.

⁷¹ Ἐν μηνὶ Ἰαννουαρίῳ Ἰνδι(κτιών)ος ι'·-

|⁷² † Ὁ Καισαρεῖ(ας) Ἰωαννίκιος † Ὁ Ἐφέσου Μακάριος
† Ὁ Ἡρακλεῖ(ας) Ἰγνάτιος † Ὁ Κυζίκου Κωνστάντιος
† Ὁ Βεῤῥοί(ας) Ζαχαρί(ας) † Ὁ Ἀγκύρας Μεθόδιος
† Ὁ Λήμνου Μακάριος † Ὁ Δημητριάδος Παρθένιος

Τὸ πνεῦμα τῶν τριῶν παραπάνω πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων τοῦ Εὐγενίου Β' περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς στὸν Ὁθωμανὸ δυνάστη ἐκφράζει καὶ ἡ πολυσυζητημένη «Διδασκαλία Πατρικὴ... εἰς ὠφέλειαν τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν»²⁷, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1798, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, μὲ σκοπὸ νὰ πολεμήσει τὰ φιλελεύθερα ἀλλὰ καὶ ἀθεϊστικὰ μηνύματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Συντάκτης τοῦ κειμένου φέρεται ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἀνθίμος (1788-1808), πολλοὶ ἐρευνητὲς ὅμως θεωροῦν πραγματικὸ συγγραφέα τὸν Ἀθανάσιο τὸν Πάριο, φανατικὸ πολέμιος τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν πολιτικοθησκευτικῶν

27. Διδασκαλία Πατρικὴ συντεθεῖσα παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ κὺρ ΑΝΘΙΜΟΥ εἰς ὠφέλειαν τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα δι' ἰδίας δαπάνης τοῦ Παναγίου Τάφου ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τῷ τυπογραφείῳ Πογῶς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίων, ἀψῆη'.

ιδεῶν. Πάντως τὸ θέμα τῆς πατρότητος τοῦ κειμένου αὐτοῦ δὲν ἔχει ὀριστικά καὶ πειστικά λυθεῖ²⁸. Ὁ συντάκτης του θεωρεῖ ὅτι ἡ κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἔγινε μὲ θεία βούληση καὶ ὑπῆρξε «πρόξενος σωτηρίας» γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου:

Ἰδέτε λαμπρότατα τί οἰκονόμησεν ὁ ἄπειρος ἐν ἐλέει καὶ πάνσοφος ἡμῶν Κύριος· διὰ νὰ φυλάξῃ καὶ αὐθις ἀλώβητον τὴν ἀγίαν καὶ ὀρθόδοξον πίστιν ἡμῶν τῶν εὐσεβῶν καὶ νὰ σώσῃ τοὺς πάντας, ἡγειρεν ἐκ τοῦ μηδενὸς τὴν ἰσχυρὰν αὐτὴν βασιλείαν τῶν Ὀθωμανῶν ἀντὶ τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡμῶν βασιλείας... καὶ ὑψωσε τὴν βασιλείαν αὐτὴν τῶν Ὀθωμανῶν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἀναμφιβόλως ὅτι θεῖω ἐγένετο βουλήματι καὶ ὄχι μὲ δύναμιν τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ πιστοποιήσῃ πάντας τοὺς πιστοὺς ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον εὐδόκησε νὰ οἰκονομήσῃ μέγα μυστήριον, τὴν σωτηρίαν δηλαδὴ εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς του λαοὺς. Κατέστησε λοιπὸν ἐφ' ἡμᾶς ὁ παντοδύναμος Κύριος αὐτὴν τὴν ὑψηλὴν βασιλείαν, — οὐκ ἔστι γὰρ ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ — διὰ νὰ εἶναι εἰς μὲν τοὺς Δυτικούς ὡσάν ἕνα χαλινός, εἰς δὲ τοὺς Ἀνατολικοὺς ἡμᾶς πρόξενος σωτηρίας. Διὰ τοῦτο καὶ νεύει εἰς τὴν καρδίαν τοῦ βασιλέως τούτου τῶν Ὀθωμανῶν νὰ ἔχῃ ἐλεύθερα τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων καὶ ὑπερεκπείρασιν νὰ τὰ διαφεντεύῃ... Καὶ ταῦτα πάντα τὰ τοῦ Θεοῦ κρίματα... καὶ ἀνεκδιήγητα ἀγαθὰ ὁ πρῶτος ἀποστάτης διάβολος κατανοήσας, διὰ νὰ ἐκτραχηλίσῃ καὶ αὐθις νὰ φέρῃ εἰς ἀπώλειαν τοὺς ἐγκαταλειφθέντας ἐκλεκτοὺς πιστοὺς, ἐμεθοδεύθη εἰς τὸν τρέχοντα αἰῶνα μίαν ἄλλην πονηρίαν καὶ ἀπάτην ξεχωριστὴν, δηλαδὴ τὸ νῦν θρυλούμενον σύστημα τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖον κατ' ἐπιφάνειαν φαίνεται τάχα καλόν, ὅσον διὰ νὰ ἀπατήσῃ, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς. Ὑπάρχει ὁμως ἕνα δέλεαρ τοῦ διαβόλου καὶ φαρμάκι ὀλέθριον, διὰ νὰ κατακρημνίσῃ τοὺς λαοὺς εἰς τὴν ἀπώλειαν καὶ ἀκαταστασίαν... Παντοῦ τὸ φαντασιῶδες αὐτὸ τῆς ἐλευθερίας σύστημα τοῦ πονηροῦ ἐπροξένησε πτωχίαν, φό-

28. Βλ. Φίλ. Η. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α΄. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σσ. 271-275, ὅπου γίνεται διεξοδικὸς λόγος γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου καὶ παρατίθεται ἡ ὡς τότε σχετικὴ βιβλιογραφία· βλ. καὶ Λ. Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ», *Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15/16 (1965-1966), 1997, σσ. 125-329· Χρ. Θ. Ἀραμπατζῆς, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου βιβλιογραφικά*, Ἐκδοσις Ἱεροῦ Προσκυνήματος Παναγίας Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου, Θεσσαλονίκη 1998, ὅπου συχνὲς ἀναφορὲς στὴν *Διδασκαλία Πατρικὴ* μὲ ὅλη τὴν παλαιότερη καὶ σύγχρονη βιβλιογραφία.

νους, ζημίας, άρπαγάς, άσέβειαν τελείαν, ψυχικήν άπώλειαν και άνω-
φελή μεταμέλειαν. Άπατηλαί εἶναι, άδελφοί Χριστιανοί, αἱ διδασκα-
λῖαι τῶν νέων αὐτῶν έλευθέρων, και προσέχετε. Φυλάξετε στερεάν τήν
πατροπαράδοτόν σας πίστιν και ὡς ὁπαδοί τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ άπα-
ρασάλευτον τήν ὑποταγήν εἰς τήν πολιτικήν διοίκησιν ὅπου σᾶς χαρί-
ζει ὅσα άναγκαῖα μόνον εἰς τήν παροῦσαν ζωήν... Ὁχι Χριστιανοί!
Ἄς ἔχωμεν σταθερότητα και φρόνησιν, ἥς μή χάσωμεν διά μίαν ψευδή
και άνύπαρκτον τάχα έλευθερίαν τοῦ παρόντος βίου τοῦς άμαραντί-
νους στεφάνους τῆς αἰωνίου μακαριότητος...²⁹

*

Οἱ δημοσιευθεῖσες ἡ άναφερθεῖσες άνωτέρω πατριαρχικές έγκύκλιοι
και φυλλάδια (*Διδασκαλία Πατρική*), κυρίως ὅσες κυκλοφόρησαν μετά τήν
έκρηξη και επικράτηση τῆς Ἐπανάστασης τῶν Ἑλλήνων γιά τήν Ἐθνική
τους Ἀνεξαρτησία, γραμμένες ἄκαιρα και μέ τόν ὑπερβάλλοντα ζήλο κάποι-
ων Πατριαρχῶν, ἴσως και από φόβο τῶς και σκοπιμότητα γιά τή διατήρηση
τοῦ θρόνου και τοῦ έκκλησιαστικοῦ τοῦς άξιώματος άφοῦ ὑπερβαίνουν κατά
πολὺ φραστικά ἄλλα και από άποψη οὐσίας τίς τυπικές και από τὸ καθε-
στῶς επιβαλλόμενες ὑποχρεώσεις τῶν ἐν λόγω ἱεραρχῶν γιά τήν άπλή κατα-
δίκη κινημάτων στρεφόμενων κατά τῆς Ὀθωμανικῆς έξουσίας, δέν μποροῦν,
σε καμία περίπτωση, νά απομονωθοῦν επιλεκτικά και νά χρησιμοποιηθοῦν
ὑστερόβουλα και μονομερῶς γιά νά μειώσουν γενικότερα τή μεγάλη προσ-
φορά τῆς Ἐκκλησίας στά άτέλειωτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας και κατά τή
διάρκεια τοῦ ὑπέρτατου Ἀγώνα γιά τήν ἀποτίναξη τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ.

Ἀναμφίβολα ἡ Ἐκκλησία, μέ τοῦς άπλοϊκοὺς παπάδες και τοῦς ταπει-
νοὺς και ὀλιγογράμματους καλόγερους, ἄλλα και μέ τοῦς φωτισμένους και
προοδευτικούς ἱερωμένους, επιφανεῖς και έμπνευσμένους Διδασκάλους τοῦ
Γένους, μέ τοῦς φλογερούς και λεοντόθυμους κληρικούς πού άγωνίστηκαν
και θυσιάστηκαν μέ μαρτυρικό θάνατο γιά τήν Ἐλευθερία και τήν Πίστη
(Διονύσιος Β΄ Λαρίσης - Τρίκκης ὁ έπονομαζόμενος Φιλόσοφος ἡ Σκυλό-
σοφος, 1611· παπα-Δημήτρης από τή Σαμαρίνα, μετέπειτα ἅγιος, 1808· πα-
πα-Θύμιος Βλαχάβας, 1809 κ.π.ἄ.), μέ τὰ μοναστήρια πού ὑπῆρξαν ὀρμητή-
ρια και καταφύγια άγωνιστῶν, λαϊκῶν και κληρικῶν, πρόσφερε άνεκτίμητες
ὑπηρεσίες στό ὑπόδουλο Γένος καθ' ὅλους τοῦς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας
γιά τήν παιδεία και τή μόρφωσή του, καθῶς και γιά τή διατήρηση τῆς ἔθνικῆς
ταυτότητας, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας και τῆς Ὁρθόδοξης Πίστεως του,
παράγοντες πού ὁδήγησαν άσφαλῶς στή μεγάλη Ἐπανάσταση και στήν άπε-
λευθέρωση και ἔθνική ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων.

29. *Διδασκαλία Πατρική*, σσ. 13-23, ἀπ' ὅπου τὰ παρατιθέμενα ἀποσπάσματα.

Ἦς σημειωθεῖ, ἐν κατακλείδι, καὶ τὸ βαρὺ ἰδεολογικοπολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, μὲ τὶς ὀξεῖες ἀντιθέσεις τῆς φιλελεύθερης καὶ ἀποκλειστικὰ λογικοκρατούμενης Δυτικῆς Εὐρωπαϊκῆς σκέψης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀφ' ἑτέρου πού παρέμενε ἀμετακίνητα προσηλωμένη στὴν παράδοση καὶ στὰ ἀπὸ αἰώνων καθιερωμένα ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἰδέες.

ABSTRACT

D. Z. Sofianos, *Circular letters of the Patriarch Eugenius II (August 1821 - January 1822) recommending to the Greeks submission to the Ottoman rule*

Three circular letters written by the Oecumenical Patriarch Eugenius II are published and commented on. In these letters the Greeks fighting for their independence are asked to lay down the arms and declare their submission to the Porte.

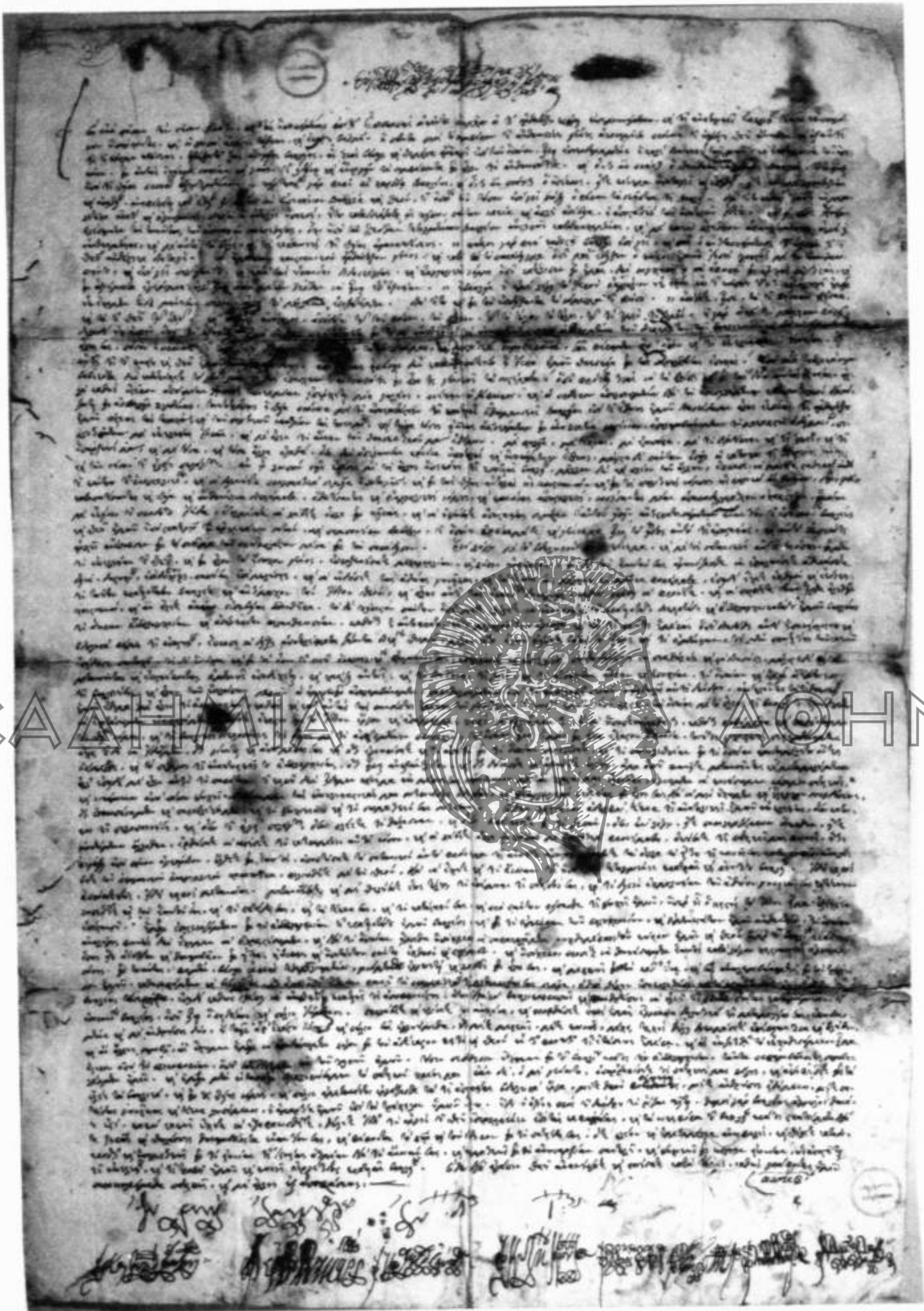
The first of these letters was addressed to the metropolitan Hierotheous of Paros and Naxos (15 August 1821), the second to the Christian flock of the Patriarch in the Ottoman Empire (also August 1821), and the third to the inhabitants of Crete, of Peloponnesus and of the islands of the Archipelago (January 1822). Only the first of the letters has been published in the past by Ioannis Filimon, the other two are published here for the first time.

[illegible]

ΠΙΝ. Α'. Ἐγκύκλιος (ἀντίγραφο) τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Εὐγενίου Β' πρὸς τοὺς Ὀρθόδοξους Χριστιανοὺς («Ῥωμαίους»), ἱερωμένους ἢ λαϊκοὺς, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καταδικαστικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήματων καὶ προτρεπτικὴ σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ τοὺς κρατοῦντες. 1821, Αὐγούστος. Κεντρικὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βιέννης.

ΠΙΝ. Β΄. Συνοδικὴ ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Εὐγενίου Β΄ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, Πελοποννήσου καὶ νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, καταδικαστικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήματων καὶ προτρεπτικὴ σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ στοὺς κρατοῦντες. 1822, Ἰανουάριος. Ἀρχεῖο Οἰκονόμων (φάκ. XXXIII", Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., Ἀκαδημία Ἀθηνῶν).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ

ΔΟΥΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ

Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας (9 Αὐγούστου 1828)

Ἡ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ μέρος μίας ἐκτενέστερης ἐρευνας ποὺ ἀφορᾷ τὰ φαινόμενα τῆς δουλείας καὶ τοῦ δουλεμπορίου, ὅπως αὐτὰ διαμορφώθηκαν στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ ἐρευνα ἐστιάζεται σὲ δύο ἄξονες: Πρῶτον, ἐξετάζεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ κοινωνικὲς καὶ ἐθνικὲς ομάδες τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀντιμετωπίζουν τὴν αὐξηση τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας στὴν περιοχὴ καὶ πῶς προσλαμβάνουν οἱ κοινωνίες αὐτὲς τὶς δυτικὲς ἀρχὲς τῆς ἰσότητας καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν δούλων. Δεύτερον, ἐξετάζεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ δυτικὲς κοινωνίες ἐξάγουν τὶς νέες ἀρχὲς στὶς κοινωνίες τῆς Ἀνατολῆς.

Μία οὐσιώδης ὄψη τοῦ ζητήματος τῆς μεταφοράς τῶν δυτικῶν ἀξιῶν στὴν Ἀνατολὴ σχετίζεται μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Διοικητῆ τῶν βρεταννικῶν ναυτικῶν δυνάμεων στὴ Μεσόγειο Edward Codrington γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση Ἑλλήνων αἰχμαλώτων ποὺ βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, καθὼς καὶ μὲ τὴ σημασία καὶ τὶς συνέπειες τῆς Σύμβασης τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας (9 Αὐγούστου 1828) εἶναι μία διμερὲς συμφωνία ποὺ ὑπεγράφη

* Οἱ ἡμερομηνίες εἶναι κατὰ τὸ γρηγοριανὸ (νέο) ἡμερολόγιο, ἐκτὸς ἂν δηλώνεται διαφορετικά.

** Συντομογραφίες:

Γ.Ε.Ε.: Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος.

F.O.: Ἀρχεῖο τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, Public Record Office, Foreign Office.

Hansard: Great Britain Parliamentary Debates 3rd Series, Λονδίνο 1820-1832.

Wellington Despatches: *Despatches, Correspondence, and Memoranda of Field Marshal Arthur Duke of Wellington*, K.G. edited by his son, the Duke of Wellington, K.G., 8 τόμοι, Λονδίνο 1867-1880.

1. Τὸ σχετικὸ βιβλίο βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς συγγραφῆς.

μεταξύ του Ναυάρχου Codrington από τη μιά και του Πασά της Αιγύπτου από την άλλη και καθόριζε τις συνθήκες αποχώρησης των στρατευμάτων του από την Πελοπόννησο. Η Σύμβαση της Αλεξάνδρειας περιλαμβάνει, εκτός των όρων της αποχώρησης των αιγυπτιακών στρατευμάτων, και όρους για την αμοιβαία απελευθέρωση αιχμαλώτων.

Το θέμα έχει ερευνηθεί πρώτος ο Απόστολος Βακαλόπουλος, στο πλαίσιο της πρωτοποριακής του μελέτης *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*². Στο ζήτημα αναφέρεται και ο Γ. Β. Νικολάου, στο πλαίσιο άρθρου του το οποίο, με βάση το Αρχείο του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών, ερευνά κυρίως την τύχη των αιχμαλώτων που απέμειναν στην Τουρκία και την Αίγυπτο μετά το 1830³. Πιο έμπεριστατωμένη είναι η σχετική έρευνα του Αθανάσιου Πολίτη στο Αρχείο του Ελληνικού Προξενείου της Αλεξάνδρειας για την Οθωνική περίοδο⁴.

* * *

Η μελέτη των ρυθμίσεων για την απελευθέρωση αιχμαλώτων στο τέλος ενός πολέμου έχει σήμερα ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, διότι βοηθεί στην κατανόηση σημαντικών κοινωνικών εξελίξεων. Στον ανατολικό κόσμο, στον οποίο επικρατεί το ισλαμικό δίκαιο, η έννοια του αιχμαλώτου πολέμου, όπως ισχύει στη Δύση, είναι άγνωστη. Ο αιχμάλωτος πολέμου δεν περιέχεται στη δικαιοδοσία και μέλη του κράτους, αλλά αποτελεί κτήμα του στρατιώτη ή του αξιωματικού που τον συνέλαβε. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας νομιμοποιεί όλες τις χρήσεις που απορρέουν από αυτό⁵.

Στην περίπτωση των Ελλήνων αιχμαλώτων του πολέμου της ανεξαρτησίας, ως προς τη σύνθεση από πλευράς φύλου και ηλικίας, πρόκειται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, για γυναίκες και παιδιά, που χρησιμοποιούνται σε οικιακές εργασίες και σε χαρέμια, και πολύ λιγότερο για άνδρες, που χρησιμοποιούνται σε κάτεργα.

Η ύποδούλωση των χριστιανών, ιδιαίτερα οι περιγραφές των μαζικών συλλήψεων και πωλήσεων που συνόδευσαν την καταστροφή της Χίου και την έξοδο του Μεσολογγίου, προκάλεσαν το φιλελεύθερο και φιλόανθρωπο αίσθημα της Ευρώπης και της Αμερικής. Ο φόβος που προκαλούσε η επιδρομή του Ιμπραήμ για έποικισμό της Πελοποννήσου από Αιγυπτίους και

2. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941, σσ. 95-96.

3. Γ. Β. Νικολάου, "Πελοποννήσιοι αιχμάλωτοι του Αγώνος. Μαρτυρίες από τα Αρχεία του Ελλην. Υπ. Εξωτερικών", *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΑ', σσ. 341-382.

4. Αθανάσιος Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμ. Α', Αλεξάνδρεια/ Αθήνα 1928, σσ. 193-202.

5. Το ζήτημα εξετάζεται διεξοδικά στην εκτενέστερη μελέτη μου.

για μεταφορά Ἑλλήνων στὴν Αἴγυπτο ἐμφανίζεται στὸν εὐρωπαϊκὸ τύπο τὸ 1825. Ὁ φιλελληνισμὸς λαμβάνει τότε πρακτικὴ μορφή στὴν πληθώρα εἰσφορῶν μέσω τῶν φιλελληνικῶν κοιμιτᾶτων γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Ἀγώνα καὶ τὴ σωτηρία τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἐνα ρεῦμα εἰσφορῶν γιὰ τὴν ἔξαγορά Ἑλλήνων αἰχμαλώτων διοχετευόταν πρὸς τὸν Eynard. Εἶναι ὥστόσο δύσκολο νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴν πορεία τῶν χρημάτων αὐτῶν. Εἶναι πιθανό, ἀλλὰ ὄχι σαφές γιὰ παράδειγμα, ὅτι μὲ αὐτὰ τὰ χρήματα ἀγοράσθηκαν ἀπὸ χριστιανούς τῆς Αἰγύπτου δύο ἀγόρια ἡλικίας 9 καὶ 10 ἐτῶν, τὰ ὁποῖα ἀνατράφηκαν δαπάναις τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου Λωζάννης⁶. Ἀλλὰ ἡ κινητοποίηση δὲν ἀπέδωσε θεαματικά. Ὅχι μόνο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ συγκέντρωση χρημάτων γιὰ τὴν ἔξαγορά χριστιανῶν ἦταν πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὶς πιεστικὲς ἀνάγκες ἐξοπλισμοῦ καὶ μισθοδοσίας τῶν μαχητῶν⁷, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἔστω καὶ αὐτὴ ἡ μικρὴ χρηματικὴ συνδρομὴ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.

Γιὰ παράδειγμα, πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὁ Καποδίστριας ἐπιδόθηκε σὲ μία μεγάλῃς ἔκτασης κινητοποίηση γιὰ τὴν οἰκονομικὴ στήριξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπῆρε νὰ τοῦ δοθοῦν τὰ χρήματα ποὺ ἡ ρωσικὴ φιlanθρωπία εἶχε συγκέντρωσει τὸ 1824 σὲ τράπεζα τῆς Ὁδησοῦ γιὰ τὴν ἔξαγορά αἰχμαλώτων⁸. Τὰ χρήματα αὐτά, 380.000 ρούβλια, ἀποτελέσαν μέρος τοῦ ποσοῦ ποὺ συγκέντρωσε ὡς ἐγγύηση τοῦ δανείου ποὺ διαπραγματευόταν⁹.

Στὴν περίπτωση τῶν αἰχμαλώτων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, δὲν πρόκειται γιὰ μία διαδικασίαν ἀνταλλαγῆς αἰχμαλώτων, ἀλλὰ γιὰ μία ἄτυπῃ διαδικασίᾳ, στὴν ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, συνυπάρχουν ἡ ἀνταλλαγή, ἡ ἀπελευθέρωση, ἡ ἔξαγορά καὶ ἡ δραπετεύση. Παρατηρεῖται μία διαδικασίᾳ μικτὴ ἡ ὁποία συμπλέκεται μὲ ἓνα πρῶμο στάδιο τῶν ἐξελίξεων γιὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας στὴν Ἀνατολή.

Μὲ τὴν ἀφίξη τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια στὴν Ἑλλάδα, τὴν ὁργάνωση τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τὴν ἐπίμονη μέριμνά του γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς χώρας καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν θυμάτων τοῦ Ἀγώνα, ἡ ἀνταλλαγή αἰχμαλώτων ἔγινε ζήτημα προτεραιότητας. Ἡ κυ-

6. Γ.Ε.Ε., τόμ. Β', ἀρ. 80, Αἴγινα, 26 Νοεμβρίου 1827 (π.ῆ.).

7. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, *Το γαλλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὴν περίοδο τοῦ Καποδίστρια (1828-1831)*, Ἀθήνα 1985, σ. 33.

8. Ἰ. Καποδίστριας πρὸς Πάλεν, Πετρούπολη, 6 Ἰουλίου 1827 (π.ῆ.). Ἰ. Καποδίστριας πρὸς Νεσελρόδ, Πετρούπολη, 15 Ἰουλίου 1827 (π.ῆ.), Ἰ. Ἀ. Καποδίστριας, *Ἐπιστολαί*, ἐπιμ. Ε. Α. Bétand, μετάφρ. Μ. Γ. Σχινᾶ, τόμ. Α', Ἀθήνα 1841, σσ. 117 καὶ 125.

9. Ἰ. Καποδίστριας πρὸς Εὐνάρδο, Παρίσι, 26 Σεπτεμβρίου 1827 (π.ῆ.), Ἰ. Ἀ. Καποδίστριας, *δ.π.*, τόμ. Α', σ. 177.

βερνητική προσπάθεια μετατοπίζεται από τη διαδικασία της εξαγοράς δούλων στη νομότυπη διαδικασία της ανταλλαγής αιχμαλώτων. Κάποιες ανταλλαγές αιχμαλώτων είχαν ήδη πραγματοποιηθεί από το 1825 με τη μεσολάβηση του Βρεταννοῦ πλοιάρχου G.W.Hamilton. Ὁ ἴδιος ὁ Hamilton ἀπελευθέρωσε καὶ ἀποβίβασε στὴν Αἴγινα στὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1827 ὅσους αιχμαλώτους διασώθηκαν ἀπὸ τὰ πλοῖα τῶν Συμμάχων κατὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου¹⁰.

Στὰ πρῶτα μέτρα τοῦ Καποδίστρια περιλαμβάνονταν ὁδηγίες γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν Αἰγυπτίων καὶ Τούρκων αιχμαλώτων στὸ Ναύπλιο μὲ σκοπὸ τὴν ανταλλαγή τους¹¹. Τὸ μέτρο ἀπέφερε σὲ πρῶτο στάδιο τὴν ανταλλαγή μὲ Ἑλληνες αιχμαλώτους ἀπὸ τὴ Μεθώνη, κυρίως γυναῖκες, παιδιά, ἀλλὰ καὶ λίγους ἄνδρες¹². Ταυτόχρονα ὥστόσο δὲν ἔπαυσε ἡ λαθραία μεταφορά δούλων ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ στρατεύματα ποὺ βρίσκονταν στὴν Πελοπόννησο πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια¹³.

* * *

Κατὰ περίεργο τρόπο, στὴ βρεταννικὴ πρωτεύουσα τὸ ζήτημα τῶν χριστιανῶν αιχμαλώτων ποὺ μετῴθησαν στὴν Αἴγυπτο ὡς δούλοι ἔλαβε δυσανάλογες πολιτικὲς διαστάσεις μὲ ἀφορμὴ τὴν τύχη τοῦ Ναυάρχου Codrington μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τουρκο-αἰγυπτιακοῦ στόλου στὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου. Ὁ Codrington θεωρήθηκε ἀποκλειστικὰ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτή. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἀμηχανία γιὰ τὸ συμβάν, ὅταν ἡ Βρεταννικὴ Κυβέρνηση βεβαιώθηκε ὅτι ἡ Πύλη, καὶ κυρίως ὁ Μεχμέτ Ἀλῆ, δὲν θὰ ἐκτόνωναν τὴν ὀργή τους στὶς πολυμελεῖς βρεταννικὲς ἐμπορικὲς παροικίες στὰ λιμάνια τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ ιδιαίτερα

10. Γ.Ε.Ε., τόμ. Β', ἀρ. 72, Αἴγινα, 29 Ὀκτωβρίου 1827 (π.ή.).

11. Γ.Ε.Ε., τόμ. Γ', ἀρ. 17, Αἴγινα, 10 Μαρτίου 1828 (π.ή.), Ἐγκύκλιος εἰς τὰς ἐπαρχίας, ἀρ. 608, Πόρος, 4 Μαρτίου 1828 (π.ή.):

Αἴτιον φιλανθρωπίας καὶ πολιτικῆς ὑπαγορεύει τὴν Κυβέρνησιν νὰ σᾶς διατάξη διὰ νὰ συνάξετε ὅλους τοὺς εἰς τὴν ἐπαρχίαν ταύτην διεσκορπισμένους Ἀραβας καὶ λοιποὺς αιχμαλώτους Τούρκους, καὶ νὰ τοὺς ἀποστείλετε εἰς Ναύπλιον ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ ἐκεῖ προσωρινοῦ διοικητοῦ, ὅστις ἔχει τὰς περὶ τούτου ἀναγκαίας διαταγὰς τῆς Κυβερνήσεως. Ἡ Κυβέρνησις ἐλπίζει, ὅτι ἡ προαίρεσις ἐκ μέρους τῶν ἐχόντων αὐτοὺς θέλει προλάβει πᾶν βίαιον μέσον εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ φιλανθρώπου καὶ πολιτικοῦ τούτου σκοποῦ, ἀφορῶντος τὴν δι' ἀλλαγῆς ἐλευθέρωσιν ὁμογενῶν μας.

Ἡ διατύπωση δηλώνει ὅτι ὑπῆρχαν ἀκόμη «αιχμάλωτοι» σὲ χέρια ἐλλήνων ιδιωτῶν. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀντικείμενὸ τῆς ἐκτενοῦς μελέτης μου.

12. Γ.Ε.Ε., τόμ. Γ', ἀρ. 23, Αἴγινα, 4 Ἀπριλίου 1828 (π.ή.) καὶ ἀρ. 25, Αἴγινα, 11 Ἀπριλίου 1828 (π.ή.).

13. J. Barker πρὸς Codrington, ἀρ. 15, Ἀλεξάνδρεια, 8 Μαΐου 1828, F.O. 78/170.

στις πόλεις της Αιγύπτου, τὰ πράγματα ἡρέμησαν καὶ ἡ Βρεταννικὴ Κυβέρνηση ἔστρεψε τὴν προσοχή της στὴν ἐφαρμογὴ τῆς Συνθήκης τῆς 6ης Ἰουλίου 1827 γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος, χωρὶς ὥστόσο τὴν ἀναμενόμενη ἀποφασιστικότητα. Ἀμφιταλαντευόταν ἀνάμεσα στὶς προσπάθειές της νὰ ἀναχαιτίσει τὴ φιλοπόλεμη Ρωσία καὶ στὴν ἀνάγκη λήψης μέτρων πίεσης πρὸς τὴν Πύλη. Τὸ Λονδίνο ἀδρανοῦσε στὸ μέσο μιᾶς παρατεταμένης κυβερνητικῆς κρίσης καὶ ὁ Codrington ἀδρανοῦσε στὴ Μάλτα, μάταια περιμένοντας ὁδηγίες. Ἡ ἀνάθεση τῆς Κυβέρνησης στὸ Δούκα τοῦ Wellington στὶς ἀρχές τοῦ 1828 δὲν ἔθεσε τέλος οὔτε στὴν πολιτικὴ κρίση οὔτε στὴν ἀδράνεια γύρω ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς 6ης Ἰουλίου¹⁴. Κινητήρια δύναμη τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Wellington ἦταν ἡ βαθεῖα του δυσπιστία ἀπέναντι στὴ Γαλλία καὶ τὴ Ρωσία. Στὸ Παρίσι ἡ νέα Κυβέρνηση Martignac προωθοῦσε αὐτοδύναμη ἀνάμειξη τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολὴ ὑποδαυλίζοντας τὴν ἀγγλικὴ δυσπιστία¹⁵. Πρόθεση τοῦ Wellington ἦταν ἡ ἀκύρωση τῆς πολιτικῆς τοῦ George Canning καὶ ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Πετρούπολης τῆς 4ης Ἀπριλίου 1826¹⁶. Ἡ δυσμένειά του πρὸς τὸν Codrington φάνηκε ἤδη ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ θρόνου, ὅταν ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου χαρακτηρίστηκε ἄτυχες γεγονός (untoward event). Ὡστόσο παρὰ τὴν κοιτικὴ, στὴ συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε στὴ Βουλὴ κανεὶς ομιλητὴς δὲν ἐτόλμησε νὰ ἐπιπλήξει προσωπικὰ τὸν Codrington.

Κατὰ τὶς παραμονές τῆς ἐκρήξης τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου καὶ σὲ μία περίοδο, ὅπου στὴν Κυβέρνηση ἐπικρατοῦσαν πολιτικὲς δυνάμεις ποὺ ἐπιδίωκαν τὴν περιοριστικότερη δυνατὴ ἐφαρμογὴ τῆς Συνθήκης τῆς 6ης Ἰουλίου¹⁷, καὶ ποὺ ἀντιτίθεντο στὴν προοπτικὴ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδας, ὁ Wellington ἀπρακτοῦσε καὶ ἡ Διάσκεψη τοῦ Λονδίνου εἶχε ἀνασταλεῖ. Μὲ τὴν κήρυξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου στὶς 26 Ἀπριλίου 1828, ὁ ρόλος τῆς Ρωσίας στὴν ὑλοποίηση τῆς Συνθήκης ἐξουδετερώθηκε τελείως. Ὁ Wellington ἔμεινε ἀντιμέτωπος μὲ τὴ Γαλλικὴ Κυβέρνηση, ἡ ὁποία στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα ἐπέμενε σὲ δραστικότερη ἀνάμειξη: εὐρύτερα σύνορα καὶ ἀπο-

14. Sir Edward Codrington, *Memoirs*, ἐπιμ. Lady Bouchier, Λονδίνο 1875, σσ. 404-405. Γιὰ μία ἀπὸ τὶς διαυγέστερες ἀναλύσεις τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, βλ. C. W. Crawley, *The Question of Greek Independence*, Cambridge 1930, σσ. 92-97.

15. Γιὰ τὴν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας, βλ. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, ὁ.π., σσ. 49-50.

16. Wellington πρὸς Bathurst, Longshawe, 26 Αὐγούστου 1827· Ellenborough πρὸς Wellington, Λονδίνο, 15 Ἰανουαρίου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σσ. 105, 193.

17. Ὑπόμνημα Wellington, 4 Ἀπριλίου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σ. 334.

στολή έκστρατευτικοῦ σώματος για τὴν ἐκκένωση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὰ ἐχθρικά στρατεύματα¹⁸.

Γιὰ λόγους ποὺ θὰ γίνουν σαφέστεροι παρακάτω, στὰ τέλη Μαΐου, ὁ Wellington ἀφ' ἐνὸς σκλήρυνε τὴ στάση του, ἀφ' ἑτέρου ἔγινε πιὸ ἀποφασιστικός. Καὶ τότε ξαφνικά, ὀκτῶ μῆνες μετὰ τὴ ναυμαχία, ὁ Codrington ἀνακαλεῖται. Ἦταν μιὰ ἐνέργεια, γιὰ τὴν ὁποία οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Codrington οὔτε κανένας ἄλλος μπόρεσε νὰ δώσει ἐπαρκῆ ἐξήγηση. Ἡ καλύτερη ἐξήγηση, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν πηγῶν, εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκομψο ξεκαθάρισμα κομματικῶν λογαριασμῶν ἀπὸ τὰ κατώτερα τῶν περιστάσεων κυβερνητικὰ σχήματα ποὺ ἐπικράτησαν στὴ βρεταννικὴ πολιτικὴ σκηνὴ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ George Canning στὶς 8 Αὐγούστου τοῦ 1827.

Ἐνορχηστρωτὴς τοῦ πολέμου κατὰ τοῦ Codrington ἦταν ὁ δραστήριος καὶ εὐερέθιστος Λόρδος Ellenborough, συνεργάτης τοῦ Πρωθυπουργοῦ Λόρδου Wellington, καὶ ἰδιαίτερος Γραμματέας τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου¹⁹ μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς ἀποθέσεις. Στὶς ἀρχὲς Μαρτίου 1828, ἡ Βρεταννία συγκλονίσθηκε ἀπὸ ἀλλήλοσυμπληρούμενες πληροφορίες, ὅτι στὰ τέλη Δεκεμβρίου ἔφτασαν στὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ τὰ ἀπομεινάρια τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στόλου 5.500 γυναικόπαιδα σὲ ἄθλια κατάσταση —“wretched Greek slaves” τοὺς χαρακτηρίζει ὁ Βρεταννὸς Πρόξενος J. Barker— ποὺ «διωχτεύθηκαν στὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Ἀλεξάνδρειας»²⁰. Ὅλες οἱ ἀγγλικὲς πηγὲς χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο “slaves” καὶ ὄχι “captives” ἢ “war prisoners”.

Ὁ Codrington εἶχε μόλις κατορθώσει νὰ ξεπεράσει τὶς κατηγορίες τῆς κυβερνητικῆς παράταξης γιὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου²¹. Ἀλλὰ ἡ εἶδηση τῆς μαζικῆς μεταφορᾶς τῶν δούλων στὴν Ἀλεξάνδρεια ἔδωσε νέο πρόσχημα στοὺς ἀντιπάλους του: Σὲ μία χώρα, ὅπου τὸ κίνημα κατὰ τῆς δουλείας βρισκόταν στὸ ἀπόγειό του, ἡ κατηγορία ἀκόμη καὶ τῆς ἀκούσιας συνέργειας στὴ μεταφορὰ τῶν γυναικόπαιδων γιὰ πώληση σὲ σκλαβοπάζαρα θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ἀποπομπὴ ἀκόμη καὶ ἐνὸς ἡρωϊκοῦ Ναυάρχου. Στὶς 6 Μαρτίου ὁ Ὑπουργὸς Πολέμου Palmerston προκάλεσε τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο τονίζοντας ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσή τους ἦταν ζήτημα ἐθνικοῦ κύρους γιὰ τὴν Ἀγγλία. Βέβαια, ἐλάχιστοι συνάδελφοί του συμμερίζονταν τὶς θέσεις του. Ὅπως καὶ στὰ ἄλλα ζητήματα, στὴν πρόταση Palmerston γιὰ βρεταννικὴ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν δούλων ἡ Κυβέρνηση ἦταν διχα-

18. Ἡ Γαλλία ἐτοιμαζόταν μυστικὰ γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1828. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, ὁ.π., σ. 50.

19. Ἀπόδοση τοῦ βρεταννικοῦ ἀξιώματος Lord Privy Seal.

20. J. Barker πρὸς Dudley, ἀρ. 6, Ἀλεξάνδρεια, 29 Δεκεμβρίου 1827, F.O. 78/160.

21. Sir Edward Codrington, ὁ.π., σσ. 408-410.

σμένη ανάμεσα στους όπαδούς και στους πολέμιους της πολιτικής του G.Canning. Όπως γλαφυρά αφηγείται στο ήμερολόγιό του ο Palmerston,

The Duke received the proposition coldly; Aberdeen treated the matter as a thing we had no right to interfere with; Bathurst, as the exercise of a legitimate right on the part of the Turks; and Ellenborough as rather a laudable action²².

Στις 9 ο Ellenborough αποφάνθηκε ότι ο Codrington, ως υπαίτιος της μεταφοράς των δούλων, έπρεπε να ανακληθεί²³. Μάταια ο Codrington υπερασπίστηκε τον έαυτό του πεισματικά με μακροσκελή ύπομνήματα. Όταν ο Ellenborough αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι ή επίσημη κατηγορία ήταν προσχηματική, αποφάσισε ότι ή ανάκληση του Codrington αποτελούσε τετελεσμένο γεγονός για τó όποιο ή Κυβέρνηση δέν ώφειλε εξηγήσεις²⁴.

Η περιπέτεια των Έλλήνων αιχμαλώτων από την Πελοπόννησο διογκώθηκε πρόσκαιρα στην επίσημη βρεταννική αλληλογραφία μόνο για να χρησιμοποιηθεί ως ανίσχυρο πρόσχημα για την ανάκληση του Ναυάρχου Codrington. Τó πρόσχημα αυτό εγκαταλείφθηκε όταν ο ίδιος ο ένορχηστρωτής της ανάκλησης Λόρδος Ellenborough αναγκάστηκε να όμολογήσει ότι ή κατηγορία για αμέλεια του Codrington στο ζήτημα της μεταφοράς των αιχμαλώτων ήταν αστήρικτη²⁵.

* * *

Άνεξάρτητα από την τύχη του Ναυάρχου Codrington, ούτως ή άλλως ή Κυβέρνηση ήταν μέν διατεθειμένη να ασκήσει πίεση για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων, αλλά όχι να υίοθετήσει δραστικά μέτρα. Όταν τó ζήτημα τέθηκε για πρώτη φορά στο ύπουργικό Συμβούλιο στις αρχές Μαρτίου, είχε συμφωνηθεί ότι ή Κυβέρνηση θα προσπαθούσε να επαναπατρίσει τούς «δούλους» αυτούς χωρίς να χρησιμοποιηθεί «τόνος απειλής πολέμου»²⁶.

Ο Codrington δέχθηκε άμέσως άυστηρή επίπληξη για την άδυναμία του να αποτρέψει τή μεταφορά²⁷. Τó ζήτημα θα έμενε εκεί αν δέν πίεζε ό

22. Henry Lytton Bulwer, *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston*, τόμ. Α', Λονδίνο 1871, σσ. 291-292.

23. Lord Ellenborough, *Political Diary, 1828-1830*, Λονδίνο 1881, τόμ. Α', σσ. 48-49.

24. «He will be recalled without reasons assigned». Ellenborough, *δ.π.*, σ. 102. Βλ. τή σχετική αλληλογραφία στο *Wellington Despatches*, τόμ. Ε', Λονδίνο 1873, σσ. 1-30.

25. Ellenborough, *δ.π.*, σσ. 102, 289.

26. J. Barker πρós Dudley, αρ. 6, Άλεξάνδρεια, 29 Δεκεμβρίου 1827, F.O. 78/160. Ellenborough, *δ.π.*, σ. 48. Henry Lytton Bulwer, *δ.π.*, σ. 231.

27. Dudley πρós Codrington, Foreign Office, 18 Μαρτίου 1828, F.O. 78/182.

Palmerston καὶ ἂν δὲν ἐξεγειρόταν τὸ Βρεταννικὸ Κοινοβούλιο²⁸. Ὁ Wellington ἀναγκάστηκε νὰ διαμηνύσει στὸν Μεχμέτ Ἀλῆ, καὶ μέσω τοῦ Codrington καὶ μέσω τοῦ Barker, ὅτι ἂν ἤθελε νὰ ὑπολογίζει στὴν εὐνοια τῆς Βρεταννικῆς Κυβέρνησης, ἔπρεπε νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς αἰχμαλώτους. Ὁ Palmerston ἐπέμεινε ὅτι οἱ Αὐγύπτιοι ἔπρεπε νὰ καταλάβουν ὅτι ἂν δὲν παρέδιδαν τοὺς δούλους, ὁ στρατός τους θὰ παρέμενε ὁμηρος στὴν Πελοπόννησο. Ὡστόσο οἱ ὁδηγίες πού στάλθηκαν πρὸς τὸν Codrington ἦσαν ἥπιες: ἐπρόκειτο γιὰ παράκληση καὶ ὄχι γιὰ ὄρο πού συναρτιόταν μὲ τὴ συμμαχικὴ διευκόλυνση τῆς μεταφορᾶς τοῦ Ἰμπραήμ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο²⁹.

Στὰ τέλη Μαΐου, ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ οἱ τελευταῖοι ὑποστηρικτὲς τῆς πολιτικῆς τοῦ George Canning³⁰. Τότε ἀκριβῶς ὁ Wellington κάνοντας στροφὴ 180°, ἔγινε ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐνεργητικότερης ἀνάμειξης στὴ λύση τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος. Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στοὺς πάγιους φόβους τοῦ Πρωθυπουργοῦ: τὴν αὐξήσῃ τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς. Κινητοποιήθηκε γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ γαλλικὴ πίεση γιὰ ἐνεργητικότερη ἀνάμειξη καὶ ἰδιαίτερα γιὰ ἀποστολὴ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Πελοπόννησο, καὶ ἀπὸ τὸ φόβο μήπως μετὰ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο ἡ Ρωσία ἐπιβάλλει τὴ δική της λύση στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα³¹.

Στις 5 Ἰουνίου ἔφυγε γιὰ τὴ Μάλτα μὲ πρωτοφανὴ ἀμηχανία καὶ νευρικότητα ἡ ἐπιστολὴ ἀνάκλησης τοῦ Codrington³². Ὁ Codrington τελικὰ ἀνακλήθηκε ἀπὸ τὸ Foreign Office μὲ τὴν ἀόριστη δικαιολογία ὅτι «παρερμήνευσε τὶς ἀπόψεις καὶ προθέσεις» τῆς Κυβέρνησης, εἰδικὰ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς μεταφορᾶς δούλων στὴν Ἀλεξάνδρεια. Συγκεκριμένα κατηγορήθηκε ὅτι δὲν ἐφάρμοσε τὶς ὁδηγίες τῆς 8ης Φεβρουαρίου τοῦ 1826 πρὸς τὸν προκάτοχό του. Ἦταν σαφὲς καὶ στὸν ἴδιο τὸν Codrington ὅτι ἡ δικαιολογία

28. Συνεδρίες 24ης Μαρτίου καὶ 3ης Ἀπριλίου 1828, *Hansard*, σσ. 1301, 1438.

29. Henry Lytton Bulwer, *δ.π.*, σ. 293. Huskisson πρὸς Codrington, Colonial Office, 6 Ἀπριλίου 1828, F.O. 78/175.

30. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Ὑπουργὸς Ἀποικιῶν Huskisson, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐμπορίου Charles Grant καὶ ὁ Ὑπουργὸς Πολέμου Palmerston. Henry Lytton Bulwer, *δ.π.*, σ. 216. Γιὰ τὴ δυσπιστία τῆς ομάδας αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ τοῦ Wellington στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, βλ. Henry Lytton Bulwer, *δ.π.*, σ. 226.

31. Ὑπόμνημα Wellington, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σσ. 424-425. Wellington πρὸς Peel, Λονδίνο, 4 Μαΐου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σσ. 425-426. Βλ. καὶ Henry Lytton Bulwer, *δ.π.*, σ. 290.

32. *Wellington Despatches*, τόμ. Ε', Λονδίνο 1873, σσ. 5-7. Ellenborough, *δ.π.*, σσ. 135-138, 158.

ήταν σαθρή. Οί οδηγίες αυτές του 1826 δέν αναφέρονταν σέ μέτρα γιά παρεμπόδιση τῆς μεταφορᾶς δούλων, ἀλλά μόνο στήν ἀπόσπαση ἀπό τόν Ἰμπραήμ μιᾶς σαφοῦς δέσμευσης ὅτι δέν θά προέβαινε σέ μαζικό ἐκπατρισμό τῶν χριστιανῶν τῆς Πελοποννήσου καί σέ ἐποικισμό τῆς χώρας μέ Ἀραβες. Ὁ Codrington ἐπέμεινε ὅτι ἀκόμη καί ἂν εἶχε σχετικές οδηγίες, ἀκόμη καί ἂν εἶχε ἐπαρκεῖς ναυτικές δυνάμεις γιά ἀστυνόμευση τῆς περιοχῆς, ἡ ἐπιβολή νηοψίας θά ὀδηγοῦσε σέ νέες ἐχθροπραξίες³³.

Τόν κίνδυνο πολεμικῆς ἀνάφλεξης, πού φοβόταν τώρα ὁ Codrington, φαίνεται ὅτι εἶχε παύσει νά φοβᾶται ὁ Wellington. Γιά νά ἐξουδετερώσει τήν ἐπιδίωξη τῆς Γαλλίας νά ἀναλάβει τήν πρωτοβουλία, ἔπρεπε νά εὐθυγραμμισθεῖ μαζί της. Οἱ σχετικές οδηγίες πού εἶχε ἐπίμονα ζητήσῃ ὁ Codrington, δόθηκαν στόν ἀντικαταστάτη του Sir Pulteney Malcolm καί στό Γάλλο συνάδελφό του:

... lose no time in signifying to Ibrahim Pasha that he has positive orders not to permit the continuance of such outrages; and in the event of any such captives being found by him *in any ships which he may have occasion to visit, he will take the necessary steps for liberating them, and sending them to any part of Greece not in possession of their enemies, to which they can be forwarded with the least inconvenience to the public service; and subject to this consideration, consulting, as far as possible, the wishes of the captives themselves, and those of the local Govt. of Greece*³⁴.

Οἱ συμμαχικές αὐτές οδηγίες τῆς 23ης Ἰουνίου 1828 ἀποτελοῦν σαφὴ στροφή τῆς συμμαχικῆς πολιτικῆς. Εἶναι ἡ πρώτη ἐνεργὸς ἐπέμβαση γιά τήν καταπολέμηση τοῦ δουλεμπορίου στή Μεσόγειο. Οἱ Ναύαρχοι ἀπέκτησαν τὸ δικαίωμα νά διατάσσουν νηοψία σέ πλοῖα ἀδιακρίτως σημαίας, μέ σκοπὸ

33. Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 105, H.M.S. Asia, Κέρκυρα, 24 Ἰουνίου 1828· Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 109, H.M.S. Asia, ἐν πλῶ, 11 Ἰουλίου 1828, F.O. 78/173. Τὸ ζήτημα τῆς ὑπογραφῆς συνθήκης γιά ἄσκηση δικαιώματος νηοψίας σέ σημαῖες μὴ ἐμπολέμων κρατῶν ἦταν ἓνα ἐξαιρετικὰ σύνθετο ζήτημα διεθνῶν σχέσεων, τὸ ὁποῖο εἶχε προκύψει κατὰ τὶς προσπάθειες γιά τήν καταπολέμηση τοῦ δουλεμπορίου, ἀλλὰ στὸ ὁποῖο δέν εἶχαν κατορθώσει νά συμφωνήσουν τὰ Δυτικὰ κράτη. Τὸ ζήτημα αὐτὸ καθὼς καὶ παρατηρήσεις γιά τὴ στάση τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὶς ἡγεμονίες τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ στήν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀφ' ἑτέρου ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς ἐκτενέστερης μελέτης μου.

34. Aberdeen πρὸς Lord High Admiral, Foreign Office, 23 Ἰουνίου 1828, F.O. 78/173. Ὑπογράμμιση δική μου.

τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση Ἑλλήνων αἰχμαλώτων τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ³⁵.

Ὡς τότε οἱ συμμαχικοὶ στόλοι δὲν εἶχαν ἐπιδείξει ἰδιαίτερη δραστηριότητα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση δούλων, οὔτε κἂν στὸ πλαίσιο τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Πελοποννήσου³⁶.

Οἱ ὁδηγίες τῆς 23ης Ἰουνίου ἦσαν προῖόν τῆς γαλλικῆς πίεσης καὶ τῆς νέας βρετανικῆς αποφασιστικότητας. Παρότι πολέμιος τῆς πολιτικῆς τοῦ G.Canning, ὁ Wellington τελικὰ καὶ μὲ παλινωδίες ἐφάρμοσε τὴν πολιτικὴν του. Καὶ μὲ τὴ Ρωσία νὰ ἔχει ἀναστείλει τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση, λόγω τοῦ δικοῦ της πολέμου μὲ τὴν Πύλη, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ συμπλεύσει μὲ τὴ Γαλλία: Ἡ Διάσκεψη τοῦ Λονδίνου ἐπαναλειτούργησε στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου καὶ στὶς 19 ἐνέκρινε τὴ γαλλικὴ πρόταση γιὰ ἀποστολὴ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Πελοπόννησο.

Τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἰμπραήμ ἀνέλαβαν οἱ διοικητὲς τῶν συμμαχικῶν ναυτικῶν δυνάμεων στὴ Μεσόγειο. Ὁ Codrington εἶχε λάβει τὴν εἶδηση τῆς ἀνάκλησής του στὴν Κέρκυρα στὶς 21 Ἰουνίου, ἀλλὰ παρέμεινε στὴν περιοχὴ γιὰ νὰ συμμετάσχει στὸ γαλλοβρετανικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης καὶ στὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ σὲ ἀποχώρηση. Τὸ ζήτημα ἀποτέλεσε ἀντικείμενο τῆς διασκέψης τους μὲ τὸν Ἰμπραήμ στὶς 6 Ἰουλίου. Στὸ μεταξύ, γιὰ τὸ μέτρο τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν αἰχμαλώτων, οἱ ναύαρχοι οὐδεμία περαιτέρω ὁδηγία εἶχαν λάβει ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τους. Τὸ μόνο ποὺ εἶχε λάβει προσωπικὰ ὁ Codrington, σὲ ἰδιαίτερη συνάντησή του μὲ τὸν Καποδίστρια στὴ Ζάκυν-

35. Ἡ ἐπίθεση τοῦ Ναυάρχου Λόρδου Exmouth ἐναντίον τοῦ Ἀλγερίου γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση χιλίων καὶ πλέον χριστιανῶν δούλων τὸ 1816 ἀποδεικνύει μὲν τὴ ναυτικὴ παντοδυναμία τῆς Βρεταννίας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μεμονωμένο γεγονός χωρὶς εὐρύτερη πολιτικὴ σημασία. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 33.

36. Ὁ συμμαχικὸς ἀποκλεισμὸς τῶν ἑλληνικῶν παραλίων ποὺ βασίστηκε στὴ συνθήκη τῆς 6ης Ἰουλίου παρουσίασε πολλὰς δυσκολίες στὴν ἐφαρμογὴ του κυρίως ἐπειδὴ οἱ διαθέσιμες ναυτικὲς δυνάμεις ἦσαν ἀνεπαρκεῖς ἰδιαίτερα τὴ χειμερινή περίοδο καὶ δεύτερον γιὰ τὴ νηοψία σὲ οὐδέτερα ἐμπορικὰ πλοῖα, κυρίως αὐστριακά, ἐνέπλεκε τοὺς Συμμάχους σὲ ἀνεπιθύμητη διένεξη μὲ τὶς οὐδέτερες Δυνάμεις. Ἀκριβὴ περιγραφὴ τῶν κινήσεων τῶν συμμαχικῶν ναυτικῶν δυνάμεων σὲ ἐφαρμογὴ τῶν ὁδηγιῶν τους μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, βλ. R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*, Liverpool 1952, σσ. 537-543. Ἐξαίρεση ἴσως μοναδικὴ ἀποτελεῖ ἡ σύλληψη ἀπὸ ρωσικὴ φρεγάτα μιᾶς αἰγυπτιακῆς κορβέτας ποὺ παραβιάζοντας τὸν ἀποκλεισμὸ μετέφερε στὴν Ἀλεξάνδρεια Ἀραβες ἀσθενεῖς καὶ 28 χριστιανοὺς δούλους. (Γ.Ε.Ε., τόμ. Γ', ἀρ. 33, Αἴγινα, 9 Μαΐου 1828 π.ῆ.). Ἡ αἰγυπτιακὴ κορβέτα μὲ τοὺς αἰχμαλώτους καὶ τὰ μέλη τοῦ πληρώματος ἐστάλησαν στὴν Αἴγινα στὸ Ναύαρχο Heyden.

θο, ήταν μία προφορική παράκληση του Κυβερνήτη³⁷. Κατόπιν τούτου και μόνον, κατά τη διάσκεψη, με έντολή του Codrington, ο παρευρισκόμενος Βρεταννός μοίραρχος Campbell επενέβη για να δηλώσει ότι η αποχώρηση δεν μπορούσε να γίνει

... until sufficient guarantee had been given both by himself and the Pasha of Egypt, for the restitution of the Greeks in slavery, as well those who had been conveyed to Egypt, as those that were in the Morea, as the instructions of the British Commodore did not authorize him to complete any negotiation without this being agreed upon.

Ο Ίμπραήμ αδυνατούσε να δεχθεί τον όρο της απελευθέρωσης των δούλων, διότι αντέκειτο στη θρησκεία και τα έθιμα και αποτελούσε απειλή για την κοινωνική γαλήνη της χώρας του. Και ο De Rigny κατόρθωσε μόνο να τον δεσμεύσει με πρωτόκολλο να αποχωρήσει, μόλις οι Σύμμαχοι που είχαν επιβάλει αποκλεισμό επέτρεπαν την άφιξη του αιγυπτιακού στόλου από την Αλεξάνδρεια στο Ναυαρίνο³⁸.

Το Πρωτόκολλο της 6ης Ιουλίου αποτελέσει τη βάση των περαιτέρω ενεργειών. Στις 25 Ιουλίου οι τρεις ναυαρχοί συμφώνησαν για τα μέτρα που θα χρησιμοποιούσαν για να επισπεύσουν την αποχώρηση του Ίμπραήμ και ανέθεσαν στον Codrington να πάει στην Αλεξάνδρεια για την εφαρμογή αυτών των μέτρων³⁹.

Εκεί τις πιέσεις προς τον Μεχμέτ Αλή είχε αναλάβει κυρίως ο Γενικός Πρόξενος της Γαλλίας Drovetti. Η Γαλλία είχε αναγάγει το ζήτημα της εξαγοράς των δούλων σε μείζον ήθικό και πολιτικό ζήτημα στην προσπάθεια για αύξηση της επιρροής της στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό η κυβέρνηση ανέθεσε την εξαγορά Ελλήνων χριστιανών σε ειδική αποστολή, αποτελούμενη από τον Κόμητα de St. Leger, ύπασπιστή του Στρατηγού Marmont και αδελφό του υπουργού των Ναυτικών, και τον Louis Gross, υπάλληλο του Υπουργείου των Εξωτερικών. Η αποστολή εφοδιάστηκε με χρήματα για την εξαγορά 2.000-3.000 αιχμαλώτων⁴⁰.

37. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικοί Αναμνήσεις*, έκδ. Γ', Αθήνα 1925, τόμ. Α', σσ. 133-135.

38. Δύο ύπομνήματα του Gregory και των Heyden, De Rigny και P.Campbell, Μεθώνη, 6 Ιουλίου 1828, F.O. 78/174.

39. Πρακτικό των Heiden, De Rigny και Codrington, Ζάκυνθος, 25 Ιουλίου 1828, F.O. 78/174.

40. Οι πληροφορίες για το ρόλο της γαλλικής αποστολής στην Αίγυπτο περιέχονται στο έργο του George Douin, *L'Égypte de 1828 - 1830, Correspondance des Consuls de*

Στο μεταξύ, σέ συνεργασία με το Γάλλο συνάδελφό του ο Barker δέν έπαυσε τις πιέσεις, απειλώντας μάλιστα ότι ή άνοχή τών δύο Συμμάχων είχε όρια. Η προσπάθειά τους διευρύνθηκε, ώστε νά περιλάβει και τούς αιχμαλώτους που είχαν μεταφερθεί στην Αίγυπτο και προγενέστερα.

Μία από τις προσπάθειες νά καμφθεί ό άγέρωχος και δύστροπος Μεχμέτ Άλ ή επικεντρώθηκε στην απελευθέρωση τουλάχιστον τών 206 φυλακισμένων άνδρων στο Ναυπηγείο και μάλιστα με έξαγορά⁴¹. Αυτή ήταν μία γαλλική πρόταση. Υπό την πρόσφατη πίεση της κοινής γνώμης, οί Άγγλοι ήσαν διατεθειμένοι νά χρησιμοποιήσουν έκβιαστικότερα μέτρα. Άλλά ό έντοπισμός δούλων που είχαν διοχετευθεί στην έσωτερική άγορά, άκόμη και με τή συνδρομή του Μεχμέτ Άλ ή, ήταν δύσκολη. Προς στιγμήν έκφράσθηκε ή σκέψη νά κρατηθεί ό Ίμπραήμ ως όμηρος στην Πελοπόννησο για νά έκβιασθεί ό πατέρας του νά παραδώσει τούς Έλληνες. Ο Barker, ύποστήριξε θερμά τήν ιδέα. Οί πληροφορίες του μάλιστα για τό πλήθος και τις συνθήκες διαβίωσης τών δούλων πρέπει νά θεωρούνται αξιόπιστες, γιατί προέρχονταν από δύο πρόσωπα του φιλικού του περιβάλλοντος, που ήσαν στην ύπηρεσία του Ίμπραήμ Πασά και βρίσκονταν στη Μεθώνη κατά τή ναυμαχία του Ναυαρίνου: τόν Ίταλό γιατρό Imperiali και τό Γάλλο έμπορο Bonfort. Ο πρώτος επέβαινε στο στόλο που μετέφερε τα γυναικόπαιδα και ό δεύτερος επέστρεψε και αυτός στην Άλεξάνδρεια λίγους μήνες άργότερα. Γνωρίζοντας τις συνθήκες, ό Barker πρότεινε νά ζητηθούν ως αντίλλαγμα για τήν επιστροφή του αίγυπτιακού στρατού τουλάχιστον 3.000 άτομα⁴².

Φυσικά, μία τέτοια πρόταση ήταν έκτός πραγματικότητας, γιατί ό Ίμπραήμ δέν ήταν μόνο όμηρος άλλα και κατακτητής στην Πελοπόννησο και, παρά τήν απομόνωση, τήν άθλιότητα και τήν άπειλή της λιμοκτονίας τών δυνάμεών του, ή παράταση της παρουσίας του στη Μεθώνη τό καλοκαίρι του 1828 αποτελούσε άπειλή και για τόν έλληνικό πληθυσμό, πρώτον για τή μετάδοση νόσων⁴³, δεύτερον για τόν κίνδυνο έξορμήσεων για έπισιτισμό και τρίτον για τό ένδεχόμενο νέων συλλήψεων αιχμαλώτων. Άλλά ή αποχώρησή του προσέκρουε σέ δύο σημεία: πρώτον έπρεπε νά εξασφαλισθεί

France en Egypte, Ρώμη 1935. Δυστυχώς τό έργο αυτό δέν κατέστη δυνατό μέχρι στιγμής νά έντοπισθεί σέ έλληνική βιβλιοθήκη. Τό σχετικό ύλικό περιλαμβάνεται σέ μετάφραση και έκτενείς περιλήψεις στο άρθρο του Θεοδ. Μοσχονά, "Πληροφορίες περί τών έν Αίγύπτω Έλλήνων δούλων της Έπαναστάσεως", άνάτυπο από τό περιοδ. *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τόμ. ΜΣΤ', Άλεξάνδρεια 1947, στο όποιο και παραπέμπω. Θεοδ. Μοσχονάς, δ.π., σ. 8.

41. J. Barker προς Dudley, άρ. 8, Άλεξάνδρεια, 27 και 29 Μαΐου 1828, F.O. 78/170.

42. J. Barker προς Codrington, Άλεξάνδρεια, 20 Ιουνίου 1828, F.O. 78/170.

43. Πανώλης μεταδόθηκε από τή Μεθώνη στην Ύδρα με τήν άνταλλαγή αιχμαλώτων (Ι. Ά. Καποδίστριας, δ.π., τόμ. Β', Άθήνα 1841, σ. 65).

ὅτι τὰ πλοῖα ποὺ θὰ ἔφθαναν στὸ Ναυαρίνο θὰ συνοδεύονταν ἀπὸ συμμαχικὲς δυνάμεις, ὥστε νὰ ἀποτραπῇ ἡ μεταφορὰ ἐφοδίων πρὸς τὴν Πελοπόννησο. Τὸ δεύτερο καὶ δυσκολότερο σημεῖο ἦταν ὁ ἀνεδαφικός, ὅπως φαινόταν, ὅρος τοῦ ἐντοπισμοῦ καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν διεσπαρμένων ἀνὰ τὴν Αἴγυπτο δούλων, ὅρος ποὺ εἶχε θέσει ἡ βρεταννικὴ πλευρά. Ἦταν ὅχι τόσο τμῆμα τῶν ἀρχικῶν ὁδηγιῶν τῆς 6 Ἀπριλίου πρὸς τὸν Codrington, ὅσο χρέος τιμῆς γιὰ τὸν ὑπὸ κατηγορία Ναύαρχο.

Μόνο ἡ ἄφιξη τοῦ Codrington γιὰ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ συμμαχικοῦ αποκλεισμοῦ τῆς Ἀλεξάνδρειας στάθηκε ἱκανὴ νὰ ἐπισπεύσει τὶς ἐξελίξεις. Ὁ Codrington ἔφτασε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅχι ἐφοδιασμένος μὲ ιδιαίτερες ὁδηγίες, ἀλλὰ κινούμενος ἀπὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον νὰ τελειώσει αὐτὸ ποὺ εἶχε ἀρχίσει, τὴν ἐκκένωση τῆς Πελοποννήσου σὲ ἐφαρμογὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου. Ὁ Codrington, ἐνεργώντας ὅπως τὸ συνήθιζε στὰ ὅρια τῶν ὁδηγιῶν του, ἐμήνυσε στὸν Μεχμέτ Ἀλῆ νὰ μὴν ἐπιχειρήσει νὰ ἀνεφοδιάσει τὸν Ἰμπραήμ. Τὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας τελοῦσε ὑπὸ συμμαχικὸ ἀποκλεισμό. Μόνο ἂν ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος ἀναχώρουσε γιὰ τὸ Ναυαρίνο ὑπὸ συμμαχικὴ ἐπίβλεψη, μπορούσε νὰ ἐγγιθῇ τὴν προστασία του. Διαφορετικὰ θὰ ἦταν ἐκτεθειμένος σὲ ρωσικὴ ἐπίθεση⁴⁴. Στάθμευμένος ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας ὁ πιεστικὸς Ναύαρχος ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐπιβάλει τοὺς ὅρους τοῦ, χρησιμοποιώντας ὡς μοχλὸ πίεσης ἀκόμη καὶ τὴ δυσμένεια, στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει στὴ χώρα του, ὅπου κατηγορήθηκε γιὰ πλημμελὴ τήρηση τοῦ αποκλεισμοῦ καὶ γιὰ ἀνοχὴ στὴ μεταφορὰ δούλων στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ προκαταρκτικὴ συμφωνία ἐγένετο τὴς 6 Αὐγούστου σὲ μία συνάντηση τῶν δύο μερῶν, ὅπου τὸ ζήτημα ἐπικεντρώθηκε στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Μεχμέτ νὰ διατηρήσει τὰ φρούρια Πατρῶν, Ναυαρίνου, Μεθώνης καὶ Κορώνης. Μὴ μπορώντας νὰ κάμψει τὴν ἐπιμονή του, ὁ Codrington ζήτησε νὰ λάβει ὡς ἀντάλλαγμα τῇ δέσμευση τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ “ὅτι θὰ ἔκανε πᾶν δυνατόν γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀπελευθέρωση ὅσων τὸ δυνατόν περισσοτέρων Ἑλλήνων δούλων”. Ὁ ἐξαιρετικὰ ἀσαφὴς αὐτὸς προσδιορισμὸς ἐπέτρεπε στὸν Codrington νὰ διεκδικήσει καὶ ἐκείνους ποὺ βρίσκονταν στὴν Αἴγυπτο πρὸ τοῦ Ναυαρίνου, ἐπέτρεψε ὅμως καὶ στὸν Μεχμέτ Ἀλῆ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἔκταση ποὺ εἶχε δοθεῖ στὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ νὰ περιορίσῃ τὸ ἀντικείμενο τῆς διαπραγμάτευσης στοὺς λιγοστοὺς δούλους τοῦ ναυπηγείου. Μέχρι τὴν τελευταία στιγμή ὁ Μεχμέτ Ἀλῆ προσπάθησε νὰ πετύχει περιορισμοὺς τῆς ὑποχρέωσής του⁴⁵. Στὸ τελικὸ κείμενο τῆς Σύμβαςης ἡ ὑποχρέωσή του

44. Codrington πρὸς J. Barker, *H.M.S. Asia*, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 2 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174.

45. Richards πρὸς Codrington, Ἀλεξάνδρεια, 5 Αὐγούστου 1828· Codrington πρὸς

περιορίστηκε στην ἀπελευθέρωση μὲ ἀνταλλαγή μόνο ὅσων μεταφέρθηκαν στην Αἴγυπτο μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου καὶ στην ἀπαγόρευση μεταφορᾶς ἄλλων Ἑλλήνων αἰχμαλώτων ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Ἰμπραήμ παρὰ τὴ θέλησή τους.

art. I S.A. Mehemet Ali Pacha s' engage à restituer les esclaves grecs conduits de la Morée en Égypte après la bataille de Navarin. Il commencera par faire mettre à la disposition de S.E. l' Amiral Codrington, tous ceux de ces esclaves qu' il est en son pouvoir de libérer immédiatement.

Quant à ceux de ces esclaves qui seraient devenus la propriété des particuliers, S.E. promet l' emploi efficace de ses bons offices pour que messieurs les Consuls des Puissances Alliées puissent en racheter le plus grand nombre et aux meilleures conditions possibles. De son côté S.E. l' Amiral Codrington s' oblige de faire rendre à la liberté tous les soldats ou sujets Egyptiens qui se trouvent prisonniers chez les grecs, ainsi que les officiers et marins de la corvette égyptienne capturée par les russes dans les eaux de Modon.

art. 5 Ni S.A. Ibrahim Pacha ni aucun officier de sa suite, ou de l' armée, enfin aucune personne faisant partie de l' évacuation, pourra amener aucun grec, à moins qu' il ne le désire lui-même, soit homme, femme, ou enfant⁴⁶.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφή (9 Αὐγούστου), μὲ ἐντολή τοῦ Codrington, ὁ Barker παρέλαβε τοὺς 179 ἐπιζήσαντες φυλακισμένους στὸ Ναυπηγεῖο, ἐνῶ ὁ Drovetti ἔθεσε σὲ λειτουργία τοὺς μηχανισμοὺς ἐξαγορᾶς⁴⁷. Ὁ ἀγέρωχος Ναύαρχος θεώρησε τὴ Σύμβαση προσωπικὴ του ἐπιτυχία, τὸ πρῶτο οὐσιαστικὸ μέτρο ἐφαρμογῆς τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου καὶ τὴν τελικὴ του διακαίωση ἀπέναντι στοὺς ἐπικριτὲς καὶ διῶκτες του⁴⁸.

J. Barker, Ἀλεξάνδρεια, 8 Αὐγούστου 1828· J. Barker πρὸς Codrington, Ἀλεξάνδρεια, 9 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174.

46. Πρακτικὸ διάσκεψης μεταξὺ τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ καὶ τοῦ Ναυάρχου Codrington, Ἀλεξάνδρεια, 6 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174. *Wellington Despatches*, τόμ. Ε', Λονδίνο 1873, σσ. 8-12. Τὸ κείμενο τῆς Σύμβασης, F.O. 78/174 καὶ *Wellington Despatches*, τόμ. Ε', Λονδίνο 1873, σσ. 25-28.

47. J. Barker πρὸς Aberdeen, ἀρ. 18, Ἀλεξάνδρεια, 14 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/170.

48. Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 122, *H.M.S. Asia*, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 10 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174.

Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς Σύμβαςης, ἡ δυσπιστία τοῦ Codrington ἦταν τόση, ὥστε παρέμεινε ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας, γιὰ νὰ ἐπιτηρήσει προσωπικὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν αἰγυπτιακῶν πλοίων γιὰ τὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ συνέχεια ἐπλευσε ὁ ἴδιος μέχρι τὸ Ναυαρίνο γιὰ νὰ ἐπιβλέπει μαζὶ μὲ τὸν Malcolm τὴν ἐπιβίβαση τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἱμπραήμ. Ἐκεῖ παρέδωσε καὶ τὴ διοίκηση τοῦ στόλου⁴⁹.

* * *

Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀποτέλεσε τὴν εὐκαιρία νὰ δοκιμασθοῦν τὰ ὅρια τῶν δυτικῶν ἀρχῶν περὶ ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἐπιρροή τοῦ ρεύματος γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου. Ἡ κυβερνητικὴ ὁδηγία τῆς 23 Ἰουνίου γιὰ νηοψία γιὰ τὴν ἀποτροπὴ μεταφορᾶς δούλων, ὁ συμβατικὸς ἐξαναγκασμὸς τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς Ἑλλήνες ἄνδρες αἰχμαλώτους του καὶ νὰ ὑποσχεθεῖ διευκόλυνση γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἐξαγορὰ δούλων ποὺ βρίσκονταν σὲ χέρια ἰδιωτῶν δὲν ἀποτελοῦν βέβαια κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου. Πρῶτον, οἱ ρυθμίσεις περιορίζονταν σὲ λευκοὺς, χριστιανούς, Ἑλλήνες. Καὶ δεύτερον, ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ρήτρας μὴ ἐκτέλεσης καθιστοῦσε τὴν ὑποχρέωση μὴ δεσμευτικὴ. Παρὰ ταῦτα, στοιχειοθετοῦν μοναδικὸ δικαίωμα ἐπέμβασης κατὰ τοῦ δουλεμπορίου στὴ Μεσόγειο.

Βέβαια τὸ κύρος τῆς Σύμβαςης ἦταν τελείως τοπικόν:

Πρῶτον, τὸ ἀντικείμενο τῆς Σύμβαςης ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένο: ἀφοροῦσε μόνο τοὺς δούλους ποὺ εἶχαν παραμείνει στὸ στρατόπεδο τοῦ Ἱμπραήμ στὴ Μεθώνη ἢ ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν Αἴγυπτο μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, καὶ μάλιστα μόνο ὅσους ἐξ αὐτῶν εἶχαν παραμείνει χριστιανοί. Ἀλλὰ ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων δούλων εἶχαν συλληφθεῖ πολὺ προγενέστερα, στὰ Καλάβρυτα καὶ στὸ Μεσολόγγι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1826, καὶ εἶχαν προωθηθεῖ στὴν Αἴγυπτο καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὰ συνήθη δίκτυα δουλεμπορίας. Στὴν πράξη βέβαια ἡ ἀρχικὴ διάκριση ἀποδείχθηκε ἀνεφάρμοστη. Πρῶτον, στὴν ἀναζήτηση Ἑλλήνων οὔτε οἱ Πρόξενοι οὔτε οἱ ἄλλες ἀρχές υἱοθετοῦσαν τὴ διάκριση τῆς Σύμβαςης. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ Μεχμέτ Ἀλῆ ἐνδιαφέρθηκε νὰ κάνει τὴ σχετικὴ ἐξακρίβωση. Ἀκόμη καὶ στοὺς πρώτους 179 καταδίκους τῶν ναυπηγείων ποὺ ἀπελευθέρωσε μὲ νωπὸ τὸ μέλανι τῆς Σύμβαςης περιλαμβάνονταν καὶ ἄνδρες ποὺ εἶχαν φθάσει στὴν Αἴγυπτο πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου. Δὲν τήρησε ἄκαμπτα οὔτε καὶ τὴν παραδοσιακὴ θεσμικὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ χριστιανούς καὶ μουσουλμάνους.

49. Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 121, *H.M.S. Asia*, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 9 καὶ 14 Αὐγούστου 1828, F.O.78/174.

Δεύτερον, υπογράφηκε χωρίς καμμία εξουσιοδότηση από τὸ Λονδίνο, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἀπὸ τῆ Συμμαχία. Μέσα στὴ γενικὴ κυβερνητικὴ προχειρότητα ποὺ χαρακτηρίζε τὴ διαχείριση τοῦ Wellington, τὸ Λονδίνο ἀγνοοῦσε τι συνέβαινε στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο: Ἀγνοοῦσε γιὰ παράδειγμα τὸ Πρωτόκολλο τῆς 6ης Ἰουλίου 1828 ἀνάμεσα στοὺς ναυτικούς διοικητὲς τῶν Συμμάχων καὶ στὸν Ἰμπραήμ γιὰ τὴν ἀποχώρησή του⁵⁰. Εἶναι μάλιστα πλέον ἢ βέβαιο, ὅτι ἂν ὁ Wellington τὸ γνῶριζε, δὲν θὰ ἔδινε τὴ συγκατάθεσή του στὸν ἀπόπλου ἀπὸ τὴν Τουλὸν τοῦ Στρατηγοῦ Maison ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος. Ἀγνοοῦσε ὅτι ὁ Codrington ἐξουσιοδοτήθηκε ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του νὰ πάει στὴν Ἀλεξάνδρεια γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων ποὺ καθόριζε τὸ Πρωτόκολλο. Καὶ δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβει τι τελικὰ εἶχαν συμφωνήσει ὁ Codrington καὶ ὁ Μεχμέτ Ἀλῆ. Οὔτε ὑποψιάζοταν ὅτι ἡ συμφωνία ἀφοροῦσε καὶ τοὺς δούλους⁵¹.

Γιὰ τὸν Wellington, ποὺ ἀγνοοῦσε ὅτι ὁ Μεχμέτ Ἀλῆ εἶχε συμφωνήσει στὴν ἔστω καὶ μερικὴ ἀπελευθέρωση τῶν δούλων, τὰ μοναδικὰ κίνητρα ἦσαν ἡ ἐνόχληση ἀπὸ τὸ Κοινοβούλιο καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν Γάλλων. Γιὰ νὰ ἐξουδετερώσει αὐτὲς τὶς πιέσεις ἦταν διατεθειμένος νὰ προτείνει τὶς πιὸ παράλογες μεθόδους:

We cannot go to war with Mehemet Ali to force him to restore the slaves; the only resource is then to buy them, if we must have them.

50. Aberdeen πρὸς Wellington, Foreign Office, 19 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σ. 636.

51. Wellington πρὸς Aberdeen, Cheltenham, 24 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σ. 660:

...it appears to be intended to draw out a fleet from Alexandria by some hocus pocus; take that fleet over to Navarino; persuade Ibrahim Pasha that it is sent for him; and prevail upon him to embark in it by some other trick. Commodore Campbell is sent to Alexandria to superintend this manoeuvre.

I protest against such tricks. They are unworthy of real officers, even in war; but situated as we are in relation to the Turks, they would be shameful.

Καὶ ἀκόμη ἀργότερα:

You will see that Stratford Canning does not give us a syllable of information about the departure of Ibrahim; but it appears that Codrington was at Alexandria. I saw Polignac yesterday and protested against the appearance of trick and manoeuvre which was going on; he knew nothing whatever of the matter, and agreed in the same expression of feeling on the subject.

Aberdeen πρὸς Wellington, Priory, 30 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σ. 685.

Have them we must, or we shall have more trouble in Parliament than the slaves are worth; more particularly as the French, having at their disposal 80 millions of francs, are ready for everything. But I would recommend great caution and circumspection in the whole of this proceeding. I would first call on Capo d' Istria to furnish lists of persons supposed to be in captivity in Egypt, and then upon Mehemet Ali to give up the persons named in that list without ransom, in consideration of our sending home his army. At all events we should insist upon his giving up every one in the possession of the government or any of its establishments. We should likewise insist upon his accounting for those stated to be in Egypt in the list from Capo d' Istria, and to answer whether they are there or not, and if in Egypt, by whom detained. We must then open negotiations with each individual, with the assistance of the influence of Mehemet Ali, and all this under threat of blockade, if he should not comply. The two Consuls at Alexandria should be entrusted with these negotiations jointly. If they should proceed separately they will bid against each other, and each slave will cost us his weight in gold⁵².

Ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνηση ἀντίθετα υἱοθέτησε τὴν ὑπόθεση μὲ μεγαλύτερη ἀποφασιστικότητα καὶ μὲ ἀνάλογα ἀποτελέσματα. Στὶς 28 Αὐγούστου ἔφτασαν στὴν Ἀλεξάνδρεια οἱ δύο εἰδικοὶ ἀπεσταλμένοι τῆς Γαλλικῆς Κυβέρνησης, Gross καὶ St. Leger.

Οἱ ἀπελευθερώσεις Ἑλλήνων αἰχμαλώτων μὲ ἀνταλλαγὴ ἔγιναν ἀμέσως, ἀποδείχθηκαν ὅμως ἐξαιρετικὰ περιορισμένες καὶ ἀφοροῦσαν κυρίως ἄνδρες⁵³. Ἀλλὰ προκειμένου γιὰ ἄτομα ποὺ εἶχαν διοχετευθεῖ στὴν ἀγορά, τὰ ἐμπόδια ἦσαν ἀνυπέρβλητα.

Οἱ Γάλλοι ἀπεσταλμένοι προσπάθησαν χωρὶς ἐπιτυχία νὰ πείσουν τὸν Μεχμέτ Ἀλῆ νὰ διατάξει τοὺς ἀξιωματικούς τῆς αὐλῆς του καὶ τοὺς ἄλλους ἰδιῶτες ποὺ κατεῖχαν δούλους νὰ τοὺς ἀπελευθερώσουν χωρὶς λύτρα, ὅπως εἶχε κάνει καὶ ὁ ἴδιος μὲ τοὺς δούλους τῶν ναυπηγίων. Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆ ἦταν διατεθειμένος νὰ παράσχει σιωπηρὴ διευκόλυνση γιὰ τὴν ἐξαγορά τῶν δού-

52. Wellington πρὸς Aberdeen, Cheltenham, 17 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ', Λονδίνο 1871, σ. 624· J.Bidwell πρὸς J.Barker, Foreign Office, 24 Ἰουλίου καὶ 15 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170.

53. Γ.Ε.Ε., τόμ. Γ', ἀρ. 60, Αἴγινα, 18 Αὐγούστου 1828 (π.ή.)· ἀρ. 67, Αἴγινα, 12 Σεπτεμβρίου 1828 (π.ή.).

λων, νὰ ἀνεχθεῖ σιωπηρὰ τὴ δραπέτευση τῶν δούλων πρὸς τὸ Γαλλικὸ καὶ τὸ Βρεταννικὸ Προξενεῖο καὶ νὰ ἐξουσιοδοτήσῃ τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας νὰ διευκολύνει τὴ γαλλικὴ ἐπιχείρηση τῆς ἐξαγορᾶς συγκεντρώνοντας πληροφορίες γιὰ τοὺς δούλους συμπατριῶτες του. Ἀλλὰ δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ ἐπιβάλλει στοὺς κατοίκους τῆς ἐπικράτειάς του, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτοὶ ἦσαν Εὐρωπαῖοι, νὰ τοὺς ἀπελευθερώσουν χωρὶς ἀποζημίωση. Ἡ ἀγορὰ δούλων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἦταν νόμιμη καὶ ὁ ἐξαναγκασμὸς τῶν κατόχων τοὺς σὲ ἀπελευθέρωση ἦταν ἀδιανόητος. Οὔτε μποροῦσε νὰ ἀνεχθεῖ τὴ δραπέτευση δούλων ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τῶν δικῶν του ἀξιωματούχων⁵⁴.

Οἱ πρόξενοι καὶ οἱ Γάλλοι εἰδικοί ἀπεσταλμένοι μετὰ τὶς ἀρχικὲς ἐπιτυχίες προόδευαν μὲ πολὺ βραδεῖς ρυθμούς. Ἀρχικὰ βέβαια οἱ τιμὲς ἦσαν ἐξευτελιστικὲς. Θορυβημένοι ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Codrington καὶ ἀκούγοντας ὅτι οἱ Πρόξενοι πίεζαν γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν δούλων χωρὶς ἀποζημίωση, οἱ ἰδιοκτῆτες τοὺς ἦσαν τόσο βέβαιοι ὅτι θὰ ἐξαναγκάζονταν νὰ τοὺς παραδώσουν στοὺς Προξένους, ὥστε τοὺς πρόσφεραν γιὰ πώληση σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμὲς: νεαρὲς 15-18 ἐτῶν διέτιθεντο πρὸς 20-30 γρόσια. Ὡστόσο, ἡ εἶδηση τῆς γαλλικῆς ἐπιχείρησης ἐξαγορᾶς ταχύτατα ἐκτόξευσε τὶς τιμὲς στὰ ὕψη: 30 ἕως 120 λίρες καὶ 150 ἕως 400 ἰσπανικὰ τάλληρα τὸ ἄτομο⁵⁵.

Οἱ δυσκολίες δὲν ἦσαν μόνον οἰκονομικὲς. Κατὰ τὶς ἐρευνὲς τοὺς γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἐξαγορὰ δούλων τόσο στὴν Ἀλεξανδρεία ὅσο καὶ στὸ Κάιρο, ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ καὶ οἱ Πρόξενοι προσπάθησαν νὰ ἐπιδείξουν ἐχεμύθεια καὶ διακριτικότητα. Εἶχαν μάλιστα καὶ τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἑλλήνα Πατριάρχη, τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἐλευθέρων Ἑλλήνων, κυρίως ἐμπόρων, οἱ ὅποιοι συγκροτοῦσαν καταλόγους ὀνομάτων δού-

54. Μοσχονᾶς, ὁ.π., σσ. 8, 10. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 51, Ἀλεξανδρεία, 7 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170.

55. Μοσχονᾶς, ὁ.π., σ. 15. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 50, Ἀλεξανδρεία, 24 Σεπτεμβρίου 1828. Εἶναι πλάνη νὰ πιστεύεται ὅτι μία τέτοια “δήμευση” ἰδιωτικῶν δούλων ἦταν ἀδιανόητη γιὰ τὸν Πασᾶ. Ἡ παρατήρηση τοῦ συνήθως καλὰ πληροφορημένου J. Barker εἶναι διαφωτιστικὴ:

For some time Greek slaves bore a very low price in Cairo, because the Turks were shy of laying out their money in the purchase, under an apprehension that *the Vice Roy might one day take them from them; as, in some cases, he had done*, when he was in want of any for his schools or his harems; but they are now become very scarce and dear; in consequence of the Pasha having given his word that the property should henceforth be secure.

J. Barker πρὸς Codrington, Ἀλεξανδρεία, 20 Ἰουνίου 1828, F.O. 78/170. Ὑπογράμμιση δική μου.

λων με τὰ ὀνόματα καὶ τὶς διευθύνσεις τῶν κατοικιῶν τους. Παρὰ τὴν κινητοποίηση αὐτή, ὥστόσο, τὰ ἀποτελέσματα ἦσαν πενιχρά. Σὲ μία χώρα, ὅπου ἡ δουλεία εἶναι νόμιμος θεσμός, ἀκόμη καὶ ἡ ἔξαγορὰ δὲν ἦταν ἀποτελεσματικὸς τρόπος ἀπελευθέρωσης, διότι προϋπέθετε τὴ συγκατάθεση ὄχι μόνο τοῦ δούλου, ποὺ δὲν ἦταν αὐτονόητη, ἀλλὰ καὶ τοῦ κυρίου, προοπτικὴ ἀκόμη πιὸ ἀμφισβητήσιμη. Ἡ ἔξαγορὰ ἐγίνε ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἀπὸ κάθε εἶδους ἐπιτήδειους ἀπατεῶνες· οἱ δούλοι ὑπέστησαν ἀκόμη μεγαλύτερες πιέσεις γιὰ νὰ ἐξισλαμισθοῦν· καὶ ὁ ἀσθενικοῦ χαρακτήρα Πατριάρχης δίσταζε νὰ πράξει ὅτιδήποτε χωρὶς τὴν ἄδεια τῶν αἰγυπτιακῶν ἀρχῶν⁵⁶.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς τρίμηνης παραμονῆς τῶν Gros καὶ St. Leger στὴν Αἴγυπτο συνοψίζονται στὴν ἐκθεση τοῦ Gros πρὸς τὸ Γαλλικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, πρὶν ἀποπλεύσει με τοὺς ἀπελεύθερους Ἕλληνες, ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴν Ἀλεξάνδρεια, γιὰ τὸν Πόρο στὶς 22 Νοεμβρίου. Τὸ ἐγχείρημα τῆς ἔξαγορᾶς ἀπέδωσε περίπου 500 ἄτομα, γυναῖκες καὶ παιδιά. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀναχώρησαν με τὴ γαλλικὴ ἀποστολὴ 296 γυναικόπαιδα ἔξαγορασθέντα ἀντὶ 22.148 ταλλήρων. Ἄλλοι 200, ποὺ δήλωσαν ὅτι δὲν ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἑλλάδα, ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τοὺς κυρίους τους, οἱ ὅποιοι κατέθεσαν στὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας τὴν πρᾶξη ἀπελευθέρωσής τους, καὶ παρέμειναν ἐλεύθεροι στὴν ὑπηρεσία τῶν κυρίων τους με τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιστρέψουν στὴ χώρα τῆς καταγωγῆς τους ὅταν τὸ θελήσουν⁵⁷.

Πολλοὶ ἦσαν ἐκεῖνοι, κυρίως γυναῖκες καὶ μικρὰ παιδιά, ποὺ ἔβρισκαν στὸ περιβάλλον τῆς αἰχμαλωσίας τὴν ἀσφάλεια ποὺ θὰ τοὺς ἔλειπε στὴν κατεστραμμένη πατρικὴ γῆ. Ἦδη πολλὲς γυναῖκες εἶχαν ἐπιλέξει νὰ ἀκολουθήσουν τὰ ἐπαναπατριζόμενα στρατεύματα τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ, ἐπειδὴ οἱ συνθήκες δὲν τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ παραμείνουν στὴν Ἑλλάδα ἀκόμη καὶ ἂν τὸ ἐπιθυμοῦσαν, ἀκόμη καὶ ἂν μπορούσαν νὰ ἀναλογισθοῦν τὸ σκοτεινὸ μέλλον ποὺ τοὺς ἐπεφύλασσε τὸ καθεστῶς τῆς δουλείας ποὺ εἶχαν ἀποδεχθεῖ. Ὅπως ἔγραφε ὁ Henry Spencer Law, ἀδελφὸς τοῦ Λόρδου Ellenborough, ποὺ συνόδευε τὸ Στρατηγὸ Maison στὴν Πελοπόννησο, καὶ παρακολουθοῦσε τὴν ἀπομάκρυνση τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Σύμβαςης τῆς Ἀλεξανδρείας: «Ὅλοι οἱ Αἰγύπτιοι ἔχουν ἐπιβιβασθεῖ. Οἱ Ἑλληνίδες γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά προτίμησαν νὰ φύγουν μαζί τους ἀπὸ τὸ νὰ μείνουν στὸ Μοριά». Ἄλλοι βρῆκαν αὐτὴ τὴν ἀσφάλεια στὴ νέα τους κατοικία, εἴτε παραμένοντας δούλοι, εἴτε ὡς ἀπελεύθεροι μετὰ τὴν ἔξαγορὰ τῆς

56. Μοσχονᾶς, ὁ.π., σσ. 13, 17-18, 20.

57. Μοσχονᾶς, ὁ.π., σσ. 20-21. Γ.Ε.Ε., τόμ. Γ', ἀρ. 92, Αἴγινα, 8 Δεκεμβρίου 1828 (π.ή.).

ἐλευθερίας τους. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἐπέστρεψαν στὴν Ἑλλάδα ἦσαν δραπετές, παιδιά κάτω τῶν 12 ἐτῶν καὶ ἄρρωστοι⁵⁸.

Οἱ περιπτώσεις ποὺ ἄφηνε πίσω τῆς φεύγοντας ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ ἦσαν ἀναρίθμητες. Καὶ κάθε περίπτωση ἦταν μία προσωπικὴ τραγωδία: ἀπὸ τὴ γυναῖκα, ποὺ, ἔχοντας περάσει τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τῆς, ἀνύμφορῃ νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἑλλάδα, κατέληξε νὰ περιφέρεται πρὸς πώληση στίς ἀγορὲς τῆς ἐνδοχώρας, μέχρι τὶς δύο νεαρές, μία Ἑλληνίδα καὶ μία Ἀβυσσινή, ποὺ δραπετεύσαν ἀπὸ τὸ χαρέμι τους στὸ Κάιρο, ζήτησαν ἄσυλο στὸ Βρεταννικὸ Προξενεῖο, ἀλλὰ ἐπεστράφησαν στὸν κύριό τους γιὰ νὰ θανατωθοῦν μὲ ξυλοδαρμό⁵⁹.

Ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς φιλανθρωπικῆς τοῦ ἀποστολῆς, ὡς μόνο τρόπο γιὰ νὰ παραδοθοῦν οἱ ἐναπομένοντες χριστιανοὶ δοῦλοι, ὁ Gros εἰσηγήθηκε στὴν κυβέρνησή του τὸ ναυτικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Ἀλεξάνδρειας⁶⁰. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Ἰμπραήμ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ἡ Γαλλία, καὶ πολὺ περισσότερο ἡ Βρεταννία, εἶχαν ἐξαντλήσει τὸ ὅπλοστάσιό των πιέσεών τους πρὸς τὴν Αἴγυπτο. Ὁ Barker εἶχε σαφεῖς ὁδηγίες νὰ μὴ μετάσχει σὲ ἐπιχείρηση ἐξαγορᾶς. Ἐνὰ μικρὸ ποσὸ £ 500, τὸ ὁποῖο εἶχε διαθέσει ὁ S. Canning γιὰ τὴν ἐξαγορὰ αἰχμαλώτων, δὲν διατέθηκε γιὰ ἐξαγορά, ἀλλὰ μόνο γιὰ περίθαλψη⁶¹. Ἀκόμη καὶ σὲ περίπτωση ὑπαρξῆς καταλόγου ὀνομάτων ἡ βρεταννικὴ διπλωματία δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ προκαλέσει τὴ δυσαρέσκεια τοῦ Μεχμέτ Ἀλή ἀσκώντας ὑπερβολικὴ πίεση γιὰ τὴν ἀναζήτησή τους. Ἡ ἐξεύρεση καὶ ἀπελευθέρωση δούλων ἀφέθηκε στὴν τύχη⁶². Οἱ ναυτικὲς ἀρχές στὴν περιοχὴ δὲν ἐπέδειξαν τὸν ἀρχικὸ ζήλο καὶ τὴν ἴδια διάθεση νὰ ἀσκήσουν πίεση στὸν Μεχμέτ Ἀλή, ἰδιαίτερα ὅταν τὸν Codrington ἀντικατέστησε ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ πλοίαρχος Edmund Lyons⁶³.

58. Ellenborough, ὁ.π., σσ. 249-250. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 54, Ἀλεξάνδρεια, 21 Νοεμβρίου 1828, F.O. 78/170.

59. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 51, Ἀλεξάνδρεια, 7 Ὀκτωβρίου 1828, F.O. 78/170.

60. Μοσχονᾶς, ὁ.π., σ. 17.

61. J. Bidwell πρὸς J. Barker, Foreign Office, 24 Ἰουλίου καὶ 15 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170. S. Canning πρὸς J. Barker, *H.M.S. Dryad*, Πόρος, 17 Νοεμβρίου 1828, F.O. 78/168. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 53, Ἀλεξάνδρεια, 31 Ὀκτωβρίου 1828, F.O. 78/170. Ὁ Barker δαπάνησε μόλις £ 296.12.10 γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν 179 δούλων τοῦ Ναυπηγείου: J. Barker πρὸς J. Bidwell, ἀρ. 24, Ἀλεξάνδρεια, 4 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170.

62. S. Canning πρὸς J. Barker, *H.M.S. Dryad*, Πόρος, 6 Ὀκτωβρίου 1828, F.O. 78/166. Ὅρισμένους δούλους ἀπελευθέρωσαν μὲ ἔξοδά τους Εὐρωπαῖοι ἔμποροι καὶ φιλάνθρωποι ὅπως ὁ Λόρδος Prudhoe.

63. Lyons πρὸς P. Malcolm, *H.M.S. Blonde*, Ναυαρίνο, 27 Σεπτεμβρίου 1828, F.O. 78/166.

Ἐξαίρεση ἀποτελέσσει ἡ μεταχείριση τῶν δούλων, πού εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἐντοπισθοῦν καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδείξουν τὴν ἐπτανησιακὴ τους καταγωγή. Σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὁ Βρεταννὸς Πρόξενος μποροῦσε νὰ τοὺς ἀπελευθερώσει ἐπικαλούμενος τὸ καθεστῶς ἀτομικῆς ἐλευθερίας πού ἐγγυᾶτο ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία γιὰ τοὺς Βρεταννοὺς ὑπηκόους⁶⁴. Τότε προέκυπτε βέβαια ἡ δυσκολία νὰ πεισθεῖ ἡ αἰγυπτιακὴ κυβέρνησις γιὰ τὸ γνήσιο τῆς ἐπτανησιακῆς ὑπηκοότητος. Ἐκεῖ ἡ παρέμβασις τῶν βρεταννικῶν προξενικῶν ἀρχῶν ἦταν ἄμεση. Καὶ ὅταν αὐτὲς ἀπέτυχαν, εἰδοποιήθηκε ὁ Βρεταννὸς Ναύαρχος⁶⁵.

Ὁ Drovetti, ὥστόσο, συνέχισε τὶς ἐρευνές του καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησις τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς καὶ κατόρθωσε νὰ ἐξαγοράσει μερικὰ ἀκόμη ἄτομα μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 1829⁶⁶. Παρέμεινε, ὥστόσο, σὲ καθεστῶς δουλείας ἀδιευκρίνιστος ἀριθμὸς: γυναικόπαιδα πού βρισκόνταν στὸ ἄβατο τῶν χαρεμιῶν, νεαροὶ Ἕλληνες πού ἀνῆκαν σὲ ἀξιωματικούς, εὐποροὺς Τούρκους, στὴν στρατιωτικὴ σχολή, σὲ στρατόπεδα καὶ στὸ ἐπιτελεῖο.

* * *

Ἡ Σύμβασις τῆς Ἀλεξάνδρειας δὲν ἦταν δεσμευτικὴ γιὰ τὴν Πύλη. Βέβαια, στὰ πρωτόκολλα παράδοσης τῶν φρουρίων τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὰ τουρκικὰ στὰ γαλλικὰ στρατεύματα, χωρὶς οὔτε ἐπίκλησις τῆς Συνθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας, γίνεται μῆνιμα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσις τῶν δούλων⁶⁷. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀγγλογαλλικὴ κινητοποίηση τοῦ 1828, καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησις τοῦ Ἰμπραήμ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τὰ στρατεύματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας δὲν εἶχαν ἐγκαταλείψει ἐντελῶς τὴν πρακτικὴ τῆς ὑποδούλωσις γυναικόπαιδων μετὰ ἀπὸ νικηφόρα μάχη. Μαρτυρεῖται, γιὰ παράδειγμα, ὅτι κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Μαχμούτ Πασᾶ στὴν Ἀνατολικὴ Ρούμελη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1829, περίπου 1.000 γυναικόπαιδα συνελήφθησαν ἀπὸ τὰ στρατεύματά του⁶⁸.

64. Παραδειγματικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ δεκατετράχρονου Γιώργου Γιωργάτου, τὸν ὁποῖο ἐντόπισε ὁ πατέρας του, ὑπάλληλος τοῦ γνωστοῦ ἐμπόρου τῆς Ἀλεξάνδρειας Μιχαὴλ Τσιτίσα, καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἀπελευθέρωσις πέτυχε ὁ Βρεταννὸς Πρόξενος: J. Barker πρὸς Aberdeen, ἀρ. 20, Ἀλεξάνδρεια, 10 Μαΐου 1830 καὶ συνημμένα, F.O. 78/192.

65. J. Barker πρὸς H. Hotham, ἀρ. 18, Ἀλεξάνδρεια, 5 Ὀκτωβρίου 1831 καὶ συνημμένα.

66. Μοσχονᾶς, ὁ.π., σ. 21.

67. Γ.Ε.Ε., τόμ. Γ', ἀρ. 88, Αἴγινα, 14 Νοεμβρίου 1828 (π.ή.), Συνθήκη παραδόσεως πόλεως καὶ φρουρίου Πατρῶν καὶ φρουρίου εἰσόδου Κορινθιακοῦ Κόλπου, 7 Ὀκτωβρίου 1828 (π.ή.)· Γ.Ε.Ε., τόμ. Δ', ἀρ. 35, Αἴγινα, 8 Μαΐου 1829 (π.ή.), Συνθήκη παραδόσεως φρουρίων Μεσολογγίου καὶ Ἀνατολικοῦ, 2 Μαΐου 1829 (π.ή.).

68. Meyer πρὸς S. Canning, Ἰωάννινα, 28 Ἰανουαρίου 1828, F.O. 78/178.

Ἡ Πύλη ὑποχρεώθηκε νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς τὶς δυτικὲς ἀρχὲς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου μετὰ ἀπὸ τὴν ἥττα τῆς στὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1828-1829. Ἡ Συνθήκη τῆς Ἀδριανούπολης τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1829, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐπισφράγιση τῆς ἥττας τῆς, εἶναι ἡ πράξη μὲ τὴν ὁποία ἡ Πύλη προσχώρησε στὴ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου, καθὼς καὶ στὸ Πρωτόκολλο καθορισμοῦ τῶν ἐλληνοτουρκικῶν συνόρων τῆς 22ας Μαρτίου 1829. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ρυθμίσεων, στὸ ἀρθρο 14 τῆς Συνθήκης ἀντιμετωπίζεται ἡ τύχη τῶν Ἑλλήνων αἰχμαλώτων τῆς Αὐτοκρατορίας:

Tous les prisonniers de guerre, de quelque nation, condition et sexe qu'ils soient, qui se trouvent dans les deux Empires, doivent, aussitôt après l'échange des ratifications du présent Traité de paix, être délivrés et rendus sans la moindre rançon ou paiement. Sont exceptés, les chrétiens qui ont embrassé de leur plein gré la religion mahométane dans les Etats de la Sublime Porte, et les Mahométans qui, également, ont embrassé la religion chrétienne dans les Etats de l'Empire russe⁶⁹.

Συνέπεια ἀφ' ἐνὸς τῆς ρύθμισης αὐτῆς, ἀφ' ἐτέρου τῆς πρόθεσης τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐλληνικὴ εὐνοία ἐν ὄψει τῆς διαμάχης τοῦ πρὸς τὴν Πύλη, ἦταν ἓνα νέο κύμα ἀπελευθέρωσης Ἑλλήνων αἰχμαλώτων, αὐτὴ τὴ φορά χωρὶς εὐρωπαϊκὴ πίεση καὶ χωρὶς ἀπαιτήση ἀποζημίωσης. Στὰ μέσα Νοεμβρίου 1830 παρέδωσε στὸ Γάλλο Γενικὸ Πρόξενο γιὰ ἐπαναπατρισμό 106 ἐξισλαμισθέντα ἐλληνοπαιδὰ ἡλικίας 8-22 ἐτῶν, ποὺ ἦσαν τρόφιμοι τοῦ ἐκπαιδευτηρίου τοῦ στὸ Κασρ-ελ-ἄν, ἔξω ἀπὸ τὸ Κάιρο. Ἕνας ἀκόμη Μεσσολογγίτης, δοῦλος στὰ ναυπηγεῖα τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἐστάλη μαζί τους στὸ Ναύπλιο. Ἐπίσης ἀπελευθέρωσε ὅλους τοὺς Ἕλληνες ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὰ πλοῖα του. Οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς ὀγδόντα περίπου ναυτικούς ἐπέλεξαν τὴν ἐλευθερία καὶ ἐπέστρεψαν στὴν πατρίδα τους μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γάλλου Γενικοῦ Προξένου⁷⁰.

69. Βλ. τὸ κείμενο τῆς Συνθήκης στὸ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, ἐπιμ. Gabriel Effendi Noradounghian, τόμ. Β', Kraus Reprint 1978, σ. 172.

70. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 29, Ἀλεξάνδρεια, 25 Νοεμβρίου 1830, F.O. 78/192. Μοσχονᾶς, ὁ.π., σσ. 27-29.

ABSTRACT

Helen Gardikas Katsiadakis, *Slavery and Diplomacy: The Convention of Alexandria (9 August 1828)*

In an attempt to show how Western abolitionist ideas gradually spread to the East in the third decade of the 19th century, this article reviews British and French politics with respect to the withdrawal of the Egyptian troops from the Morea and the treatment of Greek prisoners of war in the hands of the Egyptians, in the light of the reaction produced in Great Britain and France by news of the transfer of Greek Christian slaves to Egypt. It describes Admiral Codrington's attempts to defend himself against accusations leading to his recall. It analyzes the importance and the consequences of the Convention of Alexandria and examines the efforts undertaken by the British and French authorities in Egypt to repatriate the slaves.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ

ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑ ΙΩΑΝΝΗ ΚΩΛΕΤΤΗ (ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ)*

Ένα από τα θέματα της νεοελληνικής ιστορίας, στα όποια δέν φαίνεται να υπάρχει ένιαία άποψη και όμοφωνία, με άποτέλεσμα να δημιουργείται άμφιβολία και άβεβαιότητα θέσεων, είναι τó περιεχόμενο της πολιτικής ιδεολογίας και πρακτικής του Ιωάννη Κωλέττη (1787 ή 1788-1847)¹, στο όποιο συμπεριλαμβάνονται και οί πεποιθήσεις του για τή δυνατότητα άπελευθέρωσης τών Έλλήνων από τόν τουρκικό ζυγό. Πρόκειται για τή μεγάλη ιδέα (πού γρήγορα διαμορφώθηκε σε ιστορικό όρα), όπως διατυπώθηκε συνοπτικά από τόν έκφραστή της στόν βαρυσήμαντο λόγο του της 14 (26ης) Ιαν. 1844 πρós τά μέλη της Έθνοσυνέλευσης που συνήλθε μετά τήν επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843². Αυτό που μάς ενδιαφέρει έδω, ίσως και τó

*Με βάση όμιλία του ύπογράφοντος, πού σε πρώτη μορφή έγινε στη Θεοφάνειο αίθουσα της Πρέβεζας στις 31-8-1997, ύστερα από πρόσκληση του Συλλόγου Σιρακιωτών της πόλης, με τήν εύκαιρία της συμπλήρωσης εκατόν πενήντα χρόνων από τόν θάνατο του Κωλέττη.

1. Για τó έτος της γέννησής του βλ. τή διπλή μαρτυρία του ίδιου στις δύο παραλλαγές της αυτόγραφης αυτοβιογραφίας του στην έκδοση *Άρχείο Ιωάννη Κωλέττη*, έπιμ. Β. Πλαγιανάκου - Μπεκιάρη / Ά. Στεργέλλης, (Ακαδημία Άθηνών, Κέντρον Έρεýνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού), τ. Α΄, μέρος πρώτο, Άθήνα 1996, σσ. κς΄ - λ΄, και μέρος δεύτερο, *Όμοιότυπα Α΄, Β΄*.

2. *Η της 3ης Σεπτεμβρίου Έθνική Συνέλευσις. Πρακτικά*, Άθήνα <1844>, σ. 190. Τó κρίσιμο σημείο της κωλεττικής άγόρευσης παραθέτει από τήν περίληψη τών πρακτικών και σχολιάζει, όχι για πρώτη φορά, ό Κ. Θ. Δημαράς, *Έλληνικός ρωμαντισμός*, έκδ. "Έρμης", Άθήνα 1985, σ. 404. Βιβλιογραφία του ίδιου για τó χωρίο παραθέτει ή *Έλλη Σκοπετέα, Τό "πρότυπο βασίλειο" και ή Μεγάλη Ίδέα*, Άθήνα 1988, σ. 257 (ύποσ. 1). *Ιστοριοπολιτική θεώρηση του ζητήματος από τόν Θέμη Άστρινό (Δημ. Μπίτσιο), Η Μεγάλη Ίδέα του Έλληνισμού*, Άθήνα 1945, ιδίως σσ. 50-62, και J. A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο έλληνικό βασίλειο (1833-1843)*, (έμπλουτισμένη μετάφραση του *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Princeton, New Jersey 1968), (Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τράπεζας), τ. Β΄, Άθήνα 1986, σσ. 632-634. Στο

σημαντικότερο, είναι ή πλευρά που ἀφορᾷ στην ἐθνική ἀποκατάσταση με ὅσο τὸ δυνατό εὐρύτερα σύνορα καὶ κάποιες ιδιαίτερες προεκτάσεις στὸν χρόνο τῆς στάσης τοῦ Κωλέττη ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

Αὐτὴ ἡ ὁραματικὴ σύλληψη, πού ξεκινώντας ἀπὸ τὰ κηρύγματα τοῦ Ρήγα, κατὰ τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμά του πού προτάσσεται στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐκδόσης τοῦ ἀρχείου του, τὸν εἶχε ἐμπνεύσει σ' ὅλη τὴ ζωὴ του με ἀφετηρία τὴν ἀπελευθέρωση τῶν συμπατριωτῶν τοῦ Ἑπαιρωτῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅλη τὴ δράση του καὶ τὴν ἀλληλογραφία του κατὰ τὴν Ἐπανάσταση στὴν παραπάνω ἐκδοση, ὑπῆρξε σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀντικείμενο εἰρωνείας καὶ ἀμφισβήτησης μερικὲς φορές ὡς πρὸς τὴν εἰλικρίνεια τῶν διαθέσεων τοῦ Κωλέττη καὶ τὸ ἀκριβὲς νόημα τῆς ἐκφρασῆς του, στὴν εὐτυχέστερη στιγμὴ τῆς γνωστῆς ρητορικῆς δεινότητάς του³. Σήμερα βέβαια ἀναγνωρίζεται ἡ εἰλικρίνειά του, ἡ ἀμφισβήτηση ὅμως ὑπάρχει καὶ ὀφείλεται ἴσως σὲ ἀρνητικὲς προκαταλήψεις καὶ ἑτεροχρονισμένες θεωρήσεις διαφορῶν, ἰδεολογικῶν καὶ μὴ, προελεύσεων σὲ βάρος τοῦ Κωλέττη, καθὼς καὶ στὴν ἐθνικὴ περιπέτεια τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, στὴν ὁποία κατέληξε ἡ μεγάλη ἰδέα, ἡ ὁποία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της ἐνέπνεε καὶ ἄλλους πολιτικοὺς σύγχρονους τοῦ Κωλέττη, ὅπως π. χ. τὸν Μαυροκορδάτο. Ἡ ἴδια ὅμως ὑπῆρξε κίνητρο καὶ γιὰ ὁλόκληρη σειρά ἐπόμενων ἐλληνικῶν γενεῶν καὶ ἡ κατευθυντήρια πολιτικὴ γραμμή, με βάση τὴν ὁποία δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κρατίδιο τοῦ 1830 σιγά - σιγά ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα με τὴ δεδομένη ἐδαφικὴ ὄντοτά της, σχεδὸν στὸ σύνολό της.

Γιὰ νὰ εἰσαχθοῦμε στὸ ζήτημα τῶν ἀμφισβητήσεων, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου, πού ἐπέβαλε στὸν Ὀθῶνα τὴ χορήγηση συντάγματος, οἱ τρεῖς ἐγγυήτριες μεγάλες δυνάμεις, Ἀγγλία, Γαλλία καὶ Ρωσία, ὑπέγραψαν διπλωματικὸ πρωτόκολλο τὸν Νοέμβριο τοῦ ἰδίου χρόνου, με τὸ ὁποῖο καθόριζαν, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι δὲν θὰ διαταρασσόταν ἡ ἡσυχία στὶς τουρκικὲς ἐπαρχίες πού συνόρευαν με τὴν Ἑλλάδα⁴. Ὄταν προκηρύχθηκαν οἱ πρῶτες ἐλληνικὲς ἐκλογὲς βάσει τοῦ συντάγματος

ἔργο αὐτὸ γίνεται εὐρεῖα χρῆση τοῦ ὅρου καὶ τοῦ περιεχομένου του γιὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη διατύπωσή του δεκαετία.

3. J. Th. Malakasses, "The diplomatic position of Colettis vis à vis France and England...", Δωδώνη, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, τ. Δ' (1975), σ. 400 (ὑποσ. 4), ὅπου καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἀπόψεις σχετικὰ με τὸ ζήτημα. Ἐπιφυλάξεις διατυπώνονται καὶ στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΓ' (1833-1881), σ. 129. Γιὰ τὴν ἀρνητικὴ καὶ εἰρωνικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα βλ. τὸ βιβλίο τῆς Σκοπετέα, ὁ. π.

4. J. Th. Malakasses, *France as a protecting power in Greece, 1832-1848*, (διδακτ. διατριβὴ Πανεπ. Cincinnati, 1973), σ. 122.

πού είχε γίνει αποδεκτό και φαινόταν ότι ο Κωλέττης θα τις κέρδιζε, ο φίλος του Υπουργός των Εξωτερικών της Γαλλίας Fr. Guizot, όπως είναι γνωστό, ανήσυχος μήπως ο προστατευόμενός του σκεφθεί να πραγματοποιήσει όσα του είχε εκμυστηρευθεί ότι όνειρευόταν για το ελληνικό μέλλον, όταν υπηρετούσε ως Πρέσβυς της χώρας του στο Παρίσι, θέλησε να τον συγκρατήσει και να τον συμβουλεύσει να μην προβεί σε πρόωρες ενέργειες⁵. Είναι βέβαια αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο Κωλέττης τότε, γνωρίζοντας πολύ καλά τα πράγματα και τη διεθνή θέση της χώρας, δεν δίστασε να απαντήσει ότι επιθυμούσε μὲν τὴν επέκταση τῶν ἐλληνικῶν συνόρων πού ἴσχυαν, ἀλλὰ ὄχι μὲ εἰσβολή ἢ ἐνοπλὴ προπαγάνδα, καὶ ὅτι θὰ ὑποστήριζε τὴ διατήρηση τῆς κατάστασης πού ὑπῆρχε ὅσο θὰ ἦταν Πρωθυπουργός. Αὐτὸ τὸ ἔγγραφο ἐπικαλοῦνται ὅσοι ἔχουν ὑποστηρίξει ὡς σήμερα ὅτι ὁ Κωλέττης, ὅταν προσπαθοῦσε στὴν Ἐθνοσυνέλευση νὰ μεταπείσει τοὺς αὐτοχθονιστὲς λέγοντας ὅτι ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21 δὲν ἔγινε γιὰ νὰ δημιουργήσῃ τὸ μικρὸ ἐλληνικὸ κράτος πού δημιούργησε, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀναγεννηθεῖ ὅλη ἡ ἐλληνικὴ φυλή, δὲν πίστευε οὔτε ὁ ἴδιος ὅτι ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἐθνικοὶ πόθοι. Αὐτὰ πού κήρυσσε ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἦταν δημαγωγία καὶ πολιτικὴ φενάκη.

Ἄς δοῦμε ὁμῶς τὰ πράγματα σὲ βάθος, μέσα ἀπὸ τὴ μακρὰ προοπτικὴ τοῦ χρόνου καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν ὅλα τὰ περιστατικὰ πού εἶναι σήμερα γνωστά. Ἴσως ἔτσι σχηματίσουμε ἀκριβέστερη γνώση καὶ δικαιότερη κρίση.

Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ θητεία τοῦ ἑτερόχθονα Ἰ. Κωλέττη στὴ Σάμο κατὰ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο μετὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐκτάκτου Ἐπιτρόπου Ἀνατ. Σποράδων καὶ ἡ δυσάρεστη ἐκβίαση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ διοικητικοῦ αὐτοῦ τμήματος (πού συμπεριελάμβανε ἐπίσης τὰ νησιὰ Πάτμο, Λέρο, Κάλυμνο, Ἰκαρία καὶ κοντινὲς νησίδες) ἀπὸ τὸ νεοσύστατο ἐλληνικὸ κράτος ἀσφαλῶς βοήθησαν στὴν πλήρη διαμόρφωση τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ του^{5α}, πού πρέπει νὰ θεωρεῖται φυσικὴ συνέπεια τοῦ ἐπηρεασμοῦ τοῦ ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Ρήγα, τὶς ὁποῖες δηλώνει ὅτι ἀσπαζόταν, καὶ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του στὴν Ἐπανάσταση ἀνάμεσα στοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες της. Ἀργότερα, τὸ 1833, ὅταν συζητιόταν τὸ θέμα τῆς νέας πρωτεύουσας τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου, ὁ Κωλέττης ὑποστήριξε στὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο, ὅπως εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ μόνιμη πρωτεύουσα πού ἄρμοζε στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη, τὴν ὁποία ἐβλεπε, ὅπως συμπλήρωσε ἀργότερα,

5. Ὁ.π., σσ. 143-144. Ἐπίσης, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὁ.π., σ. 123, Σκοπετέα, ὁ.π., σ. 264, καὶ Petropoulos, ὁ.π., σσ. 722-723.

5α. Μαρία - Χριστίνα Χατζηϊωάννου, "Στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Σάμου στὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια", Πρακτικὰ Συμποσίου *Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα*, Ἀθήνα 1998, σ. 10.

καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸ κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ⁶.

Κατὰ τὴν κρίση τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος τὸ 1839-1841, Πρέσβυς στὸ Παρίσι, ἄσκησε πίεση ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ἀλυτρωτικῶν διεκδικήσεων, θεωρήθηκε ὅτι θὰ ἐπέστρεφε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Γαλλίας, γιὰ νὰ τεθεῖ ἐπὶ κεφαλῆς ἐθνικῆς ἐξέγερσης στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καὶ τὸ “γαλλικὸ” κόμμα, τοῦ ὁποῖου ἦταν ὁ φυσικὸς ἀρχηγός, μὲ τοὺς στρατιωτικούς του ταυτίστηκε μὲ τὴ φιλοπόλεμη πολιτικὴ γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἐθνικοῦ στόχου⁷.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γαλλία, σ’ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πρωθυπουργίας του, ἐλεγχόμενα ληστανταρτικὰ κινήματα στὴν ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριο ἐπέτρεπαν νὰ διατηροῦνται ἀμείωτοι οἱ πόθοι γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση στὸν χαμηλὸ βαθμὸ πού ἐπέτρεπαν οἱ διεθνεῖς συνθήκες.

Ἰδιαίτερη διάσταση τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ τοῦ Κωλέττη ἀποτελοῦν οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς Ἀλβανούς, σὲ συνάρτηση τῶν σχέσεων τῶν τελευταίων μὲ τοὺς Τούρκους. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνει κανεῖς σημαντικὴ πλευρὰ τοῦ πολιτικοῦ νοήματος τῆς μεγάλης ἰδέας, πού στὴν πορεία της συνδυάσθηκε ἔμμεσα μὲ τὴν ἀλβανικὴ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση, ἀποκτώντας ἔτσι χαρακτηριστικὰ πού ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν ἰδιαίτερα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γειτνίαση τοῦ τόπου τῆς γέννησης τοῦ Κωλέττη μὲ τὸν ἀλβανικὸ χῶρο, πρέπει νομίζομε νὰ γίνῃ μνεία καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπικράτησή του τὸ 1832 καὶ τὴν ἥττα τοῦ Αὐγουστίνου Καποδίστρια, ὁ σύμμαχός του κατὰ τὴν εἰσβολὴ στὴν Πελοπόννησο Τούρκαλβανὸς Ταφίλ Μπούζης ἔλαβε μέρος στὴν ἀλβανικὴ ἐξέγερση τοῦ ἔτους αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐπομένου εἰσβάλλοντας στὶς ἐπαρχίες Τρικάλων καὶ Ἰωαννίνων μὲ κάποιες ἐπιτυχίες⁸. Ἀλλὰ ἀλβανικὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα ἐκδηλώθηκαν τὰ ἐπόμενα χρόνια⁹.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Κωλέττη, ὅταν αὐτὸς ἀγωνιζόταν ἀπεγνωσμένα νὰ ἀποκρούσῃ τὴ συνδυασμένη ἀγγλοτουρκικὴ ἐπίθεση, πού προσπα-

6. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς πρότασής του βλ. Παρῦς. Παπαδοπούλου - Συμεωνίδου, *Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας τῆς Ἑλλάδος, 1833-1834*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 50-58. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πλευρὰ Π. Σοῦτσος, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἰωάννου Κωλέττου τὴν α' Σεπτεμβρίου 1847*, Ἀθήνα 1847, σ. 6.

7. Petropulos, ὁ.π., σσ. 504, 632-634, 722.

8. P. Thëngjilli, “Kryengritjet popullore antiosmane në Shqipëri në vitin 1833” (“Οἱ λαϊκὲς ἀντιοθωμανικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Ἀλβανία τὸ 1833”, μὲ γαλλικὴ περίληψη), *Studime Historike*, τ. 32 (τχ. 12, Τίρανα 1978), σσ. 140-141, 172. Γιὰ τὶς σχέσεις Κωλέττη - Ταφίλ Μπούζη τότε βλ. Νικ. Σπηλιάδης, “Σχεδιάγραμμα ἀπομνημονευμάτων”, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, (ἐκδ. Κ. Διαμάντης, Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀρ. 13), Ἀθήνα 1974, σ. 592 κ. ἐ.

9. Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967, σσ. 23-24.

θοῦσε νὰ τοῦ δημιουργήσει ἀξεπέραστες οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς δυσκολίες, καὶ παράλληλα μὲ τὰ μουσουργικά, ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1847 ξέσπασε στὴ νότια Ἀλβανία τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ Ζενέλ Μπέη Γκιὸν Λέκα (Γκιολέκα), ποὺ μαχόταν ἀποφασιστικά κατὰ τῶν στρατολογικῶν καὶ φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1839. Ἡ ἐπανάσταση πῆρε μεγάλες διαστάσεις καὶ πρὶν κατασταλεῖ ὕστερα ἀπὸ πέντε μῆνες προκάλεσε μεγάλη ἀναταραχὴ στὴν Ἀλβανία καὶ κλόνισε τὴν τουρκικὴ κυριαρχία¹⁰. Οἱ Ἀλβανοί, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐπιτύχουν τὸν σκοπὸ τους, σὲ δεινὴ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ πρὶν ἀποκτήσουν πλήρη ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία, ἐξέφραζαν τὴν προτίμηση νὰ ἐνωθοῦν μὲ ξένη δύναμη παρὰ νὰ παραμείνουν ὑποτελεῖς στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία¹¹. Ὁ Ὑποπρόξε-νος τῆς Ἑλλάδος στὰ Γιάννενα Telesforo Clerici¹² στὶς ἀναφορὲς του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἐνημέρωνε λεπτομερῶς τὸν Κωλέττη, ποὺ ἦταν ὁ ἀρμόδιος Ὑπουργός, γιὰ τὶς ἐχθροπραξίες μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Γκιολέκα καὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρὰ του σημείωνε τὶς ἀπαραίτητες ὁδηγίες πρὸς τὰ Ὑπουργεῖα Ἑσωτερικῶν καὶ Στρατιωτικῶν στὰ περιθώρια τῶν ἀναφορῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναφορῶν εἶναι μεγάλος, ἄρα καὶ ἡ ἐνημέρωση ἦταν συνεχῆς, δὲν ἐμφανίζεται ὅμως σ' αὐτὲς ὅποιαδήποτε ἀνάμειξη τῆς Ἑλλάδας, τῆς ὁποίας οἱ σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς ζωῆς τοῦ Κωλέττη ἦταν τεταμένες λόγω τῶν μουσουργικῶν. Μετὰ τὸ ἄδοξο τέλος τῆς ἐξέγερσης ὁ ἴδιος ὁ Κλέριτσι ἀνέφερε¹³ ὅτι ὁ Γκιολέκας καὶ οἱ Ἀλβανοὶ θεωροῦσαν τὴν ἀποστασία "οὐρανόθεν ἀποφασισμένην" καὶ ἐλπίζανε ἀναπόφευκτο τὸν πόλεμο Ἑλλάδος - Τουρκίας. Οἱ ἐπαναστάτες προέτρεπαν τοὺς Χριστιανοὺς τῆς περιοχῆς νὰ ἀποστατήσουν, γιὰ νὰ ἔχουν τὴν ὑποστήριξή τους. Λίγο ἀργότερα πρόσθεσε¹⁴ ὅτι σημαίνοντες Τουρκαλβανοὶ τῶν Ἰωαννίνων τὸν ρωτοῦσαν πῶς διοικεῖται ἡ Ἑλλάδα μὲ τὸ σύν-

10. Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου...*, Ἀθήνα 1856, τ. Α', σ. 408 κ. ἐ. Λεπτομερὴς ἐξιστόρηση τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὸν Μιλτ. Σπυρομίλιο, "Ἑλλάς καὶ Ἀλβανία. Ὁ Γκιολέκας", *Ὁ Νέος Κουβαράς*, τ. Γ' (1965), σ. 129 κ. ἐ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία ἂς προστεθεῖ Ἑλευθερία Νικολαΐδου, "Ἡ στάση τῆς Τουρκίας ἀπέναντι στοὺς Ἀλβανούς σὲ συνάρτηση μὲ τὴ διάδοση τῆς Μεγάλης Ἰδέας στὴν Ἡπειρο", *Δωδώνη*, τ. 8 (1979), σ. 81 κ. ἐ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, Ἀθήνα 1979, σ. 335 (σημ. 170).

11. Ὑποπρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Ἰωάννινα Τελ. Κλέριτσι (ὅπως ὑπογράφει) πρὸς Ὑπουργεῖο Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ Ἐξωτερικῶν Σχέσεων, Γιάννενα 22 Μαΐου 1847 (ἀρ. 187), σ. 4: Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, 1847 / 36, 2, Ὑποπροξενεῖο Ἰωαννίνων (Ἀνταρσία Ἀλβανῶν).

12. Βλ. γι' αὐτὸν Γ. Τουσίμης, "Ἡ σύσταση καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἐλληνικοῦ προξενικοῦ πρακτορείου στὰ Γιάννενα καὶ ὁ Τελέσφορος Κλέριτζης", *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο*, Γιάννενα 1984, σσ. 385 - 394. Νικολαΐδου, ὁ.π., σ. 88.

13. Στὶς 24 Ὀκτ. 1847, ΑΥΕ, 1847 / 36, 2 (ἀρ. 444), Ὑποπροξενεῖο Ἰωαννίνων.

14. Ὁ.π., 1 Δεκ. 1847 (ἀρ. 499).

ταγμα καὶ ἐξέφραζαν τὸ φρόνημα νὰ ὑπαχθοῦν σὲ ἄλλη κυβέρνησι, ὑπονοώντας προφανῶς τὴν ἐλληνική, καθὼς οἱ τεταμένες ἐλληνοτουρκικὲς σχέσεις τοὺς δημιουργοῦσαν τὴν ἐλπίδα γιὰ τέτοια δυνατότητα.

Ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πλευρά, ἡ μόνη μαρτυρία ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὶς διαθέσεις καὶ τὶς ἐνέργειες τοῦ Κωλέττη, ὅπως τουλάχιστον τὶς ἀποδίδει ὁ Μακρυγιάννης, μὲ τὸν ὁποῖο ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τότε βρισκόταν σὲ διαμάχη, εἶναι αὐτὴ ποὺ μᾶς δίνει ὁ τελευταῖος μὲ τὸ ἀνεπανάληπτο ὕφος του¹⁵:

Τὸ δειλινὸ βλέπω τὸν κουμπάρο μου τὸν Κωλέττη κι ἔρχεται εἰς τὸ σπίτι μου καὶ μοῦ κάνει χιλιάδες τζιριμόνιες κι ἔκατζε περίτου ἀπὸ τέσσερες ὥρες (...) μοῦ εἶπε πρέπει νὰ ἐτοιμαζόμαστε διὰ ἔξω - ὅσα εἶχαμε μιλημένα πρὸ καιροῦ. Ὅτι ἔστειλε τὰ μέσα τοῦ Γκιουλέκα καὶ πολεμάγει εἰς τὴν Ἀρβανιτιὰ καὶ νὰ μὴν τὸν ἀφήσουμε νὰ χαθεῖ.

Μοῦ εἶπεν αὐτὰ κι ἔφυγεν. Μοῦ σήκωσεν καὶ τὸν μπλόκον.

Σὲ δύο - τρεῖς ἡμέρες τὸν κολλάγει ἓνας νεφρίτης καὶ γύριζε καὶ φώναζε νύχτα καὶ ἡμέρα (...).

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἐντάσσεται τὸ ἔγγραφο ποὺ ἀπέστειλαν λίγες ἴσως μέρες ἀργότερα ὀγδοντακτὼ ἐπαναστατημένοι προύχοντες Ἀλβανοὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γκιολέκα, στίς 15 Αὐγούστου 1847, δεκαῆξι μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κωλέττη, μὲ τὸπο συντάξις τὸν κατὰ Κονοβελέσι τῆς νότιας Ἀλβανίας. Τὸ ἔγγραφο ἀπευθύνεται στὸν Ὁθωνά καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ, σὲ γραφικὴ γιὰ τὴν ἀδεξιότητά της γλῶσσα καὶ ἀπλοϊκὸ ὕφος, μὲ πολλὰ λάθη ποὺ ὀφείλονται στὴν ἐλάχιστη γνῶση τῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς συντάκτες τοῦ ἐγγράφου¹⁶. Οἱ Ἀλβανοὶ ἀξιωματοῦχοι περιγράφουν μὲ τὰ πιὸ μελανά χρώματα τὴν ἄθλια οἰκονομικὴ κατάστασή τους καὶ διαμαρτύρονται γιὰ τὸ ὑπερσυγκεντρωτικὸ πολιτικὸ σύστημα ποὺ προσπαθεῖ νὰ τοὺς

15. Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη, (ἐκδ. Ἰ. Βλαχογιάννη), τ. Β', Ἀθήνα 1907, σ. 439.

16. Πλήρες τὸ πολυσυζητημένο αὐτὸ ἔγγραφο, “ἄνευ μεταβολῆς περὶ τὴν σύνταξιν ἢ τὴν γραφήν”, δημοσιεύθηκε πρώτη φορὰ στὴν ἐφημ. *Αἰὼν*, 14 / 26 Ἰουλίου 1880 (ἀρ. 3270), στὴ συνέχεια ἐπὶκαιρον ἀρθροῦ τῆς ἐφημερίδας μὲ τίτλο “Οἱ Ἀλβανοὶ καὶ ἡ Ἑλλάς”, μὲ τὸ ὁποῖο προβάλλεται ἡ τάσις τῶν παλαιότερων Λιάπηδων νὰ συνεργασθοῦν στενὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς σύγχρονους τότε Ἀλβανούς. Τὸ ἔγγραφο, τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζομε πῶς ἔλαβε γνῶση ἡ ἐφημερίδα, ἀφοῦ, ἂν παραδόθηκε σὲ ἀρμόδια κρατικὴ ἀρχή, ἔπρεπε νὰ βρίσκεται σὲ κρατικὸ ἀρχεῖο, ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν ἐφημ. τῆς Κωνσταντινούπολης *Νεολόγος*, 18 / 30 Ἰουλ. 1880 (ἀρ. 3429), σ. 3, καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Μπίρη, *Ἀρβανίτες. Οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1960, σ. 358 κ. ἐ. Χωρὶς τὶς ὑπογραφές δημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθ. Πετρίδη, “Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Γκιολέκα”, *Φωνὴ τῆς Ἠπείρου*, 1 Ὀκτ. 1893 (ἀρ. 55) - 24 Δεκ. 1893 (ἀρ. 67, μὲ κάποια ἐνδιάμεσα κενά), καὶ ἀπὸ τὸν Σπυρομίλιο, *δ. π.*, σσ. 209-210.

επιβάλλει ή Πύλη. Ἀφοῦ διακηρύσσουν γιά τόν λόγο αὐτό τήν ἀποστασία τους ἀπό τήν ὀθωμανική ἐξουσία, ζητοῦν νά ἐνταχθοῦν στό ἐλληνικό κράτος (“νά γινώμεθα σιούδιτοι οἱ κάτωθεν πέντε καζάδες”), μέ κάποιες γραπτές συμφωνίες, ἐνθαρρυσμένοι πιθανότατα, κατὰ τὰ γραφόμενα τοῦ Μακρυγιάννη, ἀπό ἐλληνικές ἐνισχύσεις τῶν ὁποίων δέν γνωρίζομε τή φύση καί τὸ μέγεθος. Παρόμοια ἐπιθυμία εἶχαν ἐκδηλώσει ἀγάδες τῆς Λιαπουριᾶς πρὸς τὸν Καποδίστρια ἤδη ἀπὸ τὸ 1829¹⁷.

Τὸ ἔγγραφο παρέμεινε ἀπὸ τότε στήν ἀφάνεια καί δέν γνωρίζομε ἂν καί σέ ποιά ὑπηρεσία παραδόθηκε οὔτε ἂν ἐγινε κάποια ἐνέργεια. Πάντως στό Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ ἀναζητήσαμε χωρὶς ἀποτέλεσμα. Εἶναι ὁμως βέβαιο ὅτι δέν πρόλαβε ζωντανὸ τὸν Κωλέττη, πού πέθανε στίς 31 / 12 Σεπτ. 1847, καί δέν εἶχε συνέχεια, πού θά ἔδινε ἴσως ἄλλη τροπὴ στήν ἱστορία καί στίς σχέσεις τῶν δύο λαῶν. Ἐπαναφέρεται στό προσκήνιο τὸ 1880 μέ τρόπο πού δέν γνωρίζομε, ὅταν ἔχει ἐκδηλωθεῖ ἔντονος ἀλβανικὸς ἐθνικισμὸς καί ἔχει γίνεи λόγος ἀκόμη καί γιὰ ἐλληνοαλβανικὸ βασίλειο μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ *Gius. Garibaldi*¹⁸, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα¹⁹.

Χρειάζεται ὁμως νά γίνουν καί κάποιες ἄλλες συμπληρωματικὲς παρατηρήσεις. Εἶναι ἀγνωστὴ ἡ τύχη τοῦ πρωτοτύπου, πού σύμφωνα μέ τὴν πρώτη δημοσίευση ἔφερε σαφανεπτά προσωπικὲς σφραγίδες πλὴν στίς ὑπογραφές, στήν ἐλληνική (στό σύνολό τους ὀδοντοσκότῳ, ἴσως ὄχι ὅλες μέ σφραγίδα). Ἀγνωστο καί ἂν ἦταν αὐτόγραφες. Ὁ πρῶτος ἀφηγητὴς τῆς ἐπανάστασης τοῦ Γκιολέκα Ἀθ. Πετρίδης, λόγιος καί γραμματικὸς του, ἀναφέρει στὰ 1893²⁰ ὅτι τότε κατεῖχε τὸ ἔγγραφο (πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο δέν γνωρίζομε), τοῦ ὁποίου τοῦ ἔδωσε ἀντίγραφο, ὁ Γεώργιος Στεφάνου, Ἀρχηγὸς τῆς Χωροφυλακῆς καί γιὸς τοῦ Στεφάνου Τσάλη, στὸν ὁποῖο εἶχε παραδοθεῖ τὸ ἔγγραφο ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Ὁ Σπυρομίλιος γράφει²¹ ὅτι, ὅταν ὁ τελευταῖος ἔφθασε, τὸ ἔγγραφο παραδόθηκε στὸν Βορειοηπειρώτη ἔμπιστο τοῦ Κωλέττη Σιδέρη Πράτσικα. Ἀξίζει νά προστεθεῖ ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου εἶχε γίνεи εὐρύτερα ἴσως γνωστὸ πρὶν δημοσιευθεῖ ἀπὸ

17. Μπίρης, ὁ. π., σ. 356.

18. Ἀντ. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καί ἡ Μεγάλὴ Ἰδέα*, Ἀθήνα 1985, σσ. 160-162. Πβ. Κ. Ἀμαντος, *Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος (Βούλγαροι - Ἀλβανοί - Νοτιοσλάβοι)*, Ἀθήνα 1923, σ. 149.

19. Μιλτ. Σπυρομίλιος, “Ἑλλάς καί Ἀλβανία. Μία ἀπόπειρα προσεγγίσεως Ἀλβανῶν καί Ἑλλήνων κατὰ τὸ 1877-1878”, *Ὁ Νέος Κουβαράς*, τ. Β’ (1962), σ. 135 κ. ἑ. Skendi, ὁ.π., σσ. 82 - 86.

20. *Φωνὴ τῆς Ἠπείρου*, 3 Δεκ. 1893 (ἀρ. 64), σ. 4.

21. Ὁ.π., σ. 211.

τὴν ἐφημερίδα *Αἰών*, ἀφοῦ ὁ Ἀντ. Γεωργίου ἀναφέρει τὸ 1880²² ὅτι ἡ ἐφημερίδα τοῦ Λονδίνου “*Σημαία*” ἔγραψε στηριζόμενη σὲ ἔγγραφο Ἀγγλοῦ ποὺ ζοῦσε στὴν Ἠπειρο ὅτι 21.610 οἰκογένειες Μωαμεθανῶν Ἀλβανῶν Μαλακάστρας, Βετρῆ, Μουζακιοῦ, Μπερατιοῦ, Τεπελενιοῦ, Δελβίνου, Αὐλώνας, Πρεμετῆς ἔγραψαν στὴ Βουλὴ καὶ στὴ Γερουσίᾳ ὅτι ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Μετὰ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, προκύπτει τὸ ζήτημα ἂν ὁ Κωλέττης εἶχε ἐνισχύσει τοὺς Ἀλβανούς στὴν ἐξέγερσή τους καὶ τί ἦταν ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ τοῦ ζητοῦσαν. Ἀπὸ ὅσους ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα, θεωροῦν δεδομένη τὴν ἐνίσχυση τοῦ Γκιολέκα ἀπὸ τὸν Κωλέττη, μαζὶ μὲ τοὺς Πετρίδη, Γεωργίου καὶ Σπυρομίλιο, οἱ Βασ. Ζῶτος Μολοσσός²³, Χρ. Σούλης²⁴ καὶ Νικ. Πατσέλης²⁵. Ὁ καθηγητὴς τῆς Νομικῆς καὶ πολιτευτὴς Νεοκλῆς Καζάζης (ἀπὸ ὑπόδουλη περιοχὴ ὁ ἴδιος, θερμὸς ζηλωτὴς καὶ πρωτεργάτης τῆς ἀφύπνισης τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ), ἀναφέρει τὴν προσέγγιση τῶν Ἀλβανῶν ἐπὶ Κωλέττη καὶ δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ὑπόθεσης²⁶. Ἀντίθετα, οἱ Ἀραβαντινὸς καὶ Νικολαΐδου δὲν ἔχουν γνώμη γιὰ τὸ ζήτημα, ἐνῶ ὁ Π. Καρολίδης²⁷, ποὺ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἔγγραφο, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κωλέττης δὲν ἔδινε σημασίᾳ στίς διαδιδόμενες φήμες γιὰ συνεννοήσεις συμμαχίας μὲ τοὺς Ἀλβανούς καὶ δὲν σκεπτόταν σοβαρὰ γιὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα. Τὴν ἴδια ἀποψὴ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Μπίσης²⁸, ποὺ ἐξηγεῖ τὸ αἶτημα τῆς ὑπήκοότητος ὡς ἐνδεχόμενη ἑλληνικὴ ἰθαγένεια στὰ ὅρια τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἀπὸ πιθανὴ παρανόηση τοῦ ὅρου. Πάντως, καὶ ἂν ληφθεῖ ὑπ’ ὄψιν ἡ μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη, δὲν γνωρίζομε σὲ ποιοὺ βαθμοὺ ἀνταποκρινόταν στὴν ἀλβανικὴ πρωτοβουλία ὁ Ἑλληνας Πρωθυπουργός, ποὺ ἤξερε καλὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τῆς Ἀλβανίας καὶ ἴσως ἐνθάρρυνε τοὺς Ἀλβανούς ἐπαναστάτες νὰ προχωρήσουν στὴν τόσο σοβαρὴ πρόταση τοῦ ἐγγράφου, ἡ ὁποία ὅμως δὲν τὸν πρόλαβε ζωντανό, ὥστε αὐτὸς νὰ τὴν ἀξιοποιήσει ὅπως μποροῦσε. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ ἐγγρά-

22. Ἀντ. Γεωργίου, *Πολιτικὸν κάτοπτρον τῶν πολιτικῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ἐν ἔτει 1877 ρωσοτουρκικὸν πόλεμον*, Ἀθήνα 1880, σ. 264 κ. ἐ.

23. Β. Ζῶτος Μολοσσός, *Ἠπειρωτικαὶ μελέται*, τ. Δ', *Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου*, Ἀθήνα 1887, σ. 174.

24. Λῆμμα “Γκιολέκας” στὴ *M. E. E.*

25. Ν. Πατσέλης, “Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Γκιολέκα”, *Ἠπειρωτικαὶ μελέται*, Γιάννενα 1966, σ. 15 κ. ἐ. (ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. 14, 1965, σσ. 193-202).

26. Νεοκλ. Καζάζης, *Ἑλληνοαλβανικὴ συνεννόησις. Τὸ ἀλβανικὸν ζήτημα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος*, (Ἑταιρεία Ἑλληνισμός), Ἀθήνα 1907. Πβ. Λιάκος, ὁ.π.

27. *Σύγχρονος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1921*, τ. Γ', Ἀθήνα 1923, σ. 274.

28. Ὁ.π., σ. 361.

φου πρέπει να προστεθεί ότι Έλληνες και Άλβανοί την εποχή αυτή θεωρούνταν λαοί με στενή συγγένεια²⁹.

Μετά τον θάνατο του Κωλέττη τα πράγματα προχώρησαν με τον γνωστό ρυθμό προς την ολοκλήρωση του σχεδίου που από τα χρόνια της Επανάστασης είχε συλλάβει και διατυπώσει με την καίρια επιγραμματική έκφρασή του ο Ήπειρώτης πολιτικός σχετικά με την υπόθεση των αλύτρωτων ακόμη Ελλήνων. Οι εξεγέρσεις του 1853-1854 και 1878 στην Ήπειρο, Θεσσαλία και Μακεδονία κατέληξαν μόλις το 1881 στην απελευθέρωση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας. Η ιδέα που εκφράζεται στο παραπάνω έγγραφο συνέχισε να επιβιώνει ως τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν μερίδα Ελλήνων και Άλβανων πρότειναν την πολιτική συνένωση των δύο λαών σε δυαδικό κράτος κατά το πρότυπο της Αυστροουγγαρίας για τη λύση του αλβανικού ζητήματος³⁰.

Η σύνδεση της μεγάλης ιδέας με τον Κωλέττη έδειξε μεγάλη άντοχή στον χρόνο και είχε πολύ έντορες αρνητικές επιπτώσεις για τον εκφραστή της ιδεολογίας, εφόσον διπλωματικοί και άλλοι λόγοι το επέβαλλαν. Λίγο πριν από την απελευθέρωση της νότιας Ήπειρου, δημιουργείται από Σιρακιώτες ο "Πολιτικός σύλλογος 'Ο Κωλέττης", ενδεικτικό των συνειδησιακών ζυμώσεων που πραγματοποιούνται, καθώς πλησιάζει η μεγάλη εξόρμηση των βαλκανικών πολέμων 1912-1913. Πρόκειται για τοπικό σύλλογο των Ιωαννίνων, στο οποίο οι επιδιώξεις ήταν, βέβαια, και η προβολή των επιφανών Σιρακιωτών³¹. Η προσπάθεια για ελληνοαλβανική προσέγγιση εκείνη την εποχή είχε καταστήσει επίκαιρη τη μνήμη του Σιρακιώτη πολιτικού. Γύρω στα 1909 ο σύλλογος αυτός ζήτησε να του δωρηθεί από το Πανεπιστήμιο Αθηνών προτομή του Κωλέττη, αγορασμένη από το κληροδότημα του Σιρακιώτη ευεργέτη της ιδιαίτερης πατρίδας του Σπυρίδωνος Μπαλτατζή. Ο Μπαλτατζής πέθανε, σύμφωνα με την επιγραφή του τάφου του στο Σιράκο, στις 16 Μαρτίου 1908³². Η Πανεπιστημιακή Σύγκλητος δέχθηκε να ικανο-

29. Σκοπετέα, ό.π., σσ. 187-188.

30. Καζάζης, ό.π., σ. 31 κ. έ. Βλ. και ύποσ. 18 και 19 για τα προηγούμενα από την αλβανική πλευρά. Ο Βασ. Κόντης στην *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ' (1881-1913), σ. 386, και στην εισαγωγή του βιβλίου του *Ευαίσθητες Ισορροπίες. Ελλάδα και Άλβανία στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1994, στο οποίο παρέχει και βιβλιογραφία, εξετάζει το αλβανικό ζήτημα από το συνέδριο του Βερολίνου, χωρίς να ασχολείται με τη γέννηση του ζητήματος της ελληνοαλβανικής συνένωσης.

31. Πληροφορία που όφειλω στον Σιρακιώτη δάσκαλο Δευκ. Μαντζίλα, ό όποιος έθεσε ύπ' όψιν μου και αντίτυπο "έφημερίδας" που εξέδωσε το 1924 με τίτλο *Κρυστάλλης* ό σύλλογος. Τόν ευχαριστώ θερμά.

32. Αντίτυπο της διαθήκης του Σπ. Μπαλτατζή, που έχει έκτυπωθεί από το Έθν. Πανεπιστήμιο το 1908, βρίσκεται στο κοινοτικό γραφείο Σιράκου. Πρώτη μνεία του κλη-

ποιηθεῖ ἡ αἴτηση τοῦ συλλόγου νὰ δωρηθεῖ ἡ προτομὴ στὸν σύλλογο καὶ νὰ μεταφερθεῖ στὸ Σιράκο, ἀλλὰ ἡ Πρυτανεία, θέλοντας νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὴν πολιτεία, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ἀπηύθυνε γραπτὸ ἐρώτημα στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, στὸ Ἀρχεῖο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο³³, γιὰ τὴν καταλληλότητα τοῦ χρόνου ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη νὰ δωρηθεῖ ἡ προτομὴ στὸν σύλλογο καὶ νὰ μεταφερθεῖ στὴ γενέτειρα τοῦ Κωλέττη. Τὸ ἔγγραφο εἶναι ἀχρονολόγητο, ἔχει ὁμως ἡμερομηνία εἰσαγωγῆς 21 Σεπτεμβρίου 1910. Γράφει τὸ Πανεπιστήμιο:

Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν

Ἡ Ἀκαδημαϊκὴ Σύγκλητος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ συλλόγου Συράκου “Ὁ Κωλέττης”, ἐδέξατο ὅπως ἡ ἐκ τῆς κληρονομίας τοῦ ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Μπαλτατζῆ ἀγορασθεῖσα παρὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου προτομὴ τοῦ Ἰωάννου Κωλέττου δωρηθῇ εἰς τὸν σύλλογον τοῦτον. Παρακαλοῦμεν δὲ τὸ Σ. Ὑπουργεῖον ὅπως γνωρίσῃ τῇ πρυτανείᾳ ἐὰν κρίνῃ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθ’ ἣν εἰσιν τεταμέναι αἱ σχέσεις τοῦ ἡμετέρου κράτους πρὸς τὴν ὁμορον ἐπικράτειαν, εὐθετον ὅπως ἐκτελέσῃ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου, ἀποστέλλουσα διὰ τοῦ ὀρισθέντος ἀντιπροσώπου τοῦ περὶ οὗ πρόκειται συλλόγου τὴν προτομὴν τοῦ Κωλέττου εἰς Συράκον.

(Τ. Σ.)

(Ὑπογρ.)

Ὁ Πρύτανις

Ἐ. Ἰ. Ζολώτας

Στὸ ἐρώτημα τοῦ Πανεπιστημίου τὸ Ὑπουργεῖο ἀπάντησε στὶς 22 Σεπτεμβρίου ἀρνητικὰ, ἐννοώντας βέβαια ὅτι ὁ χρόνος γιὰ τὴ δωρεὰ στὸ Σιράκο τῆς προτομῆς τοῦ γνωστοῦ γιὰ τὸν μεγαλοῖδεατισμὸ του Ἑλληνα Πρωθυπουργοῦ δὲν ἦταν ὁ καταλληλότερος μὲ τὶς ὑπάρχουσες συνθῆκες, γιατί θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ ἀκαιρα διπλωματικὸ θέμα. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου στὸ Γουδί, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε νὰ ἀναλάβῃ ἡ Ἑλλάδα ἐντατικὲς στρατιωτικὲς προετοιμασίες, ἐν ὧσιν τοῦ πολέμου, ποὺ φαινόταν ἀναπόφευκτος, προκειμένου νὰ διεκδικήσῃ ἡ χώρα τὴν ἐδαφικὴ ἐπέκταση ποὺ τῆς ἄξιζε, εἶχαν γίνει ἐκλογές,

ροδοτήματος βλ. στὴ λογοδοσίᾳ *Τὰ κατὰ τὴν πρυτανείαν Κυπαρίσσου Στεφάνου*, πρυτανεύσαντος κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1908-1909, Ἀθήνα 1911, σ. 139. Γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς προτομῆς καὶ τὴν ἀξία τῆς κληρονομίας, ὁ. π., σ. 390 καὶ 443 ἀντίστοιχα.

33. ΑΥΕ, φ. 1910, ἄ. ἁ. κ. ΛΗ', Ἐκπαιδευτικὰ καὶ προϋπολογισμοὶ προξενείων (σύμφωνα μὲ κατάταξη τοῦ 1980, ποὺ ἔχει ἀλλάξει).

στις ὁποῖες εἶχε ἐπικρατήσει ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου Ἐλευθέριος Βενιζέλος, καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος γιὰ πρώτη φορὰ τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας. Ἐκκρεμοῦσε δηλαδὴ ἐπικείμενη κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ. Ἔτσι τὸ θέμα ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἀναβλήθηκε. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὑπάρχοντα τῆς κληρονομίας Μπαλτατζῆ, ὅμως, βρέθηκε καὶ ἡ προτομὴ τοῦ Κωλέττη, ποὺ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Σιράκου ἔχει στηθεῖ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 στὸν χώρο τοῦ σπιτιοῦ του³⁴. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια προτομὴ ποὺ εἶχε ἀγοράσει τὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὴν κληρονομία Μπαλτατζῆ καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν δὲν ἐπέτρεψε τὸ 1910 νὰ παραδοθεῖ στὸ Σιράκο, γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ διπλωματικὸ ζήτημα. Ἔτσι, χάρις στὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἔχομε τὸ ἱστορικὸ τῆς προτομῆς.

Ἄσχετα πάντως ἀπὸ τὸν φόβο δημιουργίας διπλωματικοῦ ζητήματος, τὰ γεγονότα ἐξελίχθηκαν νομοτελειακὰ καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ Σιρακιώτης Πρωθυπουργός.

ABSTRACT

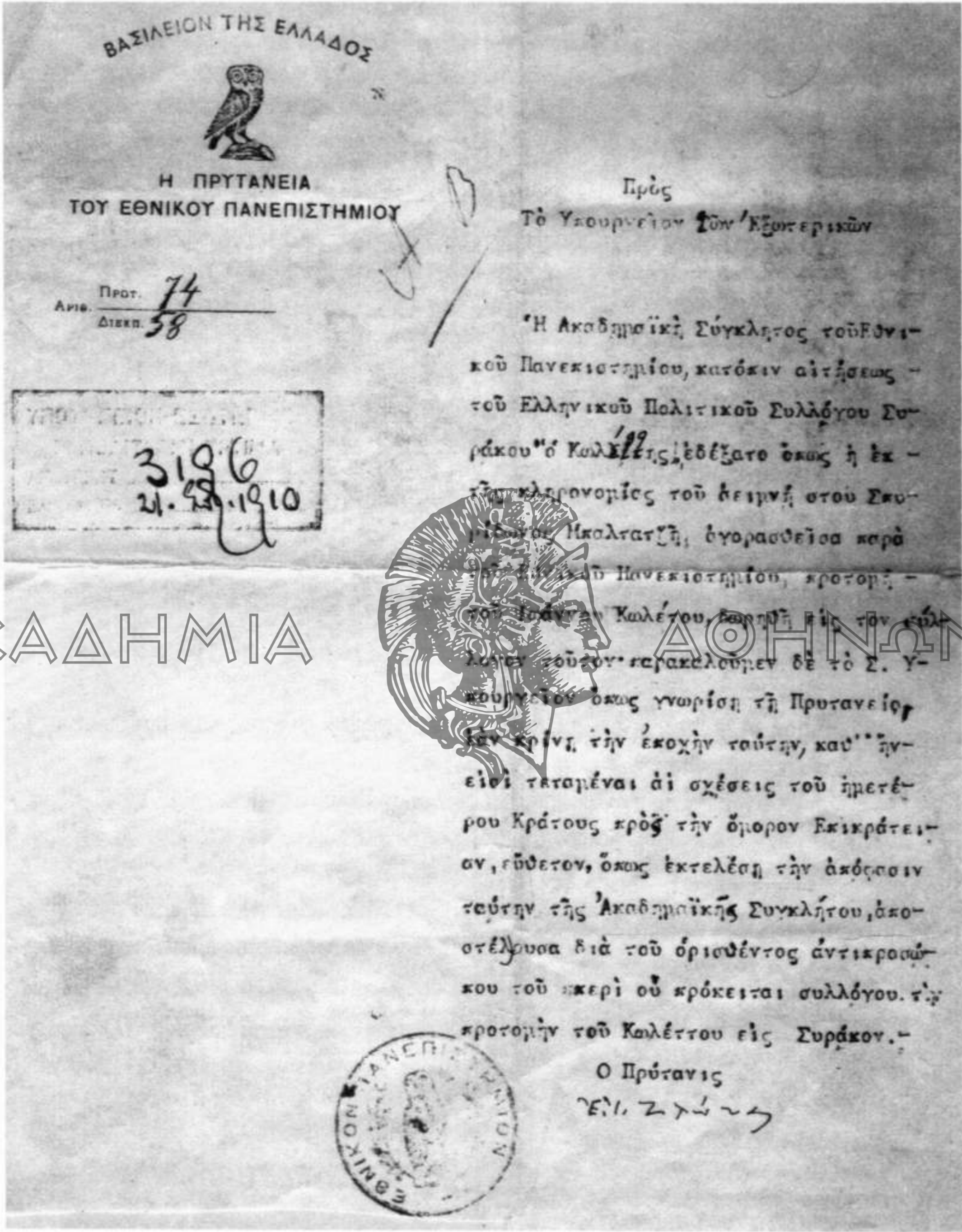
Arist. Stergellis, *New aspects about John Colettis' great idea after his death*

In this study evidence is given that the Greek statesman John Colettis was absolutely sincere when he declared that the Greek revolution of 1821 aimed at the liberation of all unredeemed Greeks, while knowing all along that the great powers would not allow a war between Greeks and Turks to take place. His intention to provoke instability to the Ottoman Empire is indicated, among others, from a document sent from Albanian revolted notables to the Greek Government some days before the death of Colettis (31 Aug. 1847), asking to be considered as Greek subjects and to be protected as such. This idea survives until the beginning of the 20th century. In the end, an unpublished document is discussed, bearing on the fears of the Greek Government in 1910 to place Kolettis' bust in his birth place lest a tension between Greece and Turkey be provoked.

34. Πληροφορία ἀπὸ ξενάγηση κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὸ Σιράκο τὸ 1997 ἀπὸ τὸν δημοδιδάσκαλο καὶ Ἀντιπρόεδρο τῆς κοινότητος κ. Σπ. Νταλαούτη.

Πανομοιότυπο τοῦ ἐγγράφου τοῦ Πανεπιστημίου.

ΚΑΛΛΙΑ ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΜΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΧΩΡΙΚΟΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ 19ο ΑΙΩΝΑ¹

“Υπάρχει... ἐν τῇ περιφερείᾳ ταύτῃ τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος σχολεῖον ἔχον εἰδικὸν κατάστημα ἰδρυμένον δαπάνῃ τῶν κατοίκων..., εὐρυχωρότατον μὲν, καταλληλότερον καὶ κανονικώτατον, ἀλλ’ οἱ ἐν αὐτῷ φοιτῶντες δὲν ὑπερβαίνουν τὸν 45ον ἀριθμὸν, μὴ ἔχοντες οἱ κατὰ τοὺς ζῆλον τόσον πρὸς τὴν παιδείαν”, παρατηρεῖ ἓνας δάσκαλος τῆς κρητικῆς υπαίθρου τὸ 1874. “Καθ’ ὅτι”, συνεχίζει, “ὑπάρχουσι καὶ ἑτέροι ἐπὶ περὶ τῶν 50α ὄντες ἱκανοὶ νὰ καταπαχθῶσιν, ἀλλ’ οἱ γονεῖς αὐτῶν δὲν τοὺς κατετάξαν εἰσέτι, ὄντες μακρὰν τοῦ νὰ ἐννοήσωσιν ὅποσα μεγάλα καὶ ὀφείματα προέρχονται ἐκ μόνῃς αὐτῆς τῆς παιδείας”².

Ἡ εἰκόνα τοῦ χωριοῦ ποὺ στέλνει μερὶς ἀπὸ τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο, ἐνῶ κρατᾷ ἄλλα τόσα μακρὰ ἀπὸ αὐτὸ νὰ περιφέρονται στοὺς δρό-

1. Ἡ μελέτη αὐτή, σὲ συνεπτυγμένη μορφή, εἶχε ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο ἀνακοίνωσής μου στὸ συνέδριο “Greek Society, Politics and Culture in the Era of King George I, 1863-1913” (King’s College, London, 14-16 Σεπτ.1995), καὶ δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο “Literacy and Unredeemed Peasants: Late Nineteenth-Century Rural Crete Faces Education” στὰ πρακτικά του (*Greek Society in the Making, 1863-1913: Realities, Symbols and Visions*, ἐπιμ. Philip Carabott, Hampshire 1997, σσ. 115-129). Βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ σύνταξή της ὑπῆρξε τὸ Ἀρχεῖο τῆς Δημογεροντίας τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ποὺ ἀπόκειται στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἡρακλείου. Εἶναι μεγάλο τὸ χρέος μου πρὸς τὸν Ἐφορο τῆς Βιβλιοθήκης Νίκο Γιανναδάκη καὶ τὸν ὑπεύθυνο τῶν ἀρχείων τῆς Ἀνδρέα Σαββάκη, ποὺ μὲ συνέδραμαν σὲ ὅ,τιδήποτε ἦταν δυνατόν νὰ διευκολύνει τὴν ἐρευνά μου. Ἐπίσης, πρὸς τὸ Δημήτρη Σάββα, ποὺ μὲ προθυμία μοῦ προσέφερε τὴ βοήθειά του στὴ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου. Μεγάλῃ εἶναι ἐξάλλου ἡ ὀφειλή μου πρὸς τὸ Μενέλαο Παρλαμᾶ, γιὰ πολλὰ πράγματα. Στὴν προκειμένη περίπτωση, γιὰ τὰ ὅσα πολὺτιμα στοιχεῖα μοῦ μετέδωσε στὶς συζητήσεις ποὺ κάναμε.

2. Π. Ν. Τυλλιανάκης (Ἐμπαρος) πρὸς Δημογεροντία Τμήματος Ἡρακλείου [στὸ ἐξῆς ΔΤΗ], 24 Μαρτ./5 Ἀπρ. 1876: Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου, Ἀρχεῖο Δημογεροντίας Τμήματος Ἡρακλείου (=ΑΔΤΗ)/ κα 2.4-3/ 5.

μους του χωρίς σκοπό, φαίνεται να είναι κοινή στην κρητική ύπαιθρο της δεκαετίας του 1870. Είναι μία εικόνα συνηθισμένη, εξάλλου, και στην ύπαιθρο της Ελλάδας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή της Αγγλίας των χρόνων αυτών³. Πόσο “μακράν του να έννοήσωσιν όποσα μεγάλα καλά και ωφέλιμα προέρχονται εκ μόνης αυτής της παιδείας” βρίσκονταν οί Χριστιανοί χωρικοί του νησιού, την έπομένη μιάς από τις πολλές έπαναστάσεις έναντίον της τουρκικής εξουσίας που συντάραξαν τον τόπο τους; Τί ακριβώς εκπροσωπούσε ό αλφαριθμητισμός σε μία κοινωνία της προφορικής παράδοσης, της όποίας τά πρότυπα δέν είχαν σχέση με τον κόσμο της μόρφωσης, τη στιγμή ακριβώς που εισάγεται ό σχολικός μηχανισμός;

Έως τον ύστερο 19ο αιώνα ή χριστιανική κοινωνία της κρητικής υπαίθρου διατηρούσε χαλαρούς μόνο δεσμούς με τά γράμματα. Πολυάριθμα ήταν τά μέλη της, γυναίκες και άνδρες, που μπορούσαν ακόμη να απαγγέλλουν ή να ραψωδοούν έκτεταμένα κομμάτια από τον Έρωτόκριτο του Βιτσέντσου Κορνάρου· ποίημα προσφιές και στο μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού, χριστιανικής προέλευσης κατά μεγάλο μέρος του⁴. Πολλά από τά έργα της κρητικής αναγέννησης της ήταν ακόμη οικεία. Η ποίηση ήταν παρούσα στη ζωή της κοινωνίας αυτής. Έκφραση των συναισθημάτων της και της φιλοσοφικής της θεώρησης, τά δίστιχα, οι μαντινάδες, ήταν αναπόσπαστο κτήμα της όχι μόνο από κληρονομιά αλλά και ως σύγχρονή της πνευματική παραγωγή. Η αξιόλογη στιχοπλαστική της ίκανότητα αναδυόταν στην επιφάνεια στις συχνές ευκαιρίες για κοινωνικές συγκεντρώσεις που έδιδαν οί επίσημες στιγμές του χωριού ή ή καθημερινότητά του. Οί ιστορίες και τά παραμύθια, ανάμεσά τους οί Χίλιες και μία νύχτες, τά ανέκδοτα και τά αινίγματα, συμπλήρωναν την πνευματική της τροφή, συχνά λειασμένη από τό χρόνο. Μέσα από τά ήρωικά τραγούδια της παραδιδόταν έμμετρα ή ιστορία της⁵. Μία ανάμνηση περασμένου κλέους είχε θέση στη συλλογική μνήμη.

3. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Αθήνα 1942, σσ. 49-52· Christine Koulouri, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie*, Peter Lang, *Studien zur Geschichte Südosteuropas*, 7, Φραγκφούρτη 1991, σσ. 74-76· *Ο έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. ΣΤ' (1871-72), Κωνσταντινούπολη 1873, σσ. 198, 203, 207, τ. Ζ', 1872-73, Κωνσταντινούπολη 1874, σ. 208, τ. ΙΑ' (1876-77), Κωνσταντινούπολη 1878, σ. 166· Lawrence Stone, “Literacy and Education in England, 1640-1900”, *Past and Present*, αρ. 42, Φεβρ. 1969, σσ. 115-118.

4. Βιτσέντσος Κορνάρος, *Έρωτόκριτος*, έπιμ. Στυλιανός Άλεξίου, Φιλολογική Βιβλιοθήκη Έρμου, Αθήνα 1980, σ. ργ'.

5. Βλ. πρόχειρα Α. Κριάρης, *Πλήρης συλλογή κρητικων δημοδων ασμάτων, ήρωικων, ιστορικων, πολεμικων, του γάμου, της τάβλας, του χορου κλπ. κλπ., και απασων των κρητικων παροιμιων, διστίχων και αινιγμάτων*, Αθήνα 1920, φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα 1969.

Στὰ μετρημένα σχολεῖα ποὺ διέθετε ἕως τὸ 1870 ἡ κρητική ὑπαιθρος ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν μάθει νὰ διαβάζουν, νὰ γράφουν καὶ νὰ ἀριθμοῦν⁶. Ὅσοι γνώριζαν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση θεωροῦνταν ἕως τὴ χρονολογία αὐτὴ καὶ στὶς πόλεις ἀκόμη ὡς μορφωμένοι⁷. Δίπλα στοὺς ὀλιγογράμματος ἀποφοίτους τῶν σχολείων τῆς ἀγροτικῆς Κρήτης ἐπιβίωνε ἀκόμη, πολυαριθμότερη αὐτὴ ἀλλὰ χωρὶς προοπτικὲς μακροήμερευσης, ἡ ὁμάδα ἐκείνων ποὺ εἶχαν λάβει μία κάποια γνώση ἀνάγνωσης καὶ γραφῆς μέσω τῶν ἀρχαϊκῶν μεθόδων τοῦ ὀλιγογράμματος ἐπίσης ἐφημέριου τοῦ χωριοῦ⁸ ἢ κάποιου γραμματοδιδασκάλου⁹. Ὅσο πιὸ ἀπομονωμένο ἦταν τὸ μέρος ἀπὸ τὰ ἀστικά ἢ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα τόσο ἐρμητικότερα ἦταν κλειστὰ στὰ γράμματα καὶ στὴν κίνηση ἰδεῶν. Πινελιὲς μοναχικὲς στὴν παραπάνω εἰκόνα, μερικὲς μορφὲς ἐξαιρετικῆς μόρφωσης, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἐπαρχιακὲς πρωτεύουσες ἢ κάποτε χαμένες μέσα στὰ βάθη τῆς ὑπαίθρου¹⁰.

Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ ἐπίπεδο ἀλφαριθμητισμοῦ τῆς ὑπαίθρου εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ παραδίδει ἓνα ἀρχεῖακὸ σύνολο μὲ προέλευση τοὺς δημογέροντες τῆς καὶ τοὺς ἐφόρους τῶν σχολείων τῆς οὔτης δεκαετίας τοῦ 1870¹¹. Γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν αὐξημένες ἀπαιτήσεις ἐγγραμματισμοῦ. Τὰ κείμενα τοὺς τίς περισσότερες φορές εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνορθόγραφα. Ὅρισμένες φορές ἡ γραφὴ εἶναι φωνητική. Οἱ

6. “Νὰ ἐμβῇ εἰς τὸ σχολεῖον νὰ μάθῃ γράμματα καὶ λογαριασμούς”, γράφουν σὲ ἓνα μόλις ἀναγινωσκόμενο ἐγγραφὸ τοὺς οἱ δημογέροντες τοῦ χωριοῦ Κανλὶ Καστέλι, στέλνοντας ἓνα παιδί στὰ ἐκπαιδευτήρια τοῦ Ἡρακλείου. Αὐτοὺς πίστευαν ὅτι εἶναι ὁ προορισμὸς τοῦ σχολείου (Δημογέροντες (Κανλὶ Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Δεκ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 134).

7. Κάλλια Καλλιτάκη Μερτικοπούλου, “Ἡ παιδεία στὴν Κρήτη, 1868-1878. Μία ἐπισκόπηση”, *Πεπραγμένα τοῦ Ε΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτ. - 1 Ὀκτ. 1981), τ. Γ΄, Ἡράκλειο 1986, σσ. 77-78.

8. Ὡς ἐξαίρεση θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν τὰ παραδείγματα τῶν μορφωμένων ἐφημερίων, ὅπως π.χ. τοῦ Πατᾶ Ἐμμανουήλ Πασχαλίδη ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀβδού (βλ. ἐγγραφο αὐτοῦ καὶ τῶν δημογερόντων πρὸς τὴ ΔΤΗ, 24 Ἰαν. /5 Φεβρ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2-31/367).

9. Ἀκόμη καὶ σὲ ἐποχὴ προχωρημένη πλέον σὲ σχέση μὲ τίς ἐξελίξεις ποὺ ἐξετάζομε, στὰ 1875, μαρτυρεῖται ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται γραμματοδιδάσκαλοι σὲ μέρη ἀπομονωμένα συνήθως. “Υπάρχει καὶ γραμματοδιδάσκαλός τις ἢ μᾶλλον γραμματοκάπηλος εἰς Πυργοῦ, ὅστις τὸ ἐπάγγελμα τοῦ καβερτζῆ ἀσκῶν στρεβλοῖ καὶ ἀναγώγους ποιεῖ τοὺς ἄθώους παῖδας συναγελαζομένους μετὰ τῶν θαμώνων τοῦ καφενεῖου του”, σχολιάζεται ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπίδοση ἑνὸς ἀπὸ αὐτοὺς (Αντ. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378).

10. Χαρακτηριστικὰ βλ. τὸ δείγμα γραφῆς ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἰτέα στὸ παράθεμα τῆς ὑποσ. 41, ποὺ προδίδει τὴν ὑπαρξὴ ἀτόμου ἀξιόλογης μόρφωσης σὲ μικρὸ καὶ ἀπομονωμένο μέρος.

11. Τὸ ἐνλόγω σύνολο ἀπόκειται στὸ Ἀρχεῖο Δημογεροντίας τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου.

υπογραφές τους στην πλειονότητά τους είναι ὀλιγογράμματος ἀνθρώπων· δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν σταυροὶ στὴ θέση τῶν υπογραφῶν. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἓνα ποσοστὸ ἐγγράφων ἀρκετὰ καλογραμμένων, ἐνῶ τὰ ὀλιγότερα προδίδουν ἄτομα ἀξιόλογης μόρφωσης.

Κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869 ἡ σχολικὴ ζωὴ στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο ἀποδιοργανώθηκε. Ἡ εἰρήνευση τοῦ 1869 ὥστόσο ἔφερε πίσω στὴν Κρήτη ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐγγραμμάτων, ἀπὸ τὸ κύμα ἐκεῖνο τῶν 40.000 περίπου ἀτόμων ποὺ ἔχοντας καταφύγει στὴν Ἑλλάδα λόγω τῶν γεγονότων διδάχθηκαν τὰ ἐγκύκλια γράμματα στὰ σχολεῖα τῶν ἀστικῶν ιδίως κέντρων τοῦ ἐλεύθερου Βασιλείου¹². Οἱ ἐπαναπατριζόμενοι ἐγγράματοι πρόσφυγες συγκρατήθηκαν στὶς πόλεις κυρίως ἢ διασκορπίστηκαν σὲ ὅλην τὴν ἑκτασὴ τοῦ νησιοῦ καὶ δὲ μετέβαλλαν δραστικά, ὡς ἀριθμητικὴ μονάδα, τὴν εἰκόνα τῆς ἀκινήσιας στὴν περιφέρεια. Ἡ ἐπιρροή τους πρόκειται νὰ βαρύνει ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς οἰκείωσης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μὲ ἓνα νέο πρότυπο: τὸ πρότυπο τοῦ μορφωμένου ἀτόμου.

Ἡ παγιωμένη αὐτὴ μέσα στὸ χρόνιο κατὰστασι δέχτηκε ἓνα ἰσχυρὸ κραδασμὸ τὸ 1870. Τὸ ἔτος αὐτὸ ὑπογράφηκε ὁ Μοναστηριακὸς Διοργανισμὸς, μὲ τὸν ὁποῖο διευθετήθηκε τὸ χρόνιο πρόβλημα τῆς χρηματοδότησης τῆς ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ περιουσιὰ¹³. Ἡ διαχείριση τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων τῆς ὑπαιθρου περιήλθε στὴ δικαιοδοσία τῶν πέντε κεντρικῶν χριστιανικῶν δημογεροντιῶν τῆς Κρήτης, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένες στὶς πρωτεύουσες τῶν ἰσαριθμῶν Τμημάτων τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῶν πόλεων περιήλθαν στὴ δικαιοδοσία τῶν σχολικῶν ἐφοριῶν, ποὺ τοποθετήθηκαν ὑπὸ τὴν ἐπιστάσι τῶν πρώτων. Βάσει τῶν κεφαλαίων ποὺ ὑπῆρχαν διαθέσιμα οἱ κεντρικὲς χριστιανικὲς δημογεροντίες προγραμμάτισαν τὸ σχεδιασμὸ τοῦ σχολικοῦ δικτύου τῆς ὑπαίθρου. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν κλήθηκαν νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους νὰ μάθουν γράμματα στὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ ἢ δημοτικά, ἀργότερα καὶ στὰ ἑλληνικά, τὰ κατὰ κάποιον τρόπο δευτεροβάθμια σχολεῖα, ποὺ οἱ παραπάνω ἀρχές, μὲ πρωτοπόρο τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἄρχισαν μὲ γοργὸ ρυθμὸ νὰ ἱδρύουν.

Ὅταν μπῆκαν σὲ λειτουργία τὰ πρῶτα σχολεῖα στὴν ὑπαιθρο ἡ ἐπανάσταση εἶχε μόλις κατασταλεῖ. Ὁ τόπος ἔφερε ἀκόμη ἀνάγλυφα ἀποτυπωμένο τὸ πέρασμά της στὴ φύση καὶ στὶς καλλιέργειές του, στὰ κτίσματα καὶ στοὺς ἀνθρώπους του. Ἡ διοίκηση ἀναδιοργανωνόταν σύμφωνα μὲ τὸν Ὀργανικὸ

12. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν 40.000 προσφύγων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς χαμηλότερους ὑπολογισμούς. Ὅρισμένες πηγὲς τὸν ἀνεβάζουν σὲ 70.000.

13. Διοργανισμὸς τῶν ἐν Κρήτῃ ἱερῶν μονῶν, σταυροπηγιακῶν τε καὶ ἐνοριακῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει ὁδηγίων τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, Κωνσταντινούπολη 1871.

Νόμο τοῦ 1868, χάριτι προνομίων ποὺ ἡ Πύλη παραχώρησε στὸ νησί καὶ ποὺ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὶς προσδοκίες τῶν Χριστιανῶν κατοίκων του: φτωχὴ ἱκανοποίηση γιὰ ἐκείνους ποὺ εἶχαν πολεμήσει γιὰ μία στενότερη πρόσδεση μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἢ τελοσπάντων γιὰ μία οὐσιαστικὴ αὐτονόμηση.

Ὁ Ὅργανικὸς Νόμος δὲν ἐπέφερε κάποια δομικὴ ἀλλαγὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Οἱ θρησκευτικὲς κοινότητες τῆς Αὐτοκρατορίας ἀνέκαθεν ρύθμιζαν μόνες τους, τουλάχιστον ὥς ἓνα μεγάλο βαθμό, τὰ ἐκπαιδευτικὰ τους πράγματα¹⁴. Ὡστόσο, ὁ Νόμος αὐτὸς ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει, ἔμμεσα ἴσως ἀλλὰ πάντως οὐσιαστικά, τὸ χῶρο τῶν γραμμάτων. Παραδείγματος χάριν ἂς ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ὑπερτροφικὴ γραφειοκρατία ποὺ ἔφερε μαζί του, ἡ Διοίκηση, τὰ συμβούλια, τὰ δικαστήρια, ἡ ὑπαλληλία ἐν γένει ποὺ προέβλεπε, δημιουργοῦσαν ἀναπόφευκτα μία ὄχι ἀμελητέα ζήτηση ἐγγράμματος δυναμικοῦ: καὶ τοῦτο ἦταν ἓνα καινούριο στοιχεῖο. Ὅπωςδήποτε, βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τῆς ἐφαρμογῆς του καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμη θολά.

Μὲ τὴν ἴδρυση τῶν πρώτων σχολείων τῆς ὑπαίθρου οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες ἀπευθύνθηκαν ὅπως εἶδαμε στὸ χριστιανικὸ ἀγροτικὸ πληθυσμό, προσκαλώντας τον νὰ στείλει τὰ παιδιά του γιὰ φοίτηση. Ἡ πρόσκληση ἀπευθύνθηκε στὸν κύριο ὄγκο τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς Κρήτης, ἐφόσον τὸ στοιχεῖο αὐτὸ βρισκόταν ἐγκατεστημένο κατεξοχὴν στὴν ὑπαίθρο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1881 ἀπὸ τοὺς 205.000 Χριστιανούς τῆς Κρήτης οἱ 12.282 μόνο κατοικοῦσαν στὶς τρεῖς κύριες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Σὲ ἀντίθεση, τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο ἦταν κατ' ἐξοχὴν στοιχεῖο ἀστικῆς ἐγκατάστασης: ἀπὸ τοὺς 73.000 Μουσουλμάνους τοῦ νησιοῦ οἱ 30.677 βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στὶς πόλεις, ὅπου βέβαια ἡ παιδεία παρεχόταν εὐκολότερα¹⁵.

Ὁ ἀγροτικὸς αὐτὸς πληθυσμὸς κλήθηκε τώρα μὲ τὴ συμμετοχὴ του στὸ ἔργο ποὺ θεμελιωνόταν νὰ δώσει συνέχεια σὲ μία ὑπόθεση γιὰ τὴν ὁποία εἶχε ἐνεργὰ ἀγωνιστεῖ. Στὴ συνείδησή του ἡ αἴσθησις τῆς ἀπουσίας τῶν σχολείων ὡς ἔλλειψης, ὡς στέρησης, εἶχε ἐδραιωθεῖ ἀπὸ τὸ 1859-1860, μὲ τὴν ἐπιτυχία ποὺ εἶχε γνωρίσει ὁ καθολικὸς προσηλυτισμὸς στοὺς ἀμόρφωτους χωρικοὺς τοῦ νησιοῦ: στὶς ἴδιες του τὶς τάξεις δηλαδή¹⁶. Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία δὲν τὸν

14. G.Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs*, Παρίσι 1881, σ. 362.

15. Ν. Σταυράκης, *Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1890, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1978, μέρος Β', σσ.78-79. Δημογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870: Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἑλληνικὸς ἀλυτρωτισμὸς καὶ ὀθωμανικὲς μεταρρυθμίσεις: ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης, 1868-1877*, Ἀθήνα 1988, σσ. 43-52.

16. Ἐμμ. Ζαμπετάκης, "Προσπάθεια προσηλυτισμοῦ τῶν Κρητῶν εἰς τὸν καθολικισμόν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα", *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Ι' (1956), σσ. 171-214.

είχε βοηθήσει στο θέμα της εκπαίδευσης των παιδιών του, αφήνοντάς τον να αντιπαλαίσει μόνος, χωρίς την παραμικρή ενίσχυση εκ μέρους της, τις δυσκολίες που συνεπαγόταν η ίδρυση σχολείων στην Ύπαιθρο¹⁷. Έξάλλου, δεν ήταν λίγες οι φορές που η εξουσία είχε άμεσα αντενεργήσει, διώκοντας το προσωπικό των σχολείων των πόλεων. Με τις δικές του αποκλειστικά δυνάμεις είχε κατορθώσει να ιδρύσει έναν αριθμό σχολείων, που μαρτυρούν την προσπάθεια την οποία κατέβαλλε για να καλύψει την έλλειψη αυτή. Αναζητώντας πόρους είχε προσφύγει προς τα μοναστήρια. Η σχετική εκκλησιά του είχε εγείρει το μοναστηριακό ζήτημα, μία όξεια αντιπαράθεση ανάμεσα στις έπαρχίες του ανατολικού τμήματος της Κρήτης και στον ανώτερο κληρο, που αντικείμενό της είχε τη διάθεση των μοναστηριακών πλεονασματικών εσόδων στη στήριξη της εκπαίδευσης και που είχε σφραγίσει τα χρόνια ως το 1865¹⁸.

Από τους βασικούς πρωταγωνιστές του μοναστηριακού ο Λεωνίδας Γεωργιάδης Λόγιος, φοιτητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου των Αθηνών, μετέφερε στο ζήτημα αυτό μια πύλη από τον αθηναϊκό φοιτητικό ριζοσπαστισμό του 1862 και από την ιδέα του διεκδικητή - λαού¹⁹, που τα αιτήματά του αποκτούσαν τώρα ένα φορτίο κοινωνικής, πέραν της πολιτικής, διαμαρτυρίας. “Κατά την εν Κρήτη διαμονήν μου”, αναφέρει ο Λόγιος, “δεν έφερον γὰ βλέπω τους άμαθεις και ευαγώγους συμπατριώτας μου και υπό των κρατούντων μέν, αλλά υπό των προσχόντων πρό πάντων καταπιεζομένους, καταδολιευομένους και φενακίζομένους”²⁰. Άμεση ή παραπομπή στις συστάσεις του Π. Καλειουρά προς τον Όθωνα στα 1860: “Τόσον οι βασιλεις δσον και τα ιερατεία εκ συμφώνου αφήνουςι τους λαους εις την άμαθειαν, εμπνέοντες προς αυτούς δεισιδαιμονίας ίνα τους έχωσιν υποχειρίους”²¹. Κάτι άλλο ας σημειώσωμε εδώ. Στο μοναστηριακό ζήτημα, το κύριο βάρος της αντίστασης το ανέλαβε μία ομάδα μορφωμένων νέων· δεν μπορεί

17. Ο Ν. Τσιριντάνης αναφέρει ότι η Τουρκική Κυβέρνηση χορηγούσε πριν από την επανάσταση του 1866 για τα σχολεία όλης της Κρήτης 7.000 γρόσια κατά μήνα, τα όποια χαρακτηρίζει “άνεπαρκή, πραγματική έλεημοσύνη” (Ν. Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη έθν. επαναστάσεως 1866-1869*, 3 ττ. : τ. Α', Αθήνα 1950, σ.68). Βλ. και πιο κάτω, ύποσ. 22.

18. Για το μοναστηριακό ζήτημα βλ. Ν. Τσιριντάνης, *δ.π.*, σσ. 68-100· Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Το λόγιο Ηράκλειο του 19ου αιώνα* (υπό έκδοση).

19. Σχετικά βλ. Κ. Θ. Δημαράς, “Ιδεολογική ύποδομή του νέου έλληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες”, *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 482.

20. Λεων. Ί. Γεωργιάδης (Αθήνα) προς Α. Φ. Παπαδάκη, 22 Ίουν. /4 Ίουλ. 1862: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/8-9.

21. Κ.Θ. Δημαράς, *δ.π.*

ὥστόσο νὰ παραγνωρισθεῖ ἡ ἔκταση πού ἔλαβε ἡ ἀναταραχὴ στὸ ἴδιο τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο. Ὁ ἀπόηχος τοῦ μοναστηριακοῦ ζητήματος ἀναγνωρίζεται στὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἰδρυση σχολείων, τὸ ὁποῖο ὑποβάλλει, μαζί μὲ ἄλλα, ὁ λαὸς τῆς Κρήτης στὴν ἀναφορὰ πού ἀπευθύνει πρὸς τὸ Σουλτάνο, λίγο προ- τοῦ ἐπαναστατήσῃ τὸ 1866²².

Ὑπάρχει λοιπὸν μία προῖστορία καὶ μία ἐκπεφρασμένη λαϊκὴ θέληση. Τῇ στιγμῇ ὥστόσο αὐτῇ πού οἱ ἐπιθυμίες τους ἔχουν φθάσει κοντὰ στὴν ἐκπλήρωσή τους, οἱ γονεῖς τῶν ὑποψήφιων μαθητῶν ἀντιμετωπίζουν τὴν πρόσκληση γιὰ φοίτηση μὲ κάποιον σκεπτικισμό. Οἱ Χριστιανοὶ τῆς ὑπαί- θρου καλοῦνται τώρα νὰ ὑπερνικήσουν τὶς δυσκολίες πού δημιουργεῖ ἡ με- γάλῃ διασπορά τους σὲ ἓναν χῶρο συχνὰ ὀρεινὸ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀλι- γαριθμία τῶν ἐκπαιδευτηρίων, καθὼς καὶ τὰ προσκόμματα πού θέτει ἡ ἀνέ- χεια, συνήθης σύντροφος τῶν χωρικῶν οἰκογενειῶν. Κανεὶς δὲν τοὺς ἐξα- ναγκάζει νὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους στὸ σχολεῖο. Ἡ φοίτηση ἐπαφίεται στὴν ἐλεύθερη βούλησή τους. Οὔτε στὴν Ἑλλάδα, οὔτε στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, οὔτε καὶ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη εἶναι ὑποχρεω- τικὴ ἡ φοίτηση στὸ σχολεῖο τὰ χρόνια αὐτά, παρὰ μόνον κατ' ὄνομα²³.

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα πού ἐτίθετο σιωπηρὰ, τώρα πιά πού τὰ πράγματα ἄρχιζαν νὰ μπαίνουν στὸ δρόμο τῆς πραγματοποιήσεως, εἶχε νὰ κάμει μὲ τὴν ἀξία πού οἱ γονεῖς στὴν ὑπαίθρου ἐπενέδιναν στὴ μόρφωση. Ἀξίζει ἄραγε τὸ κόστος τοῦ νὰ ἀποστερηθοῦν γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου ἀπὸ τὰ παιδιὰ τους, πού ἐκπροσωποῦσαν δωρεάν ἐργατικὰ χέρια; Γιατὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐγγράμματα τὰ παιδιὰ αὐτά, πού κατὰ πάσα πιθανότητα θὰ γίνον- ταν ἐπίσης ἀγρότες; Διέξοδοι τῆς κοινωνίας τους σὲ ἐπαγγέλματα πού εἶχαν σχέση μὲ τὰ γράμματα δὲν εἶχαν ἀκόμη διαφανεῖ, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὶς

22. Τὴν ἀπὸ 14/ 26 Μαΐου 1866 ἀναφορὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης πρὸς τὸ Σουλτάνο βλ. στὸν Ν. Τσιριντάνη, *ὁ.π.*, σσ. 160-165. Μετὰ τὴν ἐπα- νάσταση τοῦ 1866 ἡ Πύλη χορηγεῖ κατ' ἔτος 100.000 γρόσια, πού διανέμονται ἀπὸ κοινού μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ μουσουλμανικῆς κοινότητος τῆς Κρήτης γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν σχολείων τῶν πόλεων. Σχετικὰ βλ. Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868- 1877*, *ὁ.π.*, σσ. 273, 288. Πβλ. πρὶν πάντων, ὑποσ. 17.

23. Κατὰ τὸν *Κανονισμόν τῶν κατὰ τὸ Τμήμα Ἡρακλείου Κρήτης ἰδρυθέντων δη- μοτικῶν σχολείων*, πού συντάσσει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἡ φοίτηση ὁρίζεται ὡς ὑποχρεωτικὴ γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ Τμήματος (5/17 Δεκ. 1870, ἔντυπο, σ. 4: Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης (Ἡράκλειο), ἀρχεῖο Δ.Μ., Α/Δ 395, φάκ. 10/1. Σὲ χειρόγραφη μορφή: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/98-105, 107-114). Ὑποχρεωτικὴ ὁρίζεται ἡ φοίτηση καὶ στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὸ νόμο τοῦ 1834, καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μὲ τὸν Κανονισμό περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τοῦ 1869, ἀλλὰ μέτρα γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ σχετικὲς δια- τάξεις δὲ λαμβάνονται (Χρ. Λέφας, *ὁ.π.*, σσ. 48-53· Δ. Νικολαΐδης, *Ὀθωμανικοὶ κώδικες*, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 1299). Στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία ἡ ἐκπαίδευση γίνεται ὑπο- χρεωτικὴ τὸ 1881.

παραδοσιακές τουῦ ἱερέα καὶ τοῦ ἱεροψάλτη· τὸ διδασκαλικὸ ἐπάγγελμα δὲν ἦταν ἀκόμη πόλος ἑλξεως, ὄντας σχεδὸν ἄγνωστο στοὺς χωρικούς. Ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ συνθῆκες ἦταν δύσκολες καὶ οἱ ἀνάγκες αὐξημένες. Ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ θέση τοῦ παιδιοῦ μέσα στὴν ἀγροτικὴ οἰκογένεια τόσο σημαντικὴ, ὥστε νὰ προχωρήσει ἐνδεχομένως αὐτὴ, ἂν ὄχι σὲ θυσίες, πάντως σὲ ἀνατροπὴ τῶν ἀποκρυσταλλωμένων συνηθειῶν της, προκειμένου νὰ τοῦ δώσει προσόντα ἀξίας ἀβέβαιης; ἐνὸς παιδιοῦ μάλιστα ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ σίγουρο ἦταν ὅτι θὰ ἔφθανε στὴν ἐνηλικίωσή του²⁴;

Ἐχοντας ἐπίγνωση τῶν παραπάνω προβληματισμῶν, οἱ χριστιανικὲς κεντρικὲς δημογεροντίες, τουλάχιστον ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου τῆς ὁποίας τὶς ἐνέργειες εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε ἀρχεϊκά, φροντίζουν μὲ ἐπιμέλεια νὰ καλλιεργήσουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ δασκάλου στὰ χωριὰ ὅπου ἰδρύονται σχολεῖα. Ἡ φιλομάθεια, ἡ “φιλομουσία” τῶν κατοίκων πρέπει νὰ ἀναρριπισθεῖ “πρὸς θεοῦ καὶ πατρίδος”²⁵. Τὰ γράμματα ἔχουν θεάρεστο σκοπό.

Παραγγέλλουν λοιπὸν οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες μὲ λόγια λιτὰ στὶς ἐπιτόπιες ἀρχὲς νὰ ὑποδεχθοῦν καλὰ τὸ χρηστοῦντο νέο ποὺ τοὺς στέλνουν γιὰ δάσκαλο. Νὰ τὸν τιμοῦν, νὰ τὸν υποληπτῶν καὶ νὰ τὸν συντροχέουν, γιὰτὶ ἀναλαμβάνει νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν καλύτερὴ διάπλαση τῶν ἀγαπημένων τοῦ παιδιῶν. Ἐργὸ τοῦ θὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ μόρφωση καὶ ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξή τους. Καὶ ὅπως ὁ δάσκαλος ἔχει τὸ ἱερὸ καθῆκον νὰ ἐπιμελεῖται γιὰ τὸ φωτισμὸ τῆς νεολαίας τοῦ χωριοῦ τους, ἔτσι καὶ ἐκεῖνοι ὀφείλουν ὄχι μόνο μὲ λόγια ἀλλὰ καὶ μὲ ἔργα νὰ μεριμνοῦν γιὰ τὴν πρόοδο τῆς σχολῆς τους. Προϋπόθεση γιὰ τοῦτο εἶναι νὰ συμβουλεύουν τοὺς γονεῖς τῶν παιδιῶν τοῦ χωριοῦ τους, ὅπως καὶ τῶν χωριῶν τῆς περιφέρειάς τους, νὰ τὰ στέλνουν στὸ σχολεῖο. Νὰ ἔχουν, τονίζει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, τὴ βεβαιότητα, ὅτι ἐκπληρώνοντας ἔτσι τὸ καθῆκον τους προσφέρουν σπουδαία ὑπηρεσία στὴν πατρίδα. Ἡ Δημογεροντία καταλήγει τὶς συμβουλές της εὐχόμενη στὸ θεό, ποὺ ἔχει δώσει τὰ φῶτα, νὰ τοὺς βοηθήσει στὶς προσπάθειές τους καὶ νὰ ἐμπνέει καὶ σὲ αὐτοὺς καὶ στὰ παιδιὰ τους τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν παιδεία²⁶.

24. Γιὰ τὴν παιδικὴ θνησιμότητα βλ. L. Stone, ὁ.π., σσ. 92-93.

25. ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ἁγίο Μύρωνα), ἀρ. 1791, 6/18 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 36.

26. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ λοιποὺς Χριστιανοὺς κατοίκους (Κιθαρίδα, Σάρχο, Κρουσώνα, Ἀσίτες, Λουτράκι καὶ Κορφές), ἀρ.1131, 26 Νοεμ./8 Δεκ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 20/ 605· ΔΤΗ πρὸς δημοδιδασκάλους ἐπαρχιακῶν δημοτικῶν σχολείων, 15/27 Σεπτ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 1/ 483 -484· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες Σάρχου καὶ Κιθαρίδας, ἀρ. 1448, 27 Ὀκτ./8 Νοεμ.1872: ΑΔΤΗ, κα 2- 63/ 439· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφό-

Ἔχομε λοιπὸν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου θερμὴ ἔκκληση πρὸς τὸ ἐγχώριο περιβάλλον νὰ ἀφυπνίσει τὴ φιλομάθεια ποὺ σὲ καιροὺς περασμένους φέρεται ὅτι διέθετε καὶ ποὺ τώρα παρουσιάζεται ἀπωθιμένη στὸ ὑποσυνείδητό του²⁷. Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου τὸ καλεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ θετικά πρὸς κάτι ποὺ εἶναι θεόπεμπτο, ποὺ συντελεῖ στὴν πρόοδο τῆς πατρίδας, ποὺ εἶναι πολὺ σημαντικό, σπουδαῖο. Αὐτὸ θὰ διαπλάσει τὰ προσφιλή τους παιδιὰ ἠθικά καὶ διανοητικά, θὰ τὰ “φωτίσει”. Οἱ ἤδη καταξιωμένες ἔννοιες βοηθοῦν τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ στηρίξει τὶς νέες: ἡ θρησκεία καὶ ἡ πατρίδα εἶναι γνωστές, τὰ φῶτα τώρα ἀγωνίζονται νὰ καταξιωθοῦν μὲ μία νέα σήμανση γιὰ τὸ ἐπιτόπιο περιβάλλον, ἡ ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ διάπλαση ἐπίσης τώρα εἰσάγονται. Ἄς σημειώσουμε ὅτι στὴν Ἑλλάδα, τὰ χρόνια αὐτά, ναὶ μὲν οἱ παραινέσεις τῆς κεντρικῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀρχῆς πρὸς τὶς ἐπιτόπιες κοινότητες γιὰ ἠθικὴ διάπλαση εἶναι κοινές· οἱ παραινέσεις, ὅμως, γιὰ διανοητικὴ ἀνάπτυξη θὰ πρέπει νὰ περιμένουν τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἐθνικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος ἀναδύεται στὸ προσκήνιο μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897²⁸.

Μὲ τὴ σειρά τους, οἱ ἐπὶ τόπου δασκαλοὶ δίδουν συνέχεια στὶς συστάσεις τῶν δημογεροντιῶν, ἐκμεταλλεόμενοι τὶς εὐκαιρίες ποὺ τοὺς παρέχονται προκειμένου νὰ τονίσουν τὴν προσφορά τῶν γραμμάτων. Παραστατικὴ εἶναι σχετικὰ ἡ ἀνάλυση ἐνὸς δασκάλου στὰ 1876. Ἐπτοτε δὲν ὑπάρχει πολυτιμότερο ἀπὸ τὰ γράμματα καὶ τὴν ἀρετὴ ποὺ ἀποκτᾶται μὲσω αὐτῶν, ὑποστηρίζει. Γιατὶ αὐτὰ καὶ τὸν ἀγενὴ ἐξευγενίζουν, καὶ τὸν εὐγενὴ ἀναδεικνύουν εὐγενέστερο, καὶ τὸν πλούσιο τιμιότερο, καὶ τὸν φτωχὸ σεβαστὸ καὶ ὅλων τὶς πράξεις, μικρῶν καὶ μεγάλων, κατευθύνουν ἠθικότερα²⁹. Μαζί μὲ τὴν ἠθικὴ προβάλλει καὶ ἡ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ θέματος.

Δίπλα σὲ αὐτά, ἀρχίζουν νὰ ἐπισημαίνονται καὶ τὰ πρακτικὰ πλεονεκτήματα ποὺ προσφέρουν τὰ γράμματα σὲ μία ζωὴ ἢ ὁποία φαίνεται μὲ τὸν καιρὸ ὅτι γίνεται πολὺπλοκη. Ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου Ἡρακλείου, ἡ σημαντικότερη διδασκαλική, καὶ ὄχι μόνο, μορφή τῶν χρόνων αὐτῶν, συνηγορῶντας ὑπὲρ τῆς ἰδρύσεως σχολείου στὸ χωριὸ τῆς

ρους (Ἅγιο Μύρωνα), ἀρ. 1223, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-74/609· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσιδία), ἀρ. 1267, 3/15 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/108· ΔΤΗ πρὸς Μ. Ἀνδρουλάκη (Ἡράκλειο), ἀρ. 243, 26 Φεβρ./ 10 Μαρτ. 1879: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 371.

27. “...νὰ ἀνακαλέσωμεν τὰς μούσας εἰς τὴν παλαιὰν ἐστίαν των” εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιοῖ ἡ Πελοποννησιακὴ Γερουσία σὲ προκήρυξή της τοῦ 1822 (Ἀ. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἐγινε*, 2 ττ.: τ. Α', 1821-1894, Ἀθήνα 1973, σ. 6).

28. Christine Koulouri, ὁ.π., σσ. 461-462, 468-469.

29. Π. Ν. Τυλλιανάκης (Ἐμπαρος) πρὸς ΔΤΗ, 24 Μαρτ./5 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 5.

καταγωγής του, τὸ Κράσι, παρατηρεῖ: “ἡ μόνη ἄγκυρα καὶ καταφυγὴ εἰς τοὺς ἀπόρους ἀλλὰ φιλομαθεῖς κατοίκους τοῦ χωρίου μας εἶναι ἡ δημοτικὴ σχολή, ἐν ἣ, ἐφόδιον διὰ τὸν μετέπειτα βίον λαμβάνοντες οἱ παῖδες, θὰ δυνηθῶσιν εὐχερῶς νὰ διανύσωσι τὸ ὁσημέραι ἐπίτονον καθιστάμενον τοῦ βίου στάδιον, εὐλογοῦντες ἐσᾶς [τῇ Δημογεροντίᾳ Ἡρακλείου], τοὺς δοτῆρας τῶν εὐεργετημάτων”³⁰. Ἀνάγκη εἶναι “ὅπως οἱ ἡμέτεροι παῖδες, στοιχειούμενοι ἐν αὐτῇ, καθιστῶνται ἱκανοὶ νὰ πορίζωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀφ’ οὗ τὸ ἄγονον τοῦ ἐδάφους μας ἀρνεῖται ἡμῖν εὐεργετήματα δαψιλῶς εἰς ἄλλους ἡμῶν συμπατριώτας παρεχόμενα”³¹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ θὰ συγκρατήσουν ὅτι τὰ γράμματα εἶναι σταλμένα ἀπὸ τὸ Θεό: “ἱερὰ γράμματα” θὰ τὰ ἀποκαλέσουν³². Ἡ ἱερωσύνη μέσα ἀπὸ αἰῶνες μακροὺς εἶχε προσφέρει σκέπη στὰ γράμματα ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ. Ἡ σχέση αὐτῇ, ἀπὸ τῇ στοιχειωδέστερῃ μορφῇ τῆς συστέγασης, τῆς παροχῆς χώρου γιὰ τὰ μαθήματα, ἕως τὴν οὐσιαστικότερη, τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν ἐφημέριο, καὶ ἕως τὴν πιὸ σύνθετη, τῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης, ἔστω καὶ ἂν εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀνεπαρκής, ἔστω καὶ ἂν πρόσφατα εἶχε διαταραχθεῖ, διευκόλυνε πάντως μία αὐτόματη σύγκλιση τῶν ἐννοιῶν σὲ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο. Τὸ σχολεῖο θὰ φωτίσει τὰ παιδιά τους: τὰ ἄπορα μάλιστα παιδιά τους, ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι θὰ ἐπισημάνουν³³. Ὁ φωτισμός, ὡς χριστιανικὴ ἐννοια, τοὺς εἶναι οἰκείος. Τὰ γράμματα θὰ φτιάξουν τὸ χαρακτήρα τους καὶ τὸ μυαλό τους, καὶ θὰ τὰ κάνουν κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο χρήσιμα γιὰ τὴν πατρίδα, τὴν ὅποια θὰ μποροῦν πιά νὰ βροῦν δρόμους νὰ βοηθήσουν ὄχι μόνο ἀγωνιζόμενα στὶς ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ καὶ διαφορετικά. Ἡ διασύνδεση σχολείου, θρησκείας καὶ πατρίδας εἶναι κάτι ποὺ θὰ μείνει στὴ μνήμη τῶν χωρικῶν.

Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς τοπικῆς κοινότητος ὑπὲρ τῆς ἵδρυσης σχολείου στὴν περιφέρειά της, ὅταν διασώζεται. Ἀναλυτικὰ καὶ κατὰ σύνθετο τρόπο διατυπώνουν τὸ σκεπτικό τους οἱ κάτοικοι τῆς περιφέρειας Ἀγίου Μύρωνα στὸ Μαλεβίτσι, ποὺ

30. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Σεπτ./7 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-112/288. Παράλληλες ζυμώσεις στὴν Ἑλλάδα βρίσκουν τὴν πληρέστερη ἔκφρασή τους τὸ 1880 σὲ ἐγκύκλιο τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Ν. Μαυροκορδάτου (Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος διδασκαλίας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1992, σσ. 177-178).

31. Χατζὴ Παπὰ Κυπριώτης κ. ἄ. (γραφὴ Ἀ. Μιχελιδάκη: Κράσι), πληρεξούσιο, 20 Σεπτ. /2 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-112/286.

32. Ἐφημέριοι καὶ δημογέροντες (Γουῖβες, Κόξαρη, Σκοτεινὸ) πρὸς ΔΤΗ, [19/31 Δεκ. 1869]: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 335.

33. Ἐφοροὶ (Κιθαρίδα) πρὸς Μητροπολίτη καὶ ΔΤΗ, 26 Φεβρ./10 Μαρτ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 398· ἱερεῖς, προύχοντες, δημογέροντες, ἔφοροι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140.

ἀναφέρουν τὸ 1869 στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὅτι συναισθάνονται τὴν ὠφέλεια τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων, χωρὶς τὰ ὅποια οὐδέποτε μπορεῖ ἓνας λαὸς νὰ προαχθεῖ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ πολιτικά καὶ θρησκευτικά. Ἐχοντας ὑπόψη τους τὴν ἀμάθεια τῶν πατέρων τους, ποὺ κληροδοτήθηκε καὶ στοὺς ἴδιους, ζοῦν σὲ βαρύντατη ραθυμία ὡς πρὸς τὴ διανοητική τους ἀνάπτυξη. Ἀγωνίζονται λοιπὸν γιὰ νὰ μὴν δοθεῖ μία παρόμοια κληρονομιά στὰ παιδιά τους, καὶ παρακαλοῦν θερμὰ τὴ Δημογεροντία νὰ ἐγκρίνει τὴ σύσταση τοῦ σχολείου στὸ χωριό τους. Γιὰ τὴν εὐεργεσία της, σημειώνουν, θὰ τῆς χρωστοῦν χάρη αὐτοὶ καὶ τὰ παιδιά τους πάντοτε³⁴. Ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι στὴ συγκεκριμένη περιφέρεια εἶχε λειτουργήσει σχολεῖο τουλάχιστον ἐπὶ 25 χρόνια πρὶν³⁵, ὁπότε καὶ εἶναι πιθανὸν ἢ παραπάνω συλλογιστική νὰ εἶναι ἐνσυνείδητο ἢ ἀσυνείδητο δάνειο ἀπὸ τὴ σχολικὴ πλευρά.

Μὲ στερεότυπα ποὺ ἐνθυμίζουν μάλλον ἐπιχειρηματολογία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου ζητοῦν οἱ πληρεξούσιοι Πεδιάδος ἐπιπλέον σχολεῖα γιὰ τὴν πυκνοκατοικημένη ἐπαρχία τους:

Ἀφότου κατεδείχθη ἡ ἀνάγκη τῆς ἐν τῷ τόπῳ διανοητικῆς διαπλάσεως, δι' ἧς καὶ μόνης εὐημεροῦσι καὶ προάγονται οἱ λαοὶ ἠθικῶς τε καὶ ὕλικῶς, ἀφοῦ ἡ ἐντιμος Δημογεροντία, τῇ ὁμοφώνῳ θελήσει τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, καὶ εὐχαίῳς τῇ ἐπινεύσει τῆς Ὑψ. Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως, ἀνέλαβεν τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων,... δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας, συναισθανόμενοι τὴν ἀνάγκην ταύτην, νὰ ἐκτιμῶσι διακαῶς τὴν διανοητικὴν διαμόρφωσιν τῶν τέκνων των καὶ νὰ μεριμνῶσι περὶ τῆς γενικεύσεως τῶν γραμμάτων μεταξύ τῶν διαφόρων χωρίων...³⁶

Τὰ χωριά λοιπὸν ἐπιθυμοῦν τὴν ἵδρυση σχολείων, καὶ ἀνταποκρίνονται θερμὰ ὅταν οἱ δημογεροντίες τοὺς ἀνακοινώνουν ὅτι τὰ ἐπέλεξαν γιὰ ἔδρα σχολικὴ. “Καὶ ἐὰν ἀπάσας τὰς εὐχαριστηρίους λέξεις τῆς γλώσσης ἡμῶν ἐὰν συνάξωμεν, δὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐκφράσωμεν οὐδὲ τὸ πολλοστημόριον τῆς πρὸς τὴν Ἐντιμον ταύτην δημογεροντίαν εὐγνωμοσύνης μας διὰ τὴν μείζονα ταύτην εὐεργεσίαν”, ἀνακοινώνουν οἱ ἔφοροι τῆς σχολῆς Ἐμπάρου³⁷.

34. Κάτοικοι Ἀγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./ 9 Νοεμ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 425.

35. Δημογέροντες κ.ἄ. (Ἀγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 424.

36. Πληρεξούσιοι Πεδιάδος (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ. /1 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-88/ 27-28.

37. Ἐφοροι καὶ πρόκριτοι (Ἐμπάρου) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαρτ./11 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 86-87. Εὐχαριστία θὰ ἀπευθύνουν μερικὰ χωριά, μεταξύ ἀφελείας καὶ εἰρωνίας, στὰ 1869, ὅταν ἡ ἐπανάσταση βρίσκεται ἀκόμη πολὺ κοντά, καὶ πρὸς τὸν ἐπιεικέστατο καὶ εὐεργετικότατο Αὐτοκράτορά τους, ποὺ π.χ. στὴν συγκεκριμένη περίσταση ὄχι μόνο δὲν

Μερικὲς φορές τὰ χωριά μὲ δική τους πρωτοβουλία ζητοῦν τὴν ἴδρυση σχολείου³⁸. “Περικαλεῖσθε νὰ μᾶς ἐστεῖλετε ἓνα διδάσχαλῳ εἰς τῷ χωρίον μας διῶτι εἶναι ἀνάγκη καὶ μάλιστα τῶν ἐδιψᾷ ὁ τῶπος”³⁹, ζητεῖ ἀπὸ τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἡ ἀπόκεντρη περιφέρεια Τυμπακίου. Ἀξίζει νὰ συγκρατήσουμε ὅτι μία περιφέρεια ποὺ δὲν ἀριθμεῖ οὔτε ἓνα ἐγγράμματο στὰ ὄριά της, ὅπως προδίδει ἡ ἀνορθογραφία τοῦ ἐγγράφου της, διψᾷ γιὰ δάσκαλο, κατὰ τὴν ἔκφρασή της.

Δεδομένου ὅτι ἡ ὑπαρξὴ σχολικοῦ οἰκοδομήματος διευκόλυνε τὶς δημογεροντίες στὸ νὰ ἀποφασίσουν τὴ σύσταση σχολείου σὲ συγκεκριμένο μέρος, καὶ ἐνίοτε μάλιστα ἐθεωρεῖτο ὡς προϋπόθεση, τὰ χωριά φροντίζουν νὰ ἐπισκευάσουν τυχὸν ὑπάρχοντα κτίρια ἢ νὰ οἰκοδομήσουν νέα⁴⁰.

ἀπαγορεύει ἀλλὰ καὶ ἐγκρίνει τὴ σύσταση σχολείων. Οἱ ἀβροφροσύνες αὐτοῦ τοῦ τύπου σταματοῦν σχεδὸν ὀριστικὰ μὲ τὸ τέλος τοῦ χρόνου (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./9 Νοεμ.1869). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἔναυσμα γιὰ εὐχαριστία τὸ δίδει ἡ ἴδια ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου. Στὸ ἐγγράφῳ της, π.χ., πρὸς τὸν ἱερέα καὶ τοὺς δημογέροντες τοῦ Ἁγίου Μύρωνα, ἡ Δημογεροντία ἀναφέρεται στὴν “προνοητικὴν ἐφесὶν τῆς Σεβ. Κυβερνήσεως” νὰ συντελέσει στὴ διάδοση τῶν γραμμάτων στὶς ἐπαρχίες (ἀρ. 926, 23 Ὀκτ./4 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 423). Βλ. καὶ Ἐφημέριος καὶ δημογέροντες (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 117. Ἐφῆροι (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 22/ 318. Ἠβλ. πρὸ πάντων, σ. 91.

38. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Πατσιδέρου στὴν ἐπαρχία Ἀρκαδίας, γιὰ παράδειγμα, ποὺ ἀνακοινώνει στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὅτι οἰκεία θελήσει τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ καὶ τῶν περιχώρων ἰδρῦθηκε σχολεῖο μὲ ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα καὶ παρακαλεῖ νὰ τοῦ σταλεῖ δάσκαλος ὥστε νὰ ἀρχίσουν τὰ μαθήματα (Μ. Φραγκιαδάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 24 Σεπτ./ 6 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 958). Ἡ Ρογδιά ζητεῖ μὲ θερμὴ παράκλησή της νὰ ἀναλάβει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου τὴν ἴδρυση σχολείου γιατί ἡ ἴδια κωλύεται λόγῳ “παντελοῦς πενίας” (Καπετάν Σταβρούλης κ.ἄ. κάτοικοι (Ρογδιά) πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Νοεμ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2-113/ 116).

Ἡ Ἁγία Βαρβάρα καὶ ἡ Μεγάλῃ Βρύση ζητοῦν τὴν ἴδρυση σχολείου, γιατί οἱ οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦν τὰ χωριά αὐτά “ἔχουσι μεγίστην ἐπιθυμίαν νὰ μορφώσωσι τὰ τέκνα αὐτῶν, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατοῦντα ἤδη ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν πόθον τῆς παιδείας” (Ἐπίτροποι κατοίκων Ἁγίας Βαρβάρας καὶ Μεγάλῃς Βρύσης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/305). Ἡ Ἁγία Βαρβάρα ἐπανερχεταί λίγο ἀργότερα μὲ τὸ ἴδιο αἶτημα παρατηρώντας ὅτι οἱ 80 οἰκογένειές της μποροῦν νὰ στείλουν 50 μαθητές, ἐνῶ ἄλλα χωριά μικρότερα ἔχουν ἤδη ἀποκτήσει σχολεῖο (Κάτοικοι (Ἁγία Βαρβάρα) πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Δεκ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 306). Βλ. καὶ Πληρεξούσιοι Πεδιάδος (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ. /1 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-88/ 27-28.

39. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες Τυμπακίου καὶ Βόρρων πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 29/ 70.

40. Στὰ 1869 π.χ. ὁ Ἅγιος Μύρων διαθέτει οἶκημα σχολείου, τὸ 1870 οἱ Γοῦβες, τὸ Καστέλι καὶ τὸ Θραψανὸ τακτοποιοῦν τὸ θέμα τοῦ κτιρίου, στὰ 1875 τὸ Πατσιδέρο, καθὼς καὶ ἡ Βουλισμένη καὶ ἡ Λασιίδα Λασιθίου (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Δυσανασχετοῦν ὅταν βλέπουν ἄλλα μέρη καὶ ὄχι τὸ δικό τους νὰ ἀποκτοῦν σχολεῖα⁴¹. Διαπληκτίζονται καὶ ἀπειλοῦν νὰ ἔλθουν σὲ ρήξη μὲ τὰ γειτονικά τους χωριά, ὅταν τυχὸν αὐτὰ ἐπιλεγοῦν γιὰ νὰ τὰ στεγάσουν⁴². Τὸ 1881 μάλιστα μία κοινότητα καταλήγει στὴν ἀπόφαση νὰ ἀπαγάγει τὸ δάσκαλο ποὺ προοριζόταν γιὰ γειτονικό της χωριό, καὶ νὰ κακοποιήσῃ

κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./9 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 425· Ἐφημέριοι καὶ δημογέροντες (Γοῦβες, Κόξαρη, Σκοτεινό) πρὸς ΔΤΗ, [19/31 Δεκ. 1869]: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 335· Ἐφοροὶ ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς (Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 20 Ἰαν. /1 Φεβρ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 31/ 336· Δημογέροντες Θραψανοῦ, Μουκτάρων, Ἀποστόλων, Ζωφόρου (Θραψανό) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Φεβρ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 143· Μ. Φραγκιαδάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 24 Σεπτ./6 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/958· Ἐμμ. Καλλιατάκης κ.ἄ. κάτοικοι Βουλισμένης καὶ Λατσίδας (Βουλισμένη) πρὸς Μ. Ἀριστάρχη, Διοικητὴ Τμήματος Λασιθίου (Νεάπολη), 4/16 Δεκ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 102/ 234).

Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου προγραμματίζει τὸ σχολικὸ δίκτυο “ἡ κατ’ ἐλευθέραν θέλησιν τῶν διαφόρων χωρίων, ἡ ὅπου ἂν ἡ χρεὶα τοῦ παῖδος” (Κανονισμὸς τῶν κατὰ τὸ Τμήμα Ἡρακλείου Κρήτης ἰδρυθέντων σχολείων, ὅ.π., σσ. 3-4). Στὴν πράξη, ἡ Δημογεροντία λαμβάνει ὑπόψη τῆς ὄχι μόνο τὴν ὑπαρξὴ κατάλληλου οἰκοδομήματος ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ πόσο ἡ προτεινόμενη ἔδρα εἶναι κεντρικὴ ἢ ὄχι τις ἀνάγκες τῶν κοινοτήτων σὲ συσχετισμὸ μετὰξὺ τους, καὶ κάποια χρονικὴ σειρά προτεραιότητας στὰ σχετικά αἰτήματα. Παράδειγμα τὸ Βενεράτο, ὅπου πρῶτα ἀποφασίζεται ἡ ἰδρυσιμὴ σχολεῖο καὶ κατόπιν οἱ κάτοικοι βρίσκουν οἶκημα κατάλληλο (Δημογέροντες Βενεράτου, Δαφνῶν, Κεράσας, Εὐγενικῆς (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Φεβρ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 342).

41. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἰτέας Μονοφατισίου, μετὰ ἐπιστολὴν πρὸς τὴν Δημογεροντία Ἡρακλείου σὲ ἐξαίρετο γλωσσικὸ ὕφος διατυπώμενη, ζητοῦν τὸ 1875 τὴ σύσταση σχολείου: “Ἐστερημένοι τυγχάνοντες ὄντες οἱ προσηκόντως καὶ ἐν ὑποκλίσει βαθυτάτη προσυποφαινόμενοι, κάτοικοι τοῦ χωρίου Ἰτέας τῆς ἐπαρχίας Μονοφατισίου, σχολείου καταλλήλου πρὸς φωταγωγήσιν καὶ διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν τέκνων ἡμῶν καὶ μεγάλως δυσανασχετοῦντες ὅτε βλέποντες ἄλλα μέρη τοῦ τοιούτου ἀπολαύοντα πλεονεκτήματος, ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῇ καταβαλλομένῃ περὶ τὴν πρόοδον τῆς νέας γενεᾶς τῆς πεφλημένης ἡμῶν πατρίδος φιλοστοργικῇ ὑμῶν μερίμνῃ, προσερχόμεθα παρακαλοῦντες ὑμᾶς ὅπως ἐν τῇ ἐπιεικείᾳ ὑμῶν συμψηφίσῃτε καὶ τὴν χορείαν τῶν ἀνωτέρω χωρίων μετὰ τῶν διαφωτιζομένων ἄλλων μερῶν, ἀποφασίζοντες τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ ἐπιζητουμένου σχολείου ἐν αὐτοῖς, τοῦ ὁποίου τὴν σύστασιν ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῶν περιχωρίων τούτων ἐκ συμφώνου ἐνεκρίναμεν ἐν τῷ χωρίῳ Ἰτέα ἀρμόζουσιν” (Δημογέροντες, πρόκριτοι καὶ λοιποὶ κάτοικοι (Ἐθιά κλπ.) πρὸς ΔΤΗ, 30 Σεπτ./ 12 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 1152).

Νοέμβριον τοῦ 1869 οἱ δημογέροντες καὶ κάτοικοι Τυμπακίου ζητοῦν νὰ ἐπιλέξῃ ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὡς ἔδρα σχολείου τὸ χωριό τους καὶ παραπονοῦνται γιὰ τὴν ἤδη ἔχουν σταλεῖ δάσκαλοι σὲ μέρη ἄλλα “παραμικρά” (Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες Τυμπακίου καὶ Βόρρων πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1869).

42. Ν. Ἀνδρόνικος κ.ἄ. (Ἀπεσοκάρι) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Σεπτ. 1871: ΑΔΤΗ, κα 2- 51/201· Ζαχ. Γιαλιτάκης (Καλὸ Πεδιάδος) πρὸς ΔΤΗ, 17/ 29 Ὀκτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 100/ 404.

τῇ συνοδείᾳ του σὲ περίπτωση ποὺ θὰ τῆς ἀντιστεκόταν. Ἡ τυχαία ἀλλαγὴ δρομολογίου ἐκ μέρους τοῦ δασκάλου ματαιώνει τὴ μελετούμενη ἐκτροπή⁴³.

Ἡ ἐναρξὴ τῶν μαθημάτων δίδει στὰ χωριὰ τὴν εὐκαιρία νὰ διαβεβαιώσουν τὶς δημογεροντίες ὅτι ὑποδέχτηκαν τὸ δάσκαλο μὲ εὐχαρίστηση, ὅτι θὰ τοῦ δώσουν τὸ κλειδί τῆς σχολῆς, ὅτι θὰ τὸν ἀγαποῦν, θὰ τὸν τιμοῦν καὶ θὰ τὸν ὑπολήπτονται⁴⁴. Εἶναι μία ἐνέργεια ποὺ τείνει νὰ γίνῃ πρακτικὴ μὲ τὸ χρόνο. Τὸ κλειδί τοῦ σχολείου τοὺς χρησιμεύει καμιά φορὰ καὶ γιὰ νὰ τὸ κλειδώνουν προκειμένου νὰ παρεμποδίσουν ἕναν ἀνεπιθύμητο σ' αὐτοὺς δάσκαλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀρχίσει τὴ διδασκαλία του⁴⁵.

Ἐπιθυμητὸς δάσκαλος εἶναι πολὺ συχνὰ ὁ ἐντόπιος δάσκαλος. Πλήθος αἰτήσεων τὸ φανερώνει. Πέρα ἀπὸ ποικίλα προφανῆ πλεονεκτήματα, ἡ λύση τῆς ἐντοπιότητος ἐπιτρέπει στὴν κοινότητα νὰ ἐξοικονομήσῃ τὰ χρήματα γιὰ τὸ ἐνοίκιο τῆς κατοικίας τοῦ δασκάλου⁴⁶. Οἱ πιὸ ἀνεπτυγμένες κοινότητες

43. Δημοτ. ἐφορία (Μοχός) πρὸς Τριμηναὶ Ἐφορία Ἡρακλείου, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ.1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 396.

44. Βλ. π.χ. ἔφοροι (Χάρακας) πρὸς ΔΤΗ, 14/ 26 Δεκ.1872: ΑΔΤΗ, κα 2- 67/ 34· Ἱερεῖς καὶ πρόκριτοι (Κασταμονίτσα) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 112/ 606.

45. Μ. Ἀνδρουλάκης (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 104· Γ. Κουτάντακης (Λουτράκια) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 106.

46. Στὴ Γέργερη οἱ χωρικοὶ ζητοῦν ἕναν συγχωριανό τους ποὺ εἶχε ἀποτύχει στὶς διδασκαλικὲς ἐξετάσεις ἀλλὰ ποὺ κατὰ τὴν κρίση τους ἦταν ἐπιμελής. Ἡ Δημογεροντία, ἡ ὁποία πληροφορεῖται τὴν πρόθεσή τους νὰ ἀπομακρύνουν ὁποιονδήποτε ἄλλον τοποθετοῦσε ἐκεῖνη, τοὺς κάνει γνωστὸ ὅτι δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση νὰ διορίσει συντοπίτη τους, ἀλλ' ἐπουδενὶ θὰ ἀνεχθεῖ σὲ διδασκαλικὲς θέσεις άτομα ἀνίκανα, ποὺ θὰ βλάψουν τὴ νεολαία ποὺ σπουδάζει (Μιχ. Στεφανάκης (Γέργερη) πρὸς Στ. Μαρκόπουλο (Ἡράκλειο), 21 Σεπτ./3 Ὀκτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 727· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Γέργερη), ἀρ. 1262,26 Σεπτ./8 Ὀκτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 726· Δημογέροντες, ἱερεὺς κλπ. (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 75/ 314).

Οἱ δημογέροντες τοῦ Ἁγίου Μύρωνα ἐκφράζουν τὴν ἐπιθυμία τους νὰ τοποθετηθεῖ στὸ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ τους ὁ Ν. Δρακόπουλος, ποὺ ἐπὶ 25 χρόνια εἶχε ὑπηρετήσει ἐκεῖ “καὶ πρὸ πάντων εἰσὶ δοκιμασμένος εἰς τὸ ἠθικὸν τῶν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων προσφερθέντων εἰς αὐτὸν τέκνων μας” (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κλπ. (Ἅγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./ 9 Νοεμ.1869). Οἱ κάτοικοι τῆς Πλώρας ζητοῦν ὡς δάσκαλο “τοῦ κυρίου Πολιτάκη τὸ παιδὴ ἂν εἶναι δυνατόν καὶ ἐλπίζομεν ὅτι θὰ περάσῃ καλὰ, διότι γνωρίζομεν τὰ φερσίματα του καὶ δὲν ἦναι ἀτακτα καὶ θὰ τὸν οδιγῇ καὶ ὁ πατὴρ του καὶ ἐλπίζομεν ὅτι θὰ δόσῃ πρόοδον εἰς τὰ πεδιά μας διὰ νὰ μίνομεν εὐχαριστημένοι” (Δημογέροντες (Πλώρα) πρὸς ΔΤΗ, 29 Αὐγ. /10 Σεπτ.1877: ΑΔΤΗ, κα 2- 122/ 598).

Οἱ δημογέροντες τῆς Ἐπισκοπῆς ζητοῦν νὰ παραμείνῃ ὁ ἴδιος δάσκαλος “ἐπειδὴ τώρα γνωρίζεται τὴν φθορὰν τοῦ τόπου μας ἐπειδὴ δὲν ἔχομαι σπῖτη δια νὰ καθῇσῃ, αὐτὸς εἶναι χορειανός καὶ ἡμῆς εἴμεθα μὲ αὐτὸν εὐχαριστημένη διὰ νὰ μείνῃ ἐδὸ ἕως ὅτου διορθώσομεν τὸ σχολεῖον, καὶ σᾶς εὐχαριστοῦμεν γενικῶς ὅλοι μικρὴ καὶ μεγάλαι” (Ἐφημέριος καὶ δημογέροντες (Ἐπισκοπή) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ. [1870;]: ΑΔΤΗ, κα 2- 31/ 430).

διαθέτουν πιὸ ἐξελιγμένο προβληματισμό: θὰ ἐπισημάνουν παράλληλα στὶς δημογεροντίες ὅτι, προκειμένου νὰ ἔλθει ἀνεπαρκὴς δάσκαλος, ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ προβάλουν τὸ αἶτημα γιὰ συντοπίτη τους⁴⁷. Καὶ στὴ μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς φανερώνουν ἓνα ἐνδιαφέρον πραγματικό: τὸ θέμα τοῦ δασκάλου, καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις καὶ τῶν προσόντων του, εἶναι κάτι ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν κοινότητα.

Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον φανερώνει καὶ ἡ προσκόλληση ἐνὸς χωριοῦ σὲ ἓναν συγκεκριμένο δάσκαλο. Ἡ συμβίωση στὸν ἴδιο χῶρο συμβαίνει νὰ συνδέει τὸ δάσκαλο καὶ τὴν ἐπιτόπια κοινότητα μὲ δεσμοὺς φιλίας, καὶ ὁδηγεῖ τὴν τελευταία ὅταν πιά ἔλθει ἡ ὥρα τῆς μετάθεσής του, ποὺ συνήθως δὲν ἀργεῖ, νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἀπομάκρυνσή του: “ἡ δὲ καὶ μᾶς στίλετε ἄλλων δὲν θὰ τὸν δεχθούμεν καὶ σὰς τῷ φανερόνωμεν”, ἀπειλοῦν τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου οἱ δημογέροντες καὶ ἔφοροι τοῦ Κρουσῶνα τὸ 1876⁴⁸. Μὲ μεγαλύτερη διπλωματικότητα οἱ κάτοικοι τῶν Δαφνῶν διατυπώνουν στὴν ἴδια Δημογεροντία τὴν ἐπιθυμία τους νὰ διατηρήσουν τὸ δάσκαλό τους, μὴν τολμώντας, καθὼς ἀναφέρουν, νὰ παρεισέλθουν σὲ πράγματα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀποκλειστικὴ δικαιοδοσία της⁴⁹. Ἐνῶ οἱ κάτοικοι τοῦ Βενεράτου ἀναφέρονται στὴν ἄκρα λύπη ποὺ τοὺς προξένησε ἡ εἰδηση ὅτι θὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ χρηστοθεστάτος, ἠθικότατος καὶ ἐπιμελεστάτος δάσκαλος ποὺ ἐπὶ ἑξὶ χρόνια δίδαξε τὰ παιδιὰ τους⁵⁰.

Τὸ θέμα τῆς πληρωμῆς τοῦ δασκάλου δὲν παρουσιάζεται νὰ ἐγείρει πρόβλημα λαϊκῆς δυσαρέσκειας. Κατ’ ἀρχὴν, τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων τέτοιο θέμα δὲν τίθεται, στὸ Τμήμα Ἡρακλείου τουλάχιστον. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος καλύπτει πλήρως τὴ μισθοδοσία τοῦ δασκάλου. Ὡστόσο μὲ τὸν καιρὸ, προκειμένου νὰ ἐξοικονομήσει χρήματα γιὰ νὰ αὐξήσει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπαρχιακῶν σχολείων, ἡ Δημογεροντία μεταθέτει στὶς κατὰ τόπους κοινότητες ἓνα μέρος τῆς μισθοδοσίας αὐτῆς· ποσὸ “παραμικρόν” ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χωριά. Οἱ κοινότητες ἀναλαμβάνουν ἐγγράφως νὰ πληρώνουν τακτικὰ τὸ ποσὸ αὐτὸ χωρὶς δισταγμό⁵¹. Οἱ Ἐπάνω Ἀρχάνες, κωμόπολη κοντὰ στὴν πόλη τοῦ Ἡρακλείου, τὸ θεωροῦν

47. Λ. Λυδάκης κ.ἄ. κάτοικοι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 31 Αὐγ. /12 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 98/ 969. Πβλ. Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, χ.χ. [1880]: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 384.

48. Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/109.

49. Κάτοικοι Δαφνῶν πρὸς ΔΤΗ, 27 Σεπτ./9 Ὀκτ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 128.

50. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 00/ 252.

51. Βλ. π.χ. Ζ. Γιαλιτάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο), ὑποσχετικὸ ἐγγραφο γιὰ Καλὸ Χωριό, Χαρασὸ καὶ Κόξαρη Πεδιάδας, 20 Μαρτ./ 1 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 92/ 594· Ἐφημέριος

πληρωμή ελάχιστη καὶ δίκαιη, πού κατ' ἀνάγκην καλοῦνται νὰ καταβάλλουν οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἐκείνων τὰ ὁποῖα εὐτύχησαν νὰ ἔχουν ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα: θυσία εὐπρόσδεκτη στοὶ βωμῷ τῆς δύστηνης πατρίδας⁵².

Εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων φανερώνουν καὶ ἄλλες ἀντιδράσεις τοῦ πληθυσμοῦ, ἐμμεσότερες ἢ ἀμεσότερες, σὲ ποικίλα θέματα πού σχετίζονται μὲ αὐτά. Ἡ ἀνησυχία λ.χ. πού δείχνει ἡ ἐπιτόπια κοινότητα γιὰ νὰ μὴ χηρεύσει ἐπὶ πολὺ ἡ ἔδρα τοῦ δασκάλου πού μετατίθεται⁵³, ἡ ζέση μὲ τὴν ὁποία ὑπερασπίζεται τὸ δάσκαλο στὴν κεντρικὴ ἀρχὴ ἂν τύχει νὰ διαβληθεῖ ἄδικα⁵⁴, “ἡ μεγίστη ἀπελπισία” τῆς ὅταν ἀδυνατεῖ, λόγω δυσπραγίας, νὰ ἀγοράσει τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια⁵⁵, οἱ ἀξιώσεις πού ἔχει ἀπὸ τὰ παιδιὰ τῆς καὶ τὸ σχολεῖο⁵⁶, ἡ σύσσωμη παρουσία τῆς στὶς δημόσιες ἐξετάσεις⁵⁷, ὅλα

Παπὰ Κωνσταντῖνος (Ἡράκλειο), ὑποσχετικὸ γιὰ Βόρρους, Φανερωμένη, 1/13 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 354· Ἰω. Δασκαλάκης κ.ἄ. (Ἐμπαρος) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 256.

52. Ἱερεῖς, πρὸς ὄντες, δημογέροντες, ἑφοροὶ (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140.

53. Δημογέροντες καὶ κάτοικοι (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 29 Δεκ.1872/ 10 Ἰαν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 66/ 31· Δημογέροντες, Ἱερεῖς καὶ ἑφοροὶ (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. / 6 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 98/ 773. Βλ. καὶ Ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἑφοροὶ (Ἀβδού) πρὸς Ἐμμ. Ξανθοπούδη (Ἡράκλειο), 17/29 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 385.

54. Οἱ ἑφοροὶ Παναγιάς θεομὰ συμπαραστέκονται στοὶ δάσκαλό τους Γ. Κουταντάκη ὅταν καταγγέλλεται ἄδικα ὅτι ἀπορρίπτει ἀπὸ τὸ σχολεῖο χωρὶς τὴν ἀδεία τῆς Δημογεροντίας. “Περὶ δὲ τῆς διαγωγῆς καὶ τῆς τιμιότητος τοῦ διδασκάλου ἡμῶν γνωστοποιούμεν ὑμῖν ὅτι ὑπὲρ τὸ δέον ἐσμέν ἐνχαριστημένοι καὶ δὲν ἀνεχόμεθα ὥστε νὰ συκοφαντησθῇ μὴ ὢν ἄξιος συκοφαντίας. Ἐκπληρούτος δὲ αὐτοῦ μετὰ τίς δεούσης ἐμφρόντιδος καὶ ἀόκνου ἐπιμελείας τὰ ὁποῖα προπολοῦν ἀνεδέχθαι καθήκοντα καὶ συμπεριφερομένου πρὸς ἅπαντας μετὰ τῆς δεούσης εἰς τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ χρηστῆς συμπεριφορᾶς δὲν λίπομεν τοῦ νὰ παραστήσωμεν ὑμῖν τοῦτο, καθάπερ μετὰ σπουδῆς ἐγνωστοποιούμεν ἂν ὑμῖν εἰ παραικτρέπετο μὴ ἐκπληρὸν ὥσπερ ἔδει τὰ χρῆα αὐτοῦ” (ἑφοροὶ δημ. σχολῆς (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαΐου/ 10 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/197).

Σύσσωμη ξεσηκώνεται ἡ κοινωνία Σάρχου καὶ Κιθαρίδας ὅταν ἀντιλαμβάνεται ἀντίδραση τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου, πού τὴν θεωρεῖ ἄδικη, ἐναντίον τοῦ δασκάλου τῆς Νικοδήμου Προηγούμενου Κωνσταντινίδη. Μικροὶ καὶ μεγάλοι, δηλώνεται σὲ ἔγγραφο τῶν κατοίκων, μένουν ἐνχαριστημένοι ἀπὸ αὐτόν, γιὰ εἶναι φιλόμουσος, φιλήσυχος, ἐπιμελής, καὶ συμπεριφέρεται ὅπως λίγοι δάσκαλοι (Στ. Βουργαράκης κ.ἄ. (Κιθαρίδα) πρὸς ΔΤΗ, 9/11 Ὀκτ.1872: ΑΔΤΗ, Ὀκτ.1872). Βλ. καὶ Γ. Φουζετάκης κ.ἄ. (35 ὑπογραφές: Βοῦτες) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Σεπτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 286· Δημογέροντες καὶ ἑφοροὶ (Βόρροι) πρὸς ΔΤΗ, 14/26 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 97/ 424.

55. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 27 Νοεμ./9 Δεκ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 29/ 609.

56. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 9/ 21 Ἀπρ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/ 453. Ὁ λόγος ἀφορᾷ στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες.

57. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ.

τοῦτα μαρτυροῦν τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀποδίδει στὸ ἀντικείμενο.

Μία ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες ἐνδείξεις γιὰ τὸ θετικὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται ἀπέναντι στὰ γράμματα εἶναι καὶ ἡ φροντίδα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐπιτόπια κοινότητα περιβάλλει τὴν ὑπόθεση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης. Ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν ποὺ στέλνει τὰ χρόνια αὐτὰ ἡ περιφέρεια στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ τῆς πόλης τοῦ Ἡρακλείου, γιὰ παράδειγμα, αὐξάνει θεαματικά⁵⁸. Κάτι τέτοιο ὁμως προϋποθέτει μία κάποια οἰκονομικὴ εὐχέρεια ποὺ δύσκολα ἀπαντᾶται. Γι' αὐτό, ὀρισμένες κωμοπόλεις ἢ κεντρικὰ χωριά πιέζουν τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ ἰδρύσει στὰ μέρη τους ἑλληνικὰ σχολεῖα, καὶ προθυμοποιοῦνται νὰ συμβάλουν ἐξ ἰδίων προκειμένου νὰ τὸ πετύχουν⁵⁹. Ἐλάχιστα ὁμως τελικὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ ἰδρύονται.

Ἔτσι, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ συνηθέστερη ἐξέλιξη, τὰ χωριά ὠθοῦν τὸ δάσκαλο νὰ παραβεῖ τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου καὶ νὰ διδάξει καὶ τὴν ὕλη τῆς βαθμίδας τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. Ἀλλιῶτικα, ὑποστηρίζουν, τὰ παιδιά τους θὰ εἶναι ἀδύνατον, λόγω φτώχειας, νὰ γευ-

1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186. Στ. Ματζαπετάκης (Αμπελούζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ.

1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 211.

58. Ἐφορία Σχολείων Ἡρακλείου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον, ἀρ.83, 29 Ἰαν. / 10 Φεβρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 92/ 39-49.

59. Ὁ σχολάρχης Ἡρακλείου Ν. Παρασυράκης ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἰδρυθεῖ Σχολὴ Ἑλληνικὴ στὸν Ἅγιο Μύρωνα, ὅπου πᾶν ἀπὸ 40 παιδιά διψοῦν γιὰ ἀνώτερη ἐκπαίδευση καὶ τὴν στεροῦνται, γιατί τοὺς λείπουν τὰ μέσα γιὰ νὰ μεταβοῦν στὸ Ἡράκλειο (Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Ἀπρ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 1/ 453). Οἱ κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα ὑπόσχονται ἐθελοντικὴ συνδρομὴ προκειμένου νὰ τὸ πετύχουν καὶ νὰ διαδοθοῦν, “θεῖα συνάρσει”, τὰ φῶτα στὴν ἐπαρχία τους (ΔΤΗ πρὸς Παπὰ Γ. Τζανιδάκη κ.ἄ. ἐφόρους τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς (Ἅγιο Μύρωνα), ἀρ. 178, χ.χ.: ΑΔΤΗ, κα 2- 75/ 639-640).

Τὸ 1873 ἰδρύει ἡ κωμόπολη τῶν Ἐπάνω Ἀρχανῶν, κοντὰ στὸ Ἡράκλειο, μὲ δικῆς της δαπάνες Ἑλληνικὴ Σχολή, “κεντουμένη ὑπὸ ἔρωτος φιλομουσίας”. Στόχος τῆς νὰ φωτισθοῦν καὶ νὰ ἠθικοποιηθοῦν τὰ ἄπορα τέκνα τῆς (Ἱερεῖς, ἔφοροι καὶ δημογέροντες (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς Κ. Ἀξελό, Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 15/27 Ἰαν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 90 / 446. Ἱερεῖς, προύχοντες, δημογέροντες, ἔφοροι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140). Ἡ ὁρολογία τῆς παραπέμπει στὴν ἀντίστοιχη ὁρολογία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου. Ἡ κωμόπολη αὐτὴ πρόθυμα ἀποδέχεται νὰ ἀναλάβει μὲ οἰκαιοθελεῖς συνδρομὲς τὰ ἐξοδα τῆς συντήρησης ὄχι μόνο Ἑλληνικοῦ Σχολείου ἀλλὰ καὶ Παρθεναγωγείου.

Τὸ 1875 εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἐπαρχιῶν Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης νὰ ζητήσουν Ἑλληνικὴ Σχολὴ ἀπὸ τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου, τῆς ὁποίας ἐπικαλοῦνται τὴ φιλομουσία καὶ τὸ ζῆλο γιὰ διάδοση τῶν φῶτων (Ἰω. Παπαχατζάκης κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 99/ 96).

τοῦν τὴ μόρφωση ποὺ παρέχεται στὴ βαθμίδα αὐτή⁶⁰. Εἶναι μία ἀτελὴς ἔστω μέθοδος “ὅπως οὕτως ἢ πρὸς τὴν παιδείαν ὁδὸς βατὴ καὶ εἰς τοὺς ἀπόρους φιλομαθεῖς καταστῇ· διότι ἄλλως λίαν στενὴ ἐστὶν αὐτοῖς καὶ δύσβατος, καὶ ὁ σκοπὸς τῆς κοινότητος ἀνέφικτος”, θὰ παρατηρήσει ἓνας λόγιος τῆς ὑπαίθρου⁶¹.

Ἡ θερμὴ ἀνταπόκριση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ γράμματα ἐντυπωσιάζει τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὰ Χανιά Patrimonio, ποὺ στὰ 1873 παρατηρεῖ : “Il y a chez les Grecs, il faut le dire à leur louange, dans les campagnes comme dans les villes, un tel désir de s'instruire que l'on peut dès à présent prévoir le moment où à l'avantage du nombre s'ajoutera celui d'une supériorité intellectuelle sur les Musulmans”⁶².

Ἡ ἴδια αὐτὴ κοινωνία, ὥστόσο, ποὺ παρουσιάζεται νὰ ὑποδέχεται τὴ μόρφωση, προβαίνει ταυτόχρονα σὲ ἐνέργειες ποὺ δὲν τὴν εὖνοοῦν ἢ καὶ ποὺ στρέφονται ἐναντίον της. Πρώτιστη καὶ χαρακτηριστικότερη ἐνδειξὴ ἀρνητικῆς στάσης ἀπέναντι στὰ γράμματα, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς γονέων ποὺ δὲν ἐγγράφει τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο. Ἐνῶ, περίπου οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς γονεῖς ποὺ τὰ ἐγγράφουν τὰ ἀποσύρουν γιὰ μεγάλα διαστήματα, προβάλλοντας ὡς δικαιολογία τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες: “ἄλλος μὲν ἀποστέλλει τὸ τέκνον του εἰς πρόβατα τρεῖς ἢ τέσσαρας ἡμέρας, ἄλλος ἵνα σκάπτῃ ἀμπέλιον, ἄλλος εἰς βόδια καὶ ἄλλος ἀλλαχοῦ...”⁶³.

Συχνὰ τὰ παιδιά στέλλονται μὲ τὴ βία ἀπὸ τοὺς γονεῖς τοὺς σὲ δουλειὲς ὑπαρκτὲς ἢ ἀνύπαρκτες⁶⁴: “καὶ τότε μόνον ἀποστέλλωσιν αὐτὰ εἰς τὸ σχο-

60. Ἀντ. Ἀποστολίδης (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/461.

61. Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/211.

62. Patrimonio πρὸς de Broglie (Ministère des Affaires Etrangères), ἀρ.13,1/13 Ὀκτ.1873: Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique des Consuls/Turquie, La Canée 8, φφ. 76-81. Σὲ παρόμοια ἐκτίμηση καταλήγει καὶ ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν ἴδια πόλη, λίγα χρόνια ἀργότερα (Sandwith πρὸς Granville (Foreign Office), 15/27 Ἰαν. 1883: Public Record Office, Foreign Office 78/353, φφ.70-88).

63. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 18/ 30 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 162-163. Ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς ἐξετάσεις Ζ. Πασχαλίδης ἀναφέρεται καὶ ἐκεῖνος στὸ “μισαρὸν” σύστημα τῶν γονέων νὰ μὴν ἀποστέλλουν τακτικὰ τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, οἱ δὲ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ὀλωσδιόλου, προτιμώντας νὰ τὰ ἀπασχολοῦν στὸ νὰ βόσκουν χοίρους, βόδια, ἀρνιά ἢ σὲ “μικρὰς καὶ σχεδὸν ἀνοφελεῖς γεωργικὰς... ἐργασίας” (Ζαχ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389).

64. “Γνωστοποιῶ δὲ συνάμα ὅτι καὶ αἱ ἀπουσίαι τῶν τοιούτων μαθητῶν μᾶλλον ἐκ τοῦ Ἑλλ. καὶ Συνδιδασκτικοῦ τμήματος εἰσὶν ἀφόρητοι πρὸς ἐμέ, ἐπειδὴ τινὲς τούτων ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων τοῦ παρόντος ἔτους ἄχρι τοῦδε μόνον ἐβδομή-

λεῖον ὅτε δὲν ἔχωσιν νὰ δώσωσιν αὐτοῖς τὴν ἐλαχίστην ἀγροτικήν ἢ οἰκιακὴν ἐργασίαν”, ἀναφέρει ἓνας δάσκαλος⁶⁵. Μόνο τὰ νήπια ἀφήνονται νὰ φοιτήσουν μὲ σχετικὴ τάξη, γιατί ὅχι μόνο δὲν μποροῦν νὰ προσφέρουν, ἀλλὰ καὶ συχνὰ ἀποτελοῦν ἐνόχληση γιὰ τοὺς γονεῖς τους⁶⁶. Γιὰ τὰ κορίτσια δὲν τίθεται θέμα. Εἶναι ἐλάχιστα αὐτὰ ποὺ στέλνονται στὸ σχολεῖο. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ μεγάλες κωμοπόλεις, ὅπου ἔχει συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης καὶ ἐπιδιώκεται ἡ ἴδρυση Παρθεναγωγείου⁶⁷.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε ὅτι τὸ 1875, οἱ 60 οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν τὸ χωριὸ Σταυράκια, στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Βοῦτες, δὲν ἔστελναν οὔτε ἓνα μαθητὴ στὸ σχολεῖο, ἐνῶ οἱ 300 οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Μύρων ἔστελναν 19 μόνο μαθητὲς στὸ σχολεῖο⁶⁸. “Διὰ τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν ὁποίων”, τῶν μαθητῶν δηλ. τοὺς ὁποίους διδάσκει, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος στὸ χωριὸ Κάτω Ασίτες τὸ 1876, “λυποῦμαι πολὺ, ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι πάντες καθ’ ὅσον ἀφορᾷ ἡ προθυμία τούτων δὲν

κοντα - ὀγδοήκοντα ἡμέρας ἐφοίτησαν ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ, ἀτελλόμενοι καθ’ ἑκάστην μετὰ βίας παρὰ τῶν γονέων αὐτῶν καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ χωρίου τῆς ἐργασίας”, παρατηρεῖ ὁ δάσκαλος τοῦ χωριοῦ Βενεράτο (Μ. Ἀνδρουλάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαΐου/ 1 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5)). Ἐνῶ στὰ Βορρεῖα τὸ 1872 “οἱ γονεῖς ἀποσύρῳσιν... τὰ τέκνα των εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐργασίας, ἀποστέλλοντας αὐτὰ ὅποτε εἰσὶν ἄεργα καὶ ὅποτε βουληθῶσιν” (Κορν. Μεταξάκης (Βορρεῖα) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Ὀκτ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Ὀκτ. 1872).

65. Δ. Δεληγιαννάκης (Ἀνώγεια Καινοκρήσι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5).

66. Τὰ 2/3 ἀπὸ τοὺς 30 μαθητὲς ποὺ φοιτοῦν τὸ 1873 στὸ σχολεῖο τοῦ Κρουσῶνα, π.χ., εἶναι νήπια (Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. /12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/ 108). Πβλ. πὶὸ κάτω, ὑποσ. 77.

67. Εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τῶν Ἐπάνω Ἀρχανῶν καὶ τοῦ Ἀγίου Μύρωνα: Ν. Παρασυράκης πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-121/ 91· ἱερεῖς, προύχοντες καὶ δημογέροντες (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140 (βλ. καὶ πὶὸ πάνω, ὑποσ. 59).

68. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378. Τὸ ἴδιο τὸ χωριὸ Βοῦτες τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στέλνει 10 παιδιὰ στὸ σχολεῖο ἐνῶ δὲν στέλνει 28 (Δημογέροντες (Βοῦτες) πρὸς Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 17/29 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 357). Παρόμοια ἡ περίπτωση τῶν Βόρρων: ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς σχολῆς κανεῖς μαθητὴς δὲν ἐμφανίζεται τὸ 1875. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χωριὸ ἐγγράφονται 34, ἐνῶ περιφέρονται στοὺς δρόμους ἄλλοι 15-20: Ν. Παντελίδης πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (8).

Παράδειγμα τοῦ ἀνοίγματος τῆς ψαλίδας ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς ποὺ στέλνουν τὰ παιδιὰ τους νὰ φοιτήσουν καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν τὰ στέλνουν εἶναι καὶ τὸ Τυμπάκι, ὅπου ὑπολογίζεται ὅτι οἱ 40 μαθητὲς κάλλιστα μπορεῖ νὰ γίνουν 100, σὲ χωριὸ μὲ τόσο μεγάλο πληθυσμό, ἂν οἱ κάτοικοι ὑποχρεωθοῦν νὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους στὸ σχολεῖο (Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/263-266).

έχουσι τὸν ἀπαιτούμενον ζῆλον τοῦ νὰ ὀρμῶσιν ἅπαντες θερμῶς πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν φιλτάτων τέκνων αὐτῶν, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων συναπαντῶ καθ' ἑκάστην εἰς τὰς ἀγυῖας τῆς κωμοπόλεως ταύτης περιφερόμενα ἔνθεν κακεῖθεν ἄεργα καὶ ὄντα εἰς ἡλικίαν λίαν ἱκανὴν πρὸς ἐκπαίδευσιν..."⁶⁹.

Οἱ ἀπουσίες ἀνέρχονται σὲ τεράστιο ἀριθμό. Εἶναι "ὁ σκόπελος εἰς ὃν ἐξοκέλλει πᾶς κόπος καὶ πᾶσα φροντίς καὶ αὐτοῦ τοῦ τὰ μάλιστα χαλκεντέρου τῶν διδασκάλων", ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης⁷⁰. "Ἀναλόγως δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φοιτῶντων πρέπει νὰ μετρηθῇ καὶ τὸ φιλόμουσον τῶν κατοίκων", ἐπισημαίνει⁷¹. Ἑβδομάδες ὁλόκληρες καὶ μῆνες ἀκόμη μπορεῖ νὰ ἀπουσιάζουν οἱ μαθητές⁷². Τὸ φαινόμενο τῶν ἀπουσιῶν, ὅς σημειωθεῖ, δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὰ παιδιά τῆς εὐρύτερης περιφέρειας τοῦ χωριοῦ ποὺ ἔχει ὀριστεῖ ὡς ἔδρα σχολείου ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ποὺ διαμένουν στὸ συγκεκριμένο χωριό⁷³. Ἀπὸ τὰ ἑκατὸ παιδιά ποὺ φοιτοῦσαν στὰ 1874 στὴ δημοτικὴ σχολὴ τοῦ Ἀβδού, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι δείχνει συγκριτικὰ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα, τὰ σαράντα πέντε εἶχαν ἀπὸ 50 ὡς 100 ἡμερήσιες ἀπουσίες τὸ πρῶτο ἔξαμνο, τὰ τριάντα ἀπὸ 100 ὡς 200, καὶ τρία ἀπὸ 200 καὶ πάνω⁷⁴. Βέβαια, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ συνηθισμένη χρονιά ἀλλὰ γιὰ τὸ 1874, ποὺ γνώρισε ἕναν ἀπὸ τοὺς βαρύτερους χειμῶνες τοῦ αἵματος.

Ὅταν ἐρχονται οἱ μῆνες τῆς ἐλασσυλλογῆς καὶ τοῦ θερισμοῦ τὰ σχολεῖα ἐρημώνουν ἀπὸ παιδιά. Οἱ ἀγροτικὲς ἐργασίες ἔχουν ἀπόλυτη προτεραιότητα στὰ μάτια τοῦ χωρικοῦ⁷⁵. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ σπορὰ καὶ τὸ θερι-

69. Μ. Ἀνδρουλάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ./ 8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4 -3/30. Γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἀποχῆς χρήσιμο εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι φοιτοῦν τὸ 1875 στὸ χωριὸ αὐτὸ 27 παιδιά ἐνῶ ὑπάρχουν ἀκόμη 51 παιδιά εὐκατάστατων οἰκογενειῶν, ἄγνωστο πόσα μετρίων ἢ φτωχῶν οἰκογενειῶν, καὶ 24 παιδιά ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐπάνω Ἀσίτες μὴ μαρτυρούμενης οἰκονομικῆς κατάστασης (Μ. Σιββάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/274· Ζ. Χατζάκης κ.ἄ. (Κάτω καὶ Ἐπάνω Ἀσίτες), "Κατάλογος τῶν παιδῶν τοῦ χωρίου Κάτω Ἀσίταις, Ἐπάνω Ἀσίταις", 7/19 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/326-327. Βλ. σχετικὸ κατάλογο διαβιβαζόμενο ἀπὸ τὸν Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους Κ. Ἀξελὸ πρὸς τὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου Ἀαρῖφ Πασά, 10/22 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 318-360).

70. Ἀ. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. /1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378.

71. Ἀ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/23 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 1/ 451-452.

72. Δ. Δεληγιαννάκης (Ἀνώγεια Καινουρίου) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (4, 5)· Δ. Δεληγιαννάκης (Ζαρό) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαρτ./11 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/1099.

73. Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 68 καὶ 69.

74. Ζ. Πασχαλίδης, "Ἑξαμηνιαῖος ἔλεγχος τῆς προόδου τῶν μαθητῶν τῆς Δ. Σχολῆς Ἀβδού διὰ τὴν 1ην ἐξάμηνον τοῦ 1874", ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209.

75. Γ. Ἰ. Κουταντάκης (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἰαν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 66/ 179. Γιὰ τὴν ἀπασχόληση τοῦ παιδικοῦ πληθυσμοῦ σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες βλ. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, δ.π., σσ. 81-82.

σμὸ θεωρεῖται ἔτσι κι ἀλλιῶς ὡς νόμιμος λόγος ἐξαίρεσης ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτική φοίτηση κατὰ τὸν Κανονισμό δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας⁷⁶. Τοὺς χωρικοὺς βεβαίως ἐλάχιστα τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ νομιμοποίηση τῶν ἀπουσιῶν· ἐξάλλου, ὁ Κανονισμὸς αὐτὸς δὲν ἰσχύει στὴν Κρήτη. Ὅπωςδήποτε, ἀποτελεῖ ἓνα μέτρο σύγκρισης καὶ ἀποδίδει μίᾱ ἀτμόσφαιρα συγγενική.

“Ἐκ τῶν 65 μαθητῶν”, παρατηρεῖ ἓνας δάσκαλος στὰ 1875, “μόνον 20-25 ἤρχοντο εἰς τὴν Σχολὴν κατὰ τὸν μῆνα Μάιον, πάντες δὲ οἱ ἄλλοι ἀπεσύρθησαν ὑπὸ τῶν φιλομούσων γονέων αὐτῶν, ὡς καὶ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη, χάριν τοῦ θέρους· πολλάκις δὲ καὶ μόνος μου καὶ διὰ τῶν ἐφόρων τῆς Σχολῆς προέτρεψον αὐτοὺς πρὸς διόρθωσιν, ἀλλ’ ἔπαθον ὅ,τι λέγει ἡ κοινὴ παροιμία, δηλ. ‘ὅσον θέλεις βρόντα εἰς τοῦ κουφοῦ τὴν πόρτα’. Πάντοτε ἐλάμβανον τὴν ἀπόκρισιν ταύτην, ὅτι διὰ τὰ γράμματα δὲν χάνομεν τὸν κόπον μας”⁷⁷.

Μάιο τοῦ 1874 τὸ σχολεῖο στὰ Βορρίζα ἐρημώνεται “ὡς ἐκ τῆς παντελοῦς ἀποχωρήσεως γενικῶς πάντων τῶν μαθητῶν”. “Ἀταξία ὑπῆρχε καθ’ ὅλον τὸ ἔτος”, καταγγέλλει ὁ δάσκαλος Κορνῆλιος Μεταξάκης. “Ἀλλ’ ἐλθόντος ἤδη τοῦ θέρους ἀπέσυρον οἱ γονεῖς αὐτῶν ἕκαστος καὶ ἐκείνους τοὺς ὀλίγους μαθητάς, ἱκανοὺς καὶ ἀνίκανους ἀφ’ ἑνὸς μὲν πρὸς ἐργασίαν τάχα τοῦ θέρους καὶ ἄλλων ὑπηρεσιῶν, ἀφ’ ἑτέρου δὲ αἰτιώμενοι πολλὰς ἀνεχτείας καὶ ἄλλας ἀνυποφόρους δυστυχίας, πολλῶν ἀναγκαίων, πρὸς ἐξοικονόμησιν αὐτῶν, ἀπεσύρθησαν ἅπαντα τὰ παιδιὰ μὴδὲ εἰς ἐρχόμενος εἰς τὸ σχολεῖον, οὔτε μικρὸς οὔτε μέγας, κατὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας τοῦ Μαΐου. Ἐγὼ δέ”, συνεχίζει ὁ δάσκαλος “κάθημαι ὡς κόκκυξ μεμονωμένος ἐνταῦθα, μὴδὲν πράττω. Αἰδούμενος δὲ, τρεμούση χειρὶ καὶ λυπούμενη καρδιά, γράφω ταῦτα πρὸς τὴν Ἐντιμον ταύτην Δημογεροντίαν...”, τὴν ὁποία καὶ ἐρωτᾷ ἂν θὰ πρέπει νὰ μείνει, ὑστερούμενος τῶν πάντων, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου, ἢ νὰ ἀναχωρήσει ὅπου αὐτὴ κρίνει εὐλογο⁷⁸.

Ὅταν ἐρωτῶνται ἀπὸ τὸ δάσκαλο γιατί ἀποσύρουν τὰ παιδιὰ τους ἀπὸ

76. Τὸν Κανονισμό περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τοῦ 1869 βλ. στὸ Δ. Νικολαΐδη, ὁ.π., σσ. 1298-1347.

77. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσιδία), “Κατάλογος τῶν μαθητῶν καὶ τῶν μαθημάτων τῆς Σπινθακείου Σχολῆς”, 30 Μαΐου / 11 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (8). Παρόμοια συμβαίνουν καὶ στὴ Μακρὰ Σίβα, ὅπου ἀπὸ τοὺς 58 μαθητὲς ποὺ φοιτοῦσαν τακτικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα προσέρχονται ἀρχεὲς Ἰουνίου 1874 μόνο οἱ 15-20, καὶ οἱ περισσότεροι, σχολιάζει ὁ δάσκαλος ὅχι ἀπὸ φιλομουσία τῶν γονέων τους ἀλλὰ ἐπειδὴ, κατὰ τὰ φαινόμενα, λόγω μικρᾶς ἡλικίας ἦταν ἀνίκανοι νὰ τοὺς βοηθήσουν (Μ.Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου / 2 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/112).

78. Κορνῆλιος Μεταξάκης (Βορρίζα) πρὸς ΔΤΗ, 29 Μαΐου / 10 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/114.

τὸ σχολεῖο, οἱ γονεῖς ἔχουν ἑτοιμες ἀπαντήσεις. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἀνταποκρίνονται πράγματι σὲ ἀντικειμενικὲς δυσκολίες. Σπάνια καὶ ὑπαινικτικά μόνο κάνουν λόγο γιὰ τὶς δύσκολες συνθήκες ποὺ ἔχουν προκύψει λόγω τῆς ἐπανάστασης. Οἱ αἰτιολογίες ποὺ προβάλλουν ἀναφέρονται πρῶτα ἀπ' ὅλα στὶς βιοτικές τους ἀνάγκες καὶ στὶς ἀγροτικές ἐργασίες ποὺ ἀπαιτοῦν τὰ παιδικὰ χέρια. Εἶναι ὅμως καὶ ἡ ἀπόσταση ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὸ σχολεῖο, οἱ χείμαρροι ποὺ τοὺς ἀποκόπτουν, οἱ κακοκαιρίες καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου ρουχισμοῦ γιὰ νὰ τὶς ἀντιμετωπίσουν, ἡ βαρυχειμωνιά τοῦ 1874 καὶ οἱ καύσωνες⁷⁹. Εἶναι ἄλλοτε οἱ ἀσθένειες, ὅπως ἡ εὐλογιά π.χ. τῶν ἐτῶν

79. “Τὸν μὲν χειμῶνα μὴ δυνάμενοι οἱ ἐκ τῶν πέριξ χωρίων φοιτῶντες μαθηταὶ ἔνεκα τοῦ ψύχους καὶ τῆς βροχῆς νὰ φοιτῶσι τακτικῶς, τὰς δὲ λοιπὰς ὥρας τοῦ ἔτους βοηθοῦντες τοὺς γονεῖς αὐτῶν εἰς τὰς ἐργασίας των” (Ἀθαν. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/87).

“Ἀλά σὰς λέγομεν παρακαλετικός δὲν εἰμπορούμεν νὰ τὰ στέλνομε διότι εἶναι ἴσοι μὲ 3 μίλια δρόμος καὶ εἶναι καὶ ποταμὶ εἰς τὸ μέσον”, διαμαρτύρονται ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους, ζητώντας ἀπὸ τὴ Δημογεροντίαν Ἡρακλείου νὰ ἀνασυστήσῃ τὸ σχολεῖο ποὺ λειτουργοῦσε τρία χρόνια πρὶν στὸ χωριὸ τους (ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ προύχοντες (Ἀποστόλοι) πρὸς ΔΤΗ, 23 Σεπτ./ 5 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 86/ 841). Τὰ χρόνια περνοῦν καὶ οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Ἀποστόλοι, Ζωφοροὶ καὶ Ζαμπὰ ἐπανερχοῦνται γιὰ νὰ ἀναφέρουν ὅτι, λόγω τῆς μεγάλης ἀπόστασης ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὰ χωριά ποὺ διαθέτουν σχολεῖα, τὰ παιδιά τους “οὐχὶ μόνον μεγάλους ὑποφέρουσι κόπους πρὸς καὶ βράδην εἰς τὰς οδοὺς, ἀλλὰ καὶ πολλάκις δυσκολευόμεθα νὰ ἀποπέμψομεν τούτα τῶν οἰκιῶν μας φοβούμενοι τὸ ψύχος, τὴν βροχὴν, τὴν ἐκροπὴν τῶν ποταμῶν καὶ τὸν καύσωνα”. Ἐτοι, “ἄνευ γραμμάτων καὶ καλπεργείας νοῶς μένουσιν ἐπαυξάνωσιν μάλλον καὶ τὰς ἀταξίας αὐτῶν” (Δημογέροντες καὶ προύχοντες (Ἀποστόλοι) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 29 Ὀκτ./10 Νοεμ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/39).

Τὸ ἴδιο παράπονο, ἡ ἀπόσταση ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ δύο ὥρων καὶ οἱ ποταμοὶ ποὺ τοὺς χωρίζουν ἀπὸ τὸ κοντινότερο σχολεῖο, τῆς Πλώρας, προβάλλεται καὶ ἀπὸ τὰ Βασιλικά καὶ τὴν Κανδήλα Κανουρίου. Δὲν εἶναι καὶ μικρὴ θυσία ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι καλοῦνται γιὰ νὰ μάθουν γράμματα νὰ κάμουν δρόμο τεσσάρων ὥρων ἡμερησίως. Τὴν ἀπόσταση ἐπικαλοῦνται καὶ οἱ κάτοικοι Μεγάλης Βρύσης καὶ Ἀγίας Βαρβάρας, ὅπως καὶ Ἀγίου Θωμᾶ, ποὺ στέλνουν τὰ παιδιά τους στὰ Πρεβελιανά. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία αὕτη περίπτωση, οἱ ἐξεταστὲς τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου ἐπισημαίνουν ὅτι βέβαια τὰ παρὰπάνω χωριά ἀπείχαν αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖο· ἡ ἀπόσταση, ὡστόσο, δὲν ἐμπόδιζε τὸ ζῆλο ἄλλων περιφερειῶν, ποὺ τὴν ἀγνοοῦσαν μπρὸς στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους, καὶ ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ σταθεῖ ὡς δικαιολογία γιὰ τὶς ἀπουσίες (Κάτοικοι Βασιλικῶν καὶ Κανδήλας Κανουρίου πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ. [1878 ἢ 1880;]: ΑΔΤΗ, κα 2- 360/ 368· Ἐπίτροποι κατοίκων Μεγάλης Βρύσης καὶ Ἀγίας Βαρβάρας πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-11/305· Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 263-266).

Στὸ βαρὺ χειμῶνα τοῦ 1874 τὸ θέμα τῆς ἀπόστασης γίνεται προβληματικὸ περισσότερο ἀπὸ ποτέ: “οἱ πλεῖστοι τῶν φοιτούντων εἰς τὴν σχολὴν τοῦ χωρίου τούτου, ὄντες ἐκ τῶν πέριξ χωρίων, δὲν δύνανται νὰ φοιτήσωσι τακτικῶς ἔνεκα τῶν ἀκαταπαύστων βροχῶν”, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος Ἀγίου Βασιλείου (Ἀθ. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος)

1883-1885⁸⁰, ἢ ἡ ἐνδημικὴ νοσηρότητα ἐνὸς τόπου⁸¹: αὐτὰ ὁμῶς δευτερευόντως σὲ σύγκριση. Ἡ στέρηση ἀναφέρεται ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομά της καμιά φορά: “Δι’ ἔλλειψιν ἄρτου ἀπουσιάζει 30 ἡμέρας”⁸².

Ἡ πληρωμὴ τοῦ δασκάλου δὲν ἀναφέρεται ὡς παράγοντας ποὺ ἀποθαρρύνει τὴ φοίτηση διότι στὴν πράξη τὸ χωριό, μὲ ἐντυπωσιακὴ ὁμοφωνία, λησμονεῖ τὶς ἐγγραφες ὑποσχέσεις του καὶ ἀποφασίζει νὰ ἀρνηθεῖ τὴν καταβολὴ τοῦ ποσοῦ ποὺ ὀφείλει⁸³. “Δέν σοι τὰ δίδομεν, καὶ ἂν θέλεις κάθησαι ἢ φύγε”, λέγουν στὸ δάσκαλό τους οἱ ἔφοροι Γέργερης⁸⁴. Ἐξαίρεση, ἡ περίπτωση τοῦ Ἀβδού, ὅπου ξεσπᾷ ὀξεία ἀντιδικία ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς ποὺ καταβάλλουν τὴν πληρωμὴ καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ ἀρνοῦνται⁸⁵.

πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 153-155). Τὸ ἀφθονο νερὸ ποὺ ἔτρεχε ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ σχολείου τοῦ Ἀβδού Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο τοῦ ἰδίου χρόνου, ὅταν τὰ μέρη αὐτὰ ἦταν σκεπασμένα ἀπὸ τὰ χιόνια, εἶχε ὡς συνέπεια τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ σχολείου (Ζ. Δ. Πασχαλίδης (Ἀβδού), “Ἐξαμηνιαίος ἐλεγχος τῆς προόδου τῶν μαθητῶν τῆς Δ.Σχολῆς Ἀβδού διὰ τὴν 1ην ἐξάμηνον τοῦ 1874”, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209).

Οἱ ποταμοὶ ποὺ πρέπει νὰ διαβαίνουν κατὰ τὸ χειμῶνα τὰ μικρὰ παιδιὰ τους καὶ τὸ νοσηρὸ τοῦ τόπου εἶναι οἱ αἰτίες ποὺ ἐμποδίζουν τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν Κράσι καὶ Κεράς νὰ μεταβαίνουν στὸ σχολεῖο τοῦ Ἀβδού (Χαίρη παπὰς Κ. Κυπριώτης κ.ἄ. (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰαν. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-114/388). ΓΙΑ τὴν ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου ρουχισμοῦ βλ. *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Ἐστενεγραφημένα Πρακτικά τῆς Βουλῆς, τευχ. 4, Χανιά 1903, σ. 153.

80. Στ. Γοντικάκης, *Ἡ παιδεία στὴν Κρήτη (1878-1889)*, ἐκδοση Βικελαίας Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης, Ἡράκλειο 1992, σ.163.

81. Στὸ Φόδελε, π.χ., ἐνδημεῖ ἡ ἐλονοσία (Ἰω. Ξενάκης (Φόδελε) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/213· Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/ 188-193). Ἰούνιο τοῦ 1875 μαρτυρεῖται ὅτι ἀπὸ τοὺς 30 μαθητὲς τοῦ χωριοῦ οἱ περισσότεροι ἀπουσιάζουν “ἐπειδὴ πάσχουν ἀπὸ καταρροάς, βραχίτας καὶ ἄλλας πρὸς τούτοις ἀσθενείας” (Ἰω. Ξενάκης (Φόδελε) πρὸς ΔΤΗ, 23 Μαΐου /4 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5)).

82. Ν. Στ. Νικολετάκης (Πόμπια), “Ἐξαμηνιαίος ἐλεγχος τῆς σχολῆς τοῦ χωρίου Βόμπιας Καινουρίου”, 9/21 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/166-171.

83. Μ. Σιββάκης πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/303· Μύρων Παπαδάκης (Βοῦτες) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-95/25· Β. Ἀ. Καρυοφύλλης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-95/ 52· Γεω. Πιθαράκης (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Δεκ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-114/186· ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους τῶν σχολειῶν περιφερειῶν τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἀρ. 829, 1/13 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-94/33.

84. Ἀντ. Ἀποστολίδης (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 22 Ὀκτ./3 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 856. Βλ. καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, “Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη τοῦ 1870”, *Πεπραγμένα τοῦ Ζ’ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1991, τ. Γ’ 1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 124-125.

85. Ζ. Πασχαλίδης πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ./8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/1013· Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ./1 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 485.

Ἀνασταλτικά γιὰ τὴ φοίτηση λειτουργεῖ καὶ ἡ ἀπογοήτευση τῶν γονέων ὅταν ἀποδεικνύεται ἀστήρικτη ἡ οὐτοπική τους ἐντύπωση ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι ὑπόθεση βραχύχρονη: θέμα ἑξὶ μηνῶν γιὰ νὰ μάθει τὸ παιδί νὰ γράφει, ὅπως εἶχε προσδιορίσει κάποιος ἀπὸ αὐτούς. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὑπολόγιζαν, ἄλλο παιδί θὰ τὸ ἔστελναν στὸ σκαπέτι, ἄλλο νὰ πιάσει δουλειά⁸⁶. Ὅμως, γίνεται φανερό ὅτι ὄχι μόνο ἡ μόρφωση καθ'ἑαυτὴν ἀπαιτεῖ χρόνο καὶ συστηματικὴ προσπάθεια, ἀλλὰ καὶ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ χωρικοὶ τὴν ὑπονομεύουν διακόπτοντας διαρκῶς τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους. Ἡ διαφορὰ στὴν ἐπίδοση ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς ποὺ παρακολουθοῦσαν τακτικὰ καὶ στοὺς ἄλλους ποὺ δὲν τὸ ἔκαναν δημιουργεῖ αὐτόματα μία παιδεία δύο ταχυτήτων καί, ἀποθαρρύνοντας γονεῖς καὶ παιδιά, λειτουργεῖ, ψυχολογικὰ καὶ στὴν πρακτικὴ τῆς ἐφαρμογῆς, ὡς μία ἐπιπρόσθετη τροχοπέδη⁸⁷.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ δασκάλου παίζει ἀναμφισβήτητα πρωταρχικὸ ρόλο στὸ νὰ προσελκύσει στὸ σχολεῖο ἢ νὰ ἀπωθήσει ἀπὸ αὐτό. Πολλοὶ μαρτυρεῖται ὅτι εἶναι οἱ γονεῖς ποὺ ἀποσύρουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὸ σχολεῖο σὰν ἀποδοκιμασία πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου⁸⁸. Ἡ σημασία ποὺ ἔχει τὸ θέμα γιὰ τὴν ἐπιτόπια κοινότητα ἐκδηλώνεται μὲ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ αὐτὴ δείχνει γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ τοποθετεῖται⁸⁹, ὅπως καὶ μὲ τὶς ἀντιδικίες τῆς μὲ τὶς κεντρικὲς δημογεροντίες ὅταν τυχὸν διορίσουν ἄτομα μὴ ἀρεστὰ ἢ ἀπομακρύνουν ἄτομα ἀρεστὰ σὲ αὐτήν.

Ἡ ἀμέλεια τοῦ δασκάλου, οἱ βαρεῖες σωματικὲς ποινές, οἱ «ὑπὲρ τὸ δέον ραβδισμοί» ἀποξενώνουν τοὺς γονεῖς⁹⁰. Χωρὶς νὰ λησμονοῦμε βέβαια ἀπὸ

86. Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. / 12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/ 108.

87. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Μαρτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 162- 163.

88. Βλ. π.χ. Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 263-266· Ἀ. Ν. Τσακιράκης, Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186· Νικ. Κοτσιφάκης κ.ἄ. (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 309· Ἐφοροί, ἐφημέριοι κλπ. (Χάρακας) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-74/ 364· Ἐμμ. Λιμπρίτης (Ἅγιος Θωμᾶς) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Σεπτ. 1877: κα 2-123/ 282.

89. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, ὁ.π., σσ. 126-128. Ἦδη ἔχομε παρακολουθήσει πόσο ἐνδιαφέρει τὴν ἐπιτόπια κοινότητα ἡ προηγούμενη γνωριμία μὲ τὸ δάσκαλο, καὶ εἰ δυνατόν ἡ ἐντοπιότητά του. Σχετικὰ βλ. πιὸ πάνω, σσ. 94-95.

90. Ἐφοροί (Ἀβδού) πρὸς Ἐμμ. Ξανθουδίδη (Ἡράκλειο), 16/ 28 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3 / 382. Βλ. καὶ Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, χ.χ. [1880]: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 384.

Γιὰ αὐστηρότητα καὶ κακὴ συμπεριφορὰ καταγγέλλεται ὁ δάσκαλος τοῦ σχολείου ποὺ λειτουργεῖ στὴ Μονὴ Θεολόγου στὴν Ἀνώπολη, ὁ ὁποῖος διώχνει ἐξαιτίας ἀσήμαντων ἀφορμῶν μαθητὲς καὶ ἀρνεῖται νὰ τοὺς δεχθεῖ πίσω, παρὰ τὶς παρακλήσεις τῶν γονέων

τὴ λογοτεχνία τὸν Ἰωάννη Κονδυλάκη, τοῦ ὁποῖου ὁ ἥρωας Πατούχας παίρνει τὰ βουνὰ γιατί φοβᾶται τὸ δάσκαλό του, ἃς παρατηρήσουμε ὅτι ἡ αὐστηρότητα τοῦ δασκάλου σὲ λίγες συγκριτικὰ περιπτώσεις κατονομάζεται στὶς ἀρχεακὲς μαρτυρίες ὡς ἀποτρεπτικὸς λόγος γιὰ τὴ φοίτηση. Δίπλα στὴν ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα, δίπλα δηλ. σὲ μία κατάσταση ποὺ τείνει πρὸς τὰ ἄκρα, ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὴν, παραμονεύει ἡ ὑπερβολὴ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ μύθου: ὁ ἀντικατοπτρισμὸς, ἡ προβολὴ τῆς στὴ σφαῖρα τοῦ φανταστικοῦ. Ἡ κοινωνία, ἀμαθὴς, ἀσυνήθιστη στὸ λογικὸ ἔλεγχο, εὐφάνταστη, δέχεται μὲ περισσὴ εὐκολία σὰν ἀλήθεια πράγματα ἀνυπόστατα, προλήψεις, δικαιολογίες καὶ διαδόσεις. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸν ἰσχυρισμὸ ποὺ προβάλλουν τὰ παιδιὰ στὸ Τυμπάκι γιὰ νὰ μὴν πᾶνε στὸ σχολεῖο, ὅτι ὁ δάσκαλος τὰ ποτίζει σιναπόσπορο καὶ τὰ δέρνει ἀνηλεῶς⁹¹.

Πολλὲς εἶναι οἱ πτυχὲς τῆς διδασκαλικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπηρεάσουν ἀρνητικὰ τὴν προσέλευση. Νεαροὶ καὶ ἄπειροι εἶναι οἱ δάσκαλοι στὴν πλειονότητά τους τὰ χρόνια ποὺ ἐδῶ ἐξετάζουμε. Φυσικὸ εἶναι λοιπὸν νὰ ἐγείρονται παράπονα ἀπὸ τοὺς κατ'οἶκους καὶ “ἐνεκεν ἀδεξιότητος τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι αὐτοὺς”⁹². Συμβαίνει ἐπιπλέον οἱ ἀφορμὲς ποὺ δίδονται νὰ εἶναι, ὄχι σπάνια, σοβαρότερες ἀπὸ ἀπλὴ ἀδεξιό-

τους. Ἀποτέλεσμα, νὰ μὴ σημειώνεται ἡ παραμικρὴ πρόοδος καὶ νὰ ἀποσύρουν οἱ γονεῖς τὰ παιδιὰ τους ὀριστικὰ ἢ κατὰ διαστήματα. Φταῖνε καὶ οἱ γονεῖς, παραδέχονται οἱ καταγγέλλοντες, ἀλλὰ καὶ ὁ δάσκαλος, “διότι δέν ἡξεύρει ὅπως διόλου τὸν τρόπον τοῦ διδασκάλου”. Ζητεῖται λοιπὸν ἡ μετὰθεσί του (Δημογέροντες (Ἀνατολή, Καινούριο Χωριό, Γάλυπε) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-86 / 52-53).

Ἄν δοῦμε τῶρα τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δασκάλου, γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ γενικὴ ἀταξία ποὺ ἐπικρατεῖ διευκολύνει τὴν ἐκτροπὴ στὴν ὑπερβολή. “Τοῦτο μόνον λέγω,” ἀναφέρει ὁ Κ. Μεταξάκης ἀπὸ τὰ Βορρίζα, “ὅτι ἀντὶ διδάσκαλος ἔγεινα ξυλοφόρος, καὶ πολλάκις ἀναγκάζομαι ἀπὸ τινες περιστάσεις ἵνα ἐγκαταλείψω τελείως τοιαύτην θέσιν, καθ’ ὅτι οὐδεμίαν ὠφέλειαν βλέπω ἢ πρόοδόν τινα εἰς τοὺς καταβαλλομένους ὑπ’ ἐμοῦ ματαίους κόπους” (πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Ἀπρ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-81/4).

91. Ἄ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186. Ἀνάμεσα στὶς συμπληγάδες τοῦ μύθου καὶ τῆς πραγματικότητας μὲ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ αὐτὴ συνεπάγεται, ἡ θέση ἰσχύος ποὺ θεωρητικὰ κατέχει ὁ δάσκαλος μπορεῖ κάλλιστα νὰ μεταπέσει σὲ μία θέση ἀδυναμίας. “Μετ’ ἀπορίας ἡμῶν μεγάλης”, ὁμολογοῦν οἱ ἐξεταστὲς τοῦ σχολείου στὰ Πιτσίδια τὸ 1874, “εἶδομεν τὸν διδάσκαλον εἰς τὰς ἀγυῖας τοῦ χωρίου περιφερόμενον νὰ συνάξῃ τοὺς μαθητὰς του ἱκετευτικῶς καὶ μετὰ θωπειῶν, καλῶν αὐτοὺς εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν ἐξετάσεων” (Μ. Κοιλιαράκης, Μ. Στεφαννάκης, Γ. Στεφανίδης (Πετροκεφάλι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. /6 Σεπτ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-121/95-96).

92. Ἄ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, ὑποσ. 90. Γιὰ τὴν ἡλικία τῶν δασκάλων βλ. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, ὁ.π., σσ. 121-122, 125-126.

τητα. Για δύο μήνες π.χ. ο δάσκαλος του Ἁγίου Βασιλείου κρατούσε τὸ σχολεῖο κλειστό, ἀναφέρουν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ τὸ 1872. Δὲν φρόντιζε γιὰ τὰ παιδιά τους “καὶ δὲν ἐχαιρούμεσθον περὶ τὴν σπουδὴν αὐτῶν, ἀλλὰ ἐφέρνονταν ἡς ἡμᾶς ὥς ἓνα παιδὴ μικρόν καὶ τρελόν διόλου δια τούτον εἰς ἀπάντησιν σας λέγομεν ὅτι τῶν διόξαμεν ἐνεκα δια τὰς ἀταξίας τὰς ὁποίας ἐκαμνεν καὶ δὲν ὑποφέρναμεν παντελῶς αὐτῶν.” Ζητοῦν λοιπὸν νὰ ἀντικατασταθεῖ τὸ ταχύτερο, γιὰ νὰ μὴν ἀμελοῦν τὰ παιδιά τους τὰ γράμματα ἀκόμη περισσότερο⁹³.

Μὲ ἄγρυπνο μάτι παρακολουθοῦν οἱ δημογεροντίες τὴν πολιτεία τοῦ δασκάλου καὶ εἶναι ἐτοιμὲς νὰ ἐπιληφθοῦν ἄμεσα σὲ περιπτώσεις παρεκτροπῆς, ἔχοντας πλήρη συναίσθηση τοῦ πόσο σημαντικό εἶναι νὰ μὴν δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι οἱ διδάσκοντες δικαιολογημένα παράπονα στὶς κοινότητες ὅπου ὑπηρετοῦν. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου δὲ διστάζει νὰ φθάσει μέχρι τὴν ἀπόλυση⁹⁴: “διότι δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ ἀνεχθῇ δι’ οὐδένα λόγον τοιαύτην διαγωγὴν οἰουδήποτε διδασκάλου, καθ’ ὅσον προστριβεῖ μᾶλλον εἰς τὰ ἄτομα τῶν διδασκάλων οἵτινες ἐκλήθησαν ἵνα ἠθικοποιήσωσι καὶ διανοητικῶς ἀναπτύξωσιν τὴν νεολαίαν τῆς πατρίδος, οὐχὶ δὲ νὰ μεταδώσωσι μίσος καὶ ψυχρότητα εἰς τὰς ἀγνὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν καὶ τοὺς γονεῖς αὐτῶν νὰ καταστήσωσιν ἐπὶ μᾶλλον φυγομαθεῖς καὶ μὴ εἰρηνοφίλους”⁹⁵.

Ὅπως ὁποῦτε, καὶ παρὰ τὴ στενὴ παρακολούθησιν τοῦ δημοσίου αἰσθημάτων, ἡ ἐκτροπὴ τῶν σχέσεων ἀποβαίνει φαινόμενο ἀρκετὰ συνηθισμένο. Στὸ Χάρακα, τὸ 1876, ὁ δάσκαλος Ν. Χριστινίδης ἐξυβρίζεται ἀπὸ ἓναν κάτοικο τοῦ χωριοῦ, ραβδίζεται στὸ χεῖρ ἀπὸ ἓναν ἄλλο, ἐνῶ ἓνας τρίτος παρακινεῖ τοὺς γονεῖς νὰ μὴν πληρώσουν τὸ μηνιαῖο του καὶ νὰ μὴ στείλουν τὰ παιδιά τους στὶς ἐξετάσεις. Ὁ δάσκαλος ἀναγκάζεται νὰ κλείσει τὸ σχολεῖο, ποὺ ἔτσι κι ἄλλιῶς, χάρις στὶς συμβουλές τῶν γονέων, παρέμενε χωρὶς μαθητές⁹⁶.

Ὁ δάσκαλος τοῦ Κρουσώνα παραπονεῖται στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου γιὰ τοὺς “ἐξ ἀβελτηρίας ἐκρῦθμῶς πάντῃ διατελοῦντας” κατοίκους

93. Δημογέροντες (Ἁγίος Βασίλειος) πρὸς Χερρονήσου Τιμόθεο (Ἡράκλειο), 4/16 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872.

94. Μὲ ἀπόλυση τιμωρεῖ, γιὰ παράδειγμα, τὸ δάσκαλο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, λαμβάνοντας ἀπολύτως σοβαρὰ ὑπόψη τῆς τὴν παραπάνω καταγγελία ἐναντίον του (Δημογέροντες καὶ ἑφοροὶ (Ἁγίος Βασίλειος καὶ Χουδέτσι) πρὸς ΔΤΗ, 2/ 14 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Ἁγίος Βασίλειος), ἀρ. 129,11/23 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872).

95. ΔΤΗ πρὸς Ἑμμ. Λιμπρίτη (Πλώρα), ἀρ. 323, 25 Φεβρ./8 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/517.

96. Ἑμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰουλ. /9 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ: κα 2.4-3/82-84· Ν. Χριστινίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰουλ. /9 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ. κα 2-109/437.

τοῦ χωριοῦ ὅπου ὑπηρετεῖ: “Τὸ ὅτι δὲ κλέβουν τοὺς χιτῶνας μου καὶ τὰ ἐνδύματα τοῦ παιδιοῦ μου ἀπὸ τὴν ἀπλώστραν ἀπέναντι καὶ πλησίον τῆς θύρας τῆς κατοικίας μου κειμένην, ἐν ροπῇ ὀφθαλμοῦ, δὲν κρίνω περισσὸν νὰ σᾶς εἴπω. Μικρὰ πράγματα εἶναι ταῦτα πρὸς ἑκθεσιν, ἀλλ’ εἰς ἐμὲ μεγάλα διὰ λόγους πολλοὺς καὶ γνωστούς σας”. Ὅχι μόνο τυρί, ἀναφέρει, ἀλλὰ καὶ μία ὀκά λάδι γυρεύει μόνος του μὲ τὸ λαδικὸ στὸ χέρι, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ προμηθευθεῖ ἀπὸ ἓνα τόσο μεγάλο χωριό, ὡς δάσκαλός τους, καὶ ἀδυνατώντας νὰ τὸ συγκεντρώσει καταφεύγει στὰ γειτονικά χωριά. Μὰ καὶ τὸ εὐαγγέλιο νὰ μεταχειρισθεῖ κανεῖς, παρατηρεῖ, ἢ καὶ ὁ μεγαλύτερος κόλακας νὰ εἶναι, καὶ πάλι δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς φέρει σὲ σκοπὸ ἀγαθὸ καὶ βελτίωση⁹⁷.

Ὡς πρὸς τίς ἀπόψεις τῶν κατοίκων τοῦ Κρουσῶνα γιὰ τὸ δάσκαλό τους; “Ὅλως ἀμελῶν τὰ χρέη καὶ καθήκοντα αὐτοῦ ἀφ’ ἑνός, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἐξυβρίζων καὶ περιφρονῶν ἡμᾶς καθ’ ἑκάστην, βαρβάρους καὶ χονδροκεφάλους ἀποκαλῶν ἡμᾶς, καὶ πλείστας ἄλλας ὕβρεις ἀποτείνων ἡμῖν καὶ οὐκ ὀλίγας ἄλλας ἀπεριγράπτους προλήψεις περιβεβλημένος ὢν, οὐδόλως παρ’ ἡμῖν δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ μετέλθῃ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ τῆς διδασκαλίας, ἐπειδὴ ἔνεκα τῶν τοιούτων προλήψεων τοῦ ἀναμιφθόλως ὀλέθριόν τι γενήσεται ἐν τῷ χωρίῳ ἡμῶν”⁹⁸. Μὲ ἀφορμὴ τὸ δάσκαλο καὶ τὰ γράμματα, στοιχεῖα πολιτισμικά, ἀλλὰ μὲ αἰτία πραγματική, κατὰ τὰ φαινόμενα, τὴν ἀδικὴ συμπεριφορὰ τοῦ καὶ τὸν ἑγωισμό τοῦ ποὺ θίγεται, προσβολὴ ἀξιεπείραστη σὲ μία κοινωνία μὲ ἀσχαϊκὲς δομὲς καὶ ἀρχὲς ἀπόλυτες, ἀπειλεῖται βία καὶ σκοτωμός: “ὀλέθριόν τι”. Στὴν ἀφήγησή μας ἡ βία θὰ ἐπανέλθῃ ξανά. Εἶναι κάτι τὸ τόσο καθημερινὸ ὥστε ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ πολλὰ· ἡ παρέκκλιση πρὸς αὐτὴν εἶναι εὐκόλη.

Ἀποτέλεσμα τῆς παραπάνω ρήξης στὸν Κρουσῶνα εἶναι ὅτι οἱ κάτοικοι ἐμφανίζονται νὰ ἰσχυρίζονται πῶς ἡ Διοίκηση, ὁ Μητροπολίτης καὶ τὸ σχολεῖο τὸ ἴδιο τοὺς κατατρέχουν, καὶ φέρονται “βλασφημοῦντες τὴν ὥραν καθ’ ἣν ἐπεφορτίσθησαν τὸ ἔργον τοῦτο τῶν σχολείων...”⁹⁹. Εἶναι ἡ μόνη ξεκάθαρα ἀρνητικὴ ἀναφορὰ τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ποὺ ἐντοπίστηκε. Ἄς σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι τὸ σχόλιο προέρχεται ἀπὸ μία προβληματικὴ προσωπικότητα δασκάλου.

Παρακολουθήσαμε μέχρι ἐδῶ ἐντάσεις στὶς σχέσεις δασκάλου καὶ μαθητῶν ἢ γονέων, τῶν τελευταίων λαμβανομένων ὡς σῶμα, ὡς ἐνιαῖο μέτωπο, συλλογικά, οἱ ὁποῖες ἐπενεργοῦν ἀποτρεπτικὰ στὴ φοίτηση. Παράλληλα

97. Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰουλ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-73/590.

98. Ἐφοροὶ καὶ δημογέροντες (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 31 Αὐγ. /12 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-73/ 589.

99. Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰουλ. 1873.

ὅμως, τὸ σχολεῖο καὶ ἡ φοίτηση σὲ αὐτὸ καταγράφουν μὲ εὐαισθησία τοὺς ὅποιους κραδασμοὺς τῆς γύρω ἀτμόσφαιρας. Ἡ διάσπαση, λ.χ., τῆς κοινωνίας ἐνὸς χωριοῦ σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα, ἡ ἔνταση στὶς σχέσεις μέρους τῶν κατοίκων μὲ τὶς ἐκπαιδευτικὲς τοὺς ἀρχές ἢ τῶν κατοίκων ἀναμεταξύ τους, ἀντανακλοῦν αὐτόματα στὴ σχολικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐπηρεάζουν ἀρνητικά.

Ἡ διαταραχὴ τῶν σχέσεων τῶν κατοίκων ἀναμεταξύ τους προκαλεῖται ἀπὸ ποικίλες αἰτίες. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς συγκαταλέγεται καὶ ἡ διαφωνία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου: περίπτωση ποὺ ἀνακύπτει ὄχι σπάνια καὶ ποὺ γιὰ ὀρισμένα χωριά ἀποτελεῖ ἐνδημικὸ φαινόμενο. Εἶναι πιθανὸν ὁ δάσκαλος, μὲ τὶς ἐνέργειές του, νὰ προστεθεῖ ὡς μία νέα αἰτία προστριβῆς σὲ ἓνα ὑπόστρωμα διαφορῶν ποὺ προϋπάρχουν. Ἐπίσης εἶναι πιθανὸν νὰ κληθεῖ νὰ διαδραματίσει αὐτὸν τὸ ρόλο χωρὶς νὰ δώσει ὁ ἴδιος ἀφορμὴ, ὅποτε ἡ ἀναστάτωση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐπιφαινόμενο καὶ ὄχι ὡς αἷτιο. Ἡ διαφωνία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου ἐνδέχεται νὰ ὑποκρύπτει ἓνα ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα. Στὶς περιπτώσεις ὥστόσο ποὺ χαρακτηρίζει ἐνδημικὰ ὀρισμένα μέρη, προδίδει τὴ λειτουργία ἀντιμαχόμενων ὁμάδων στὸ χωριό.

Ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μὲ τὰ γεγονότα παρατηρητὲς οἱ “κομματισμοὶ” τῶν σχολείων, ὅρος μὲ τὸν ὁποῖο νοοῦνται τὰ ἀρνητικὰ παρεπόμενα ἀπὸ τὶς ἀμφίδρομες σχέσεις μεταξὺ γονέων ἢ κατοίκων γενικά, μαθητῶν καὶ δασκάλου, θεωροῦνται ὡς δεδομένοι. Ἐπίσης, ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους γιὰ τὴν κακολειτουργία τῶν σχολείων¹⁰⁰. Πέρα ἀπὸ τὴ βλάβη ποὺ οἱ κομματισμοὶ προκαλοῦν στὴ σχολικὴ ζωὴ, καὶ ἀπὸ τὴν πικρία ποὺ προξενοῦν στὶς ἐκπαιδευτικὲς ἀρχές, ἃς συγκρατήσουμε παράλληλα ἓνα ἄλλο στοιχεῖο: τὴν ἔνταση τῆς ἀντιπαλότητας μεταξὺ ρευστῶν σχηματισμῶν ἢ καὶ ἤδη διαμορφωμένων παρατάξεων ἢ ὁποῖα παρατηρεῖται στὸ κύτταρο αὐτὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ χωριό, καὶ ἴσως κατ’ ἐξοχὴν τὸ ἀπομονωμένο χωριό, σὲ χρόνια μάλιστα ὅπου ἡ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση ἀκόμη δὲν ἔχει εἰσχωρήσει στὸ προσκήνιο.

Ἐπιστρέφοντας στὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν ὅταν τὸ σχολεῖο ἐγκαθίσταται σὲ περιβάλλον διαιρεμένο, ἃς παρακολουθήσουμε ἀπὸ κοντὰ τὰ

100. “Ὅτε τὴν ἡμετέραν ἐντολὴν ἀνελαμβάνομεν”, ἐπισημαίνουν δύο ἀντιπρόσωποι τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς ἐξετάσεις ἐπαρχιακῶν σχολείων, “ἀρκούντως ἐγνωρίζομεν ἐκ προηγουμένης δοκιμασίας οὐχὶ τόσον τοὺς κόπους ὅσον τὰς πικρίας ἃς ἐμέλλομεν νὰ ὑποστῶμεν ἀφ’ ἐνὸς μὲν διὰ τοὺς κομματισμοὺς ἐκάστης σχολῆς, ἀφ’ ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως διὰ τὴν κακίστην, συνεπῶς ἴσως τούτων, καὶ παραλελυμένην κατάστασιν τῶν σχολείων ἡμῶν” (Ἀν. Τσακιράκης καὶ Μ. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876).

ὅσα σχηματικὰ προαναφέραμε. Παράδειγμα μετατόπισης τῶν ἀντιθέσεων τοῦ ἐγχωρίου περιβάλλοντος στὸ δάσκαλο μᾶς δίδει ἡ περίπτωση τῆς Σίβας, ὅπου τὸ 1871 μαρτυρεῖται ὅτι τὸ σχολεῖο δὲν βρίσκεται σὲ ἀνθηρὴ κατάσταση καὶ ἓνας βασικὸς λόγος γι' αὐτὸ εἶναι “ἐνεκα τῶν ὑπαρχουσῶν μεταξὺ τῶν κατοίκων ἀντιπαθειῶν, ὡς ἐπρόφθασα νὰ ἐννοήσω, αἰτινες, εἰρήσθω, εἶναι τοσαῦται ὥστε καὶ αὐτὰ τὰ τέκνα των ἀποτρέπουσιν ἀπὸ τοῦ νὰ φοιτῶσιν εἰς τὴν Σχολήν”, ἀναφέρει ὁ ἐλληνοδιδάσκαλος Ἡρακλείου Ἀμβρόσιος Κασσάρας¹⁰¹.

Ὡς πρὸς τὰ χωριὰ ὅπου οἱ ἐνδοκοινοτικὲς ἐντάσεις εἶναι φαινόμενο ἐνδημικόν, χρόνο μετὸ χρόνο παρακολουθοῦμε τὶς ἐριδες αὐτὲς νὰ μεταφέρονται κυρίως στὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου. Παράδειγμα, τὸ χωριὸ τῆς Μεσαρᾶς Πιτσιδία. Δύο ὁμάδες, παρατάξεις θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεῖς, ἀντιμάχονται ἡ μία τὴν ἄλλη μετὰ μεγάλη ὀξύτητα. Θέμα στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ παραμονὴ ἢ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ δασκάλου. Ἡ παράταξη ποὺ ζητεῖ νὰ φύγει ὁ δάσκαλος παραγγέλλει στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου: “καὶ ξάσας ὦτῃ θέλετε κάμετε καὶ τό... [κρίμα;] ἵνε ἐδικῶ σας καὶ θὰ σὺνταχθῶνε καὶ ξάσας”¹⁰². Καὶ πάλι, ἡ ἴδια εὐκολία προσφυγῆς στὴ βία, μετὰ ἀφορμὴ τὰ σχολικὰ πράγματα¹⁰³.

101. Ἀρχιμανδρίτης Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Αὐγ. 1871: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1871. Στὸ ἴδιο χωριό, τῇ Μεσαρᾷ Σίβᾳ, ὁ δάσκαλος Μένιος Στεφαννάκης παραπονεῖται τὸ 1874 ὅτι παρὰ τὶς προσπάθειες ποὺ καταβάλλει οἱ κάτοικοι δὲν ἀνταποκρίνονται. Ἡ αἰτία, κατ' αὐτόν, ἐντοπίζεται στὸ ὅτι διχονοοῦν καὶ ἀρνοῦνται νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τὶς ἐλλείψεις (Μ. Στεφαννάκης (Μεσαρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Μαρτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/132). Ἐξάλλου, στὸ χωριὸ Καστέλι ὁ δάσκαλος ποὺ στέλνεται γιὰ νὰ ἀναλάβει καθήκοντα ζητεῖ μετάθεση, γιὰτὶ οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ εἶναι διαιρεμένοι καὶ δὲν θέλουν κατὰ κανένα τρόπο νὰ τὸν δεχθοῦν (Μιχ. Ἀνδρουλάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 25 Φεβρ. /9 Μαρτ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 37).

102. Φρ. Πελαδάκης κ.ἄ. (18 ὑπογραφές: Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/319-320. Ἀπόφαση ὅλων τους εἶναι νὰ διώξουν τὸ δάσκαλο διὰ τῆς βίας, ἐπαναλαμβάνουν λίγες μέρες μετὰ, καὶ γιὰ νὰ μὴ συμβεῖ κάτι ἐκτὸς νόμου κάνουν ἐκκλήση στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ τὸν ἀπομακρύνει. Γιατί, στὴν ἀντίθετη περίπτωση, οἱ συνέπειες θὰ βαρύνουν ἐκείνην πλέον. Ὁ ἐκβιασμός εἶναι ἄμεσος. Ἡ ἀντίπαλη μερίδα ἀντιτείνει ὅτι τοῦτο τὸ θεωρεῖ ἄδικο, καὶ ὅτι δὲν θὰ παύσουν ἔτσι οἱ ἀναμεταξύ τους διχόνοιες καὶ ἡ διαίρεση τοῦ χωριοῦ σὲ δύο κόμματα (Ἐφοροὶ καὶ δημογέροντες (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 11/ 23 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 490· Ἐφοροὶ, δημογέροντες κ.ἄ. (25 ὑπογραφές: Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 17/ 29 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-99/684-685).

103. Πβλ. πρὸ πάντων, σσ. 93-94, 106-107. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀκριβῶς τὸν προηγούμενο χρόνο, τὸ 1874, καὶ μετὰ ἄλλο πρόσωπο δασκάλου, τὸν Ἑμμ. Λιμπρίτη, εἶχαν σημειωθεῖ παρόμοια ἐπεισόδια. Ὁ Λιμπρίτης εἶχε καταγγελεῖ ὅτι διήρесе τὸ χωριὸ καὶ ὅτι μετὰ τὴ συμπεριφορὰ του ἀπομάκρυνε ὀρισμένους μαθητὲς ἀπὸ τὸ σχολεῖο, τοὺς ὁποίους μάλιστα δὲν τοὺς δεχόταν οὔτε στὴν ἐκκλησία “καὶ θαναγγαστοῦ εἰ γόνους τῶν πεδίων νὰ γένη μέγαλον κακὸν μέσα εἰς τὴν ἐκκλίσια” (Οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 29 Σεπτ./10 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-86/325).

Στὸ ἀναμεταξὺ ὁ δάσκαλος, ἔχοντας μείνει μόνος του, καθημερινὰ προσκαλεῖ μὲ τὸ κουδούνι τοὺς μαθητὲς στὸ σχολεῖο· κανένας ὁμῶς δὲν προσέρχεται. Περνᾷ ὁ καιρὸς, τὸ ζήτημα τραβᾷ σὲ μάκρος καὶ ἡ παράταξη αὐτὴ ἀπευθύνεται ξανά στὸ Μητροπολίτη καὶ στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὡς ποιμενάρχῃ τους καὶ ὡς ἀρχὴ προϊσταμένη τῆς ἐκπαίδευσης, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ αἶτημα νὰ διοριστεῖ νέος δάσκαλος γιὰ νὰ μὴν ξοδεύονται τὰ χρήματα ἄδικα “καὶ ἔστω εἰς βάρος σας ἡ ὀπισθοδρομικὴ τῆς παιδείας”¹⁰⁴. Μετὰ τὴν ἀπειλὴ τῶν σκοτωμῶν ὑποχωροῦμε πρὸς τὴν ὀπισθοδρομικὴ τῶν φώτων, ἐνῶ ἡ εὐθύνη μετατίθεται μὲ περισσὴ εὐκολία σὲ ἄλλον.

Ἀπορημένος παρατηρεῖ τὰ συμβαίνοντα ὁ ἰδρυτὴς καὶ χορηγὸς τῆς σχολῆς Ἐμμ. Σπινθάκης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει:

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἐκείνου δι’ αἰτίας ὅλως ἀκαταλήπτους εἰς ἐμὲ διηρέθησαν ἀπὸ τινος καιροῦ εἰς δύο κόμματα, ἐρίζουσι μεταξύ των καὶ διαπληκτίζονται ὡς νὰ ἔχουν νὰ μοιράσουν θησαυρούς, καὶ διὰ τῶν ἐρίδων καὶ διαιρέσεων αὐτῶν καταστρέφουν τὸν πραγματικὸν θησαυρόν, τὸν ἐκ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν τέκνων των, ρίπτοντες οὕτως αὐτὰ εἰς τὸ σκότος καὶ τὴν ἀμάθειαν¹⁰⁵.

Ἀντίδραση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ γράμματα παρακολογήσαμε πιὸ πάνω, ὅταν οἱ κάτοικοι τοῦ Κρουσώνα ἐμφανίστηκαν νὰ βλασφημοῦν, ἀπὸ ἀγανάκτηση, τὴν ὥρᾳ κατὰ τὴν ὁποία ἐπιφορτίστηκαν τὸ ἔργο τῶν σχολείων¹⁰⁶. Ἡ περίπτωσή τους θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ στὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς ἐμπάθειας ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ μία σχέση ποὺ δὲν εὐδοώθηκε, καὶ ἡ ὁποία ἐμπάθεια μεταφέρεται αὐτόματα καὶ στὸ θεσμὸ ποὺ ὁ δάσκαλος ἐκπροσωπεῖ· ὅχι ὡς ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίας τῶν γραμμάτων ἢ πολὺ περισσότερο ὡς ἀντίσταση ἀπέναντί τους. Μία ἀδιαμφισβήτητη περίπτωση ἀντίστασης προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές. Ἡ ἀντίδραση, στὴν περίπτωση αὐτή, προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἄτομο ἐγγράμματο, ἓναν ἱερωμένο, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τὴν ἀξία τῆς μόρφωσης. Πρόκειται γιὰ τὸν ἱερομόναχο τῆς μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν

104. Δημογέροντες, ἔφοροι κ.ἄ. (53 ὑπογραφές: Πιτσιδία) πρὸς Μητροπολίτη καὶ ΔΤΗ, 9/21 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2-99/369. Νοέμβριο τοῦ 1875 ἐπεμβαίνει καὶ ὁ Τοῦρκος ἐπαρχὸς Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσης στὴν ὑπόθεση. Ἀναφέρει στὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου τὴ διαίρεση τῶν κατοίκων σὲ δύο “κόμματα” καὶ τὴν ἀναποτελεσματικὴ ἐπέμβαση τῆς Δημογεροντίας, τοῦ μεταφέρει τὸ φόβο του μήπως γίνῃ κάποιο κακό, καὶ ζητεῖ τὴν μεσολάβησή του προκειμένου νὰ μεταθέσει ἡ Δημογεροντία τὸ δάσκαλο γρήγορα (Μεχμέτ Ρεοῦφ Μπέης πρὸς Διοικητὴ Ἡρακλείου, μετάφραση, 2/14 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-101/26).

105. Ἐμμ. Σπινθάκης (Ἀλεξάνδρεια) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Φεβρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/ 641. Βλ. καὶ Ἐμμ. Σπινθάκης πρὸς ἀγαπητοὺς συμπατριώτας (Πιτσιδία), 12/24 Φεβρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/642.

106. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 107.

Ἀνώπολη, κατόπιν Ἡγούμενο Σαββατιανῶν, Νέστορα Βενέρη, πού ἀποτρέπει τὰ παιδιά ἀπὸ τὸ νὰ μάθουν γράμματα¹⁰⁷. Ἄν δὲν εἶναι συμπτωματικὸ καὶ χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς, εἶναι τὸ μοναδικὸ δείγμα ἀντίδρασης πού ἐστιάζεται στὰ γράμματα καθ' ἑαυτὰ καὶ φέρει τὴ χροιά τοῦ σκοταδισμοῦ.

Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ζυμώσεις καὶ τὴ διαπάλη παγιώνεται βαθμιαία, ὡς μία ἐξέλιξη συνηθισμένη, ἡ εἰκόνα τοῦ χωριοῦ πού ἀρχικὰ εἶχε ἐπιμένει νὰ ἀποκτήσει ἓνα σχολεῖο καὶ εἶχε ὑποσχεθεῖ νὰ συμμετέχει στὴ μισθοδοσία τοῦ δασκάλου ἀλλὰ καθ' ὁδὸν δείχνεται ἀπρόθυμο νὰ ἐκπληρώσει τὸ δικό του μέρος τῆς συμφωνίας, ἀφήνει τὸ δάσκαλο ἀπλήρωτο ἀναγκάζοντάς τον νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση του, ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ τιμήσει μὲ τὴν παρουσία του τὶς δημόσιες ἐξετάσεις, καὶ τελικὰ ἀποσύρει τὰ λίγα παιδιά πού στέλνει ἀπὸ τὸ σχολεῖο¹⁰⁸. Συνηθισμένη θὰ γίνεи καὶ ἡ εἰκόνα τῆς μισοτελειωμένης οἰκοδομῆς τοῦ σχολείου πού ἡ κοινότητα ἀμελεῖ ἢ ἀρνεῖται νὰ ἀποπερατώσει, τῆς στέγης πού στάζει κάνοντας τὸ κτίριο ἀκατοίκητο, τῶν παραθύρων χωρὶς τζάμια, τῶν πινάκων χωρὶς σανίδια καὶ τῶν ἐτοιμόρροπων θρανίων.

Ἔτσι, ἀπέναντι στὴν “ἀφιλομουσία” τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ἀδιαφορία του δηλ. ἀπέναντι στοῦ σχολικοῦ ἔργο καὶ τὴν ἀποχή του ἀπὸ ἐνεργὸ συμμετοχὴ σὲ αὐτό, ὁ δάσκαλος τοῦ Βενεράτου ζητεῖ νὰ “παραβιάσει” ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ νὰ ἀποπερατώσουν τὸ οἰκοδόμημα πού εἶχαν ἐγκαταλείψει μὲ μόνους τοὺς τοίχους, μὴ φροντίζοντας

107. Ὁ Βενέρης πείθει πολλοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Ἀνώπολη νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ μαθήματα καὶ νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ἄλλες ἐργασίες. Ἡ ὑπόθεση καταγγέλλεται ἀπὸ τὸ δάσκαλο στὸν Ἐπίσκοπο Χερρονήσου, γίνονται ἐρευνες, ὁ Βενέρης στέλνεται Ἡγούμενος στὰ Σαββατιανά, ἡ σχολὴ προοδεύει καὶ οἱ μαθητὲς τῆς γίνονται δεκτοὶ στὴ Γ' τάξη τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Ἡρακλείου. Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βενέρη τὸ 1871 ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὅπου εἶχε στὸ μεταξὺ μεταβεῖ, οἱ μαθητὲς ἀρχίζουν καὶ πάλι νὰ φεύγουν. Ὁ δάσκαλος καταθέτει ὅτι ἄκουσε τὸν Βενέρη νὰ λέει στὸ μαθητὴ Μ. Παπαδάκη: “διατὶ νὰ ἔλθης εἰς τὴν σχολὴν, τί γράμματα θὰ μάθης καημένε, νὰ φύγης τοῦ ἔλεγε καὶ ὅσα ἄλλα τὸ ραδιοῦργον στόμα του ἐξέμεσε κατὰ τῆς προόδου τοῦ νέου, μετὰ ταῦτα τὸν παρέλαβεν εἰς τὸ κελίον τοῦ προηγουμένου ὅπου διέμενεν τότε, καὶ ὡς φαίνεται τὸν ὥρκισε ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου διὰ νὰ φυλάξῃ μυστικὸν πᾶν ὅ,τι ἤκουσεν ἀπὸ αὐτόν, καθὼς συνειθίζει νὰ πράττῃ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους μαθητάς” (Ν. Στ. Νικολετάκης (Ἐνοριακὴ Μονὴ Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου, Ἀνώπολη) πρὸς ΔΤΗ, 23 Νοεμ./5 Δεκ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Νοεμ. 1872).

108. Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἰουλ. /11 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 245-246· Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ./1 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 485. Στὴν “ἀσύγνωστον ἀδιαφορίαν” τῶν χωρικῶν, λόγῳ τῆς ὁποίας καθυστεροῦν οἱ ἐξετάσεις Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης, ἀναφέρεται ὁ ἐξεταστής Στ. Ἀλεξίου (Στ. Ἀλεξίου (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 26 Ἰουλ. /7 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Σεπτ. 1876). Βλ. καὶ Ἀθαν. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Ἰουλ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/277.

καθόλου ούτε για τη σκεπή ούτε για τα άλλα αναγκαῖα¹⁰⁹. Ὁ δάσκαλος Βουτῶν καταγγέλλει: “διαμένω ἤδη πέντε ἡμέρας, προτείνων καθ’ ἐκάστην εἰς τοὺς δημογέροντας καὶ ἐφόρους ἵνα ἐνοικειάσωσι κανὲν οἶκημα διὰ σχολεῖον καὶ ποιήσω ἑναρξιν τῆς διδασκαλίας μου. Ἀλλ’ οὔτε διὰ παρακλήσεων, οὔτε δι’ ἄλλου τινὸς εὐσχήμονος τρόπου ἠδυνήθην νὰ τοὺς καταπείσω...”¹¹⁰. Ὁ δάσκαλος Ἀγίου Βασιλείου διαμαρτύρεται γιατί οἱ τοῖχοι τοῦ σχολείου μένουν χωρὶς ἀσβέστη καὶ τὰ παράθυρα χωρὶς τζάμια¹¹¹, ἐνῶ ὁ δάσκαλος Ἀγίου Μύρωνος παραπονεῖται ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς σχολῆς σὲ πολλὰ μέρη σχηματίζει λάκκους¹¹². Κοπρόλακκοι περιβάλλουν τὸ σχολεῖο στὰ Καστελιανά, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μεταδίδεται μολυσματικὴ ἀσθένεια στὸ δάσκαλο¹¹³. Στὸ Ἀβδου ἡ βροχὴ ποὺ στάζει ἐμποδίζει καθ’ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα τὴ σχολικὴ ἐργασία¹¹⁴, ἐνῶ στὰ Πιτσίδια τὰ θρανία εἶναι ὅλα σπασμένα καὶ ριγμένα κάτω, οἱ τοῖχοι γεμάτοι τρύπες καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ σχολείου παραπέμπει μάλλον σὲ τόπο ὅπου μαζεύονται κουνέλια παρὰ μαθητές¹¹⁵.

109. Μ. Ἀνδρουλάκης (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαΐου/1 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5). Ὅς σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1872 οἱ ἐφόροι τῆς σχολῆς εἶχαν ἀρνηθεῖ νὰ ἐπιστατήσουν στὴν οἰκοδόμησίν της καὶ ἡ Δημογεροντία ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἐπαρχοῦ Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους γιὰ νὰ πείσθουν οἱ κάτοικοι νὰ ἐκλέξουν νέους ἐφόρους πρόθυμους νὰ ἀποπεραιώσουν τὸ κτερίο (ΔΤΗ πρὸς Μιχ. Κασσιμάτη, Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 25 Ὀκτ./6 Νοεμ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2-63/435-436).

110. Μ. Παπαδάκης (Βούτες) πρὸς ΔΤΗ, 20 Σεπτ./2 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/513.

111. Ἀθ. Κρασσάκης (Ἀγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1876.

112. Κ. Τσαντηράκης (Ἀγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἰουν. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Ἰουν. 1876.

113. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, ὁ.π., σ. 124.

114. Ζ. Δ. Πασχαλίδης (Ἀβδου), “Κατάλογος ὀνομαστικὸς καὶ κατὰ τάξεις τῶν μαθητῶν τῆς Δημοτικῆς Σχολῆς Ἀβδου, μετὰ σημειώσεων...”, 19/31 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209.

115. Χρ. Παπαουλάκης (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 15/27 Νοεμ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Νοεμ. 1876, (8, 9). Νικόδημος Ἱεροδιάκονος (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/57.

Ἐπιπρόσθετα σχετικὰ παραδείγματα: στὸν Κρουσῶνα ἡ ἐπιτόπια κοινότητα καθόλου δὲν φροντίζει νὰ τακτοποιήσῃ τὴ σχολή, ὁ μισθὸς τοῦ δασκάλου δὲν καταβάλλεται, οἱ πίνακες παραμένουν ἀδιόρθωτοι, ἐνῶ οἱ μαθητὲς εἶναι δυσανάλογα λίγοι πρὸς τὸν παιδικὸ πληθυσμὸ τῆς περιφέρειας (Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. /12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/108). Οἱ κάτοικοι τῆς Μακρᾶς Σίβας ἀμελοῦν νὰ ἐπιδιορθώσουν τὴν ἐτοιμόρροπη σχολὴ τους, ποὺ βάζει σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ τῶν μαθητῶν. Ἡ ὁροφὴ ἔχει σαπίσει ἀπὸ τὶς βροχές, τὰ παράθυρα χρειάζονται ἐπισκευή, οἱ πίνακες καὶ τὰ θρανία συμπλήρωση. Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, παρακινημένη ἀπὸ τὸ δάσκαλο Μίνω Στεφανᾶκη, τοὺς προσκαλεῖ νὰ τὴν ἐπισκευάσουν, ἀπειλώνοντας νὰ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς καὶ, ὡς ἔσχατη λύση, μετάθεση τῆς ἑδρας τοῦ σχολείου. Δύο μῆνες μετὰ ὁ δάσκαλος ἐπαναλαμβάνει τὰ αἰτήματά του, γιατί καμία πρόνοια δὲν ἔχει ληφθεῖ (ΔΤΗ

Ἡ κατάσταση φθάνει καμιά φορά στὸ ἀπροχώρητο, καὶ οἱ δημογεροντίες αποφασίζουν νὰ καταργήσουν τὸ σχολεῖο λόγω ἀκαταλληλότητας τοῦ κτιρίου. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, στὸ Κανλί Καστέλι, χωριὸ πού μεγάλη ἀπροθυμία ἔδειχνε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, καὶ γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ ὁποίου ὁ καθηγητὴς Ἄντ. Μιχελιδάκης εἶχε ὀδηγηθεῖ νὰ δηλώσει: “ἀληθῶς ἀμουςοτέρους ἀνθρώπους δὲν εἶδον”¹¹⁶. Στὸ Καστέλι λοιπὸν ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἀνακοινώνει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ δαπανᾷ πλέον χρήματα πού προορίζονται γιὰ κοινωφελῆ σκοπὸ σὲ τόπο τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι δείχνουν “ἀσυγχώρητον...ἀδιαφορίαν” καὶ παρεμποδίζουν τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους¹¹⁷. Οἱ κάτοικοι συμμορφώνονται τὴν τελευταία στιγμή¹¹⁸.

Τὰ ἐμπόδια πού παρεμβάλλονται γιὰ τὴ φοίτηση εἶναι πολλά. Οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γνώριζαν ὅτι ἡ ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων δὲ θὰ ἦταν ἀπρόσκοπτη. Ποιὰ γνώμη σχηματίζουν τώρα, στὴν πορεία, ὅταν οἱ δυνάμεις ἀντίστασης ἔχουν πλέον λάβει μορφή; Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου ἐπικεντρώνεται πρῶτα ἀπ’ ὅλα στὶς ἀπουσίες, βασικὸ δείκτη τῆς δεκτικότητας ἢ μὴ τοῦ περιβάλλοντος, θεωρώντας τις ὡς τὴ λυδία λίθο ἀπὸ τὴν ὁποία πρόκειται νὰ κριθεῖ ἡ ἐπιτυχία ἢ τὸ κατὰ γίγνη τῆς σχολικῆς προσπάθειας.

Ἀπὸ τις ἀναλύσεις τῶν δασκάλων πού προσεγγίζουν τὸ θέμα ἀναδύεται ἓνα αἰσθημα ὀργῆς γιὰ τὸν ὄγκο τῶν ἀπουσιῶν τὸν ὁποῖο διαπιστώνουν. Ἡ ὀργὴ αὐτὴ δὲ στρέφεται φυσικὰ ἐναντίον τῶν γονέων ἐκείνων πού ἡ ἀνάγκη τοὺς ὥθει νὰ κρατοῦν τὰ παιδιά μακριὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Στρέφεται ἐναντίον τῶν γονέων, καὶ εἶναι ἡ πλειονότης κατὰ τὴ γνώμη τους, πού εἶναι ἀπρόθυμοι νὰ ὑποδεχθοῦν ἓνα ἀγαθὸ τοῦ ὁποίου μόλις ἀρχίζουν νὰ συνειδητοποιοῦν τὴ σκοπιμότητα καὶ πού ἀντιπροσωπεύει ἓνα νεωτερισμὸ ἐνσχέσει πρὸς τὴν ἕως τότε τάξη τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπροθυμία τῶν γονέων πηγὴ ἔχει τὴν ἀδράνεια, τὴ ραθυμία, οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύονται τὴ στιγμὴ ἐκείνη

πρὸς Παπὰ Ἰωάννη, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 1786, 3/15 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/139· Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 876). Στὴ Χερσόνησο, αὐτὸ πού περιγράφεται ὡς ἀπειλὴ γιὰ τὴ Μακρὰ Σίβα πράγματι συμβαίνει: ἡ στέγη καταρρέει ἀπὸ τις βροχές, ἀλλὰ εὐτυχῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας. “Τώρα δέ”, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος, “διδάσκω εἰς τὴν ἐκκλησίαν, μὴ δυνάμενος οὔτε νὰ φυλάξω τὴν πρέπουσαν τάξιν καὶ πρόοδον νὰ κάμω” (Δ. Κανάκης (Χερσόνησος) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰαν. / 9 Φεβρ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2- 115/ 354).

116. Ἄ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 -1/452.

117. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Κανλί Καστέλι), ἀρ. 573, 19/31 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 105/ 393.

118. Ν. Καλονᾶς κ.ἄ. (Κανλί Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαρτ./ 2 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 105/ 824.

ένα εξίσου σημαντικό με την ανέχεια μέγεθος, που η σχολική εκπαίδευση καλείται να αντιμετωπίσει¹¹⁹. Ειρωνικά σχεδόν και μόνο θα αναφερθούν οι δάσκαλοι στη “φιλομουσία” των χωρικών¹²⁰.

Η ίδια η Δημογεροντία Ηρακλείου καθόλου δε συμεριζεται την άποψη ότι οι φτωχές οικογένειες δεν μπορούν να στείλουν τα παιδιά τους σχολείο. Αντίθετα, τις πιέζει και είναι έντελως αρνητική απέναντι στη χρησιμοποίηση των παιδιών σε αγροτικές εργασίες¹²¹. Άνοιχτά τους προσάπτει ότι παρεμποδίζουν τη φοίτηση των παιδιών τους¹²² και καταγγέλλει τη δικαιολογία που προβάλλουν για τις αγροτικές εργασίες ως πρόφαση¹²³. “Στοχασθήτε καλά πόσην μεγάλην ζημίαν κάμνουν εις τα τέκνα των οι γονεῖς ἐκεῖνοι οι ὅποιοι μεταχειρίζονται αὐτὰ εις τὰς ἐργασίας των, ἐμποδίζοντες τα τοῦ νὰ πηγαίνουν εις τὸ σχολεῖον”, ἀναφέρει¹²⁴. Ο δημογέροντας Έμμ. Ξανθουδίδης ἐπισημαίνει: “δὲν δύναται τις ἢ νὰ μὴν οἰκτίρη τοὺς κωλύοντας τὴν τακτικὴν φοίτησιν τῶν τέκνων των εἰς τὴν Σχολὴν χάριν μικρᾶς καὶ ἀσημάντου ὅλως ἀνακουφισέως των ἐκ τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν¹²⁵”.

Μπρὸς στὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν ἀδράνεια τῶν γονέων, ἡ ἰδέα τοῦ πειθαναγκασμοῦ κυκλοφορεῖ στὴ σκέψη τῶν δασκάλων καὶ τῶν προϊσταμένων τους ἀρχῶν. Ὅρισμένοι δάσκαλοι ζητοῦν ἀπὸ τὶς δημογεροντίες νὰ λάβουν μέτρα, ἢ νὰ πειθαναγκάσουν τοὺς γονεῖς νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους σχολεῖο καὶ νὰ καλύψουν τὶς κατὰ τόπους ἐλλείψεις μέσω τῆς Διοικήσεως ἢ μέσω τῶν

119. Βλ. π.χ. Μ. Ἀνδρουλάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ. / 8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 3/30.

120. Βλ. π.χ. πιὸ πάνω, σ. 101.

121. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες Σάρχου καὶ Κιθαρίδας, ἀρ. 1448, 27 Ὀκτ. / 8 Νοεμ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2 - 63 / 439· ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσιδία), ἀρ. 1192, 18/30 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2 - 74 / 450· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Χάρακα), ἀρ. 1834, 6/18 Ὀκτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 99 / 270.

122. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Κανλί Καστέλι), 19/31 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/825.

123. ΔΤΗ πρὸς Ρεοῦφ Πασά, 29 Δεκ. 1876 / 10 Ἰαν. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-114 / 479· Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/263-266.

124. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/16 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/106-107.

125. Ὁ Ξανθουδίδης προβαίνει στὸ παραπάνω σχόλιο ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς σχολικὲς ἐξετάσεις (Έμμ. Ξανθουδίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 23 Αὐγ. / 4 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/259-260). Ἐξεταστής ἐπίσης, ὁ ἐλληνοδιδάσκαλος Ἡρακλείου Ἀμβρόσιος Κασσάρας ἀναφέρεται στὴ βλάβη ποὺ προξενοῦν στὰ παιδιά τους οἱ γονεῖς “ἀποσύροντες αὐτὰ δι’ ἰδίας ἐργασίας ἀσημάντους τῆς σχολῆς” (Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 1/454-457). Βλ. καὶ πιὸ πάνω, ὑποσ. 63, σχόλιο τοῦ ἐξεταστῆ Ζ. Πασχαλίδη.

δημαρχείων, πού λαμβάνουν μετὰ τὸ 1881 μέρος στὴ διαχείριση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὑποθέσεων¹²⁶. Δὲ διστάζουν οἱ ἴδιοι οἱ δάσκαλοι νὰ συστήσουν καὶ κλείσιμο ἑνὸς σχολείου, γιὰ νὰ μὴν πηγαίνουν ἄδικα οἱ κόποι καὶ οἱ δαπάνες πού καταβάλλουν οἱ δημογεροντίες¹²⁷. Ἐνίοτε οἱ δάσκαλοι μὲ δική τους πρωτοβουλία, παρακάμπτοντας τὶς δημογεροντίες, ζητοῦν ἀπευθείας ἀπὸ τὴ Διοίκηση νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς κατοίκους τῆς περιφέρειας νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, “καὶ οὕτω διὰ τῆς βίας ὑπεσχέθησαν ἀναντιρρήτως τὴν ἀποστολὴν τῶν τέκνων των”¹²⁸.

Οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες εἶναι πολὺ ἀπρόθυμες νὰ χρησιμοποιήσουν

126. Ὁ δάσκαλος στὰ Πρεβελιανά, καταγγέλλοντας ἄτακτη φοίτηση καὶ ἀμέλεια τῶν κατοίκων νὰ καλύψουν τὶς σχολικὲς ἀνάγκες, δηλώνει ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ ἐλέγξει τὰ πράγματα καὶ παρακαλεῖ τὴ Δημογεροντία νὰ λάβει μέτρα (Κωνστ. Μαριδάκης (Πρεβελιανά) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Μαΐου 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/187). Μὲ βαθειὰ λύπη ἀναφέρει ὁ δάσκαλος τῆς Μακρᾶς Σίβας ὅτι ἀραιώνει ἡ φοίτηση κατὰ τὶς ἐποχιακὲς ἐργασίες, ζητώντας καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ Δημογεροντία νὰ λάβει τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, γιατί ἀλλιῶς, κάθε προσπάθεια ἀποβαίνει ἀνώφελη (Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 84/ 112). Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἐπανέρχεται συνιστώντας στὴ Δημογεροντία πειθαναγκασμὸ μάλλον παρὰ προτροπὴ εἰσαίτως, “οὐδεμία ἐλπίς διορθώσεως τῶν ἐλλείψεων αὐτῆς [τῆς σχολῆς] ὑπάρχει ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς περιφέρειας αὐτῆς” (Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 876).

“Πολλάκις”, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος Βασιλικῶν Ἀνωγείων τὸ 1876, “καὶ διὰ μέσον τῆς ἐπιτοπίου διοικήσεως ἀναφέραμεν εἰς ὅλα τὰ χωρία, ἀπειλήσαμεν εἰς πρόστιμον καὶ κατὰ τὴν γενησομένην πέρυσι καταγραφὴν ἐκάστου χωρίου ἵνα μὴ παρεμποδίζωνται ὁλοτελῶς, ἀλλὰ μετὰ μεγάλης προθυμίας καὶ ζήλου τὰ τέκνα των οἱ γονεῖς ν’ ἀποπέμπωσιν εἰς τὴν ἐκμάθησίν των, οὐδεμία κλίσις καὶ ζέσις καταφαίνεται” (Στ. Πετραντωνάκης (Βασιλικά Ἀνώγεια) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Ἀπρ. 1876).

Πολλὲς ἀπουσίες καὶ στὸ Ἀμαριανό, στὸ Πισκοπιανό, καὶ στὴν Παναγιά τὸ 1880, πού γίνονται μὲ τὴ συγκατάθεση τῶν γονέων. Ὁ ἐξεταστής Ζ. Πασχαλίδης συνιστᾷ νὰ πειθαναγκάσει στὸ ἐξῆς ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, μὲ τὰ κατὰ τόπους δημαρχεῖα, τοὺς γονεῖς νὰ στέλνουν τὰ παιδιά στὸ σχολεῖο (Ζ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389). Πειθαρχικὲς ποινὲς στοὺς γονεῖς διὰ τῶν ἀρμοδίων δημαρχείων συνιστοῦν στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου δύο ἐξεταστὲς τῆς στὰ σχολεῖα Ἀνω Ρίζης Μονοφατίου, γιὰ νὰ μετριάσθῃ, καὶ ὄχι νὰ ἐξαλειφθῇ, τὸ κακὸ (Κ. Μαριδάκης, Ἐμμ. Λιμπρίτης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 13/25 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3 / 372).

127. Ὁ δάσκαλος στὰ Βορρίζα Κορνήλιος Μεταξάκης διαπιστώνει τὸ 1872 ὅτι τὸ σχολεῖο ἐκεῖ πρέπει νὰ κλείσει λόγω ἀμέλειας τῶν κατοίκων: “Ἐπειδὴ ἀνέλαβον ἐγὼ τοῦτο τὸ καθήκον [τῆς μόρφωσης] ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ πρὸς ὠφέλειαν τῆς πατρίδος, δὲν ἀνέχομαι ἵνα καταναλῶ ὄχι μόνον τὰ χρήματα ἅπερ χορηγεῖ ἡ Σεβαστὴ αὐτὴ Δημογεροντία, ἀλλ’ οὐδὲ τὸν χρησιμώτατον ἐν πᾶσιν χρόνον εἰς ἀνώφελη μαθήματα καὶ περιορισμένην διδασκαλίαν” (Κορν. Μεταξάκης (Βορρίζα) πρὸς ΔΤΗ, 4/ 16 Ὀκτ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Ὀκτ. 1872).

128. Ἐμμ. Βασιλείου (Πλώρα) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Μαρτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/271.

τῇ Διοίκηση γιὰ νὰ πειθαναγκάσουν τοὺς κατοίκους. Τοῦτο σήμαινε ὅτι, ἀπεμπολώνοντας τὸ προνόμιο ποὺ εἶχαν νὰ διαχειρίζονται μόνες τους τὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, θὰ ἐνέπλεκαν ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ὅπου τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο εἶχε στὴ δεκαετία τοῦ 1870 πολὺ περιορισμένη ἀντιπροσώπευση· ὅτι θὰ προσκαλοῦσαν, ἐν τέλει, τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο νὰ ρυθμίσει χριστιανικὲς ὑποθέσεις. Συνεργασία μὲ τὴ Διοίκηση ζητοῦν ἐπίσημα οἱ Χριστιανοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Γενικῆς Συνέλευσης μὲ τὰ αἰτήματά τους τοῦ Μαΐου 1876 γιὰ τὴν συνδυάζουν μὲ τὴν ψήφιση δημοτικοῦ νόμου, πράγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι ἀλλάζει ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων ἀπὸ τὴ βάση του καὶ δὲν εἶναι οἱ Μουσουλμάνοι ὁ ρυθμιστικὸς παράγοντας πλέον. Τότε ζητοῦν νὰ ἀποβεῖ ὑποχρεωτικὴ ἡ ἐκπαίδευση. Τὰ αἰτήματά τους αὐτὰ γίνονται τύποις ἀποδεκτὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1876 καὶ οὐσιαστικὰ μετὰ τὴ Συμφωνία τῆς Χαλέπας τοῦ 1878¹²⁹. Ἡ ἐφαρμογὴ τους ἀρχίζει μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ δημοτικοῦ νόμου στὰ 1880.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ δημοτικοῦ νόμου, ἡ Διοίκηση ἔδειχνε ἐνίστε, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα σὲ περιπτώσεις ὀξυνης, τὴν τάση νὰ ἀναμειγνύεται στὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα. Γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀνάμειξη ἀρκοῦσε καμιά φορὰ μία ἀπόφαση τῆς στιγμῆς: ἡ ἀπόφαση π.χ. ἐνὸς Ἐπαρχοῦ νὰ ἐπιβάλλει αὐθαίρετα πρόστιμο σὲ γονεῖς ποὺ δὲν ἐστελνάν τὰ παιδιὰ τους σχολεῖο, ἐγὼ ἡ φοίτηση, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὴ¹³⁰. Ἡ παρέμβαση τῆς τουρκικῆς Διοικήσεως δὲ λειτουργοῦσε, φυσικὰ, στὰ μάτια τοῦ πληθυσμοῦ ὡς κίνητρο ὑπὲρ τῆς ἐκπαίδευσης.

Βέβαια, ὑπῆρξαν περιπτώσεις ποὺ οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες συνεργάστηκαν μὲ τὴ Διοίκηση τὰ χρόνια αὐτά¹³¹. Στὴν τακτικὴ αὐτὴ, ὡστόσο, οἱ

129. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, δ.π., σσ. 273-274, 288.

130. Παράδειγμα αὐτόκλητης ἐπέμβασης μετὰ ἀπὸ ὀξυνση: βλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 104. Παράδειγμα παρέμβασης τῆς τουρκικῆς Διοικήσεως σὲ ὁμαλὲς συνθῆκες: “Ὁ ἐνδοξότατος ἑπαρχος Σουλεϊμάν Ἐφένδης, πληροφορηθεὶς ὅτι ἐκ τοῦ χωρίου “Κασάνους” δὲν ὑπάρχουν μαθηταὶ ἐν τῷ ρηθέντι σχολεῖω, προσεκάλεσε εἰς Παναγίαν τοὺς δημογέροντας καὶ ἱερεῖς τοῦ χωρίου τούτου, καὶ ζητήσας κατάλογον τῶν παίδων ὅσοι δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ χορηγήσας εἰς τοὺς γονεῖς αὐτῶν ὀκταήμερον προθεσμίαν, ἀπέστειλε χωροφύλακα, ὅπως ὅσοι ἐξ αὐτῶν δὲν θέλουν συγκατανεύσει νὰ ἀποστείλωσι τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον ὑποβληθῶσιν εἰς τὴν πληρωμὴν προστίμου μιᾶς λίρας” (Εὐ. Φουρναράκης (Ἀϊτάνια) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Αὐγ. 1871: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1871).

131. Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 109, 115. Παράδειγμα μιᾶς τέτοιας συνεργασίας εἶναι ἡ χειρονομία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου νὰ προσκαλέσει, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ Διοικητὴ τῆς πόλης Ἀαρίφ Πασά, τοὺς δημογέροντες τῶν χωριῶν τοῦ Τμήματος στὸ Ἡράκλειο, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ συνδρομὴ τους στὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς τῶν παιδιῶν στὸ σχολεῖο. Στὴ συνάντηση αὐτὴ λαμβάνει ἐπίσης μέτρα ὥστε νὰ ἀπογραφοῦν τὰ παιδιὰ ποὺ βρίσκονται σὲ σχολικὴ ἡλικία (6-15 ἐτῶν) καὶ νὰ συγκεντρωθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστα-

δημογεροντίες προσέφυγαν μὲ μεγάλη φειδώ. Ἄλλωστε, εἶχαν τὴ γνώμη ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν ἀσκεῖτο πειθαναγκασμός, καὶ αὐτὸς θὰ ἀποδεικνυόταν ἀναποτελεσματικός. “Ἐκ τῶν παρατηρήσεών μου δέ”, ἀναφέρει ὁ δημογέροντας Ἡρακλείου Ἐμμ. Ξανθουδίδης πού συναντήσαμε λίγο πιὸ πάνω, “ἐπείσθην ὅτι ἀδύνατον ἀποβαίνει παρὰ τοῖς γονεῦσι τούτοις ἢ μὴ κώλυσιν τῶν τέκνων αὐτῶν ἀπὸ τῆς Σχολῆς κατὰ τὰς κυριωτέρας μάλιστα ἐσοδείας τῶν προϊόντων των, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο τοὺς ἐπεβάλλετο δι’ ἀνωτέρας βίας”¹³².

Ὅπωςδήποτε, οἱ δημογεροντίες κρίνουν πὼς ἐπιβάλλεται νὰ ἀπειλήσουν τουλάχιστον ὅτι θὰ χρησιμοποιήσουν δραστικά μέτρα. Ἀπὸ τὸ 1873 καὶ μετὰ, εὐκαιριακά, ὄχι ἐπὶ μονίμου βάσεως, ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, προκειμένου νὰ πείσει τοὺς χωρικοὺς νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, ἐπισεῖει τὴν ἀπειλὴ τοῦ πειθαναγκασμοῦ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἀναφερόμενη σὲ ρητὴ διάταξη τοῦ ἐπίσημου Κανονισμοῦ περὶ σχολείων πού ἐκείνη εἶχε συντάξει, καὶ πού τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀναμενόταν νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη¹³³. Ἄλλοτε πάλι ἀπευθύνει μία ἀόριστη ἀπειλή, ὅτι, γιὰ παράδειγμα, θὰ καταφύγει σὲ “ἄλλα μέτρα”¹³⁴.

Παράλληλα, οἱ δημογεροντίες κρίνουν σκόπιμο νὰ ἀνανεώσουν τὶς συστάσεις τους πρὸς τὶς κατὰ τόπους κοινότητες γιὰ νὰ τὶς πείσουν νὰ ἐνδιαφεροθῶν. Τὸ ὅφος τῶν παρακολουθεῖται ὅτι προοδευτικὰ γίνεται ἐπιτακτικότερο, ὅσο καὶ ἂν ἡ οὐσία παραμένει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς σύστασης, ἔντονης ἔστω, καὶ ὄχι τῆς διαταγῆς. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρα-

ση τῶν γονέων τους (Νεολόγος (ἐφημερίδα: Κωνσταντινούπολη), ἀρ. 1906, 10/22 Ἰουν. 1875). Σώζονται ἀρχειακὰ 16 τέτοιοι κατάλογοι, τοὺς ὁποίους διαβίβασε ὁ Κ. Ἀξελός, Ἐπαρχος Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, στὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου στίς 10/22 Ἰουλ. 1875 (ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 318-360). Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 69.

132. Ἐμμ. Ξανθουδίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 23 Αὐγ. / 4 Σεπτ. 1874.

133. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ἅγιο Μύρωνα, Βοῦτες, Κρουσώνα, Τυμβάκι), ἀρ. 1223, 1224, 1228, 1229, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 609,629,632· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσιδία), ἀρ. 1192, 18/30 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2/74-450. Γιὰ τὸν Κανονισμό βλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 23.

Προχωροῦν τὰ χρόνια, βρισκόμαστε στὰ 1880, ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου συνεχίζει τὶς παραινήσεις πρὸς τὸ χωρικὸ πληθυσμό. Στοὺς ἐφόρους καὶ δημογέροντες Βουτῶν καὶ Ἀβδου θὰ παραγγεῖλει νὰ πειθαναγκάζουν τοὺς συγχωριανοὺς τους νὰ στέλνουν τακτικὰ τὰ παιδιά τους στὴ σχολή (ἀρ. 1389, 13/25 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/499, 504). Προσκαλεῖ δὲ στὸ Ἡράκλειο τοὺς δημογέροντες καὶ ἐφόρους Ρογδιᾶς γιὰ νὰ σκεφθοῦν ἀπὸ κοινοῦ μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ὑποχρεώσουν τοὺς κατοίκους νὰ ἀποστέλλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο (ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ρογδιά), ἀρ. 1389, 13/25 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/501).

134. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/ 16 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 84/ 106-107.

κλείου αξιώνει τώρα να παρέχουν οί κοινότητες στο δάσκαλο τρανά δείγματα της αγάπης τους. Θερμά τους προτρέπει ή και απαιτεί να αποστέλλουν τακτικά και ανελλιπώς στο σχολείο τὰ παιδιά τους. Τους συνιστά με όλη της την πειθώ να επιμελούνται εμπράκτως για την καλή διατήρηση του σχολείου τους, έχοντας τή βεβαιότητα ότι από τοῦτο θα προκύψει ήθικη ωφέλεια όχι μικρή¹³⁵. “Μη μόνον λόγω αλλά και έργω”, τονίζει¹³⁶. “Η απόσταση πράγματι πού χωρίζει τὰ λόγια της επιτόπιας κοινότητας από τὰ έργα της είναι ένα από τὰ σταθερά χαρακτηριστικά της πού αναχαιτίζουν την οποιαδήποτε ευόιωνη προοπτική για τις προσπάθειες της δημογεροντίας. Οί χωρικοί είναι καλοί στις προθέσεις και χλιαροί ως κακοί στα έργα.

Οί δημογεροντίες θα βρουν πολλές ευκαιρίες να επανέλθουν στο θέμα. “Η νέα ρητορική τους είναι πιο σύνθετη. “Η φοίτηση στο σχολείο για τὸ γονέα είναι συνδεδεμένη με την εκπλήρωση ενός από τὰ ιερότερα καθήκοντά του, τὸ ὁποῖο τοῦ επιβάλλεται από κάθε ήθικὸ καὶ κοινωνικὸ νόμο, ἐπισημαίνει ή Δημογεροντία “Ηρακλείου. Τὸ σκότος της ἀμάθειας παραμονεύει, καὶ ἂν ἀληθινὰ οί χωρικοὶ αγαποῦν τὰ παιδιά τους, θα θελήσουν νὰ τὰ ἐξαγάγουν από την οὐκίτη ἀπαιδευσία στήν ὁποία διατελοῦν, καὶ νὰ τοὺς δώσουν τις γνώσεις ἐκείνες πού θα μορφώσουν τις καρδιές τους καὶ θα τὰ καταστήσουν με τὰ καλὰ παραδείγματα της ἀρετῆς χρηστοὺς ἀνθρώπους καὶ καλούς πατριώτες¹³⁷. “Η συμβουλή τῶν δημογεροντιῶν είναι πατριωτική. Οί κατὰ τόπους κοινότητες καθίστανται ὑπεύθυνες πλέον για τὴ ζημία πού θα κάνουν στα παιδιά ἂν δὲν φοιτήσουν στα σχολεία¹³⁸.

Στὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος “Ηρακλείου δὲν διαφεύγει ὅτι είναι ἀρχὴ ἀκόμη, καὶ κάθε ἀρχὴ είναι δύσκολη. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, παρατηρεῖ, ὅτι ὅταν οί κάτοικοι ἐννοήσουν τὴν ωφέλεια πού προκύπτει από τὴν ἀπόκτηση τῶν γραμμάτων, θα ἐμπνέονται από περισσότερο ζήλο¹³⁹. Δὲν πρέ-

135. ΔΤΗ πρὸς Κ. “Ιερωνυμάκη κ.ἄ. ἐφοροεπιτρόπους τῆς ἐν Μεσαρᾷ ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Καλυβιανῆς, 9/21 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/393.

136. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Δαφνές), ἀρ. 1535, 4/16 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/137.

137. ΔΤΗ πρὸς Γ. Περιστεράκη (Κρουσώνα), ἀρ. 695, 5/17 Ἰουν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-21[=71] / 111-112.

138. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/ 16 Ἰουλ. 1874. Τὸν ἴδιο περίπου καιρό, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει “Ελληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος κατηγορεῖ τοὺς γονεῖς πού στεροῦν τὰ παιδιά τους από τὸν πνευματικὸ ἐπιούσιο ἄρτο τῆς ἐκπαίδευσης παρασκευάζοντας ἔτσι τὴ δυστυχία τους καὶ τοὺς θέτει πρὸ τῶν εὐθυνῶν πού φέρουν ἀπέναντι στοῦ θεοῦ καὶ τῆς κοινωνίας (“Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει “Ελληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τ. Η’ (1873-74), Κωνσταντινούπολη 1875, σ. 197).

139. ΔΤΗ πρὸς Γ. Περιστεράκη (Κρουσώνα), ἀρ. 695, 5/ 17 Ἰουν. 1873. Οί δάσκαλοι οἱ ἴδιοι ἔχουν συναίσθηση τῆς σημασίας πού ἔχει ὁ αἰφνιδιασμὸς τοῦ νεωτερισμοῦ. “Ο

πει, ὑπογραμμίζει ἡ Δημογεροντία, νὰ δαπανῶνται τόσα χρήματα ἄδικα καὶ νὰ παρέρχεται ἀνώφελα ὁ πολύτιμος καιρὸς τῶν παιδιῶν.

Ἐνα μέγεθος παρατηροῦμε ὅτι ὑπεισέρχεται τώρα στὸ λόγο μὲ συχνότητα κατὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι παλιότερα: ὁ χρόνος καὶ ἡ ἀπώλειά του. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς ὑπαίθρου ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία ἡλικία στὴν ἄλλη γινόταν σὲ ἀργὸ ρυθμὸ. Ἡ νηπιακὴ ἡλικία, ἡ παιδική, ἡ ἐφηβική, ἡ ὠριμότητα καὶ τὸ γῆρας, διαχέονταν ἡ μία στὴν ἄλλη χωρὶς ἀπότομους σταθμούς. Οἱ ἐποχὲς ἐπανερχόνταν, δίνοντας μία ἔννοια χρονικῆς ἀλλαγῆς ἀλλὰ καὶ ἐπανάληψης. Ἔτσι καὶ οἱ ἐργασίες, ποὺ εἶχαν ἡ κάθε μία τὸν καιρὸ της, ποὺ ξαναγύριζε. Ὁ χρόνος εἶχε τραγικότητα ἐφόσον συνδεόταν μὲ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, μὲ τὸ θάνατο. Ὑπῆρχε ἡ νοσταλγία γιὰ τὰ νιάτα. Τὰ γεγονότα ἦταν μοναδικὰ καὶ ὑπῆρχαν σὲ βάθος χρόνου, ἄρα ὁ χρόνος εἶχε ἱστορικότητα. Ὁ χρόνος λοιπὸν εἶχε διαστάσεις, βάθος καὶ πλάτος, διαδοχή, τραγικότητα.

Τώρα ὁ χρόνος λογίζεται, ἴσως ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ ποτέ, καὶ ὡς ἀπώλεια, ὡς κάτι ποὺ παρέρχεται χωρὶς ἐπιστροφή¹⁴⁰. Ἡ εἰσαγωγή ἐνὸς ἀστικού θεσμοῦ ὁδηγεῖ σὲ ἀστικὸν τύπον ἐκτιμήσεως. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ χρόνου, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σχολικῆς ζωῆς, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος μιᾶς ζωῆς ποὺ τώρα διαφοροποιεῖται, ἀντιδιαστέλλομενη πρὸς τὸ μονόδρομο τῆς ἀγροτικῆς, μιᾶς ζωῆς χρονικὰ ὀριοθετημένης μὲ ζωηρότερες τομές, ὅλα τούτα διασυνδέονται μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ ἀντίστοιχα τῆς σπατάλης τοῦ χρόνου, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πολυτίμου τοῦ χρόνου, τοῦ χρόνου ὡς ἀξίας καὶ ὡς μέτρου. Ἡ φαινομενικὴ ἀκίνητοια τοῦ χρόνου ἀνατρέπεται, ὁ

Περιστερᾶκης, π.χ., μὲ τὴ σειρά του, ἀναπαράγοντας τὸ ἐπιχείρημα τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου, παρατηρεῖ ὅτι μόνο ὁ χρόνος καὶ ἡ φιλόστοργη ἐπιμονὴ τῆς θρησκευτικῆς ἀρχῆς θὰ συντελέσουν στὴν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ “ἀναμόρφωση” τῶν χωρικῶν (Γ. Περιστερᾶκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/ 28 Ἰουλ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 73/ 590).

140. Στὴν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα τοῦ 1825 ὁ Γρηγόριος Δικαῖος, ὡς Ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν, ἀναφέρει σὲ διάταγμά του στὴν ἀπώλεια τοῦ χρόνου: “διὰ νὰ μὴ κατατρίβωσιν... οἱ νέοι ἀνωφελῶς τὸν πολύτιμον καιρὸν τῆς ἡλικίας των”, παρατηρεῖ, ἐνῶ λίγο παρακάτω ἐπαναλαμβάνει: “διὰ νὰ μὴν καταναλίσκεται εἰς μάτην ὁ πολυτιμότερος καιρὸς τῆς νεότητος” (Α. Δημαρᾶς, ὁ.π., σσ. 12-13). Ὁ Ὁδηγὸς Ἀλληλοδιδασκτικῆς ποὺ συντάσσει τὸ 1850 ὁ Ἰω. Κοκκώνης προβάλλει ἰδιαίτερος πιεστικὰ τὸ θέμα τοῦ σχολικοῦ χρόνου (Α. Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 133). Στὴν Κρήτη τοῦ 1850 καὶ 1860 ἡ ἔκφραση γιὰ τὸ πολύτιμο τοῦ χρόνου χρησιμοποιεῖται σποραδικά (βλ. Ν. Τσιριντάνης, ὁ.π., σ. 81). Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τοῦ Λεωνίδα Γεωργιάδη Λογίου, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ καθὼς χάνει τὰ πανεπιστημιακά του μαθήματα τοῦ ἔτους 1862: “Ἐπρόκειτο περὶ καταναλώσεως χρόνου, τοῦ πρωτίστου τούτου καὶ θεμελιώδους κεφαλαίου πάσης ἀνθρωπίνης προόδου”. “Ὁ χρόνος”, ἐπανερχεται ὁ Γεωργιάδης, “εἶναι τὸ α' καὶ οὐσιωδέστατον κεφάλαιον πάσης ἠθικῆς καὶ ὕλικῆς προόδου πάσης (;) ζωῆς” (Λεωνίδας Ἰ. Γεωργιάδης (Ἀθήνα) πρὸς Ἀ. Φ. Παπαδάκη (Ἀθήνα), 22 Ἰουν./4 Ἰουλ. 1862: ΑΔΤΗ, κα. 2.4-1/8).

χρόνος δίδει την έντύπωση ότι διαβαίνει γοργά, πιέζει. Δημογεροντίες¹⁴¹ και δάσκαλοι¹⁴² κραδαίνουν τώρα την έννοια της σπατάλης του για να δημιουργηθεί ένα αίσθημα πίεσης, για να αποφευχθούν οι αλληπάλληλες αναβολές.

Πώς εκτιμάται γενικά η κατάσταση με δεδομένες τις συνθήκες που εκτέθηκαν παραπάνω; Εκφέρει τη γνώμη του ο έγκυρότερος ίσως πληροφοριοδότης της Δημογεροντίας Ήρακλείου σχετικά, το ανώτερο διδακτικό προσωπικό των πόλεων, το έμπειρο και συχνά ήλικιωμένο, που την αντιπροσωπεύει στις δημόσιες εξετάσεις των χωριών. Από την απόδοση των μαθητών, ή οποία φυσικά επηρεάζεται από ποικίλες παραμέτρους, οι εξεταστές αυτοί καλούνται να διαχωρίσουν, μέσα από όλες τις δυνατές διαθλάσεις, την ικανότητα ή μη του δασκάλου και των παιδιών, όπως και τη δεκτικότητα ή μη του περιβάλλοντος. Περιγράφοντας το φαινόμενο της θετικής ή αρνητικής ανταπόκρισης του πληθυσμού, το οποίο ήδη έχουν συλλάβει και περιγράψει οι δάσκαλοι, οι εξεταστές προσπαθούν με τη σειρά τους να το ερμηνεύσουν.

Οι εξεταστές διαπιστώνουν μία ανομοιογενή κατάσταση στα μέρη που στέλνονται. Φέροντας οι ίδιοι τη σφραγίδα της “αποστολής” καταγράφουν τις καταστάσεις συναισθηματικά φορτισμένοι, όπως και οι δάσκαλοι. Τα όσα θα δούν άλλοτε θα τους ενθαρρύνουν¹⁴³, άλλοτε θα τους οδηγήσουν σε

141. Βλ. π.χ. ΔΤΗ προς δημογέροντες, ιερείς και εφόρους (Πατινίδης), 2031, 25 Οκτ./ 6 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 959.

142. Βλ. πιο πάνω, υποσ. 127 και Ζ. Πασχάλης (Αβδού) προς ΔΤΗ, 18/30 Αύγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389.

Αναφορά στο χρόνο, αλλά από την ίδια την κοινότητα ή από μεμονωμένα μέλη της, έχουμε στην περίπτωση της Γέργερης, το 1874 και το 1881, όπου ζητείται αντικατάσταση του δασκάλου για να μην χάνεται ο πολύτιμος χρόνος των παιδιών τους (Μιχ. Στεφανάκης (Γέργερη) προς Χ. Αργυράκη (Ήράκλειο), 23 Σεπτ./5 Οκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-86/749. Δημογέροντες, πρόκριτοι και έφοροι (Γέργερη) προς Τμηματική Έφορία Ήρακλείου, 25 Σεπτ./7 Οκτ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 226). Παρόμοια ή περίπτωση του Αβδού στα 1880 (Ίερείς, δημογέροντες και έφοροι (Αβδού) προς Έμμ. Ξανθουδίδη (Ήράκλειο), 17/29 Αύγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/385). Η δημοτική έφορία Χάρακα, στα 1881, παρακινεί την Τμηματική Έφορία Ήρακλείου να τοποθετήσει δάσκαλο στο χωριό Αχεντριάς “λαμβάνουσα υπ’ όψιν ότι ο καιρός προχωρεί και οι μαθηταί καταστρέφωσι την πολύτιμον ταύτην εποχήν των” (22 Νοεμ./4 Δεκ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 508).

143. Στα 1874 ο εξεταστής Απ. Στεφανίδης αναφέρεται στη φιλομουσία κατοίκων και εφόρων των Ανωγείων Καινουρίου (Α. Στεφανίδης (Ήράκλειο) προς ΔΤΗ, 15/27 Αύγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/256). Αναφορά στη συνηθισμένη άκρα φιλομουσία των κατοίκων στην κωμόπολη της Πόμπιας κάνουν οι εξεταστές Κοιλιαράκης, Στεφανάκης και Στεφανίδης, διαπιστώνοντας ωστόσο ότι κινδυνεύει να υπονομευθεί από τη δυσαρέσκεια προς το δάσκαλο (Στ. Μαρκόπουλος κ.ά. (Ήράκλειο) προς ΔΤΗ, 28 Αύγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2 / 263-266). Στα 1874 στη Γέργερη, κατά τις δημόσιες εξετάσεις προσέρχονται για να εμπυχώσουν τη σχολή με την παρουσία τους οι αρχές, ένα πλήθος “φιλομούσων και φιλοκάλλων ακροατών”, οι ιερείς και πρόκριτοι του χωριού αλλά όχι οι έφοροι

διαπιστώσεις καὶ αἰσθήματα παρόμοια μὲ τῶν δασκάλων¹⁴⁴, Ἄλλοῦ ὑπάρχει προθυμία γιὰ τὰ γράμματα, καὶ αὐτὸ συμβαίνει σὲ μέρη κυρίως κοντὰ στὶς πόλεις, μὲ πληθυσμὸ κάποιου μεγέθους¹⁴⁵, ἀλλὰ καὶ σὲ μέρη ποὺ γιὰ ἀπροσδιόριστους λόγους δείχνουν μία θετική ἀνταπόκριση πρὸς αὐτά¹⁴⁶. Σὲ ἄλλα μέρη οἱ κάτοικοι τὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ ψυχρότητα¹⁴⁷. Ἄλλα χωριὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ ἐξελιχθοῦν στὸ μέλλον. Οἱ τόποι δημιουργοῦν τὴν παράδοση ποὺ θὰ τοὺς συνοδεύσει ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν. Τὰ ἔντονα χαρακτηριστικά τους, ἡ ροπή ἢ ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὰ γράμματα, συνήθως μένουν σταθερὰ μέσα στὸ χρόνο, ἂν καὶ οἱ σχετικές κυμάνσεις δὲν λείπουν¹⁴⁸.

Ὁ Νέστωρ τῶν κρητικῶν δασκάλων καὶ Διευθυντῆς τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Ἡρακλείου Νικόλαος Παρασυράκης, σταλμένος στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, ἀναφέρεται στὸν “πρὸς τὴν παιδείαν ὀργανισμὸν τῶν κατοίκων, ἐφ’ οὗ κυρίως ἐδράζεται τὸ ὅλον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως οἰκοδόμημα”¹⁴⁹. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς περιοδείας του κάνουν τὸν Παρασυράκη νὰ αἰσιοδοξεῖ: “Τοιαύτη τις, κύριοι, ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῶν χωρίων εἰς ἃ μετέβην, περὶ ἧς ἂν σύντονος καὶ ἔγκαιρος πρόνοια ληφθῇ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν ὅτι συμπορευόμεθα τὸ καθ’ ἑαυτοὺς τῷ πολιτισμῷ καὶ ταῖς ἀνάγκαις τοῦ παρόντος αἰῶνος”¹⁵⁰.

τοῦ σχολείου οἱ ἑποῖοι “εἶχον ἀγοράσει ἄγρον” (Στ. Μαρζαπετάκης (Ἀμπελούζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 211).

144. Βλ. π.χ. Κωνστ. Δρακάκης (Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-98/873· Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. /6 Σεπτ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-121/92-93.

145. Τοῦτο συμβαίνει π.χ. στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, στὸν Ἅγιο Μύρωνα καὶ στὴν Πόμπια (Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/368-369). Πβλ. πιὸ πάνω, σσ. 95-97 καὶ σ. 99, ὑποσ. 67.

146. Παράδειγμα, τὸ Ἀβδού.

147. Παράδειγμα τὸ Καστέλι Πεδιάδος καὶ ἡ Ἀνώπολη (Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/23 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/451-452).

148. Σταθερὰ στὴν ἔλλειψη προόδου φαίνονται νὰ εἶναι π.χ. τὰ Πιτσιδία. Παράδειγμα ταλάντευσης: ἡ Πόμπια καὶ τὸ Τυμπάκι. “Περὶ δὲ τοῦ Τυμβακίου τί πρῶτον καὶ τί τελευταῖον νὰ εἰπωμεν; πᾶν κωμικὸν ἐπείσῳδιον ὅπερ δύναται νὰ συμβῇ ἐν ὄχλῳ ἀμαθεστάτῳ συνέβη καὶ ἐνταῦθα. Πρῶτον μὲν διὰ τὴν ἀμάθειαν καὶ σκαιότητα τῶν κατοίκων, εἶτα δὲ ἐνεκεν ἀδεξιότητος τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι αὐτοὺς”. Ἀπὸ τοὺς 100 μαθητὲς ποὺ ὑπολογιζόταν ὅτι θὰ παρουσιάζονταν γιὰ ἐξέταση παρουσιάστηκαν οἱ 11, ἀναφέρεται (Α. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186). Κι ὁμως στὰ 1874 οἱ ἐξεταστὲς εἶχαν σχηματίσει τὴ γνώμη ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ ἔδειχναν πραγματικὸ ζῆλο γιὰ τὰ γράμματα (Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, σσ. 92, 93).

149. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 368-369.

150. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη εἶναι ἡ ἀποψη ποὺ σχηματίζουν γιὰ τὴν κατάσταση τῆς παιδείας οἱ ἐξεταστὲς τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης σὲ περιοδεῖα τους τὸ 1876 στὰ χωριὰ τῆς Μεσαρᾶς: “ὄντως ἡ τῶν ἡμετέρων σχολείων ἐλεεινὴ κατάστασις μέχρι δακρύων κινεῖ πάντα ἀληθῆ πατριώτην!”, διαπιστώνουν¹⁵¹. “Ἀμα ἀπομακρυνθεὶς τοῦ Μαλεβυζίου ἀνέπνευσα ἀπονώτερον”, ὁμολογεῖ ὁ Μιχελιδάκης τὸ 1875¹⁵². Στὸ μέσο, ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἀμβρόσιος Κασσάρας, ἀντιπρόσωπος στὶς ἐξετάσεις Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης στὰ 1872, ἀναφέρει: “Ἡ ἐφετινὴ διανοητικὴ μόρφωσις τῶν φιλτάτων τέκνων τῆς πατρίδος ἐν ταῖς τέτταρσι τῶν ρηθεισῶν ἐπαρχιῶν σχολαῖς... ὑπῆρξεν ἐν γένει παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν στάσιμος, ἵνα μὴ εἴπω καὶ ὀπισθοδρομικὴ”¹⁵³.

Ἐνθαρρυντικὴ γιὰ τὰ γράμματα ἐνδειξή, στὰ 1876, τὸ ὅτι, ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀντ. Μιχελιδάκης, “ἡ... τῶν φοιτῶντων μαθητῶν πληθὺς εἶναι, ἀν μὴ ὑπερβολικὴ, τοῦλάχιστον ἱκανὴ καὶ ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν χωρικῶν μας ἐνεστῶσαν ἀνάπτυξιν”, ἀν καὶ οἱ ἀπουσίαι τῶν μαθητῶν, ὅπως καὶ ἡ ἀνεπαρκὴς ἀνταπόκριση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς ἐλλείψεις τῶν σχολείων, συνεχίζονται¹⁵⁴. Ἀς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Μιχελιδάκης εἶναι ἐκεῖνος ποὺ εἶχε ἐπισημάνει τὴ σημασία τῆς φοίτησης ὡς δείκτη τῆς φιλομουσίας τοῦ πληθυσμοῦ¹⁵⁵. “Μόνος ὁ χρόνος ὡς ἐγὼ φρονῶ”· θὰ ὑποστηρίξει ὁ ἴδιος, “θὰ ἐφεύρη τὸ κατάλληλον φάρμακον”¹⁵⁶. Κάτω ἀπὸ τὶς ἀπουσίες κρύβεται ἡ ἀμάθεια, θὰ ὑποστηρίξει ἓνας ἐλληνοδιδασκαλὸς¹⁵⁷, ἐνῶ ἓνας ἐξεταστής, παρακολουθώντας τὰ πράγματα ἀπὸ τὸ πιὸ ὀπισθοδρομικὸ ὡς πρὸς τὴν παιδεία διαμέρισμα, προβλέπει ὅτι “ἡ ἀφιλομάθεια τῶν πλείστων, ὁ ἐγωισμὸς τῆς ἀπαι-

109/ 188-193. Παρόμοια διατυπωμένη καὶ ἡ γενικευτικὴ δήλωση τῆς Ἐφορίας Σχολείων Ἡρακλείου ὅτι ἡ ἀνταπόκριση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης στὰ γράμματα εἶναι ἐφάμιλλη μὲ τῶν λοιπῶν ὁμογενῶν (πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον, ἀρ.83, 29 Ἰαν. /10 Φεβρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 92/ 39-49).

151. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ.Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876.

152. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378.

153. Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/454.

154. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς Μητροπολίτη, 2/14 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/203.

155. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 100.

156. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875.

157. Ἀμβρόσιος Ραφαηλίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 21 Αὐγ. /3 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1876.

δευσίας καὶ ἡ ἀσυμφωνία τοῦ ρωμαίικου μέγιστα παρεμβληθήσονται προσκόμματα”¹⁵⁸.

* * *

Μελετώντας τὴν ὑποδοχὴ πού ἐπεφύλαξε ἡ χριστιανικὴ κοινωνία τῆς ἀγροτικῆς Κρήτης στὰ γράμματα, καθὼς αὐτὰ εἰσάγονται στὸ χῶρο τῆς, καταγράψαμε στὴν οὐσία μία ἀντίδραση αὐτόματη, τοῦ βραχείου χρόνου. Ἀντίδραση ἡ ὁποία ὥστόσο προέκυπτε ἀπὸ μία θεώρηση πραγμάτων διαμορφωμένη μέσα στὸ μακρὸ χρόνο. Ἡ ἀντίδραση αὕτὴ φέρει ἀποτυπωμένη ὅλη τὴν ὁρμή, τὴν τραχύτητα τῆς πρώτης ἀντιμετώπισης. Ἐντελῶς ἐλλεῖπει ἀπὸ αὐτὴν ἡ ὁποία ἀπάλυνση τῶν θέσεων θὰ ἐπέλθει μὲ τὴν τριβὴ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἐξελίξεων.

Ἡ κοινωνία πού δέχεται τὴν πρόκληση τῆς σχολικῆς φοίτησης δὲν εἶναι ἓνα ὁμοιογενὲς σύνολο ὡς πρὸς τὶς ἀντιλήψεις πού ἀναπτύσσει γύρω ἀπὸ τὰ θέματα πού τὴν ἀφοροῦν. Εἶναι διαφοροποιημένη ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνταπόκρισή της στὰ διάφορα ἐρεθίσματα, τὴν ὁποία θὰ ἦταν λάθος ἂν ἱσοπεδώναμε μὲ γενικεύσεις, ἐκλαμβάνοντας τὴν ὡς ἐνιαία. Τὸ σχολεῖο καθ’ ἑαυτὸ δὲν ὑπῆρξε γιὰ τὸ χριστιανικὸ πλῆθος τῆς Κρήτης ἓνα πρωτογενὲς αἷτιο διαφοροποίησης καὶ ἀντιθέσεων. Δὲν ἐτέθη θέμα ἂν ἐπρεπε νὰ λειτουργήσει ἢ ὄχι: ὡς πρὸς αὐτὸ ὑπῆρξε ἀπόλυτη ὁμοφωνία. Δευτερογενῶς ὥστόσο τὸ σχολεῖο, ὅπως κατεξοχὴν τὰ μεγέθη ἐκεῖνα πού ἔχουν προέκταση καὶ στὸ χῶρο τῆς ἰδεολογίας, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ὅλην τὴ ποικιλία τῶν διαφορετικῶν βαθμῶν ἀνταπόκρισης, τῶν τάσεων καὶ ἀντιθέσεων πού μποροῦν νὰ ἀνακύψουν.

Ἔτσι, θὰ παρακολουθήσομε νὰ συνυπάρχει τὸ φαινόμενο τῆς ἐγγραφῆς στὸ σχολεῖο καὶ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὴν ἐγγραφή, τῆς φοίτησης ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπουσιῶν, τῆς ἀνέγερσης τοῦ σχολικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς ἐγκατάλειψής του σὲ ἐρείπιο, τῶν ἐμποδίων πού παρεμβάλλονται στὸ δρόμο τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ σχολείου καὶ ταυτόχρονα τῆς λαχτάρας γιὰ μία ὁμαλὴ σχολικὴ ζωὴ καὶ τῆς φροντίδας γιὰ τὴν ἀπόκτηση Ἑλληνικῶν Σχολῶν. Ἡ γενικὴ τάση πού ἐκφράζει τὸ κρητικὸ πεδίο, τὸ κύμα πού ταξιδεύει μέσα σ’ αὐτό, θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς σαφῶς θετικὰ πρὸς τὰ γράμματα. Δὲν πρέπει νὰ περάσει ἀπαρατήρητο τὸ σχόλιο τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν ἰσχυρὴ ροπὴ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ πόλεων καὶ ὑπαίθρου πρὸς αὐτά¹⁵⁹. Μαρτυρία πού στηρίζει ἄλλωστε πολλαπλῶς ἡ μελέτη τῶν πηγῶν.

Οἱ Χριστιανοὶ χωρικοὶ ὑποδέχονται τὰ σχολεῖα ἀλλὰ ζυγιάζουν τὰ

158. Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874.

159. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 98.

γράμματα την εποχή στην οποία επικεντρωνόμαστε. Δηλώνουν με τη στάση τους, ταυτόχρονα, μία κατάφαση και μία άρση, μία αναίρεση της κατάφασης. Τὸ διχασμὸ αὐτὸν τὸν παρακολουθήσαμε παραπάνω διαπιστώνοντας τις ἀντιθέσεις πὺν συνυπάρχουν. Ἡ ὑπαιθρος δὲν ἔχει δεῖ ἀκόμη τὸ πρακτικὸ καλὸ τῶν γραμμάτων. Ἡ πληροφόρησή της στηρίζεται ἀκόμη σὲ ἓνα θεωρητικό, ἀφηρημένο σχῆμα, πὺν ἴσως δὲν προσλαμβάνει εὐκόλα.

Ἡ θέρμη τῆς ἀρχικῆς ὑποδοχῆς ὑποχωρεῖ ὅταν φθάσει ἡ στιγμή τῆς συμμετοχῆς στὸ ἔργο. Ἡ συμμετοχή αὐτή σημαίνει βασικά τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ νὰ στείλει τὸ παιδί του στὸ σχολεῖο ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ δεχτεῖ νὰ ἀποστερηθεῖ ἀπὸ δωρεὰν βοηθητικὰ χέρια. Μπροστὰ σὲ μία παρόμοια ἀπόφαση οἱ γονεῖς δίδουν προτεραιότητα στὸν ἑαυτὸ τους, στὸ σύνολο τοῦ φάσματος τῶν οἰκιακῶν τους ἐργασιῶν συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν παραμικρότερων, ἀκόμη καὶ στὸ κενό, τὴν ἀπουσία δηλ. ὅποιουδήποτε ἔργου ἢ λόγου πὺν νὰ αἰτιολογεῖ τὴ συγκράτηση τοῦ παιδιοῦ. “Διὰ τὰ γράμματα δὲν χάνομεν τὸν κόπον μας”, εἶδαμε ὅτι ἀναφέρουν οἱ χωρικοί¹⁶⁰.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ βιοτικὲς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας εἶναι βασικὴ αἰτία τῆς συγκράτησης τοῦ παιδιοῦ στὸς κόλπους της. Εἶναι σαφές ὅμως ὅτι οὔτε οἱ οἰκονομικοὶ οὔτε οἱ σιγαστρακοὶ λόγοι ἐρμηνεύουν τὸ φαινόμενο. Ἡ συγκράτηση τοῦ παιδιοῦ ὀφείλεται παράλληλα στὴ δύναμη μίας συνηθείας μὲ βαθειὰς ρίζες στὸ χρόνο, τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νὰ ἀνατρέψει ἓνα νεοεισερχόμενο καὶ ἐλλιπῶς ἐδραιωμένο μέγεθος: πράγμα πὺν μᾶς ὁδηγεῖ στὸ ὅτι ἔχομε νὰ κάνομε μὲ θέμα συμπεριφορᾶς, θέμα νοοτροπίας.

Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἐκφράζει ἀδράνεια, ραθυμία καὶ κάποτε ἀδιαφορία. Τὸ ἀποτύπωμα τῆς κληρονομιάς πολλῶν χρόνων. Ἐκφράζει μία ἄρνηση τοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἀλλάξει ὅ,τιδήποτε τὸν βόλευε, μία ἄρνησή του νὰ πορευθεῖ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἶχε συνηθίσει, ἀκόμη καὶ μία ἄρνησή του νὰ ἀποδεχθεῖ ὅτι ὑστεροῦσε σὲ κάτι: αὐτὸ πὺν οἱ ἐξεταστὲς ὀνόμασαν ἐγωισμό τῆς ἀπαιδευσίας¹⁶¹. Ἡ ἀλλαγὴ θὰ προσκρούσει στὸ ὅτι ἡ καινοτομία θὰ δημιουργήσῃ ἀνομοιομορφία, ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία τοῦ πλήθους. Θὰ προσκρούσει στὴν ἀντίσταση τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ, τῆς μάζας: δύναμη μὲ τὴν ὁποία ὁ πληθυσμὸς συνδέεται μὲ ἰσχυροὺς συνεκτικούς δεσμούς. Δὲν θὰ προσκρούσει ὅμως σὲ ἀντίσταση πρὸς τὰ γράμματα καθ'ἑαυτά. Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος δὲν ὀρθώνει τείχη γιὰ νὰ περιχαράκωσῃ τὸν παλαιὸ κόσμο ἀξιῶν πὺν ἀπειλεῖται προκειμένου νὰ διατηρήσῃ τὴν αὐταξία του. Ἀπὸν πλήρως ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ ὁ σκοταδισμός.

160. Βλ. πὺν πάνω, σ. 101.

161. Βλ. πὺν πάνω, σσ. 122-123.

Γιὰ νὰ ξεπεραστοῦν οἱ παραπάνω ἀναστολές καὶ ἀντιστάσεις θὰ χρειαστεῖ ὄχι μόνο ἡ ἐπικράτηση μιᾶς νέας λογικῆς πραγμάτων, ὄχι μόνο ἡ καταξίωση τοῦ σχολείου, ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη μακρόχρονη διαδικασία: ἡ μετάβαση σὲ μία νέα νοοτροπία. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς συνήθειας ἀπὸ μία ἄλλη. Χρειάζεται χρόνος, ὅπως ἔλεγε ὁ Μιχελιδάκης, καὶ ὄχι μόνο¹⁶².

Γιὰ τοὺς λόγιους κρητικούς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ἦταν πρωτότυπη ἡ σκέψη ὅτι ἡ νέου τύπου καλλιέργεια ποὺ προσέφερε τὸ σχολεῖο γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ χρειάζεται χρόνο. Ἐξάλλου, οὔτε ἡ σκέψη ὅτι ἡ καλλιέργεια δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή της τοὺς ἦταν ξένη. Ἐκεῖ ὅπου ἀπὸ παλιά ὑπῆρχε σχολεῖο ἐκεῖ ἡ ἀποδοχὴ τῶν γραμμάτων, στὴ νέα αὐτὴ φάση, ὑπῆρξε ἀπρόσκοπτη, ἡ τουλάχιστον συνάντησε τὰ λιγότερα δυνατὰ προσκόμματα. Δὲν χρειάστηκε κάποια διαδικασία καταξίωσης. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε νὰ συμβαίνει καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμοῦ καὶ εὐκολία ἐπαφῆς μὲ τὰ κέντρα. Στὸ μεγαλύτερο μέρος ὥστόσο τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου δὲν συνέτρεχαν συνθῆκες ὅπως οἱ παραπάνω. Ἀπομόνωση, ἀπουσία σχολικῆς παράδοσης, ἔλλειψη ἐγγραμμάτων συχνὰ ὁλοκληρωτικὴ, ἐσωτερικὲς τριβές, ἐνασχόληση μὲ τὴ γῆ καὶ τὸν πόλεμο ἦταν ὁ κανόνας.

Γιὰ τὶς περιοχές αὐτές ὁ χρόνος ποὺ θὰ μεσολαβήσει θὰ καταδείξει ἂν τὰ γράμματα εἶναι ἀξία ἢ ἀπαξία. Θὰ κάμει τοὺς ἀνθρώπους νὰ συνηθίσουν μὲ ἰδέες καὶ μὲ καταστάσεις νέες, θὰ ἀποσαφηνίζει πράγματα ποὺ λάνθαναν στὸ ἀρχικὸ στάδιο, θὰ κάμει τὰ σημάδια τῶν καιρῶν πιὸ εὐκόλα ἀναγνώσιμα. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου “ὁ ἐγωισμὸς τῆς ἀπαιδευσίας” θὰ ὑποχωρήσει, δίνοντας κάποιο ἔδαφος στὴν ἐλαστικότητα, ποὺ μὲ τὴ σειρά της θὰ κάμψει τὴ “φυγομάθεια” καὶ τὴν “ἀφιλομουσία” τοῦ χωρικοῦ πληθυσμοῦ, ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἀπέδωσε ἓνα πιὸ σύνθετο σύνολο ἀντιδράσεων.

Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος, παράλληλα, θὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ σχολείου παρακολουθώντας τὰ δικά του παιδιά νὰ ἀποφοιτοῦν ἀπὸ τὰ νεοϊδρυμένα σχολεῖα μεγαλωμένα σύμφωνα μὲ μία νέα θεώρηση, ἔχοντας διδαχθεῖ “τὰ πρὸς τὸν θεὸν των καθήκοντα, τὰ πρὸς ἡμᾶς [τοὺς γονεῖς] καὶ τὰ πρὸς τὸν πλησίον των”¹⁶³. ἔχοντας ἐπίσης τεκμηριώσει θεωρητικὰ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ ποὺ σὰν ἀπὸ ἐνστικτο μέχρι τότε ὑπηρετοῦσαν. Ἡ προβαλλόμενη εἰκόνα τοῦ ἔθνους θὰ φθάσει γιὰ πρώτη φορὰ τὶς ἐσχατιές τῆς περιφέρειας, μέσω τοῦ σχολικοῦ δικτύου, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν κεντρικῶν δημογεροντιῶν, ποὺ τὰ χρόνια αὐτὰ δροῦν ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους φορεῖς τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Καθηγητὲς καὶ δάσκαλοι θὰ προσπαθήσουν μὲ

162. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 122.

163. Ἱερέας Παπὰ Δημήτριος κ.ἄ. (Γεράκι) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 21 Ὀκτ./2 Νοεμ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/387.

ὅλες τους τὶς δυνάμεις νὰ ἀφυπνίσουν τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν παιδεία, ἀποδυόμενοι ἕναν “πνευματικὸν ἀγώνα, ὑπὲρ οὗ ἅπαντες ἐκ καθήκοντος, καὶ ἵνα μὴ προδόται τῆς πατρίδος ἡμῶν καταλογισθῶμεν ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι, ἀγωνιζόμεθα”¹⁶⁴.

Ἀναφερθήκαμε παραπάνω στὰ σημάδια τῶν καιρῶν. Τὰ σημάδια αὐτὰ μέσα στὰ δέκα χρόνια ποὺ χωρίζουν τὸ 1870 ἀπὸ τὸ 1880 πυκνώνουν ἐντυπωσιακά. Στὴ δεκαετία αὕτὴ ἐπιστρέφει στὸ νησί μιὰ γενιὰ ὁλόκληρη ἀνθρώπων ποὺ μαζικὰ τὸ εἶχε ἐγκαταλείψει μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866: εἶναι ἡ “νέα γενεά” ποὺ οἱ κρητικοὶ εὐαγγελίζονταν ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ 1850¹⁶⁵. Εἶναι ἐπίσης “ἡ νεαρὰ γενεά”. Ἡ γενιὰ αὕτὴ ἔχει φοιτήσει στὰ σχολεῖα τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας, καὶ φέρει μαζί της τοὺς πρώτους Χριστιανοὺς γιατροὺς, δικηγόρους καὶ καθηγητές, σπουδαγμένους στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, οἱ ὅποιοι καὶ ἐγκαθίστανται στὶς τρεῖς μεγάλες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Ὡς ἀντιπρόσωποι στὸ κρητικὸ κοινοβούλιο, οἱ νεαροὶ ἐπιστήμονες αὐτοὶ εὐκολὰ παίρνουν τὸ προβάδισμα ἀπὸ τοὺς ἀμόρφωτους Μουσουλμάνους συναδέλφους τους, ἐνῶ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1877-1878 διαδέχονται στὴν ἀρχηγία τοὺς παλαιότερους ἀγωνιστές. Τὸ πρότυπο τοῦ μορφωμένου ἀτόμου τώρα ἐδραιώνεται καὶ ταξιδεύει ἀκόμη καὶ στὰ μακρινὰ μέρη τοῦ νησιοῦ, διαοργνύοντας τὴν ἀπομόνωσή τους¹⁶⁶.

Τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο παρακολουθεῖ ταυτόχρονα τὴν προμοδότηση τῶν τουρκικῶν γραμμάτων ἀπὸ τὴν Πύλη, κυρίως ὡς ἀντιστάθμισμα ἐναντὶ τῆς δικῆς του ἐπιρροῆς, ποὺ ἔχει ἰσχυροποιηθεῖ μετὰ τὴ Συμφωνία τῆς Χαλέπας τὸ 1878¹⁶⁷. Παρίσταται μάρτυρας τῆς ἀπροθυμίας τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν πρόσκληση αὕτὴ τῆς Πύλης, καὶ τῆς στροφῆς του πρὸς τὰ μυστικιστικὰ κινήματα τῆς περιόδου¹⁶⁸. Μὲ τὴν ἰδιαίτερη συναισθηματικὴ φόρτιση τοῦ ἀλύτρωτου ἀντιλαμβάνεται ἀκόμη πιὸ ἀνάγλυφα ὅτι τὰ γράμματα, ποὺ ἐκεῖνο μὲ τόσο ἐνδιαφέρον καλλιέργησε σὲ συνθήκες ἀντίξοες, τὸ ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τοὺς Τούρκους

164. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/ 188-193.

165. Πβλ. Ν. Τσιριντάνης, ὁ.π., σ. 28.

166. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, ὁ.π., σσ. 103-105, 276.

167. Ἡ προμοδότηση αὕτὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ χειρισμοὺς διάφορων πόρων ἐπὶ τόπου, ἔχει ὡς συνέπεια νὰ διαθέτουν οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης, ποὺ ἀριθμητικὰ ἦταν τὸ 1/4 τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ, περίπου τὰ διπλάσια κονδύλια ἀπ’ ὅ,τι οἱ Χριστιανοὶ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους (Sandwith πρὸς Granville, 15/27 Ἰαν. 1883: Public Record Office, Foreign Office 78/353, φφ. 70-88).

168. Patrimonio πρὸς de Broglie, ἀρ. 13,1/13 Ὀκτ. 1873: Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique des Consuls/Turquie, La Canée 8, φφ. 76-81· καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, ὁ.π., σσ. 94-95.

καὶ τὸ συνέδεαν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ ἐλεύθερα κράτη τῆς Εὐρώπης, πού τὰ καλλιεργοῦσαν. Ἡ ἀπόσταση ἢ ὁποῖα τὸ χώριζε ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐλευθερία μὲ αὐτὰ μίκραινε. Ἐνα ἀντιθετικὸ ζεῦγος ἀναδυόταν καθαρὰ: γράμματα καὶ ἐλευθερία, ἀμάθεια καὶ δουλεία. Γιὰ τὴ χριστιανικὴ κοινότητα ἢ παιδεία ἀπέβαινε ὄπλο καὶ συνάμα στοιχεῖο πού τὴν διαφοροποιοῦσε ἀπὸ τὸν κυρίαρχο. Μαζί μὲ τὸ ἐθνотικό, καὶ ἡ αἴσθησις τῆς διαφορετικότητος· ἐπιπροσθέτως, ἡ αἴσθησις τοῦ περιούσιου λαοῦ.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἡ εἰκόνα πού προβάλλει ἡ ὑπαιθρος γιὰ τὸ σχολεῖο διαφέρει ἤδη σὲ βασικά σημεῖα τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ. Ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν οἰκογένειες πού δὲν ἐγγράφουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο καὶ ἀκόμη περισσότερες πού τὰ ἀποσύρουν ἀπὸ αὐτό. Οἱ ἀπουσίες συνεχίζονται ἀμείωτες¹⁶⁹. Πολλαπλάσιες εἶναι ὅμως οἱ αἰτήσεις γιὰ νὰ ἰδρυθοῦν σχολεῖα καὶ μεγάλη ἡ ἐπιμονὴ τῶν χωριῶν σχετικά. Ἡ διεύρυνση τῶν πόρων πού εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν ἐκπαίδευση συντελεῖ ὥστε οἱ Χριστιανοὶ νὰ διατυπώνουν μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία τίς εὐχές τους στὸ θέμα αὐτό. Οἱ δημογεροντίες διαπιστώνουν τὸ ζῆλο τῶν χωρικῶν γιὰ τὰ γράμματα¹⁷⁰, καὶ “τὴν μετὰ τοῦ δημοδιδασκάλου τῶν ἄκραν ἀγάπην καὶ ἀμοιβαιότητα”¹⁷¹. Τὰ παιδιά φοιτοῦν “μετὰ μεγίστης ἀφοσιώσεως”¹⁷².

Ὁ ὅρος “παχυλοτάτη ἀμάθεια” εἶναι στὴν ἡμετέσια διάταξη τώρα στὰ χωριά, ἐνῶ κυκλοφορεῖ καὶ ὁ ὅρος “βορβορος τῆς ἀμαθείας”. Στὰ 1881 ἡ Γενικὴ Συνέλευσις, ψηφίζοντας τὸν “Περὶ παιδείας Νόμον τῶν Χριστιανῶν” ἀποφασίζει τὴν ἰδρυση σχολείου σὲ κάθε περιφέρεια πού μπορεῖ νὰ ἀποδώσει 30 μαθητές¹⁷³. Τὸ 1889, στὸ δεύτερο περὶ παιδείας νόμο, παρόλο πού ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων κρίνεται ὅτι “καταπληκτικῶς, καὶ πῶς δυσαναλόγως

169. Βλ. π.χ. Ζ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389.

170. Στὴ φιλομουσία τῶν κατοίκων Γουβῶν καὶ στὴν ἐπιθυμία πού δείχνουν νὰ μορφώσουν τὰ παιδιά τους ἀναφέρεται ὁ ἐξεταστής Δ. Κανάκης (πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/349). Ἡ πρόοδος πού ἔδειξαν οἱ μαθητές Κουνάβων Πεδιάδος εὐχαριστεῖ ζωηρὰ τοὺς κατοίκους πού εἶναι ἀξιέπαινοι γιὰ τὴ φιλομουσία τους, παρατηρεῖ ὁ ἐξεταστής Κ. Δρακάκης (πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/476). Ἐξαιρετικὰ τὰ ἀποτελέσματα καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο τὸ 1880, παρὰ τίς ἐλλείψεις τοῦ σχολείου (Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/477). Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Θραψανό, τοῦ ὁποῖου οἱ κάτοικοι ἐπιμελῶς φροντίζουν νὰ μορφώσουν τὰ παιδιά τους (Δ. Κανάκης (Ἀνώπολη) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/390).

171. Θ. Παντελίδης (Πύργος) πρὸς ΔΤΗ, 6/12 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/355.

172. Δημοτ. ἐφορία δημοτ.σχολῆς Πατισιέρον πρὸς Ἐπαρχεῖο Μονοφατισίου καὶ μέρους Ρίζου, 20 Δεκ. 1881/2 Ἰαν. 1882: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/582.

173. *Εἰδικοί νόμοι παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ Ὀθωμανοῖς τῆς Κρήτης*, ἐπιμ. Γ. Πλουμίδης-Κ. Φουρναράκης, Χανιά 1895, σ. 96.

ἴσως πρὸς τὰς ὀρθῶς ἐννοουμένας ἀνάγκας, ἠϋξῆσεν”¹⁷⁴, ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἰδρυση σχολείου μειώνεται στοὺς 20¹⁷⁵. Ἡ Ἑλλάδα θὰ ἀκολουθήσει τὸν ἴδιο δρόμο μερικὰ χρόνια ἀργότερα¹⁷⁶.

Οἱ διεκδικήσεις τῆς ὑπαίθρου, ἀναρθρες λίγο πολὺ κραυγές στὴ δεκαετία τοῦ 1870, βαθμιαῖα γίνονται ὁ συγκροτημένος λόγος μιᾶς κοινῆς γνώμης ἢ ὁποία πιστεύει ὅτι ἔχει δικαίωμα νὰ ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις τῆς γιὰ κάτι πού, καθὼς περνᾷ ὁ καιρὸς, τὴν ἀφορᾷ ὅλο καὶ περισσότερο. Σὲ βραχὺ διάστημα, ἡ σχολικὴ ζωὴ ἔχει ἤδη δημιουργήσει τὸ παρελθόν τῆς. Τὸ βραχὺ αὐτὸ διάστημα, τὸ χρονικὸ ἄνυσμα μεταξὺ τοῦ αἰφνιδιασμοῦ καὶ τῆς ἀποδοχῆς ἑνὸς ξένου πρὸς τὴν ἐγχώρια παράδοση θεσμοῦ, ἀποτελεῖ συνάμα δείκτη τῆς εὐελιξίας καὶ τῆς προσαρμοστικότητος τοῦ συγκεκριμένου πληθυσμοῦ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

174. Ν. Σταυράκης, *δ.π.*, μέρος Α', σ. 200.

175. Γ. Πλουμίδης- Κ. Φουρναράκης, *δ.π.*, σ. 120. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ μαθητῶν ἐπικυρώνει καὶ ἡ Κρητικὴ Πολιτεία τὸ 1903. Βλ. σχετικὰ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*. Ἐστενογραφημένα πρακτικὰ τῆς Βουλῆς, τευχ. 4, περίοδος Β', Χανιά 1903, σσ. 96, 99-100, 128-129.

176. Τὸ ὄριο τῶν 30 θὰ ἀποφασισθεῖ τὸ 1889 καὶ τῶν 20 τὸ 1899 (Χρ. Λέφας, *δ.π.*, σσ. 34-35).

ABSTRACT

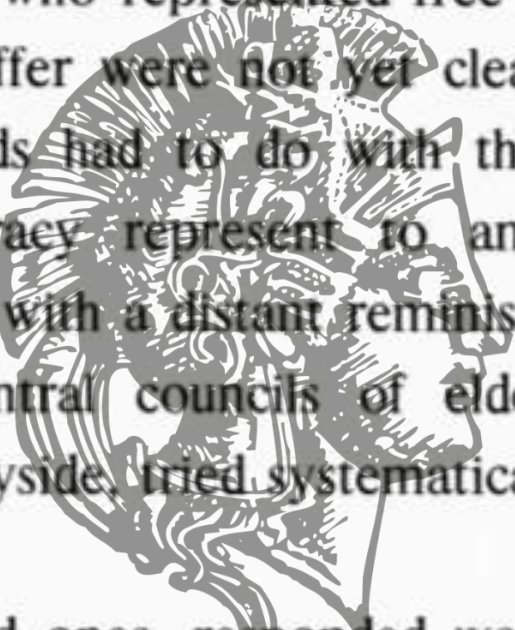
Kallia Kalliataki Mertikopoulou, *The Muses and the Peasants. Late 19th Century Rural Crete Faces Education*

Well into the 19th century the Christian rural society in Crete continued to have loose bonds with education. Many, indeed, of its male and female members could still recite the long poem of *Erotokritos* by heart. Few, however, had learned to read, write or calculate in the very limited number of schools that functioned. This long established state of things was upset in 1870, when the question of financing the educational establishments of the countryside was settled and a school network came into existence.

The rural communities were thus confronted with a challenge and a consequent dilemma. Was education worth the cost of their being deprived for most of the year of their children, who represented free manual labour? The professional advantages it might offer were not yet clearly discernible. The question that lurked in their minds had to do with the value invested in education. What did exactly literacy represent to an agricultural, often insurgent, society of oral tradition, with a distant reminiscence of past glory? Aware of the scepticism, the central councils of elders, i.e. the boards supervising education in the countryside, tried systematically to pave the way for its reception.

The villages, even the isolated ones, responded warmly supporting the creation of schools, undertaking to construct the school building and to pay the teacher's salary. However, when the school was created, they kept their children from it, either by not inscribing them in the first place, or by withdrawing them from the classes with a frequency that led to a large scale absenteeism. School buildings were gradually left to fall in a state of disrepair. The teacher often became a victim of village dissensions, while the promised salary was rarely paid.

Not yet sharing the Christian townspeople's attitude which projected the image of the educated man and even woman as a model, the periphery reacts to the sudden advent of a new institution in a complex manner, seemingly contradictory. Its response, reflecting ideas crystallised during long periods of time, is positive so long as no sacrifices are required of what it considers to be its interest. It also expresses a large scale inertia. Resistance to education *per*

se or traces of obscurantism are not observable. For the letters to be accepted, time and a change of mentality will be required. Their acceptance will largely benefit from the idea that they constitute an effective additional weapon in the struggle to independence.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΙΚΕΛΑΣ
«ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΟΣ ΑΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΑΤΕΛΗΣ ΛΟΓΙΟΣ»;^{*}
Πρόδρομη Ἀνακοίνωση

Στὸ Ἀρχεῖο Βικέλα, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, σώζονται τρία αὐτόγραφα τετράδιά του, ἄνισα σὲ μέγεθος, στὰ ὁποῖα ὁ Βικέλας κατέγραφε ἡμερολογιακῶς τὶς περιλήψεις, τὶς παρατηρήσεις καὶ τὶς κρίσεις του ἀπὸ τὰ κάθε λογῆς βιβλία ποὺ διάβαζε. Ἀνάλογες ἀναγραφές γίνονται ἐνίοτε καὶ γιὰ ἄρθρα σὲ περιοδικὰ, κυρίως ξενόγλωσσα, τὰ ὁποῖα ἔφταναν στὰ χέρια του εἴτε συστηματικὰ εἴτε τυχαῖα. Χρονολογικὰ, ἡ περίοδος τῶν ἀναγραφῶν ἀρχίζει τὸ 1853 – ἓνα χρόνο δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀφίξή του στὸ Λονδίνο – καὶ σταματᾷ τὸ 1870. Δὲν γνωρίζουμε, ἂν τὰ τρία αὐτὰ τετράδια μᾶς δίνουν τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν ἀναγνώσεών του, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἐνίοτε μεγάλα χρονικὰ κενὰ ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀναγραφές, τὰ ὁποῖα ὁ Βικέλας ἀποδίδει στὶς ἐπαγγελματικὲς του ἀπασχολήσεις. Ἐτοίχι ἀλλιῶς ὅμως, καὶ αὐτὲς μόνον οἱ ἀναγραφές, ποὺ ἀνέρχονταν σ' ἓνα σύνολο 82 βιβλίων – μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι πολύτομα – «θὰ ἤξιζον νὰ δημοσιευθοῦν ἐν ὁλοκλήρῳ»¹, ὅπως συνιστᾷ, ἤδη ἀπὸ τὸ 1952, ὁ ἀνηψιὸς του καὶ πρῶτος συστηματικὸς μελετητὴς τοῦ ἀρχείου του, Ἀλέξανδρος Οἰκονόμος, γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους:

α. Τὰ κείμενα αὐτὰ τοῦ Βικέλα, ἐνῶ ἀποτελοῦν συνηθισμένη ἀπασχόληση γιὰ ὅποιονδήποτε ἀναγνώστη, εἶναι μοναδικὰ ὡς περίπτωση – ὅσο τουλάχιστον, ἕως σήμερα γνωρίζω – στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία. Εἶμαι μᾶλλον βέβαιος ὅτι σὲ κάποια ἀρχεῖα λανθάνουν καὶ ἄλλα σχετικά, ἀλλὰ, ὅπως περιέργως, δὲν ἔχουν προσελκύσει ἀκόμη τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐρευνας. Καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ θέματος, πέρα ἀπὸ τὴ γνωστὴ «Μυριόβιβλο» τοῦ Φωτί-

^{*} Δημήτριος Βικέλας, ᾿Απαντα, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια ᾿Αλκης ᾿Αγγέλου, [στὸ ἐξῆς Δ. Βικέλα, ᾿Απαντα] τόμ. Α΄, ᾿Αθήνα 1997, σ. 103.

1. ᾿Αλέξ. Οἰκονόμου, *Τρεῖς ἄνθρωποι*, ᾿Αθήνα 1952, σ. 85.

ου ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, εἶμαι σὲ θέση νὰ μνημονεύσω μόνο τὸ «Κοινάριον» τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (ca. 1725-1797), τὸ ὁποῖο ὁμως περιορίζεται σὲ ἀπλὴ ἀναγραφή τῶν τίτλων τῶν βιβλίων πού εἶχε διαβάσει ὁ ἐπίσκοπος².

β. Ἡ ἐπιλογή τῶν βιβλίων, καθὼς καὶ ὁ συστηματικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ μελετάει –μερικὲς φορές μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ ξαναδιαβάζει γιὰ νὰ συντάξει τὴν περίληψη– ἀποτελοῦν χρησιμότατα τεκμήρια γιὰ νὰ διερευνήσουμε, μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, ἕναν ἀπὸ τοὺς θεμελιώδεις συντελεστές, ἴσως τὸν σπουδαιότερο γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους συγκροτεῖται καὶ διαμορφώνεται ἡ πνευματικὴ συνείδηση τοῦ νεαροῦ –εἶναι μόλις 20 χρονῶν ὅταν ἀρχίζει– τότε ἐμπορευομένου λογίου Δημητρίου Βικέλα. Σήμερα, ἐξ ἄλλου, πού ἔχομε στὴν διάθεσή μας καὶ ὁλόκληρη τὴν βιβλιοθήκη Βικέλα, καθὼς καὶ τὸν κατάλογό της, ὄχι μόνον κερδίζουμε τὸ στέρεο ἔδαφος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας, ἀποφεύγουμε ταυτόχρονα τὴν παραδοσιακὴ ἀβέβαιη καὶ ἀπατηλὴ προσφυγὴ σὲ ἀπλοῦς καταλόγους ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴν ἀξία τους, κυρίως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου ἡ ἀνάγνωση ἀπὸ ἐνδοτικὴ μετεβάλλεται σὲ ἐκτατικὴ.

Αὐτὰ καὶ μόνο θεωρῶ ὅτι ἀρκεῖ γιὰ τὴν πρόδρομη αὐτὴ ἀνακοίνωση, ὥστε νὰ ἐνημερωθεῖ σχετικὰ ὁ ἀναγνώστης. Τὰ ὑπόλοιπα, ἀναλυτικοὶ τίτλοι βιβλίων, εἶδος περιλήψεων καὶ κρίσεων, συσχετισμοὶ τῶν ἀνωτέρω μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βικέλα, καὶ λοιπὰ παρεπόμενα, θὰ τὰ πληροφορηθεῖ ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος στὴν ἐν προὐχῶν ἐκδόσει τῶν ἰδίων τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὡφελιμῶν Βιβλίων.

Τὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ, συνεπῶς, ἀπλὴ προοδοποίηση τοῦ γενικότερου θέματος «Ὁ ἔμπορος καὶ λόγιος Δημήτριος Βικέλας» ἢ, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀκριβέστερα «Τὸ 'λόγιον' πάθος τοῦ εὐσυνειδήτου ἐμπορευομένου Δημητρίου Βικέλα».

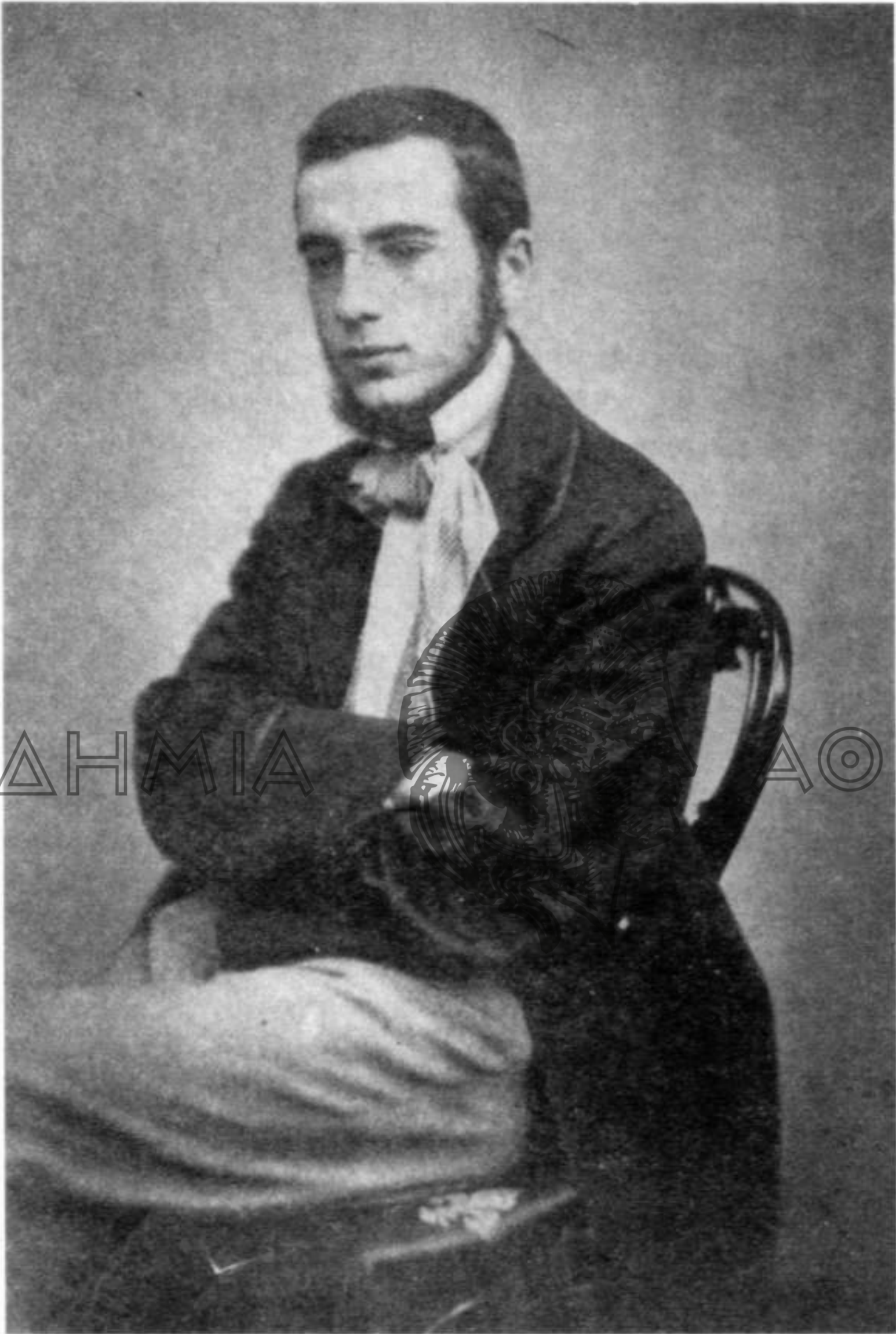
* * *

«Καὶ ἔμπορος ἀτελής καὶ ἀτελής λόγιος»;

Ἡ ἔκφραση ἀνήκει στὸν Βικέλα· τὸ ἐρωτηματικὸ σὲ μένα. Τὸν Μάιο τοῦ 1852, δηλαδή σὲ ἡλικία δεκαεννέα ἐτῶν, ξεκινάει ὁ Βικέλας γιὰ τὸ Λονδίνο· θὰ ἐργασθεῖ στὸ ἐμπορικὸ γραφεῖο τῶν θείων του Λέοντα καὶ Βασιλείου Μελά, γιὰ νὰ βοηθήσει ἔτσι τὸ σπίτι του, ὕστερα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ τοῦ πατέρα του. Εἶναι γεμάτος αἰσιοδοξία, ὅπως μᾶς ἐκμυστηρεῖται στὴν «Ζωή μου», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποξενώνεται στὴν κρίσιμη αὐτὴ καμπή, ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἐπίστευε πὼς ἦταν ὁ προορισμός του:

2. Δ. Γκίνης, «Τὸ «Κοινάριον» τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 32 (1957), σσ. 247-251.

Ὁ Βικέλας τὸ 1854, δηλαδὴ σὲ ἡλικία 19 ἐτῶν.

Ἡ κλίσις μου παιδιόθεν ἦτο πρὸς τὰ γράμματα ἐν γένει, ἡ δὲ μικρά μου πεῖρα μὲ εἶχεν ἤδη διδάξει, ὅτι καὶ ἄνευ συστηματικῆς παιδεύσεως δύναται τις ν' ἀποκτήσῃ γνώσεις, ἀρκεῖ νὰ ἔχη ὄρεξιν...³.

Καὶ ἦταν ἀπολύτως δικαιολογημένος· ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὰ προηγούμενα ἀπὸ τὸν Βικέλα χρόνια, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀκόμη, μᾶς ἔχει διαφωτίσει ἐπαρκῶς, ὡς πρὸς τὸν ρόλο ποὺ εἶχε παίξει στὴν διαμόρφωση τῆς λογιосύνης, ὁ αὐτοδιδασκισμός. Ἦταν τόσο ἀβέβαιες καὶ ἐλλειπεῖς οἱ γνώσεις ποὺ ἀποκτοῦσε ὁ νέος ἀπὸ τὸ ἀστάθμητο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς πατρίδας του, ὥστε νὰ μὴ συμβιβάζονται πρὸς τὶς ἐπιδόσεις ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιδείξει ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του, ὅποιος ἐπιθυμοῦσε νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν παιδεία του ἀπὸ μόνος του. Καὶ μόνον στὴν ὑψηλῆς στάθμης ἀρχαιογνωσία νὰ σταματήσουμε, ποὺ ἀφορᾷ τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς λογιосύνης, καὶ ἡ ὁποία τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἀλληλογραφοῦν ἄνετα συχνὰ στὸν ἀρχαῖο λόγο, μὴ ἀπὸ τὶς συνηθέστερες ἀπασχολήσεις τοὺς τῆς ἐποχῆς, εἶναι, θεωρῶ, ἐπαρκῆς ἀπόδειξη. Οἱ ἀνησυχίες τοῦ Βικέλα θὰ δημιουργηθοῦν ἀργότερα:

Δὲν ἐσκεπτόμην ὅτι διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τις εἰς οἰονδήποτε στάδιον, πρέπει ν' ἀφοσιωθῇ εἰς αὐτὸ ἀποκλειστικῶς· ὅτι καταγινόμενος ἐκ παραλλήλου εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ εἰς τὰ γράμματα, θὰ ἐγινόμουν καὶ ἐμπόρος ἀτελὴς καὶ ἀτελὴς λόγιος⁴.

Μὲ αὐτὴ τὴν ἐκπεφρασμένη πλέον ἀνησυχία του, δικαιολογεῖται ἀπολύτως ἡ προσθήκη τοῦ δικοῦ μου ἐρωτηματικοῦ. Ἐξηγοῦμαι: ὅπως ἔχει παραδοθεῖ ἡ παρουσία τοῦ Βικέλα στὴν νεοελληνικὴ κοινωνία τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶναι ὡσὰν νὰ μετεωρίζεται ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς ιδιότητες. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα ὀνόματα τοῦ ἐμπορικοῦ γενικότερου κόσμου τῆς ἀλλοδαπῆς, δημιούργησε, σχετικῶς γρήγορα, μέσα στὸ στοργικὸ μὲν, ἀπαιτητικὸ ὁμως ἐπαγγελματικῶς ταυτόχρονα, περιβάλλον τοῦ ἐμπορικοῦ γραφείου τῶν θείων του, τόσο καλὸ ὄνομα, ὥστε, δυὸ χρόνια ἀργότερα, στὸ διάστημα 1854-1857, γίνεται συνεταῖρος στὸν οἶκο, καὶ τὸ 1871 ἀνανεώνεται ἡ ἐταιρία τῶν ἀδελφῶν Μελᾶ μὲ τίτλο «Ἀδελφοὶ Μελᾶ καὶ Δ. Βικέλας». Καὶ ὅταν, τέλος, τὸ 1876 διαλύεται ὁ οἶκος καὶ ὁ Βικέλας ἀποφασίζει νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα, ἡ περιουσία του ἀπὸ τὴν ἐκκαθάριση τῆς ἐταιρίας ὑπολογίζεται σὲ 15.000 λίρες, οἱ ὁποῖες, μαζὶ μὲ τὸ κεφάλαιο τῆς γυναίκας του (6.000 λίρες) τοῦ ἀποδίδουν ἐτησίως εἰσόδημα 1000 λίρες, ποσὸν ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ζεῖ ἄνετα, νὰ μετακινεῖται τακτικὰ στὴ Δύση καὶ νὰ ἱκανοποιεῖ τὶς φιλολογικὰς του φι-

3. Δ. Βικέλα, Ὑπαντα, ὁ.π., σ. 102.

4. Δ. Βικέλα, Ὑπαντα, ὁ.π., σ. 103.

λοδοξίες⁵. Καὶ αὐτά, ἐπειδὴ, ὅπως μᾶς ἐξομολογεῖται ὁ ἴδιος, «Μοῦ ἔλειπαν προπάντων ἡ ἐμπορικὴ ἰδιοφυΐα καὶ ὁ πόθος τοῦ πλούτου»⁶.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐξομολόγηση τοῦ Βικέλα ὡς πρὸς τὴν ἐμπορικὴ του ἀφυΐα, δὲν ἐρμηνεύει ἐπαρκῶς τὴν ἀναγκαστικὴ, ὅπως εἶδαμε, προσφυγὴ του σὲ μιὰ ἀπρόσφορη, ὡς πρὸς τὶς βαθύτερες ἐπιθυμίες του, βιοποριστικὴ διέξοδο· φαίνεται πὼς ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα θὰ συντελέσει ὥστε, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, νὰ τοῦ γίνῃ συνείδηση μιὰ διαφορετικὴ ἀλήθεια, τὴν ὁποία δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσῃ ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς, νέος καὶ ἀπειρος ὅπως ἦταν, ὅταν ξεκινάει τὴν ἐμπορικὴ του σταδιοδρομία. Μιὰ ἀλήθεια ποὺ εἶχε σχέση τόσο μὲ τὸν τόπο ὅπου σταδιοδρομοῦσε ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ του.

Τὰ γράμματα γενικότερα, θὰ εἶχε συνειδητοποιήσει, ζώντας σὲ ἓνα σπουδαῖο κοσμοπολιτικὸ κέντρο ὅπως τὸ Λονδίνο, μὲ πλούσια ἀπὸ κάθε ἀποψη πνευματικὴ ζωὴ, εἶναι ἓνας χῶρος μὲ μιὰ μεγάλη πρωταρχικὴ ἀπαιτήση: χρῆμα, ἂν φυσικὰ ἐπιθυμεῖς νὰ κινηθεῖς μὲ ἄνεση. Θὰ σοῦ καλύψει τὶς ὕλικές δαπάνες καὶ θὰ σοῦ ἐξασφαλίσῃ τὸ ἀπαραίτητο *otium*. Ἄν ἀσκοῦσε τὸ ἐμπορικὸ ἐπάγγελμα στὴν πατρίδα του, ἡ γενικότερα στὴν Ἀνατολή, τὴν ἀνάγκη αὐτὴ θὰ τὴν αἰσθανόταν σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ· ἡ ἐγκατάστασή του ὁμῶς στὸ κέντρο αὐτὸ μὲ τοὺς ποικίλους καὶ ἔντονους κάθε λογῆς πνευματικούς ἐρεθισμούς, μόνον ἓνα ἄτομο τῆς δικῆς του ιδιότητος, ἀλλὰ ποὺ διακατέχεται ἀπὸ τὸν «πόθο τοῦ πλούτου», θὰ μποροῦσε νὰ ἀφήσῃ ἀδιάφορο. Καὶ ἔτσι πρόχειρα, ἅς ἀναφερθοῦμε στὸ ὄνομα ἐνὸς συνομηλίκου του, τοῦ Ἀνδρέα Συγγροῦ. Ὁ Βικέλας λοιπὸν βραβεύεται –καὶ μᾶλλον νωρὶς– μπροστὰ στὸ δίλημμα: ἔφεση παιδείας καὶ οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις. Ὑπάρχει συμβιβασμός; Ἦταν εὐκόλο νὰ βρεῖ τὴ λύση «καὶ παντελὴς ἔμπορος καὶ παντελὴς λόγιος»;

Τὰ πράγματα μαρτυροῦν ὅτι τὴ βρῆκε, τουλάχιστον ὡς ἓνα βαθμὸ. Ἄν διατρέξουμε μὲ γρήγορη ἐποπτικὴ ματιὰ τὶς πάσης μορφῆς –λόγιες, ἅς τὶς ὀνομάσουμε καλύτερα– δραστηριότητες, ποὺ ἀνέπτυξε σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὸ Λονδίνο, παρακολούθηση συστηματικῆς τῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἴτε γενικότερα τῆς ἐποχῆς του, εἴτε τῆς Ἀγγλίας, καλλιέργεια ἀναλόγων σχέσεων, συγγραφικὲς ἐπιτεύξεις, κ.λπ. σχετικά, θὰ διαπιστώσουμε πὼς ὁ Βικέλας ἔχει βρεῖ πλέον τὸν ἑαυτὸ του, ὅπως τὸν εἶχε ἰδεασθεῖ παλαιότερα, ὅταν ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Ἀθήνα. Μὲ μιὰν ὁμῶς σημαντικὴ διαφοροποίηση: ὄχι ἀπολύτως ταυτόχρονα. Ἡ πρώτη, ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, θὰ τοῦ χρησιμεύσῃ ὡς ἐφαλτήριο, ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν

5. Ὅλα τὰ σχετικά θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὴν Βιο-εργογραφία τοῦ Βικέλα· βλ. Δ. Βικέλα, Ὑπαντα, ὁ.π., σ. 47* κ.έ.

6. Δ. Βικέλα, Ὑπαντα, ὁ.π., σ. 53*.

ύλική ἐξασφάλιση, τέτοια πού νά τοῦ δημιουργήσει τὸ *otium* πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἀνετη πλέον ἀφοσίωση στὴν δεύτερη. Τὸ 1872 τὸ διατυπώνει ἐντελῶς ξεκάθαρα: «Ὁ διακαὴς πόθος μου εἶναι νὰ ἐγκατασταθῶμεν εἰς Ἀθήνας. Περιμένω νὰ γεμίση ἡ σακούλα μου»⁷. Καὶ φαίνεται πὼς ἡ σακούλα γέμισε σχετικῶς γρήγορα, ἀνάλογα φυσικὰ πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις πού εἶχε ὁ ἴδιος ὁ Βικέλας. Τὸ 1877, δηλαδή εἰκοσιπέντε χρόνια ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή του στὸ Λονδίνο.

Ὁ Βικέλας ξέρεي ἀκριβῶς τί θέλει· θέλει νὰ εἶναι λόγιος. Περίεργο, ἀλήθεια, γιὰ τὴν ἐποχὴ του, δηλαδή τὸ 1872, ὅταν κατεβαίνει στὴν Ἀθήνα. Ὁ ὄρος δὲν ἦταν καὶ τόσο χρηστικός τότε· τὸν χρησιμοποιοῦμε ἐμεῖς σήμερα περισσότερο γιὰ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ἡ λογιοςύνη, ὅσο καὶ νὰ μὴν ἐξειδικεύεται στὴν πράξη – ὅλοι γράφουν γιὰ ὅλα, ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, μετάφραση, ἄρθρα στὶς ἐφημερίδες κ.λπ. – ἐναβρύνεται ὥστόσο σὲ μιὰ κυρίως ιδιότητα: ποιητής. Ὁ Βικέλας ἀποτελεῖ ἐξαίρεση· ἐνῶ καλλιεργεῖ καὶ αὐτὸς ὅλα αὐτὰ τὰ εἶδη, καὶ θὰ μπορούσε συνεπῶς νὰ προσφύγει καὶ αὐτὸς στὸν ὄρο ποιητής, ἐπιλέγει ἀπολύτως συνειδητὰ τὸν ὄρο «λόγιος». Γιατί; Μιὰ ἐκδοχὴ θὰ ἦταν νὰ δεχθοῦμε πὼς, σύμφωνα μὲ τὸν μᾶλλον αὐστηρὸ χαρακτήρα του, θὰ εὑρίσκε ἀσυμβίβαστες τὶς δύο αὐτὲς ιδιότητες: ἔμπορος - ποιητής. Μιὰ δεύτερη, πὼς δὲν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερος τὶς ποιητικὲς του ἐπιδόσεις, χωρὶς αὐτὸ νὰ συνεπαγεται πὼς ἐκτιμοῦσε ἀντιστοιχῶς περισσότερο τὶς πεζογραφικὲς. Καὶ γιὰ νὰ μὴ πελαγοδρομοῦμε σὲ περαιτέρω εἰκασίες, θὰ εἶχα νὰ προτείνω μιάν, ἀπὸ καθὲ ἄποψη, ρεαλιστικότερη ἐκδοχή: Ὁ ὄρος «λόγιος» ἐκφράζει στὴν συνείδησή του μιὰ κάποιας μορφῆς γενικότερη ἐρασιτεχνικὴ ἀπασχόληση μὲ τὰ γράμματα, ἀποδεσμευμένη ὁμως ἀπὸ ἀντίστοιχη ἐπαγγελματική. Καὶ γιὰ νὰ σαρκώσει εἰδικότερα ὁ ὄρος στὸ πρόσωπο τοῦ Βικέλα, ἡ λογιοςύνη πρέπει νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη δραστηριότητα, κάτι μᾶλλον ἀσυνήθιστο γιὰ τὴν ἐποχὴ, τουλάχιστον γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς τὸ καινούριο αὐτὸ περιεχόμενο πού δίνει ὁ Βικέλας στὸν ὄρο «λόγιος» εἶναι ἀποτέλεσμα συγκερασμοῦ ἀπὸ δύο ἔντονες ἐπιδράσεις πού δέχτηκε στὰ δραστηκὰ χρόνια, ὅταν διαμορφώνει τὴν πνευματικὴ του συνείδηση στὴν Ἀγγλία: τὸ περιβάλλον καὶ τὸ σπίτι. Θὰ σταθῶ πολὺ λίγο στὸ πρῶτο, γιὰ νὰ ἐπεκταθῶ κυρίως στὸ δεύτερο. Ὅχι γιατί δὲν δίνω τὴν ἴδια βαρύτητα καὶ στὰ δύο, ἀλλὰ ἐπειδὴ, ἐνῶ τὸ πρῶτο εἶναι μᾶλλον αὐτονόητο, τὸ δεύτερο χρειάζεται νὰ ὀριοθετηθεῖ καὶ νὰ ἐρμηνευθεῖ. Θὰ προσφύγω σὲ μιὰ σύγκριση. Ἄν ὁ Κοραῆς δὲν ἔκανε τὶς ἐπανειλημμένες ἐπαναστάσεις του, ὅταν βρέθηκε ὑπὸ περιορισμὸ στὴν Εὐρώπη, καὶ ἂν οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς τὸν ὀδήγησαν τελικὰ, ἔστω καὶ σχετικῶς ἀργά, νὰ

7. Δ. Βικέλα, Ὑπαντα, ὁ.π., σ. 52*.

βρεῖ τὸν ἰδιοσυγκρασιακὸ τοῦ προορισμό, τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἱκανότητά του νὰ ἀντιληφθεῖ τί μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ὁ Δυτικὸς κόσμος. Ἄν λοιπὸν εἶχε σταδιοδρομήσει στὸν τόπο του, θὰ εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἕναν λόγιο τῆς σειρᾶς, πάνω φυσικὰ ἀπὸ τὸν μέσον ὄρο. Ἡ ἐγκατάστασή του ὁμῶς τελικὰ στὸ εὐρωπαϊκὸ κέντρο τῆς παιδείας, τὸ Παρίσι, τὸν ἐκτίναξε στὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας. Ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Βικέλα. Ἄν δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα τί μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ὁ κόσμος αὐτός, θὰ εἶχε ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα του, ὡς ἕνας εὐκατάστατος ἔμπορος μὲ κάποιες «λόγιες» ἀνησυχίες.

Αὐτὰ ἀρκοῦν ὥς πρὸς τὸ γενικότερο περιβάλλον, γιὰ νὰ περάσουμε εὐθὺς ἀμέσως στὸ στενότερο, πού εἶναι τὸ σπίτι. Ὁ Κοραῆς, εἶπαμε, πὼς ἔκανε ἐπανειλημμένες ἐπαναστάσεις ὥσπου νὰ βρεῖ τὸ δρόμο του. Ἐπανάσταση στὸ ἐμπορικὸ γραφεῖο τοῦ πατέρα του στὴν Ὁλλανδία (βλέπε τὶς γκρίνιες τοῦ συνεργάτη του Σταμάτη), ἐπανάσταση ὡς μεταπράτης (βλέπε τὴν ἐπιχείρηση μὲ τὶς τσόχες), ἐπανάσταση μὲ τὶς ἱατρικὲς του σπουδὲς στὸ Mompellier, ἐπανάσταση τέλος μὲ τὴν βιοποριστικὴ ἐπιμονή του στὸ Παρίσι ὡς ἐπιμελητὴς χειρογράφων, γιὰ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὸ κυρίως ἔργο του, τὴν ἔκδοση τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης». Ὁ Βικέλας τώρα δὲν εἶναι ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ἐπαναστάτης, καὶ τὸ εὐτύχημα εἶναι, πὼς δὲν χρειάστηκε νὰ γίνει, ὥστε νὰ φθάσει στὸν τελικὸ προορισμό, δηλαδὴ τὴν λογιосύνῃ. Τὰ πράγματα ἦρθαν πολὺ πιὸ ὁμαλὰ, ἐπειδὴ τὸν βοήθησε τὸ σπίτι. Καὶ ἡ βοήθεια δὲν προῆλθε ἀπλῶς ἀπὸ τὴν στενὴ συγγενικὴ σχέση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν εὐτυχισμένη πνευματικὴ συνάντηση τοῦ Λέοντα Μελά με τὸν γιό τῆς ἀδελφῆς του. Ὁ θεῖος αὐτός εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς περισσότερες ἀδικημένες ἱστορικὰ φυσιογνωμίες τῆς ἁμεσῆς μετεπαναστατικῆς ἐποχῆς. Ἀπόδειξη: τὸ ὄνομά του συνδέθηκε κυρίως – καθὼς καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀνεψιοῦ του, ἄλλωστε – μὲ ἕνα ἔργο, τὸν *Γεροστάθη*, τὸ ὁποῖο καὶ ἂν ἔλειπε, δὲν θὰ ἀποστεροῦσε κατὰ τίποτε τὴν πλούσια καὶ ἐντονὴ παρουσία του σὲ πολλαπλὲς καὶ ποικίλες δραστηριότητες πού εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξει ἀπὸ πολὺ ἔνωρίς: νομικός, δικαστὴς ὑψηλόβαθμος, ἀνώτερος διοικητικὸς ὑπάλληλος, ὑπουργός, καθηγητὴς πανεπιστημίου. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀφήνει πίσω του γιὰ νὰ δεχθεῖ, σὲ νεαρὴ ἡλικία, τὴν πρόσκληση τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου σχετικῶς καὶ νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἐμπορικὸ μεσίτη στὸ Σίτυ τοῦ Λονδίνου.

Γιατί, ἀλήθεια, ὅλη αὐτὴ ἡ ἀνατροπὴ; Ἡ ἀπάντηση εἶναι σχετικῶς εὐκο-

8. Ἀπὸ μιὰ ἀποψη εἶναι κοῖμα γιὰ τὴν νεοελληνικὴ γραμματεία, ὕστερα ἀπὸ τόσο μακρὺ χρονικὸ διάστημα, νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ διαθέτει μιὰ στοιχειώδη βιογραφικὴ ἀξιολόγηση γιὰ τὸν Λέοντα Μελά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι εὐτύχημα ὅτι τὸ κεφάλαιο πού ἀφιερώνει ὁ Βικέλας στὸ ἔργο «Ἡ ζωὴ μου» (Δ. Βικέλας, Ὁλ. π., σ. 127-140) εἶναι ἕνα λαμπρὸ καὶ ὑποδειγματικὸ πορτραῖτο τοῦ θεοῦ του.

λη. Ἐδῶ συναντιέται μὲ τὸν ἀνεψιό του. Τὴν σακούλα του σκέπτεται καὶ ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος, ὅσο πιὸ γρήγορα νὰ τὴν γεμίσουν, γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦν ἄνετα μὲ τὶς κοινὲς ἀγάπες τους, τὰ γράμματα. Γι' αὐτὸ καὶ στὶς ὥρες τοῦ γραφείου, ὅπως μᾶς ἀφηγεῖται ὁ Βικέλας, ὁ Λέων κρύβει τὰ φιλολογικὰ του γραψίματα, ὅταν δέχεται κάποια ἐπίσκεψη, γι' αὐτὸ ἀκόμη καὶ θὰ βρεῖ κάθε τρόπο νὰ συμπαρασταθεῖ στὸν ἀνηψιό του, ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀκούει τὶς ἀντίθετες συστάσεις τοῦ θεῖου του Βασιλείου. Βλέπει πὼς ὁ Βικέλας ἔχει τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς καημοὺς μὲ τοὺς δικούς του, τὴν ἴδια ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα⁹.

Ὁ Κοραῆς, εἶδαμε, βρῆκε τὸ δρόμο μόνος του, ἐπειδὴ ἦταν Κοραῆς. Ὁ Βικέλας ὅμως, ποὺ δὲν ἦταν Κοραῆς, ἀλλὰ Βικέλας, χρειάστηκε συμπαράσταση, πολλαπλὴ μάλιστα. Τὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμή τοῦ αὐτοδιδασκτισμοῦ του ὁ Βικέλας φαίνεται πὼς βρῆκε τὴν καλύτερη δυνατὸν συμπαράσταση. Ὁ θεῖος του δὲν εἶναι ὁ λόγιος μὲ τὸ παραδοσιακὸ ὡς τότε σχῆμα. Εἶναι ἓνας ἔμπειρος, ὑψηλῆς παιδείας πνευματικὴ μορφή, ὁ ὅποιος, ἐπειδὴ οἱ προηγούμενες ἐλλαδικὲς ἐμπειρίες του τοῦ ἔχουν προσφέρει τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσει σὲ βάθος τὴν νεοελληνικὴ πραγματικότητα, ξέρει πολὺ καλὰ πλέον, τί χρειάζεται νὰ ταμιεύσει ὁ ἀνηψιός του ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία.

Αὐτὴ τὴν σπουδαία συμπαράσταση βρῆκε ὁ πολλαπλῶς τυχερὸς Βικέλας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐνδοτεροῦ χώρου— μέσα στὴ θαλπωρὴ τοῦ οικογενειακοῦ περιβάλλοντος τῶν Μελάδων. Αἶγα πράγματα γνωρίζουμε ὡς πρὸς τὸ σπουδαῖο θέμα, πὼς λειτουργοῦσε ἡ ἐλληνικὴ ἐμπορικὴ κοινότητα τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Ἀγγλίας, εἴτε ὡς σύνολο εἴτε ὡς κατ' ἰδίαν οἰκογενειακὲς μονάδες. Κυρίως δύο εἶναι οἱ ἀπορίες μας: μετέχουν, καὶ σὲ ποιό ποσοστό, στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς πόλης, καὶ δεύτερον, ἔχουν τὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινότητος ἐξωεπαγγελματικὰ ἐνδιαφέροντα, καὶ ποιᾶς μορφῆς εἶναι αὐτά; Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν θεωροῦν τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασή τους προσωρινὴ καὶ μεταβατικὴ ἢ ἂν ἐπιθυμοῦν νὰ μείνουν καὶ νὰ σταδιοδρομήσουν.

Ἡ περίπτωσις τῶν ἀδελφῶν Μελά εἶναι ἰδιότυπη. Ὅπως ἀπέδειξε ἡ συνέχεια τῶν πραγμάτων, μὲ τὴν διάλυση τῆς ἐταιρείας τὸ 1872, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα ἦταν ὁ ἀπώτερος σκοπός. Ἰδιότυπη γίνεται ἡ περίπτωσή τους ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου, παρὰ τὴν προβεβουλευμένη αὐτὴ ἀπόφασή τους, ἐπιζητοῦν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀφομοιώσουν, ἔστω καὶ πρόσκαιρα, τὸν ἀγγλικὸ τρόπο ζωῆς. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχουν, χρειάζεται νὰ διευρύνουν τὴν ριπίδα τῶν κοινωνικῶν τους σχέσεων καὶ τῆς παρακολούθησις τῆς γενικότερης πνευματικῆς ζωῆς, μιὰ καὶ γνωρίζουμε ὅτι ἡ κλίσις τους εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ἐκεῖ. Κατ' ἀρχὴν λοιπὸν πρέπει νὰ διαβάσουν· κατὰ δεύτερο λόγο καὶ νὰ γράφουν. Ἄν ὁ νέος ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει τὴν τύχη νὰ

9. Βλ. σχετικὰ Δ. Βικέλα, Ὑπαντα, ὁ.π., σ. 137.

ἔρθῃ σὲ εὐρύτερη γνωριμία μὲ ἓνα πολιτισμὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δικό του, ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ χειρίζεται ἄνετα καὶ τὸν γραπτὸ λόγο, τότε τὸ κέρδος του εἶναι πολλαπλό. Ὁ ἴδιος ἀναφερόμενος εἰδικότερα, στὴ «Ζωή μου» στὰ τετράδια, θὰ παρατηρήσει: «Ἡ ὠφέλεια εἶναι τριπλῇ: τὰ ἀναγνωσθέντα ἐντυπώνονται βαθύτερον εἰς τὴν μνήμην, συνηθίζει ὁ ἀναγνώστης νὰ σχηματίζει γνῶμην ἰδικήν του, καὶ ἀσκεῖται εἰς τὴν γραπτὴν ἔκφρασιν της»¹⁰. Σήμερα ποὺ ἔχει μελετηθεῖ ἄρκετὰ τὸ θέμα τῆς ἀνάγνωσης, ἔχουμε πεισθεῖ ὅτι μία εἶναι ἡ παραγωγικὴ ἀνάγνωση: ἡ διαλογικὴ. Ἡ ἀνάγνωση αὕτη εἶναι εἴτε ζῶσα εἴτε περνάει ἀπὸ τὸ διάυλο τοῦ γραπτοῦ λόγου, μὲ τὴν καταγραφὴ τῶν σκέψεων καὶ τῶν παρατηρήσεων, τὶς ὁποῖες ὅπωςδήποτε προκαλεῖ ἡ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὸν προσεκτικὸ ἀναγνώστη. Καὶ τὴν διαλογικὴ αὕτη σχέση ἀσφαλῶς τὴν βρῆκε ὁ Βικέλας μέσα στὸ ἴδιο του τὸ σπίτι. Ἡ οἰκογένεια τῶν ἀδελφῶν Μελά ἀνήκει στὶς ὁργανωμένες ἀστικὲς οἰκογένειες, ποὺ καλλιεργοῦν τὸ βραδινὸ οἰκογενειακὸ διάβασμα. Αὕτη ὁμως ἡ σχέση καλλιεργεῖται ἐδῶ σὲ πρῶτο βαθμό. Τὰ διαβάσματα εἶναι γενικὰ καὶ ὅπωςδήποτε γενικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ὁ Βικέλας ὁμως εἶναι ὁ νέος ποὺ ἔχει δημιουργήσει ἀπὸ πολὺ ἔνωρις τὰ προσωπικὰ ἀναγνωστικά του ἐνδιαφέροντα. Καὶ ἐδῶ στάθηκε τυχερός, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὸν θεῖο του Λέοντα. Ἀπὸ δύο ἀπόψεις, καὶ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ὑλική. Ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πρῶτα, εἰσιὶν στὸ πρόσωπο τοῦ βρῆκε ἓναν ἀπολύτως κατάλληλο ὁδηγητὴ γιὰ τὶς ἀναγνώσεις του καὶ ἓναν ἰσοδύναμο ἀπαραίτητο συνομιλητὴ. Δὲν πρέπει, ὅσο, νὰ θεωρήσουμε καθόλου ἀμελητέα τὴν ὑλικὴ πλευρά. Τὸ βιβλίον στὴν ἐποχὴ τοῦ Βικέλα εἶναι εἶδος ἀκριβό, καὶ ὁ ἴδιος, μὲ τὴν ἀναγνωστικὴ βουλμία ποὺ τὸν διέκρινε, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ παρὰ μόνον ἀργότερα. Πρέπει συνεπῶς νὰ στηριχθεῖ καὶ στὴν συμπαράστασιν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ θεῖου του καὶ στὴν εὐεργετικὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς δανειστικῆς βιβλιοθήκης, γιὰ τὴν ὁποία γνωρίζουμε πολὺ καλὰ σήμερα, τὸν δραστικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνίας στὴν Ἀγγλία. Τρίτος, τέλος, παράγοντας, ἀποφασιστικὸς ὁμως, ἦταν ἡ ἐνθάρρυνση καὶ τοῦ θεῖου του νὰ καταγράφει τὶς σκέψεις του καὶ τὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ τὰ διαβάσματά του. Ἦταν, βέβαια, μὴ πειθαρχία ἄρκετὰ σκληρὴ ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁμως βγῆκε ἀπόλυτα κερδισμένος ὁ Βικέλας.

Καὶ φαίνεται πῶς ἦταν ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ πειθαρχημένου ἄτομο ὁ Βικέλας. Ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται αὕτη ἡ ἐπίμονη ἀφοσίωσή του, τόσο στὴ συστηματικὴ ἀνάγνωση, ὅσο καὶ στὴν ὀλιγότερο, βέβαια, συστηματικὴ καταγραφὴ. Ὁλος αὐτὸς ὁ διπλὸς μόχθος συντελεῖται τὶς ἐντελῶς βραδινὲς ὥρες μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸ φαγητὸ καὶ τὴν ἑσπερινὴν συγκέν-

10. Δ. Βικέλα, Ὁ ἄνθρωπος, ὁ π., σ. 159.

τρωση. Τὸ δωμάτιο εἶναι χωρὶς θέρμανση, ὁ φωτισμὸς ἀνεπαρκὴς καὶ ἡ κούραση ἀπὸ τὴν ἡμερήσια ἐργασία ὄχι μικρή. Ἦταν ὁμως μόνον ἡ πειθαρχία ποὺ καθοδηγοῦσε τὸν Βικέλα; Ἀσφαλῶς ὄχι. Μίλησα προηγουμένως γιὰ βουλιμία. Ἡ βουλιμία ὁμως αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐκδήλωση κάποιων ἄλλων ἐσωτερικῶν παρορμήσεων, οἱ ὁποῖες συνοψίζονται σὲ ἓναν κοινολεκτούμενο μὲν, ἀλλὰ μὲ ἰδιαίτερη γι' αὐτὸν ἀξία ὄρο: ἐνδιαφέροντα. Ὁ Βικέλας δὲν εἶναι ἀπλός, συνηθισμένος ἀναγνώστης· εἶναι σκεπτόμενο ἄτομο μὲ συγκεκριμένες ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις. Ποιὲς μπορούσαν νὰ ἦταν αὐτές; Ἡ ἔστω καὶ πρόχειρη γενικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, φοβᾶμαι ὅτι θὰ μᾶς δυσκολέψει ἀκόμη περισσότερο, γιὰ νὰ συλλάβουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνεται ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Βικέλα. Μιλήσαμε στὴν ἀρχὴ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ποὺ ἐπέλεξε ὁ ἴδιος ὁ Βικέλας γιὰ τὸν ἑαυτό του: θέλει νὰ εἶναι λόγιος. Ἄν μᾶς ἔλεγε ὅτι θέλει νὰ εἶναι ποιητὴς ἢ δημοσιογράφος ἢ θεατρικὸς συγγραφέας ἀκόμη, κατὰ κάποιο τρόπο θὰ μᾶς προσανατόλιζε. Τὰ ἀναγνώσματα ἐνὸς λογίου ὁμως, ἀπὸ ποῦ μπορούν νὰ ἀρχίζουν καὶ ποῦ νὰ τελειώνουν; Τὸ πρόβλημα συνεπῶς διογκώνεται: πῶς μπορείς νὰ ἱκανοποιεῖς τὶς ἐπιθυμίες αὐτές ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸν ἀστάθμητον αὐτὸν ὄρο τοῦ λογίου, καὶ σὲ μιὰ χώρα μάλιστα ὅπου ἡ σχετικὴ προσφορά ξεπερνάει τὰ ὅρια καὶ ἐνὸς ἐλεύθερου σχολευτῆ ἀκόμη, καὶ ὄχι ἐνὸς μέσου ὑπαλλήλου τοῦ Σίτη;

Ἐχὼ χρησιμοποιήσει ἐπανελημμένως ἓναν ὄρο, τὸν ὁποῖο δὲν θὰ διαστάσω νὰ χρησιμοποιήσω καὶ ἐδῶ, ἀφοῦ ταυτίζεται ἀπολύτως στὴν περίπτωσή: *The embarrassment of riches*. Γνωρίζουμε πῶς ὁ Βικέλας ἦταν προικισμένος μὲ μιὰν ἰδιαίτερη ἱκανότητα: εἶχε εὐκολία σὲ ξένες γλῶσσες. Κινεῖται ἄνετα, πολὺ γρήγορα μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὸ Λονδίνο, στὰ ἀγγλικά, στὰ γαλλικά, στὰ γερμανικά, καθὼς καὶ στα ἰταλικά, στὰ ὁποῖα τελειοποιεῖται στὸ Λονδίνο μὲ τὴν βοήθεια τοῦ γνωστοῦ Ἰταλοῦ ἐπαναστάτη Luigi Settembrini¹¹. Καὶ γιὰ νὰ συμπληρώσω τὴν πλευρὰ αὐτή, ἀργότερα μαθαίνει καὶ ἰσπανικά. Πῶς λοιπὸν νὰ μὴ τοῦ δημιουργοῦν ἀδιέξοδο οἱ καινούργιοι ὀρίζοντες ποὺ τοῦ ἀνοίγονται, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ μεγάλο πνευματικὸ κέντρο στὸ ὁποῖο ζεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτατη αὐτὴ γλωσσομάθειά του; Πάλι ὁμως καὶ ἐδῶ γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ ἐπιτυχία ἡ βουλιμία στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε, πρέπει νὰ λειτούργησε ἡ πειθαρχία.

Ὅλα ὁμως αὐτὰ μπορούμε, κατὰ κάποιο τρόπο, καὶ νὰ τὰ σταθμίσουμε καὶ νὰ τὰ ἐκτιμήσουμε, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας ἓναν ἄλλο παράγοντα στὴν πνευματικὴ του διαμόρφωση, ποὺ εἶναι ἀναπόφευκτα τὸ γράψιμο. Ἀναφέρομαι στὸ δημιουργικὸ γράψιμο. Καὶ τὸ μεγάλο ἐρώτημα τώρα: Ποῦ

11. Δ. Βικέλα, Ἔπαντα, τόμ Ε', σ. 108.

ἀρχίζει καὶ ποῦ σταματάει τὸ γράψιμο αὐτοῦ τοῦ εἵδους γιὰ τὴν ἰδιοσυγκρασία ἑνὸς λογίου; Τὴν ἀπάντηση ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης θεωρῶ, ὅτι τὴν παίρνει συνήθως ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν κακῶς χαρακτηριζόμενων Ἀπάντων ἑνὸς συγγραφέα. Λάθος. Γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Βικέλα, τὴν ἀπάντηση μπορεῖ νὰ τὴν πάρει –σχετική καὶ αὐτή– μόνον ἂν διατρέξει τὰ 190 περίπου ντοσιέ τοῦ ἀρχείου του. Ὁ ἴδιος, βέβαια, ἐντίμως φερόμενος καὶ εὐσχήμως συμπεριφερόμενος, μᾶς ἔχει προειδοποιήσει σχετικά στὴ «Ζωή μου» γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ πού τοῦ εἶχαν δώσει στὰ παιδικὰ του χρόνια: «φιλόσοφος»¹² (γιὰ τὴν πολυγνωσία του). Ὁ ἴδιος πάλι ἀργότερα προσέθεσε καὶ ἕναν δεύτερο χαρακτηρισμό: «Ὀλλανδός» (γιὰ τὴν σοβαρότητά του)¹³. Μέσα μᾶλλον ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς χαρακτηρισμοὺς μποροῦμε, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ νὰ παρακολουθήσουμε καὶ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν πνευματικὴ του διαμόρφωση.

Ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ τὴν ὁποία ἐφαρμόζω προκειμένου γιὰ τὴν λογιосύνη, καὶ ἡ ὁποία γίνεται ἰδιαίτερα ἀπαιτητικὴ τώρα μὲ τὴν περίπτωση Βικέλα. Κάθε φορὰ πού βρίσκομαι μπροστὰ σ' ἕναν ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων, καὶ παρακολουθῶ τὴν πνευματικὴ του διαμόρφωση, τοῦ θέτω τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: Πῶς φαντάζεται τὸν ἑαυτό του ὁλοκληρωμένο; Ἀνεβασμένο σὲ μιὰ ἔδρα νὰ διδάσκει, καθισμένο σ' ἕνα γραφεῖο καὶ νὰ γράφει κ.λπ. ἢ σὲ συσχετισμὸ αὐτῶν ἢ καποίων ἄλλων δεδομένων; Καί γιὰ νὰ γίνω πιὸ σαφής· προσωπικὰ εἶχα σχηματίσει τὴν σχετικὴ εἰκόνα μου, ὅταν γράφτηκα στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολή. Ὁ Βικέλας ὁμῶς; Μπορῶ νὰ μιλήσω μὲ σχετικὴ βεβαιότητα γιὰ τὸ ἄτομό του; Λογίος ναί, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ ποιᾶς μορφῆς δραστηριότητες; Μήπως αὐτὰ συντελοῦνται μέσα ἀπὸ ἕνα σχῆμα ἐντελῶς προσωπικό; Ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὅταν ὁ Βικέλας ἐγκαθίσταται στὴν πρωτεύουσα, πενήντα περίπου χρόνια μετὰ τὸν Ἀγῶνα, δὲν ἔχει βρεῖ ἀκόμη τὸν ἑαυτό της. Τὸ κλίμα εἶναι μᾶλλον λογοτεχνικὸ καὶ λιγότερο λόγιο. Ἡ προηγούμενη γενιὰ τῆς λογιосύνης ἔχει σχεδὸν σβῆσει, καὶ οἱ συνομήληκοι τώρα τοῦ Βικέλα (Κουμανούδης, Ξένος, Καρασούτσας, Βαλαβάνης, Βαλαωρίτης, Δ. Βερναρδάκης, Α. Παράσχος καὶ λοιποὶ) ἔχουν ξεκαθαρίσει λίγο ὥς πολὺ τὴν θέση τους· ἀποκλίνουν στὴ λογοτεχνία. Ὁ Βικέλας λοιπὸν μοιάζει μᾶλλον νὰ μετεωρίζεται. Ἕνας μετερισμὸς ὁμῶς, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ τὸν συνδέει ἐμφανῶς μὲ τὴν λογιосύνη τοῦ παρελθόντος, τοῦ ἔχει δώσει ἕναν καινούργιο τώρα ἄερα, καθαρὰ εὐρωπαϊκόν. Ἡ ἐγκατάστασή του, ἄλλωστε, στὴν Ἀθήνα δὲν ἔχει ἀποδυναμώσει τὴν κινητικότητα πού τὸν χαρακτήριζε. Ἡ ἀρρώστια τῆς γυναίκας του τὸν ἀναγκάζει νὰ ταξιδεύει συχνὰ στὴν Δύση. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση πού ἔχει σχηματισθεῖ γιὰ τὸ

12. Δ. Βικέλα, Ἀπαντα, τόμ. Α', ὁ.π., σσ. 50, 99.

13. Δ. Βικέλα, Ἀπαντα, ὁ.π., σ. 113.

ἄτομό του ἐκφράζεται πετυχημένα μὲ τοὺς γνωστοὺς στίχους τοῦ Σουρῆ:

Ὁ Βικέλας σοφὸς μὲ γνώση καὶ μὲ κρίση
Ἀπ' τὸ Παρίσι ἔρχεται καὶ πάει στὸ Παρίσι¹⁴.

Αὐτὸς ὁ ἀέρας τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ ποὺ τὸν διακρίνει, τοῦ ἔχει χαρίσει τώρα μιὰν ἐντελῶς καινούργια ὀπτική. Ἡ Ἀγγλία ἦταν ἡ πρώτη εὐρωπαϊκὴ χώρα ποὺ εἶχε ἀντιμετωπίσει τὴν λογοτεχνία καὶ ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο. Εἶχε ξεπεράσει, δηλαδή, τὰ ὡς τότε γνωστὰ ὅρια τῆς ἔρευνας, ποὺ ἀρχίζαν ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ συγγραφή ἑνὸς ἔργου καὶ τελείωναν μὲ τὴν κυκλοφορία του. Τώρα τὰ ὅρια ἐπεκτείνονται καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μετατίθεται καὶ στὴν κυκλοφορία ἑνὸς ἔργου, πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ ἐπιτυχία στὴν ὁποία ἀποβλέπει ὁ ἐκδότης· τὸ βιβλίο τώρα ἀπασχολεῖ καὶ ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο. Τὸ ἔργο ἐξετάζεται πλέον ὡς κοινωνικὴ παρουσία. Καὶ ὅταν αὐτὴ βεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ὁ δρόμος γίνεται ὀλισθηρὸς γιὰ ὁποιαδήποτε ἐκμετάλλευση. Σὲ μιὰ κοινωνία, λοιπόν, ὅπως εἶναι ἡ ἀγγλική, στὴν ὁποία ὁ ἐκβιομηχανισμὸς ἔχει προκαλέσει συρροὴ ἐργατικῶν δυνάμεων στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, εἶναι ἐντελῶς φυσικὸ νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ βιβλίο ὡς ἓνας τρόπος καθοδήγησης καὶ ἀπασχόλησης αὐτοῦ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Δὲν ἔχει σημασία οὔτε ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ ἐκδίδονται κατὰ παραγγελία οὔτε ὅτι ἀνήκουν στὴ λεγομένη παραφιλολογία. Ἀρκεῖ ποὺ εἶναι χαμηλὴ ἡ τιμὴ τους καὶ εὐρεία ἡ κυκλοφορία τους, καὶ σκοπεύουν σὲ συγκεκριμένους στόχους. Ξεκάθαρες, ἐξάλλου, διακρίσεις ἀνάμεσα στὴν παραγωγή αὐτὴ καὶ στὰ ἔργα τῆς κυρίως λογοτεχνίας δὲν ὑπάρχουν καὶ οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξουν, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ πράγματα. Οὔτε καὶ ταξικὲς διακρίσεις ἀκόμη. Ἡ ἐπιβεβαίωση ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἐντελῶς ἀντίθετη κατεύθυνση: Ἐνα ἄλλο εἶδος ποὺ εἶχε ἀκμάσει τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ συνεχίστηκε μὲ λαμπρὴ σταδιοδρομία καὶ στὸν 19ο, ἡ πορνογραφία, ἐνῶ ἦταν γέννημα τῆς ἀστικῆς τάξης, ἔγινε τὸ σημεῖο συνάντησης ὅλων τῶν τάξεων.

Τί ἐσήμαιναν ὅλα αὐτὰ γιὰ τὸν Βικέλα καὶ ποιά μαθήματα μποροῦσε νὰ ἀντλήσει προκειμένου γιὰ τὴν πατρίδα του; Ἐνα κυρίως καὶ μοναδικό: νὰ στραφεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸ εὐρύτερο κοινὸ καὶ νὰ κοινωνικοποιήσει γενικότερα τὸ βιβλίο. Δὲν ἦταν ὁ πρῶτος. Ὁ Δημήτριος Αἰνιάν εἶχε προηγηθεῖ μὲ τὴν δημιουργία τῆς «Βιβλιοθήκης τοῦ Λαοῦ»¹⁵, ἓνας τίτλος ποὺ θὰ παγιωθεῖ ἐκτοτε γιὰ νὰ δηλώσει ἐπανειλημμένες ἀνάλογες προσπάθειες. Τόσον αὐτὸς ὅσον καὶ ὁ Βικέλας ἔχουν τὴν ἴδια ἀφετηρία. Ἐχουν βρεθεῖ μπροστὰ στὴν συνεχιζόμενη λαμπρὴ σταδιοδρομία τῶν Ἀναγνωσμάτων τοῦ

14. Βλ. πρόχειρα Δ. Βικέλα, "Ἀπαντα, ὁ.π., σ. 55*.

15. Τὰ σχετικὰ ἔχω ἀναπτύξει στὴ μακρότατη εἰσαγωγή μου (σ. 210), στὴν ἔκδοση τοῦ τόμου G. C. Dallacrose, Ὁ Μπερτόλδος καὶ ὁ Μπερτολδίνος, στὴ σειρὰ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης (NEB), Ἀθήνα 1988, σ. 15 κ. ἐ.

Νέου Ἑλληνισμοῦ, τὰ ὅποια ἐπιβίωναν ἀκόμη στήν ἐποχή τους μέσα ἀπὸ τοὺς ἀναγνωστικούς κύκλους. Τὸ δίδαγμα λοιπὸν τῆς Εὐρώπης ἔχει καὶ γιὰ τοὺς δύο ἀπολύτως συγκεκριμένο περιεχόμενο. Νὰ τροφοδοτήσουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὴν εὐρύτερη ἀγορὰ μὲ συγκεκριμένου εἶδους βιβλία. Στὸν Αἰνιάνα προέχει ἡ ἐπαγγελματικὴ βελτίωση τοῦ λαϊκοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ· στὸν Βικέλα ἡ γενικότερη παιδεία του. Τὸ προβάδισμα στήν περίπτωση θὰ λάβει ὁ Βικέλας, μὲ τὰ πλούσια διδάγματα ποὺ τοῦ προσέφερε ἡ Ἀγγλία καὶ τὰ ὅποια ἀφοροῦν καὶ στὸ ἀποτέλεσμα, δηλαδή τὴν βελτίωση τῶν ὅρων κυκλοφορίας τῶν βιβλίων. Οἱ λύσεις τὶς ὁποῖες θὰ δώσει ὁ Βικέλας –καθαρὴ ἀπομίμηση ἀγγλικῶν μεθόδων– ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἄλλου¹⁶, ὥστε περιττεύει ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξή τους. Σημασία πλέον ἔχουν οἱ ἐπιλογές τὶς ὁποῖες κάνει ὁ Βικέλας καὶ ἡ ἀπόδοσή τους. Καὶ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τὰ ὅποια διαθέτουμε σήμερα, φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιτυχία του ἦταν ἀπόλυτη¹⁷. Καὶ ἂν ἡ γενιὰ τοῦ Βάρναλη –ἀδύναμη στὶς ξένες γλῶσσες– μορφώθηκε ἀπὸ τὴν «Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη» τοῦ Γεωργίου Φέξη, κατὰ ἀντίστοιχο τρόπο, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς, πὼς τὰ «Κόκκινα Βιβλία» καὶ στὴν συνέχεια τὰ «Πράσινα» τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων μόρφωσαν εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα.

Τώρα, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀπαραίτητο αὐτὸν ἀλλόγουρο, μπορούμε νὰ ἐπισημάνουμε στὴν βάση, δηλαδή στὸν τύπο τοῦ λογίου ποὺ διαμορφώθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ Βικέλα. Ἕνας τύπος ἐντελὸς προσωπικός, ὁλοκληρωμένος, κοινωνικός, συνεπῶς χωρὶς προηγούμενο, ἀλλὰ καὶ χωρὶς συνέχεια. Ἡ περίπτωση Βικέλα ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄχι λίγα ἀτομικὰ παραδείγματα, ποὺ μᾶς ἔχει χαρίσει σήμερα αὐτὸς ὁ ἀδιανόητος ἀκόμη 19ος αἰώνας. Καὶ ἴσως ἡ περίπτωση αὐτὴ νὰ εἶναι ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἀναθεωρήσουμε τὸ ρόλο τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν κοινωνία πλέον, ὅπως ἔχει γίνει κοινὴ συνείδηση γιὰ τὴν ἐποχὴ μας.

16. Βλ. σχετικὰ Ἑλένη Μπελιά, *Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας 1899-1999*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, 1999.

17. *Ὁ.π.*, σσ. 67-70.

ABSTRACT

Alkis Angelou, *Demetrios Vikelas: Imperfect Merchant, Imperfect Intellectual; Preliminary Report*

The Vikelas Archive in the National Library of Greece contains three autograph notebooks, in which Vikelas recorded in chronological order abstracts, notes and comments concerning all kinds of printed material, mainly books, which he read in London, from when he first settled there in 1853 until 1870. To my knowledge, these notebooks are unique in modern Greek literature. The present paper is a preliminary presentation of the issue. A complete edition of the notebooks, with an extensive introduction, commentary and tables is under publication in a separate volume by the Greek Society for the Dissemination of Useful Books (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βιβλίων).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ

Μνήμη Κώστα Δεμερτζή

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΡΟΣΙΝΗ

Ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα γιὰ τὸν Γ. Δροσίνη ἔχει ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὸ ποιητικὸ καὶ λογοτεχνικὸ τοῦ ἔργο¹. Ὁ Δροσίνης ὅμως ἐκάλυψε εὐρὺ φάσμα δραστηριοτήτων, μὲ κυριώτερες τὴν ἐκδοτικὴ καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ. Τὴν δραστηριότητα τοῦ Δροσίνη στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως μοῦ εἶχε ἐπισημάνει πρὶν ἀπὸ χρόνια ὁ ἀλησμόνητος Κώστας Δεμερτζής, ὁ ὁποῖος ἐσχεδίαζε νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ θέμα. Κατὰ τὴν ἔρευνα μου γιὰ τὴν σύνθεση τῆς ἱστορίας τοῦ Σὺλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων² τὴν ἐπισημάνει αὐτὴ ἐπιβεβαίωσαν συνεχῶς οἱ διαθέσιμες πηγές. Ἀπὸ τὴν σχετικὴ ἔρευνα προέκυψε ὅτι οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση ἐκδηλώνονται σὲ δύο κυρίως τομεῖς: στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ στὸν ἐκδοτικὸ. Στὴν πρώτη περίπτωση οἱ πρωτοβουλίες τοῦ Δροσίνη ἀφοροῦν ἄμεσα ζητήματα τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐκδηλώνονται κυρίως μέσα ἀπὸ τὶς σχετικὲς δραστηριότητες τοῦ Σὺλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων³. Στὴν δεύτερη περίπτωση οἱ παρεμβάσεις στὴν ἐκπαίδευση εἶναι ἔμμεσες: ὁ Δροσίνης χρησιμοποιοῦ ὠρισμένες ἐκδόσεις του⁴ ὡς βῆμα προβληματισμοῦ γιὰ τὰ ἐκπαι-

1. Βλ. Γεωργίου Δροσίνη, *Ἄπαντα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, τόμ. Α' - ΣΤ', [στὸ ἐξῆς Γ. Δροσίνη, *Ἄπαντα*], Ἀθήνα, Σὺλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1995-1999. Βλ. ἐπίσης τὰ σχετικὰ ἀφιερῶματα γιὰ τὸν Δροσίνη εἰς: *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμ. Δ', ἀρ. 44, 1949, καὶ τόμ. Ζ', τευχ. 71, 1951, *Νέα Ἑστία*, τόμ. 50, ἀρ. 583, 1951.

2. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σὺλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999*, Ἀθήνα, Σὺλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1999.

3. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σὺλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999*, ὁ.π.

4. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή", γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὴν οἰκεία θέση. Βιβλιογραφικὴ παρουσίαση τοῦ περιοδικοῦ βλ. εἰς Κ. Δεμερτζή, *Τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή" τοῦ Γ. Δροσίνη*, Ἀθήνα, Σὺλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1988.

δευτικά πράγματα, σέ ἄρθρα του δέ καί αὐτοτελῆ δημοσιεύματα⁵ ὑπηρετεῖ τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως καί τὴν ἀγωγή.

* * *

Ὁ Γεώργιος Δροσίνης, γιὸς τοῦ Χρήστου καί τῆς Ἀμαλίας Δροσίνη, ἐγεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1859. Τόπος καταγωγῆς του ἦταν τὸ Μεσολόγγι· ὁ παππούς του Γεώργιος, ὄπλαρχηγὸς κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἔπεσε μαχόμενος τὸ 1826 κατὰ τὴν Ἑξοδο τοῦ Μεσολογγίου· ὁ προπάππος του Ἀναστάσιος ἦταν “Πρωτοκλέφτης” στὰ Ἀγγραφα⁶. Μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του, ὁ Δροσίνης ἐφοίτησε γιὰ μικρὸ διάστημα στὴν Νομικὴ καί τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν· κατὰ τὴν τριετία 1885-1888 ἐφοίτησε συστηματικώτερα στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας· ἐν τῷ μεταξύ, τὸ 1882, ὁ Δροσίνης ἔγινε μέλος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου “Παρνασσός”⁷.

Τὸ 1888 ὁ Δροσίνης ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα καί ἐγκαθίσταται στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἐπιστροφή αὐτὴ πραγματοποιεῖται σὲ ἐποχὴ ποὺ σφραγίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Χαρίλ. Τρικούπη καί τὴς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου βίου· καθὼς καί ἀπὸ τὶς δημιουργικὲς ἀναζητήσεις τῆς γενιᾶς τοῦ 1880 καί οἱ δύο προοπτικὲς εὐνοοῦν ἐκσυγχρονιστικὲς προσπάθειες στὸν τομεὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως. Στὰ πλαίσια αὐτά, καί παράλληλως πρὸς τὴν λογοτεχνικὴ καί ποιητικὴ τοῦ δημιουργοῦ⁸, ὁ Δροσίνης ἀναπτύσσει ἐντὸν δραστηριότητά στὸν ἐκδοτικὸ τομεὰ καί ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς. Ἐτοί, συμμετέχει στὸν κύκλο τῆς “Ἑστίας”, ὅπου δέχεται τὴν ἐπίδραση τοῦ Νικ. Πολίτη σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση καί τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ. Τὸ 1889 μάλιστα ὁ Δροσίνης ἀναλαμβάνει μαζὶ μὲ τὸν Νικ. Πολίτη τὴν διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ “Ἑστία”⁹, τὴν ὁποία διετήρησε μὲ τὸν Πολίτη μέχρι τὸ 1891 καί μόνος μέχρι τὸ 1894, ὅποτε παρεχώρησε τὸ περιοδικὸ στὸν Γρηγ. Ξενόπουλο καί ἱδρυσε τὴν ὁμώνυμη

5. Πρόκειται γιὰ τὴν σχετικὴ ἀρθρογραφία τοῦ Δροσίνη στὰ περιοδικὰ “Ἑστία” καί “Μελέτη” καί γιὰ τὰ βιβλία του στὶς σειρές τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Βιβλιογραφικὴ ἀναγραφή τῶν ἔργων τοῦ Δροσίνη βλ. εἰς Γιάννης Παπακώστας, Βίκυ Πάτσιου, Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Βιβλιογραφία Γεωργίου Δροσίνη*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, 1991.

6. Βιογραφικὰ τοῦ Δροσίνη βλ. εἰς Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, τόμ. Α΄, 1985, σ. 23, τόμ. Β΄, 1982, σσ. 19, 213-242.

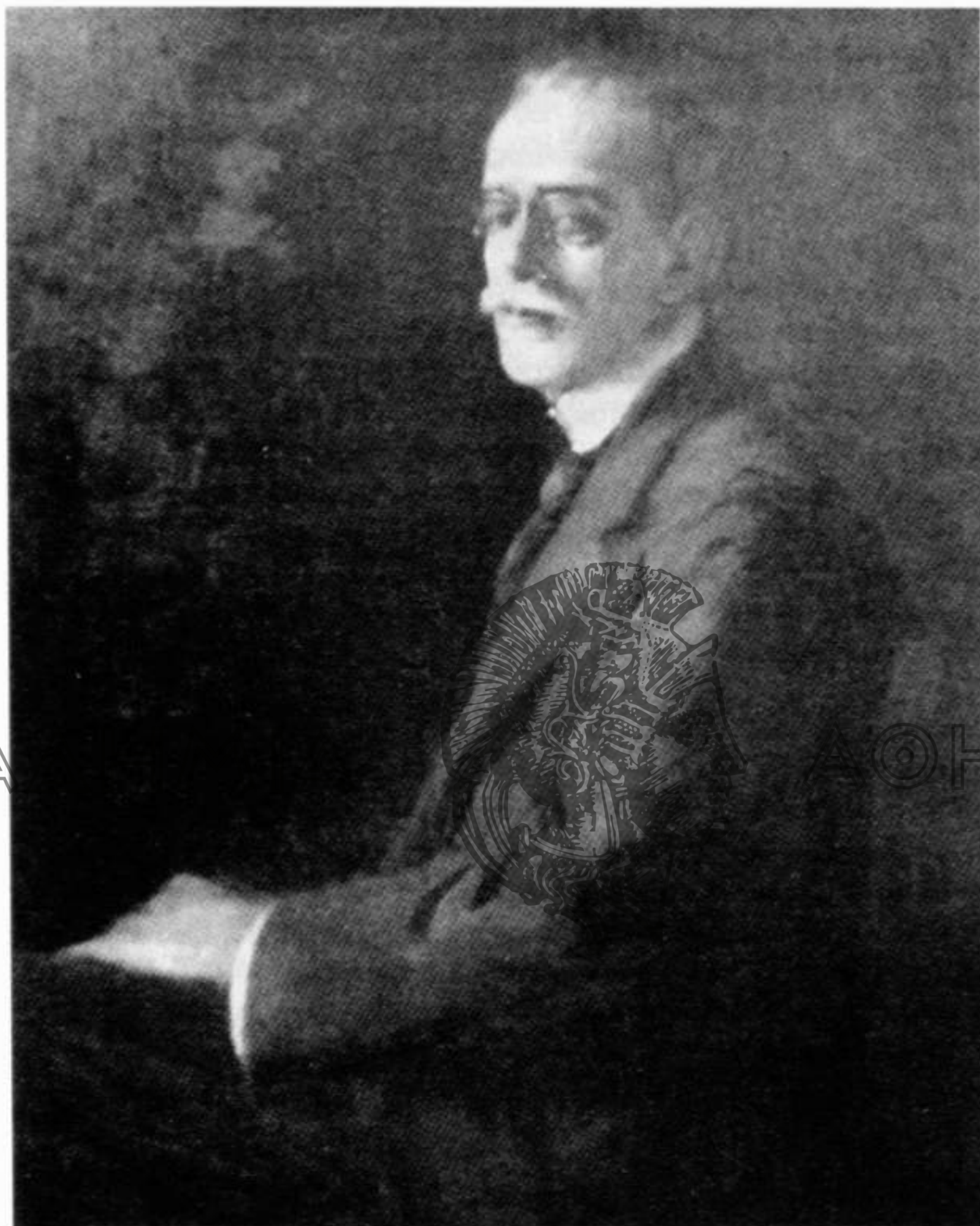
7. Κ. Βοβολίνης, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ “Παρνασσοῦ” (1865-1950)*, Ἀθήνα, Φιλολογικὸς Σύλλογος “Παρνασσός”, 1951, σ. 144.

8. Βλ. Γεωργίου Δροσίνη, *Ἄπαντα*, ὁ.π.

9. Ἡ ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ ἄρχισε τὸ 1876 ἀπὸ τὸν Παῦλο Διομήδη· τὸ 1881 τὸ περιοδικὸ ἀνέλαβε ὁ Γ. Κασδόνης, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ὁμωνύμου βιβλιοπωλείου, τὸ παρεχώρησε στὸν Νικ. Πολίτη καί τὸν Γ. Δροσίνη.

1. Γεώργιος Δροσίνης.

έφημερίδα “Εστία”, την οποία παρεχώρησε τὸ 1897 στὸν Ἀδωνι Κύρου. Ἐν τῷ μεταξὺ μετέχει στὴν ἔκδοση, τὸ 1890, τῆς καθημερινῆς ἑφημερίδας “Τὸ Ἀστὺ”, φύλλο μὲ σαφῆ προσανατολισμὸ τὴν ἀνανέωση τοῦ δημοσίου βίου. Ἀκολουθῶντας τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὁ Δροσίνης ἔγινε μέλος τῆς ἰδρυθείσης τὸ 1894 Ἑθνικῆς Ἑταιρείας¹⁰, ἡ ὁποία εἶχε περιλάβει στοὺς κόλπους τῆς στρατιωτικούς, διαπρεπῆ μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ διανοουμένους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Σπυρ. Λάμπρος καὶ ὁ Νικ. Πολίτης, ὁ Κ. Παλαμᾶς, ὁ Γρηγ. Ξενόπουλος, ὁ Ἄνδρ. Καρκαβίτσας, ὁ Δημ. Βικέλας. Τότε ἐκδίδει σὲ δύο τόμους, τὸ 1894 καὶ τὸ 1896, τὸ ἡμερολόγιο “Νέα Ἑλλάς”¹¹, τὸ δὲ 1898 ἰδρύει τὸ περιοδικὸ “Ἑθνικὴ Ἀγωγή”¹², στὸ ὁποῖο ἔδωσε χαρακτῆρα ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἐθνοπαιδαγωγικὸ. Τὸ 1899 ὁ Δροσίνης κατατάσσεται στὰ ἰδρυτικὰ μέλη τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων καὶ ἐκλέγεται Γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου, θέση τὴν ὁποία διετήρησε σχεδὸν ἐπὶ πενήντα χρόνια¹³.

Τὸ 1908 ὁ τότε Ὑπουργὸς Παιδείας Σπ. Στάης ἀνέθεσε στὸν Δροσίνην τὴν διεύθυνση τοῦ Τμήματος τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως¹⁴, θέση ἀπὸ τὴν ὁποία μετεπήδησε τὸ ἐπόμενο ἔτος στὸ νεοῖδρυθὲν στὸ Ὑπουργεῖο “Γραφεῖον Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν”. Στὸ τέλος τοῦ 1921 ὁ Δροσίνης ἀπελύθη ἀπὸ τὴν θέση του γιὰ νὰ ἐπανέλθῃ σὲ αὐτὴ μὲ τὴν πολιτικὴν μεταβολὴ τοῦ 1922. Τότε τοῦ ἀνετέθη ἡ διεύθυνση τοῦ νεοσυστατοῦ “Ἑθνικοῦ Μουσείου τῶν Κοσμητικῶν Τεχνῶν”, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐγκατασταθῇ στὸ Τζαμί πίσω ἀπὸ τὸ Μοναστηράκι. Στὴν θέση αὐτὴ ὁ Δροσίνης παρέμεινε μέχρι τὸ 1926, ὅποτε εἰσηλθε στὴν νεοῖδρυθεῖσα Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Στὸν Μεσοπόλεμο, καὶ κατὰ τὸ διάστημα 1922-1936, ὁ Δροσίνης ἐξέδωσε σὲ δέκα πέντε τόμους τὸ “Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος”¹⁵.

* * *

Οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνην στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα ἐντάσσονται

10. Στὰ “Σκόρπια Φύλλα” (δ.π., τόμ. Β΄, σσ. 155-163) ὁ Δροσίνης ἐκθέτει παραστατικὰ τὰ τῆς μνήσεώς του στὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τὸν Παῦλο Μελά.

11. Βλ. Κ. Δεμερτζῆς, “Νέα Ἑλλάς”. Ἐνα ἡμερολόγιο μὲ διευθυντὲς τοὺς Γ. Δροσίνην καὶ Γ. Κασδόνη, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1991.

12. Κ. Δεμερτζῆς, Τὸ περιοδικὸ “Ἑθνικὴ Ἀγωγή” τοῦ Γ. Δροσίνην, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, δ.π.

13. Ἐλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, δ.π., σσ. 47, 312, 315.

14. Ὁ Δροσίνης περιγράφει τὰ τῆς θητείας του στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας στὰ “Σκόρπια Φύλλα”. Βλ. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, δ.π., τόμ. Β΄, 1982, σσ. 213-242 (Τὸ πέρασμά μου ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον).

15. Κ. Δεμερτζῆς, Τὸ “Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος” τοῦ Γ. Δροσίνην, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1986.

σέ ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων που ανεπτύχθησαν στα πλαίσια μιᾶς ἐποχῆς, 1880-1910, ἡ ὁποία ἐσφράγισε τὰ ἑλληνικά πράγματα σέ πολλοὺς τομεῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στὸν ἐκπαιδευτικό. Τὸ αἶτημα τῆς περιόδου αὐτῆς γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ κράτους εἶχε προκαλέσει ἔντονο προβληματισμὸ γιὰ τὸν ρόλο τῆς ἐκπαιδεύσεως, βάση τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ ρόλου τῆς, ἐπαναπροσδιορισμὸ τὸν ὁποῖο ὑπαγόρευαν δύο παράγοντες: ὁ ἐθνικὸς καὶ ὁ κοινωνικὸς. Στὴν πρώτη περίπτωση, καὶ στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς, τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἔπρεπε νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς ἀπαιτήσεις γιὰ εὐρεῖα διάδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες, καὶ ἰδιαίτερα σέ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες ὑφίσταντο ἀσφυκτικὴ πίεση ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό ἄλλων ἐθνότητων¹⁶. Στὴν δεύτερη περίπτωση ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξεως ἐπέβαλλε ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς. Γιὰ τὸ τελευταῖο ζήτημα ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς συνοψίζεται ὡς ἑξῆς: καθολικὴ βασικὴ ἐκπαίδευση, ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος, διδακτικὰ βιβλία σέ ἀπλὴ γλῶσσα, ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση¹⁷.

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα κινοῦνται μεταξὺ τοῦ ἀτομικοῦ ἐπιπέδου καὶ τοῦ συλλογικοῦ, ἔρχονται δὲ κάθε φορὰ νὰ ἀπαντήσουν σέ προβληματισμοὺς καὶ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς τους. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ περιεχόμενό τους, οἱ δραστηριότητες αὐτὲς ἐκτείνονται στοὺς ἑξῆς τομεῖς: ὁργάνωση καὶ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως, δημιουργία ὑποδομῆς γιὰ τὴν βελτίωση τῆς διδασκαλίας στὰ σχολεῖα, ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση, ἀγωγή.

Στὶς παρυφῆς τῶν ἐκπαιδευτικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Γ. Δροσίνη εὐρίσκονται καὶ οἱ δραστηριότητές του σχετικὰ μὲ τὴν ψυχαγωγία καὶ τὴν μόρφωση τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων, στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται οἱ ἐκδόσεις παραμυθιῶν, καὶ ἡ παιδαγωγικοῦ ἢ ἐγκυκλοπαιδικοῦ περιεχομένου ἀρθρογραφία¹⁸ του σέ περιοδικά, ὅπως ἡ “Ἐστία” καὶ ἡ “Διάπλασις τῶν παίδων”. Καὶ οἱ δραστηριότητες αὐτὲς ἐντάσσονται στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ παραμῦθι ὡς μέσο ψυχαγωγίας καὶ ἀγωγῆς, ἃς σημειωθῇ ἡ μετάφραση καὶ ἐκδοση, τὸ 1873, τῶν παραμυθιῶν τοῦ Ἀντερσεν ἀπὸ τὸν Δημ. Βικέλα¹⁹. Ἐξ ἄλλου, σχετικὰ μὲ τὴν παιδικὴ ψυχαγωγία καὶ ἀγωγή, ἃς ση-

16. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη, IMXA, 1995, σσ. 157-185.

17. Ἀλ. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, τόμ. Β', 1895-1967, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 1974, σσ. κα' - μστ'.

18. Γιάννης Παπακώστας, Βίκυ Πάτσιου, Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Βιβλιογραφία Γεωργίου Δροσίνη*, ὁ.π.

19. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο *Παραμύθια Δανικά*.

μειωθούν τὰ κλασικά ἔργα “Γεροστάθης” τοῦ Λ. Μελά καὶ “Λουκῆς Λάρας” τοῦ Δημ. Βικέλα, ἡ ἔκδοση, τὸ 1879, τοῦ περιοδικοῦ “Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων”²⁰ ἢ τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ Γ. Βιζυηνοῦ καὶ τοῦ Ζαχ. Παπαντωνίου, ἢ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτ. Κουρτίδη καὶ τοῦ Ἰω. Πολέμη, ἰδιαίτερα στὴν σειρὰ “Παιδικὴ Βιβλιοθήκη” τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων²¹.

Στὴν παροῦσα μελέτη παρακολουθοῦνται οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως μέσα ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀτομικὲς του προσπάθειες, μέσα ἀπὸ τὶς πρωτοβουλίες του γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μέσα ἀπὸ τὶς ἐνέργειές του μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ δημοσίου λειτουργοῦ.

Ι. ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ

1. ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Τὸ ἔτος 1884 σηματοδοτεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ Γ. Δροσίνη στοὺς προβληματισμοὺς καὶ στὶς ἐνέργειες τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα. Μετὰ ἀπὸ παρέμβαση τοῦ Νικ. Πολίτη, ὁ ὁποῖος ἦταν τότε Τμηματάρχης τοῦ Υπουργείου Παιδείας, στὸ Πρόγραμμα²² τοῦ 1884 γιὰ τὴν Μέση Ἐκπαίδευση εἰσάγεται στὰ “ἐλληνικά” σχολεῖα τὸ μάθημα τῶν νέων ἐλληνικῶν²³. Τὸ Πρόγραμμα καθώριζε καὶ γιὰ τὶς τρεῖς τάξεις τῶν σχολείων αὐτῶν “Ἀναγνώσιν τεμαχίων συγγραμμάτων νεωτέρων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν. Ἀνάπτυξιν τῶν ἀναγινωσκομένων. Ἀπαγγελίαν καὶ ἀποστήθισιν ποιημάτων”. Καθώριζε ἐπίσης ὄχι μόνον τοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ τὰ κείμενα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐπιλεγούν ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν συγγραφέων.

Τότε ὁ νεαρὸς Δροσίνης δραστηριοποιεῖται καὶ συνεργάζεται μὲ τὸν Γ. Κασδόνη γιὰ τὴν σύνταξη σχετικοῦ σχολικοῦ ἐγχειριδίου. Ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας αὐτῆς ἦταν συλλογὴ μὲ τίτλο “Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα”²⁴, ἡ

20. Βίκυ Πάτσιου, *Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων (1879-1922)*. Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.

21. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων*. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 80-82, 330.

22. Τὸ Πρόγραμμα, ὅπως ὠρίζετο σὲ Β.Δ. τῆς 23.6.1884, βλ. εἰς Δανιὲλ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμος πρῶτος, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, σσ. 243-256.

23. Ἀλ. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, τόμ. Α΄ 1821-1894, Ἀθήνα 1973, σ. μγ΄. Εἰδικώτερα βλ. Β. Τόγιας, *Τὸ μάθημα τῶν νέων ἐλληνικῶν στὴ Μέση Ἐκπαίδευση*. Ἱστορικὴ θεώρηση (1833-1967), τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 118-119. Ἄς σημειωθῇ ὅτι σχετικὴ πρόβλεψη, προκειμένου γιὰ τὰ γυμνάσια, ὑπῆρχε στὸ νομοσχέδιο Γ. Μίληση τὸ 1877· βλ. Ἀλ. Δημαρᾶς, ὁ.π., τόμ. Α΄, σσ. 228-229.

24. Γ. Δροσίνης - Γ. Κασδόνης, *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα πρὸς χρῆσιν τῶν ἐλλή-*

όποια έξεδόθη τὸ 1884 σὲ τρεῖς τόμους, ἓνα γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς τρεῖς τάξεις τῶν “ἐλληνικῶν” σχολείων. Τὸ ἴδιο ἔτος ἔξεδόθησαν δύο ἀκόμη συλλογές: τοῦ Εὐαγγ. Κοφινιώτη μὲ τίτλο “Ἀναγνώσματα Νεωτέρων Ἑλλήνων Λογογράφων καὶ Ποιητῶν” καὶ τοῦ Χαρισ. Πουλίου μὲ τίτλο “Νεοελληνικὴ Ἀνθολογία”. Καὶ οἱ τρεῖς συλλογές ἐνεκρίθησαν ὡς σχολικὰ ἐγχειρίδια γιὰ τὰ “ἐλληνικά” σχολεῖα²⁵.

Ἡ συλλογὴ Δροσίνη - Κασδόνη, μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται ὁ ὅρος “Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα”, ὅρος ποὺ καθιερώθηκε στὴν συνέχεια προκειμένου γιὰ τὰ σχετικὰ διδακτικὰ βιβλία, περιλαμβάνει περὶ καὶ ποιήματα ἐκπροσώπων τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν κειμένων ἔχει γίνεи σύμφωνα μὲ τὰ ὀριζόμενα στὸ ὡς ἄνω Πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἡ ἀνθολόγησή τους ὁμως ἔχει βάση τὸ ἐκπαιδευτικὸ καὶ παιδαγωγικὸ πλαίσιο τὸ ὁποῖο ἔθεσαν οἱ συντάκτες τοῦ τριτοῦ σχολικοῦ ἐγχειριδίου. Τὰ σχετικὰ κείμενα ἀνήκουν στοὺς Δημ. Αἰνιᾶνα, Περ. Ἀργυρόπουλο, Κ. Ἀσώπιο, Ἀριστ. Βαλαωρίτη, Σπυρ. Βασιλειάδη, Δημ. Βερναρδάκη, Δημ. Βικέλα, Ἀγγ. Βλάχο, Εὐγ. Βούλγαρη, Σκαρλ. καὶ Ἀλέξ. Βυζάντιο, Νικ. Δραγούμη, Γ. Ζαλοκώστα, Ἰω. καὶ Σπυρ. Ζαμπέλιο, Νικηφ. Θεοτόκη, Φίλ. Ἰωάννου, Π. Καλλιγᾶ, Ἰω. Καρασούτσα, Ἀδαμ. Κορᾶ, Ἀνδρ. Μουστοξύδη, Κωνστ. Οἰκονόμου, Θ. Ὀρφανίδη, Δημ. καὶ Κωνστ. Παπαρηγόπουλο, Ἀχιλλ. Παράσχο, Χριστόφ. Περραιβό, Μ. Ρέντηρη, Ἀλ. Ρίζο Ραγκαβᾶ, Φρ. Σκούφο, Ἀλ. καὶ Π. Σούτσο, Ἠλ. Τανταλίδη, Σπυρ. Τρικουπῆ. Στὸν πρῶτο τόμο περιελήφθησαν 49 κείμενα, στὸν δευτέρου 57 καὶ στὸν τρίτου 36. Κάθε τόμος κοσμεῖται μὲ ἑξὶ εἰκόνες προσώπων καὶ μνημείων.

Ἀξία προσοχῆς εἶναι τὰ ἐκτιθέμενα στὴν Εἰσαγωγὴ²⁶ τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ βιβλίου σχετικά μὲ τὴν φιλοσοφία ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν σύνταξη τοῦ ἔργου καὶ γιὰ τοὺς στόχους στοὺς ὁποίους ἀπέβλεπε: ἀκολουθήθηκε ἡ χρονολογικὴ κατὰταξη τῶν κειμένων, παραλλήλως δὲ ὑπῆρξε πρόνοια γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ποικιλίας τοῦ θεματολογίου· ἔγινε ὁ ἀπαραίτητος σχολιασμός τῶν κειμένων καὶ παρετέθησαν βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς συγγραφεῖς· ὑπῆρξε σχετικὴ εἰκονογράφηση. Ὁ στόχος τοῦ ἔργου ἀποδίδει καὶ τὸν σκοπὸ τῆς διδασκαλίας τῶν νεοελληνικῶν κειμένων, ὁ ὁποῖος εἶναι πολυμερὴς καὶ σύνθετος: γλωσσικός, φρονηματιστικός, δηλαδὴ ἠθικός καὶ ἐθνικός, παιδευτικός καὶ εὐρύτερα μορφωτικός:

Συναγαγόντες ἀκριβῶς τὰ κατὰ τὸ ἀπὸ 23 Ἰουνίου ἐ.ἔ. Β. Διάταγμα ὀρισθέντα ἀποσπάσματα ἐκ νέων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν πρὸς διδασκαλίαν τῶν ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς σχολείοις μαθητευομένων,

νικῶν σχολείων, Ἀθήνα 1884. Ἀγγελία τῆς ἐκδόσεως δημοσιεύεται στὴν “Ἑστία” (Δελτίον τῆς Ἑστίας), ἀρ. 393, 8.7.1884, σ. 4.

25. Β. Τόγιας, ὁ.π., σ. 119.

26. Γ. Δροσίνης - Γ. Κασδόνης, ὁ.π.

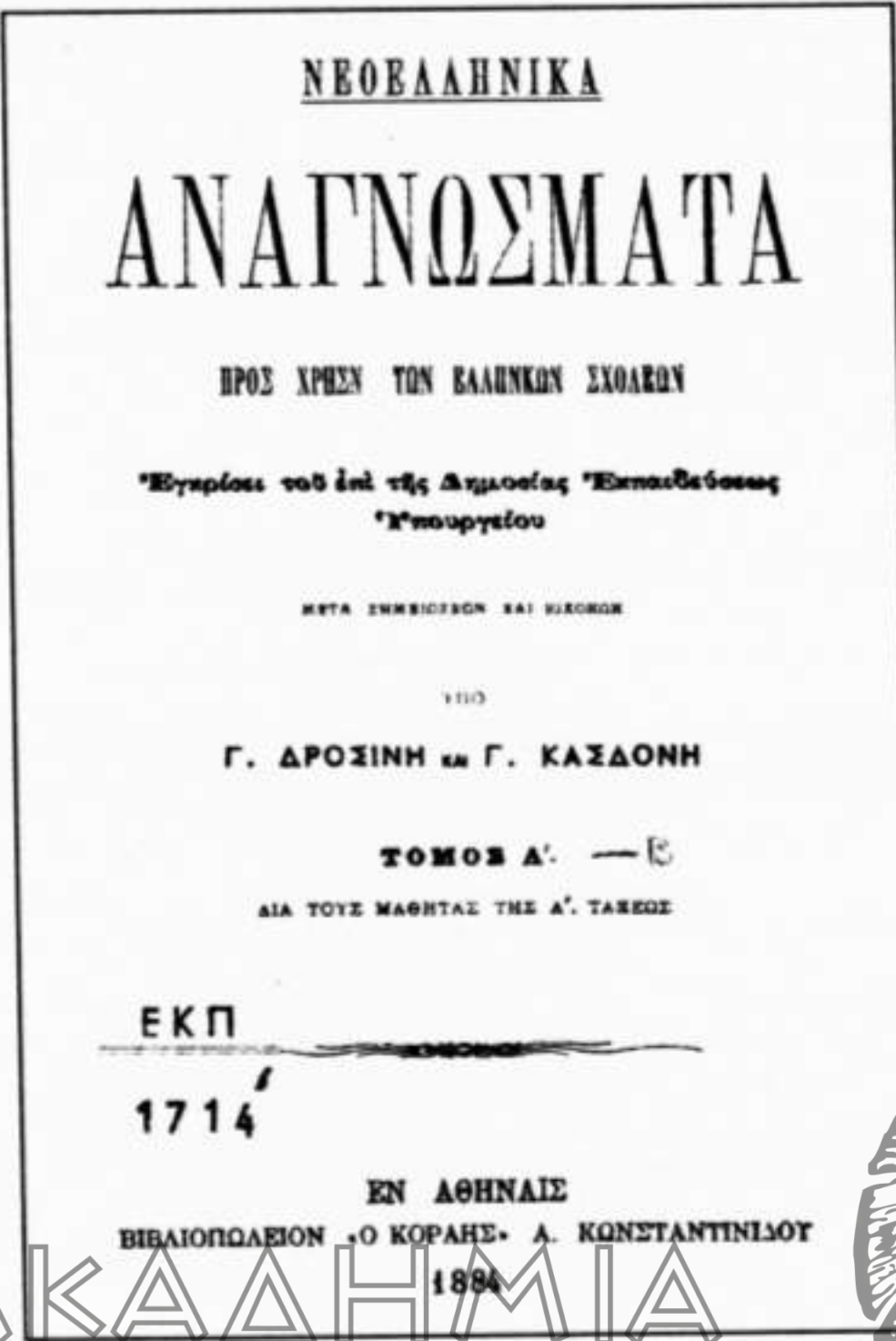

ἐκδίδομεν ταῦτα εἰς τόμους τρεῖς, ἥτοι ἀνὰ ἓνα τόμον δι' ἐκάστην τάξιν. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν κατάταξιν τῶν περιεχομένων ἠκολουθήσαμεν τὴν ἱστορικὴν σειρὰν κατὰ τὸ πλεῖστον, ἵνα μὴ ἐπέρχηται σύγχυσις χρονολογιῶν καὶ γεγονότων, προτάξαντες τὰ εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἀναφερόμενα καὶ βαθμηδὸν ἀφικόμενοι μέχρι τῶν συγχρόνων. Ἐποικίλαμεν δὲ τὰ μεταξὺ διὰ ποιημάτων ἢ ἄρθρων γενικὸν ἐχόντων χαρακτηριστῆρα, ἵνα καὶ αὕτη ἡ κατὰ σειρὰν ἀνάγνωσις τοῦ βιβλίου μὴ ἀποβαίνη μονότονος, ἀλλὰ ποικίλη καὶ κατὰ τὰ θέματα καὶ κατὰ τὸ ὕφος. Ἐπειδὴ δ' ἐνιαχοῦ λέξεις τινὲς ἢ φράσεις καθίστων τὸ κείμενον οὐχὶ ἀρκούντως σαφές, προσεπαθήσαμεν νὰ διασαφήσωμεν κατὰ τὸ δυνατόν ταύτας διὰ μικρῶν σημειώσεων. Ἐν τέλει περιελάβομεν συντόμους βιογραφικὰς εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν ἐκάστῳ τόμῳ συγγραφέων καὶ παρενεβάλομεν ἀνὰ ἕξ εἰκόνας εἰς ἕκαστον τόμον σχετικὰς πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα.

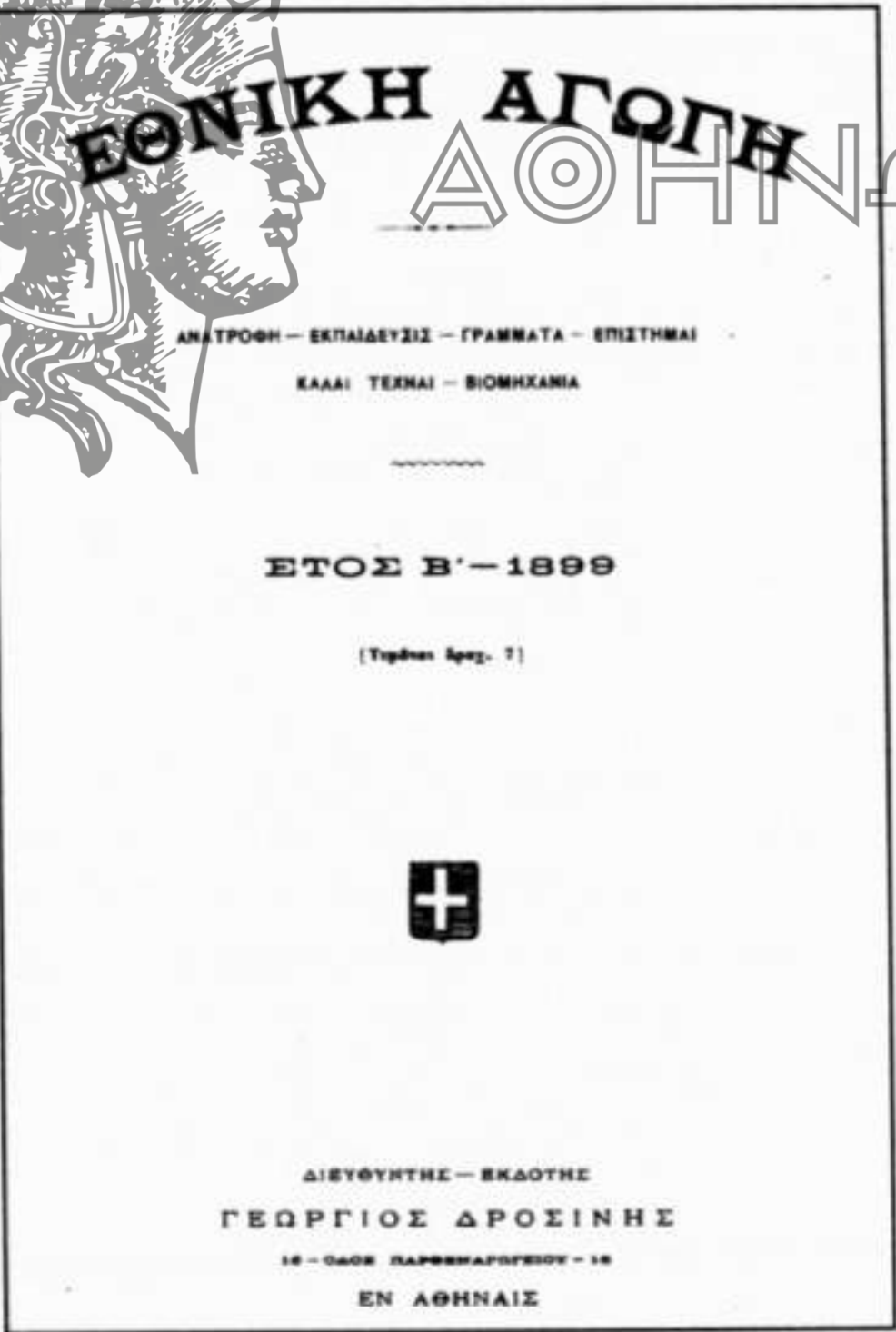
Τοιαύτη ἐγένετο ὡς πρὸς τὸν τρόπον ἡ ἔκδοσις ἡμῶν, ἀτελὴς βεβαίως ἐν πολλοῖς ἔνεκα τοῦ μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος, ἐντὸς τοῦ οὗ οὐκ ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως νὰ συντελεσθῇ, ἀλλὰ καὶ οὕτως ἐπαρκοῦσα εἰς τὸν σκοπὸν δι' ὃν προωροῦται, ἥτοι νὰ παράσχη μὲν ἀφ' ἑνὸς εἰς τοὺς ἑλληνόπαιδας ποικίλα ὑποδείγματα ὕφους τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, νὰ ἐμβάλῃ δ' ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐνδόξων ἢ θλιβερῶν σκηνῶν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, καὶ διὰ τῶν ὑψηλῶν διδαγμάτων, ἃ τινὰ πλουσίως περιλαμβάνει, τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος καὶ τὴν λατρείαν τῆς ἀρετῆς.

Τὸ τελευταῖο, δηλ. ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων μὲ βάση τὸ ἠθικοδιδασκτικὸ καὶ ἐθνικὸ τοὺς περιεχόμενον, χαρακτηρίζει καὶ τὶς τρεῖς συλλογές, ἀφοῦ καὶ οἱ τρεῖς ἀκολούθησαν τὰ ὀριζόμενα στὸ Πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Μὲ βάση τὸ κριτήριον αὐτό, στὴν συλλογὴ νεοελληνικῶν κειμένων Δροσίνη - Κασδόνη τὴν πρώτη θέσιν καταλαμβάνει ἡ Ἱστορία. Τὰ περισσότερα κείμενα εἶναι ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ Σπυρ. Τρικούπη μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, καὶ ἰδιαίτερος τῶν νεωτέρων χρόνων, καὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴ μυθολογίαν· ἐπικρατοῦν οἱ ἱστορικὲς μελέτες, ἡ βιογραφία, ἡ αὐτοβιογραφία, τὸ ἀπομνημόνευμα. Στὴν οὐσίαν δηλαδή ἡ συλλογὴ ἀποτελεῖ στὸ ὑψηλότερον ποσοστὸ τῆς ἱστορικῆς ἀνθολογίας, τὸ ὁποῖο ἔρχεται ὡς βοηθητικὸ γιὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιογνωσίας. Ἡ ἐπιλογή ἐξ ἄλλου κειμένων - πεζῶν καὶ ποιημάτων - μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ μυθολογίαν ὑποδηλώνει καὶ τὸν ἰδεολογικὸν στόχον, ὃ ὁποῖος ἐκτείνεται στὸν ἠθικόν, θρησκευτικόν καὶ ἐθνικὸν φρονηματισμὸν τῶν μαθητῶν. Ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικὰ σημειώνονται ἡ ἐπιλογή κειμένων μὲ αὐστηρὸν κριτήριον τὴν καθαρὴν οὐσίαν, πρᾶγμα ποὺ ἀποκλείει τὸ δημοτικὸν τραγούδι καὶ τὸν Δ. Σολωμό,

2. Σχολικό ἐγχειρίδιο «Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα».

3. Τὸ περιοδικὸ «Ἐθνικὴ Ἀγωγή»
(1898-1904).

καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη παιδαγωγικῆς καὶ διδακτικοῦ προγραμματισμοῦ στὴν ἐπιλογὴ τῶν κειμένων.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ “ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ”

Τὸ περιοδικὸ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”²⁷ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Δροσίνη τὸ 1898 μέσα στὸ φορτισμένο κλίμα μετὰ τὴν ταπεινωτικὴ ἥττα κατὰ τὸν ἐλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897 καὶ ἐκυκλοφορήθηκε σὲ ἑπτὰ τόμους ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1898 μέχρι τὸν Μάιο τοῦ 1904. Στὰ “Σκόρπια Φύλλα”²⁸ ὁ Δροσίνης ἐκθέτει τὸ ἱστορικὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ περιοδικοῦ, ἀξιολογῶντας συγχρόνως τὴν προσφορὰ του στὴν ἐκπαίδευση. Ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ προκύπτουν ποιοτικὰ στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ ψυχολογία ποὺ ἐπικρατοῦσε μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897, ψυχολογία ἡ ὁποία ἀναζητοῦσε στηρίγματα στὴν ἐκπαίδευση μὲ δεδομένο τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση ποὺ ἀκολούθησε σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις στὴν Γαλλία καὶ τὴν Γερμανία:

Τὸ καλοκαίρι ἐκεῖνο (1897), ἀποδιωγμένος ἀπὸ τὸ τουρκοπατημένο Πήλιον, εἶχα καταφύγη στὸ ὄρειο νησί τῶν Σπετσῶν. Εἶχα πάρη μαζί μου βιβλία καὶ περιοδικὰ, ποὺ μπορούσαν νὰ μὲ φωτίσουν γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἐξόρμησι στὴν Γερμανία μετὰ τὴν Ἰένα καὶ στὴ Γαλλία μετὰ τὸ Σεδάν. Καὶ ἄλλα γιὰ νὰ μὲ ὁδηγήσουν στους νέους δρόμους ποὺ ἐχάραζε γιὰ τὴν Παιδαγωγικὴ ἢ πρόοδος καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν. Ἐλαβα τὴν ἀπόφασιν ν’ ἀποχωρήσω ἀπὸ τὴν “Ἑστία”, ποὺ τὴν εἶχα μεταβάλῃ σὲ καθημερινὴ πολιτικὴ ἐφημερίδα ἀπὸ τὸ 1894, καὶ νὰ ἐκδώσω περιοδικὸ μὲ τὸν σκοπὸν ποὺ θὰ διαλαλοῦσε τὸ ὄνομά του: “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”.

Στους ἑξι τόμους τῆς (1898-1903)²⁹, ὁποῖος ποτὲ θελήσῃ νὰ τοὺς φυλλομετρήσῃ, θὰ εὕρῃ τὰ πρῶτα φυτῶρια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας καθεστῶτος. Ἐκεῖ ἐσπάρθηκαν καὶ ἐπρωτοβλάστησαν σὰν νέες Ἰδέες καὶ ἀπὸ κεῖ μεταφυτεύθηκαν κ’ ἐγίναν προγράμματα καὶ Διατάγματα καὶ Νόμοι τοῦ Κράτους.

Στὸ εἰσαγωγικὸ ἄρθρο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ περιοδικοῦ³⁰ ἐκτίθενται οἱ στόχοι τῆς ἐκδόσεως ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδεολογία ποὺ τοὺς ὑπαγόρευε, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐξηγοῦν τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἐπωνυμίας τοῦ περιοδικοῦ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” καὶ τὶς βασικὲς ἐπιλογές τῆς ὕλης του: Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξι καὶ ἡ ἠθικὴ μόρφωσι ἀποτελοῦν τὴν ἐθνικὴ ἀγωγή, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἐξαρτᾶται ἡ

27. Βλ. Κ. Δεμερτζῆς, *Τὸ περιοδικὸ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” τοῦ Γ. Δροσίνη*, ὁ.π.

28. Τόμος Β’, ὁ.π., σ. 178.

29. Ὑπῆρξε καὶ ἑβδομὸς τόμος τοῦ 1904, χαρακτηριζόμενος ὡς πρῶτος τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ περιοδικοῦ.

30. *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. Α’, σσ. 1-2.

πρόοδος σέ επίπεδο ἔθνικὸ καὶ κοινωνικὸ. Κυριώτερο κέντρο γιὰ τὴν ἀσκη-
ση τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς εἶναι τὸ σχολεῖο:

Ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς φι-
λοσόφων καὶ κοινωνιολόγων καὶ ἱστορικῶν... ὁμολογεῖται ὅτι ἡ
ἀσφάλεια καὶ ἡ πρόοδος πάσης ἐλευθέρας πολιτείας ἐδραιοῦνται ἐπὶ
τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῶν πο-
λιτῶν, ἐνὶ λόγῳ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς.

Ἡ δὲ ἐθνικὴ ἀγωγή τρία ἔχει κέντρα κατ' ἀνιούσαν κλίμακα: τὸν
Οἶκον, τὸ Σχολεῖον, τὴν Κοινωνίαν· κατ' ἐξοχὴν ὅμως κέντρον αὐτῆς
εἶναι τὸ Σχολεῖον, ἐξασκοῦν τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῶν ἐτέ-
ρων δύο.

Πρὸς τὸ Σχολεῖον λοιπὸν ἐστράφη πάντοτε ἡ προσοχὴ τῶν μεγάλων
ἐθνικῶν ἀναμορφωτῶν καὶ τὸ Σχολεῖον ἀνεδείχθη ὁ κάλλιστος ἀγρὸς
τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως μετὰ τὴν ταλαιπωρίαν, τὴν ἐξουθένωσιν
καὶ τὴν συμφορὰν...

Πρὸς τὸν Οἶκον, πρὸς τὸ Σχολεῖον, πρὸς τὴν Κοινωνίαν, πρὸς τοὺς
τρεῖς τούτους ἐθνικοὺς παράγοντας ἅς στραφῇ ὅλη ἡμῶν ἡ προσοχή.
Ἐνισχύοντες τὰ ἐλληνικὰ ἦθη καὶ τὰς τιμὰς παραδόσεις τῶν πατέρων
ἡμῶν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, μορφοῦντες ἰδίαις ὡς οἶόν τε τέλειον τὸ Σχο-
λεῖον, ἐπαγουπνοῦντες ἐπὶ τῆς ὑγιoῦς διαπλάσεως τῆς κοινωνίας, θὰ
κατορθώσωμεν καὶ ἡμεῖς βραδεὺς ἴσως ἀλλ' ἀσφαλῶς νὰ καταστήσω-
μεν τὴν Ἑλλάδα ἔθνος πολιτῶν κοινωνικῶς καὶ πολιτικῶς πεφωτι-
σμένων, ἔθνος ἐδραιοῦν τὴν ὑπόστασιν αὐτοῦ ὅχι ἐπὶ σαθρῶν ὑλικῶν
βάσεων, ἀλλ' ἐπὶ τῶν γρανιτωδῶν βάθρων τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς
ὑπεροχῆς.

Ἄς παύσωμεν πλέον πλανώμενοι δι' ἀπατηλῶν ὀνείρων καὶ φανταζό-
μενοι ὡς λαμπρὸν μετέωρον ἀναδεικνυομένην ἐξαίφνης καὶ ἐκ τοῦ
παραχρῆμα μεγάλην τὴν πατρίδα.

Ἄς στραφῶμεν πρὸς τὸν ἐλληνικὸν λαόν· αὐτὸν ἅς καταστήσωμεν
ἄξιον τῆς ἐλευθερίας του, ἄξιον τῆς ἀποστολῆς του· εἰς αὐτὸν ἅς
ἐμφυσήσωμεν διὰ τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς τὴν πνοὴν ὑγιoῦς φιλοπατρίας,
καὶ ἅς εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς τότε διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν
θὰ πλάσῃ ἄξιαν αὐτοῦ τὴν Ἑλλάδα.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὑπαγόρευσαν τὴν ἰδρυσὴ της καὶ
ἀπὸ τοὺς στόχους της, ἡ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” ἐφιλοδοξοῦσε νὰ καταστή ἑκπαι-
δευτικὸ περιοδικὸ κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα. Ἔτσι, στεγάζει μὲν προ-
βληματισμοὺς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγωγή τῶν νέων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ
νὰ περιληφθῇ στὸν νεανικὸ τύπο τῆς ἐποχῆς του³¹. Ἡ ἔκδοσις τοῦ περιοδικοῦ

31. Γιὰ τὸν νεανικὸ τύπο τὸν σύγχρονο μὲ τὴν “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” βλ. Μάρθα Καρ-

ἐκάλυψε δύο περιόδους: 1898-1903 ἡ πρώτη, 1904 ἡ δευτέρα. Ἐξεδόθησαν ἑπτὰ τόμοι· στοὺς ἑξι πρώτους ἐδημοσιεύθηκαν 638 ἄρθρα, ἀπὸ τὰ ὅποια 180, ποσοστὸ 28%, ἀφοροῦν στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγωγή· στὸν ἑβδομο τόμο, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν πρῶτο τόμο τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ περιοδικοῦ, ἐδημοσιεύθηκαν 42 εἰσηγήσεις ποὺ ἔγιναν στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο³² τοῦ 1904, γεγονὸς ποὺ ἀνεβάζει τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου ἁρθρῶν τοῦ περιοδικοῦ στὰ 222. Ἀπὸ τὰ 180 ἄρθρα τὰ 40, ποσοστὸ 22% εἶναι μεταφράσεις καὶ καλύπτουν δύο κυρίως ἀντικείμενα: τὴν ὁργάνωση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν λειτουργία τῶν σχολείων στὴν Εὐρώπῃ καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, καθὼς καὶ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὶς ἐφαρμογές τῆς Παιδαγωγικῆς. Ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἄρθρα περισσότερα ἀπὸ 50 ἔχουν γραφῇ ἀπὸ εἰδικούς, ὅπως οἱ ἐκπαιδευτικοὶ Φιλ. Γεωργαντᾶς, Σπυρ. Ζαπᾶνος, Ν. Ζερβός, Γερ. Καψάλης, Χαρ. Κυριακάτος, Π. Λιβαδάς, Γ. Μπουκουβάλας, Νικ. Νικολάου, Χαρίσ. Παπαμάρκου, Σ. Στουραϊτῆς, ἢ οἱ Σπυρ. Δὲ Βιάζης, Γρ. Καμπούρογλους, Ἀριστοτ. Κουρτίδης, Σπυρ. Λάμπρος, Ἑμμ. Λυκούδης, Ἀντ. Μηλιαράκης ὅς σημειωθοῦν ἐπίσης ἄρθρα τοῦ Δημ. Βικέλα, τοῦ Γ. Δροσίνη, τοῦ Κ. Παλαμά, τοῦ Ἀντ. Τραυλαντώνη.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ θεματολογίου ἀπὸ τὸν προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ γιὰ τὸν ρόλο τῆς ὡς παράγοντος ἐθνικῆς διαπαιδαγωγέως ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ κυρίως ἀποψη γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο τοῦ σχολείου καὶ τὴν σημασία τῆς Παιδαγωγικῆς. Ἀπὸ τὸ σύνολον τῆς ὅλης τοῦ περιοδικοῦ τῆς σχετικῆς μὲ τὴν ἐκπαίδευση προκύπτει ὅτι τὰ κύρια ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὶς στήλες του εἶναι: 1. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ ἐπὶ μέρους θέματα τὴν διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν θηλέων καὶ τὴν τεχνικὴ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση· τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων στὸν στρατό· τὸν ρόλο τοῦ σχολείου ὡς ἠθικοποιητικοῦ παράγοντος καὶ εἰδικώτερα ὡς

πόζηλου, *Ἑλληνικὸς Νεανικὸς Τύπος (1830-1914), Καταγραφή*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς 1987, σσ. 77-160.

32. “Ἴον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ Σχολικὴ Ἐκθεσις. Ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904”: Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, φάκ. Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, 1904. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθήναι 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, συγκληθὲν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου “Παρνασσοῦ” καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μετὰ Σχολικῆς Ἐκθέσεως ἐπιβοηθήσεως τὸν σκοπὸν αὐτοῦ· ἐργασίαι τῆς Διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς, Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων, Σχολικὴ Ἐκθεσις*, Ἀθήνα, ἔκδ. “Ἑστία”, 1904. Ἀνδρονίκη Φωτιάδου, “*Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον - Ἀθήναι Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1904*”. *Ἡ ἀντίφασχ του ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Νεοελληνικῆς Εκπαίδευσης, 5, Θεσσαλονίκη 1998.

παράγοντος αποτρεπτικού της παιδικής παραβατικότητας. 2. Τα σχολικά κτίρια σε σχέση με ζητήματα υγιεινής των μαθητών, τα διδακτικά βιβλία, οι μέθοδοι διδασκαλίας και η διδακτική των μαθημάτων, οι σχολικές βιβλιοθήκες ως μορφωτικοί παράγοντες, η σωματική άσκηση των μαθητών και οι έξωσχολικές δραστηριότητες. 3. Ζητήματα Παιδαγωγικής, όπως η σχετική κατάρτιση των δασκάλων και οι εφαρμογές της Παιδαγωγικής στην αγωγή των μαθητών. Ειδικότερα η αγωγή των θηλέων συνδέεται με τις απόψεις για τον ρόλο της γυναίκας εντός του οικογενειακού βίου, ενώ η αγωγή των αρρένων με την ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος. Το τελευταίο παρέπεμπε στο γερμανικό πρότυπο και στην πεποίθηση ότι ο Γερμανός δάσκαλος ήταν ο δημιουργός της νίκης κατά τον γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870. Η πεποίθηση αυτή αναθέτει στην αγωγή την ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος και την καλλιέργεια συνειδήσεως του πολίτη, και την συνδέει με την πειθαρχία, την υγιεινή, την σωματική άσκηση, την σκληραγωγία.

Ο Γ. Δροσίνης έδημοσίευσε στην “Εθνική Αγωγή” τα ακόλουθα δέκα έπτα άρθρα: Η εθνική κατήχησις (1898)· Παιδολογικόν διαγώνισμα της “Εθνικής Αγωγής” (1898)· Χωρίς διδασκάλους (1900)· Αί Μέλισσαι - Μύθοι - Δοξασίαι - Προλήψεις (1901)· Αί μέλισσαι και οι διδάσκαλοι (1902)· Τα βιβλία των σχολικών βιβλιοθηκών (1902)· Το ζήτημα των διδακτικών βιβλίων (1903)· Αί κλωστομηχαναί (1903)· Τα σχολεία και η εθνική έσοπή (1903)· Διδάσκαλοι και διδασκαλεία (1903)· Η ανάπτυξη του δένδρου (1903)· Το εκπαιδευτικόν συνέδριον και η σχολική έκθεσις (1903)· Η ελληνική εκπαίδευσις και αι πλάναι των ξένων (1903)· Τα σχολεία του Δήμου Αθηναίων (1903)· Η εθνική σημασία της δημοτικής εκπαιδεύσεως (1903)· Το Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον (1903)· Ίδρυσις Συμβουλίου της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (1904).

Το θεματολόγιο των άρθρων αυτών δίδει το στίγμα των απόψεων του Δροσίνη για την εκπαίδευση, όπως εξελίχθηκαν από το 1898 μέχρι το 1904. Στα πρώτα άρθρα του 1898, οι απόψεις αυτές έχουν επηρεασθῇ από το βαρὺ κλίμα μετὰ την ήττα του 1897. Έτσι το ενδιαφέρον εστιάζεται στην Αγωγή ως ήθικοποιητικὸ καὶ ἐθνοποιητικὸ παράγοντα: τὸ σχολεῖο διαμορφώνει ἐνσυνειδήτους πολίτες καὶ καλλιεργεῖ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα· ἡ εκπαίδευση ἀποτελεῖ μέσον γιὰ τὴν ἐθνικὴ πρόοδο. Στην περίπτωση αὐτὴ ἐντάσσεται ἄρθρο³³ τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν διδασκαλίαν στὰ σχολεῖα τῆς ἐθνικῆς κατηχέσεως, δηλ. τῆς Αγωγῆς τοῦ Πολίτου. Συνηρημένη μετὰ τὴν Αγωγή εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς Παιδαγωγικῆς. Χαρακτηριστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ “Παιδολογικὸν διαγώνισμα”³⁴, τὸ ὁποῖο

33. “Η εθνική κατήχησις”, *Εθνική Αγωγή*, τόμ. Α', 1898, σσ. 81-82.

34. Βλ. *Εθνική Αγωγή*, τόμ. Α', 1898, σσ. 3-4. Τὸ διαγώνισμα, με χρηματικὸ ἔπαθλο 100 δραχ., φέρει χρονολογία 12.12.1898. Ἀπευθυνόταν πρὸς τοὺς δημοδιδασκάλους,

προκηρύχθηκε τὸ 1898 ἀπὸ τὶς στήλες τῆς “Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς”:

Ἐκαστος τῶν διδασκάλων θὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τῶν μαθητῶν ἓνα, ἐκεῖνον ὃν κρίνει παρέχοντα μείζονα ἀφορμὴν πρὸς μελέτην. Τὸ πρό-
τυπον τοῦτο θὰ παρακολουθήσῃ ὁ διδάσκαλος μετὰ πάσης προσοχῆς
ἐν τῷ σχολείῳ, ἀνὰ τὰς ὁδοὺς, κατ’οἶκον. Θὰ ἐρευνήσῃ τὰ τῆς κατα-
γωγῆς αὐτοῦ, τὰ τοῦ παρελθόντος βίου, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν χαρα-
κτῆρα καὶ τὴν ὑγιεινὴν κατάστασιν τῶν γονέων των· θὰ σημειώνῃ δὲ
πρὸ πάντων γεγονότα, κρατῶν εἶδος μικροῦ ἡμερολογίου καὶ θὰ ἐξα-
γάγῃ τελικὰ συμπεράσματα περὶ τοῦ μαθητοῦ, ἀφοῦ παρατείνῃ ἐπὶ τι-
νας μῆνας τὴν καθημερινὴν ταύτην ἐπισκόπησιν καὶ βεβαιωθῇ ὅτι
ἀρκοῦντα εἶναι τὰ συλλεχθέντα πορίσματα.

Τὰ ἄρθρα τοῦ Δροσίνῃ τῆς περιόδου 1900-1904 συνδέονται στενὰ με-
τοὺς προσανατολισμοὺς ποὺ εἶχε διαμορφώσει ὁ Ποιητὴς στὰ πλαίσια τῶν
στόχων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπί-
δραση τοῦ Δημ. Βικέλα, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε στενὴ συνεργασία στὸ Σύλλογο. Ἡ
ἀντίληψη γιὰ τὸν ἐθνοποιητικὸ ρόλο τοῦ σχολείου ἔχει δώσει τὴν θέσιν τῆς
στον καθαρὰ ἐκπαιδευτικὸ τοῦ ρόλο-στὴν εὐρύτερη δυνατὴ βάση. Τὸν στόχο
τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς ἔχει διαδεχθῇ ὁ στόχος γιὰ τὴν λαϊκὴ μόρφωση καὶ τὴν
κοινωνικὴ πρόοδο. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐντάσσονται τὰ ἄρθρα γιὰ τὶς σχο-
λικὰς βιβλιοθήκας καὶ τὰ διδασκτικὰ βιβλία, γιὰ τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριον³⁵
τοῦ 1904, γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς Στοιχειώδους Ἐκπαιδεύσεως σὲ νέες βάσεις,
γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο τοῦ δασκάλου.

Ἐν προκειμένῳ ἐνδεικτικὰ εἶναι οἱ ἀπόψεις³⁶ τὶς ὁποῖες διατυπώνει ὁ
Δροσίνης τὸ 1903 σχετικὰ μὲ τὸ νέο περιεχόμενο τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀπο-
κτήσῃ ἡ Στοιχειώδης Ἐκπαίδευση, ὥστε νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς ἀνάγκες τῆς
ἐποχῆς:

ἐλληνοδιδασκάλους καὶ σχολάρχες τῶν ἐλληνικῶν σχολείων στὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ στὸν
ἀλύτρωτο καὶ ἀπόδημο Ἑλληνισμό, ἀγωνοθέτης του δὲ ἀναφέρεται ὁμογενὴς τῆς Ρωσίας
ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ κρατήσῃ τὴν ἀνωνυμία του. Τὴν Κριτικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπετέλεσαν οἱ
Σπυρ. Λάμπρος, Χαρίσ. Παπαμάρκος καὶ Κ. Παλαμᾶς. Προεκρίθη τὸ χφ. τοῦ δημοδιδ-
σκάλου Παν. Λιβαδά, τὸ ὁποῖο ἐδημοσιεύθη μὲ τίτλο “Παιδολογικὸν διαγώνισμα - Τὸ βρα-
βευθὲν ὑπὸ τῶν κριτῶν” στὴν Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τόμ. Β', 1899, σσ. 177-179.

35. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθήναι 31 Μαρτίου - 4
Ἀπριλίου 1904, ὁ.π. Ἀνάλυση τῶν στόχων καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Συνεδρίου βλ. εἰς Ἀνδρο-
νίκη Φωτιάδου, “Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθήναι Μάρτιος - Ἀπρί-
λιος 1904”, ὁ.π.

36. Στὸ ἄρθρο “Ἡ ἐθνικὴ σημασία τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως”. Τὸ ἄρθρο ἐδημο-
σιεύθη στὶς 23.10.1903 στὴν ἐφημερίδα “Ἀκρόπολις”, ἡ ὁποία εἶχε ἀνοίξει στὶς στήλες τῆς
συζήτηση γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα, καὶ στὸ περιοδικὸ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”, τόμ. ΣΤ'
1903, σσ. 241- 242.

Διότι πρέπει να έννοηθῇ ἐπὶ τέλους καὶ εἰς τὸν τόπον μας ὅτι ἡ ἀνατροφή καὶ ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι κτῆμα τῶν λογίων, ἀλλὰ τοῦ ὅλου ἔθνους· ὅτι τὸ δημοτικὸν σχολεῖον δὲν εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀλλ' ἡ πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον γέφυρα· ὅτι τὰ ἐφόδια, τὰ ὅποια πρέπει νὰ φέρῃ ὁ ἀπόφοιτος τῆς λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁρμαθὸς ἀπεξηραμένων γραμματικῶν κανόνων καὶ φορτίον ἀσυναρτήτων ὀνομάτων καὶ χρονολογιῶν, ἀλλὰ γνώσεις συναφεῖς πρὸς τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, διὰ τὸν ὅποιον εἶναι προωρισμένος ὡς ἄνθρωπος πολιτισμένος καὶ ὡς πολίτης ἐλεύθερος.

Ἡ στροφή αὕτη τοῦ Δροσίνη εἶναι σαφῆς καὶ στὴν ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ τῆς “Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς”. Ἐτοί, στὸ τέλος τοῦ 1903 στὴν σχετικὴ Ἀγγελία³⁷ γιὰ ἀλλαγὴς στὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ σημειώνεται ἡ φιλοδοξία τοῦ Δροσίνη νὰ τὸ καταστήσῃ ἐφάμιλλο τῶν ξένων ἐκπαιδευτικῶν περιοδικῶν³⁸. Τὸ 1904 ἐξ ἄλλου, ἐγκαινιάζοντας τὴν δευτέρα ἐκδοτικὴ περίοδο τῆς “Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς” ὁ Δροσίνης δίνει³⁹ τὸ νῆα τῆς στίγμα:

Διὰ τοῦ παρόντος τεύχους ἡ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” ἐγκαινίζει νέαν περίοδον μετὰ πενταετῇ βίον, μεταρρυθμίζουσα καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκδόσεως καὶ ὀριζικώτερον τὰ τῆς συντάξεως αὐτῆς. Ἰδρυθεῖσα τὴν ἐπὶ τοῖς πολέμοις ἀτυχίας, ὡς προγράμμα αὐτῆς ἔταξε τὴν διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ λαοῦ ἔθνικὴν ἀνάπλασιν...

Ἐξ εὐτυχοῦς δὲ συγκυρίας ἡ νέα τῆς “Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς” περίοδος συμπίπτει ἀκριβῶς μετὰ δύο γεγονότων σημαντικῶν διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐκπαίδευσιν, συμπίπτει ἀφ' ἑνὸς μετὰ τῆς συγκλήσεως τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου καὶ ἐξ ἄλλου μετὰ τῆς ὑποβολῆς ὀριζικῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων εἰς τὴν Ψῆφον τοῦ νομοθετικοῦ σώματος.

Οὕτω παρέχεται εἰς αὐτὴν ἀφορμὴ εὐρυτέρας καὶ θετικωτέρας δράσεως. Πρὸς ταύτην δ' ἐλπίζει ὅτι θὰ ἔχῃ συμπράκτορας τοὺς ἀπανταχοῦ λειτουργοὺς τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας.

Ἡ νέα περίοδος τῆς “Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς” ἐκράτησε μόλις ἓνα ἔτος. Ὅπως δὲ ἔχει ἀναφερθῇ, ἡ ὕλη τῆς ἐκάλυψε κυρίως τὶς εἰσηγήσεις ποὺ ἔγι-

37. Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τόμ. ΣΤ', 15.12.1903.

38. Ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης ἀναφέρει (“Σκόρπια Φύλλα”, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 178) ὅτι, μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ιδρύσεως τοῦ περιοδικοῦ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”, εἶχε ἤδη μελετήσει ξένα περιοδικὰ μὲ περιεχόμενον τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἀγωγή. Ἡ βιβλιογραφικὴ αὕτη ἐνημέρωση ἔγινε συστηματικὴ κατὰ τὴν θητεία τοῦ Δροσίνη στὸν Σύλλογον πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων μὲ τὴν κατάρτιση Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος κατωτέρω (σσ. 169-171).

39. Ἐθνικὴ Ἀγωγή, περίοδος Β', τόμ. Α'.

ναν στο Ἐκπαιδευτικό Συνέδριο. Στο ἑξῆς οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη οἱ σχετικές μέ τήν ἐκπαίδευση ἐκδηλώνονται μέσα ἀπό τήν θητεία του στόν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, κυρίως δὲ μέσα ἀπό τήν συνεργασία του μέ τὸν Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου Δημ. Βικέλα.

II. Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ Γ. ΔΡΟΣΙΝΗ ΜΕ ΤΟΝ ΣΩΒ

Ἀποφασιστική καμπὴ στὴν πορεία τοῦ Γ. Δροσίνη σχετικά μέ τὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα ἀπετέλεσε ἡ συνάντησή του μέ τὸν Δημ. Βικέλα, ὅταν ὁ τελευταῖος ἱδρυσε τὸ 1899 τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων⁴⁰. Στὸ πρῶτο Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Συλλόγου ὁ Δροσίνης ὠρίσθηκε Γραμματεὺς, θέση τὴν ὁποία διετήρησε ἐπὶ πενήντα χρόνια⁴¹.

Ἡ ἱδρυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων τὸ 1899 ἐρχόταν νὰ ἀπαντήσῃ στοῦ αἴτημα τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν διάδοση τῆς μορφώσεως στὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα, αἴτημα ποὺ εἶχε κοινωνικὴ βάση καὶ ποὺ συνδεόταν στενὰ μέ τὴν ἐπιδιωκομένη ἀνόρθωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Στὸ ἱδρυτικὸ Καταστατικὸ⁴² τοῦ Συλλόγου σκοπὸς του τίθεται “ἡ διάδοσις ὠφελίμων γνώσεων παρὰ τῷ λαῷ, ἰδίᾳ διὰ τῆς δημοσιεύσεως βιβλιαρίων εὐώνων, εὐλήπτων...”. Τὸ 1904 μέ τὴν τροποποίηση τοῦ Καταστατικοῦ⁴³ τοῦ Συλλόγου ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς σκοπὸς διευρύνεται οὐσιαστικὰ πρὸς τὴν ἐκπαίδευση:

Σκοπὸς τοῦ Συλλόγου εἶναι ἡ διὰ τῆς διαδόσεως ὠφελίμων γνώσεων ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ μόρφωσις τοῦ λαοῦ. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐπιδιώκεται διὰ τῆς δημοσιεύσεως καὶ τῆς διαδόσεως καταλλήλων βιβλίων, πινάκων, εἰκόνων, διδακτικῶν ὀργάνων, διὰ τῆς ἰδρύσεως Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου καὶ Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης...

Ἔτσι, στὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του ὁ Σύλλογος κινεῖται συστηματικὰ στόν ἄξονα ἐκπαίδευση - ἀγωγή - μόρφωση. Κοινὸ μέσον καὶ γιὰ τὰ

40. Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων (στὸ ἑξῆς Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ), Συνεδρία 2.5.1899. Καταστατικὸν τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων: Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. 18, 14.5.1899. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π.

41. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 47, 312.

42. Καταστατικὸν τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ.π. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 47.

43. Τὸ νέο τροποποιηθὲν Καταστατικὸ ἐδημοσιεύθη τὸ 1906. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 87.

τρία ζητούμενα ή διάδοση πρακτικῶν καὶ ὠφελίμων γνώσεων στὸ εὐρύτερο δυνατό ἐπίπεδο. Τοῦτο ἐπιδιώκεται ἀπὸ τὸν Σύλλογο μὲ σχετικές ἐκδόσεις καὶ μὲ παρεμβάσεις γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως. Στὸ τελευταῖο ἐντάσσονται οἱ ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου καὶ γιὰ τὴν ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση.

Ἡ πρώτη θητεία (1899-1908) τοῦ Δροσίνη στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων Βιβλίων σφραγίζεται ἀπὸ τὴν στενὴ συνεργασία του μὲ τὸν Δημ. Βικέλα. Κοινὸ ζητούμενο καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν τὴν ἐποχὴ ποὺ συναντήθηκαν ὑπῆρξε ἡ ἐλληνικὴ ἀνόρθωση μετὰ τὴν ὀδυνηρὴ ἡττα τοῦ 1897· κοινὴ ἦταν ἡ πεποίθησή τους ὅτι τὸ καλύτερο μέσον γιὰ τὴν ἀνόρθωση αὐτὴ ἦταν ἡ ἐκπαίδευση. Ἡ οὐσιώδης διαφορὰ βρισκόταν στὸ περιεχόμενο ποὺ ἔδινε ὁ καθένας στὴν ἀνόρθωση καὶ στὸ μέσον γιὰ τὴν ἐπίτευξή της, τὴν ἐκπαίδευση. Ὁ Δροσίνης ἔβλεπε τότε τὴν ἐθνικὴ ἀγωγή ὡς τὸ μέσον γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Ὁ Βικέλας ἐθεωροῦσε τὴν λαϊκὴ μόρφωση ὡς τὸν πλέον ἀποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀνόρθωση. Στὴν πορεία τῆς θητείας του στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων Βιβλίων ὁ Δροσίνης ἐπηρεάζεται ἀπολύτως ἀπὸ τὴν ἀπόφασή του καὶ τὸν πρακτικὸ νοῦ τοῦ Βικέλα, συνδέεται στενὰ μαζί του⁴⁴ καὶ γίνεται ὁ κυριώτερος συνεργάτης του στὴν ὁργάνωση τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος τοῦ Συλλόγου καὶ στὶς οὐσιαστικὲς παρεμβάσεις τοῦ τελευταίου στὸν τομεὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως.

1. ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

Στὴν ἀρχὴ τῆς θητείας του στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων Βιβλίων ἡ πρώτη παρέμβαση τοῦ Γ. Δροσίνη στὰ εκπαιδευτικὰ πράγματα γίνεται μέσα ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν συγκρότηση σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, θεσμοῦ ὁ ὁποῖος εἶχε προβλεφθῇ⁴⁵ ἤδη τὸ 1835. Πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἐνεργοποίηση τοῦ θεσμοῦ ἦταν ἡ ἀνάθεση ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας στὸν Σύλλογο νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα⁴⁶. Κατόπιν αὐτοῦ, συνεστήθη Ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία συμμετεῖχαν ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Δημ. Βικέλας, ὁ Ἀντιπρόεδρος Δημ. Αἰγινήτης, ὁ Γραμματεὺς Γ. Δροσίνης καὶ τὰ μέλη τοῦ

44. Στὰ “Σκόρπια Φύλλα”, ὁ.π., τόμ. Α΄, σ. 179, ὁ Δροσίνης ἀναφέρεται στὴ στενὴ φιλία του μὲ τὸν Βικέλα: “μὲ τὸ Σύλλογο ὠφελίμων Βιβλίων ἡ φιλία μας ἔγινε ψυχικὴ συμβίωση δέκα χρόνων, ὡς τὴν ὥρα ποὺ ἔκλεισε (ὁ Βικέλας) τὰ μάτια του στὴν Κηφισιά, μὲ τὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς 7 Ἰουλίου 1908”.

45. Βλ. “Διάταγμα περὶ συστάσεως δημοσίου βιβλιοθήκης εἰς ἕκαστον τῶν δημοσίων σχολείων τοῦ κράτους”, 8/20.11.1835: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 20, 16.12.1835.

46. Ἐλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 89.

Συλλόγου Θεμ. Μαρίνος, Ἀντ. Μάτεσις καὶ Γ. Μπουκουβάλας⁴⁷. Ἡ Ἐπιτροπὴ συνέταξε διὰ τοῦ Γ. Δροσίνη καὶ ὑπέβαλε στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας σχετικὴ Ἐκθεσὴ καὶ Κανονισμό⁴⁸ τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, κείμενα τὰ ὁποῖα φέρουν τὴν σφραγίδα τῶν ἀπόψεων τοῦ Δημ. Βικέλα γιὰ τὴν ἀνάγκη ἰδρύσεως σχολικῶν καὶ λαϊκῶν βιβλιοθηκῶν, τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἐθεωροῦσε συντελεστικούς παράγοντες γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς “ἔξεως τοῦ ἀναγινώσκειν”⁴⁹. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἐβασίσθη τὸ σχετικὸ Διάταγμα⁵⁰ λειτουργίας τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο:

Εἰς ἕκαστον δημοτικὸν σχολεῖον ἀρρένων ἢ θηλέων καὶ γραμματεῖον σχηματίζεται δημοσία βιβλιοθήκη ὀνομαζομένη σχολικὴ βιβλιοθήκη. Ἡ σχολικὴ βιβλιοθήκη ἐκάστου δημοτικοῦ σχολείου, ἀποτελοῦσα νομικὸν πρόσωπον, περιλαμβάνει βιβλία προωρισμένα διὰ τὴν κατ’ οἶκον ἀνάγνωσιν τῶν μαθητῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν κατοίκων ἐν γένει.

Μὲ τὸ ἴδιο Διάταγμα ἀνετέθη στὸν Σύλλογο ἡ ἐπιλογὴ βιβλίων γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, ἀντικείμενο στὸ ὁποῖο ἡ συμμετοχὴ τοῦ Γ. Δροσίνη ἦταν οὐσιαστικὴ⁵¹.

2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ, 1904

Κατὰ τὸ διάστημα 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904 ἐπραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα συνέδριο μὲ τίτλο “Ἴον⁵² Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ Σχολικὴ Ἐκθεσις”⁵³, τὸ ὁποῖο διασχίσαν ἀπὸ κοινοῦ οἱ τρεῖς σύλλο-

47. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 90.

48. “Κανονισμὸς τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν”. Ἐδημοσιεύθη στὸ περιοδικὸ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”, τόμ. Δ’, 1901, σσ. 369-370.

49. Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς εἶχε διατυπώσει ὁ Βικέλας τὸ 1887 σὲ διάλεξη του στὴν Ἀθήνα μὲ θέμα “Περὶ βιβλίων καὶ περὶ τῆς ἔξεως τοῦ ἀναγινώσκειν”. βλ. Δ. Βικέλα, Ἀπαντα, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου, [στὸ ἐξῆς Δ. Βικέλα, Ἀπαντα], τόμ. Ε’, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1997, σσ. 25-44.

50. “Διάταγμα περὶ σχολικῶν βιβλιοθηκῶν”, 30.11.1901: Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. Α’, ἀρ. 260/1901.

51. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 90-91.

52. Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο ἐκπαιδευτικὸ συνέδριο τὸ ὁποῖο ὀργανώνεται μὲ πρωτοβουλία φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων· τὸ πρῶτο, γνωστὸ ὡς “Συνέδριον τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων” ἐπραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1879. βλ. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Πρακτικὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ συνόδου συγκροτηθείσης ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει 1879, Ἀθήνα 1879.

53. “Ἴον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ Σχολικὴ Ἐκθεσις. Ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904”: Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων,

γοι ό Φιλολογικός Σύλλογος “Παρνασσός”, ό Σύλλογος πρός διάδοσιν τών Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καί ό Σύλλογος πρός διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Ἡ πρωτοβουλία γιά τήν σύγκληση τοῦ Συνεδρίου ἀνήκει στόν Γ. Δροσίνη, ό όποιος, όπως ύπογραμμίζει ό Δημ. Βικέλας στόν Ἀπολογισμό⁵⁴ τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου πρός διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιά τό ἔτος 1903 “συνέλαβε πρῶτος καί υπέβαλε τήν περί τοιούτου συνεδρίου ιδέα”. Κατόπιν αὐτοῦ, ή προπαρασκευή καί ή οργάνωση τοῦ Συνεδρίου ἀνετέθη στόν Δροσίνη, ό όποιος ώρίσθη Γραμματεὺς τῆς Ὁργανωτικῆς του Ἐπιτροπῆς, μέλη τῆς όποίας ἦσαν οί ἐκπρόσωποι τών τριῶν συνοργανωτῶν συλλόγων: ό Τιμ. Ἡλιόπουλος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου “Παρνασσός”, ό Μ. Δραγούμης τοῦ Συλλόγου πρός διάδοσιν τών Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, καί ό Δημ. Βικέλας τοῦ Συλλόγου πρός διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων⁵⁵.

Στόν Κανονισμό τοῦ Συνεδρίου, γιά τήν σύνταξη τοῦ όποίου μπορούμε νά υποθέσωμε μέ βεβαιότητα τήν συμμετοχή τοῦ Δροσίνη, ἐτέθησαν τὰ θέματα-πλαίσια τοῦ Συνεδρίου: Στοιχειώδης Ἐκπαίδευση, Μέση Ἐκπαίδευση, Γυναικεία Ἀγωγή, Τεχνική καί Ἐπαγγελματική Ἐκπαίδευση, καί τό γενικό θέμα Διδακτικά βιβλία. Στό Συνέδριο είχαν ἐγγραφῇ 1000 περίπου σύνεδροι ἀνήκοντες κατὰ κύριον λόγον στόν ἐκπαιδευτικό κλάδο οί όποιοι ἀντιπροσώπευαν σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί σχολεῖα τοῦ ύποδοῦλου καί τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ. Τό Συνέδριο ἐλειτουργήσε σέ τέσσερα τμήματα: κοινή συνισταμένη τών ἀνακοινώσεων ἦταν: Ἡ ύποχρεωτική Στοιχειώδης Ἐκπαίδευση ἀρρένων καί θηλέων· ή διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως μέ τήν οργάνωση Τεχνικῆς καί Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδεύσεως· ή μονιμότητα καί ή παιδαγωγική κατάρτιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δυναμικοῦ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως· ή βελτίωση τών διδακτικῶν βιβλίων σέ ό,τι ἀφορᾷ στό γνωστικό ἀντικείμενο καί στήν γλῶσσα. Στό Ἐκπαιδευτικό Συνέδριο ἀπετυπώθη ό προβληματισμός⁵⁶ τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰ. γιά τὰ ἐκπαιδευ-

δ.π. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικόν Ἐκπαιδευτικόν Συνέδριον, Ἀθήναι 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, δ.π. Ἀνάλυση τών στόχων καί τοῦ ἔργου τοῦ Συνεδρίου βλ. εἰς Ἀνδρονίκη Φωτιάδου, “Πρῶτον Ἑλληνικόν Ἐκπαιδευτικόν Συνέδριον, Ἀθήναι Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1904”, δ.π.

54. Ἀπολογισμός 1903: Πρακτικά ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 14.1.1904. Σχετική μνεία κάνει καί ό Ἀριστοτ. Κουρτίδης: “ὅς φαντασθοῦν τόν Δροσίνη... συλλαμβάνοντα μίαν ἡμέραν... τήν ιδέα ἐλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συνεδρίου, τόν θρίαμβον τῆς πειστικότητος τοῦ Δροσίνη” (“Τό Ἐκπαιδευτικόν Συνέδριον”, *Παναθήναια*, τόμ. Ζ΄ 1904, σσ. 65-69.

55. Ἐλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρός διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, δ.π., σ. 96.

56. Ἀνάλογος προβληματισμός διακρίνει τίς ἐνέργειες τών γλωσσοεκπαιδευτικῶν ἐνώσεων τῆς ἐποχῆς πού κατέληξαν στόν Ἐκπαιδευτικό Ὁμιλο (1910) καί στό Παρθενάγειο τοῦ Βόλου (1908) (βλ. Ρένα Σταυρίδου - Πατρικίου [ἐπιμέλεια], *Δημοτικισμός καί κοινωνικό πρόβλημα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976, σσ. ιθ΄ - κη΄), καθώς καί τήν ἀρθρογραφία

τικά πράγματα. Ειδικότερα ανεζητήθησαν τα μέσα για την αναδιοργάνωση και τόν εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης, στοιχεία τα όποια παρέπεμπαν στο ζητούμενο της κοινωνικής και εθνικής ανορθώσεως.

Στά πλαίσια του Έκπαιδευτικού Συνεδρίου ὁργανώθηκε Σχολική Έκθεση με εκπαιδευτικό ὕλικό ἀπὸ ἑλληνικά σχολεία καὶ ἀπὸ ἐκδοτικούς οἴκους καὶ ἐργοστάσια σχολικῶν εἰδῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Σύμφωνα με σχετική διατύπωση⁵⁷ τοῦ Δροσίνη, ἡ Έκθεση ἐπρόκειτο νὰ ἐλειτουργήσῃ ὡς “ἐπιστημονικὸν ἐργαστήριον... ὡς μουσεῖον ἢ ἀνατομεῖον τοῦ Έκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου”. Ἡ διατύπωση αὐτὴ δίνει καὶ τὸ στίγμα τῆς Σχολικῆς Εκθέσεως: Στόχος τῆς ἦταν νὰ παρουσιασθῇ στὸ σύνολό τῆς ἡ εκπαιδευτικὴ πραγματικότητα στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ στὸν ὑπόδουλο καὶ τὸν ἀπόδημο Ἑλληνισμό, καὶ νὰ προβληθοῦν ὡς πρότυπα τὰ ξένα ἐπιτεύγματα στὸν εκπαιδευτικὸ τομέα. Στά πλαίσια αὐτὰ ὁ Δροσίνης προτείνει στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων τὴν ἔκδοση ἀναμνηστικοῦ λευκώματος με τίτλο “Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τῷ εκπαιδευτικῷ συνεδρίῳ καὶ τῇ σχολικῇ ἐκθέσει”. Τὴν σύνταξη τοῦ λευκώματος ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβῃ ὁ Δροσίνης⁵⁸.

Οἱ προβληματισμοὶ οἱ ὅποιοι ἀνεπτύχθησαν στὸ Έκπαιδευτικὸ Συνέδριο τοῦ 1904 ἀνέδειξαν τὴν ἀνάγκη ἑνὸς συντονιστικοῦ ὀργάνου τῶν εκπαιδευτικῶν παραγόντων γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὴν βελτίωση τῆς εκπαίδευσεως. Τὸ τελευταῖο συνδέεται με τὸν προβληματισμό ποὺ εἶχε τεθῇ κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, κυρίως προκειμένου γιὰ τὰ σχολεία τῶν ἀλυτρώτων περιοχῶν, σχετικά με τὴν ἀνάγκη κεντρικοῦ φορέως γιὰ τὸν σχεδιασμό καὶ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνιαίας εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς⁵⁹. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Δροσίνης ἀναλαμβάνει πρωτοβουλίες. Ὑποβάλλει στὸ Έκπαιδευτικὸ Συνέδριο πρόταση⁶⁰, ἡ ὁποία γίνεται ἀποδεκτὴ, γιὰ τὴν ἰδρυση “Ἑλληνικοῦ Έκπαιδευτικοῦ Συνδέσμου”. Στὸ ἰδρυτικὸ Καταστατικὸ του ὁρίζονται ὁ σκοπὸς καὶ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπιδίωξή του:

Ὁ Ἑλληνικὸς Έκπαιδευτικὸς Σύνδεσμος... σκοπὸν ἔχει τὴν διάδοσιν τῆς εκπαίδευσεως καὶ τὴν βελτίωσιν τῶν μέσων καὶ τῶν τρόπων τῆς

στά περιοδικὰ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” (1898-1904) (βλ. Κ. Δεμερτζῆς, Τὸ περιοδικὸ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” τοῦ Γ. Δροσίνη, ὁ.π.), καὶ “Ὁ Νουμάς (1902-1912) (βλ. Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου, ὁ.π., σσ. ο’ - πα’).

57. Γ. Δροσίνης, “Τὸ Έκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ ἡ Σχολικὴ Έκθεσις”, Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τόμ. ΣΤ’ 1903, σ. 110.

58. Έλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 104-105. Ἡ ἔκδοση δὲν φαίνεται ὅτι ἐπραγματοποιήθηκε.

59. Έλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, ὁ.π., σσ. 172-175.

60. Έλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 105-106.

διδασκαλίας και της καθ' ὅλου ἀγωγῆς ἀνά τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος, τὰς Ἑλληνικὰς χώρας καὶ τὰς ἀπανταχοῦ Ἑλληνικὰς κοινότητας καὶ παροικίας.

Ὁ Σύνδεσμος ἐπιδιώκει τὸν σκοπὸν, πρὸς ὃν ἀποβλέπει, διὰ τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συγκεντρώσεως πάντων τῶν δυναμένων νὰ ἐργασθῶσιν ὑπὲρ τῆς παιδείσεως τοῦ ἔθνους...

Τὸν Σύνδεσμον ἀποτελοῦσιν οἱ ἀπανταχοῦ Ἑλληνικοὶ Σύλλογοι, Ἑταιρίαι, Ἀδελφότητες, ὧν ὁ σκοπὸς εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ Συνδέσμου.

Ἀλλὰ ὁ Δροσίνης δὲν περιορίζεται στὴν ἱδρυση τοῦ Συνδέσμου, ὁ ὅποιος θὰ ἐλειτουργοῦσε ὡς συντονιστικὸ ὄργανο τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων καὶ ἐταιριῶν μὲ στόχο τὴν βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὸ ἴδιο ἔτος τὸν ἀπασχολεῖ ἡ σύσταση ὀργάνου, μὲ τὴν ἐπωνυμία “Συμβούλιον Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως”, τὸ ὁποῖο θὰ εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως⁶¹. Ἀξιοσημεῖωτο ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι προτείνεται νὰ ἀπαρτισθῇ τὸ ὄργανο αὐτὸ ἀπὸ εἰδικούς περὶ τὰ ἐκπαιδευτικά καὶ τὴν ἀγωγή καὶ νὰ λειτουργῇ χωρὶς κρατικὴ ἐξάρτηση:

ἡ διαρκὴς ἐποπτεία τῆς σχολικῆς λειτουργίας καθ' ὅλους αὐτῆς τοὺς βαθμοὺς ὑπὸ ὁμίλου ἀνδρῶν ἐξ ἐπαγγέλματος παιδαγωγῶν ἢ εἰδικώτερον ἀσχολουμένων εἰς ἐν ἀπὸ τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν Ἀγωγήν καὶ τὴν Διδασκαλίαν ποικίλα στοιχεῖα, καὶ ἡ περὶ βελτιώσεως ἐνδελεχῆς μερίμνα. Ἀλλὰ παρ' ἡμῖν θὰ εἶχε καὶ τὴν πρόσθετον ἀποστολὴν νὰ χειραφετήσῃ τελείως τὴν Ἐκπαίδευσιν ἀπὸ τῶν ἐπιδράσεων τῆς πολιτικῆς καὶ νὰ παγιώσῃ τὰ θεμέλια αὐτῆς, ὅτινα συγκλονοῦσιν ἐκάστοτε αἱ κυβερνητικαὶ μεταβολαὶ αἱ συνεπάγουσαι καὶ μεταβολὰς τοῦ διοικούντος τὴν Ἐκπαίδευσιν ἀνωτέρου προσωπικοῦ τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας.

3. ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ζητήματα τὰ ὁποῖα ἀπασχόλησαν τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων ἦταν ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία στὰ σχολεῖα. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ὁ Σύλλογος, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων⁶², ὁ ὅποιος εἶχε δραστηριοποιηθῇ

61. Γ. Δροσίνης, “Ἱδρυσις Συμβουλίου Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως”, Ἑθνικὴ Ἀγωγή, τόμ. Ζ' 1904, σσ. 2-5. Ἡ πρόταση προεκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῶν κύκλων τοῦ “Νουμᾶ” ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι οἱ εἰδικοὶ περὶ τὰ ἐκπαιδευτικά, στοὺς ὁποίους θὰ ἀντιτίθετο ἡ ἐποπτεία τῆς ἐκπαιδεύσεως, εἶναι ἐκεῖνοι “ποὺ ἔφεραν τὴν ἐκπαίδευσιν στὰ τωρινὰ τῆς χάλια” (Ὁ Νουμᾶς, ἔτος Δ', τευχ. 180, 1906, σσ. 7-8).

62. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ δρᾶσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν 1869-1969, Ἀθήνα 1970, σσ. 124-125.

σχετικά ἤδη ἀπὸ τὸ 1880, ἀνέλαβε ἀπὸ τὸ 1903 τὴν ἐκδοση ἐποπτικῶν πινάκων διδασκαλίας⁶³ καὶ στὴν συνέχεια τὴν προμήθεια καὶ διανομὴ πινάκων στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα⁶⁴. Στὶς ἐνέργειες αὐτὲς τοῦ Συλλόγου ἡ συμμετοχὴ τοῦ Δροσίνη εἶναι οὐσιαστική: μετέχει σὲ ἐπιτροπὲς γιὰ τὴν μελέτη τοῦ ζητήματος καὶ ἔχει τὴν εὐθύνῃ τῆς διαδικασίας γιὰ τὴν προμήθεια τῶν σχολείων μὲ ἐποπτικοὺς πίνακες⁶⁵.

Ὅπως ἔχει ἀναφερθῇ, τὸν Δροσίνη εἶχε ἀπασχολήσει πολὺ ἐνωρίς, ἤδη τὸ 1884, ἡ σύνταξη διδακτικῶν βιβλίων. Τὸ 1903 ὁ Δροσίνης ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα αὐτὸ στὰ πλαίσια τῆς συνεργασίας του μὲ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ ὁποῖος εἶχε στρέψει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸν προβληματισμὸ του στὴν βελτίωση τῶν διδακτικῶν βιβλίων⁶⁶, ζήτημα τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, ἀπετέλεσε ἀντικείμενο μελέτης καὶ προβληματισμοῦ στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριον τοῦ 1904. Ἄς σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι οἱ συλλογικὲς πρωτοβουλίες γιὰ τὴν βελτίωση τῶν διδακτικῶν βιβλίων δὲν εἶναι νέο φαινόμενο. Τὸ ζήτημα εἶχε ἀπασχολήσει, ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ ὁποῖος καὶ εἶχε πραγματοποιήσει ἀξιόλογες ἐκδόσεις⁶⁷. Ἐξ ἄλλου, στὸν σχετικὸ προβληματισμὸ τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰ. ἐντάσσεται καὶ ἡ πρωτοβουλία τοῦ περιοδικοῦ “Ὁ Νουμᾶ” τὸ 1905 γιὰ τὴν προκήρυξη διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν σύνταξη ἀναγνωστικῶν βιβλίων⁶⁸, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέκυψε τὸ “Ἀλφαβητάρι τοῦ Νουμᾶ”⁶⁹.

Τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων ἀπασχολεῖ τὸν Δροσίνη στὰ πλαίσια τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου τοῦ 1904. Ἔτσι, τὸ 1903 δημοσιεύει, ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, σχετικὸ ἄρθρο⁷⁰ στὸ περιοδικὸ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”. Τὸ

63. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 91-95.

64. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 95.

65. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 92, 95.

66. Γιὰ τὰ διδακτικὰ βιβλία βλ. Ἀχιλ. Καψάλη, Δημ. Χαραλάμπους, Σχολικὰ εγχειρίδια, Θεσμικὴ ἐξέλιξη καὶ σύγχρονη προβληματική, Ἀθήνα 1995. Εἰδικώτερα γιὰ τὰ ἀναγνωστικὰ βλ. Εὐγ. Κεφαλληναίου, Νεοελληνικὰ Ἀλφαβητάρια, Ἀθήνα 1995.

67. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ δραστὶς τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν 1869-1969, ὁ.π., σσ. 118-122.

68. Ἀλ. Δημαρᾶς, Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἐγινε, τόμ. Β', ὁ.π., σσ. λα' - λβ', 47-48.

69. Εὐγενία Κεφαλληναίου (ἐπιμέλεια), Τὸ Ἀλφαβητάρι τοῦ Νουμᾶ (1906), Ἀθήνα 1996.

70. “Τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων”, Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τόμ. ΣΤ', 1903, σσ. 25-26. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθῇ ἐδῶ μνεῖα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ σχετικά μὲ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Δροσίνη γιὰ τὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, τὰ ἀλφαβητάρια, μνεῖα ἢ ὁποῖα παραπέμπει στὶς κατωτέρω ἐκτειθέμενες ἐνέργειες τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν συγκρότηση

επόμενο έτος μαρτυρείται⁷¹ ότι συνέταξε “Αναγνωσματάριον” για την Τετάρτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου, ή ύλη του οποίου είχε ανθολογηθῇ κατὰ κύριον λόγον ἀπὸ τὰ “Ὠφελίμα Βιβλία”. Τὸ ἴδιο ἔτος ὁ Σύλλογος ὑπέβαλε τὸ “Αναγνωσματάριον” πρὸς ἔγκρισιν στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων ἀπασχολεῖ τὸν Δροσίνη καὶ ἀργότερα, τὸ 1907. Τότε σὲ σχετικὸ ἄρθρο⁷² του συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς παρεμβάσεως τοῦ κράτους⁷³ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν διδακτικῶν βιβλίων.

4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἡ ἴδρυση, τὸ 1903, τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων προῆλθε ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ Δροσίνη, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε τὸν Μάρτιο τοῦ ἔτους αὐτοῦ στὸν Σύλλογο σχετικὴ πρόταση γιὰ τὴν ἴδρυση, ὑπὸ μορφήν παραρτημάτων τοῦ Συλλόγου, τριῶν φορέων: Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου, Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης καὶ Συλλογῆς πινάκων ἐποπτικῆς διδασκαλίας⁷⁴. Τὸ στίγμα τῶν τριῶν αὐτῶν φορέων δίδεται σαφῶς στὸ σχετικὸ ἰδρυτικὸ ψήφισμα⁷⁵ τὸ ὁποῖο σιγῶντα ὁ Δροσίνης:

1ον. Ὁ Σύλλογος ἰδρύει ὡς ἐξαρτήματα αὐτοῦ Σχολικὸν Μουσεῖον, Σχολικὴν Βιβλιοθήκην καὶ Συλλογὴν πινάκων τῆς ἐποπτικῆς διδασκαλίας.
2ον. Σκοπὸς τοῦ Μουσείου καὶ τῆς Συλλογῆς πινάκων εἶναι ἡ συγκέντρωσις καὶ ἐκθεσις τῶν εἰς τὰ μᾶλλον προσηγμένα ἔθνη σχολικῶν ὀργάνων τῆς ἐποπτικῆς λεγομένης διδασκαλίας καὶ τῆς χειροτεχνίας, ὅπως πάντα χρησιμεύσωσιν ὡς ὑποδείγματα διὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἐκπαίδευσιν. Τῆς δὲ Βιβλιοθήκης σκοπὸς εἶναι ἡ συγκέντρωσις τῶν διὰ τὰς σχολικὰς βιβλιοθήκας ἐγκριθέντων βιβλίων, ὅπως ὑπάρχη πρότυπον τοιαύτης βιβλιοθήκης.

Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων: “Ἀκουσα κάποτε τὸν κύριον Δροσίνη, ποὺ ἔκαμε συλλογὴν ἀπὸ ὅλα τὰ ἀλφαβητάρια τοῦ κόσμου, νὰ λέη πὼς τὰ δικά μας ἀλφαβητάρια (τουλάχιστον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή) μόνο μὲ τῶν φελάχων τῆς Αἰγύπτου μοιάζουν τ’ ἀλφαβητάρια” (Κ. Παλαμᾶς, “Ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ κάποιου συνεδρίου”, *Ὁ Νουμᾶς*, 8 Μαΐου 1903, σ. 7. (Κ. Παλαμᾶ, *Ἀπαντα*, τόμ. ΙΣΤ’, σ. 241).

71. Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 8.12.1904. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 91.

72. “Ὁ νόμος τοῦ ἐνὸς βιβλίου”, *Ἡ Μελέτη*, τόμ. Α’, 1907, σσ. 229-238.

73. Πρόκειται γιὰ τὴν κρατικὴν παρέμβαση μὲ τὸν Νόμο ΓΣΑ’/1907 ὁ ὁποῖος καθώριζε τὰ διδακτικὰ βιβλία, καταργώντας τὴν πληθώρα τῶν βιβλίων ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς διδακτικά.

74. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 108.

75. Τοῦτο βλ. καταχωρημένο στὰ Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 8.3.1903. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 108.

Πρόκειται γιὰ καινοτομία στὰ ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε σὲ δύο κυρίως στόχους: στὴν δημιουργία ἐποπτικῆς καὶ βιβλιακῆς ὑποδομῆς γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ στὴν ἐκπαιδευτικὴ λειτουργία τοῦ Μουσείου, τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Συλλογῆς πινάκων.

Τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο περιέλαβε ἐποπτικά ὄργανα διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πίνακες ἀνθρωπολογίας, ζωολογίας, βοτανικῆς, ἀστρονομίας, γεωγραφίας, συλλογὲς ἐντόμων, φυτῶν, ὀρυκτῶν, συσκευὲς καὶ ἐργαλεῖα, πρότυπα θρανίων καὶ καθισμάτων. Τὸ πρῶτο ὑλικὸ τοῦ Μουσείου προῆλθε ἀπὸ τὴν Σχολικὴ Ἐκθεσὴ ποὺ εἶχε ὁργανωθῇ στὰ πλαίσια τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου τοῦ 1904 καὶ ἀπὸ δωρεές⁷⁶. Τὸ Μουσεῖο, τὰ ἐγκαίνια τοῦ ὁποίου ἐγιναν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1905, ἐλειτουργοῦργησε ὑπὸ δύο μορφές: ὡς μουσεῖο μὲ σαφῆ ἐκπαιδευτικὸ χαρακτήρα καὶ ὡς κέντρο προμηθείας καὶ κατασκευῆς προτύπων ἐποπτικῶν ὀργάνων, ἐπίπλων καὶ σκευῶν γιὰ σχολικὴ χρῆση⁷⁷. Τὸν χαρακτήρα αὐτὸν τοῦ Μουσείου ἐπισημαίνει ὁ Δημ. Βικέλας τὸ 1904 στὸν Ἀπολογισμό⁷⁸ τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων κατὰ τὸ 1903:

Τὸ μικρὸν τοῦτο Μουσεῖον, πλουτισθέν καὶ πλουτιζόμενον ὁλονέν ἐξ ἄλλων δωρεῶν, λαμβάνει βαθμὴδὸν τὸν εὐρύτερον τύπον Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου. Φρονούμεν δὲ ὅτι θὰ καταστῇ οὕτω πολλαχῶς χρήσιμον. Θὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ ὡς προμηθευτὴς εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν τελειότερων ὀργάνων διδασκαλίας καὶ σχολικῶν σκευῶν. Θὰ βοηθῇ εἰς τὸν σχηματισμὸν στοιχειωδῶν συλλογῶν διὰ τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους καὶ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ.

Τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο ἐλειτουργοῦργησε ἐπὶ 46 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1905 μέχρι τὸ 1951, ὅποτε καὶ διελύθη γιὰ λόγους οἰκονομικοῦς⁷⁹, μέχρι δὲ τὸν πόλεμο τοῦ 1940-1941 εἶχε μεγάλη ἀπήχηση, πράγμα τὸ ὁποῖο ἐδικαίωσε τὴν σχετικὴ πρωτοβουλία τοῦ Δροσίνη: προσήλκυσε οἰκονομικοὺς χορηγοὺς καὶ δωρητὲς καὶ εἶχε ἐπὶ ἐτησίᾳ βάσεως μεγάλο ἀριθμὸ ἐπισκεπτῶν⁸⁰ καὶ πολλὲς

76. Ὅπως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ τοῦ Π. Πρωτοπαπαδάκη. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 109.

77. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 108-111.

78. Ἀπολογισμὸς 1903: Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 14.1.1904.

79. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 234.

80. Ἐνδεικτικὰ ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ 1905 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Μουσείου ἔφθασε τοὺς 1000· βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 109.

παραγγελίες για την προμήθεια ή την κατασκευή σχολικῶν επίπλων και σκευῶν τόσο για σχολεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅσον καὶ για τὰ σχολεία στὶς κοινότητες τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς Διασπορᾶς⁸¹.

Ὡς στενὸς συνεργάτης τοῦ Δημ. Βικέλα στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων ὁ Δροσίνης ἐμφανίζεται νὰ ἔχη ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν συγκρότηση καὶ τὴν λειτουργία τῆς Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου, ἡ ὁποία περιελάμβανε βιβλία καὶ περιοδικὰ ἐκπαιδευτικοῦ καὶ παιδαγωγικοῦ περιεχομένου, γεγονός πού τὴν καθιστοῦσε εἰδικὴ βιβλιοθήκη. Ἄς σημειωθῇ ἐν προκειμένῳ ἡ μαρτυρία στὸν Ἀπολογισμό⁸² τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου κατὰ τὸ 1905 ὅτι στὴν Βιβλιοθήκη εἶχε συγκροτηθῇ τμήμα πληροφοριῶν για κάθε ἐκπαιδευτικὸ κλάδο. Σχετικὰ μὲ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Δροσίνης στὴν λειτουργία τῆς Βιβλιοθήκης, τὸ 1905 μαρτυρεῖται⁸³ ὅτι ὁ τελευταῖος κατέγραψε μὲ βιβλιογραφικὸ σύστημα 4.500 τίτλους βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης⁸⁴. Τὸ 1933, ἐξ ἄλλου, ὁ Δροσίνης ἐδῶρισε στὸν Σύλλογο τὴν οἰκογενειακὴ του βιβλιοθήκη⁸⁵, ἡ ὁποία περιλαμβάνει σημαντικὸ ἀριθμὸ βιβλίων ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου.

5. ΣΕΒΑΣΤΟΠΟΥΛΕΙΟΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Ἡ ἴδρυση, τὸ 1907, τῆς Σεβαστοπούλειου Ἑργατικῆς Σχολῆς⁸⁶ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ οὐσιαστικὴ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς καὶ εἰδικώτερα στὸν τομέα τῆς Τεχνικῆς - Ἑπαγγελματικῆς Ἐκπαίδευσης. Στὴν παρέμβαση αὐτὴ τοῦ Συλλόγου ὁ Δροσίνης συμμετέχει ἐνεργῶς για τὴν ὑλοποίηση τῶν πρωτοβουλιῶν καὶ τῶν σχεδίων τοῦ Δημ. Βικέλα.

81. Ὅπως για τὸ Μαράσλειον Διδασκαλεῖον, τὸ Νηπιαγωγεῖον Πειραιῶς, τὴν Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὴν Ἀθήνα· βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 109, 200.

82. Ἀπολογισμὸς 1905: Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 14.2.1906. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 111.

83. Τὴν Ἐκθεση μὲ χρονολογία 1.7.1905 βλ. εἰς Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων, φάκ. Ἀλληλογραφία 1903-1908. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 111.

84. Τὸ 1987 ἔγινε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ Ἄννα Ματθαίου καταλογογράφηση τῶν βιβλίων καὶ ἐντύπων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου· βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 279-280.

85. Τὰ βιβλία τῆς φέρουν σφραγίδα μὲ τὴν ἐνδειξη “Βιβλιοθήκη Δροσίνης”. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 200.

86. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., 112-119.

Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἰδρυση ἐργατικῆς σχολῆς διατυπώνεται τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 στὴν Ἀγγελία γιὰ τὴν σύγκληση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου καὶ στὸν Κανονισμό αὐτοῦ⁸⁷ :

Ὁργάνωσις συστήματος τεχνικῆς προπαιδεύσεως καὶ διδασκαλίας συμπληρωματικῆς τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου διὰ τοὺς παῖδας τοῦ λαοῦ τοὺς μέλλοντας νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς βιομηχανικὰ ἐπαγγέλματα.

Ἡ ἴδια ἰδέα ἀνιχνεύεται καὶ στὸν σκοπὸ τοῦ Συλλόγου σχετικὰ μὲ τὴν διάδοση ὠφελίμων γνώσεων στὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα.

Στὰ πλαίσια αὐτὰ στὶς 20 Ὀκτωβρίου τοῦ 1903 ὁ Δροσίνης ὑπέβαλε στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Συλλόγου σχετικὴ ἔκθεση⁸⁸ γιὰ τὴν ἰδρυση “Πρακτικῆς Σχολῆς Ὁφελίμων Γνώσεων”, τὴν ὁποία συνέταξε κατ’ ἐντολὴν τοῦ Βικέλα. Σκοπὸς τῆς ιδρύσεως τῆς Σχολῆς τίθεται ἡ ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση τῶν παιδιῶν ποὺ δὲν συνέχιζαν σπουδὲς στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὁποίων δὲν ὑπῆρχε σχετικὴ κρατικὴ πρόβλεψη. Ἡ Σχολὴ θὰ ἐλειτουργοῦσε σὲ δύο τμήματα: τὸ “Σπουδαστήριον” καὶ τὸ “Ἐργαστήριον”. Στὸ πρῶτο ἡ διδακτέα ὕλη θὰ συνεπλήρωνε τὴν ὕλη τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Στὸ “Ἐργαστήριον” οἱ μαθητὲς θὰ ἐδιδάσκοντο τὴν χρῆση ἐργαλείων ξυλουργικῆς, σιδηρουργικῆς καὶ χαρτοκοπτικῆς κατὰ τὸ πρότυπο τῶν σουηδικῶν σχολείων. Τέλος θὰ ὑπῆρχε πρόβλεψη γιὰ τὴν ἀσκήση τῶν μαθητῶν στὸ “Κηπάριον” τῆς Σχολῆς στὴν δενδροκομία καὶ τὴν κηπευτικὴ, καθὼς καὶ γυμναστικὴ ἀσκήση τῶν μαθητῶν καὶ ἀσκήση στὴν σκοποβολή.

Τὸ σχέδιο τῆς Σχολῆς εἶχε βασισθῇ σὲ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ ἰδιαίτερος στὴ γνωστὴ Ἐργατικὴ Σχολὴ τοῦ Somasco στὴν πόλη Creil τῆς Γαλλίας⁸⁹, τὴν ὁποία εἶχε ἐπισκεφθῇ ὁ Βικέλας τὸ 1905, ἐρχόταν δὲ νὰ ἀπαντήσῃ στὸν προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση⁹⁰, προβληματισμὸ ὁ ὁποῖος συνήπτετο μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθῇ σχετικὴ ἐκπαιδευτικὴ βαθμίδα καὶ νὰ ἀντιμετωπισθῇ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς παιδικῆς ἡλικίας⁹¹. Ἀς σημειωθῇ ὅτι ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση μὲ στόχο

87. Βλ. τὴν ἀπὸ 30.4.1903 Ἀγγελία καὶ τὸν Κανονισμό τοῦ Συνεδρίου εἰς Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 17.4.1903 καὶ στὸ Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, φάκ. Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, 1904. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 98, 112.

88. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 112-113.

89. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 112.

90. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ἡ μαθητεία στὰ ἐπαγγέλματα (16ος - 20ὸς αἰ.)*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986.

91. Βλ. Μιχ. Ρηγίνος, *Μορφὲς παιδικῆς ἐργασίας στὴ βιομηχανία καὶ τὴ βιοτεχνία (1870-1940)*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1995, σσ. 83-108.

τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση καὶ τὴν προστασία τῶν ἀνηλίκων ἐκαλύπτετο κυρίως ἀπὸ τὴν φιλανθρωπία: τὸ Ὁρφανοτροφεῖο Χατζηκώνστα (1856)⁹², τὴν Σχολὴ Ἀπόρων Παίδων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου “Παρνασσός” (1872)⁹³ καὶ τὴν Σχολὴ Ἀπόρων Παίδων τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου (1895)⁹⁴. Τὸ ζήτημα ἀντιμετωπιζόταν ἐπίσης σὲ μικρὸ βαθμὸ ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση κληροδοτημάτων γιὰ τὴν ἰδρυση τεχνικῶν σχολῶν ἀπὸ τοπικοὺς συλλόγους καὶ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα⁹⁵. Ἡ φιλανθρωπία ἐκάλυπτε καὶ τὴν γυναικεῖα ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση μὲ πρῶτο πυρῆνα τὸ Ἀμαλῖειο Ὁρφανοτροφεῖο (1855)⁹⁶. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Συλλόγου Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικεῖας Παιδείσεως ὁ ὁποῖος ἰδρύει τὸ 1872 τὸ Ἐργαστήριον Ἀπόρων Γυναικῶν, καὶ τὸ 1875 τὸ Παιδευτήριον πρὸς μόρφωσιν καὶ ἐξάσκησιν νοσοκόμων γυναικῶν⁹⁷.

Στὰ “Σκόρπια Φύλλα”⁹⁸ ὁ Δροσίνης ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὸ ἱστορικὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς ὑπὸ τὸν εὐγλωττο τίτλο “Ἡ γέννησις ἑνὸς σχολείου”, ἐπισημαίνοντας τὸ κενὸ στὴν δημοσίᾳ ἐκπαίδευση ποὺ ἐρχόταν νὰ καλύψῃ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μὲ τὴν ἰδρυση Ἐργατικῆς Σχολῆς καὶ τοὺς στόχους τῆς Σχολῆς αὐτῆς:

“Ὑστερα ἀπὸ τὸ διάβασμα καὶ ἐναδιάβασμα ὁργανισμῶν καὶ προγραμμάτων σχολείων κάθε τύπου στὴ Γερμανία, στὴν Ἀγγλία, στὴ Γαλλία, στὴ Σουηδία, στὴν Ἑλβετία καὶ στὴν Ἀμερική, ἀποστραγγίσαμε ὅ,τι εὗρήκαμε καλύτερο καὶ ἐφαρμόσιμο στὴν Ἑλλάδα κ’ ἐφθάσαμε σ’ ἓνα ὁριστικὸ σχέδιο μὲ βάση τὴν “Ἐργατικὴ Σχολὴ Σομασκὸ” στὸ Creil τῆς Γαλλίας. Τὴν ἐγνωρίσαμε πολὺ καλὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες φωτογραφίες καὶ τὰ ἔντυπα, ποὺ μᾶς εἶχε στείλει στὴ Σχολικὴ Ἐκθε-

92. Βλ. Ὁρφανοτροφεῖον Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώνστα 1856-1908, Ἀθήνα 1908.

93. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ “Παρνασσου” 1865-1950, ὁ.π., σσ. 65-67. Μαρία Κορασίδου, Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα τὸ 19ο αἰῶνα, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1995, σσ. 153-170.

94. Λυδία Σαπουνάκη Δρακάκη, “Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸν Πειραιᾶ τὸν 19ο αἰῶνα”, *Τὰ Ἱστορικά*, τευχ. 6 (1986), σσ. 396-400.

95. Βλ. Κ. Σοφιανός, Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος 1833-1900, τόμ. Α’ - Β’, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1988.

96. Ἀ. Παπαδοπούλου, Τὸ Ἀμαλῖειο Ὁρφανοτροφεῖον κορασιῶν ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι του, 1855-1954, Ἀθήνα 1954.

97. Σιδηρούλα Ζιῶγου Καραστεργίου, Ἡ Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα, 1830-1893, Ἀθήνα 1986, σσ. 304-305. Σάσα Μόσχου Σακορράφου, Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος, Ἀθήνα 1990, σσ. 80-81.

98. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, τόμ. Β’, ὁ.π., σ. 180.

ση. Συνταιριασμένη μὲ τοὺς ὅρους τῆς δικῆς μας κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῆς βάσεως τῆς σχολικῆς νομοθεσίας μας, τὴ Γαλλικὴ Ἑργατικὴ Σχολὴ τὴ φανταστήκαμε Ἑλληνική...

Κύριος σκοπὸς τῆς Σχολῆς θὰ ἦτον νὰ δέχεται ὅσα παιδιά τοῦ λαοῦ, ἀφοῦ τελειώσουν τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο, δὲν ἔχουν τὰ μέσα ἢ τὴ διάθεση ν' ἀνέβουν ὅλη τὴ σχολικὴ σκάλα γιὰ νὰ πατήσουν τὸ κατώφλι τοῦ Πανεπιστημίου. Γι' αὐτὰ ποὺ ἀφήνονται στὴν τύχη ἀπὸ τὸ Κράτος, πρέπει νὰ φροντίσῃ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία. Ἡ Σχολὴ μας θὰ ἐσυμπλήρωνε τὶς γνώσεις, ποὺ τοὺς ἔδωσε τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο καὶ θὰ τοὺς ἔδινεν ἀκόμα τὴν πρακτικὴ προπαίδευση, τὴν ἀναγκαία γιὰ κάθε βιοτεχνικὸν κλάδον. Παράπλευρα μ' αὐτὰ θὰ προσπαθοῦσε νὰ μορφώσῃ ἀνθρώπους τιμίους καὶ καλοὺς πολίτας.

Ἡ πρόθεσις τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν ἰδρυση ἐργατικῆς σχολῆς βρῆκε ἀμεσὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἀνταπόκριση στὸ πρόσωπο τοῦ Κωνστ. Σεβαστοπούλου. Ὁ τελευταῖος, μετὰ ἀπὸ σχετικὴ παρέμβασις τοῦ Βικέλα καὶ τοῦ Δροσίνη⁹⁹, προσέθεσε στὴν διαθήκη του κωδικέλλο, στὸν ὁποῖο ὥριζε τὴ διάθεσις 300.000 δραχ. γιὰ τὴν ἰδρυση καὶ λειτουργίαν ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων Σχολῆς, ἡ ὁποία θὰ ἔφερε τὸ ὄνομα “Σεβαστοπούλειος Ἑργατικὴ Σχολή”¹⁰⁰. Ἀς σημειωθῇ ὅτι στὸν κωδικέλλο ἐπισυνάπτεται Καταστατικὸ τῆς Σχολῆς¹⁰¹, τὸ ὁποῖο βασιίζεται στὴν σχετικὴ ἔκθεσις τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν ἰδρυση Ἑργατικῆς Σχολῆς.

Στις 24 Ἀπριλίου 1908, ὀκτὼ μῆνες πρὸ τοῦ θανάτου του, ὁ Βικέλας ἔθεσε τὸν θεμέλιο λίθον τῆς Σεβαστοπούλειος Ἑργατικῆς Σχολῆς¹⁰², ἡ ὁποία ἐλειτούργησε¹⁰³ ἀπὸ τὸ 1909 μέχρι τὸ 1982, ὅποτε ἀνεστάλη ἡ λειτουργία της¹⁰⁴. Μὲ τὴν Σεβαστοπούλειον, τῆς ὁποίας ἔχει ἀναγνωρισθῇ ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν Τεχνικὴ Ἑπαγγελματικὴ Ἐκπαίδευση, ὑλοποιήθηκε ἡ παρέμβασις τοῦ Συλλόγου στὴν διαμόρφωσις τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς ἐκπαιδεύσεως, παρέμβασις στὴν ὁποία ὁ Δροσίνης ἔχει τὸ μερίδιό του.

99. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, τόμ. Β', ὁ.π., σσ. 184-185.

100. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 114-116.

101. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 117.

102. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 119.

103. Ἡ λειτουργία τῆς Σχολῆς ἀνεστάλη λόγω πολεμικῶν γεγονότων κατὰ τὰ ἔτη 1912, 1915-1928, 1940-1942. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 204, 212, 259-260.

104. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 303-304.

6. ΟΙΚΟΣ ΤΥΦΛΩΝ ΚΑΙ ΣΧΟΛΗ ΣΚΟΠΕΥΤΙΚΗΣ

Οί πρωτοβουλίες του Συλλόγου προς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν τυφλῶν ἐντάσσονται στὸν γενικώτερο προβληματισμό του γιὰ τὴν διεύρυνση τῆς εκπαιδευτικῆς βάσεως καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση ἀδυνάτων καὶ ἀπόρων. Ὁ Οἶκος Τυφλῶν στὴν Καλλιθέα ἰδρύθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1906 ἀπὸ ἐταίρους καὶ φίλους τοῦ Συλλόγου. Μεγάλοι εὐεργέτες ὅπως ὁ Ἀλ. Ἀθανασάκης, ὁ Ἐμμ. Μπενάκης καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἀν. καὶ Ραφ. Ἀμπέτ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἔθεσαν μὲ τὶς γενναῖες δωρεές τους τὶς βάσεις γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ ἰδρύματος. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1907 ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τῆς Σχολῆς Τυφλῶν¹⁰⁵.

Στὰ πλαίσια τῆς συνεργασίας του μὲ τὸν Σύλλογο ὁ προβληματισμός γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση τυφλῶν ἦταν πολὺ οἰκεῖος στὸν Δροσίνη. Ὁ Βικέλας τοῦ μετέφερε τὴν σχετικὴ εὐρωπαϊκὴ πρακτικὴ στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο τοῦ Συλλόγου εἶχε συγκεντρωθῇ ἐποπτικὸ ὑλικὸ εἰδικὸ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τυφλῶν. Πέραν ὅμως τοῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ, τὸν Δροσίνη διακατεῖχε ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία νὰ εὐρίσκεται ἡ Ἑλλάδα στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες. Γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα ἀποκαλυπτικὴ εἶναι σχετικὴ μαρτυρία¹⁰⁶ τοῦ Βικέλα, στὴν ὁποία παρουσιάζεται τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν τυφλῶν, οἱ πρῶτες σχετικὲς ἐνέργειές του γιὰ τὴν εὐαισθητοποίηση τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἡ φιλοσοφία ποὺ ὑπαγόρευσε αὐτὲς τὶς ἐνέργειες:

Κατὰ τὴν διάρκειαν λοιπὸν τῶν θερινῶν διακοπῶν, ἐνῶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου ἀπουσίαζεν, περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ φίλου μου Κ. Δροσίνη, τοῦ γραμματέως τοῦ Συλλόγου, πρόσκλησις συμμετοχῆς εἰς Συνέδριον φιλοτύφλων. Ἡ πρόσκλησις προερχομένη ἀπὸ τὸ Ἐδιμβούργον... ἐκέντησε τὴν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν τοῦ Κ. Δροσίνη. Διατί προσεκλήθη ἡ Ἑλλάς; Πῶς νὰ παρουσιασθῇ εἰς τοιοῦτο Συνέδριον μὴ ἔχουσα νὰ ἐπιδείξῃ οὐδὲν ἔργον ὑπὲρ τῶν τυφλῶν, ἐκτὸς τοῦ Ὀφθαλμιατρείου τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ διατί μόνη ἡ Ἑλλάς, μεταξὺ τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν, νὰ μὴ ἔλθῃ εἰσέτι ἁρωγὸς εἰς τοὺς τυφλοὺς της, παρέχουσα εἰς αὐτοὺς τ' ἀναγκαῖα ἐφόδια διὰ τὴν δύσκολον πάλιν τοῦ βίου; Ὑπὸ τοιούτων αἰσθημάτων ἐμπνεόμενος ὁ Κ. Δροσίνης ἐδημοσίευσεν εἰς ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν ἄρθρον, προκαλῶν τὴν μέριμναν τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν ὑπὲρ τῶν τυφλῶν. Ὁ σπόρος ἔπεσεν εἰς γῆν γόνιμον! Ἐκαρποφόρησε διὰ μιᾶς! Φίλοι διάφοροι τοῦ Συλλόγου ἐξέφρασαν τὴν πρόθεσιν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν τοιαύτην ἐνέργειαν.

105. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 121-122.

106. Δ. Βικέλα, Ἀπαντα, τόμ. Η', ὁ.π., σσ. 207-208.

Ἡ παρέμβαση τοῦ Δροσίνη στο ζήτημα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν τυφλῶν ἐπραγματοποιήθηκε μέσω ἀρθρογραφίας καὶ δημοσιευμάτων. Ἐν σημειωθῶν ἐδῶ δύο σχετικά ἄρθρα¹⁰⁷ του στο περιοδικό “Ἡ Διάπλασις τῶν παιδων” με τὴν εὐκαιρία τῆς ιδρύσεως τοῦ Οἴκου Τυφλῶν καὶ ἓνα εἰδικὸ δημοσίευμα¹⁰⁸ στὴν σειρά τῶν “Ὁφελίμων Βιβλίων”.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ σωματικὴ ἀσκήση στὴν ἐκπαίδευση ἀπασχολεῖ σοβαρὰ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἐχουν προηγηθῇ στὸν τομέα αὐτὸν οἱ ἀθλητικοὶ σύλλογοι, ἔχει διαμορφωθῇ κοινωνικὴ ἀντίληψη ποὺ συνδέει τὴν σωματικὴ ἀσκήση με τὴν ὑγεία. Τὸ ζήτημα ἔρχεται στο προσκηνίον με ἀφορμὴ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες τοῦ 1896 καὶ τὴν ἥττα κατὰ τὸν ἐλληνοτουρκικὸ πόλεμον τοῦ 1897. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀπηχεῖ τὴν ιδεολογία γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου κλέους, ἡ δευτέρη συνδέεται με τὴν στρατιωτικὴν προετοιμασία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους¹⁰⁹. Ἐτσι τὸ 1899 ψηφίζεται νόμος¹¹⁰ με τὸν ὁποῖον ἡ γυμναστικὴ εἰσάγεται ὡς ὑποχρεωτικὸ μάθημα σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ὁ ἴδιος νόμος προέβλεπε τὴν διδασκαλία τῆς σκοποβολῆς στὶς ἀνώτερες τάξεις τῶν γυμνασίων, ὅμως τὸ σημεῖον αὐτοῦ τοῦ νόμου δὲν εἶχε τεθῇ σὲ ἐφαρμογή.

Ἡ σωματικὴ ἀσκήση τῶν νεῶν ἀπασχολεῖ καὶ τὸν Σύλλογον πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Σύμφωνα με σχετικὴ διατύπωση¹¹¹ τοῦ Βικέλα, τὸ ζήτημα ἔχει διάσταση κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ. Ἡ σωματικὴ ἀσκήση προετοιμάζει “διὰ τὴν πάλην τοῦ βίου καὶ διὰ τὴν ὅσον οἶόν τε ἐντελεστέραν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὴν πατρίδα καθηκόντων”. Στὰ πλαίσια αὐτὰ βλέπουν τὸ φῶς, τὸ 1905 καὶ τὸ 1906, δύο σχετικά δημοσιεύματα¹¹² στὴν σειρά τῶν Ὁφελίμων Βιβλίων. Κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα ὁ Σύλλογος ἐνεργεῖ ἀπὸ κοινοῦ με τὴν Πανελλήνιον Σκοπευτικὴν Ἑταιρεία γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς σκοποβολῆς στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνεται με τὴν ἐκδοση σχετικοῦ διατάγματος¹¹³ στο τέλος τοῦ 1907. Τὸ ἴδιο ἔτος με παρέμβαση τοῦ Συλλόγου

107. “Ἡ τυφλοκωφάλαλος” καὶ “Τυφλοὶ διάσημοι”, *Ἡ Διάπλασις τῶν παιδων*, τόμ. 13, 1906, ἀντιστοιχῶς σσ. 198 καὶ 262.

108. Τὸ ἔργο “Οἱ τυφλοὶ”, ἐκδοση τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων (1906), γιὰ τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος στὴν οἰκεία θέση.

109. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἀθλητισμὸς καὶ ὄψεις τῆς ἀστικῆς κοινωνικότητος. Γυμναστικά καὶ ἀθλητικά σωματεῖα 1870-1922*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1997, σσ. 47-82.

110. Νόμος ΒΧΚΑ’ “Περὶ γυμναστικῆς καὶ γυμναστικῶν καὶ ἀθλητικῶν ἀγώνων, 10.7.1899: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τευχ. Α’, ἀρ. 141/1899.

111. Ἀπολογισμὸς ΣΩΒ 1906. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 123.

112. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα *Ἡ Γυμναστικὴ* τοῦ Ἰω. Χρυσάφη (1905), καὶ *Οἱ ἀγῶνες* τοῦ Ἀντ. Κεραμοπούλου (1906). Βλ. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 329.

113. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπὸ 20.12.1907 σχετικὸ διάταγμα. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τευχ. Α’, ἀρ. 257/1907.

ιδρύεται στην Ἀθήνα, με δαπάνη του ὁμογενοῦς στην Αἴγυπτο Παρίση Μπελλένη, ἡ Μπελλένειος Σχολὴ Σκοπευτικῆς¹¹⁴.

Ὁ Δροσίνης ἀναλαμβάνει καὶ αὐτὴ τὴν φορὰ πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὶς ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου τὶς σχετικὲς μετὰ τὴν σωματικὴ καὶ τὴν σκοπευτικὴ ἀσκήση τῶν νέων. Καὶ τοῦτο διότι καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀντικείμενα ὑπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, τὴν ὁποία, ὅπως ἔχει ἀναφερθῇ, ὁ Δροσίνης εἶχε θέσει ὡς παιδευτικὸ στόχο ἀμέσως μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897. Ὡς σημειωθῇ ἐν προκειμένῳ σχετικὸ ἄρθρο ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Δροσίνης τὸ 1898 μετὰ τὸν εὐγλωττο τίτλο “Μαθηταί - Σκοπευταί”¹¹⁵. Ἔτσι, στὰ πλαίσια τῶν σχετικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Συλλόγου, ὁ Δροσίνης ἀναπτύσσει ὠρισμένες δραστηριότητες: Συμμετέχει, μαζί με τὸν Π. Πρωτοπαπαδάκη, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Συλλόγου, στὸ Τμῆμα Σχολικῆς Σκοπευτικῆς¹¹⁶, τὸ ὁποῖο εἶχε συστήσει ἡ Ἐπιτροπὴ¹¹⁷ τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 1906, ἀρθρογραφεῖ καὶ συντάσσει ἔργα μετὰ ἀμεσο ἢ ἔμμεσο ἀντικείμενο τὴν σκοπευτικὴ ἀσκήση τῶν νέων. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὑπάγονται σχετικὰ ἄρθρα¹¹⁸ στὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου “Ἡ Μελέτη” καὶ στὸ περιοδικὸ “Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων”, αὐτοτελὲς δημοσίευμα μετὰ τίτλο “Ἡ σκοπευτικὴ ἀσκήσις τοῦ ἔθνους”¹¹⁹, τὸ ὁποῖο συνέταξε ὁ Δροσίνης ὡς “Ὁδηγὸς Σκοπευτικῆς” τῆς Μπελλενείου Σκοπευτικῆς Σχολῆς¹²⁰, καὶ δημοσίευμα ἐν τῇ σειρά τῶν “Ὁφελίμων Βιβλίων” μετὰ τίτλο “Ὁ κυνήγιος” (ἐκδ. 1907)¹²¹, στὸ ὁποῖο ἐμμέσως πλὴν σαφῶς παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης στὴν σκοπευτικὴ ἀσκήση.

7. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ Γ. ΔΡΟΣΙΝΗ ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΩΒ

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, τὴν περίοδο Βικέλα, ἐπραγματοποιήθηκαν δύο ἐκδοτικὲς

114. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 125-126.

115. Ἐφημ. “Ἐστία”, 24.5.1898.

116. “Χρονικά”, Ἡ Μελέτη, τόμ. Α΄ 1907, σ. 119. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 125.

117. Ἄλλα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ὁ Σπ. Στάης, Πρόεδρος, καὶ Ἰω. Ἀθανασάκης, Ἀναστ. Μεταξᾶς καὶ Παῦλος Σκουζές, μέλη. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 125.

118. “Ἡ σκοπευτικὴ ἀσκήσις τοῦ ἔθνους”, Ἡ Μελέτη, τόμ. Α΄ 1907, σσ. 94-102, καὶ “Τὸ κυνήγιον”, Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων, τόμ. 14 1907, σσ. 181-182.

119. Γ. Δροσίνης, Ἡ σκοπευτικὴ ἀσκήσις τοῦ ἔθνους, Ἀθήνα 1907.

120. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 126.

121. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 329.

σειρές, τῶν “Ὁφελίμων Βιβλίων”¹²², στήν ὁποία περιελήφθησαν 100 βιβλία, καί ἡ σειρά “Παιδική Βιβλιοθήκη”¹²³ μέ τρία βιβλία, ἐγκαινιάσθηκε δέ ἡ ἐκδο-
ση τοῦ περιοδικοῦ “Ἡ Μελέτη”¹²⁴. Καί οἱ τρεῖς ἐκδόσεις ἀπέβλεπαν στήν
διάδοση τοῦ βιβλίου καί στήν δημιουργία φιλαναγνωστικοῦ κοινοῦ. Κοινό
χαρακτηριστικό τῆς σειρᾶς τῶν “Ὁφελίμων Βιβλίων” καί τοῦ περιοδικοῦ
“Ἡ Μελέτη” ὑπῆρξε ἡ ἐκλαϊκευση γνώσεων· κοινός στόχος ἡ διάδοση τῶν
γνώσεων αὐτῶν στό εὐρύτερο δυνατὸ ἐπίπεδο. Εἰδικώτερα ἡ σειρά τῶν “Ὁ-
φελίμων Βιβλίων” εἶχε τίς προϋποθέσεις μιᾶς λαϊκῆς βιβλιοθήκης: τὰ βιβλία
τῆς παρεῖχαν πρακτικές καί ἐγκυκλοπαιδικές γνώσεις, εἶχαν ποικιλία ὕλης,
ἦταν γραμμένα σέ ἐκλαϊκευμένη μορφή καί σέ ἀπλῆ γλῶσσα, εἶχαν χαρα-
κτῆρα ἐκπαιδευτικό καί εὐρύτερα μορφωτικό.

Ἡ προσωπικότητα καί τὸ κῦρος τοῦ Δημ. Βικέλα, τοῦ ἐμπνευστοῦ καί
δημιουργοῦ τῆς σειρᾶς αὐτῆς, εἶχε προσελκύσει πλῆθος ἐκπαιδευτικῶν, ἐπι-
στημόνων, λογίων καί λογοτεχνῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν στρατευθῇ στήν ὑπηρεσία
τῶν στόχων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων μέ πρωτότυ-
πες συγγραφές ἢ μεταφράσεις βιβλίων μέ περιεχόμενο πρακτικές καί ὠφέλι-
μες γνώσεις. Μεταξὺ αὐτῶν πρῶτος ἀπὸ τὸν κύκλο¹²⁵ τῆς “Ἑστίας” ὁ Γ.
Δροσίνης, ὁ ὁποῖος ἔγινε ὁ κυρίως συνεργάτης τοῦ Δημ. Βικέλα στίς ἐκδό-
σεις τοῦ Συλλόγου.

Ὁ Δροσίνης συμμετέχει στήν σειρά τῶν “Ὁφελίμων Βιβλίων” μέ ἑξί
δημοσιεύματα¹²⁶: “Αἱ Μέλισσαι” (1901), “Αἱ Ὀρνίθες” (1903), “Τὸ ψάρευμα”
(1904), “Συλλογαὶ Φυσικῆς Ἱστορίας” (1905), “Οἱ τυφλοὶ” (1906), “Ὁ κυνη-
γός” (1907), καί στήν σειρά “Πράσινα Βιβλία” μέ ἓνα δημοσίευμα¹²⁷ ἐκπαι-
δευτικοῦ περιεχομένου, τὸ ἔργο “Εἰκόνες ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστο-

122. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 58-80, 326-330.

123. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 80-82, 330.

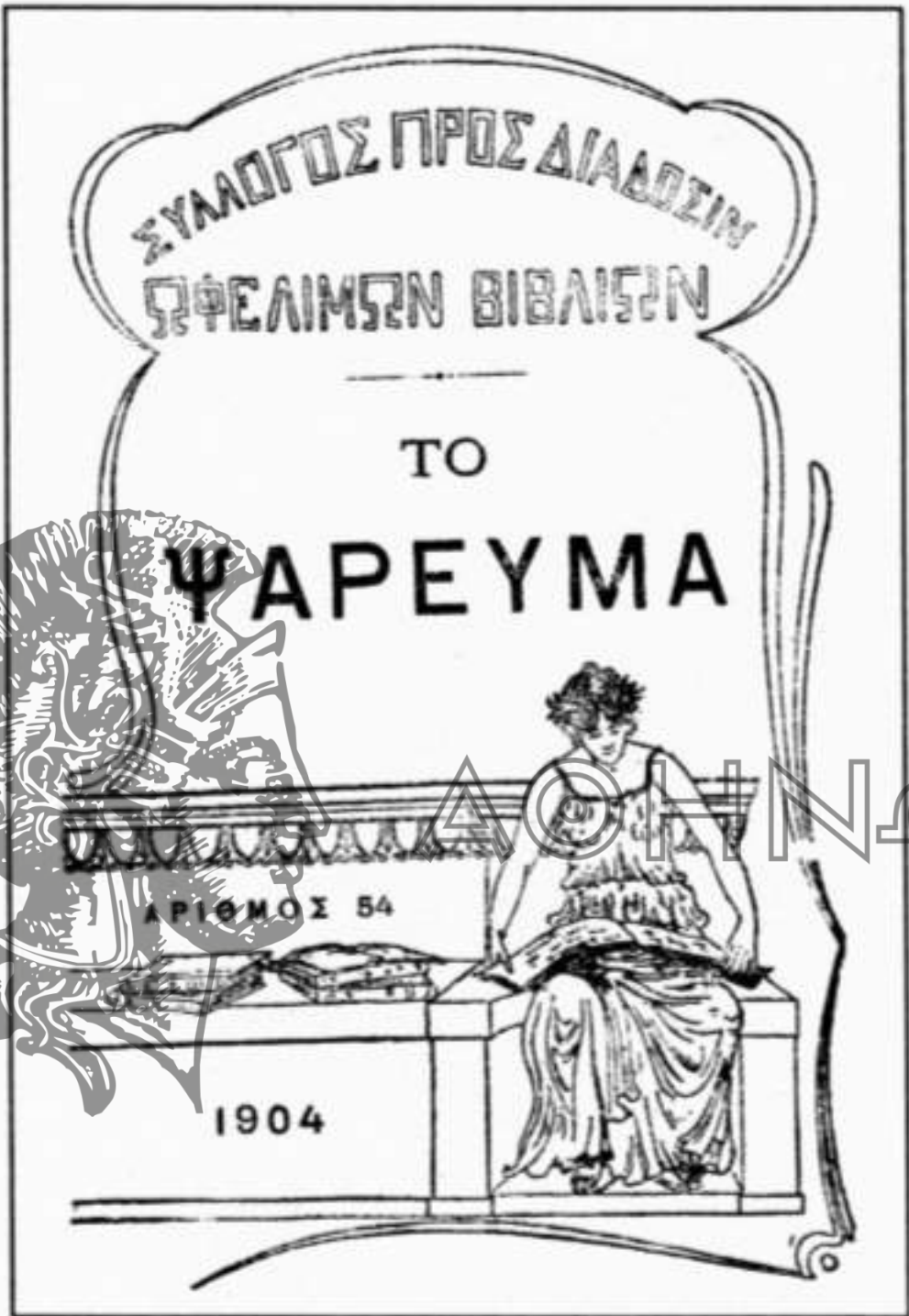
124. Κ. Δεμερτζῆς, Τὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων “Ἡ Μελέτη”, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, 1985. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 82-87, 337.

125. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιο κύκλο εἶχαν προσέλθει νὰ ὑπηρετήσουν τοὺς ἴδι-
ους στόχους ὁ Μπάμπης Ἀννίνος, ὁ Θεόδ. Βελλιανίτης, ὁ Δημ. Κακλαμάνος, ὁ Ἀριστοτ.
Κουρτίδης, ὁ Ἐμμ. Λυκούδης.

126. Πρόκειται γιὰ τὰ δημοσιεύματα μέ ἀριθ. 13, 37, 54, 62, 75, 86. Τὸν πίνακα βλ.
εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκα-
τονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 326-330.

127. Πρόκειται γιὰ τὸ δημοσίευμα μέ ἀριθ. 7. Τὸν πίνακα βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ
Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999,
ὁ.π., σσ. 331-334.

4, 5, 6. Ἀπὸ τὴν σειρὰ «Ὠφέλιμα Βιβλία».

ρίας” (1911). Τὰ ἔργα αὐτὰ ἔχουν γραφῇ σὲ συγκεκριμένο ἄξονα: ὑπηρετοῦν τὴν ἔννοια τοῦ ὠφελίμου μὲ στόχο νὰ καθοδηγήσουν σὲ πρακτικὲς ἐφαρμογές, ὅπως στὴν ἐκπαίδευση καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμό, νὰ μορφώσουν καὶ νὰ διαπαιδαγωγήσουν, νὰ εὐαισθητοποιήσουν σὲ κοινωνικά ζητήματα.

Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ τοῦ Δροσίνη δύο, τὰ ἔργα “Συλλογαὶ Φυσικῆς Ἱστορίας” καὶ “Εἰκόνες ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας”, ἔχουν ἐκπαιδευτικὸ χαρακτήρα. Τὸ πρῶτο συνδέεται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς φροντίδες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν ἐκδοση πινάκων ἐποπτικῆς διδασκαλίας¹²⁸ καὶ μὲ τὴν ἴδρυση τὸ 1903 τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου¹²⁹ τοῦ Συλλόγου. Ἀπὸ τὴν συστηματικὴ περιγραφή τοῦ Δροσίνη γιὰ τὰ εἶδη ποὺ εὐρίσκονται στὴν φύση (ὄρυκτά, πετρώματα, ἀπολιθώματα, φυτά, ἔντομα, πτηνά, μικρὰ ζῶα) καὶ γιὰ τὸν τρόπο συγκροτήσεως ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ συλλογῶν φανερὸς εἶναι ὁ στόχος νὰ ἀναδειχθῇ ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία καὶ ἡ γνώση ποὺ προσφέρει ἡ ἐμπειρία. Στὴν εἰσαγωγή¹³⁰ τοῦ ἔργου ὁ Δροσίνης εὐρίσκει τὴν εἰκαιρίαν νὰ ἐπισημάνῃ τὸν παιδαγωγικὸ χαρακτήρα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος:

Δυστυχῶς, μολονότι ζῶμεν εἰς γῆν εὐλογημένην, τῆς ὁποίας τὸ γλυκὺ κλίμα καθιστᾷ ἀληθινὴν ἀπόλαυσιν τὸν ὑπαίθριον βίον, ἀνατρεφόμεθα καὶ ἐκπαιδευόμεθα κλεισμένοι εἰς τὰς πόλεις καὶ παρφορμένοι διαρκῶς εἰς τὰ θρανία τῶν σχολείων... Καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ μάθωμεν ἀπὸ τοὺς Σουηδοὺς, τοὺς Ἀγγλοὺς, τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Ἑλβετοὺς ὅτι τὴν στέγην τοῦ σχολείου πρέπει συχνὰ ν’ ἀντικαθιστᾷ ἡ σκιά τῶν δένδρων καὶ τὰ σχολικὰ θρανία ἡ χλόη τῶν ἀγρῶν!

Τὸ ἔργο “Εἰκόνες ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας” ἔχει γραφῇ ὑπὸ μορφήν πανοράματος τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας μὲ σαφῇ ἠθικοδιδασκτικὸν χαρακτήρα, ἀπευθύνεται σὲ παιδιὰ¹³¹ καὶ ἐντάσσεται στὰ πλαί-

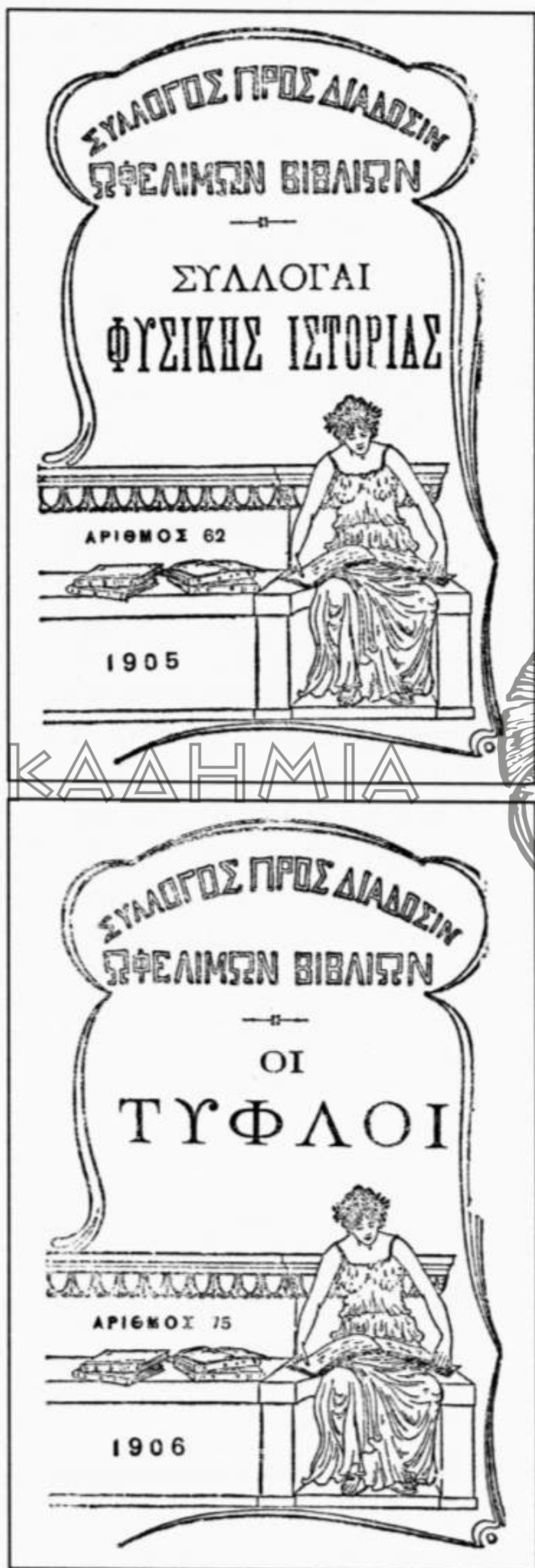
128. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 91-95. Στὴν κατηγορία τῶν βιβλίων ἐποπτικῆς διδασκαλίας ἀνήκουν καὶ τὰ βιβλία τῆς σειρᾶς τῶν “Ὁφελίμων” Δημ. Αἰγινήτου, *Πειράματα Φυσικῆς* (1905) καὶ Γ. Σωτηριάδου, *Χρονολογία τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας* (1909). Βλ. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 329-330.

129. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 108-111.

130. Γ. Δροσίνης, *Συλλογαὶ Φυσικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, 1905, σ. ε’.

131. Ὁ σχεδιασμὸς τῆς ἐκδόσεως διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: “Τὸ βιβλίον τοῦτο θὰ γίνη κατὰ τρόπον καθιστῶντα τοῦτο κατάλληλον καὶ ὡς δῶρον τοῦ Ν. Ἑτους διὰ παιδιὰ”. Βλ. Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 25.4.1911.

7, 8, 9. Από την σειρά «Ωφέλιμα Βιβλία».

σια τῶν στόχων¹³² τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ζητούμενο τῆς ἐλληνικῆς ιδεολογίας κατὰ τὶς παραμονές τῶν βαλκανικῶν πολέμων. Πρόκειται γιὰ εἰκονογραφημένη ἔκδοση ἀναφερομένη σὲ τριάντα γεγονότα καὶ περιστατικά μὲ κεντρικὸ θέμα τὴν δράση προσωπικοτήτων ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Τὰ κυριώτερα ἀφοροῦν στὸν Λυκοῦργο καὶ τὸν Σόλωνα, στὸν Ἀρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα, στοὺς ἀδελφοὺς Κλέοβι καὶ Βίτωνα, στὸν Ἀριστείδη καὶ τὸν Θεμιστοκλῆ, στὶς μάχες κατὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, στὸν Κυναίγειρο, στὸν Κίμωνα, στὸν Πausanία καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, στὸν Σωκράτη, στὸν Φιλοποίμενα καὶ ἰδιαιτέρως στὸν Ἀλέξανδρο, στὸν ὁποῖο ἀφιερώνονται δέκα ἔξι ἀπὸ τὶς τριάντα διηγήσεις τοῦ βιβλίου.

Τὰ ἔργα τοῦ Δροσίνη “Αἱ Μέλισσαι”¹³³, “Αἱ Ὀρνιθες”, “Τὸ ψάρευμα” ἔχουν τὰ ἀκόλουθα κοινὰ χαρακτηριστικά: περιγράφουν λεπτομερῶς καὶ κατὰ τὸ πρότυπο βιβλίων Φυσικῆς Ἱστορίας τὰ εἶδη στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται (μέλισσες, ὄρνιθες, ψάρια) καὶ τὸν τρόπο ζωῆς τους, παραλλήλως δὲ ἀναφέρονται στὶς δυνατότητες καὶ στοὺς τρόπους ἐκμεταλλεύσεως τῶν εἰδῶν αὐτῶν στὰ πλαίσια τῆς οἰκιακῆς ἢ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐνασχολήσεως. Τὰ ἔργα¹³⁴ αὐτά, τὰ ὁποῖα βασιζοῦνται σὲ ἀνάλογα ξένα βιβλία¹³⁵, ἐντάσσονται στὸν κύριον στόχο τῆς σειρᾶς τῶν “Ὁφελίμων Βιβλίων”, στὴν διάδοση πρακτικῶν καὶ ὠφελίμων γνώσεων. Πέραν ὁμῶς αὐτοῦ τοῦ στόχου, σαφὲς εἶναι στὰ ἔργα αὐτά ἡ διδακτικὴ πρόθεσις τοῦ Δροσίνη νὰ καθοδηγήσῃ σὲ πρακτικὲς ἐφαρμογές καὶ εἰδικώτερα σὲ ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμό. Τὴν πρόθεσις αὕτη ἀναλύει ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης στὴν εἰσαγωγή τοῦ ἔργου “Αἱ Ὀρνιθες”:

“Αἱ Μέλισσαι” ἐκίνησαν τὸ κοινὸν ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς Μελισσοκομίας, ἐκέντησαν τὸν πόθον τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νέων μεθόδων τῆς καὶ

132. Τοὺς ἰδίους στόχους ὑπηρετοῦν καὶ ἄλλα βιβλία τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων ὅπως “Οἱ μέλλοντες στρατιῶται” (1910), “Ἐγκόλπιον τῶν νέων” (1912, 1913), “Στρατιωτικὰ διηγήματα” (1913), “Πολεμικὰ διηγήματα” (1913), ὅλα βιβλία τῆς σειρᾶς “Πράσινα Βιβλία”. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 331.

133. Ὅπως ἔχει ἀναφερθῇ, τὸ ζήτημα τῶν μελισσῶν εἶχε ἀπασχολήσῃ τὸν Δροσίνη καὶ σὲ ἄρθρα του στὸ περιοδικὸ “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”: “Αἱ Μέλισσαι - Μῦθοι - Δοξασίαι - Προλήψεις” (1901), “Αἱ μέλισσαι καὶ οἱ διδάσκαλοι” (1902). Ἄς σημειωθῇ ἐν προκειμένῳ καὶ ἄρθρο τοῦ Σ. Λοβέρδου μὲ τίτλο “Ὁ σοσιαλισμὸς τῶν μελισσῶν” (Παναθήναια, τόμ. ΙΣΤ’, 15-31 Ἰουλίου 1903, σσ. 608-610), στὸ ὁποῖο γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ Δροσίνη “Αἱ Μέλισσαι”.

134. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ ἔργα τῆς ἰδίας σειρᾶς “Ὁ γεωργός” (1901), “Τὸ δένδρον” (1902), “Τὸ γάλα” (1903), “Ὁ οἶνος” (1903), “Ὁ μεταξοσκώληξ” (1903), “Ὁ καπνός” (1904), “Ἱστορία τῆς μετάξης” (1904), “Ὁ μικρὸς κτηνοτρόφος” (1905), “Ὁ μικρὸς κτηνίατρος” (1906), “Τὸ ἄλας” (1906), “Ἡ ἐλαία” (1907), “Ὁ λαχανόκηπος” (1909). Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 327-330.

135. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς συστηματικὲς παραπομπές τοῦ Δροσίνη στὶς πηγές του.

κατέστησαν ἀγαπητὰ τὰ μικρὰ ἐργατικά ἔντομα. Ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως των, ἑκατὸν κυψέλαι νέου συστήματος ἐστήθησαν εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, οἱ γεωργικοὶ σταθμοὶ ἐπεδόθησαν εἰς μελισσοκομικὰς δοκιμὰς· ἐσχάτως δὲ ἡ Γεωργικὴ Ἑταιρία ἀπεφάσισε τὴν ἰδρυσιν Προτύπου Μελισσοκομείου παρὰ τὸν Ὑμηττὸν καὶ ἐξέλεξεν εἰδικὴν ἐπιτροπὴν πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ βελτίωσιν τῆς Μελισσοκομίας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι τὴν ἰδίαν καλὴν τύχην θὰ ἔχουν καὶ αἱ “Ὀρνιθες”. Τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον θὰ συντελέσῃ ἴσως, ὥστε νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ τόσον ἀγαθὰ καὶ τόσον ἡμερα οἰκιακὰ πτηνά, καὶ συγχρόνως θὰ δείξῃ πῶς ἡ Ὀρνιθοκομία ἡμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρόσθετος πόρος ἄξιος λόγου εἰς τοὺς δυναμένους νὰ διατηροῦν ὀλίγας ὄρνιθας, καὶ πῶς ἡμπορεῖ νὰ κατασταθῇ προσοδοφόρος ἐπιχειρήσις διὰ τοὺς ἔχοντας τὴν ὁρεξιν νὰ ἐπιδοθοῦν ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτήν.

Τέλος τὰ ἔργα τοῦ Δροσίνη “Οἱ τυφλοὶ” καὶ “Ὁ κυνηγός” ὑπηρετοῦν ἐμμέσως ἐκπαιδευτικοὺς καὶ παιδαγωγικοὺς στόχους· τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἐπαγγελματικὴν κατάρτισιν ἀτόμων μὲ εἰδικὰς ἀνάγκας τὸ πρῶτον¹³⁶, τὴν σωματικὴν ἀσκήσιν καὶ κυρίως τὴν ἀσκήσιν στὰ ὅπλα ὡς μέσον ἐθνικῆς ἀγωγῆς τὸ δεύτερον¹³⁷. Καὶ τὰ δύο ἔργα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἤδη ἀναφερθεῖσα συστηματικὴν ἐνασχόλησιν τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν ἰδρύσιν καὶ λειτουργίαν τοῦ Οἴκου Τυφλῶν στὴν Καλλιθέα καὶ τῆς Σχολῆς Σκοπευτικῆς.

Στὰ πλαίσια τῆς συνεργασίας του στὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ Γ. Δροσίνης εἶχε ἀναλάβει καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Συλλόγου “Ἡ Μελέτη”. Τὸ περιοδικὸ ἐκυκλοφορήθηκε σὲ ἑξὶ τόμους (1907-1912). Ὁ σκοπὸς¹³⁸ τῆς ἐκδόσεώς του ἐντάσσεται στοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου:

Ἡ ὕλη αὐτοῦ, συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ Συλλόγου, ἐνοῦσα τὸ τερπνὸν καὶ τὸ ὠφέλιμον, θὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν μόρφωσιν τοῦ ἔθνους.

Τὸ περιοδικὸ “Ἡ Μελέτη” φέρει τὴν σφραγίδα τοῦ Δημ. Βικέλα. Τὰ

136. Ὡς Εἰσαγωγή τοῦ ἔργου δημοσιεύεται διάλεξις τοῦ Δημ. Βικέλα περὶ τυφλῶν, ἡ ὁποία ἐπραγματοποιήθηκε τὸ 1906 στὴν Αἴγυπτον.

137. Στὴν Εἰσαγωγή τοῦ ἔργου ὁ Δροσίνης ὑπογραμμίζει τὴν σημασίαν ποὺ ἔχει ἡ σωματικὴ ἀσκήσις γιὰ τὴν ἐθνικὴν ἀγωγήν: “Ἄν τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον συντελέσῃ καὶ κατ’ ἐλάχιστον εἰς τὴν πλέον ἀνδροπρεπῆ διάπλασιν τῆς Νέας Γενεᾶς, ἐξεπλήρωσε τὸν προορισμὸν του”. Στὰ ἴδια πλαίσια ἐντάσσεται τὸ ἤδη ἀναφερθὲν δημοσίευμα τοῦ Δροσίνη μὲ τίτλον “Ἡ σκοπευτικὴ ἀσκήσις τοῦ ἔθνους”.

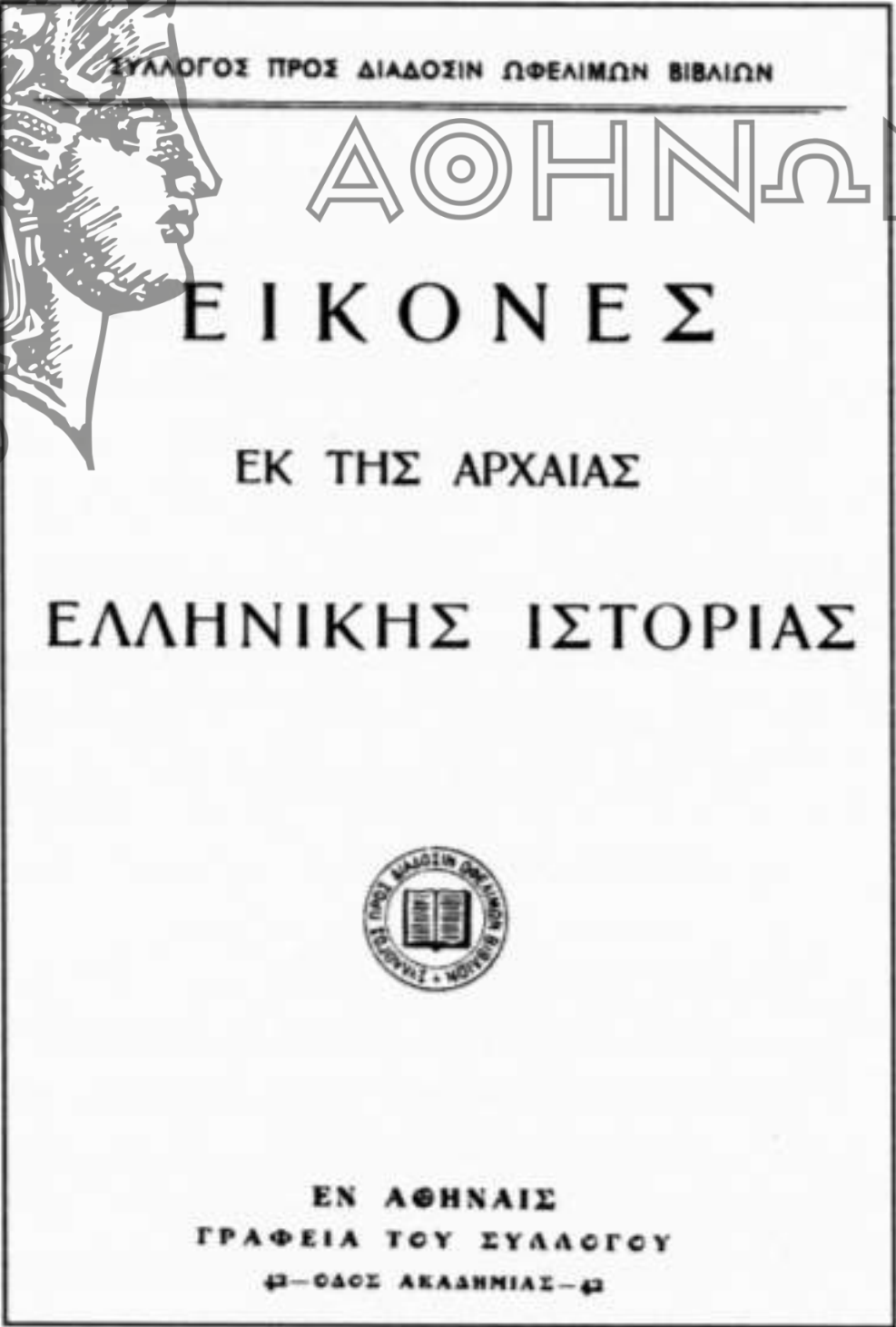
138. Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 31.3.1906. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 82.

10. Τὸ περιοδικὸ «Ἡ Μελέτη»
(1907-1912).

11. Ἀπὸ τὴν σειρὰ «Πράσινα Βιβλία».

πλαίσια στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ ὕλη του συμπίπτουν μὲ ἐκεῖνα τῶν “Ὡφελίμων Βιβλίων”: ἐκλαϊκευση γνώσεων μὲ στόχο τὴν διάδοση γνώσεων καὶ τὴν μόρφωση τοῦ λαοῦ. Στὸ γλωσσικὸ τηρεῖται ἡ μέση ὁδός. Σχετικὰ μὲ τὴν θεματογραφία τηρεῖται μία ἰσορροπία μεταξὺ ἐξειδικευμένων θεμάτων, θεμάτων ἐγκυκλοπαιδικῶν καὶ πρακτικῶν γνώσεων, καὶ θεμάτων μὲ ἀντικείμενο κοινωνικά ζητήματα τῆς ἐποχῆς ἢ ζητήματα τῆς ἐπικαιρότητας. Εἰδικώτερα στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγωγή καὶ γενικώτερα στὴν παιδεία ἀναφέρονται 23 δημοσιεύματα. Ἀπὸ αὐτὰ δύο εἶναι τοῦ Δροσίνη· πρόκειται γιὰ τὰ ἤδη ἀναφερθέντα ἄρθρα “Ἡ σκοπευτικὴ ἀσκησις τοῦ ἔθνους”¹³⁹ καὶ “Ὁ νόμος τοῦ ἐνὸς βιβλίου”¹⁴⁰. Καὶ τὰ δύο ἀνάγουν στὴν ἐπικαιρότητα τῶν παρεμβάσεων τοῦ Δροσίνη στὰ ἐκπαιδευτικά: τὸ πρῶτο στὴν ἐνασχόλησή του γιὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ μαθήματος τῆς σκοποβολῆς στὰ σχολεῖα καὶ στὴν ἴδρυση τῆς Μπελλενείου Σχολῆς Σκοπευτικῆς, τὸ δεύτερο στὸν προβληματισμὸ του γιὰ τὰ διδακτικὰ βιβλία. Στὸ περιοδικὸ περιλαμβάνονται καὶ δύο εἰδικὲς στήλες, τὴν ἐπιμέλεια τῶν ὁποίων εἶχε ἀναλάβει ὁ Δροσίνης. Πρόκειται γιὰ τὰ “Χρονικά” μὲ θέματα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν πνευματικὴ ζωὴ, καὶ τὸ “Ἀναγνωστήριον”, στὸ ὁποῖο παρακολουθεῖται ἡ κίνησις βιβλίων καὶ περιοδικῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν.

III. Ο Γ. ΔΡΟΣΙΝΗΣ ΣΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Τὸ 1908 ὁ τότε Ὑπουργὸς Παιδείας Σπ. Στάης ἀνέθεσε στὸν Γ. Δροσίνη τὴν διεύθυνση τοῦ Τμήματος τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἡ ἀνάθεση δὲν ἐγίνε τυχαία· ὁ Στάης ἤθελε νὰ ἀξιοποιήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς γνώσεις τοῦ Δροσίνη περὶ τὰ ἐκπαιδευτικά. Πράγματι, οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη τὸν εἶχαν φέρει στὴν πρώτη γραμμὴ τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἀπὸ τὴν πρώτη προσέγγιση τοῦ Δροσίνη μὲ τὸ ἀντικείμενο, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῇ, τὸ 1884 μὲ τὴν σύνταξη τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου “Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα”, μέχρι τὴν ἐνεργὸ συμμετοχή του στὴν ἴδρυση καὶ ὀργάνωση τῆς Σεβαστοπουλείου Ἑργατικῆς Σχολῆς, 1907-1908, εἶχε διανυθῇ μακρὸ διάστημα προβληματισμοῦ καὶ ἐνασχολήσεως μὲ τὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα. Σχολικὲς βιβλιοθήκες, Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο καὶ Παιδαγωγικὴ Βιβλιοθήκη, Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο τοῦ 1904, διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως καὶ λαϊκὴ μόρφωση μέσῳ ἐκδόσεων ἦταν οἱ κύριοι τομεῖς τῶν ἐκπαιδευτικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Δροσίνη, οἱ ὁποῖες ἔφεραν σαφῆ τὴν σφραγίδα τῆς γόνιμης συνεργασίας του μὲ τὸν Δημ. Βικέλα στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὡ-

139. Ἡ Μελέτη, τόμ. Α΄ 1907, σσ. 94-102.

140. Ἡ Μελέτη, τόμ. Α΄ 1907, σσ. 229- 238.

φελίμων Βιβλίων. Ἦς σημειωθῇ, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Στάης ἦταν μέλος¹⁴¹ τοῦ Συλλόγου ἀπὸ τὸ 1903 καὶ εἶχε παρακολουθήσει καὶ ἐνισχύσει τὴν δράση του, εἰδικώτερα γιὰ τὴν ὁργάνωση σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, γιὰ τὴν σύγκληση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου, γιὰ τὴν διάδοση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου σὲ σχολεῖα καὶ ἐκπαιδευτικούς¹⁴².

Στὰ “Σκόρπια Φύλλα” ὁ Δροσίνης περιγράφει¹⁴³ τὸ “πέρασμά” του - ἔτσι τὸ ἀποκαλεῖ - ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Γιὰ τὸν διορισμό του γράφει¹⁴⁴ τὰ ἀκόλουθα, δίδοντας καὶ τὸ στίγμα τῆς ἀπηχίσεως ποὺ εἶχαν οἱ παρεμβάσεις του καὶ ἐκεῖνες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα:

Μίαν ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἰουνίου 1908, ὥρα 9 πρωινή. Καθισμένος στὴν συνηθισμένη θέση μου μπροστὰ στὸ μεγάλο τραπέζι στὴν ἀπάνω σάλα τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων...

Μιὰ ἄμαξα σταματᾷ ἀπ’ ἐξω. Ἐνα γλήγορο βῆμα ἀκούεται στὴ μαρμαρόσκαλα. Γυρίζω καὶ βλέπω τὸν Στάη, Ὑπουργὸ τῆς Παιδείας. Δὲν ξαφνίζομαι ἀπὸ τὴν πρωινὴν ἐπίσκεψή του. Παλιὸς μου φίλος καὶ συμμαθητὴς στὸ Βαρβάκειο, ἦτον πολὺ οἰκεῖος τοῦ Συλλόγου, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον...

Ξέρεις γιατί ἦρθα πρὸς τοὺς...

— Πῶς νὰ τὸ ξέρω; Μάνεις εἶμαι;

— Ἦρθα νὰ σὲ πάρω στὸ Ὑπουργεῖο...

— Ἦρθα νὰ σὲ πάρω ὀριστικὰ στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως...

— Ἐχεις ὅλα τὰ προσόντα κατὰ τὴ γνώμη τῆς Κυβερνήσεως γιὰ νὰ δώσης μιὰ νέα κατεύθυνση στὴν Ἐθνικὴ παιδεία...

Κ’ ἐνῶ μοῦ σφιγγε τὸ χέρι γιὰ νὰ φύγῃ μοῦ ἐπρόσθεσε:

— Θὰ συνεργασθοῦμε γιὰ πολλὰ πράγματα. Ὅσα πρωτολάλησες ἀπὸ τὰ 98 μὲ τὴν “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” κι’ ὅσα ἐσχεδιάζατε ἐδῶ στὸν Σύλλογο, θὰ τὰ ἐφαρμόσωμε στὸ Ὑπουργεῖον!

Στὴν θέση τοῦ Τμηματάρχου τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ὁ Δροσίνης παρέμεινε γιὰ μικρὸ διάστημα. Τὸ 1909 ὁ νέος Ὑπουργὸς Παιδείας Ἄνδρ. Παναγιωτόπουλος, στὰ πλαίσια τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ Ὑπουργείου ποὺ ἐπεχείρησε, ἱδρύσε τὸ Γραφεῖον - ἀργότερα Τμῆμα - τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν

141. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 319.

142. Ελένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 77-78, 89-90, 95-108.

143. Ὁ.π., τόμ. Β’, σσ. 213-242.

144. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, ὁ.π., τόμ. Β’, σσ. 213-215.

Καλῶν Τεχνῶν, τὴν διεύθυνση τοῦ ὁποίου ἀνέθεσε στὸν Δροσίνη¹⁴⁵. Τὸ διάστημα τῆς θητείας τοῦ Δροσίνη στὸ Ὑπουργεῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο ἐνέργειες ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου: τὴν ἰδρυση Γραφείου Σχολικῆς Ὑγιεινῆς¹⁴⁶ γιὰ τὴν παρακολούθηση τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν καὶ τὴν καθιέρωση τῆς σχολικῆς ἐορτῆς τῆς σημαίας¹⁴⁷ γιὰ τὴν τόνωση τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν μαθητῶν. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀπηχεῖ τὴν ἐμπειρία τοῦ Δροσίνη ἀπὸ τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ ὁποῖος περιελάμβανε στὶς ἐκδόσεις του βιβλία καὶ ἄρθρα σχετικά μὲ τὴν ὑγιεινή. Ἡ δεύτερη ἀπηχεῖ τὴν ἰδεολογία σχετικά μὲ τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν νέων, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Δροσίνη “Ἐθνικὴ Ἀγωγή”.

Ἡ θητεία τοῦ Δροσίνη στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας συνδέεται μὲ τὴν “Χαροκόπειο Οἰκοκυρικὴ Σχολή” καὶ τὸ “Ἀνώτερον Δημοτικὸν Παρθεναγωγεῖον Βόλου”. Τὸ 1908 ὁ Δροσίνης συμμετέχει σὲ ἐπιτροπὴ¹⁴⁸ γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς “Χαροκοπέου Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς”, κατόπιν σχετικῆς ὑποδείξεως τοῦ ἰδρυτοῦ καὶ χορηγοῦ τῆς Σχολῆς Παναγῆ Χαροκόπου¹⁴⁹, τὸ ἴδιο δὲ ἔτος συγκαταλέγεται μεταξὺ ἐκείνων, τὴν γνώμη τῶν ὁποίων ἐζήτησε ὁ Δημ. Σαράτσης γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ “Ἀνωτέρου Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου”¹⁵⁰. Ὡς σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι ὁ Δροσίνης ἐνήργησε γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῆς ἰδέας τοῦ Γ. Χατζιδάκι γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης¹⁵¹.

Ἡ ἐμπειρία τοῦ Δροσίνη ἀπὸ τὴν θητεία του στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ καλύτερη. Τὸ συγκεντρωτικὸ σύστημα καὶ ἡ γραφειοκρατία ἐνεργοῦσαν ὡς ἀνασταλτικοὶ παράγοντες καὶ ὠδηγοῦσαν σὲ ἀδράνεια¹⁵². Ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι ὁ Δροσίνης εἶχε συμμετοχὴ στὴν ὁργάνωση

145. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 228.

146. Β.Δ. 17.9.1908: Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. Α', ἀρ. 239/1908.

147. Β.Δ. 22.9.1908: Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. Α', ἀρ. 245/1908.

148. Ἐφημ. “Ἐστία”, φ. 2 καὶ 4 Αὐγ. 1908. Τὰ ἄλλα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς, τὴν ὁποία συνεκάλεσε ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Σπ. Στάης, ἦσαν ὁ Φίλ. Γεωργαντᾶς, ἡ Αἰκατερίνη Γιαβάση καὶ ἡ Ἑλένη Ρουσοπούλου.

149. Τὴν πληροφορία ὀφείλω μὲ εὐχαριστίες στὴν Εὐη Γεωργιτσογιάννη, ἡ ὁποία ἐτοιμάζει βιογραφία τοῦ Παναγῆ Χαροκόπου.

150. Ἀλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ἑλένη Ἐλεγμίτου, Ἡ ἐκπαίδευση “εἰς τὰ τοῦ οἴκου” καὶ τὰ γυναικεῖα καθήκοντα. Ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἕως τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, σ. 158.

151. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, ὁ.π., τόμ. Β', σσ. 216-219. Δ. Βαγιακάκος, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, Βίος καὶ ἔργον, Ἀθήνα 1977, σσ. *44-45.

152. Ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης παραδίδει τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ τμήμα τοῦ ὁποίου εἶχε τὴν ἐποπτεία, ἐκφράζοντας καὶ τὰ ἀδιέξοδα γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία: “Τὸ

τοῦ ἀποκεντρωτικοῦ συστήματος τῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ ὁποῖο εἶχε συλλάβει ὁ νέος Ὑπουργὸς Παιδείας Ἄνδρ. Παναγιωτόπουλος. Ἀξιοσημείωτη ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ μαρτυρία¹⁵³ τοῦ Δροσίνη ὅτι ὁ Παναγιωτόπουλος εἶχε ζητήσει τὴν συνεργασία εἰδικῶν, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν μέλη τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων, καὶ ὅτι ἡ σχετικὴ ἐργασία ἐπραγματοποιεῖτο στὰ γραφεῖα τοῦ Συλλόγου, τοῦ ὁποῖου ὁ Παναγιωτόπουλος ἦταν μέλος¹⁵⁴ ἀπὸ τὸ 1901:

Ὅλον τὸ ἀποκεντρωτικὸ σύστημα τοῦ Παναγιωτοπούλου ἔμεινε τυπωμένο στὰ νομοσχέδιά του, πὺν ἀποτελοῦν πολυσέλιδο βιβλίον. Ὅλα εἶχαν καταρτισθῇ μὲ τὴν συνεργασία τῶν εἰδικῶν γιὰ κάθε κλάδον. Ὡρες καὶ ἡμέρες στὸ Γραφεῖον τοῦ Συλλόγου Ὡφελίμων Βιβλίων ἔμεναν κλεισμένοι ὁ Ὑπουργὸς καὶ οἱ συνεργάται του: καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀρχαιολόγοι, ἀνώτεροι ἐκπαιδευτικοὶ καὶ πολιτευόμενοι, ὁ Γούναρης, ὁ Βοζίκης, ὁ Πρωτοπαπαδάκης.

Εἶχαν ἐκεῖ, μακριὰ ἀπὸ τὸ πολυτάραχο Ὑπουργεῖον, ἀπόλυτην ἡσυχίαν καὶ πρόχειρα βοηθήματα τὴν πλούσιαν Παιδαγωγικὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Συλλόγου καὶ ἐπικουρικὴν τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην ἀντίκρου.

Ἡ μαρτυρία αὕτη παρέχει σαφῶς τὸ μέτρο ἐπιρροῆς πὺν εἶχε τότε ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα, ἀναδεικνύει δὲ συγχρόνως τὴν σημασίαν τῆς Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου, ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῇ, ἰδρύθηκε μὲ πρωτοβουλία τοῦ

Τμῆμα τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, πὺν διεύθυναν, ἦτον φορτωμένο μὲ πολλὴν ἐργασίαν. Ὅλη ἡ διοίκησις τῶν Δημοτικῶν Σχολείων συγκεντρωμένη σ' αὐτό. Καὶ διορισμοὶ καὶ παύσεις καὶ μεταθέσεις καὶ ἄδειες ἔπρεπε νὰ ἐνεργηθοῦν ἀπὸ τὸν Τμηματάρχην καὶ τοὺς δύο ὑπαλλήλους του. Πολλὲς ἡμέρες, καὶ ἀφοῦ ἐτελείωναν οἱ ὥρες ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τὸ βράδυ, τὰ παράθυρα τοῦ Τμήματος ἔμεναν φωτισμένα γιὰ πολὺ ἀκόμα. Θέλοντας καὶ μὴ θέλοντας λοιπὸν ἔγιναν καὶ ἐγὼ μιὰ βίδα τῆς γραφειοκρατικῆς μηχανῆς. Οὔτε καιρὸς, οὔτε διάθεσις γιὰ κάποια ἀνώτερη ἐργασία. Κάπου κάπου μόνον μὲ καμμιὰν ἐγκύκλιον στοὺς Ἐπιθεωρητὰς ἐπροσπαθοῦσα νὰ τονώσωμε τὸν ζῆλον τοὺς ἢ νὰ τοὺς δώσωμε κάποιαν νέα κατεύθυνση ἔξω ἀπὸ τὴ μούχλα τῆς ρουτίνας. Καὶ ἦτον τόσο δύσκολο καὶ αὐτό! Μιὰ πέτρα μισοβουλιαγμένη στὴ γῆ καὶ χορταριασμένη δὲν μετασαλεύεται: Εἶναι μιὰ δυσκολονίκητη δύναμις καὶ ἡ ἀδράνεια". (Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 219).

153. Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, ὁ.π., τόμ. Β', σσ. 228- 229. Ὁ Δροσίνης μαρτυρεῖ ἐπίσης (Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 229) ὅτι τὸ σχετικὸ ὑλικὸ εὑρίσκεται στὸ Ἀρχεῖον τοῦ Συλλόγου: "Πόσος χαμένος κόπος! Σπόρος πλούσιος καὶ γόνιμος, πὺν ἔμεινε ἄσπαρτος, ἀποθηκευμένος σ' ἓνα χονδρὸν χαρτοφύλακα τῶν ἀρχείων τοῦ Συλλόγου! Ἀξίζει ν' ἀναζητηθῇ κάποτε καὶ νὰ μελετηθῇ ἀπὸ κάποιον πὺν θὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα". Ἀς σημειωθῇ ὅτι ὁ σχετικὸς φάκελος δὲν ἀνευρέθη στὸ Ἀρχεῖον τοῦ Συλλόγου.

154. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 319.

Δροσίνη, ό όποίος είχε και την όλη φροντίδα για την συγκρότησή της.

* * *

Ό Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος και ό Κ. Θ. Δημαράς, αποτιμώντας τό έργο του Γ. Δροσίνη, συμπίπτουν στην έρμηνεία για τό εύρύ φάσμα τών δραστηριοτήτων του. Ό πρώτος χαρακτηρίζει¹⁵⁵ τόν Δροσίνη “πραγματοποιό”, χαρακτηρισμός πού τόν έντάσσει στα πλαίσια της έποχής και της γενιάς του:

Ό Δροσίνης ανήκει στη γενιά τών ανθρώπων του δέκατου ένατου αιώνα, πού δέν έθεώρησαν πώς τό χρέος τους προς τό σύνολο ξεπληρώνεται, αν περιορίσουν την ένέργειά τους στην καλλιέργεια του ποιητικού λόγου και μόνο ή του λόγου του όποιουδήποτε γενικότερα. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της γενιάς αυτής είναι ό Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ό Παύλος Καλλιγής, ό Άγγελος Βλάχος, ό Δημήτριος Βικέλας. Παρόμοια και ό Δροσίνης. Η βιογραφία του δέν είναι ή βιογραφία ενός άδούλωτου σέ μέριμνες άλλες πνευματικού ανθρώπου. Είναι ή βιογραφία ενός δραστήριου “πραγματοποιού”. Λόγος και πράξη. Σύλλογοι, έφημερίδες, περιοδικά, συμβούλια ιδρυμάτων, όργάνωση μουσείων, διοικητικές άπασχολήσεις, ήμερολόγια, κοινωνικές συναναστροφές, μέρες γεμάτες, νύχτες γεμάτες.

Ό Δημαράς έρμηνεύει¹⁵⁶ τις δραστηριότητες του Δροσίνη με βάση τόν χαρακτηρισμό του “κοινωνικού”, τόν θεωρεί “ήγετική και δημιουργική μορφή στα θέματα της νεότερης έλληνικής λογιστικής”, και όνομάζει αυτόν και τόν Παλαμά, “δημιουργούς της νέας μας παιδείας”, έντάσσοντας την εύρυτάτη συλλογική δράση του Δροσίνη στο πνεύμα της γενιάς του 1880, γενιάς πού συνέβαλε ούσιαστικά, και για περισσότερο από μισό αιώνα, στην πολιτιστική πορεία του νέου Έλληνισμού:

Κοινωνικός είταν ό Γεώργιος Δροσίνης. Είχε ισχυρή την αίσθηση της συμμετοχής του σέ ένα κοινωνικό συγκρότημα· αυτό νομίζω ότι έξηγει και την πολυμέρεια τών δραστηριοτήτων του σέ όλη τή μακρά του βιοτή...

ή παρουσία του Δροσίνη είναι άκρως αίσθητή στον λόγιο, γενικά, τόν ιδεολογικό τομέα, και στα όργανωτικά πράγματα της Πολιτείας.

Πράγματι οί δραστηριότητες του Δροσίνη στον τομέα της εκπαιδείσεως μπορούν νά έρμηνευθούν με βάση τούς όρους “πραγματοποιός” και “κοινωνικός” πού του αποδίδονται εύστοχα από τόν Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο και

155. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τά πρόσωπα και τά κείμενα. ΣΤ' Τά έλληνικά και τά ξένα*, Άθήνα, Οί Έκδόσεις τών Φίλων, 1985, σ. 195.

156. Στόν Πρόλογο (σσ. 7-15) του έργου της Καίτης Βιθυνού - Μάνου, *Ό Ποιητής και ή Μνήμη*, Άθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν Ώφελίμων Βιβλίων, 1989.

τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, τοὺς ὅρους ποὺ συνοψίζουν ἀνάλογες δραστηριότητες τῶν ἐκπροσώπων τῆς γενιᾶς του¹⁵⁷. Ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ ἀγωγή, ἡ γλῶσσα ὡς γλῶσσα διδασκαλίας καὶ δημιουργίας, ἡ διάδοση γνώσεων, οἱ ἐκδόσεις καὶ ἡ μόρφωση εἶναι ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους τομεῖς στοὺς ὁποίους ἐκδηλώνονται ὁ προβληματισμὸς καὶ ἡ δράση τῆς γενιᾶς τοῦ 1880. Στοὺς τομεῖς αὐτοὺς δραστηριοποιοῦνται ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους ὁ καθένας καὶ μὲ διαφορετικὰ μέσα ὁ κύκλος τῆς “Ἑστίας” καὶ ὁ κύκλος τοῦ “Νουμᾶ”, οἱ γλωσσοεκπαιδευτικὲς ἐνώσεις ποὺ θὰ καταλήξουν τὸ 1910 στὴν δημιουργία τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου¹⁵⁸ καὶ ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ὁποίου ἐργάζεται γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα καὶ ὁ Δροσίνης, καὶ δὲν εἶναι ὁ μόνος. Στὸν ἴδιο χῶρο τὸν τομέα ἐκπαίδευση, μόρφωση, ἀγωγή ὑπηρετεῖ ὁλόκληρο ἐπιτελεῖο λογίων καὶ ἐπιστημόνων ποὺ συμμετέχουν ὡς συγγραφεῖς στὴν σειρὰ “Ὠφέλιμα Βιβλία” τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων τοῦ Βικέλα μὲ κυριωτέρους ἐκπροσώπους τοὺς Χ. Ἀννίνο, Θ. Βελλιανίτη, Δημ. Κακλαμάνο, Ἀριστοτ. Κουρτίδη, Ἑμμ. Λυκούδη, Ἀντ. Μάτεσι, καὶ τοὺς Δημ. Αἰμνήτη, Δημ. Δαμβέργη, Ἀντ. Κεραμόπουλο, Σ. Λοβέρδο, Ἀντ. Μηλιαράκη, Δημ. Μπαλᾶνο, Π. Καρολίδη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Μ. Σακελλαρόπουλο, Γ. Σωτηριάδη, Χρ. Τσουντα, Σ. Χασιώτη. Τὸ ἐπιτελεῖο αὐτό, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὅτι εἶχε ἐπιστρατευθῇ ἀπὸ τὸν Δημ. Βικέλα στοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν λαϊκὴ μόρφωση¹⁵⁹.

Ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς γενιᾶς του καὶ σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν ἐκπαιδευτικὴ του δραστηριότητα, ὁ Δροσίνης εὐνοήθηκε ἀπὸ τὴν συγκυρία. Τὸ προσωπικὸ του ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος στοὺς κόλπους τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, στοὺς στόχους τοῦ ὁποίου περιλαμβάνονταν ἡ ἐκπαίδευση καὶ εὐρύτερα ἡ μόρφωση τοῦ λαοῦ. Ὅπως ἔχει ἀναφερθῇ, ὁ Δροσίνης εὐρίσκεται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ιδρύσεως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων κοντὰ στὸν Βικέλα στενὸς συνεργάτης καὶ βοηθὸς του, Γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου. Ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ ὁ Δροσίνης ἀφοσιώνεται στοὺς σκοποὺς καὶ στὸ ἔργο τοῦ Συλλόγου, στὸν ὁποῖο διαθέτει μεγάλο μέρος τῆς δραστηριότητάς του. Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ Συλλόγου ὁ Βικέλας καὶ ὁ Δροσίνης λειτουργοῦν ὡς δίδυμο. Εἰδικὰ γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ τὴν λαϊκὴ μόρφωση ὁ Βικέλας καταθέτει τὴν εὐρωπαϊκὴ του ἐμπειρία ἐπεξεργασμένη ἀπὸ τὸν πρακτικὸ του νοῦ καὶ

157. Βλ. Α. Πολίτης, *Ὁ Δροσίνης καὶ ἡ γενιά τοῦ 1880*, Ἀθήνα 1976.

158. Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου (ἐπιμ.), *Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα*, ὁ.π., σσ. ιθ' - κη'.

159. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999*, ὁ.π., σ. 74.

τήν νηφαλιότητα του χαρακτήρα του, στοιχεία που οδηγούν σε διαμόρφωση απόψεων και ενέργειες που βασίζονται στον μέσον ὄρον, ὅπως ἡ ἐπιλογή τῆς μέσης ὁδοῦ στο γλωσσικό, ἡ ἐκδοση βιβλίων πρακτικῶν γνώσεων, ἡ ἱδρυση τῆς Σεβαστοπούλειος Ἑργατικῆς Σχολῆς. Ὁ Δροσίνης υἱοθετεῖ τὶς ἀπόψεις τοῦ Βικέλα ἢ ἐμπνέεται ἀπὸ αὐτὲς καὶ ἀναπτύσσει σχετικὲς πρωτοβουλίες, καὶ ἀναλαμβάνει μὲ ἀφοσίωση τὸ πρακτικὸ μέρος τῆς ὑλοποιήσεως τῶν σχεδίων τοῦ Βικέλα καὶ εὐρύτερα τῶν στόχων τοῦ Συλλόγου. Οἱ σχολικὲς βιβλιοθήκες, τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο τοῦ 1904, τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο καὶ ἡ Παιδαγωγικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου, ἡ Σεβαστοπούλειος Ἑργατικὴ Σχολή, οἱ ἐκδόσεις τοῦ Συλλόγου ἀποτελοῦν τοὺς κυριωτέρους τομεῖς τῆς στενῆς συνεργασίας Βικέλα - Δροσίνη. Εἰδικώτερα γιὰ τὶς ἐκδόσεις ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης ὁμολογεῖ στὰ “Σκόρπια Φύλλα” μὲ σαφῆ ὑπαινιγμὸ στο γλωσσικό¹⁶⁰:

ὅταν ἐπὶ χρόνια διαβάσαμε μαζὶ στο Γραφεῖο τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων ξένα χειρόγραφα γιὰ τύπωμα, ὅλη του (ὁ Βικέλας) τὴν προσοχὴ τὴν εἶχε, πῶς νὰ κάνουμε ἀπλούστερη τὴ σύνταξή τους, χωρὶς νὰ πειράζουμε τὸ βαθύτερο νόημα

Ἐξ ἄλλου, γιὰ τὴν συνεργασία τοῦ Δροσίνη μὲ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων καὶ μετὰ τὸν θάνατό τοῦ Βικέλα, καὶ γιὰ τὶς προσπάθειές του νὰ διατηρήσῃ τὴν φρασιολογίαν ποὺ τοῦ εἶχε δώσει ὁ ἱδρυτής του ἀποκαλυπτικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Κ. Καιροφύλα¹⁶¹:

Μὰ ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ξεχωριστὸ ἔρωτα τῆς ζωῆς του εἶναι ὁ “Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων”, ποὺ συνέλαβε κι’ ἐθεμελίωσε ὁ Δημ. Βικέλας καὶ τὸν διεύθυνε γιὰ μισὸν αἰῶνα ὁ Δροσίνης μὲ ἀφοσίωση ἀπίστευτη. Τὴν ἱστορία τοῦ Συλλόγου αὐτοῦ τὴν ἔζησα, ὥστε νὰ εἶμαι σὲ θέση νὰ ξέρω τί κόπους καὶ τί μόχθους κατέβαλε ὁ Δροσίνης γιὰ τὴ διατήρησή του στο ὕψος ποὺ τὸν εἶχε συλλάβει ὁ δημιουργὸς τοῦ Βικέλας. Στὸ “Κόκκινο Σπῆτι” τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας περνοῦσε τὴν ἡμέρα του - καὶ πολλὰς φορὲς καὶ τὰ βράδια του - ὁ Δροσίνης ἐτοιμάζοντας τὶς ἐκδόσεις τῶν ἑκατὸν πενήντα καὶ πλέον τόμων, ποὺ ἀποτελέσαν τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων. Πρόεδρος, ἀντιπρόεδρος, γραμματεὺς κ.λπ. ἦταν στὴν πραγματικότητα ὁ Δροσίνης. Αὐτὸς διάλεγε τὰ βιβλία ποὺ θὰ ἐξεδίδοντο, αὐτὸς φρόντιζε γιὰ τὴν ἐκδοση καὶ διάδοσή των.

Τὴν μαρτυρία ὅτι ὁ Δροσίνης ἐπερνοῦσε ὅλη τὴν ἡμέρα του στο Σύλλογο ἀσχολούμενος μὲ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ ἔργα του ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος ὁ

160. Ὁ.π., τόμ. Β', σ. 187.

161. Ἑλληνικὴ Δημιουργία, τόμ. 7, τευχ. 71, 1951, σσ. 103-104.

Ποιητής: ἐμοίραζε τὸ χρόνο του τὰ πρωινὰ στὸ ἰσόγειο γραφεῖο τοῦ κτιρίου τοῦ Συλλόγου, τὸ ἐπιλεγόμενο “Ἱερὸν τῆς Ὑγείας”¹⁶², καὶ τὸ βράδυ στὸ “Σπιτάκι”¹⁶³ τῆς Σεβαστοπουλείου Ἑργατικῆς Σχολῆς, τῆς ὁποίας εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς λειτουργίας. Στοὺς δύο αὐτοὺς χώρους ὁ Δροσίνης καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν ποιητικὴ καὶ πεζογραφικὴ του δημιουργία καὶ τὸ ἐκδοτικὸ του ἔργο ἔγινε κεντρικὸ πρόσωπο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν λαϊκὴ μόρφωση.

Ποιὸ ἦταν ὁμως τὸ κίνητρο γιὰ τὴν δραστηριοποίηση τοῦ Δροσίνης περὶ τὰ ἐκπαιδευτικά, καὶ σὲ ποιά βάση ἐκινήθηκαν οἱ σχετικὲς δραστηριότητές του; Ὁ Πρόλογος τοῦ Ἡμερολογίου “Νέα Ἑλλάς” (1894, 1896), τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ Δροσίνης μὲ τὸν Κασδόνη, εἶναι ἀποκαλυπτικός:

σκοπὸν ἴδιον θὰ ἔχη (τὸ Ἡμερολόγιο) τὴν κατ’ ἔτος ἀναγραφὴν πάντων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἐθνικὴν πρόοδον καθ’ ὅλας αὐτῆς τὰς φάσεις: πολιτικὴν, κοινωνικὴν, ἐπιστημονικὴν, καλλιτεχνικὴν, ἐμπορικὴν κ.λπ.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ πρόοδος αὕτη, μὴ περιοριζομένη ἐντὸς τῶν ἐπισήμων ὁρίων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ἐπεκτείνεται καὶ πέραν ἀνὰ τὸ διεσπαρμένον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, θὰ διατίθενται ἐπαρκεῖς σελίδες τῆς Νέας Ἑλλάδος καὶ πρὸς τοῦτο. Ἔτεροι δ’ εὐάριθμοι σελίδες θὰ συνοψίζωσι στοιχειώδεις καὶ ἀπαραιτήτους γνώσεις περὶ τῶν ξένων κρατῶν, ὅπως ευκολωτέρα καὶ πρόχειρος καθίσταται οὕτω ἡ μετὰ τῆς ἡμετέρας πατρίδος παραβολή.

Λίγο ἀργότερα, τὸ 1898, στὸ εἰσαγωγικὸ ἄρθρο¹⁶⁴ τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Δροσίνης “Ἐθνικὴ Ἀγωγή” (1898-1903) προϋποθέσεις γιὰ τὴν πρόοδο τίθενται ἡ ἐθνικὴ διαπαιδαγώγησις, ἡ ἐκπαίδευση καὶ εὐρύτερα ἡ λαϊκὴ μόρφωση:

ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ πρόοδος πάσης ἐλευθέρας πολιτείας ἐδραιοῦνται ἐπὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῶν πολιτῶν, ἐνὶ λόγῳ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς.

162. Ὁ Δροσίνης μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ὄνομα ὀφείλεται στὸν φιλόλογο καὶ συνεργάτη τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων Γ. Γρατσιᾶτο καὶ συνδέεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ στὸ γραφεῖο ἀντιγράφου προτομῆς τῆς Ὑγείας τῆς Τεγέας. Βλ. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, τόμ. Δ’, ὁ.π., σσ. 49-50

163. Πρόκειται γιὰ τὸν Οἰκίσκο τῆς Σεβαστοπουλείου Ἑργατικῆς Σχολῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε κτισθῇ ὡς κατοικία τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Σχολῆς σὲ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀριστ. Μπαλάνου· τὸ 1990 ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων προέβη στὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἱστορικοῦ Οἰκίσκου. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σ. 305. Τὴ ζωὴ του στὸ “Σπιτάκι” περιγράφει ὁ Δροσίνης στὰ “Σκόρπια Φύλλα”, τόμ. Β’, ὁ.π., σσ. 201-212.

164. Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τόμ. Α’, σ. 1.

Ἡ δὲ ἐθνικὴ ἀγωγή τρία ἔχει κέντρα κατ' ἀντιοῦσαν κλίμακα: τὸν Οἶκον, τὸ Σχολεῖον, τὴν Κοινωνίαν· κατ' ἐξοχὴν ὅμως κέντρον αὐτῆς εἶναι τὸ σχολεῖον, ἐξασκοῦν τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῶν ἐτέρων δύο.

Εἰκοσιτρία χρόνια ἀργότερα, στὸ “Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος” (1922-1936) ὁ στόχος συμπληρώνεται μὲ τὴν γνώση τοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ τὴν προβολὴ τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἴδιος στόχος, ὁ ὅποιος ἀπηχεῖ τὴν ἐθνικὴν ἰδεολογίαν τοῦ Μεσοπολέμου, διακρίνει τὶς εἰδικὰς ἐκδόσεις τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων, ὅπως τὰ “Ἐθνικὰ Δημοσιεύματα” (1919-1926), τὴν “Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη” (1927-1939) καὶ τὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου “Ἑλληνικά” (1928-1936)¹⁶⁵, ἐκδόσεις γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὁποίων ἡ συμβολὴ τοῦ Δροσίνου ἦταν οὐσιαστικὴ¹⁶⁶.

Κίνητρο λοιπὸν γιὰ τὶς εκπαιδευτικὰς δραστηριότητες τοῦ Δροσίνου καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν εὐρύτερη δραστηριότητά του εἶναι ἡ πρόοδος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ὑπὸ τὴν ἐθνικὴν, τὴν κοινωνικὴν καὶ τὴν οἰκονομικὴν τῆς διάστασιν. Αὐτὴ τὴν πρόοδον, πού τὴν ὑπαγορεύει ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία ἀλλὰ καὶ ἡ πραγματιστικὴ ἀντίληψις, ὑπηρετεῖ συστηματικὰ σὲ ἀτομικὸ καὶ συλλογικὸ ἐπίπεδον ὁ Δροσίνος, κινούμενος στὸν ἀξονα ἐκπαίδευσις - ἀγωγή - μόρφωσις. Τὸ περιοδικὸν “Ἑθνικὴ Ἀγωγή”, οἱ σχολικαὶ βιβλιοθήκες, τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, ἡ Σεβαστοπούλειος Ἑργατικὴ Σχολή, τὰ “Ὡφελίμα Βιβλία” δίνουν σαφῶς τὴν σημειολογίαν τῆς δραστηριότητος τοῦ Δροσίνου στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως, δραστηριότητος μὲ τὴν ὁποία ὁ Δροσίνος ἐκπροσωπεῖ σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδον τὴν γενίαν του ὡς “πραγματοποιὸς” καὶ “κοινωνικός” καὶ ὡς “δημιουργὸς παιδείας”.

165. Τοὺς σχετικοὺς πίνακες τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν τοῦ Συλλόγου βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 335-337.

166. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἐκατονταετίας, 1899-1999, ὁ.π., σσ. 178-191.

ABSTRACT

Helen D. Belia, *Educational Activities of G. Drosinis*

The activities of G. Drosinis in the field of education are part of a wide range of interests, which he developed during the years 1880-1910, a period which was marked by spectacular developments in Greece, in the field of education among others. His interest was motivated by a desire for the national, social and economic progress of the Greek state. Both as an individual and through collective work, and along the pivot "education –upbringing–enlightenment", Drosinis served this idea of progress, guided by national honour and realism.

The educational activities of Drosinis involved two main areas: education and publications. Drosinis' initiatives in the first area involved matters of education per se and materialized through the pertinent activities of the Society for the Dissemination of Useful Books. In the second area, his interference in matters of education was indirect. He used certain publications as a forum for reflection on questions of education. He also served the dissemination of education and upbringing by means of articles and separate publications.

Among the intellectuals of his age and as far as his educational activity is concerned, Drosinis was favoured by conjuncture. His personal interest in education found fertile ground in the Society for the Dissemination of Useful Books, whose aims included education and the broader enlightenment of the people. Since the foundation of the Society, Drosinis stood near its founder D. Vikelas, a close associate and Secretary of the Society. Drosinis adopted Vikelas's views, was inspired by them and devoted himself to the practical problems related to their realization. The school libraries, the Educational Conference of 1904, the Educational Museum and the Pedagogical Library of the Society, the Sevastopoulion Workers' School, the Society's publications are the main manifestations of the close collaboration between Vikelas and Drosinis.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΘΥΜΙΟΣ Θ. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ (Αγγλογαλλικές διενέξεις 1905-1930)

1. Η ΠΡΟΣΚΑΙΡΗ ΚΑΤΟΧΗ ΠΟΥ ΜΕΤΕΤΡΑΠΗ ΣΕ “ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ”

Τò 1882 ή επανάσταση Όράμπι έδωσε άφορμή και πρόσχημα στη Βρεταννία νά επανέλθει στις επιδιώξεις της ώς προς την Αίγυπτο και γενικότερα τή Μ. Ανατολή - είχε ήδη γίνει ή τομή της Διώρυγας του Σουέζ - και έτσι κατέλαβε τήν χώρα επιβάλλοντας τò έτος αυτό κατοχή. Είχε γίνει επίσης στό Σουδάν ή επανάσταση, πού και αυτή δικαιολογούσε τήν κατακτητική επέμβαση της Άγγλιας σέ όλη τήν τεράστια αυτή περιοχή της Άφρικής (από τις όχθες του Νείλου μέχρι τήν Μεσόγειο).

Στό μεταξύ και μετά τήν απομάκρυνση του Όράμπι και τήν έξορία του στη νήσο πού όνομαζόταν τότε Κεϋλάνη (σήμερα Σρι Λάνκα), ο χεδίβης Τεουφίκ ζήτησε από τήν Ύψηλή Πύλη νά σταλεί ό Sir Valentine Baker για νά οργανώσει και νά ήγηθεί του αίγυπτιακού στρατού, πού ήταν διαλυμένος τότε. Ό Baker πρότεινε νά δημιουργηθεί ένας στρατός ξένων, δηλαδή νά αποτελείται από Άλβανούς, Βόσνιους και Βούλγαρους υπό τήν ήγεσία Βρεταννών, για νά εξυπηρετηθούν τά συμφέροντα των τελευταίων. Ό πρώτος όμως Βρεταννός απεσταλμένος, ύπατος άρμοστής, λόρδος Dufferin, πού παρέμεινε μικρό διάστημα στη θέση αυτή, δέν αποδέχθηκε αυτή τήν πρόταση και όρισε μέ τò βαθμό του σιρδάρη (στρατηγός των στρατευμάτων) τόν Sir Evelyn Wood, πού είχε ήγηθεί των βρεταννικών στρατευμάτων στην Αίγυπτο κατά τήν επανάσταση του 1882. Κατά τρόπο μεθοδικό έκαμε μικρά βήματα, όρίζοντας κατ' άρχάς 6.000 Αίγυπτίους στό στράτευμα. Άργότερα αντικατέστησε τους μέχρι τότε ισχύοντες γαλλικούς κανονισμούς μέ άγγλικούς, ενώ όριστικά διαχώρισε άστυνομία από στράτευμα. Όρισε δέ διοικητή των 6.500 Αίγυπτίων άστυνομικών τò Βρεταννό Baker μέ τò βαθμό του γεν. επιθεωρη-

τή. Έτσι άργά και σταθερά έπιτεύχθηκε ή “βρεταννοποίηση”(*) τής Αιγύπτου, όταν μάλιστα όρίσθηκε και Βρεταννός Οικονομικός Σύμβουλος ό Sir Auckland Colvin, και από τις Ίνδιες, ό επίσης Βρεταννός Clifford Lloyd, άρμόδιος για τις μεταρρυθμίσεις στον τομέα τής έσωτερικής διοίκησης. Όλα αυτά έγιναν όχι μόνο με την άνοχή, αλλά και την ενθάρρυνση του Τεουφίκ. Αντίθετα ό αϊγυπτιακός λαός δέν έκρυβε τή δυσαρέσκεία του.

2. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΤΑΡΑΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1909 ΚΑΙ ΕΞΗΣ

Προτού προχωρήσω στην άναφορά στα γεγονότα τών έτών 1918-1922, τής περιόδου δηλαδή που υπήρξε αποφασιστικής σημασίας για μιá φαινομενικά, έστω, “αϊγυπτιοποίηση” τής Αιγύπτου, που μετετράπη από προτεκτοράτο σε βασίλειο, θα κάμω νύξη τών γεγονότων του 1905.

Τήν Κυριακή 27 Νοεμβρίου 1905 στην περιοχή Χαμαμίλ τής Άλεξάνδρειας συνεπλάκησαν δύο Έλληνες σε μιá ταβέρνα. Ό ένας πυροβόλησε τον άλλο, όμως ή σφαίρα βρήκε κάποιο Αϊγύπτιο¹. Τό γεγονός θα περνούσε άπαρατήρητο άν κάποιος Έλληνας όνόματι Τριβέλλας δέν κτυπούσε κάποιον Άραβα με μαχαίρι. Τό τελευταίο αυτό, όπως ήταν φυσικό, ξεσήκωσε τον αϊγυπτιακό πληθυσμό τής περιοχής, και μερικοί έπιτέθηκαν εναντίον έλληνικών καταστημάτων. Οί αστυνομικές δυνάμεις διέλυσαν τις μικροταραχές με ύδραντλίες. Όμως έκ μέρους τών δυνάμεων αυτών βγήκε τό συμπέρασμα ότι “οί ταραξίες Έλληνες είναι ήδη άνεγνωρισμένοι”. Τό θέμα δέν έληξε εύκολα. Ό διοικητής και ό διευθυντής τής Αστυνομίας Άλεξανδρείας επιρρίπτουν ευθύνες στην έλληνική πλευρά. Συνιστούν νά μή γράφουν οί Έλληνες δημοσιογράφοι “έξεγερτικά” άρθρα στον Τύπο. Στο μεταξύ οί παθόντες ζητούν άποζημιώσεις. Μεταξύ αυτών είναι 14 Έλληνες καταστηματάρχες. Με αυτή την άφορμή οί Έλληνες διά του προξένου Ν. Σκωτίδη ζητούν προστασία περιουσίας όλων τών οικονομικών τάξεων².

* Amal Choukri Catta, “Fin de la révolution de Orabi Pacha et début de l’ occupation anglaise”, έφημ. *Progrès Egyptien-Magazine* (Culture et Patrimoine), Le Caire-Alexandrie, 9.2.1997, σ. 4, του ίδιου, “Les Anglais en Egypte et l’ Affaire du Soudan”, έφημ. *Progrès Egyptien*, δ.π.16.2.1997, σ. 4, του ίδιου, “Pénétration administrative anglaise en Egypte”, έφημ. *Progrès Egyptien*, δ.π. 23.2.1997, σ. 4. πρβλ. Κ. Wheelock, “Nasser’s New Egypt”, New York 1960, σσ. 3 κέξ., 49 κ. έξ., 60 κ. έξ., Ρ. Vatikiotis, “The History of Modern Egypt”, London 1996, 4th ed., σσ. 141 κέξ., 169 κ. έξ.

1. Ν. Σκωτίδης πρός Ν. Γεννάδη, Άλεξάνδρεια 28.11.1905, Άρχείο Υπουργείου Έξωτερικών τής Ελλάδος (στο έξής ΑΥΕ), Προξενικά-Πρεσβευτικά, 1905-1906.

2. Ν. Σκωτίδης πρός Ν. Γεννάδη, 2/15 Δεκ. 1905, ΑΥΕ, δ.π.

Νέα κατηγορία πλήττει τήν έλληνική παροικία. Υπάρχουν διαδόσεις τὸ 1905 ὅτι οἱ Έλληνες έτοιμάζουν διαδηλώσεις, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀνησυχοῦν καὶ ἀγοράζουν ὅπλα γιὰ ἄμυνα, ὃ δὲ Πατριάρχης Φώτιος τοὺς καθησυχάζει³.

Στὴ συνέχεια⁴ οἱ πληροφορίες ἀναφέρουν ὅτι ἀρχίζει σχετική δίκη κατὰ τῶν Αἰγυπτίων ἐνόχων ποὺ εἶναι ἀναμεμιγμένοι στὶς ταραχές, ἐνῶ φάνηκε ὅτι ζητήθηκαν προφάσεις γιὰ νὰ ἐλαττωθεῖ ή εὐθύνη τῆς Ἀστυνομίας “μὴ λαβούσης τὰ ἀπαιτούμενα προληπτικά μέτρα”. Η Ἀστυνομία ἐξάλλου ζητοῦσε νὰ δικαιολογήσει τὴν ἐλαφρότητα μὲ τὴν ὁποία μετέδωσε σοβαρὴ εἶδηση περὶ ταραχῶν. Στὸ μεταξὺ ἐκδηλώνονται ή μὲν ἐφημερίδα “Phare Egyptien” τοῦ Νικολ. Χαϊκάλη, ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, ή δὲ “Egyptian Gazette” καὶ “Progrès Egyptien” κατὰ αὐτῶν ὑποκινούμενες ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους⁵. Η δίκη ἔδωσε τὸ ἐξῆς ἀποτέλεσμα: καταδικάστηκαν σὲ φυλάκιση ἀπὸ τρεῖς μῆνες μέχρι ἓνα χρόνο κάποιοι Αἰγύπτιοι⁶.

Τὸ πιὸ πάνω ἐπεισόδιο εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ ἀποτελεῖ κλασικὸ φαινόμενο γιὰ τὴν δημιουργία ταραχῶν στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολουθοῦν, ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1918-1930, ὅταν δηλαδὴ μετὰ τὴ λήξη τοῦ 1ου παγκοσμίου πολέμου ή Διάσκεψη τῆς Εἰρήνης δοῦσε νέα τάξη πραγμάτων, ή Αἴγυπτος ἀνακηρυσσόταν “ανεξάρτητο” βασίλειο τὸ 1922, καὶ ή ἀγγλικὴ κυριαρχία βάρδιζε πρὸς κατάρρευση. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν περίοδο αὕτη, ή ἀγγλοαιγυπτιακὴ διμερὲς συμφωνία τοῦ 1936 καὶ ή Συνθήκη τοῦ Montreux μέχρι νὰ ἐφαρμοσθεῖ τὸ 1949, κατὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο δηλαδὴ, ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ ταραχές ποὺ προέκυψαν ἀπὸ διαδηλώσεις καὶ συλλαλητήρια τοῦ λαοῦ.

3. ΟΙ ΤΑΡΑΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1918-1930

Μὲ βάση τὰ ἔγγραφα στὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ποὺ περιέχουν τὶς ἐκθέσεις τῶν Ἑλλήνων διπλωματῶν στὴν Αἴγυπτο, συνάγονται τὰ πιὸ κάτω πληροφορικὰ στοιχεῖα σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὸν Ἑλληνισμό ποὺ διαβιοῦσε στὴν χώρα.

Βρισκόμαστε στὸ 1919, ὅταν ή βενιζελικὴ παράταξη εἶναι ἀκόμη στὴν ἐξουσία στὴν Ελλάδα καὶ ή βρεταννικὴ πλευρὰ τρέφει συμπάθεια καὶ ὑποστήριξη πρὸς τοὺς ταγοὺς τῶν Ἑλλήνων τῆς Αἴγυπτου. Ὁ Ν. Σαχτούρης, πρέσβυς τῆς Ἑλλάδας στὸ Κάιρο, βεβαιώνει⁷ τὸν Greg, ἀναπληρωτὴ ὑπάτο

3. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ν. Γεννάδη, 2/15 Δεκ. 1905, ΑΥΕ, ὁ.π.

4. Ν. Σκωτίδης πρὸς Δ. Ράλλη, 7.12.1905, ΑΥΕ, ὁ.π.

5. Ν. Σκωτίδης πρὸς Δ. Ράλλη, 7.12.1905, ΑΥΕ, ὁ.π.

6. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 14.12.1905, ΑΥΕ, ὁ.π.

7. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ν. Πολίτη, 12/25.3.1919, ΑΥΕ, ὁ.π. Τὰ γεγονότα τοῦ 1918- 1919 καθὼς καὶ τῶν ἐτῶν μέχρι τὸ 1924 βλ. Ibrahim el Mouelly, La révolution de 1919 (Les

άρμοστη, ότι οί Έλληνες τῆς Αἰγύπτου εἶναι στοῦ πλευροῦ τῶν Ἀγγλων, ὅπως στοῦν πόλεμο τοῦ Transvaal, τοῦ Σουδάν κ.λ.π. Καί συμπληρώνει:

Πρόωρος ἐλευθερία ἢ ἄκαιρος ἀνεξαρτησία θά ἀπέβαινε καταστρεπτική εἰς τε τὴν χώραν (Αἴγυπτον) καί εἰς τοὺς ἐν αὐτῇ ζῶντας πολυαριθμούς ξένους. Τοῦναντίον δὲ ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τὴν καθοδήγησιν Κυβερνήσεως πατρικῆς καὶ ἐξόχως φιλελευθέρως ὁ αἰγυπτιακὸς λαὸς θά ἐξελιχθεῖ βαθμιαίως μὲν, ἀλλὰ ἀσφαλῶς, εἰς τὴν πολιτικὴν ὠριμότητα καὶ εἰς τὴν καθ' ὅλου πνευματικὴν ἀνάπτυξιν, αἵτινες εἶναι ἡ ἀπαραίτητος βάσις ἐφ' ἧς ἐδραιωθήσεται ἡ ἐλευθέρως σταδιοδρομία Αἰγύπτου ἀνεξαρτήτου.

Ὡστόσο καὶ τὸ ἰταλικὸ στοιχεῖο τῆς Αἰγύπτου, καθὼς καὶ πολλοὶ Γάλλοι, δὲν διάκεινται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ συμπάθεια πρὸς τὴν ἀγγλικὴν πολιτικὴν στὴ χώρα καὶ τοὺς φορεῖς τῆς.

Τὸ 1919 πρωταρχίζουν οὐσιαστικὰ οἱ μεγάλες ἐθνικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Αἴγυπτο. Εἶχε ὅμως προηγηθεῖ τὸ ἔτος 1918, κατὰ τὸ ὁποῖο ἀναπτέρωθηκαν οἱ ἐλπίδες τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ ὅτι μὲ τὴν λήξιν τοῦ παγκοσμίου πολέμου θά ἔλθῃ ἡ βρεταννικὴ κυριαρχία ἐπὶ τὴν χώρα. Καὶ τοῦτο διότι ὁ Sir John Maxwell, διοδάρχης, καὶ ὁ Sir Milner Cheetam, διπλωματικὸς ἀπεσταλμένος τῆς Βρεταννίας, εἶχαν δηλώσει κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου κάτι τέτοιο. Ὁ αἰγύπτιος πρωθυπουργὸς Χουσεΐν Ρουσσὶ πασάς καὶ ὁ Ζαγλούλ πασάς τῆς ἀντιπολιτευτικῆς παράταξης Οὐάφνι (σημαίνει ἀντιπροσωπία) δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐξασφαλίσουν “ἄδεια” ἀπὸ τὴν βρεταννικὴν πλευρὰ γιὰ νὰ παρακολουθήσουν καὶ νὰ συμμετάσχουν στὴ Διάσκεψιν τῶν Συμμάχων στὸ Λονδίνο, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν τῆς Αἰγύπτου. Ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ μὲν πρωθυπουργὸς νὰ παραιτηθεῖ, ὁ δὲ Ζαγλούλ ὑποκίνησε διαμαρτυρίες προτρέποντας τὸ λαόν. Ὑστερὰ ἀπὸ αὐτὸ ὁ Ζαγλούλ καὶ οἱ συνεργάτες του ἐξορίσθηκαν ἐπὶ τὴν Μάλτα. Αὐτὸ ἔδωκε τὴν τελικὴ ἀφορμὴ γιὰ ἐξέγερσιν τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ στὶς 9 Μαρτίου 1919⁸. Πρωτοπόροι ἦσαν οἱ σπουδαστές. Οἱ συγκρούσεις ἄφησαν ὅπως ἦταν ἐπόμενο τραυματίες καὶ νεκρούς. Οἱ διαδηλώσεις ὥστόσο συνεχίζονταν γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες⁹.

Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παραθέσω τὶς ἐλληνικὲς ἀπόψεις, δηλαδὴ ἐκεῖνες τῆς διπλωματικῆς πλευρᾶς τῆς Ἑλλάδος στὴν Αἴγυπτο, ὅπως αὐτὲς ἐκτέθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀ. Σαχτούρη πρὸς τὸ ἐλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτε-

miettes de l'histoire), ἐφημ. *Progrès Dimanche*, σὲ συνέχειες, ἀπὸ τὸ φύλλο τῆς Κυριακῆς 3.9.1995 μέχρι τὸ φύλλο τῆς 24.3.1996, σ.3, ὅπου ἄκρως ἐμπεριστατωμένη ἐκθεσὶ καὶ κριτικὴ τῶν γεγονότων.

8. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, Κάιρο 10.3.1919, ΑΥΕ, ὁ.π.

9. Συνεχῆ κρυπτογραφικὰ τηλεγραφήματα τοῦ Ἀ. Σαχτούρη πρὸς τὸ ἐλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπὸ 11.3.1919 μέχρι 2.11.1919, ΑΥΕ, ὁ.π.

ρικών. Έρχονται ἐξ ἄλλου γιὰ πρώτη φορὰ στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας¹⁰. Έτσι:

Στὴν Ἀλεξάνδρεια ἐθίγησαν ἑλληνικὰ καταστήματα, ἐνῶ οἱ Έλληνες ταγοὶ τῆς παροικίας στήριζαν τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ. Ἀρπαγές καὶ καταστροφές γίνονταν καὶ σὲ ἑλληνικὰ καταστήματα ἄλλων περιοχῶν, ὅπως στὴν Τάντα, στὸ Μενούφ, στὸ Ζαγαζίκ, στὴν Μπέγχα καὶ στὸ Κάιρο, μαζί με διακοπές στὶς συγκοινωνίες, στὴν τηλεγραφικὴ ἐπικοινωνία κ.ἄ. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ οἱ διπλωματικοὶ πράκτορες κυρίως τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας ἐκφράζονταν κατὰ τῆς Βρεταννίας. Μάλιστα κατὰ τὸν Γάλλο διπλωμάτη Pontali, οἱ Ἀγγλοὶ ζήτησαν νὰ ἐκτοπίσουν ἀπὸ τὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Μ. Ἀνατολὴ τὸν ἑλληνολατινικὸ πολιτισμὸ, ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ ὁ ἀγγλοσαξωνικός. Ὁ ἴδιος μεμφόταν τοὺς Έλληνες διότι ἐγκατέλειψαν ἰδεολογικὰ τὴ Γαλλία κατὰ τὰ ἔτη 1882, 1904 καὶ 1919.

Πιὸ ἐχθρική στὶς ἐκδηλώσεις τῆς ὑπῆρξε ἡ ἰταλικὴ παροικία ἔναντι τῶν Ἀγγλῶν. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔγιναν συλλήψεις μερικῶν Ἰταλῶν ποὺ προπαγάνδιζαν κατὰ τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας στὸν τόπο. Ὅμως οἱ ἴδιοι εἶχαν πυροβολήσει κατὰ τῶν ἰθαγενῶν διαδηλωτῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἐνοχοποιήσουν τοὺς Έλληνες. Ἡ Βρεταννία ἀντικατέστησε τὸν Sir Reginald Wingate μὲ τὸν στρατάρχη Allenby στὴν Ὑπάτη Ἀρμοστία καὶ τότε οἱ γαλλο-ιταλικές ἀντιδράσεις ἔπαυσαν. Οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἰταλοὶ δὲν ἐκφράζονταν πλέον ἀπροκάλυπτα ἔναντίον τῶν Ἀγγλῶν, ὅπως συνέβαινε μέχρι τότε.

Ὡστόσο ταραχές συνεχίσθηκαν¹¹. Περὶ τὰ τέλη Μαρτίου 1919 ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Έλληνα διπλωματικὸ πράκτορα πρὸς τὸν Ν. Πολίτη, ὅτι στὶς πόλεις Νταμαγχοῦρ καὶ Μπέγχα λεηλατήθηκαν περὶ τὰ δέκα ἑλληνικὰ καταστήματα, ἐνῶ στὴ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτές πόλη τῆς Τάντας, ξέσπασαν ταραχές μὲ 50 Αἰγύπτιους νεκροὺς καὶ τραυματίες. Ἡ κατάσταση τῶν ζημιῶν ὁδήγησε τοὺς Έλληνες παθόντες νὰ ζητήσουν ἀποζημιώσεις.

Ἡ κυβέρνησις δὲν ἦταν κυρίαρχη τῆς κατάστασης. Οἱ Εὐρωπαῖοι τῆς χώρας ἦσαν “περίτρομοι”, ὅπως τηλεγραφεῖ ὁ Ἀ.Σαχτούρης πρὸς τὸν Ν. Πολίτη ἀπὸ τὸ Κάιρο στὶς 17.4.1919. Οἱ ἀγγλικές ἀρχές τοῦ ὑπέδειξαν μάλιστα νὰ λάβει ἡ προξενικὴ ἀρχὴ προστατευτικὰ μέτρα. Έτσι συνεννοήθηκε ὁ Ἀ.Σαχτούρης μαζί τους καὶ ἐτοιμάσθηκε κατάλληλος χώρος, ὅπου στρατοπέδευσαν 10.000 Έλληνες ποὺ διαβιούσαν σὲ αἰγυπτιακές συνοικίες τοῦ Καΐρου. Οἱ ἴδιες ὁδηγίες δόθηκαν καὶ στὸ ἑλληνικὸ προξενεῖο Ἀλεξανδρείας, ποὺ καὶ αὐτὸ ἔλαβε ἀνάλογα μέτρα.

Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἐξάλλου εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ κάποιο ἄλλο

10. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, 12/ 25.3.1919, ΑΥΕ, ὁ.π.

11. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, Κάιρο 26.3.1919, ΑΥΕ, ὁ.π.

πρόβλημα. Δεδομένης της υποστήριξης τῶν Ἰταλῶν πρὸς τοὺς ἐπαναστατημένους Αἰγύπτιους, Ἰταλοὶ καὶ “πράκτορες” τους, πάντοτε σύμφωνα με κρυπτογραφικά τηλεγραφήματα τοῦ Ἀ.Σαχτούρη πρὸς τὸ ἐλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, διέδιδαν ὅτι Ἕλληνες συνέπρατταν μετ’ Ἀγγλοὺς καὶ πυροβολοῦσαν κατὰ τῶν ἰθαγενῶν.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1919¹² συνεχίζεται στὴν Αἴγυπτο ἡ ἐκρυθμὴ κατάσταση. Στις 3.4.1919 ξεσποῦν νέες ταραχές στὸ Κάιρο καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς χώρας. Ἀναφέρεται ὅτι μέσα στοὺς 100 νεκροὺς καὶ τραυματίες συγκαταλέγεται ἓνας Ἕλληνας, ἐνῶ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες ὑπῆρξαν θύματα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Αἰγύπτου. Παράλληλα παρατηρεῖται τὸν ἴδιο μῆνα “Παναραβικὴ κίνηση” καὶ ἐξέγερση σὲ ἄλλες χῶρες τῆς Μ.Ἀνατολῆς ἐναντίον τῶν Ἀγγλῶν, ὅπως εἶναι ἡ Ἀραβία, ἡ τότε λεγόμενη Μεσοποταμία καὶ ἡ Παλαιστίνη. Ἡ αἰγυπτιακὴ κυβέρνησις καὶ ὁ σουλτάνος ἦσαν διατεθειμένοι νὰ προβοῦν σὲ παραχωρήσεις¹³. Ἔτσι παρεχόταν ἡ δυνατότητα σὲ ὅσους ἤθελαν νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, καθὼς καὶ στοὺς ἐξόριστους στὴν Μάλτα, νὰ μεταβοῦν ἐλεύθεροι ὅπου ἐπιθυμοῦσαν, ἐκτὸς τῆς χώρας. Στὸ μεταξὺ οἱ διαδηλώσεις φοιτητῶν, οὐλεμάδων καὶ λαοῦ συνεχίζονταν. Ἡ Ἰταλία ἐξακολουθοῦσε, σύμφωνα με φήμες τῆς ἐποχῆς, νὰ υποστηρίζει τὸν ἀγῶνα τῶν Αἰγυπτίων.

Στοὺς διαδηλωτὲς προστέθηκαν Κόπτες δικηγόροι, γιατροί, δικαστὲς καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες, καθὼς καὶ κυβερνητικοὶ καὶ ιδιωτικοὶ ὑπάλληλοι. Ἡ Βρεταννία ὅπως ἦταν εὐλόγο, στρατολόγησε Αὐστραλοὺς στὸ αἰγυπτιακὸ ἔδαφος, πού καὶ αὐτοὶ συγκρούονταν σκληρὰ μετ’ τοὺς διαδηλωτὲς. Ἐπίσης κηρύχθηκε καθολικὴ ἀπεργία τῶν ἐργαζομένων, τὰ δὲ αἰτήματα συγκεντρώνονταν καὶ διατυπώνονταν ὡς ἑξῆς:

α. Νὰ ἀρθεῖ ὁ στρατιωτικὸς νόμος. β. Νὰ ἀποφασίσαι ἡ Διάσκεψη Εἰρήνης τῶν Παρισίων ποιὸ θὰ εἶναι τὸ πολιτειακὸ καθεστῶς τῆς Αἰγύπτου. γ. Νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν αἰγυπτιακῶν πολιτικῶν παρατάξεων στὴν Διάσκεψη αὐτὴ καὶ δ. Νὰ ἀναληφθεῖ ἡ τάξις καὶ ἡ ἀσφάλεια τῆς χώρας ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ ἀστυνομία.

Στις αἵματηρὲς συρράξεις προστέθηκαν¹⁴ διώξεις κατὰ Ἀρμενίων, μέχρι καὶ σφαγὲς ἐκ μέρους τῶν Αἰγυπτίων. Μέσα στοὺς νεκροὺς συμπεριλαμβάνονταν ἕξι Ἕλληνες στὸ Κάιρο, ὅπου ὁ τρόμος διακατεῖχε τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο, μεγάλος ἀριθμὸς δὲ τῶν παροίκων γιὰ τὸ τὸ λόγο στεγαζόταν στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα.

Ἡ συκοφαντικὴ στάσις τῶν Ἰταλῶν ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες συνεχιζό-

12. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, 4.4.1919, ΑΥΕ, δ.π.

13. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, 8.4.1919, ΑΥΕ, δ.π.

14. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, 12.4.1919, ΑΥΕ, δ.π.

ταν μέχρι του σημείου να υποδεικνύουν αυτοί ότι κάποια ελληνικά καταστήματα είναι δήθεν αρμενικά.

Μετά από απειλές του Allenby φάνηκε ότι η απεργία βαίνει προς το τέλος της ήδη από τον Απρίλιο του 1919. Ο πρωθυπουργός Ρούσντι παραιτείται και αναλαμβάνει την πρωθυπουργία τον Μάιο του ίδιου χρόνου ο Μωχάμεντ Σάγιεντ πασάς, ενώ ο Allenby αναθέτει καθήκοντα υπουργού σε όλους τους τότε υφυπουργούς που ήταν Άγγλοι. Την 1.5.1919 τηλεγραφεί ο Α.Σαχτούρης στο ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών ότι η απεργία “σχεδόν έληξε”.

Κατά τον Α. Σαχτούρη, οί Έλληνες είναι πάντοτε θύματα διότι έδειξαν αφοσίωση προς την Μ. Βρεταννία. Ως προς τις αποζημιώσεις που αυτοί εξήτησαν, ανήλθαν στο ποσό των 600.000 λιρών Αιγύπτου. Συνολικά υπολογίσθηκαν 20 Έλληνες νεκροί και τραυματίες.

Στην ροή του θέματος που εξετάζεται εδώ, και στα πλαίσια των ταραχών του 1919 προκύπτει ένα σημαντικό θέμα για το σύνολο της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο¹⁵. Ο Α. Σαχτούρης ζητεί να επιστρέψουν στα σπίτια τους οί Έλληνες της Αιγύπτου, στρατευμένοι κατά τους Βαλκανικούς και τον 1ο Παγκόσμιο Πολέμους, όπως συνέβαινε π.χ. με τους Ιταλούς. Και τούτο διότι εκείνη την στιγμή έπρεπε να φανεί η παρουσία της Ελλάδας στην Αίγυπτο. Τα αίτήματα αυτά απέρριψε και άρχην το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών.

Οί Έλληνες της Αιγύπτου τότε υπηρετούσαν την στρατιωτική τους θητεία στην Ελλάδα, χωρίς καμιά προνομιακή μεταχείριση που υπήρξε αργότερα (όλοκληρωτική απαλλαγή με χρηματική εξαγορά του συνόλου της υποχρέωσης και αργότερα μερική εκπλήρωση της θητείας και μερική εξαγορά). Τελικά παρεσχέθη τρίμηνη άδεια παραμονής στην Αίγυπτο στους εφέδρους και έθελοντές Έλληνες στρατευμένους πολίτες, καθώς και στους μόνιμους¹⁶.

Η ελληνική παροικία της Αιγύπτου εκφράζεται δια της ήγεσίας της υπέρ της αγγλικής πολιτικής, καθώς βλέπει να χειροτερεύει η πολιτική κατάσταση συνεχώς και περισσότερο. Π.χ. η ελληνική παροικία Καΐρου εκφράζει ευγνωμοσύνη στον Allenby, και αυτός την ανταποδίδει με την σειρά του προς τους Έλληνες για την συμπαράστασή τους προς τους Βρεταννούς¹⁷.

Η ιταλική πλευρά όμως συνεχίζει την αρνητική προς την βρεταννική πολιτική στάση της, με την απουσία της από τις εκδηλώσεις στην Αίγυπτο για την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης του 1919 και με την ρίψη φυλλα-

15. Κρυπτογραφικό τηλεγράφημα, 31.5.1919, ΑΥΕ, δ.π.

16. Διομήδης προς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, Αθήνα 25.6.1919, ΑΥΕ, δ.π.

17. Ν. Σαχτούρης προς Ν. Πολίτη, τηλεγράφημα, 26.6.1919, ΑΥΕ, δ.π.

δίων, όπου ἐκφραζόταν ἡ ἀντίθεση τῶν Ἰταλῶν, διότι δὲν παραχωρήθηκαν στὴν Ἰταλία τὰ ἐδάφη ποὺ ἐδικαιοῦτο¹⁸. Σὲ ἔγγραφη διαμαρτυρία τοῦ πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς τοῦ Ἀ. Σαχτούρη¹⁹, ἀπαντᾷ ὁ Ἰταλὸς ὁμολογὸς τοῦ ὅτι τὸ φυλλάδιο εἶναι ἀνεπίσημο, ἐπομένως χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία καὶ ὅτι ἡ ἰταλικὴ παροικία θέλει νὰ ζεῖ ἁρμονικὰ μὲ τὴν ἐλληνική²⁰.

Ἡ ἀγγλικὴ κατοικικὴ πλευρὰ ὥστόσο ἐπιθυμεῖ νὰ κάνει μιὰ στροφή στὴν πολιτικὴ τῆς ζητῶντας νὰ συμμετάσχουν στὴν καθόλου διοίκηση τῆς χώρας οἱ ξένες παροικίες τῆς Αἰγύπτου, χωρὶς ὅμως τὸ αἶτημα νὰ εἶναι συγκεκριμένο. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1919 ἀφικνεῖται στὴν Αἴγυπτο ἡ ἐπιτροπὴ ἐμπειρογνομόνων ὑπὸ τὸν λόρδο Μίλνερ μὲ κύριο ἔργο τῆς τὴν συνταγματικὴ μεταρρύθμιση τῆς χώρας. Ἡ ἀφιξη καὶ μόνο τῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρξε ἀφορμὴ νέων ἐξεγέρσεων τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ. Μάταια ὁ Μίλνερ ἐβεβαίωνε ὅτι ἦρθε στὴ χώρα γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει φιλικὲς σχέσεις μεταξὺ Βρετανίας καὶ Αἰγύπτου. Οἱ προσπάθειες τοῦ Ἀγγλοῦ ἀπεσταλμένου συναντοῦσαν τόσες δυσκολίες, ὥστε στὶς 6.3.1920 ἀποχώρησε ὅλη ἡ ἀποστολὴ καὶ ἐπέστρεψε στὸ Λονδίνο, ὅπου κατέθεσε τὴν ἐντολὴ ποὺ εἶχε λάβει, μαζί μὲ κείμενο τῆς ἐκθεσῆς τῆς, ὅπου ὑπῆρχε ἡ ὁμολογία ὅτι ἡ Βρεταννία πλέον δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διατηρήσει τὴν “προστασία” τῆς πάνω στὴ χώρα, ἀλλὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Αἰγύπτου, μὲ δικαίωμα ὅμως τῆς βρεταννικῆς κυβέρνησης νὰ εἶναι ὁ ἐντολοδοχὸς τῶν ξένων συμφερόντων²¹.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς τῆς ἐπιτροπῆς Μίλνερ στὴν Αἴγυπτο ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ βρῆκε εὐκαιρία νὰ ἀνανεώσει τὸ θέμα τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων ἐκεῖ, ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασή τους καὶ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τους²². Τὸ θέμα εἶχε ἱστορία. Ὄταν ὁ Ἀ. Σαχτούρης βρισκόταν στὴ θέση τοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδας στὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶχε εἰσηγηθεῖ νὰ γίνουν οἱ περιουσίες τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων “δημόσιες ἐλληνικὲς ἐθνικὲς”, ἡ δὲ διοίκησή τους νὰ ὑπαχθεῖ σὲ κανόνες ἐλληνικοῦ δικαίου, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη μὲ τοὺς δήμους καὶ τίς κοινότητες στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότητα Ἀλεξανδρείας φάνηκε νὰ συμφωνεῖ, ὅμως ἐπειδὴ ἀκολούθησαν οἱ πολεμικὲς συρράξεις τῆς ἐποχῆς, τὸ θέμα παραπέμφθηκε στὶς καλὲνδες. Προσέκρουσε ἐξάλλου σὲ διαφωνίες, διότι οἱ κοινότη-

18. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, τηλεγράφημα, 1.7.1919, ΑΥΕ, ὁ.π.

19. Ὅπως σημ. 18.

20. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, 25/ 5 Ιουλ. 1919, ΑΥΕ, ὁ.π.

21. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, συνεχῆ κρυπτογραφικὰ τηλεγραφήματα ἀπὸ 6.10 μέχρι 2.11.1919, ΑΥΕ, ὁ.π. Ἐπίσης βλ. Amal Choukri Catta, La Mission Milner et les Négotiations Anglo-Egyptiennes, ἐφημ. Progrès Egyptien-Magazine, 6.4.1997, ὁ.π. σ. 4.

22. Ν. Σαχτούρης, τηλεγράφημα πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 8.7.1919, ΑΥΕ, ὁ.π.

τες τῆς Αἰγύπτου δὲν δέχθηκαν νὰ ὑπαχθοῦν στὸ νόμο 281 τοῦ 1914, “Περὶ σωματείων τῆς ἐλληνικῆς ἐπικρατείας”. Ἐπίσης τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος εἶχε γνωματεύσει ὅτι δὲν ἀφοροῦσε ὁ νόμος τὸν ἐλληνισμό τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ Μίλνερ, ἡ Βρεταννικὴ Ἀρμοστία τῆς Αἰγύπτου ζήτησε²³ ἀπὸ τὸν Ἀ. Σαχτούρη νὰ ὑποδείξει κατάλληλα πρόσωπα Ἑλλήνων γιὰ νὰ συσχεφθοῦν ἀνεπίσημα μὲ ἀρμόδιους Βρεταννοὺς, ὥστε νὰ ἀκουσθεῖ ἡ ἐλληνικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ἐπιτροπὴ. Τὸ γεγονὸς δὲν εἶχε συνέχεια.

Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθεῖ καὶ πάλι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ ἐκφραζόμενη διὰ τοῦ διπλωματικοῦ πράκτορός της στὸ Κάιρο Ἀ. Σαχτούρη συνεχίζει νὰ φρονεῖ ὅτι “πρὸ τοῦ κινδύνου τῆς ἀγγλικῆς ἀποχώρησης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἀπερχομένων τελικῶς τῶν Ἀγγλῶν, ἡ θέσις ἡμῶν (=τῶν Ἑλλήνων) εἶναι ἐπισφαλὴς”²⁴. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐλληνικὴ παροικία εἶναι διχασμένη- ὑπῆρχαν Ἕλληνες ποὺ ὑποστήριζαν τὸν ἐξεγερμένο λαὸ τῆς Αἰγύπτου- ὁ ἴδιος ὁ Ἀ.Σαχτούρης τηλεγραφεῖ στὸν Ἕλληνα ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Ν. Πολίτη τὰ ἑξῆς²⁵:

Παρὰ τὰς συστηματικὰς συστάσεις ἡμῶν, ὁμογενεῖς τινες παρεσύρθησαν εἰς τὰς ἀπατηλὰς ἐπαγγελίας τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς κοινοκτημοσύνης, οὐχὶ βεβαίως ἐκ πολιτικοῦ ὑπολογισμοῦ, ἀλλὰ ἐκ πόθου πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεώς των. Τὸ τοιοῦτο, ἐρχόμενον μετὰ λαμπρῶν στάσεων ἦν ἐπέδειξαν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰς τελευταίας πολιτικὰς ἀνωμαλίας, προὔξεν ἑνὴν λῆαν δυσάρεστον ἐντύπωσιν καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἔχη ὀλεθρίας διὰ τὰ τοιαῦτα πρόσωπα συνέπειας, εὐθὺς ὡς ἡρεμησθῇ ἡ κατάστασις. Καὶ συμπληρώνει. Ἐφ’ ὅσον πρόκειται περὶ ἀδόλου πόθου τῶν βιοπαλαιστῶν ὁμογενῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεώς των, οὐδὲν βεβαίως τὸ ἀξιόποινον. Ἐφ’ ὅσον ὁμως τοῦναντίον ἀποδειχθῇ ὅτι ὁμογενής τις, ἔστω καὶ παραπεισθεὶς, συμπράττει εἰς ἐνεργείας πολιτικῆς φύσεως κατὰ τοῦ ἐνταῦθα πολιτικοῦ καθεστῶτος, εἶμαι πρόθυμος νὰ συναινέσω εἰς τὴν ἐξ Αἰγύπτου ἀπομάκρυνσίν του. Ἀλλ’ εὐτυχῶς οὐδεμία τοιαύτη περίπτωσις μοῦ ὑπεδείχθη μέχρι τοῦδε.

Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀποζημιώσεων ποὺ ἀπαιτήθηκαν ἀπὸ τοὺς θιγέντες, συνεστήθη²⁶ μὲ σουλτανικὸ διάταγμα Ἐπιτροπὴ ἀποζημιώσεων ἀποτελεσθεῖσα ἀπὸ 3 Αἰγυπτίους, 3 Ἀγγλοὺς (ὑπαλλήλους τῆς αἰγυπτιακῆς κυβέρνησης), 1 Γάλλο καθηγητὴ Νομικῆς Σχολῆς καὶ κανένα Ἕλληνα. Κατόπιν αὐτοῦ ὑπῆρξε διαμαρτυρία τῶν ἐλληνικῶν διπλωματικῶν ἀρχῶν.

23. Ν. Σαχτούρης, τηλεγράφημα πρὸς Ν. Πολίτη, 4.9.1919, ΑΥΕ, δ.π.

24. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 6.10. 1919, ΑΥΕ, δ.π.

25. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 15/ 28.8.1919, δ.π.

26. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 2.11.1919, δ.π.

Ὁ Ἀ. Σαχτούρης, ὕστερα ἀπὸ αὐτά, ἀναρωτιέται ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι ὄχι μόνο πόθος τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλὰ καὶ τῶν κρατούντων Ἀγγλων, δηλαδή νὰ “ἀφανισθῇ τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον”: Ἐξάλλου ἀφαιρέθηκε μὲ προκήρυξη τοῦ Allenby, ἀπὸ τὰ Μικτὰ Δικαστήρια τὸ δικαίωμα τῆς ἐκδίκασης ὑποθέσεων ἀποζημιώσεων.

Στις 21 Νοεμβρίου 1919 ἀνελάμβανε τὴν ἐξουσία στὴν Αἴγυπτο νέα κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Γιούσεφ Οὐάχμι πασά, τὸν ὁποῖο μέσα στὸ 1920 διαδεχόταν ὁ Μωχ. Τεουφίκ Νεσίμ. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή στὸ Λονδῖνο τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς Μίλνερ, ἀντιπροσωπία τῆς Αἰγύπτου, μὲ μέλη τῆς τὸν Ζαγλούλ πασά καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ, συνομιλοῦσε ἐκεῖ γιὰ ἐπικείμενη τότε ἐπὶ τοῦ πολιτειακοῦ ζητήματος τῆς χώρας συμφωνία.

Ἀπὸ τότε οἱ διαπραγματεύσεις αὐτὲς συνεχίσθηκαν κάτω ἀπὸ διάφορα σχήματα ἐπιτροπῶν, καὶ διακόπτονταν, ἐνῶ ἐξεγείρονταν οἱ Αἰγύπτιοι με διαδηλώσεις ποὺ φυσικὰ ἀκολουθοῦσαν βίαιες ταραχές.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1922 φάνηκε ὅτι θὰ ὑπογραφόταν ὀριστικὰ ἡ συμφωνία. Ὁ Allenby ἔπεισε τὸν Lloyd George καὶ τὸν Curzon, ἀντίστοιχα πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Βρεταννίας, νὰ ἀποδεχθοῦν μία μορφὴ συμφωνίας γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Αἰγύπτου. Στις 28 Φεβρουαρίου 1922 ἐγίνε ἡ σχετικὴ δήλωση.

Ἡ Αἴγυπτος ἀνακηρύσσεται ἀνεξάρτητο κράτος²⁷ μὲ ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὰ ἑξῆς:

α. Ἀσφάλεια τῶν αὐτοκρατορικῶν συγκοινωνιῶν διὰ μέσου τῆς Αἰγύπτου. β. Ὑπεράσπιση τῆς Αἰγύπτου ἐναντίον κάθε προσβολῆς- ἐπίθεσης καὶ ἀνάμιξη τρίτης χώρας. γ. Προστασία τῶν ξένων προσώπων καὶ συμφερόντων. Προστασία τῶν ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν μειονοτήτων, καὶ δ. Τὸ ζήτημα Σουδάν.

Στις 16.3.1922 ὁ σουλτάνος Φουάτ ὁ Α΄ προκήρυσσε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας καὶ ἐλάμβανε ὁ ἴδιος τὸν τίτλο τοῦ βασιλέως.

Ὁ Σάρουατ πασάς, πρωθυπουργὸς τῆς χώρας, εἶχε τώρα βαρὺ ἔργο, νὰ ὀριστικοποιηθεῖ ἡ συμφωνία ὡς διμερὲς πλέον συμβόλαιο, καὶ νὰ ὀρισθεῖ σύνταγμα. Ὁ Σάρουατ μετὰ ἀπὸ μερικoὺς μῆνες παραιτήθηκε, τὸν διαδέχθηκε ὁ Τεουφίκ Νεσίμ καὶ αὐτὸν ὁ Γέχια Ἰμπραήμ πασάς. Στὸ μεταξὺ ἐπιτεύχθηκε ἡ ἀνάκληση τοῦ Ζαγλούλ (1923) ἀπὸ τὴν δεύτερη ἐξορία του στὶς Σε-ὑχέλλες, καὶ κατορθώθηκε ἡ διενέργεια ἐκλογῶν τὶς ὁποῖες κέρδισε ὁ Ζαγλούλ (τὸ φθινόπωρο τοῦ 1923). Αὐτὸς σχημάτισε κυβέρνηση μόνο τὸν Μάρ-

27. Amal Choukri Catta, *Fin du protectorat anglais et naissance du Royaume d'Egypte*, ἐφημ. *Progrès*, ὁ.π., 20.4.1997, σ. 4. Ἐπίσης P. Vatikiotis, “The History”..., ὁ.π., σσ. 169 κ.ἑξ. καὶ 249 κ.ἑξ.

τιο του 1924 και άρχισε σκληρές διαπραγματεύσεις, χωρίς αποτέλεσμα βελτίωσης υπέρ των Αιγυπτίων. Έτσι έξερράγησαν νέες ταραχές.

Στις 19.11.1924 δολοφονήθηκε ό Άγγλος σιρδάρης Sir Lee Stack. Η Βρεταννία απαίτησε χρηματική ποινή και άλλους περιορισμούς, τούς οποίους φυσικά επέβαλε μόνη της. Στις 24 Νοεμβρίου 1924 ό Ζαγλούλ παραιτήθηκε. Τήν πρωθυπουργία ανέλαβε ό Άχμετ Ζίουερ πασάς, ό όποιος με τόν ύπουργό των έξωτερικών Σίντκυ πασά, αναδιοργάνωσαν τις διοικητικές υπηρεσίες και ενήργησαν έτσι ώστε νά υπάρξει τάξη. Στην συνέχεια οί εκλογές του 1925 έφεραν με πλειονοψηφία πρώτο κόμμα τό ζαγλουλικό κόμμα “Ουάφντ”. Ο Ζίουερ παραιτήθηκε και πρωθυπουργός όρίσθηκε ό Σίντκυ πασάς, ό όποιος συνέταξε τόν καταστατικό χάρτη τής χώρας στις 22.10.1930 με τά έξής χαρακτηριστικά: α. Υπέρτατη έξουσία του Έθνους. β. Εύθύνη τής κυβερνήσεως. γ. Χωρισμός και ίσορροπία εκτελεστικής και νομοθετικής έξουσίας²⁸.

Κατά τό χρονικό διάστημα από 1921 μέχρι 1930 έχει ένδιαφέρον πράγματι νά παρακολουθήσει κανείς τά γεγονότα μέσα από τις εκθέσεις των διπλωματών μας στην Αίγυπτο. Στην παρούσα μελέτη παρέχονται για πρώτη φορά σημαντικά στοιχεία από τήν ζωή στην Αίγυπτο κατά τήν περίοδο αυτή, σέ σχέση με τόν ελληνικό πληθυσμό, πού μας αφορά άμεσα, και τήν βορειανική κατοχή. Τό ένδιαφέρον επικεντρώνεται στους διωγμούς και στις λεηλασίες κατά των Έλλήνων και μάλιστα των ελληνικών καταστημάτων, στην άποψη του ελληνικού διπλωματικού σώματος νά στηριχθεί ή άγγλική πλευρά, και στο γεγονός ότι ή ίδια ή προηγούμενη άρχή θεωρούσε ότι ό άραβόφωνος Τύπος προκαλούσε σέ μεγάλο βαθμό τις ταραχές, έξάπτοντας τόν αιγυπτιακό λαό, άρα ή αιγυπτιακή πλευρά είχε άδικο.

Τόν Άπρίλιο του 1921 ό διπλωματικός πράκτωρ τής Ελλάδας στο Κάιρο Ξανθόπουλος τηλεγραφεῖ²⁹ στο Υπουργείο των Έξωτερικών ότι οί Αιγύπτιοι μοίραζαν προκηρύξεις στην πόλη της Μανσούρας, στις όποιες προέτρεπαν τούς Μουσουλμάνους νά απέχουν από έμπορικές συναλλαγές με

28. Amal Choukri Catta, La Constitution Egyptienne de 1923 et les nouvelles difficultés anglo-egyptiennes, έφημ. *Progrès*, ό.π. 20.4.1997, σ. 4. Του ίδιου, De l' Abrogation de la Constitution de 1923 et de la Formation du Front National, έφημ. *Progrès*, ό.π., 27.4.1997, σ.4. Επίσης βλ. P. Vatikiotis, “The History”..., ό.π. σσ. 273 κεξ. Επίσης βλ. J. Darwin, *Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the aftermath of War, 1918-1922*, New York 1981, σσ. 267-269, όπου με σαφήνεια και κριτικό πνεύμα ό συγγραφεύς δίνει μιá συνθετική εικόνα (συμπερασματικά) τής αυτοκρατορικής πολιτικής τής Βρεταννίας πού εφαρμόζε αυτή για μερικές δεκαετίες (και στην Αίγυπτο) με έπιτυχία και απέπνεε μεγάλη επιρροή και επίδραση τής αυτοκρατορίας στη χώρα μονοπωλιακά.

29. Ξανθόπουλος προς Υπουργείο Έξωτερικών, Κάιρο 12/ 25.4.1921, ΑΥΕ, ό.π.

Ἕλληνες. Ἐπίσης ὁ Ξανθόπουλος στέλνει³⁰ τὴν πληροφορία ὅτι “ὁ ἀνεξακριβωτὸς ἀριθμὸς ἡμετέρων (=Ἑλλήνων) θυμάτων ἐξακριβώθηκε εἰς δώδεκα φονευθέντας καὶ σαράντα ἓνα τραυματίας”, ἐνῶ παρέχει καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως ὅτι ὑπῆρχαν τρεῖς φονευθέντες καὶ εἴκοσι τραυματίες Ἰταλοί, καὶ διακόσιοι πενήντα φονευθέντες καὶ τραυματίες Αἰγύπτιοι. Ἐπισημαίνονταν ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ φανατισμὸς στρεφόταν κυρίως κατὰ τῶν Ἑλλήνων, γιὰτι διαδόθηκε ὅτι αὐτοὶ πυροβόλησαν ἀπὸ παράθυρα κατὰ τῶν διαδηλωτῶν. Ἡ πληροφορία περιεχόταν σὲ ἀστυνομικὲς ἐκθέσεις.

Τὸν Μάιο τοῦ 1921 ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδας στὴν Ἀλεξάνδρεια Λέλης πληροφορεῖ³¹ ὅτι 2.000 Ἕλληνες, γυναικόπαιδα, μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἀραβικὲς συνοικίες τῆς πόλης, ὅπου κατοικοῦσαν, σὲ ἑλληνικὰ κοινοτικά σχολεῖα. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία ἀνέλαβε νὰ περιθάλπει Ἕλληνες τραυματίες, ζητήθηκε ὁμως γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἡ βοήθεια τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης.

Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ζήτησε ἐπανειλημμένα νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ “ἰθαγενὴς ἀστυνομία” ἀπὸ Ἀγγλους, διότι ἐθίγετο ἡ ἑλληνικὴ παροικία μὲ τὴν κατηγορία ποὺ ἐξακοντιζόταν ἐναντίον τῆς ὅτι συμπράττει μὲ “ταραχοποιούς”. Οἱ ταραχές, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπομάκρυναν τοὺς Ἕλληνες ἐργαζόμενους ἀπὸ τὶς ἐργασίες τους.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1921 ὁ Ἕλληνας διπλωματικὸς πράκτωρ στὸ Κάιρο Κων. Βαρατάσης τηλεγραφεῖ³² πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι διοργανώνονται νῆες διαδηλώσεις τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ σὲ ὅλη τὴν Αἴγυπτο. Ὁ ἀγγλικὸς στρατὸς τότε ἐπενέβη γιὰ νὰ φέρει τὴν τάξη, ὁμως δὲν ἀναφέρονται παρὰ ἐλάχιστες κακοποιήσεις καὶ ζημιές εἰς βάρος Ἑλλήνων. Ἐπίσης πληροφορεῖ ὅτι τὸ μίσος κατὰ τῶν Ἑλλήνων (ποὺ αὐξήθηκε κάποτε ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τοῦ Μουστάφα Κάμελ) ἔχει μειωθεῖ, ἐνῶ αὐξήθηκε ἐναντίον τῶν Ἀγγλων. Οἱ πρόξενοι τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας ζητοῦν συμπαράσταση ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες διπλωμάτες κατὰ τὴν διάρκεια ἐπιθέσεων ἐναντίον τῶν ὑπηκόων τους. Τὸ ἑλληνικὸ προξενεῖο Καΐρου ἀρνήθηκε μιὰ τέτοια βοήθεια, διότι ἔτσι θα ἐξήπτοντο περισσότερο τὰ πνεύματα τῶν ἰθαγενῶν.

Ὅταν μονομερῶς, ὅπως ἀναφέρθηκε πρὶν ἀνω, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἐκήρυξε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Αἰγύπτου, ὁργανώθηκαν ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις, ἐνῶ οἱ ξένες ἀντιπροσωπίες καὶ οἱ κυβερνήσεις τους ἔστειλαν συγχαρητήρια τηλεγραφήματα. Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἀδιαφόρησε, δηλαδὴ δὲν ἔστειλαν συγχαρητήρια ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ κυβέρνηση, παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ διπλωματικοῦ πράκτορα Βαρατάση, ποὺ πήρε ὁ ἴδιος τὴν πρωτοβουλία νὰ

30. Λέλης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 11/ 24.5.1921, ΑΥΕ, δ.π.

31. Λέλης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 12/ 25.5.1921, ΑΥΕ, δ.π.

32. Κ. Βαρατάσης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 15/ 28.12.1921, ΑΥΕ, δ.π.

εκπροσωπήσει επίσημως την Ελλάδα³³. Το βασιλικό Αύλαρχείο όμως έθίγη με την ενέργεια αυτή και έζήτησε άμεση αποστολή συγχαρητηρίων από την Αθήνα.

Τόν Μάιο του 1924 ό Α. Σαχτούρης πληροφορεί³⁴ το Υπουργείο των Έξωτερικών ότι επισκέφθηκε τον Wassef Boutros Ghali πασά, ύπουργό έξωτερικών της Αιγύπτου. Στη συνάντηση ό Αιγύπτιος του παραπονέθηκε ότι οί Έλληνες και κατά τό 1919 και κατά τό 1921, κατά την διάρκεια των ταραχών, δυσχέραιναν την θέση του “αιγυπτιακού ζητήματος”. Έννούσε ότι κατά τις ταραχές του 1919 και τις διαπραγματεύσεις Μίλνερ τό 1920, ή ελληνική κυβέρνηση δέχθηκε νά παραιτηθεί από τό δικαίωμα που παρείχαν οί Διομολογήσεις, υπό τον όρο ή Αγγλία νά αναλάβει την προστασία των Έλλήνων και των συμφερόντων τους στην Αίγυπτο. Κατά τις ταραχές του 1921 οί προξενικές αρχές της Ελλάδας ζήτησαν την επέμβαση του άγγλικού στρατού και ανακοινώθηκε στην άγγλική κυβέρνηση ότι ή παρουσία άγγλικών στρατευμάτων στην Αίγυπτο ήταν ή μόνη έγγύηση ασφάλειας του ελληνικού στοιχείου.

Ο Α. Σαχτούρης ανταπάντησε ότι δέν είναι δυνατόν νά λησμονηθούν τά γεγονότα των ετών 1886, 1897, 1912, 1919, 1921, όταν Έλληνες της Αιγύπτου υπήρξαν στόχος των παρεκτροπών του αιγυπτιακού λαού και πλήρωσαν με αίμα τις συνέπειες των γεγονότων και χαρακτηρίστηκαν έχθροί. Την επέμβαση των Αγγλων ζήτησαν αντιπρόσωποι των άλλων δυνάμεων.

Η αιγυπτιακή πλευρά εξέφρασε δια του Ghali την δυσπιστία της προς την ελληνική, άν δηλαδή ή αναγνώριση από την Βρεταννία της τότε Ελληνικής Δημοκρατίας έγινε με τον όρο νά αναθέσει ή Ελλάδα στην Αγγλία την προστασία των ελληνικών συμφερόντων στην Αίγυπτο. Η άγγλική άρμοστία τότε είχε ανακοινώσει ότι ή άγγλική κυβέρνηση δέν επιθυμούσε κατάργηση των Διομολογήσεων. Αυτά συνέβαιναν τό 1924. Δέν είχε ύπογραφεϊ ακόμη άγγλοαιγυπτιακή συμφωνία για τά συμφέροντα των Αγγλων στην Αίγυπτο. Τό 1936 όταν υπεγράφη, δέν ένδιέφερε πλέον την βρεταννική πλευρά ή κατάργηση ή μη των Διομολογήσεων, διότι είχαν εξασφαλισθεί τά δικά της συμφέροντα.

Η άποψη του Α. Σαχτούρη πάνω στό θέμα της συζητούμενης τότε (ήδη από την δεκαετία του 1920) κατάργησης των Διομολογήσεων ήταν ότι άν καταργηθούν, ή Ελλάδα πρέπει νά εξασφαλίσει τις ελληνικές περιουσίες με άλλο τρόπο και όχι στηρίζοντάς τις στην προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων. Προτείνει μάλιστα νά τεθούν οί έξής προϋποθέσεις (σάν αντίβαρο) για την κατάργηση των Διομολογήσεων: α. Αναγνώριση του ελληνικού χαρα-

33. Κ. Βαρατάσης προς Υπουργείο των Έξωτερικών, 7/ 20.3.1922, ΑΥΕ, δ.π.

34. Α. Σαχτούρης προς Γ. Ρούσο, Κάιρο 1.5.1924, ΑΥΕ, δ.π.

κτήρα τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων. β. Ἐξασφάλιση τῶν ἐλληνικῶν περιουσιῶν. γ. Σεβασμός τῶν ἐλληνικῶν σχολείων γιά τὸ μέλλον. δ. Σεβασμός τῶν λοιπῶν ἐλληνικῶν κοινωφελῶν ἰδρυμάτων γιά τὸ μέλλον. ε. Τροποποίηση συμβάσεων γιά ἰθαγένεια καὶ ἐμπόριο. στ. Πατριαρχεῖο. Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἀ. Σαχτούρης, ὄντας ἀντίθετος, ἀναφέρεται στὸν Πατριάρχη Φώτιο καὶ στὸ “κινδυνεῦον πατριαρχικὸν καθεστῶς”.

Δυστυχῶς ἡ κακὴ τροπὴ ποὺ πῆραν οἱ ἐλληνοαιγυπτιακὲς σχέσεις συνεχίσθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε, γεγονὸς ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν διπλωματικὴ ἀντιπροσωπία τῆς Ἑλλάδας στὴν Αἴγυπτο. Ἔτσι ὁ Ἀ. Σαχτούρης, πληροφορεῖ³⁵ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ὁ γεν. διευθυντὴς τοῦ αἰγυπτικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν Wachba πασὰς ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ πολιτικὴ προπαγάνδα κατὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ καθεστῶτος μὲ βασιλιά τὸν Φουάτ, κατευθύνεται ἀπὸ τὸν ἄλλοτε χεδίβη Ἀμπὰς Χίλμη, καὶ στὴν προπαγάνδα αὐτὴ μετέχουν καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἐπικαλεῖται μάλιστα ἓνα γεγονὸς σχετικὸ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ του, ὅτι οἱ Γεώργιος Πανηγυράκης καὶ Χρ. Κασίμης κατασκεύαζαν τσιγάρα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ χεδίβη αὐτοῦ. Τελικὰ ὁ μὲν Πανηγυράκης ἀπελάθηκε ἀπὸ τὴν χώρα, ὁ δὲ Κασίμης ἄλλαξε τὸ ὄνομα τῶν τσιγάρων.

Τὸ ἔτος 1924, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἦταν ἔτος ταραχῶν. Τότε ἀκριβῶς ἡ βρεταννικὴ στάση ἀπέναντι τῶν ταραχῶν ἦταν σχεδὸν ἀμείλικτη, καὶ ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ δήλωνε διὰ τοῦ Ἑλλήνα ἐπιτετραμμένου Ἀλμανάχου ὅτι θὰ ἦταν “εὐτυχὴς ἐὰν δι’ αὐστηρῶν μέτρων ἀπεσοβεῖτο ἐπανάληψις τῶν γεγονότων τῶν ἐτῶν 1919 καὶ 1921, τῶν ὁποίων ἰδιαιτέρως αὐτοὶ διατηροῦν θλιβερὰς ἀναμνήσεις”³⁶.

Στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ ἀγγλικὸς στρατὸς καταλαμβάνει λιμάνι καὶ τελωνεῖα καὶ φέρεται μὲ αὐστηρότητα. Εἶναι ἀμείλικτα τὰ περιοριστικὰ μέτρα ἐξ αἰτίας μάλιστα τῆς δολοφονίας τοῦ Βρεταννοῦ σιρδάρη, γιά τὴν ὁποία ἐγινε ἤδη λόγος. Παρόλα αὐτὰ συνιστᾶται ἀπὸ τὴν Βρεταννίαν “χαλάρωση τῆς ἀδιαλλαξίας τῶν πρώτων ἡμερῶν”³⁷.

Στις 7.12.1924 ἡ ἐλληνικὴ πρεσβεῖα πληροφορεῖ τὸ ἐλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι “Ἕλληνες, ἰδίως τῆς ὑπαίθρου χώρας, ἐξεδήλωσαν συμπάθειες ὑπὲρ τῶν ἰθαγενῶν”. Δηλαδή κάποιοι Ἕλληνες, κάτοικοι τῶν πόλεων Μπέγχα καὶ Ἐντφου ἀπέστειλαν τηλεγραφήματα πρὸς τὸν Allenby, στὰ ὁποῖα διεκήρυτταν τὴν καλὴ τους συμβίωση μὲ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ τὴν

35. Ἀ. Σαχτούρης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 26.5.1924, ΑΥΕ, ὁ.π.

36. Ἀλμανάχος πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο 25.11.1924., ΑΥΕ, ὁ.π.

37. Ἀλμανάχος πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο 7.12.1924., ΑΥΕ, ὁ.π.

έλλειψη ανάγκης προστασίας, ενώ εκάκιζαν τὰ μέτρα προστασίας πού έπαιρνε ή άγγλική διοίκηση στην Αίγυπτο.

Το 1925 τίθεται επί τάπητος ό θεσμός της “Διεθνούς Δημαρχίας της Άλεξανδρείας”, θέμα πού ενδιαφέρει πολύ την έλληνική πλευρά στην πόλη αυτή. Ό φορέας θεσπίσθηκε περίπου το 1895 με χεδιβικό διάταγμα. Προέβλεπε για το διοικητικό μέρος την συνύπαρξη αιγυπτίων και ξένων δημοτικών συμβούλων, καθώς και υπαλλήλων με κάποια ποσοτική αναλογία. Αυτήν ακριβώς επιθυμούσε τότε ή αιγυπτιακή πλευρά να αναμορφώσει. Φυσικά αυτό απέτέλεσε τον προάγγελό της κατάργησης του διεθνούς χαρακτήρα του δημοτικού συμβουλίου της πόλης. Τότε εξάλλου οί Έλληνες εργαζόμενοι στην Δημαρχία ήσαν περίπου τριάντα πέντε.

Το 1926 γίνεται εμφανέστερη ή ανάγκη κατάργησης των Διομολογήσεων στην Αίγυπτο. Η έφημερίδα “Wadi el Nil” δημοσίευσε στις 16.9.1926 άρθρο στο όποιο επιτίθεται κατά των Έλλήνων και άλλων ξένων, με τίτλο: “Η κατοχή της Αιγύπτου υπό των Έλλήνων”³⁸. Είχαν τεθεί στο άρθρο οί εξής υπότιτλοι:

Συναγωνισμός μετά των ιθαγενών στο έμποριο, στην καλλιέργεια και στις χρηματιστηριακές επιχειρήσεις. Σωματεμπορία... Μυστικοί οίκοι. Άπουσία Έλλήνων στο έργο εκπολιτισμού της Αιγύπτου. Οί Έλληνες Ορθόδοξοι μετά τους Ίησουίτες.

Ο άρθρογράφος Άμπντελ Σάλεμ απευθύνθηκε στον αιγυπτιακό λαό τονίζοντας: “Είστε υπόδουλοι στην χώρα σας, είστε ζημιωμένοι στις επιχειρήσεις σας και στα κέρδη σας”. Και προσέθετε: “Ο καιρός των Διομολογήσεων παρήλθεν” και “Όσον ωφελούνται οί Έλληνες εν Αιγύπτω ύλικώς, τόσον βλάπτουν ήμās ποικιλοτρόπως” και “Η έλληνική κατοχή της Αιγύπτου δέν είναι λιγότερο βαρεία της άγγλικής ούτε λιγότερο επικίνδυνη”. Το θέμα παίρνει διαστάσεις άνησυχίας των Έλλήνων πού συζητούν όλο και πιο συχνά το μέλλον τους³⁹.

Ό έπιτετραμμένος Άθαν. Πολίτης ό όποιος και σάν έρευνητής- συγγραφέας ενδιαφέρθηκε πολύ για τον έλληνισμό της Αιγύπτου (συνέγραψε ως γνωστό το δίτομο κλασικό σύγγραμμα: Ό Έλληνισμός και ή Νεωτέρα Αίγυπτος), ασχολήθηκε με την “κρίση”, με άφορμή δημοσιεύματα του έλληνικού παροικιακού Τύπου της Άλεξανδρείας και ειδικά της “Έφημερίδος”, γνωστής έφημερίδας. Το 1926 βρήκε εύκαιρία, κατά τὰ έγκαίνια του δευτέρου όρόφου του κτιρίου πού στέγαζε την Πρατοίκειο Δημοτική Σχολή της Έλλη-

38. Έγγραφο της Έλληνικής Πρεσβείας προς Υπουργείο των Έξωτερικών, Ράμλι (Άλεξάνδρεια), 4.10.1926, ΑΥΕ, ό.π.

39. Ε. Σουλολιάννης, Οί πρώτες άνησυχίες των Έλλήνων της Αιγύπτου για το μέλλον τους στη χώρα της διαμονής τους (1919), Παρνασσός, τ. ΚΒ' (1980), σσ. 413-423.

νικῆς Κοινότητος Ἰμπραημίας (προαστίου τῆς Ἀλεξάνδρειας), νὰ μιλήσει καὶ νὰ τονώσει τὸ ἠθικὸ τῶν παροίκων, οἱ ὅποιοι, ὅπως ἦταν λογικὸ ἀνησυχούσαν. Ὁ Ἀ. Πολίτης ἦταν ὑπὲρ τῆς προσαρμογῆς στὶς περιστάσεις, ὅπως κάνει ὁλόκληρος ὁ Ἀπόδημος Ἑλληνισμός⁴⁰.

Ὁ ἴδιος Ἀ. Πολίτης ζητεῖ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριον Ἀλεξανδρείας νὰ συστήσει ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ ἐμπόρους, βιομήχανους καὶ τὸν γενικὸ διευθυντὴ τῶν ἐκπαιδευτηρίων γιὰ νὰ ἐξετασθοῦν: μέτρα γιὰ τὴν ἀνακούφιση ὁμογενῶν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ μέτρα γιὰ πιὸ ἄρτια ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων στὴν Αἴγυπτο σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνθῆκες⁴¹.

Τὸ 1927 συνεχίζεται ἡ συζήτηση καὶ ἡ ἀνησυχία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς κατάργησης τῶν Διομολογήσεων. Ἐχει ἤδη διορισθεῖ ὁ Λόρδος Lloyd ὑπατος ἀρμοστής στὴν Αἴγυπτο, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ μεταξὺ ἄλλων τὴν διατήρηση Ἀγγλοῦ γενικοῦ ἐπιθεωρητῆ τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, ἐνῶ ἡ διοίκηση καὶ φύλαξη τῶν συνόρων νὰ ὑφίσταται κάτω ἀπὸ βρεταννικὸ ἔλεγχο, ὅπως καὶ ἡ ἀκτοφυλακὴ. Τὸ αἶτημα ἱκανοποιήθηκε ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ πλευρά. Ὁ Lloyd παραπονέθηκε στὸν Ἑλληνα διπλωμάτη Π. Μεταξᾶ⁴², διότι οἱ Ἕλληνες δὲν ἐξεδήλωσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους, ὅπως οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἴταλοι, καὶ ἀναφέρθηκε σὲ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας “Ταχυδρόμος”, ὅπου ἐπικρινόταν ἡ ἀποστολὴ ἀγγλικῆς ναυτικῆς δύναμης στὰ χωρικά ὕδατα τῆς Αἰγύπτου, καὶ διότι οἱ Ἕλληνες συνδέονται ἀδελφικά μὲ τοὺς Αἰγύπτιους, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται ἡ ἀγγλικὴ προστασία, κατὰ τὸ δημοσίευμα πάντοτε. Ὁ “Ταχυδρόμος” ἐπέκρινε ἔτσι τὶς ἀγγλικὲς ἐνέργειες. Ὁ Π. Μεταξᾶς ὑποσχέθηκε νὰ ἀσκήσει ἐπιρροή στὴν ἐφημερίδα ὥστε αὐτὴ νὰ μεταβάλει στάση. Καὶ μάλιστα γράφει πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ὁ ἀρχισυντάκτης Σωτ. Λιάτσης θὰ “ἀπειληθεῖ” καὶ σὲ “ἄλλη ὑποτροπὴ”, ἀκόμη καὶ θὰ ἀπελαθεῖ.

Ὁ Ἀθ. Πολίτης ἀπευθύνει κάποιες σκέψεις του πρὸς τὸν Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλο, ὑπουργὸ τῶν ἐξωτερικῶν τὸ 1927, σχετικὰ μὲ τὴν κατάργηση τῶν Διομολογήσεων καὶ μὲ παρεμφερῆ ζητήματα, ποὺ φαίνονται πλέον εὐκρινέστατα στὸν ὀρίζοντα⁴³. Γράφει λοιπὸν ὅτι πρὶν τὴν ἐπίτευξη τῆς ὀριστικῆς ἀγγλοαἰγυπτιακῆς συμφωνίας, ὅπου ἀσφαλῶς θὰ θίγεται ἡ κατάργηση τῶν Διομολογήσεων, εἶναι ἀνάγκη νὰ συνεννοηθοῦν Γάλλοι, Ἴταλοι καὶ

40. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Π. Ἀργυρόπουλο, Ράμι (Ἀλεξάνδρεια), 12.10.1926., ΑΥΕ, ὁ.π.

41. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Π. Ἀργυρόπουλο, Ράμι (Ἀλεξάνδρεια), 14.10.1926, ΑΥΕ, ὁ.π.

42. Π. Μεταξᾶς πρὸς Ἀλ. Ζαῖμη, πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν ἐξωτερικῶν, 20.6.1927, ΑΥΕ, ὁ.π.

43. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Ἀ. Μιχαλακόπουλο, Κάιρο, 12.11.1927, ΑΥΕ, ὁ.π.

Έλληνες με την αιγυπτιακή κυβέρνηση, ώστε το μεγαλύτερο μέρος της δικαιοδοσίας των Προξενικών Δικαστηρίων να μεταφερθεί στα Μικτά Δικαστήρια, αφού όμως προηγουμένως αυτά οργανωθούν κατάλληλα. Άρα τα Μικτά Δικαστήρια με αυτό τον τρόπο να έχουν δικαιοδοσία όχι μόνο στις ποινικές υποθέσεις, αλλά και σε ζητήματα αστικής φύσης, εκτός φυσικά από εκείνα της προσωπικής κατάστασης (γάμος, διαζύγιο κ.λ.π.). Με αυτό το σύστημα θα διαφυλαγόταν ο θεσμός των Μικτών Δικαστηρίων και ή ασφάλεια που παρείχαν στους Ευρωπαίους.

Επίσης ο Πολίτης πρότεινε: α. Αύξηση του αριθμού των Γάλλων, Ελλήνων και Ιταλών δικαστών, ώστε ο αριθμός των να εξισωθεί με τους Άγγλους που κατέλαβαν τις έδρες Γερμανών και Αυστριακών, κατά την διάρκεια του 1ου παγκοσμίου πολέμου. β. Θέσπιση διεθνούς Εισαγγελίας των Μικτών Δικαστηρίων με εξίσου αντιπροσώπευση Άγγλων, Γάλλων, Ιταλών και Ελλήνων. γ. Θέσπιση διεθνούς αστυνομίας, όπου θα συμμετείχαν και Έλληνες και υπαγωγή της στην Διεθνή Εισαγγελία των Μικτών Δικαστηρίων. δ. Καταρισμό Μικτού Ποινικού Κώδικος.

Έν τω μεταξύ ή γραμμή της ελληνικής πολιτικής στην Αίγυπτο συνεχίζεται ή ίδια. Εκείνη της “υποταγής” και “υπαγωγής” και της αναγνώρισης ότι τα “έλληνικά συμφέροντα αποτελούν μέρος των βρετανικών” στη χώρα, όπως τα εκφράζει ο Αθ. Πολίτης στον Υπάτη Αρμοστή Lloyd, ο οποίος με τη σειρά του διατυπώνει την γνώμη ότι δεν πρέπει οί Έλληνες να έχουν παράπονο από αυτόν...

Το 1927 επίσης ο πρωθυπουργός της χώρας Shagouat πασάς ζητεί την συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης, ώστε να νομοθετήσει επί των ζητημάτων της σωματεμπορίας, του εμπορίου ναρκωτικών και να μεταφερθούν από την δικαιοδοσία των Προξενικών στα Μικτά Δικαστήρια. Επίσης ζητεί την συγκατάθεση στο φορολογικό θέμα που προβλέπεται να νομοθετηθεί έτσι ώστε να υπάρχει φορολογική ισότητα μεταξύ ξένων και Αιγυπτίων.

Τα δύο έτη που ακολουθούν, 1929 και 1930, είναι αποφασιστικής σημασίας για την ιστορία του αιγυπτιακού πολιτειακού καθεστώτος. Και τοῦτο όχι διότι λύνεται το θέμα της ουσιαστικής ανεξαρτησίας της Αιγύπτου, αλλά διότι οί νέες διαπραγματεύσεις, οί διαδηλώσεις, οί ταραχές και το παρασκήνιο παρέχουν στον έρευνητή μιὰ εικόνα ζωηρής πολιτειακής ανακατάταξης. Ίδίως το 1930 οί εκθέσεις του Π. Μεταξά προς τον Α. Μιχαλακόπουλο, αντίστοιχα Έλληνα πρέσβυ στο Κάιρο και ύπουργό των Έξωτερικών, είναι γεμάτες με περιγραφές της πολιτικής και κομματικής ίδιας κατάστασης στην Αίγυπτο. Οί κυβερνήσεις διαδέχονταν ή μιὰ την άλλη, εκλογές διεξάγονταν για ανανέωση του αιγυπτιακού Κοινοβουλίου το οποίο διαλυόταν για

44. Άθαν. Πολίτης προς Α. Μιχαλακόπουλο, Κάιρο, 24.11.1927, ΑΥΕ, δ.π.

διεξαγωγή ἐκλογῶν ἐπανελημμένα, καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς. Οἱ ταραχὲς προκαλοῦσαν ζημιές καὶ σὲ ἐλληνικά καταστήματα καὶ περιουσίες, ὅμως μικρότερης κλίμακας ἀπὸ τὸ 1919 μέχρι τὸ 1921. Ὅμως ἡ κατάσταση ὑποχρέωσε τὸν Π. Μεταξὰ νὰ γράψει πρὸς τὸν Ἀ. Μιχαλακόπουλο⁴⁵, ὅτι οἱ ταραχὲς τείνουν νὰ προσλάβουν “μᾶλλον ἡπίαν, ἀλλὰ καὶ χρονίαν μορφήν”.

Ἡ κυβέρνηση Sidky ἐτοίμασε⁴⁶ σχέδιο νέου Συντάγματος καὶ ἐκλογικοῦ Νόμου, στὸ ὁποῖο περιορίζονταν ἀρκετὰ τὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ, ἐνῶ ἐνισχυόταν ὁ βασιλιάς. Κατόπιν τούτου ξέσπασαν καὶ πάλι ταραχές.

Στὸ θέμα τῆς κατάργησης τῶν Διομολογήσεων συμφώνησε ὁ Sidky, ἐνῶ ὁ Ναχὰς, ἂν καὶ προοδευτικότερος (Wafd) τάσσεται ἐναντίον (sic!) ἰσχυριζόμενος ὅτι πρῶτα πρέπει νὰ ἐξασφαλίσει δικαιοσύνη γιὰ τοὺς ξένους. Κατὰ τὸν Ἑλληνα πρέσβυ στὸ Κάιρο Π.Καψαμπέλη, ὁ Ναχὰς ἐπιθυμοῦσε μὲ αὐτὴ τὴν γνώμη του νὰ κερδίσει τὴν συμπάθεια τῶν ξένων⁴⁷.

Συμπερασματικά συνάγεται ὅτι ἡ ἐλληνικὴ παροικία τῆς Αἰγύπτου διὰ τῆς ἡγεσίας της φυσικὰ τασσόταν στὴν πλειονοψηφία της στὸ πλευρὸ τῆς ἀγγλικῆς πλευρᾶς, ἔστω καὶ ἂν δεχόταν τὶς αἰτιάσεις τῆς αἰγυπτιακῆς κυβερνητικῆς πλευρᾶς. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς στάσης ὑπῆρξε ἡ ζημία τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου (ἀπώλεια περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἀκόμη τῆς ἰδίας τῆς ζωῆς), ἐνῶ τὸ μέλλον ἦδη διαφαινόταν στὸν ὁρίζοντα ἀβέβαιο. Τὴν ἐποχὴ πού ἐξετάσαμε διαδέχθηκε ἡ ἀγγλοαἰγυπτιακὴ συμφωνία τοῦ 1936, γεγονός πού ἐξασφάλιζε τὰ ἀγγλικά συμφέροντα. Ἐτσι κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις πού ὁδήγησαν στὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Montreux (1937), τὴν ὁποία ὑπέγραψε καὶ ἡ Ἑλλάδα, ἡ ἀγγλικὴ πλευρὰ μὴ ἔχοντας νὰ ἐπιλύσει δικὰ της προβλήματα, στήριξε τὰ αἰγυπτιακὰ αἰτήματα καὶ ἐλάχιστα τὶς ξένες παροικίες στὴν Αἴγυπτο.

Ἐτσι ὑπεγράφη ἡ πιὸ πάνω Συνθήκη, μεσολάβησε ὁ 2ος παγκόσμιος πόλεμος, καὶ συνεπῶς δόθηκε μιὰ 12ετὴς παράταση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ της. Ἀπὸ τὸ 1949, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ 1952 καὶ ἐξῆς, ὁ ἐλληνικὸς παράγων στὴν Αἴγυπτο βάλλεται μὲ περιορισμούς, μὲ διπλωματικὸ τρόπο πάντοτε, πού φυσικὰ ἀποτελεῖ νόμιμο δικαίωμα μιᾶς ἀνεξάρτητης καὶ κυρίαρχης χώρας, ὅπως εἶναι ἡ Αἴγυπτος⁴⁸.

45. Π. Μεταξᾶς πρὸς Ἀ. Μιχαλακόπουλο, Ράμιλι (Ἀλεξάνδρεια), 25.7.1930, ΑΥΕ, ὁ.π.

46. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο, 5.11.1930, ΑΥΕ, ὁ.π.

47. Π. Καψαμπέλης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο, 15.4.1931, ΑΥΕ, ὁ.π.

48. Τὰ ζητήματα αὐτὰ θίγω στὸ βιβλίο μου “Ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων στὴν Αἴγυπτο. Ἀπὸ τὴν ἀκμὴ στὴν παρακμὴ καὶ τὴν συρρίκνωση”, Ἀθήνα 1999, ἐκδ. Πολιτισμικὸς Ὁργανισμὸς Δήμου Ἀθηναίων.

ABSTRACT

Euthymios Th. Souloyannis, *The Greeks in Egypt, the road to Independence and the controversy between Britain and France (1905-1930)*

Based on material from the Archives of the Hellenic Ministry for Foreign Affairs this article refers in detail to the Greek presence in Egypt during the period from 1905 to 1930. Special mention is made to the riots held by the Egyptian people in the years 1918-1930. The representatives of the Hellenic Communities in Egypt expressed their support to the British policy towards the Egyptian affairs, when the Egyptian state was preparing for its independence.

The official Greek attitude cause serious trouble to the hitherto powerful Hellenic Communities. Some Greeks were killed by Egyptians and many lost their properties. After that, the Treaty between Britain and Egypt in 1936 and the Treaty of Montreux in 1937 marked the beginning of the decline of the Greek presence in Egypt.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν στὶς Νέες Χῶρες (1923-1932)

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων στὶς ἀγροτικὲς περιοχές. Ἡ μελέτη τοῦ ἔχει ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένες μᾶλλον ἀγνοημένες πτυχὲς αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος, ποὺ ἔχει περάσει στὴ συλλογικὴ μνήμη ὡς τὸ ἀνεπανάληπτο ἐπίτευγμα τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ἱστορίας, πτυχὲς οἱ ὁποῖες βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις στὴν ὑπαιθρο τῶν βορείων ἐπαρχιῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

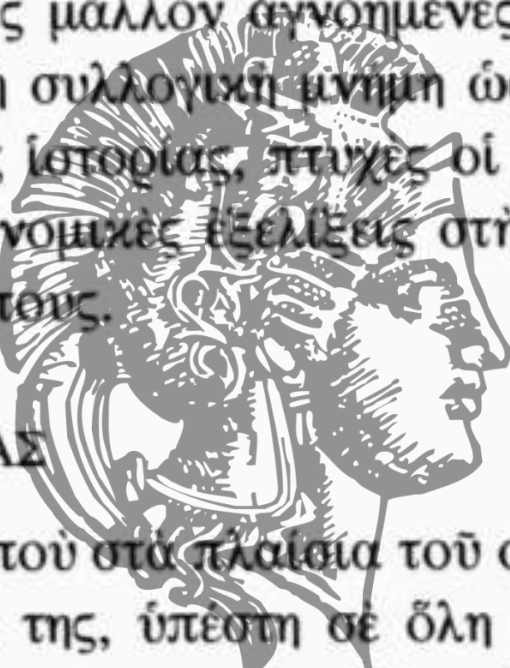
Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Μετὰ τὸ 1922 ἡ κτηνοτροφία, ποὺ στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος τοῦ τσιφλικιοῦ διατηροῦσε τὴ ζωτικότητά της, ὑπέστη σὲ ὅλη της τὴν ἑκτασὴ τὶς συνέπειες τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, τῆς ἀπαλλοτριώσεως καὶ διανομῆς τῶν τσιφλικιῶν στοὺς πρόσφυγες καὶ στοὺς ἀκτήμονες ντόπιους καλλιεργητές. Ἡ διαίρεση τῶν μεγάλων πεδινῶν ἰδιοκτησιῶν, ποὺ προηγουμένως χρησιμοποιοῦνταν σὲ μεγάλη ἑκτασὴ ὡς βοσκότοποι, σὲ μικροὺς κλήρους καὶ ἡ διανομὴ τους στοὺς πρόσφυγες, περιορίσε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν κτηνοτροφία πολλῶν ὀρεινῶν χωριῶν καὶ νομάδων, ποὺ κάθε χειμῶνα κατέβαζαν τὰ κοπάδια τους στὴν πεδιάδα. Ἡ διάσπαση τῆς ἐνότητος τῶν βοσκοτόπων κατέστησε τὴν κτηνοτροφία ἀνταγωνιστικὴ δραστηριότητα τῆς γεωργίας, καὶ ὄχι συμπληρωματικὴ, ὅπως ἦταν μέχρι τότε.

Ἡ κατάργηση, ἐπίσης, τοῦ κοινοτικοῦ ἐθίμου τῆς ντάμκας, τῆς διατήρησης δηλαδή ἀπὸ τὶς κοινότητες συνεχῶν ἐκτάσεων ποὺ καλλιεργοῦνταν καὶ ἀφήνονταν σὲ ἀγρανάπαυση κάθε χρόνο ἐναλλακτικὰ, καὶ ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πεδινῶν αὐτῶν ἐκτάσεων ἀπὸ τοὺς ἡμι-νομάδες («σκηνῖτες») κτηνοτρόφους, κυρίως Σαρακατσάνους καὶ Βλάχους, προκάλεσε σοβαρὰ προβλήματα στὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία τῶν τελευταίων καὶ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

οδήγησε σταδιακά στον περιορισμό και την εξαφάνιση της νομαδικής κτηνοτροφίας¹.

Μετά τους βαλκανικούς πολέμους, η κτηνοτροφία στις Νέες Χώρες αρχίζει να αντιμετωπίζει προβλήματα εξαιτίας της διάσπασης του χώρου, που νεμόταν στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, με τη χάραξη των συνόρων μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Κατά τη δεκαετία 1912-1922, η διατήρηση έκτεταμένων εκτάσεων βοσκοτόπων από τους γαιοκτήμονες και η απότομη άνοδος του ένοικιοστασίου των βοσκών, άφενός λόγω της σπανιότητάς τους και αφετέρου λόγω της κερδοσκοπίας των ιδιοκτητών τους, προκάλεσε μια δυσβάστακτη οικονομική επιβάρυνση, κυρίως στους μεσαίους νομάδες κτηνοτρόφους. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων αναγκάστηκε να παρέμβει επανειλημμένως και να λάβει όρισμένα προστατευτικά μέτρα². Η Έπαναστατική Κυβέρνηση προχώρησε σε επιτάξεις των βοσκών στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, για να εξασφαλίσει χώρο για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους στις περιοχές αυτές, όπου κυρίως έλαβαν χώρα οι μεταναστεύσεις και η ανταλλαγή των πληθυσμών³. Το Ν.Δ 17/23 Αύγουστου 1923 *Περί ένοικιοστασίου των βοσκών*, που θα ισχύσει σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, απαγόρευσε την έξωση των παλαιών κτηνοτρόφων από τις βοσκές που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι για τα αίγοπροβάτα τους, εφόσον ήταν συνεπείς στην έγκαιρη καταβολή του ένοικιοστασίου⁴.

Μετά την άφιξη και την εγκατάσταση προσφύγων, τα περιορισμένα έδάφη που απέμειναν σε περιοχές που άλλοτε χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι ήταν φτωχά για να θρέψουν μεγάλο αριθμό ζώων, και επιπλέον η διαρκής βόσκησή τους τα είχε εξαντλήσει με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγικότητας της κτηνοτροφίας.

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου η πολιτική, (τα μέτρα) της Έπιτροπής Άποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) και του Υπουργείου Γεωργίας για την αντιμετώπιση της κρίσης της κτηνοτροφίας, εστιάζεται στην ανάπτυξη της λεγόμενης χωρικής κτηνοτροφίας, τόσο στις όρεινες περιοχές όσο και στις πεδινές, όπου μιά, περιορισμένη σε κλίμακα, μόνιμη ποιμενική κτηνοτροφία,

1. J. K. Campbell και Ph. Sherrard, *Modern Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 322. Κ. Κωστής, *Άγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα 1987, σ. 126. Άλ. Κ. Μυλωνάς, *Η Άγροτική Νομοθεσία και η προταθείσα μεταρρύθμισή της*, Αθήνα 1922, σσ. 103-106.

2. Για να προστατεύσει τους κτηνοτρόφους από την εκμετάλλευση των ιδιοκτητών επέβαλε το ένοικιοστάσιο των βοσκών, το οποίο όμως κατήργησε η μετανοεμβριανή κυβέρνηση.

3. «Περί επιτάξεως θερινών λειβαδίων εν Μακεδονία και Θράκη προς εγκατάστασιν των κατά το 1922-23 διαχειμασάντων εν Δυτική Θράκη και Ανατολική Μακεδονία ποιμνίων», Έφημερίς της Κυβερνήσεως, τευχ. 1, αρ. φ. 127, 15/5/1923.

4. Κώδηξ «Θέμιδος» 1923, φ. 1, σσ. 650-653.

μέ βάση τὰ αἰγοπρόβατα, μποροῦσε νὰ συντηρηθεῖ ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκές. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἔγινε γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει στοὺς ἀγρότες ὁρισμένα βασικά εἶδη γιὰ τὴ διατροφή τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ συμπληρωματικὸ εἰσόδημα ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴ χωρική κτηνοτροφία ἦταν γιὰ πολλές οἰκογένειες ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἀποταμίευσης⁵.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΒΟΣΚΩΝ

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἡ πιὸ συγκεκριμένα τὸ ζήτημα τῆς κυριότητος καὶ νομῆς τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἔγινε ἰδιαίτερα πολὺπλοκο. Ἡ διαφωνία ποὺ προέκυψε ἀνάμεσα στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ προστασία τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (ΚτΕ), ἀνέλαβε καὶ διεκπεραίωσε τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων –κυρίως τὴν ἀγροτική– καὶ σὲ διάφορες ἀρχές τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ἐπηρέασε τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ status τῶν κτηνοτρόφων, δυσχέρανε τὴ συνεργασία τῶν κοινοτήτων μὲ τὴν ΕΑΠ, καὶ προκάλεσε προστριβὲς ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους καὶ τοὺς πρόσφυγες.

Οἱ βοσκὲς στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκη, ποὺ ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ ἰδιοκτησία χωριῶν ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ Μουσουλμάνους ἢ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) ποὺ ἀνταλλάχθηκαν ἢ μετανάστευσαν στὸ διάστημα 1912-1924, περιῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφυγικῶν ὁμάδων, πολλὲς ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκὲς οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν προηγουμένως σὲ ἀνταλλαγέντες Μουσουλμάνους καὶ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) μεταβιβάστηκαν ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ δημόσιο στὴν ΕΑΠ, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴ χορήγηση τοῦ πρώτου προσφυγικοῦ δανείου.

Οἱ κοινοτικὲς βοσκὲς τῶν πρώην μουσουλμανικῶν κοινοτήτων στὴ Μακεδονία εἶχαν περιέλθει ἀρχικά, ὡς ἀνταλλάξιμα κτήματα, στὴ δικαιοδοσία τῆς Ὑπηρεσίας Ἀνταλλαγῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἓνα μέρος μεταβιβάστηκε στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, ὥστόσο, ὑποστήριξε πὼς ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἦταν λανθασμένη ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως, γιὰ τὸν ὅτι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ διακοπὴ τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, ἐφόσον τὰ χωριά εἶχαν ἐποικισθεῖ μὲ νέους πρόσφυγες κατοίκους πρὶν ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ μεταναστεύσεως τῶν πρώην κατοίκων τους. Τὸ ἀρθρο 1 τοῦ Νόμου 2074/13-3-1920 περὶ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν στὶς Νέες Χῶρες καθόριζε:

5. Κ. Κωστῆς, ὁ.π., σ. 124-130. Ἀλ. Κ. Μυλωνᾶς, ὁ.π. Γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ζώων καὶ τὴν ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ἐγκαταστημένης χωρικῆς κτηνοτροφίας ἡ ΕΑΠ ἐνθάρρυνε τὴν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ διανομὴ σπόρων σὲ πρόσφυγες.

Οἱ πλατεῖες, οἱ τόποι ἀγορῶν καὶ πανηγύρεων, οἱ ἄλωνότοποι καὶ οἱ βοσκήσιμες γαῖες, οἱ εἰς κοινὴν χρῆσιν ἀφείμενοι κατὰ τὸν Τουρκικὸν νόμον ... καθίστανται περιουσία τῶν συνοικισμῶν, ὑπὲρ τῶν κατοίκων τῶν ὁποίων εἶχαν ἀνέκαθεν προορισθῇ, παραχωρούμενοι εἰς τὴν πλήρη κατοχὴν αὐτῶν ἀναγνωριζομένων ὡς νομικῶν προσώπων. Βοσκήσιμοι γαῖαι προωρισμένοι ἀπὸ παλαιὰ ὑπὲρ τῶν κατοίκων δύο ἢ περισσοτέρων συνοικισμῶν ἐπικοίνως ... καθίστανται κοινὴ τῶν οἰκείων συνοικισμῶν περιουσία, παραχωρούμεναι στὴν πλήρη κυριότητα καὶ κατοχὴν αὐτῶν ἀδιαιρέτως.

Τὰ ἄρθρα 4 καὶ 6 τοῦ ἰδίου Νόμου καθόριζαν τὸν τρόπο χρήσεως τῶν βοσκήσιμων γαιῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν ζώων τους, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ δικαίωμα τῆς κοινότητος νὰ ἐκμισθῶναι τὸ τυχὸν περίσσευμα τῶν βοσκήσιμων γαιῶν μὲ πλειοδοτικὴ δημοπρασία καὶ νὰ διαθέτει τὸ εἰσπραχθὲν ποσὸ γιὰ ἔργα κοινῆς ὠφελείας⁶. Ἐπομένως, οἱ νέες κοινότητες ἐξακολουθοῦσαν νὰ διατηροῦν τὰ δικαιώματα κυριότητος στὶς πρώην κοινοτικὲς βοσκὲς ὑπὸ τὰ γνωστὰ ὅρια καὶ τὴν ἔκτασή τους⁷.

Μετὰ τὸ 1925 οἱ κοινοτικὲς βοσκὲς διεκδικοῦνται τουλάχιστον ἀπὸ τέσσερις ἀρχές: 1) Ἀπὸ τὴν ΕΑΠ: οἱ ὑπηρεσίαι τῆς ΕΑΠ κρατοῦσαν τὸ μεγαλύτερο δυνατόν μέρος ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκὲς, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ τὶς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ καλύπτουν τὶς ἀνάγκες τῶν ἐγκατεστημένων προσφύγων γιὰ τὴν ἐκτροφή τῶν ζώων τους, καὶ γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὶς μετατρέψουν σὲ καλλιεργήσιμα χωράφια καὶ νὰ τὰ διανείμουν στοὺς πρόσφυγες, ὥστε ὁ κάθε προσφυγικὸς κλῆρος νὰ γίνῃ ἐπαρκής, γιὰτὶ ὁ μέσος κλῆρος, ποὺ δὲν ὑπερέβαινε τὰ 35 στρ., σὲ πολλὰς περιοχὰς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρηση μιᾶς προσφυγικῆς οἰκογένειας. 2) Ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, ὡς περιουσία τῶν κοινοτήτων στὴν περιφέρεια τῶν ὁποίων ἀνῆκαν. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν δὲν ἤθελε νὰ φανεῖ ὅτι διαφωνοῦσε ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ θέματος μὲ τὴν ΕΑΠ, ὑποστήριζε ὅτι ἡ παραχώρηση τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες ἀπέβλεπε σὲ σκοποὺς παρόμοιους μὲ ἐκείνους τῆς ΕΑΠ, δηλ. πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν ἐξυπηρέτηση, σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνήθειες, τῶν ἀναγκῶν τῆς κτηνοτροφίας τῶν κοινοτήτων. Τὸ τυχὸν περίσσευμα γαιῶν θὰ τὸ ἐκμίσθωναν οἱ κοινότητες, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ μετακινούμενους κτηνοτρόφους καὶ θὰ διέθεταν τὰ ἔσοδα γιὰ κοινωφελεῖς σκοποὺς ἀνταποκρινόμενους στὶς συλλογικὲς ἀνάγκες τῆς κοινό-

6. Χ. Ἀ. Κοσσύβας, *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικῶν καὶ ἀνταλλαξίμων ἀκινήτων*, Ἀθήνα 1928, σσ. 356-359.

7. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν ἔγιναν δεκτὲς καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ Γραφεῖο μετὰ τὴ σύμφωνη γνώμοδότηση τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου (ὑπ. ἀρ. 184 τῆς 26-1-1926).

τητας⁸. 3) Ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, ὡς δημόσιες γαῖες. Στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε ἐπὶ Παγκάλου «ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐνισχύσεως καὶ ἀνασυγκροτήσεως τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας», ἀνατέθηκε ἡ διοίκηση καὶ διαχείριση τῶν δημοσίων κτημάτων, ἡ ὁποία μέχρι τότε ἦταν ἀρμοδιότητα τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας⁹. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα χαρακτήρισε δημόσια κτήματα τὶς βοσκὲς στὶς ὁποῖες δὲν εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων καὶ τὶς διεκδίκησε γιὰ λογαριασμὸ της. 4) Ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Μὲ τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα τῆς 15/5/1926 περιῆλθαν στὴν κυριότητα τῆς ΕΑΠ ὅλα τὰ κτήματα στὰ ὁποῖα εἶχε ἐγκαταστήσει πρόσφυγες, ἡ εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ τοὺς ἐγκαταστήσει¹⁰. Τὸ δημόσιο ἔχασε τὸ δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύεται στὴ διαχείριση τῶν κτημάτων αὐτῶν. Μὲ τὸ ἀνωτέρω Ν.Δ. ἀκυρώθηκε καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς ἐγκυκλίου (ἀρ. 112057) τοῦ 1925, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ δημόσιο, καὶ συγκεκριμένα ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, μποροῦσε νὰ διαχειρίζεται τμήματα τῶν κτημάτων ποὺ εἶχαν χορηγηθεῖ στὴν ΕΑΠ γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάσταση καὶ τὰ ὁποῖα δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες¹¹.

Παρόλα αὐτά, οἱ οἰκονομικοὶ ἐφοροὶ τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας μὲ ἐντολὴ τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμύνας, νοίκιασαν, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ κτηνοτρόφους κτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθεῖ γιὰ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἡ ΕΑΠ διαμαρτυρήθηκε καὶ ζήτησε νὰ παύσει τὸ δημόσιο νὰ ἀναμειγνύεται στὰ κτήματα ποὺ εἶχαν μεταβιβασθεῖ σ' αὐτὴν «κατ' ἀπόλυτον κυριότητα» καὶ νὰ γίνουν ἀπολύτως σεβαστὰ τὰ δικαιώματά της σύμφωνα μὲ τὸ Πρωτόκολλο τῆς Γενεύης. Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ, Sir John Campbell, ἐξήγησε ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, στὶς ἐκτάσεις ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς ἀγροτικῶς ἐγκαταστημένους πρόσφυγες περιλαμβάνονταν καὶ τμήματα ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη γιὰ καλλιέργεια ἢ γιὰ κτηνοτροφικὴ ἐκμετάλλευση, λόγω τοῦ ἀνεπαρκοῦς ἐφοδιασμοῦ τῶν προσφύγων μὲ σπόρους, ἐργαλεῖα καὶ ζῶα, καὶ τῆς προσωρινῆς οἰκονομικῆς ἀδυναμίας τους, ἢ διότι ἀφήνονταν σὲ ἐτήσια ἢ διετὴ ἀγρανάπαυση. Ὡστόσο, τόνισε ὅτι τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν παραπάνω

8. Θρ. Πετμεζᾶς πρὸς ΕΑΠ, Ἀθήνα 6/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 59003.

9. Βλ. «Περὶ συστάσεως Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. 1, ἀρ. φ. 228, 31/8/1925.

10. «Περὶ μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητος κ.λπ. ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κειμένων ἀγροτικῶν κτημάτων κ.λπ. εἰς τὴν Ε.Α. Προσφύγων», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. 1, ἀρ. φ. 164, 22/5/1926.

11. Ἀ. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

ἐκτάσεων περιλαμβάνονταν στους νόμιμους κλήρους, πού είχαν χορηγηθεῖ προσωρινὰ στους πρόσφυγες, καὶ ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπάρκεια τῶν κλήρων. Ἡ ΕΑΠ, «ὡς ἀπόλυτος κύριος καὶ νομεύς», εἶχε προβεῖ νομίμως στὴν ἐκμίσθωση τῶν ἐκτάσεων αὐτῶν καὶ χρησιμοποιοῦσε τὰ μισθώματα γιὰ κοινωφελῆ ἔργα ὑπὲρ τῶν συνοικισμῶν στους ὁποίους ἀνῆκαν οἱ ἐκτάσεις αὐτές¹².

Τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας, θεωρώντας ἀπολύτως νόμιμες τὶς ἐνέργειες τῆς ΕΑΠ, συνέστησε στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα νὰ ἀπαγορεύσει ὁποιαδήποτε ἀνάμειξη τῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων στὰ κτήματα πού εἶχαν χορηγηθεῖ στὴν ΕΑΠ¹³. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα ὁμως ἐξακολούθησε νὰ ἀναμειγνύεται στὴ διαχείριση βοσκησίμων ἐκτάσεων, τὶς ὁποῖες ἡ ΕΑΠ ἐκμίσθωνε σὲ μὴ πρόσφυγες κτηνοτρόφους, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἔργο τῆς ΕΑΠ ἦταν ὁ ἐποικισμὸς τῶν προσφύγων καὶ ὄχι ἡ ἐκμίσθωση τῶν παραχωρηθέντων σὲ αὐτὴν ἀκινήτων. Ὁ πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμυνας στὴν ἀλληλογραφία μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ὑποστήριξε ὅτι ὅπου δὲν εἶχε γίνει διανομὴ καὶ ἐκμετάλλευση τῶν κτημάτων ἀπὸ πρόσφυγες, τὸ δημόσιο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ νομὴ τῶν δημοσίων κτημάτων, πού ἀνῆκαν προηγουμένως σὲ Μουσουλμάνους ἢ Βουλγάρους, καὶ αὐτὸ νὰ αποφασίζει ἂν θὰ δοθοῦν στὴν ΕΑΠ ἢ σὲ τρίτον γιὰ ἓναν ἐπιπλέον λόγο. Τὸ ἐλληνικὸ κράτος –καὶ ὄχι ἡ ΕΑΠ– ὀφείλε νὰ ἀποζημιώσει τοὺς προὐχόντες ἰδιοκτῆτες τοὺς, σύμφωνα μὲ τὶς συνθήκες ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἐτοί, ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα ἔδωσε ἐντολὴ στὶς ἐπαρχιακὲς ὑπηρεσίες νὰ παραδίδουν στὴν ΕΑΠ μόνο τὶς ἐκτάσεις, στὶς ὁποῖες εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, καὶ νὰ ἐνοικιάζουν τὶς ὑπόλοιπες, στὶς ὁποῖες εἶχε γίνει μερικὴ ἢ καθόλου ἐγκατάσταση γιὰ λογαριασμὸ τῆς¹⁴.

Ἡ ἀσυνεννοησία καὶ ἀντιδικία ἀνάμεσα στὶς ὑπηρεσίες τῆς ΕΑΠ καὶ τὸ ἐλληνικὸ δημόσιο ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀποθαρρυντικὴ καὶ ἐπιζήμια γιὰ τὴν κτηνοτροφία. Οἱ οἰκονομικοὶ ἔφοροι στὴ Δυτικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη ζήτησαν ἀπὸ τοὺς κτηνοτρόφους, τοὺς ὁποίους ἡ ΕΑΠ εἶχε ἤδη ἐκμισθώσει τὰ διαφιλονικούμενα βοσκοτόπια, νὰ πληρώσουν δεύτερο ἐνοίκιο στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἐξώσεως. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ὁμοίως προέβη σὲ δημοπρασία κτημάτων πού εἶχαν ἤδη ἐκμισθωθεῖ σὲ κτηνοτρόφους.

Οἱ συνέπειες ἦταν καταστροφικές. Πολλοὶ κτηνοτρόφοι ἐξώστηκαν,

12. Sir John Campbell πρὸς τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 23/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 37512.

13. Ἀ. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

14. Ζ. Παπαθανασίου, Πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμυνας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, πρὸς Ὑπουργὸ Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, Ἀθήνα 10/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 29240.

χρεωκόπησαν, ή φυλακίστηκαν έπειδή δέν πλήρωσαν και τó δεύτερο ένοίκιο. Τόν Ιανουάριο του 1928 ó Γενικός Διοικητής Έποικισμού Μακεδονίας, Ί. Καραμάνος ανέφερε στον αντιπρόεδρο της ΕΑΠ Sir John Hope Simpson ότι πάνω από χίλιοι κτηνοτρόφοι, οί περισσότεροι από τούς όποιους ήταν ένοικιαστές της ΕΑΠ, είχαν φυλακιστεί, έπειδή άρνήθηκαν νά καταβάλουν και δεύτερο ένοίκιο. Η παρακάτω περίπτωση είναι αντιπροσωπευτική και αναδεικνύει τήν περιπλοκότητα του θέματος. Ο Σαραμάνδρος, ένας κτηνοτρόφος που είχε δύο χιλιάδες πρόβατα, νοίκιαζε για πολλά χρόνια χειμερινές βοσκές στην περιοχή του Κιλκίς. Τó Νοέμβριο του 1928 ή Έθνική Τράπεζα ξαφνικά, μετά από δημοπρασία για τις βοσκές που χρησιμοποιούσε, του ζήτησε νά πληρώσει ένοίκιο 167 δρχ. τó κεφάλι, ποσό δυσβάσταχτο και σχεδόν αδύνατο νά τó εξασφαλίσει τή συγκεκριμένη μάλιστα έποχή του έτους, όπως σχολιάζει ó Καραμάνος. Έπειδή δέν ήταν δυνατόν νά βρεϊ άλλο μέρος για νά διαχειμάσει τó κοπάδι του, αναγκάστηκε νά πουλήσει τά μισά πρόβατά του, για νά πληρώσει τó ποσό και νά μñ πάει φυλακή¹⁵.

Τόν Δεκέμβριο του 1926 ó αντιπρόεδρος της ΕΑΠ ζήτησε τήν παρέμβαση του Έπουργείου Έξωτερικών, προκειμένου νά διευθετηθεί ή διαφορά και νά παύσει ή Αεροπορική Άμυνα νά παρενοχλεί τούς μισθωτές κτηνοτρόφους¹⁶. Ωστόσο, παρόλο που τó Έπουργείο Έξωτερικών δικαίωσε τήν ΕΑΠ και ζήτησε από τήν Αεροπορική Άμυνα νά έναρμονίσει τις έέργειες της με τó ΝΔ του 1926¹⁷, ή Αεροπορική Άμυνα δέν συμβιβάστηκε και ζήτησε νά ρυθμιστεί τó ζήτημα με απόφαση του Έποικιακού Συμβουλίου, πρόταση με τήν όποία συμφώνησε και ή ΕΑΠ¹⁸.

Με τήν ανάληψη του Έπουργείου Γεωργίας από τόν Άλ. Παπαναστασίου, και τήν επίμονη μέριμνά του για τά άγροτικά και πρόσφυγικά ζητήματα, θά ένταθούν οί έέργειες εκ μέρους της κυβέρνησης για τήν επίλυση του προβλήματος των κοινοτικών βοσκών και τήν άπεμπλοκή της ΕΑΠ. Ο Παπαναστασίου ζήτησε από όλες τις ένδιαφερόμενες άρχες νά όρίσουν αντιπροσώπους για νά συζητηθεί σέ κοινή σύσκεψη υπό τó Έπουργείο Γεωργίας τó ζήτημα των βοσκών¹⁹. Στις άρχες Μαρτίου ó Hill και ó Α. Πάλλης, εκ μέ-

15. «Notes on a conversation between A. Papadatos, Undersecretary of state, and the Council of the RSC, at the Offices of the Commission in the morning of the 15th January 1929», Α.ΚτΕ, C.125. J.H.S. Private Files of John Hope Simpson.

16. Sir John Campbell προς Έπουργείο Έξωτερικών, Άθήνα 22/12/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 40912.

17. Έπουργείο Έξωτερικών προς Αεροπορική Άμυνα, Έπουργείο Γεωργίας, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Άθήνα 5/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 150025.

18. John Hope Simpson προς Έπουργείο Γεωργίας, 8/2/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 2971.

19. Άλ. Παπαναστασίου προς Έπουργείο Έξωτερικών, 21/2/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 175653 .

ρους της ΚτΕ και της ΕΑΠ, συζήτησαν το πρόβλημα των διαφιλονικούμενων εκτάσεων και με τον ύπουργο Έσωτερικῶν Γ. Μαρή. Ο Μαρής υποστήριξε ότι, εφόσον οί εκτάσεις αυτές είχαν χαρακτηριστεί κοινοτική περιουσία, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλαμβάνονται στὰ δημόσια ἢ ἀνταλλάξιμα κτήματα ποὺ μεταβίβασε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις στὴν ΕΑΠ, οὔτε νὰ διαχειρίζεται ἡ τελευταία τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐνοικίασή τους. Ἐπιπλέον, διευκρίνισε ὅτι, σύμφωνα με τὸν ἰσχύοντα νόμο (Ν. 2074/13-3-1920), οἱ προσφυγικὲς κοινότητες εἶχαν ἴσα δικαιώματα με τὶς κοινότητες τῶν ντόπιων ὅσον ἀφορᾷ τὴ διαχείριση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας. Ἡ διάκριση ποὺ ἴσχυε σὲ βάρος τους, εφόσον οἱ ντόπιοι ἦταν ἐλεύθεροι νὰ διαχειρίζονται τὰ κοινοτικά ἔσοδα, ἐνῶ οἱ πρόσφυγες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δέχονται τὴ διαχείριση τῆς ΕΑΠ, ἐκτὸς τοῦ ὅ,τι ἀντέβαινε τὴν ἀρχὴ τῆς κοινοτικῆς αὐτο-διοίκησης, ἀναπόφευκτα θὰ δημιουργοῦσε ἐπιπλέον προβλήματα καὶ θὰ προκαλοῦσε τὴν ἀντίδραση τῶν προσφύγων²⁰. Παρόλα αὐτά, ἀναγνώρισε στὴν ΕΑΠ τὸ δικαίωμα νὰ νέμεται κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν κοινοτικὴν περιουσίαν στοὺς μικτοὺς (ντόπιων καὶ προσφύγων) οἰκισμοὺς, καὶ πρότεινε νὰ ψηφιστεῖ νέος νόμος. Τέλος, πρότεινε τὴ σύστασις ἐιδικῆς ἐπιτροπῆς με ἐκπροσώπους τῶν Ὑπουργείων Γεωργίας, Έσωτερικῶν καὶ τῆς ΕΑΠ, γιὰ νὰ συντάξουν καὶ νὰ ὑποβάλουν ἓνα κοινὰ ἀποδεκτὸ νομοσχέδιο στὴ Βουλὴ²¹.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1927 τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ἀποφάσισε ὅτι, ἀκόμη καὶ τὰ προορισθέντα γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάστασις κτήματα, ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνὰ στὴν ΕΑΠ με δικαίωμα νὰ τὰ νέμεται ὅπως ἐκείνη θὰ ἔκρινε²². Ἡ κατάσταση, ὥστόσο, σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης παρέμενε τόσο ὀξυμένη καὶ περίπλοκη, ὥστε ἡ κυβέρνησις ἀναγκάστηκε νὰ στείλει ὁδηγίες καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

20. Πράγματι, ὅπως ἀναφέρει σὲ ἔκθεσή του ὁ John Hope Simpson, ἀρκετὲς κοινότητες προσφύγων εἶχαν ξεσηκωθεῖ στὴ Μακεδονία κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς καί, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, εἶχαν ὑποβάλει καὶ μήνυση ἐναντίον της, τὴν ὁποία καὶ κέρδισαν. Α. ΚτΕ, C125, δ.π.

21. *Note on Pasture Lands*, 3/3/1928, Α. ΚτΕ, C127.

22. Ο Ἀλ. Παπαναστασίου ἀποφάσισε νὰ συγκρατήσῃ τὴν κατάσταση καὶ ἔστειλε τὴν ἀκόλουθον ἐντολὴν στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνὰ.

«...Πρὸς χάραξιν ἐνιαίας κατευθύνσεως εἰς τὰ ζητήματα τ' ἀφορῶντα προορισθέντα διὰ πρόσφυγας κτήματα, ἐνδείκνυται ὅπως ἡ ἐκτεθεῖσα ἀρχὴ ἐφαρμοσθῇ ἀπολύτως καὶ ἐπὶ τῶν προορισθέντων διὰ προσφυγικὴν ἐγκατάστασιν δημοσίων κτημάτων, ἐφ' ὧν δὲν δύναται νὰ χωρέσῃ ἀμφισβήτησις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς παραδόσεως τῆς νομῆς τούτων εἰς τὴν Ε.Α.Π. καὶ ἀνασταλῇ πᾶσα ἐνέργεια ἀφορῶσα διαχείρισιν τοιούτων κτημάτων ὑπὸ τῶν ὀργάνων σας». Ἀλ. Παπαναστασίου πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἀμυνὰ, 4/4/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 20735. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνὰ, παρόλες τὶς ὑποσχέσεις (ὁ πρόεδρος της εἶχε δεσμευτεῖ «νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ἀξιώσεις της ἐὰν ἡ κυβέρνησις ἔκρινε τοῦτο ἐπιβαλλόμενον καὶ ἐλάμβανε σχετικὴν ἀπόφασιν») ἐξακολούθησε τὴν ἀλληλογραφίαν καὶ τὴν πολιτικὴν της.

Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ ἀποφάσισε τότε νὰ παραπέμψῃ τὸ θέμα στὸ Συμβούλιο τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν²³. Ἀπὸ τίς ἐκθέσεις πού περιέχονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς ΚτΕ προκύπτει ἡ ἀκόλουθη εἰκόνα. Ἡ ΕΑΠ εἶχε στὴ Μακεδονία τὴ διαχείριση σὲ ἑπτακόσιες μία κοινοτικὲς βοσκές. Ἀπὸ αὐτές, οἱ πεντακόσιες τριάντα ὀκτῶ ἀνῆκαν σὲ ἀμιγεῖς προσφυγικὲς κοινότητες, καὶ εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα δώδεκα ἑκατομμύρια δραχμές, πού ἡ Ἐπιτροπὴ τὸ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν κατασκευὴ ἔργων ὑποδομῆς. Μία δεύτερη κατηγορία ἀποτελοῦσαν δεκαῆξι βοσκές, μὲ εἰσόδημα ἑπτακόσιες περίπου χιλιάδες δραχμές, οἱ ὁποῖες δὲν ἀνῆκαν σὲ κοινότητες, γιατί ἦταν ἐντελῶς ἀκατάλληλες γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ἀλλὰ τίς διαχειρίζοταν ἡ ΕΑΠ, γιατί τῆς εἶχαν χορηγηθεῖ ἀρχικὰ γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὸ πρῶτο προσφυγικὸ δάνειο. Τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τίς βοσκές αὐτές, στίς ὁποῖες δὲν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ἐγκατάσταση προσφύγων, τὰ διέθετε ἡ ΕΑΠ στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν κατασκευὴ δρόμων, σχολείων, πλατειῶν κ.λπ. σὲ προσφυγικοὺς οἰκισμούς. Ἄλλες τριάντα τέσσερις βοσκές ἀνῆκαν σὲ μικτὲς κοινότητες, ἀλλὰ τὴ νομὴ τους τὴν εἶχε κατ' ἀποκλειστικότητα ἡ ΕΑΠ, ἐνῶ δεκαεννέα βοσκές, πού ἀνῆκαν σὲ μικτὲς ἐπίσης κοινότητες, εἶχαν δοθεῖ ἀρχικὰ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ ἀπὸ αὐτὴν διατέθηκαν στὴν ΕΑΠ. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνῆκαν ἐνενήντα τέσσερις βοσκές πού ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ περιουσία πενήντα δύο κοινοτήτων, μικτῶν καὶ ἀμιγῶς προσφυγικῶν, πού βρισκόνταν σὲ ἀντιδικία μὲ τὴν ΕΑΠ καὶ διεκδικοῦσαν γιὰ λογαριασμό τους τὴ διάθεση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας²⁴.

Οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις πού εἶχαν οἱ ἀντιδικίες τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν ἀναδεικνύονται στίς παρακάτω ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις πού ἀναφέρονται στίς ἐκθέσεις τῶν μελῶν τῆς ΕΑΠ. Οἱ κτηνοτρόφοι πού εἶχαν νοικιάσει ἀπὸ τὴν ΕΑΠ βοσκές στὴ Δράμα (Καλαμπάκα) καὶ στὸ Σιδηρόκαστρο (Μακρινίτσα), μετὰ ἀπὸ μὴνυση τῶν κοινοτήτων στίς ὁποῖες ἀνῆκαν οἱ βοσκές, ὁδηγήθηκαν στὰ δικαστήρια καί, τελικά, φυλακίστηκαν, γιατί ἀρνήθηκαν νὰ καταβάλουν καὶ ἄλλο ἐνοίκιο στίς κοινότητες, στίς ὁποῖες τὸ δικαστήριον ἀναγνώρισε τὸ δικαίωμα κυριότητος καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν.

Παρόμοιο, ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ σύνθετο ἦταν τὸ πρόβλημα μὲ τίς βοσκές σὲ

23. There may possibly be a question as to our rights in communal pastures, as to which we are having a good deal of difficulty with the government at the moment. It seems to me undoubted that we shall have to inform the government that unless the matter is decided to our satisfaction before the next meeting of the League of Nations, we shall be compelled to take the matter there for decision, under article XII of the [Geneva] Protocol which empowers us to do this. John Hope Simpson to Felkin, 19/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

24. *Note on the Pastures in Macedonia*, 18/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

μικτούς οίκισμούς. Π.χ. στην Καβάλα, όπου οι κτηνοτρόφοι που νοίκιασαν από την ΕΑΠ βοσκές ανάμεσα στην κοινότητα της Ήρακλείτσας, άμιγως προσφυγική, και στην παλαιά κοινότητα Κίναρι, ταλαιπωρούνταν επί μήνες, γιατί οι αντίδικοι προσβάλανε τη μία δικαστική απόφαση μετά την άλλη. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε και μία ακόμη περίπτωση, η οποία είναι χαρακτηριστική της κατάστασης που επικρατούσε στην ύπαιθρο της Μακεδονίας κατά τη δεκαετία του 1920. Στην περιοχή του Λαγκαδά, όπου πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν και καλλιέργησαν κτήματα κοινοτικά με έντολή της ΕΑΠ, μηνύθηκαν από τους ντόπιους κατοίκους που τα θεωρούσαν δική τους περιουσία και δεν ήταν διατεθειμένοι να επιτρέψουν στους πρόσφυγες να τα καλλιεργήσουν²⁵.

Για τη Δυτική Θράκη δεν έχουμε τόσο λεπτομερή στοιχεία, γιατί οι πίνακες με τα διαφιλονικούμενα κτήματα που διαχειριζόταν η ΕΑΠ δεν υπάρχουν στους σχετικούς φακέλους. Έπειδή οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης εξαιρέθηκαν από την υποχρεωτική ανταλλαγή, όλα τα κτήματα που είχαν μεταβιβαστεί από το κράτος στην ΕΑΠ (με βάση το ΝΔ του 1926) ήταν δημόσια (ή διαχειριζόμενα υπό του δημοσίου) και, ως εκ τούτου, η Αεροπορική Άμυνα τα διεκδικούσε στο σύνολό τους. Τα κτήματα αυτά αποτελούνταν από τα κυρίως δημόσια κτήματα (που ήταν ελάχιστα), και από «εγκαταλελειμμένα» κτήματα Βουλγάρων και Μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει από την περιοχή στη διάρκεια της δεκαετίας 1912/23. Επίσης υπήρχαν και μερικά απαλλοτριωθέντα υπό του κράτους αγροκτήματα προς εγκατάστασιν προσφύγων, αλλά αυτά ήταν ελάχιστα²⁶. Τα «εγκαταλελειμμένα» μουσουλμανικά αποτελούσαν τη σπουδαιότερη, από άποψη έκτασης, κατηγορία και τα περισσότερα βρίσκονταν στις παραμεθόριες περιοχές²⁷. Τα

25. Ο.π.

26. Η Αεροπορική Άμυνα δηλώνει ότι γνώριζε δύο μόνο περιπτώσεις τέτοιων απαλλοτριωθέντων κτημάτων.

27. «Αί Έποικιστικάι υπηρεσίαι Θράκης εις τούς αποσταλέντας ήμιν πίνακας [τούς συνταχθέντας υπό της ΕΑΠ] περιέλαβον μεγάλας εκτάσεις, και δη Μουσουλμανικάς, εφ' ών ουδεμία εγένετο εγκατάστασις, επί τη προσδοκία μελλοντικής εγκαταστάσεως ή επί τῷ σκοπῷ εκμεταλλεύσεως τῶν εκτάσεων τούτων δι' ανάγκας γειτονικῶν εγκαταστάσεων προσφύγων. Τοιαῦτα κτήματα εἰσιν π.χ. αἱ βοσκαὶ περιφερείας Σουφλίου «Ξηροδένδρου και Τσαλίκιοι», αἱ βοσκαὶ περιφερείας Ὀρεστιάδος «Ὀρμένιον» «Φτελιά», «Δίκαια», «Πές-τεπέ», «Ἐδεδέκιοι», «Χάνδακας», ή βοσκή της περιφερείας Κομοτινῆς, ή Ἰμλιάκ κ.λπ. Επίσης περιέλαβον ἐν τοῖς αὐτοῖς πίναξιν ἐξ ὁλοκλήρου εκτάσεις, εις ἐλάχιστον μέρος τῶν ὁποίων εγένετο εγκατάστασις προσφύγων, ὥστε κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος νὰ περισεύσωσι καὶ νὰ μὴ χρησιμοποιῶνται δι' ὄν σκοπὸν παρεχωρήθησαν.» Ζ. Παπαθανασίου, Α. Α, Δ. Κτημάτων, πρὸς Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Δ/ση Ἐποικισμοῦ, 10/1/1927, ἀρ. 579, ΑΥΕ, 1927/Α/4.

κτήματα αυτά είχαν χορηγηθεί από το κράτος στην ΕΑΠ για να έποικισθούν με πρόσφυγες, ώστε να εξυπηρετηθεί ή πολιτική και έθνική επιδίωξη που διαπνέει το όλο πρόγραμμα της αγροτικής εγκατάστασης προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη, που ήταν ή κατοχύρωση των περιοχών αυτών και ή ενίσχυση των βορείων και ανατολικών συνόρων. Μεγάλα τμήματα των κτημάτων αυτών δεν είχαν καλλιεργηθεί ακόμη από πρόσφυγες μέχρι το 1927, λόγω έλλειψης σπόρων και εξοπλισμού, ή, το πιθανότερον, γιατί οί περισσότεροι πρόσφυγες προτιμούσαν άλλα μέρη και απέφευγαν την εγκατάσταση σε ύψηλης στρατηγικής σημασίας περιοχές, όπου ο κίνδυνος του πολέμου εξακολουθούσε να είναι όρατός. Η ΕΑΠ νοίκιαζε τα κτήματα αυτά σε μη πρόσφυγες κτηνοτρόφους, αλλά ή Αεροπορική Άμυνα, ακολουθώντας μια πείσμονα, κοντόφθαλμη τακτική, και επιχειρηματολογώντας υπέρ των οικονομικών συμφερόντων του δημοσίου²⁸ –δηλ. του ταμείου της– απαιτούσε ενοίκιο από τους κτηνοτρόφους και προκαλούσε έτσι σοβαρά προβλήματα τόσο στην κτηνοτροφία, ή οποία διήνυε μία μακρά περίοδο κρίσης, όσο και στο πρόγραμμα του έποικισμού των Νέων Χωρών, την περίοδο που οί πόροι του πρώτου προσφυγικού δανείου είχαν αρχίσει γά εξαντλούνται και ή κυβέρνηση προσπαθούσε να εξασφαλίσει ένα δεύτερο δάνειο.

Για να ρυθμιστεί το ζήτημα της νομής των βοσκών σε μικτούς ή γειτονικούς συννοικισμούς, οί υπηρεσίες του Έποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας έστειλαν έντολές στα κατά τόπους γραφεία, με τίς όποιες προσδιορίσαν τίς βοσκές για την κτηνοτροφία των προσφύγων. Το 1928 ο πρωθυπουργός Έ. Βενιζέλος συνέστησε στην ΕΑΠ, την Αεροπορική Άμυνα, την Έθνική Τράπεζα και στους διευθυντές των Έποικιστικών Γραφείων να μη γίνει δημοπρασία, όπως ήταν ή διαδικασία μέχρι τότε, γά τα ενοικιαζόμενα λειβάδια, αλλά να δοθούν στους ίδιους κτηνοτρόφους που τα είχαν κατά το λήξαν κτηνοτροφικό έτος, ώστε να περιορισθεί ή εκμετάλλευση σε βάρος των μικρών κυρίως κτηνοτρόφων με την αύξηση των μισθωμάτων των βοσκών.

Το Υπουργείο Γεωργίας επιπλέον όρισε να χρησιμοποιούν τίς ίδιες βοσκές γά τα ζώα τους οί παλαιοί κτηνοτρόφοι και οί πρόσφυγες. Έπειδή όμως οί διαθέσιμες βοσκές δεν ήταν έπαρκείς γά τα πρόβατα και των προσφύγων και των παλαιών κτηνοτρόφων, προκλήθηκαν συγκρούσεις και προστριβές μεταξύ των δύο ομάδων σε πολλές περιοχές. Το πρόβλημα συζητήθηκε στη Βουλή, όπου έγινε απ' όλους αποδεκτό ότι, όσο εκκρεμούσε ή έκκα-

28. «... Η Ά. Ά. ούδαμώς υπετίμησε την αξίαν του έργου της αποκαταστάσεως των προσφύγων. Άλλά θεματοφύλαξ και διοικητής της δημόσιας περιουσίας δεν ήδυνήθη να πεισθί και συνεπώς δεν αποδέχεται και τώρα ότι ή αξίωσις της Ε.Α.Π. περί εκμεταλλεύσεως διά δημοπρασιών κτημάτων αγροτικών και αστικών εύρίσκει οίονδήποτε έρεισμα εις διατάξεις συμβάσεων ή κειμένων νόμων.» ό.π.

θάριση τῆς νομικῆς καταστάσεως τῶν βοσκῶν, δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἡρεμία καὶ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ μικροὶ κυρίως κτηνοτρόφοι²⁹.

Ὁ ἀγροτιστὴς Σ. Ἀνθρακόπουλος παρουσίασε τὶς θέσεις ποὺ εἶχαν προκύψει στὸ πρόσφατο ἀγροτικὸ συνέδριο, στὸ ὁποῖο ἐπισημάνθηκε ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρξει νομαδικὴ κτηνοτροφία, ὅπου εἶχε γίνει ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, γιατί δὲν μπορούσαν νὰ συνυπάρξουν καὶ τὰ δύο³⁰. Τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ προβλήματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ λάβει ἡ πολιτεία συγκεκριμένα μέτρα, γιὰ νὰ γίνει ἡ κτηνοτροφία ἀπὸ νομαδικὴ σὲ σταυλική.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1929, ἐνόψει καὶ τῆς ἐπικείμενης διάλυσης τῆς ΕΑΠ, ἄρχισαν καὶ πάλι οἱ διαβουλεύσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν. Σὲ μία συνάντηση μεταξὺ τοῦ Συμβουλίου τῆς ΕΑΠ, τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς κυβερνήσεως, Ἀ. Παπαδάτου καὶ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας, Ἰ. Καραμάνου, ὁ Παπαδάτος ἀνέπτυξε τὶς θέσεις τῆς κυβέρνησης καὶ τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναγνωριστεῖ τὸ δικαίωμα κατοχῆς καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες (παλαιὲς καὶ προσφυγικὲς ἀδιακρίτως) καθότι «συνέφερε στὸ κράτος νὰ εἶναι πλούσιες οἱ κοινότητες καὶ νὰ μποροῦν ἀπὸ μόνες τους νὰ ξοδεύουν γιὰ τὸ συλλογικὸ ὄφελος, καὶ νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν κατασκευὴ σχολείων, ἐκκλησιῶν κ.λπ.». Ἡ κυβέρνηση ἐν συνεχείᾳ ἐστειλε ἐγκύκλιο μὲ ὁδηγίες πρὸς ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ προσωρινή ρύθμιση τοῦ ζητήματος καὶ ἀνέθεσε σὲ ἐπιτροπὴ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος, γιὰ νὰ τὸ ἐπιλύσει ὁριστικὰ. Γιὰ νὰ προστατεύσει τοὺς κτηνοτρόφους, ἀπαγόρευσε γιὰ μία πενταετία τὶς ἐξώσεις ἀπὸ βοσκὲς ποὺ εἶχαν ἐκμισθωθεῖ εἴτε ἀπὸ τὴν ΕΑΠ, τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα ἢ τὶς κοινότητες³¹.

Ὡστόσο, ἡ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν δὲν ἐγίνε παρὰ τὸ 1932, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαλυθεῖ ἡ ΕΑΠ καὶ τὰ δικαιώματά της εἶχαν περιέλθει στὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα³². Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι μέχρι τὸ 1932 εἶχε γίνει ὁριστικὴ διανομὴ σὲ ἀρκετοὺς οἰκισμούς, γεγονὸς ποὺ ἐπέτρεψε καὶ τὴν ὁριστικοποίησιν τοῦ καθεστῶτος τῶν κοινοτικῶν κτημάτων. (Οἱ κτηματογραφήσεις

29. Συνεδρίαση τῆς Βουλῆς 22/11/1928. Βλ. ἀγόρευση τοῦ βουλευτοῦ Εὐθυμιάδη.

30. Ὁ Σ. Ἀνθρακόπουλος, σχολιάζοντας τὴν διαταγὴ τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὴ χρῆση τῶν βοσκῶν τῶν συνεταιρισμῶν, εἶπε ὅτι τὸ μέτρο ἀδικεῖ τὸν ἀγροτικὸ κόσμος: «Ἡ περισυνὴ κατάστασις ἐνὸς λειβαδιοῦ μειοῦται ὑπὸ ἐποψιν βοσκῆς. Εἰς τοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς μετεβλήθησαν ἄρδην οἱ ὅροι τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ εἶνε προφανὲς ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἐπανέλθουν οἱ ἴδιοι κτηνοτρόφοι.» Ἐφ. *Μακεδονία* 23/11/1928.

31. Νόμος 4818 τῆς 14/16 Ἰουλίου 1930, «Περὶ ἐνοικιοστασίου βοσκῶν», *Κώδης τῆς Δικαστικῆς Ἐφημερίδος Θέμις*, 1930, Ἀθήνα 1930, σ. 505.

32. Σύμφωνα μὲ τὴ Συμφωνία Παπαδάτου - Eddy (1930).

και οι όριστικές διανομές άρχισαν ουσιαστικά από το καλοκαίρι του 1927)³³. Μεταβιβάστηκαν τότε στις κοινότητες, ως κοινοτικός κλήρος, χωρίς καταβολή τιμήματος ή άλλης αποζημιώσεως, όλες οι γαίες οι οποίες, κατά την όριστική διανομή αφέθηκαν «πρός κοινήν χρῆσιν τῶν ἐγκατασταθέντων προσφύγων και τῶν γηγενῶν» σέ κάθε οίκισμό. Κάθε πρόσφυγας ή γηγενής κληροῦχος είχε τὸ δικαίωμα νά βόσκει δωρεάν ἐντὸς τῆς κοινοτικῆς βοσκῆς μέχρι εἴκοσι πέντε μικρά ζῶα και τέσσερα μεγάλα³⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ή μετακινούμενη κτηνοτροφία στις βόρειες ἐπαρχίες, ή εἰκόνα πού παρουσιάζει ή χωρική κτηνοτροφία τῶν προσφύγων κατά τή μεσοπολεμική περίοδο εἶναι ἀπογοητευτική. Σύμφωνα μέ τις στατιστικές, λίγο πρὶν ἀπὸ τή διάλυση τῆς ΕΑΠ, τὸ 40% τῶν προσφύγων δὲν εἶχαν ζῶα ὄχι γιὰ ἐκτροφή ἀλλὰ οὔτε γιὰ νά καλλιεργήσουν τὰ χωράφια τους³⁵. Οἱ λόγοι ἦταν διάφοροι. Ἡ ΕΑΠ εἶχε διανείμει στοὺς πρόσφυγες, πού ἦταν ἐγκαταστημένοι στις ὄρεινές και παραμεθόριες περιοχές τῆς Μακεδονίας και τῆς Θράκης, αἰγοπρόβατα πού τὰ εἶχε εἰσαγάγει ἀπὸ τή Βουλγαρία και τή Ρουμανία. Τα περισσότερα (80%) χάθηκαν εἴτε γιατί δὲν μπόρεσαν νά ἐγκλιματιστοῦν και ἀρρώστησαν, εἴτε γιατί οἱ πρόσφυγες –κυρίως ὅσοι ἦταν ἀπὸ τὰ Μικρασιατικά παράλια– δὲν ἦταν πεπειραμένοι γιὰ νά τὰ συντηρήσουν, εἴτε γιατί ὀρισμένοι ἀναγκάστηκαν ἐξαιτίας τῆς φτώχειας τους ή νά τὰ φάνε ή νά τὰ πουλήσουν γιὰ νά πληρώσουν τὰ χρέη τους³⁶. Ἔτσι, ὅταν διαλύθηκε ή ΕΑΠ τὸ 1930, ή χωρική κτηνοτροφία τῶν προσφύγων ἦταν πενιχρή και σέ πολλές περιπτώσεις ἀνύπαρκτη. Ὑπολογιζόταν ὅτι ἔπρεπε νά διατεθοῦν ὀγδόντα ἑκατομμύρια δραχμές γιὰ νά ἀντικατασταθοῦν τὰ ζῶα, ὥστε νά θεωρεῖται πλήρης ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν ἀγροτικῶς ἐγκατασταθέντων προσφύγων³⁷.

33. Πράγματι, ή ἀβεβαιότητα πού ἐπικρατοῦσε στις ἀγροτικές περιοχές γιὰ διάφορα ζητήματα σχετικά μέ τὰ ὅρια τῶν κλήρων κ.λπ. τροφοδοτοῦσε ἓνα κλίμα ἔντασης και ἀταξίας, καθὼς προκαλοῦσε διαρκῶς και τήν ἀναβολή τῆς ρύθμισης σχετικῶν ζητημάτων, ὅπως π.χ. τὸ ἐξεταζόμενο στήν παρούσα μελέτη. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νά παραπέμψω στή διατριβή μου *The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia*, Ὁχφόρδη 1996, (ὑπὸ ἔκδοση), ἀπὸ τήν ὁποία ἀντλῶ και ἄλλα στοιχεῖα, χωρίς νά παραπέμψω σ' αὐτή.

34. Βλ. τὸ Νόμο 89490/23-7-1932 τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, τευχ. 2, ἀρ. 69, 25 Ἰουλίου 1932.

35. Ἀγροτική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Τὸ ἔργον μιᾶς δεκαετίας (1930-1939)*, Ἀθήνα 1940 6.34, Κ. Κωστής, ὁ.π., σ. 126.

36. Στὴ Χαλκιδική π.χ. πολλοὶ πρόσφυγες ἀναγκάστηκαν νά πουλήσουν τὰ ζῶα τους γιὰ νά πληρώσουν τὰ χρέη τους στήν Ἐθνική Τράπεζα και νά σταματήσουν οἱ πιέσεις πού ὑφίσταντο. Βλ. C.B.Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ.112.

37. C. B. Eddy, ὁ.π.

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ κατάσταση τῆς μετακινούμενης κτηνοτροφίας ἐξαιτίας τῆς σταδιακῆς συρρίκνωσης τῶν πρώην βοσκοτόπων ἐπιδεινώνεται συνεχῶς. Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐξεύρεση γῆς ἦταν τόσο ἐπιτακτική, ὥστε χρησιμοποιήθηκαν καὶ πρώην βοσκές, παρόλο πού, σύμφωνα μὲ τίς παρατηρήσεις τῶν γεωπόνων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολές τῶν ἀποκατασταθέντων πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας, τὰ δύο τρίτα τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν ἦταν ἀκατάλληλα γιὰ καλλιέργεια καὶ εἶχαν πολὺ χαμηλὴ ἀπόδοση. Ἡ χρησιμοποίηση ὅλο καὶ περισσότερων ἐκτάσεων γιὰ τὴ γεωργία περιώρισε τὸν ἀριθμὸ τῶν αἰγοπροβάτων στὰ ἄνω τῶν πεντακοσίων μέτρων ὄρεινά μέρη³⁸. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ κάπως ἡ κρίση, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, θὰ ρυθμιστεῖ νομοθετικὰ ἡ ἐγκατάσταση τῶν πρώην νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἡ ἐγγραφή τους στὰ κοινοτικά κατάστιχα³⁹.

ABSTRACT

Elisabeth Kontogiorgi, *Refugees and Shepherds. The question of Pasture Lands in the "New Lands" (1923-1932)*

The question of pasture lands, that is the question as to which authority would have rights of ownership over the communal pasture lands in Macedonia and Western Thrace during the refugee resettlement became a very complicated issue. Much of these pasture lands, formerly owned by Muslim and Bulgarian exchanged populations, was being claimed by the Refugee Settlement Commission (RSC), the Ministry of the Interior, the National Bank of Greece and the Aerial Defense Ministry. This article describes the views held by all interested parties, and the government's efforts to resolve the problem. It analyzes the negative effects of these conflicting attitudes on husbandry and rural society in the northern provinces of Greece.

38. Σύμφωνα μὲ ἐρευνα, σὲ εὐρεία ὄρεινὴ περιοχή, ὁ ἀριθμὸς τῶν ζώων (αἰγοπροβάτων) μειώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1900-1937. Ἀλεξ. Κρίκου, *Περὶ βελτιώσεως τῶν ὁρῶν τῆς ζωῆς τῶν ὀρεσιβίων*, Ἀνατύψεις ἀπὸ τὴν «Ἀγροτικὴν Οἰκονομίαν», Φλάμμα 1939, σσ. 12-13.

39. Σύμφωνα μὲ τὸ Α.Ν.1.233/ 1938 «περὶ ἀποκαταστάσεως νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἐγγραφῆς τους στὰ δημοτολόγια τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων».

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

Η ΕΛΛΑΔΑ, ΟΙ ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΛΑΙΣΙΟ 1961-1963

Κατά τη διάρκεια της τριετίας 1961-1963 ή διακοπή της δωρεάν Αμερικανικής οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ της Ελληνικής και της Αμερικανικής Κυβέρνησης. Η βοήθεια αποτελούσε αναμφίβολα κεντρικής σημασίας πολιτικό και οικονομικό στοιχείο στις έλληνοαμερικανικές σχέσεις μετά το 1946, εξελισσόμενη σε βασικό μοχλό διατήρησης και ανάπτυξης της ελληνικής στρατιωτικής δομής. Αν και μειωμένη από το 1954, σε σχέση με την περίοδο του εμφυλίου πολέμου και την πρώτη μετεμφυλιακή, εκτός από την οικονομική σημασία της, συνιστούσε και έμπρακτη εκδήλωση του ενεργού ενδιαφέροντος των Ηνωμένων Πολιτειών για την Ελλάδα, ενδιαφέροντος ζωτικού για την επιβίωση της ελληνικής ήγετικής τάξης και τη διατήρηση του πολιτικού καθεστώτος που παγιώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950¹.

Κατά τη διάρκεια αυτής της τριετίας τέθηκαν επίσης με έμφαση προβλήματα που αφορούσαν τις σχέσεις των Ηνωμένων Πολιτειών με τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους τους στο ΝΑΤΟ. Στις διεργασίες αυτές η Ελλάδα δεν έπαιξε, και δεν μπορούσε άλλωστε να παίξει, σημαντικό ρόλο, προσπάθησε όμως να λάβει μέρος και να τις αξιοποιήσει μετεξελισσόμενη έτσι, με τη βοήθεια και της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ του 1961, από αποκομμένη χώρα των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου σε τμήμα της δυτικοευρωπαϊκής περιφέρειας.

Οι βασικές υποθέσεις της εργασίας αυτής είναι ότι:

1) Η σχέση της Ελλάδας με τις Ηνωμένες Πολιτείες, παρά τα προβλήματα που προκαλούσε ή περικοπή της βοήθειας, παρέμεινε ακρογωνιαίος λίθος του διεθνούς προσανατολισμού της Αθήνας, ενώ το άνοιγμα προς τη

1. Βλ. Γιάννης Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον ψυχρό πόλεμο*. Προσκήνιο, Αθήνα 1999.

Γαλλία αποτέλεσε προσπάθεια συμπλήρωσης τῶν ἐγγυήσεων ἀσφαλείας της, στὸ πλαίσιο τῆς ἐπικρατούσας ἀντίληψης γιὰ τὸν ἀπὸ βορρᾶ κίνδυνο.

2) Ἡ διαμάχη γιὰ τὴ βοήθεια δὲν ἀφοροῦσε καὶ δὲν ἐπηρέαζε μόνο τὰ ἑλληνικὰ δημόσια οἰκονομικά, ἀλλὰ καὶ τὴν κυρίαρχη ἀντίληψη γιὰ τὸ πρόβλημα ἀσφαλείας καὶ τὶς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς διευθετήσεις ποὺ συνδέονταν μὲ αὐτή.

Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδας στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1961, ἀποτελοῦσε καὶ γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες εὐκαιρία ἐπισκόπησης τῶν σχέσεών τους καὶ ἀποτύπωσης τῆς πολιτικῆς τους, ἡ ὁποία ἀναδείκνυε μιὰ σειρὰ ἀποκλίσεων στὸ σύνολο τοῦ πλέγματος τῶν ἑλληνοαμερικανικῶν σχέσεων.

Ἡ νέα κυβέρνηση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὑπὸ τὸν πρόεδρο John Kennedy, εἶχε ἀποφασίσει νὰ περιορίσει δραστικὰ τὴ δωρεὰν βοήθεια στὸ ἐξωτερικό, ὡς συνέπεια τῶν προβλημάτων στὸ ἀμερικανικὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν ἀλλὰ καὶ τῆς προτεραιότητος ποὺ ἀποκτοῦσε γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς ἡ διάθεση πόρων στὰ νέα κράτη τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, περιοχὲς ποὺ ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ πεδίο ψυχροπολεμικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ταυτόχρονα ἐπεδίωκε τὴν ἀνάληψη ἐνός τμήματος τῆς ἐξωτερικῆς βοήθειας ἀπὸ τοὺς Δυτικοευρωπαίους, οἰκονομικὰ ἰσχυροὺς πλέον συμμάχους τοῦ ΝΑΤΟ².

Ἡ νέα αὐτὴ προσέγγιση τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας, θεωρητικὸς ἐκφραστὴς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ἀναπληρωτὴς σύμβουλος Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας τοῦ προέδρου Kennedy καθηγητῆς Walt Rostow, δὲν προέκυπτε ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν. Ἡ νέα ἀμερικανικὴ διοίκηση θεωροῦσε τὰ προγράμματα βοήθειας ποὺ κληρονόμησε “ἀμυντικά” καὶ “ξεπερασμένα”, καθὼς ἔδιναν ἔμφαση στὶς στρατιωτικὲς πλευρὲς τοῦ προβλήματος ἀσφαλείας, ἰδίως μέσω τῆς στήριξης ἀμυντικῶν δαπανῶν τῶν συμμάχων τῆς Ἀμερικῆς. Στὴ θέση τῆς “παλαιᾶς” ἀντίληψης προωθεῖτο μιὰ νέα ποὺ ἔδινε ἔμφαση στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ διακύβευμα τοῦ ψυχροπολεμικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὥστε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀποτελεσματικὰ αὐτὸ ποὺ οἱ νέοι Ἀμερικανοὶ ἡγέτες θεωροῦσαν ἐσωτερικὴ ὑπονόμευση. Ὁ στόχος, ὅπως σημείωνε σὲ ὑπόμνημά του ὁ Rostow, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ δημιουργία προϋποθέσεων διατηρήσιμης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ὄχι ἡ βραχυπρόθεσμη ἀντιμετώπιση κινδύνων. Ταυτόχρονα γινόταν κατανοητὸ ὅτι ἡ νέα πολιτικὴ βοήθειας δὲν μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ αὐτόματα. Ἡ ἀρχὴ μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀπὸ χῶρες ποὺ πλη-

2. Policy Directive, NATO and the Atlantic Nations, 20 Ἀπριλίου 1961, Foreign Relations of the United States [στὸ ἐξῆς FRUS 1961-1963], XIII, σσ. 290-291.

ροῦσαν βασικὲς προϋποθέσεις ἀνάπτυξης. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν ἡ Ἑλλάδα³.

Στὸ γενικότερο αὐτὸ πλαίσιο ἡ δωρεὰν βοήθεια πρὸς τὴν Ἑλλάδα θὰ περιοριζόταν, μὲ προοπτικὴ νὰ καταργηθεῖ. Ἡ κατάργηση βέβαια ἀφοροῦσε τὴ δωρεὰν ὑποστήριξη τοῦ ἐλληνικοῦ ἀμυντικοῦ προϋπολογισμοῦ (Defense Support) καὶ ὄχι τὸ πρόγραμμα στρατιωτικῆς βοήθειας (Military Assistance Program) μέσω τοῦ ὁποῖου ἐξοπλιζόταν ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς μὲ ἀμερικανικὸ πολεμικὸ ὕλικό. Ἡ ἔμφαση θὰ μετατοπιζόταν ἀπὸ τὴν ἐνίσχυση τῆς στρατιωτικῆς προσπάθειας τῆς Ἑλλάδας καὶ θὰ δινόταν πλέον στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη μὲ τὴ μορφή δανειακῆς χρηματοδότησης συγκεκριμένων ἀναπτυξιακῶν σχεδίων, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὰ τὰ σχέδια θὰ ὑποστηρίζονταν καὶ ἀπὸ ἐγχώριους πόρους.

Οἱ Ἀμερικανοὶ ἐκτιμοῦσαν ὅτι ἡ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα θὰ εἶχε θετικὴ ἐπίδραση στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία καὶ θὰ καθιστοῦσε λιγότερο ἔντονη τὴν ἀνάγκη ἐξωτερικῆς βοήθειας. Στὶς νέες συνθήκες, καταλληλότερο πλαίσιο γιὰ τὴ συζήτηση τῶν προβλημάτων ἀποτελοῦσε ὁ Ὄργανισμὸς Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀνάπτυξης (ΟΟΣΑ) καὶ ὄχι τὸ NATO τὸ ὁποῖο εἰνοοῦσε ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση. Τὸ NATO ἔπρεπε κατὰ τοὺς Ἀμερικανούς νὰ ἀσχοληθεῖ μόνο μὲ τὶς πολιτικὲς πλευρὲς τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας καὶ νὰ μὴν ἀποτελέσει μηχανισμό διοχέτευσης κεφαλαίων.

Ὡς πρὸς τὶς ἀμέσες διευθετήσεις, προβλεπόταν ὅτι ἡ ἀμυντικὴ βοήθεια, ποὺ ἀνερχόταν σὲ 20 περίπου ἑκατομμύρια δολλάρια ἐτησίως ἀπὸ τὸ 1954, θὰ περιοριζόταν σὲ 10 ἑκατομμύρια τὸ 1962 καὶ σὲ 5 τὸ 1963, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάργησή της τὸ 1964⁴.

Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀναγνώριζαν ὅτι ἡ Ἑλλάδα δαπανοῦσε πολλὰ στὸ στρατιωτικὸ τομέα (5% περίπου τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος) καὶ ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ προκαλοῦσε πιέσεις στὴν κυβέρνηση Καραμανλῆ γιὰ τὴν περιορίζονταν οἱ διαθέσιμοι πόροι γιὰ ἀναπτυξιακὰ προγράμματα καὶ κοινωνικὲς δαπάνες. Ὑπολόγιζαν ὅμως ὅτι μέσω τῆς συμμετοχῆς καὶ ἄλλων χωρῶν τοῦ NATO θὰ μπορούσαν νὰ υπάρξουν πόροι γιὰ τὴ χρηματοδότηση ἐλληνικῶν ἀναπτυξιακῶν προγραμμάτων⁵.

Ταυτόχρονα ἐμφανίζονταν τὰ στοιχεῖα τῆς νέας ἀμερικανικῆς πολιτικῆς στὸ πρόβλημα τῆς στρατηγικῆς ἀποτροπῆς τοῦ NATO. Ἡ ἀμερικανικὴ πυρηνικὴ ὑπεροπλία ἀποτελοῦσε πιά παρελθόν, ἀφοῦ οἱ Σοβιετικοὶ διέθε-

3. Rostow πρὸς Kennedy, 28 Φεβρουαρίου 1961, FRUS 1961- 1963, IX, 94.

4. Future Prospects for US Economic Aid, National Security Files [στὸ ἐξῆς NSF]/Country File: Greece, Caramanlis Briefing Book, 17- 20 Ἀπριλίου 1961, Box 101, J. Kennedy Library, Boston.

5. US Military Aid, ὁ.π.

ταν αξιόλογο πυρηνικό όπλοστάσιο με πυραύλους μέσου και μεγάλου βεληνεκοῦς. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀξιοπιστία τῆς ἀμερικανικῆς πυρηνικῆς ἀποτροπῆς εἶχε μειωθεῖ καὶ στίς νέες συνθήκες ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ, ὑποτιθέμενη σοβιετικὴ ἐπίθεση μὲ συμβατικὰ ὅπλα στὴν Εὐρώπη, τῆς ὁποίας τὴν ἀσφάλεια ἐγγυῶντο οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες μέσω τοῦ NATO, ὁδηγοῦσε ἄμεσα σὲ πυρηνικὴ ἀναμέτρηση. Οἱ Ἀμερικανοὶ εὐνοοῦσαν πλέον τὴν αὐξηση τῆς συμβατικῆς στρατιωτικῆς ἱκανότητος τοῦ NATO, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ καταφύγουν ἄμεσα στὴν πυρηνικὴ ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν συμμάχων τους. Στὸ πλαίσιο αὐτό, δὲν ἀνέμεναν μεγαλύτερη προσπάθεια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ NATO γενικότερα, ἐνδειξη ποὺ δὲν ἀντέφασκε μὲ τὴν ἀποψὴ τους ὅτι οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἤδη ὑψηλές⁶.

Ἐνα ἄλλο πεδίο αὐξανόμενης ἀπόκλισης τῶν θέσεων μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων ἀποτελοῦσαν οἱ σχέσεις Ἀνατολῆς- Δύσης καὶ εἰδικότερα ἡ νέα ἀμερικανικὴ πολιτικὴ στὰ Βαλκάνια. Ἡ Ἀθήνα ἀντιμετώπιζε ἐπιφυλακτικὰ τὸ κλίμα ὕφεσης στίς σχέσεις τῶν δύο συνασπισμῶν, καθὼς πίστευε ὅτι ἡ χαλάρωση τῆς ἐντασης αὖξανε τὶς πιθανότητες πιέσεων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, προκειμένου ἢ τελευταία νὰ προθετῇ πολιτικὴ ἀνοιγμάτων πρὸς τὸν κομμουνιστικὸ συνασπισμό. Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν Ἀθήνα στὸ πλαίσιο αὐτό εἶχε, ἡ προσπάθεια τῶν Ἀμερικανῶν νὰ ἀποκτήσουν ἀπευθείας σχέσεις με τοὺς συμμάχους τῶν Σοβιετικῶν στὰ Βαλκάνια, με τοὺς ὁποίους οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδας ἦταν κακές: διμερεῖς διαφορὲς ἐδαφικοῦ χαρακτήρα με τὴ Βουλγαρία, ψυχρότητα με τὴ Ρουμανία λόγω τῆς ἀπόρριψης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τῆς πρότασης γιὰ ἀπύραυλη ζώνη στὰ Βαλκάνια⁷, τυπικὰ ἐμπόλεμη κατάσταση με τὴν Ἀλβανία. Ὅπως ἐπεσήμαιναν οἱ Ἀμερικανοί, ἡ νέα πολιτικὴ τοὺς δημιουργοῦσε στὴν Ἀθήνα τὴν ἀνησυχία ὅτι διαμορφώνονταν προϋποθέσεις ἀπομόνωσής της μέσω τῆς χαλάρωσης τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ Ἑλλάδα διαφοροποιοῦσε τὴν πολιτικὴ της στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ τὴν Ἀφρική, σὲ σχέση με τὴν ἀμερικανική, σὲ μιὰ προσπάθεια διάσωσης τῶν ἐλληνικῶν μειονοτήτων στὴν περιοχὴ. Τέλος, ἡ Ἀθήνα ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴν ἐμπορικὴ ἐξάρτηση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ τὸ αὐξανόμενο ἐμπόριο με τὸν ἀνατολικὸ συνασπισμό, λόγω τῆς ἀπροθυμίας τῶν δυτικῶν ἐταίρων της νὰ ἀπορροφήσουν τὸ πλεόνασμα τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς της.

Οἱ Ἀμερικανοὶ δὲ συμερίζονταν ὁμως τὶς ἐλληνικὲς ἀνησυχίες. Θεωροῦσαν ὅτι ἡ προσέγγιση δὲν σήμαινε καὶ ἐγκριση τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων, ἐνῶ διευκρίνιζαν ὅτι ἡ ἀνοχὴ τῆς δραστηριότητος βουλγαρικῶν

6. NATO, ὁ.π.

7. Θέση ποὺ συμερίζονταν ἡ Washington, Disarmament, ὁ.π.

ὀργανώσεων στὶς ΗΠΑ, μὲ πεδίο ἐνδιαφέροντος τὴ Μακεδονία, δὲ σήμαινε υἱοθέτηση τῶν αἰτημάτων τους. Ὡς πρὸς τὶς εἰδικές σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ ἀντιδυτικὰ ἀραβικὰ καθεστῶτα, ἐπεσήμαιναν ὅτι αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν στὴ δυτικὴ στρατηγικὴ στὴν περιοχὴ. Τέλος, ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα ποὺ συνιστοῦσε γιὰ τὴν Ἀθήνα τὸ αὐξανόμενο ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή, θεωροῦσαν ὅτι τὸ ὕψος του (21% τοῦ συνόλου τῶν ἐλληνικῶν ἐξαγωγῶν) δὲν δημιουργοῦσε κίνδυνο ἐξάρτησης. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ἀνέμεναν ὅτι ἡ συμφωνία σύνδεσης τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν ΕΟΚ θὰ μείωνε τὸ σχετικὸ δείκτη⁸.

Τὸ κύριο στοιχεῖο ποὺ ἀναδείχθηκε στὶς συνομιλίες τοῦ Καραμανλῆ στὴν ἀμερικανικὴ πρωτεύουσα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1961 ἦταν ἡ αὐξανόμενη ἀνασφάλεια τῆς Ἑλλάδας ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἐγγύησης τοῦ ΝΑΤΟ. Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἐξηγοῦσε στὸν Ἀμερικανὸ πρόεδρο ὅτι τὰ μέλη τῆς Ἀτλαντικῆς Συμμαχίας δὲ φαίνονταν πρόθυμα γιὰ “θυσίες” καὶ ταυτόχρονα δὲν ὑπῆρχε κοινὴ πολιτικὴ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κομμουνιστικῆς ἀπειλῆς. Ἡ Ἑλλάδα, ἂν καὶ εὐρωπαϊκὴ χώρα, ἦταν ἀποκομμένη γεωγραφικὰ ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ κορμό, ὑφίστατο πιέσεις ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς γείτονες τῆς ποὺ ἐπεδίωκαν διέξοδο πρὸς τὸ Αἰγαῖο καὶ ἦταν ἐκτεθειμένη στοὺς κινδύνους ἐνὸς τοπικοῦ πολέμου. Ἡ Ἀθήνα ἀγωνιζόταν νὰ διατηρήσει ἰσορροπία στὴν περιοχὴ μὲ μεγάλες θυσίες. Καθὼς ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση πίστευε ὅτι τὸ ΝΑΤΟ δὲν ἦταν ἀπολύτως ἀξιόπιστο, πρόσβλεπε κυρίως στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀκεραιότητάς της. Ὁ πρόεδρος Kennedy, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση ὅτι θεωροῦσε τὴν Ἑλλάδα σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ πολιτικὴ, τόνιζε ὅτι βασικὸ πρόβλημα τῆς Συμμαχίας ἀποτελοῦσε ἡ πολιτικὴ τοῦ στρατηγοῦ De Gaulle, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1958 ἀπαιτοῦσε τὴ σύσταση τριμεροῦς διευθυντηρίου ἀπὸ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, τὴ Βρετανία καὶ τὴ Γαλλία, ἔδειχνε σαφεῖς τάσεις ἀνεξαρτητοποίησης ἀπὸ τὶς δομές καὶ τὶς πολιτικὲς τοῦ ΝΑΤΟ καὶ ἐπεδίωκε νὰ ἡγηθεῖ μιᾶς ΕΟΚ χειραφετημένης ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ καθοδήγηση⁹. Ὁ Καραμανλῆς δὲν πίστευε στὴ δεδομένη συγκυρία ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ ἔπρεπε νὰ παραχωρήσουν κάτι περισσότερο ἀπὸ “ἀβλαβεῖς ἱκανοποιήσεις” καὶ ὑποδείκνυε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἄσκηση ἐπιρροῆς ὁ καγκελάριος τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, μὲ δεδομένη τὴν αὐξανόμενη γαλλογερμανικὴ συνεργασία στὸν εὐρωπαϊκὸ χώρο¹⁰.

8. East- West Issues, ὁ.π.

9. Alfred Grosser, “General De Gaulle and the foreign policy of the Fifth Republic”, *International Affairs* 39/2, 1963, σσ. 198-213.

10. Πρακτικὸ συζήτησης Kennedy- Καραμανλῆ 19 Ἀπριλίου 1961, NSF/ Country File: Greece General, Box 100, Kennedy Library, Boston καὶ Περιεχόμενο ἰδιαίτερης συνο-

Τὸ δεύτερο σκέλος, πού ἀφοροῦσε τὶς οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Ἑλλάδας, ἔλαβε συγκεκριμένη μορφή τρεῖς μῆνες ἀργότερα, στὶς 22 Ἰουλίου, μὲ τὴν ἀποστολὴ δύο ὑπομνημάτων ἀπὸ τὸν Ἑλληνα πρωθυπουργὸ πρὸς τὸν Ἀμερικανὸ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Dean Rusk¹¹.

Στὸ πρῶτο ὑπόμνημα περιγράφονταν οἱ ἑλληνικὲς ἀνάγκες σὲ κεφάλαια προοριζόμενα γιὰ ἀναπτυξιακὲς ἐπενδύσεις στὴν πενταετία 1962-1966. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση εἶχε ἐξασφαλίσει γιὰ τὴν πενταετία αὕτὴ 125 ἑκατ. δολλάρια ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα, 50 ἑκατ. ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Γερμανία, 15 ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ 210 ἀπὸ ἰδιωτικὲς πηγές. Ἀπέμεναν ἄλλα 400 ἑκατομμύρια, τὰ ὁποῖα ἤλπιζε ὅτι θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἴτε μὲ τὴ μορφή δωρεὰν βοήθειας εἴτε μὲ τὴ μορφή μακροπρόθεσμων χαμηλότοκων δανείων. Στὸ ὑπόμνημα τονιζόταν ἡ ἀνάγκη αὐξήσεως τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νὰ διατηρήσει τὸ ὕψος τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν, χωρὶς νὰ ἀντιμετωπίσει δυσάρεστες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις.

Στὸ δεύτερο ὑπόμνημα, πού ἀφοροῦσε τὶς ἀνάγκες τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, γινόταν ἀρχικὰ ἀνάλυση τοῦ νέου στρατηγικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση πίστευε ὅτι δὲν ὑπῆρχε πιθανότητα γενικευμένου πυρηνικοῦ πολέμου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν αὐξημένη πιθανότητα περιορισμένης τοπικῆς σύγκρουσης. Ἐπικολοῦμεν ἑκτιμήσεις τοῦ ΝΑΤΟ χαρακτηρίζε τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ μεθόριο ὡς τὴ δεύτερη πιθανότερη ἐστία σύγκρουσης μετὰ τὰ Στενά. Συμπεραίνει ὅτι ὑπῆρχε ἄμεση ἀνάγκη ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὲς νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀπειλὴ ἕως τὴν ἔλευση βοήθειας ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ. Βασιζόμενη στὶς θέσεις τῆς Ἀνώτατης Συμμαχικῆς Διοίκησης Εὐρώπης τοῦ ΝΑΤΟ, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ζητοῦσε βοήθεια ὕψους 25 ἑκατ. δολλαρίων ἑτησίως γιὰ μιὰ πενταετία, ὥστε νὰ καλυφθεῖ τὸ “χάσμα” μετὰ τῶν συμμαχικῶν προδιαγραφῶν καὶ τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, καθὼς καὶ τὴν ἐπίσπευση τῆς παράδοσης νέου πολεμικοῦ ὕλικου.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ Ἀμερικανικὴ Πρεσβεΐα στὴν Ἀθήνα ὑποστήριζε τὴ διατήρηση τῆς δωρεὰν βοήθειας γιὰ τὸ 1962 στὸ ὕψος τοῦ 1961 γιὰ πολιτικοὺς λόγους¹², ἡ ανταπόκριση τῆς Washington στὰ ἑλληνικὰ αἰτή-

μιλίας Kennedy- Καραμανλῆ 19 Ἀπριλίου 1961, Κ. Καραμανλῆς. *Ἀρχεῖο, Γεγονότα καὶ Κείμενα* [στὸ ἐξῆς ΑΚ], Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1997, τόμ. 5, σσ. 43-44.

11. “Ἐπισκόπηση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Ἑλληνικοῦ προγράμματος οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως” καὶ “Ἐπισκόπηση τῶν ἀναγκῶν τῶν Ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων”, 22 Ἰουλίου 1961, ΑΚ, ὁ.π., σσ. 121-125.

12. Briggs πρὸς Department of State, 26 Ἰουλίου 1961, NSF/ Country File: Greece, General, Box 100.

ματα δὲν ἦταν θετική, καθὼς αὐτὰ βρίσκονταν στὸν ἀντίποδα τῆς νέας ἀμερικανικῆς πολιτικῆς βοήθειας. Στὸ Συμβούλιο Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας παρατηρεῖτο ὅτι τὸ αἶτημα γιὰ αὐξημένη βοήθεια, ὄχι μόνο τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ καὶ τῆς Τουρκίας καὶ τοῦ Ἰράν, διατυπωνόταν μὲ ἀφορμὴ τὴν ὀξυνση τῆς κρίσης τοῦ Βερολίνου, τὴν ὁποία οἱ τρεῖς κυβερνήσεις προσπαθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων τους. Οἱ Ἀμερικανοὶ δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ αἰτήματα ἀλλὰ νὰ προωθήσουν τὴ διαδικασία ποὺ εἶχε συμφωνηθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ NATO γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν στρατιωτικῶν, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς ἀναπτυξιακὲς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας, ἀπὸ τὴ λεγόμενη “Ἐπιτροπὴ τῶν Τριῶν Σοφῶν”. Στόχος τῆς διαδικασίας ἦταν, ἀφοῦ πρῶτα καταγράφονταν οἱ ἀνάγκες ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ, νὰ συγκροτηθεῖ χρηματοδοτικὸς ὁμιλος ἀπὸ τὶς πλουσιότερες χῶρες τῆς Συμμαχίας, ὥστε νὰ τεθεῖ σὲ κίνηση ὁ μηχανισμὸς κατανομῆς τῶν βαρῶν. Καθὼς ἡ ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἔτοιμη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοιξη τοῦ 1962, μιὰ “ἐνδιάμεση” λύση θὰ προέβλεπε τὴ συνέχιση τῆς δωρεὰν βοήθειας γιὰ τὸ 1962.¹³ Πράγματι, ἡ δωρεὰν βοήθεια γιὰ τὸ 1962 ἀνῆλθε τελικὰ σὲ 20,3 ἑκατ. δολλάρια (20,4 τὸ 1961) καὶ συμπληρωνόταν μὲ ἓνα δάνειο 10 ἑκατ. δολλαρίων¹⁴.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐξελίξεις στὸ πρόβλημα τῆς βοήθειας, ὁρισμένες διεργασίες στὸ πλαίσιο τοῦ στρατηγικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ ἀσκήσεων τοῦ NATO ἐνέτειναν τὴν ἀνασφάλεια τῆς ἐλληνικῆς πλευρᾶς ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστία τῆς συμμαχικῆς ἐγγύησης. Στις 20 καὶ 21 Ἰουλίου 1961 πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀλεξανδρούπολη συνάντηση τῶν γενικῶν ἐπιτελείων τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἀμερικανοῦ διοικητῆ τοῦ Στρατηγείου NATO τῆς Σμύρνης. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς συνάντησης εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἀμερικανικὸ ἐνδιαφέρον καθὼς οἱ Ἀμερικανοὶ ἐπεδίωκαν τὴν κατάρτιση κοινοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ σχεδιασμοῦ γιὰ τὴν ἀμυνα τῶν Δαρδανελίων. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀπ’ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶχε εὐνοήσει τὴν πραγματοποίηση τῆς συνάντησης, καὶ μάλιστα στὴν Ἀλεξανδρούπολη ἀντὶ γιὰ τὴν Ἀθήνα, θέλοντας νὰ δώσει ἔμφαση στὴ συμμαχικὴ ἐγγύηση τῶν συνόρων τῆς ἐναντι τῆς Βουλγαρίας. Ἡ συνάντηση δὲν προώθησε τοὺς στόχους τῆς Ἀθήνας. Οἱ Ἀμερικανοὶ εὐνοοῦσαν ἓνα σχῆμα προωθημένης ἀμυνας κοντὰ στὴ συνοριακὴ γραμμὴ, ὥστε νὰ προστατευθοῦν ἀποτελεσματικότερα τὰ Στενά. Οἱ Ἕλληνες ἀντίθετα δὲν εὐνοοῦσαν αὐτὸ τὸ σχέδιο, γιατί θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκόψει τὶς ἐλληνικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐνδοχώρα

13. L. Battle πρὸς Mac George Bundy, 2 Αὐγούστου 1961, ὁ.π.

14. Βλ. τὸ σχετικὸ πῖνακα τῆς Ἀμερικανικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὴ Διεθνή Ἀνάπτυξη σὲ Theodore Couloumbis, *Greek Political Reactions to American and NATO influences*, Yale University Press, New Haven 1966, σ. 39.

δυτικά και να τις οδηγήσει σε άμυνα του τουρκικού εδάφους ανατολικά του Έβρου. Για το λόγο αυτό προτιμούσαν μάλλον την άμυνα στη γραμμή του Στρουμόνα. Αυτή η σκέψη οδηγούσε τους Άμερικανούς στην αντιπρόταση κάλυψης του Έβρου από τουρκικές δυνάμεις, ιδέα που απέρριπταν οι Έλληνες, με συνέπεια το αδιέξοδο. Εκτός αυτού, καθεαυτή η πραγματοποίηση της συνάντησης προκάλεσε ανησυχία στην Αθήνα με κυριότερη εκδήλωση της ανησυχίας αυτής την πώληση δραχμών έναντι χρυσών λιρών και την άνοδο της τιμής της χρυσής λίρας στις 294 από 280 δραχμές και τη σταθεροποίησή της στις 290 με την παρέλευση της ανησυχίας¹⁵.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου, η πραγματοποίηση της άσκησης του NATO στη Θράκη με την επωνυμία Checkmate προκάλεσε τις διαμαρτυρίες της Βουλγαρίας και της Σοβιετικής Ένωσης προς την Ελληνική Κυβέρνηση και η τελευταία ζήτησε την εκδήλωση της συμπαράστασης του NATO για την αντιμετώπιση Βουλγαρικών κινήσεων που θεωρούσε απειλητικές¹⁶.

Οι Άμερικανοί διαβεβαίωσαν ότι οποιαδήποτε επίθεση κατά της Ελλάδας από τη Σοβιετική Ένωση και τη Βουλγαρία, συμπεριλαμβανομένης ενέργειας που θα αναλαμβανόταν ως αντίδραση σε ασκήσεις του NATO, ενέπιπτε στο άρθρο 5 του Βορειοατλαντικού Συμφώνου, με συνέπεια την ενεργοποίηση της εγγύησης για την ασφαλεία κρατών-μέλους του Συμφώνου¹⁷.

Η θέση αυτή δεν ικανοποιούσε όμως τον Έλληνα πρωθυπουργό, ο οποίος εκτιμούσε ότι το NATO δεν ήταν διατεθειμένο να πάρει “σκληρές αποφάσεις”, επικαλούμενος στον Αμερικανό πρεσβευτή τη βρετανική και την ιταλική πολιτική στην κρίση του Βερολίνου, όπου οι δύο κυβερνήσεις είχαν ταχθεί υπέρ της διεξαγωγής διαπραγματεύσεων με τους Σοβιετικούς¹⁸.

15. British Embassy Athens προς Foreign Office, 31 Ιουλίου 1961, FO 371/ 160424.

16. Briggs προς Department of State, 4 Σεπτεμβρίου 1961, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

17. Rusk προς Briggs, 13 Σεπτεμβρίου 1961, δ.π.

18. Elisabeth Barker, “The Berlin Crisis 1958-1962”, *International Affairs* 39/1, 1963, σσ. 59-73, Fanfani προς Kennedy, 26 Αυγούστου 1961, FRUS 1961-1963, XIII, σσ. 818-819. Για τις προσπάθειες των Άμερικανών να αναζητήσουν συμβιβαστική λύση στο ζήτημα του Βερολίνου βλ. Roger Morgan, “Kennedy and Adenauer” σε Douglas Brinkley/ Richard Griffiths (έπιμ.), *John F. Kennedy and Europe*, Louisiana State University Press, Baton Rouge 1999, σσ. 16-31. Οι προσπάθειες αυτές προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια του καγκελαρίου της Δυτικής Γερμανίας, καθώς μπορούσαν να οδηγήσουν στην αναγνώριση της χωριστής υπόστασης της Ανατολικής Γερμανίας και να παγιώσουν τη διχοτόμηση της Γερμανίας. Ο Γάλλος πρόεδρος ήταν κατηγορηματικά αντίθετος με οποιαδήποτε διαπραγμάτευση για το Βερολίνο, χρησιμοποίησε το θέμα ως δικαίωση των αμφιβολιών του για την αξιοπιστία της αμερικανικής εγγύησης της ακεραιότητας των χωρών της Δυτικής Ευρώπης και διευκόλυνε έτσι τη γαλλογερμανική προσέγγιση. Στο ίδιο.

Ἐπαναλάμβανε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν γεωγραφικὰ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ κορμὸ καὶ κατὰ συνέπεια, ἡ βοήθεια μποροῦσε νὰ μὴ φθάσει ἔγκαιρα. Αὐτὸ ποὺ ἡ Ἑλλάδα χρειαζόταν ἦταν ἡ ἄμεση βοήθεια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν¹⁹.

Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ αὐτῇ, ποὺ λειτούργησε κυρίως ὡς καταγραφὴ τῶν ἀπόψεων τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης γιὰ τὸ ΝΑΤΟ καὶ τοῦ αἰσθήματος ἀνασφάλειας ποὺ προκαλοῦσε στὴν Ἀθήνα ἡ αἴσθησις τοῦ “ἀπὸ Βορρᾶ κινδύνου”, ἀκολούθησαν βουλευτικὲς ἐκλογές, στὶς ὁποῖες ἡ Ἐθνικὴ Ριζοσπαστικὴ Ἐνωση τοῦ Καραμανλῆ ἔδωσε ἔμφασι στὶς σοβιετοβουλγαρικὲς ἀπειλές καὶ ἐξασφάλισε ἄνετη πλειοψηφία. Ταυτόχρονα ὁμως, οἱ ἐκλογές αὐτές ἔδωσαν τὸ ἔναυσμα γιὰ τὸ ξέσπασμα ὀξείας καὶ παρατεταμένης πολιτικῆς κρίσης, καθὼς ἡ Ἐνωση Κέντρου, τὸ νέο κόμμα ποὺ συσπείρωσε τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν πολιτικῶν δυνάμεων μεταξὺ δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς, ἀμφισβήτησε τὸ ἀποτέλεσμα καταγγέλλοντας γενικευμένη παρέμβαση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ὑπὲρ τῆς ΕΡΕ. Στὶς συνθήκες αὐτές, τὸ πρόβλημα τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας ἀποκτοῦσε γιὰ τὸν Καραμανλῆ καὶ διαστάση ἐσωτερικῆς ἀμφισβήτησης. Ὅπως μετέδιδε ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Εὐάγγελος Ἀβέρωφ στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ στὴν Ἀθήνα, ἡ μείωσις ἢ καὶ ἡ ἐξάλειψις τῆς βοήθειας θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὸν Καραμανλῆ, ἀφοῦ θὰ ἐρμηνευόταν ὡς ἀποδοκιμασία τῆς κυβερνήσεώς του ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ἐπρόκειτο γιὰ θέσις τὴν ὁποία συμεριζόταν καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ Πρεσβεΐα στὴν Ἀθήνα²⁰.

Σὲ τηλεγράφημά του τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1962, ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς σημείωνε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἱκανοποιοῦσε τὰ δύο κριτήρια ποὺ ἔθετε ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνησις γιὰ τὴν χορήγησις βοήθειας: 1) Κατέβαλλε ἰδιαίτερη προσπάθεια στὸ πλαίσιο τῶν δυνατοτήτων της καὶ 2) εἶχε τὴν ἴδια ἄποψιν γιὰ τὴν παγκόσμια σκηνὴ μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ταυτόχρονα ἔπρεπε νὰ ἀνταπεξέλθει στὴ γειτονία τριῶν κομμουνιστικῶν χωρῶν καὶ βέβαια δὲν μποροῦσε νὰ ἀγνοηθεῖ καὶ ἡ κρίσις τοῦ Βερολίνου. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀνταποκριθεῖ στὸ ἀμερικανικὸ αἶτημα γιὰ αὐξηση τῶν δυνάμεών τους. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀποτελοῦσε κατὰ τὸν πρεσβευτὴ τὴν καλύτερη συγκέντρωση ταλαντούχων ἀνθρώπων μετὰ τὸ Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον. Μὲ σταθερότητα καὶ ἀμερικανικὴ ἐνίσχυσις ἀναμενόταν ὅτι σὲ τρία μὲ τέσσαρα χρόνια ἡ Ἑλλάδα θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι αὐτοδύναμη. Συμπερασματικά, ἡ πολιτικὴ βοήθειας ἔπρεπε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στατιστικὲς ποὺ ἔδειχναν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία ἦταν ἰσχυρὴ, νὰ λάβει ὑπόψιν πολιτικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς

19. Briggs πρὸς Department of State, 13 Σεπτεμβρίου 1961, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

20. Briggs πρὸς Department of State, 11 Νοεμβρίου 1961, δ.π.

παράγοντες, σκληρές στρατιωτικές πραγματικότητες και την κρίση του Βερολίνου²¹.

Ἡ περικοπή τῆς δωρεάν βοήθειας εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀναγγελία περικοπῆς τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὸ 1963. Ὅπως μετέδιδε ὁ νέος Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα, ἡ περικοπή τῶν δαπανῶν ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ περικοπή τῆς δωρεάν βοήθειας. Ὁ πρεσβευτὴς πίστευε ὅτι ἡ περικοπή τῆς βοήθειας ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς δικαιολογία καὶ δὲ θὰ εἶχε τόσο δραστικὴ ἐπίδραση παρὰ μόνο στὴν περίπτωσι ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχει. Ταυτόχρονα ὁμοῦς ὁ πρεσβευτὴς ὁμολογοῦσε ὅτι, ἂν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν ἐξασφάλιζε δάνεια εὐκόλα καὶ μὲ εὐνοϊκοὺς ὅρους, τότε ἡ διατήρησις τοῦ ὕψους τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν δὲ θὰ ἦταν εὐκόλη γιὰ πολιτικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς λόγους²².

Στις 21 Μαρτίου ἀκολούθησε συνάντησις τοῦ Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ μετὸν Ἑλληνα πρωθυπουργό, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Καραμανλῆς τόνισε τὸ στενὸ συσχετισμὸ μετὰ τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας καὶ τοῦ στρατηγικοῦ ζητήματος ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργὸς ὑποστήριζε ὅτι ἡ χώρα ἀντιμετώπιζε τὴν οὐρανὴν πίεσιν “ἀπὸ αἰῶνων”. Ἡ πίεσις εἶχε ἐνταθεῖ, λόγω τῆς προσχώρησις τῶν ἄλλων βαλκανικῶν χωρῶν στὸ σοβιετικὸ συνασπισμὸ καὶ εἶχε ἐμπροσθέν ἐκδηλωθεῖ μετὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον στὴ δεκαετία τοῦ ’40. Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδον ἡ Ἀθήνα εἶχε προσπαθήσει νὰ ἐξισορροπήσῃ τὴν πίεσιν μετὰ τὴν συσφίξεσιν τῶν σχέσεων της μετὰ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Τουρκία. Καθὼς ὁμοῦς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1961 οἱ σχέσεις μετὰ τὸ Βελιγράδι εἶχαν ἐπιδεινωθεῖ, λόγω τῆς ἐμφάσεως στὸ Μακεδονικόν²³, ἡ Ἀθήνα θεωροῦσε ὅτι ἀπαιτεῖτο αὐξημένη στρατιωτικὴ προσπάθεια. Ὁ Καραμανλῆς σημείωνε ὅτι οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες γιὰ τὸ 1962 ἀνέρχονταν σὲ 170 ἑκατ. δολλάρια, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ ἐγχώριοι Ἑλληνικοὶ πόροι κάλυπταν τὰ 152. Καθὼς τὸ πρόγραμμα δημοσίων ἐπενδύσεων δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 30 ἑκατομμύρια δολλάρια, ἐδημιουργεῖτο πολιτικὸ πρόβλημα γιὰ τὴν κυβέρνησις καθὼς δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ κατανοητὴ στὴν Ἑλλάδα αὐτὴ ἡ ἀσυμμετρία. Ὁ ἀνώτατος συμμαχικὸς διοικητὴς Εὐρώπης τοῦ NATO ἀπαιτοῦσε ὁμοῦς βελτιώσεις κόστους 50 ἑκατ. δολλαρίων. Τὴν ἀπαίτησιν αὐτὴν συμεριζόταν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, καθὼς ἤθελε ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ νὰ αὐξήσῃ τὴν ἰκανότητά της στὴν ἀντιμετώπισιν τοπικοῦ πολέμου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ διαθέσῃ με-

21. Briggs πρὸς Department of State, 1 Ἰανουαρίου 1962, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 625-626.

22. Labouisse πρὸς Department of State, 6 Μαρτίου 1962, ὁ.π., σσ. 630-631.

23. Γιὰ τὴν ὀξυνσιν αὐτὴ βλ. Σωτήρης Βαλντέν, *Ἑλλάδα-Γιουγκοσλαβία: Γέννησις καὶ ἐξέλιξις μιᾶς κρίσεως*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1991.

γαλύτερα ποσὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κομμουνιστικὴ ὑπονόμευση. Σὲ σχέση μετὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ θέμα ὁ Καραμανλῆς ἔδινε ἔμφαση στὴν ἀνάγκη νὰ συμμετάσχουν στὰ πλεονεκτήματα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία οἱ ὄρεινοὶ πληθυσμοί, ποὺ ἀνέρχονταν σὲ 1,5 ἑκατομμύριο καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ σκληρὸ πυρῆνα τῆς πολιτικῆς του βάσης. Ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργὸς ζητοῦσε νὰ συνεχιστεῖ ἡ δωρεὰν βοήθεια, ιδίως μετὰ τὴν διαβεβαίωση τοῦ Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ ὅτι ἡ Τουρκία, τὸ Νότιο Βιετνάμ, ἡ Νότια Κορέα καὶ τὸ Ἰράν θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ λαμβάνουν τέτοια οἰκονομικὴ ὑποστήριξη, καὶ πρόσθετε ὅτι τοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀγνοεῖτο, ἐπειδὴ δὲν ἀκολουθοῦσε τὴν τακτικὴ τῶν ἀλλεπάλληλων χρεωκοπιῶν ἢ δὲν ἐκβίαζε καταστάσεις μέσω προσέγγισης μετὰ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση. Ὁ πρεσβευτὴς κατέστησε ὁμῶς σαφές ὅτι ἡ δωρεὰν βοήθεια εἶχε τερματισθεῖ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ πρότεινε τὴν ἀξιοποίηση τῶν μακροπρόθεσμων καὶ χαμηλότοκων δανείων ποὺ θὰ προσφεραν πλέον οἱ Ἀμερικανοί²⁴.

Στὸ ἴδιο διάστημα, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις προσπαθοῦσε νὰ συμμετάσχει στὶς διεργασίες ποὺ ἐξελίσσονταν στὸ πλαίσιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση κάποιας μορφῆς πολιτικῆς ἑνώσεως μεταξὺ τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Ὁ Καραμανλῆς εἶχε προτιμήσει ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1958 τὴν ΕΟΚ ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ζώνη Ἐλευθέρων Συναλλαγῶν (ΕΖΕΣ) ποὺ προωθοῦσε ἡ Βρετανία. Ἡ ΕΖΕΣ, ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικὰ ἐμπορικὴ ζώνη βιομηχανικῶν προϊόντων, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα ἀναζητοῦσε διέξοδο γιὰ τὰ γεωργικὰ της πλεονάσματα. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ ΕΟΚ προσέφερε τὴ δυνατότητα χρηματοδοτήσεων, ἀναγκαίων γιὰ μιὰ οἰκονομία ὅπως ἡ ἐλληνικὴ ποὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ ἀνεπάρκεια κεφαλαίων. Ἀκόμα, τὸ 40-45% τῶν ἐλληνικῶν ἐξαγωγῶν κατευθυνόταν πρὸς τὴν Κοινότητα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινοτικῆς ἀγορᾶς σήμαινε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσει ἐγκαίρως κάποια πρόσβαση σὲ αὐτή, γιατί, ἀντίθετα, ἡ ἀπώλεια αὐτῆς τῆς δυναμικὰ ἀναπτυσσόμενης ἀγορᾶς θὰ ἦταν ὀριστική. Στὴν περίπτωσή αὐτή, ἡ Ἑλλάδα θὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἀναζητήσει διμερεῖς ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ νὰ ἀναπτύξει τὸ ἐμπόριό της μετὰ τὸ σοβιετικὸ συνασπισμό. Στὴν πρώτη περίπτωσή δὲν θὰ εὐνοεῖτο ἡ ἀνταγωνιστικότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ ταυτόχρονα θὰ ἐδραιωνόταν ἡ προνομιακὴ σχέση μετὰ τὴ Δυτικὴ Γερμανία τόσο στὸν ἐμπορικὸ ὅσο καὶ στὸν δανειοδοτικὸ τομέα. Ἡ προνομιακὴ αὐτὴ σχέση εἶχε ἀποτελέσει μονόδρομο γιὰ τὴν Ἀθήνα, λόγῳ τῆς ἔλλειψης προόδου, καὶ τελικὰ τῆς ἀποτυχίας, στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ σύσταση ζώνης ἐλευθέρων συναλλαγῶν στὴν Εὐρώπη,

24. Πρακτικὸ ἐλληνοαμερικανικῆς σύσκεψης, 21 Μαρτίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 18 Α/7, Ἰδρυμα Καραμανλῆ.

μεταξύ ΕΟΚ και Βρετανίας, κατάσταση που δημιουργούσε πρόβλημα προσανατολισμού στην Ελληνική Κυβέρνηση, που επιζητούσε ένταξη σε πολυμερές σχήμα²⁵. Στη δεύτερη, θα υπήρχαν πολιτικές επιπτώσεις ανεπιθύμητες από την Ελληνική Κυβέρνηση. Η ΕΟΚ απέβλεπε τέλος, στην πολιτική ένωση, σημείο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τον Καραμανλή που επεδίωκε την οργανική σύνδεση της Ελλάδας με τη Δυτική Ευρώπη²⁶.

Η επιλογή αυτή σήμαινε μεταξύ άλλων ότι η Αθήνα θα προσέγγιζε πλέον το Παρίσι αντί για το Λονδίνο και από αυτή την άποψη ήταν χαρακτηριστική η στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης το Φεβρουάριο του 1961, όταν διαβεβαίωνε τους Έξι ότι η επίσκεψη του πρωθυπουργού στο Λονδίνο δεν σήμαινε μείωση του ενδιαφέροντος της Ελληνικής Κυβέρνησης για τη σύναψη της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ²⁷.

Πέραν αυτού, η επίσκεψη στο Λονδίνο ακολουθήθηκε άμέσως από επίσκεψη στο Παρίσι όπου ο Καραμανλής επεδίωξε με αρκετή επιτυχία τη γαλλική υποστήριξη για την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων σύνδεσης, διατηρώντας παράλληλα τις θέσεις του για την ανάγκη στενών δεσμών με τις Ηνωμένες Πολιτείες στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ²⁸.

Η επιτυχής κατάληξη των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση ώθουσε την Ελληνική Κυβέρνηση προς την προβολή του αιτήματος συμμετοχής και στην αναμενόμενη πολιτική ένωση. Στις 7 Δεκεμβρίου 1961, ο Έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι υπογράμμιζε στο Γαλλό υπουργό Εξωτερικών το ενδιαφέρον της Ελλάδας για συμμετοχή στην πολιτική ένωση. Αν δε γινόταν δεκτή, θα έδημιουργείτο στη χώρα αίσθημα “πτωχού συγγενούς” έναντι της Ευρώπης, ενώ το σοβιετικό μπλόκ θα συμπέραινε ότι ο δυτικός συνασπισμός

25. Πρακτικό συνομιλίας Άβερωφ-Erhardt, 24 Ιουλίου 1958, Άρχείο Άβερωφ, Α 5/3, Ίδρυμα Καραμανλή.

Οι διαπραγματεύσεις ήταν αποτέλεσμα πρότασης της Βρετανίας που απέβλεπε στην αποδυνάμωση της ΕΟΚ μέσω μιας χαλαρής εμπορικής συμφωνίας. Για το θέμα αυτό και τις ελληνικές θέσεις στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για τη ζώνη ελεύθερων συναλλαγών βλ. Ιωάννης Πεσμαζόγλου, *Η Ελλάς έναντι των τάσεων Ευρωπαϊκής Οικονομικής Ενοποίησης*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1958. Γενικά, ο στόχος της Ελλάδας στις διαπραγματεύσεις αυτές ήταν να επιτύχει απορρόφηση των γεωργικών της πλεονασμάτων, χρηματοδότηση για το πρόγραμμα εκβιομηχάνισης και ύποδομης και ευνόϊκο δασμολογικό καθεστώς για μία μεταβατική περίοδο ώστε να προστατεύσει τη βιομηχανία της.

26. Γεώργιος Κοντογιώργης, *Η Ελλάδα στην Ευρώπη. Η πορεία προς την ένωση και η πολιτική του Καραμανλή*. Γιοβάνης, Αθήνα 1985, σσ. 36-37 και σημείωμα Άβερωφ προς Καραμανλή, Ιούλιος 1960, ΑΚ, τόμος 4, σσ. 342-344.

27. Άβερωφ προς ελληνικές πρεσβείες κρατών-μελών της ΕΟΚ, 8 Φεβρουαρίου 1961, ΑΚ, δ.π., σ. 508.

28. Φ. Φίλων προς Υπουργείο Εξωτερικών, 20 Φεβρουαρίου 1961, ΑΚ, δ. π., σσ. 521-522.

ἔχει μειωμένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ταυτόχρονα, ὁ πρεσβευτὴς ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς ἑνώσεως ἡ Ἑλλάδα θὰ συνεργαζόταν στενὰ μὲ τὴ Γαλλία δείχνοντας “κατανόηση” στὶς θέσεις της. Ἡ γαλλικὴ πλευρὰ ἦταν ἐπιφυλακτικὴ, ὅπως ἔδειχνε ἡ ἀπάντηση τοῦ Couve de Mygville: Τὸ θέμα ἦταν πρόωρο, καθὼς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα συμφωνία, ἐνῶ εἶχε περιπλακεῖ καὶ λόγῳ τῆς αἴτησης τῆς Βρετανίας γιὰ ἑνταξὴ στὴν ΕΟΚ²⁹. Ἡ γαλλικὴ ἐπιφυλακτικότητα ἀντανακλούσε προφανῶς καὶ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ περιφερειακὴ πρὸς τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη χώρα, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελοῦσε ὀργανικὸ τμῆμα τῆς διαδικασίας τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Τὴν θέση αὐτὴ σηματοδοτοῦσε ἄλλωστε τὸ καθεστῶς σύνδεσης καὶ ὄχι ἑνταξὴς ποὺ μόλις εἶχε ἐξασφαλίσαι ἡ Ἑλλάδα μὲ τὴν ΕΟΚ. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ προσπαθοῦσε νὰ ἀντικρούσει ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ συμφωνία σύνδεσης ἐμπεριείχε τὴν προοπτικὴ τῆς ἑνταξὴς, ὅταν θὰ τὸ ἐπέτρεπαν τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα. Στὴν πολιτικὴ ἑνώση, δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀποψη ἀνάλογο ἐμπόδιο γιὰ τὴν πλήρη ἑνταξὴ. Ἡ πιθανότητα ἐξάλλου ἑνταξὴς τῆς Βρετανίας σὲ σχῆμα πολιτικῆς ἑνώσεως πρὶν ἀπὸ τὴν ἑνταξὴ τῆς στὴν ΕΟΚ ἐνίσχυε τὴ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία τῆς Ἀθήνας³⁰. Καθὼς ὅμως τὸ ζήτημα ποὺ ἔθετε ἡ Ἀθήνα ἀφοροῦσε τὸ μέλλον, ἦταν δυνατὴ καὶ ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἡ στάση ὑπεκφυγῆς τῶν Γάλλων, χωρὶς νὰ προκύπτει ἀνοιχτὴ διαφωνία.

Ἡ πολυπλοκότητα τοῦ ζητήματος ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ σαφὴς στὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1962, κατὰ τὶς συνομιλίες του μὲ τὴ Βελγικὴ Κυβέρνηση στὶς Βρυξέλλες. Ἡ Βελγικὴ Κυβέρνηση κατέγραφε σειρὰ διαφωνιῶν στοὺς κόλπους τῶν Ἑξὶ τῆς ΕΟΚ, μεταξὺ τῆς Γαλλίας καὶ τῶν ὑπολοίπων καὶ ἀποκλίσεις ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ μέλη: Ἡ Γαλλία ἀπέβλεπε στὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς ΕΟΚ ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ, θέση μὲ τὴν ὁποία ἦταν ἀντίθετο τὸ Βέλγιο, ὅπως καὶ στὴν ἐπαναδιαπραγμάτευση κοινοτικῶν συμφωνιῶν, θέση μὲ τὴν ὁποία ἐπίσης διαφωνοῦσαν οἱ Βρυξέλλες. Ταυτόχρονα, ἐνῶ τὸ Βέλγιο καὶ ἡ Ὁλλανδία τάσσονταν ὑπὲρ τῆς ἑνταξὴς τῆς Βρετανίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση πολιτικῆς ἑνώσεως, τὸ Παρίσι ἦταν ἀντίθετο καὶ ἡ Βόννη ὑποστήριζε ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουν ὀρισμένα βήματα στὸ μεταξύ. Ἡ ἐλληνικὴ πολιτικὴ στὴ φάση αὐτὴ, παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις πρὸς τὸ Παρίσι γιὰ κατανόηση, προσπάθεια ποὺ ἑντασσόταν στὴν ἀνάγκη διατήρησης ἰσορροπιῶν μὲ ὅλους τοὺς σημαντικοὺς παῖκτες τοῦ δυτικοῦ συνασπισμοῦ καὶ συμμετοχῆς στὰ κυοφορούμενα σχήματα, ἦταν σαφῶς ἀτλαντικὴ: Ὁ Καρα-

29. Φ. Φίλων πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 7 Δεκεμβρίου 1961, ΑΚ, δ. π., σσ. 258-260.

30. Ξανθόπουλος Παλαμᾶς πρὸς ἐλληνικὲς πρεσβεῖες, 26 Ἰουλίου 1961, ΑΚ, δ. π., σσ. 127-128.

μανλῆς δήλωνε ἀπερίφραστα στοὺς Βέλγους συνομιλητές του ὅτι χωρὶς τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἡ Εὐρώπη δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε χρόνος γιὰ “πολιτικά πειράματα”³¹. Τελικά, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ἐπιθυμία της νὰ ἐνταχθεῖ ὀργανικὰ στὴ δυτικοευρωπαϊκὴ ἐνοποιητικὴ διαδικασία, διευκρίνιζε ὅτι ἡ αἴτηση ἐνταξης στὴν πολιτικὴ ἔνωση θὰ ὑποβαλλόταν σὲ εὐθετο χρόνο³².

Τὸ πρόβλημα ὅμως ποὺ ἀποτελέσε βασικὸ μέλημα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης στοὺς ἐπόμενους μῆνες ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ οἰκονομικὴ βοήθεια. Τὸν Ἀπρίλιο κατατέθηκε ἡ ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Τριῶν Σοφῶν, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας ἔθεσαν σὲ δοκιμασία τὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις. Ὁ Καραμανλῆς διαμαρτυρήθηκε ἔντονα στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτή, γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεση ἡ Ἑλλάδα φερόταν ἱκανὴ νὰ ἀναλάβει μόνη τὸ βάρος τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν της. Οἱ ἀνάγκες της γιὰ τὴ διετία 1963-1964 καθορίζονταν σὲ 60 ἑκατομμύρια δολλάρια, ἐνῶ στὸ ἴδιο διάστημα οἱ ἀντίστοιχες ἀνάγκες τῆς Τουρκίας ὑπολογίζονταν στὸ δεκαπλάσιο (600 ἑκατ. δολλάρια), ὑπολογισμὸς ποὺ ἀντανάκλωσε ἀσφαλῶς ὄχι μόνο τὴν κακὴ οἰκονομικὴ της κατάσταση, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐξημένη στρατηγικὴ σημασία της γιὰ τὰ δυτικὰ συμφέροντα σὲ σχέση μὲ τὴν Ἑλλάδα³³.

Ταυτόχρονα, ἡ ἔκθεση συνέδεε μὲ ἑμμέσο ἀλλὰ σαφὲς τρόπο τὴν προσπάθεια τῆς Ἑλλάδας νὰ ἀντλήσει κεφάλαια ἀπὸ τὴ διεθνή κεφαλαιαγορὰ μὲ τὴ ρύθμιση τῆς ἐκκρεμότητας τοῦ δημοσίου προπολεμικοῦ χρέους, τονίζοντας τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση ποὺ θὰ εἶχε ἡ ἐπιτυχὴς κατάληξη τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς ξένους ὁμολογιούχους. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση εἶχε βρεθεῖ ἀντιμέτωπη μὲ τὴν ἴδια προσέγγιση κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις σύνδεσης μὲ τὴν ΕΟΚ τὸ 1959-1961, ὅταν ἡ Ὁλλανδικὴ Κυβέρνηση εἶχε προσπαθήσει νὰ θέσει ὡς προϋπόθεση τῆς χρηματοδότησης τῆς Ἑλλάδας τὴ ρύθμιση τοῦ δημοσίου χρέους. Καθὼς δὲν ὑπῆρχαν Ὁλλανδοὶ κάτοχοι ἑλληνικῶν ὁμολογιῶν, ἡ ἐπιμονὴ τῆς Χάγης εἶχε ἀποδοθεῖ, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Παρίσι, στοὺς στενοὺς δεσμοὺς τῆς Ὁλλανδίας μὲ τὴ Βρετανία, ὅπου

31. Πρακτικὸ συνομιλίας Καραμανλῆ/Ἀβέρωφ-Lefevre/Spraak, 3 Ἀπριλίου 1962, ΑΚ, δ.π., σσ. 338-340. Γιὰ τὶς διαφωνίες μεταξὺ τῶν Ἐξι σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἔνωση βλ. Pascaline Winand, *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe*, St Martin's Press, New York 1996, σσ. 247-250, 256-263.

32. Διάλεξη Ἀβέρωφ στὸ Βασιλικὸ Ἰνστιτοῦτο Διεθνῶν Σχέσεων, Βρυξέλλες 2 Ἀπριλίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 17 Α/2084, Ἰδρυμα Καραμανλῆ.

33. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Harry Psomiades, “American Images of Greece and Turkey since 1945”, σὲ Theodore Couloumbis / John Iatrides (ἐπιμ.), *Greek-American Relations. A Critical Review*, Pella, New York 1980, σσ. 101-103.

ὑπῆρχαν πολλοὶ κάτοχοι ὁμολογιῶν σὲ στερλίνες³⁴. Καθὼς ὅμως ἀποδιδόταν στὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν ΕΟΚ στρατηγικὴ σημασία, δὲν ἐπικράτησαν τελικὰ οἱ ὀλλανδικὲς ἀπόψεις. Τὸ θέμα τέθηκε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση αὐτὴ τὴ φορὰ, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίσκεψης Καραμανλῆ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1961. Ἡ ἀμερικανικὴ πίεση ἦταν ἥπια καθὼς τὸ State Department ἐκτιμοῦσε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ συνδεθεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς Ἑλλάδας γιὰ ξένα κεφάλαια μὲ θέματα ἄσχετα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τῆς νέας Ἀμερικανικῆς Κυβέρνησης συνιστοῦσε ἀλλαγὴ τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία εἶχε προσπαθήσει νὰ πιέσει τὴν προηγούμενη διετία γιὰ τὴ διευθέτηση τοῦ θέματος μέσω τῆς διακοπῆς τῆς δανειοδότησης ἑλληνικῶν ἐπενδυτικῶν σχεδίων ἀπὸ τὸ Development Loan Fund. Στὸ State Department πίστευαν ὅτι ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἀντιστρατευόταν πλέον τὴν ἐπιτυχία τῶν μακροπρόθεσμων ἀμερικανικῶν στόχων στὴν Ἑλλάδα ποὺ συνίσταντο στὴν ἐξασφάλιση πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σταθερότητας. Στὸ πλαίσιο αὐτό, οἱ Ἀμερικανοὶ ἦταν διατεθειμένοι νὰ χαλαρώσουν τὴ δανειοδοτικὴ πολιτικὴ τους στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς τοὺς διαβεβαίωνε ὅτι εἶχε τὴν πολιτικὴ θέληση νὰ προχωρήσει σὲ συμβιβασμὸ μὲ τοὺς Ἀμερικανοὺς δανειστὲς κατὰ στιγμὴ στὸ μέλλον, ὅπως τελικὰ συνέβη³⁵.

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1961, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανεκλογή τοῦ Καραμανλῆ, οἱ Ἀμερικανοὶ ἦταν βέβαιοι γιὰ τὴ θέλησή του νὰ προχωρήσει σὲ διακανονισμό τοῦ χρέους. Καθὼς δὲν ἤθελαν νὰ δημιουργήσουν δυσκολίες στὸν Καραμανλῆ καὶ νὰ διακινδυνεύσουν τὴ διαφαινόμενη εξέλιξη, ἀπέρριψαν τὴν πρόταση τῶν Βρετανῶν ὁμολογιούχων γιὰ κοινὸ διάβημα πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση. Ἐπειδὴ ἡ κίνηση αὐτὴ διευκόλυνε τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἔναντι τῶν Βρετανῶν ὁμολογιούχων, τὸ State Department παρατηροῦσε ὅτι ἡ ρύθμιση τοῦ χρέους πρὸς τοὺς Ἀμερικανοὺς θὰ ἀποτελοῦσε εὐνοϊκὸ προηγούμενο καὶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους³⁶. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1962 ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ NATO συνιστοῦσε στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση τὴ ρύθμιση τοῦ θέματος ἐν ὄψει τῆς ἀνάγκης τῆς Ἑλλάδας νὰ προσελκύσει ξένη βοήθεια³⁷.

34. Φ. Φίλων (Ἑλληνικὴ πρεσβεία, Παρίσι) πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 20 Φεβρουαρίου 1961, ΑΚ, τόμ. 4, σ. 521.

35. Greek Need for Development Loans. Bond Issue, NSF/ Country File: Greece, Caramanlis Briefing Book, Box 101, Kennedy Library, Boston

36. Rusk πρὸς American Embassy Athens, 8 Δεκεμβρίου 1961, FRUS 1961-1963, XVI, σ. 624.

37. Μ. Μελάς πρὸς Καραμανλῆ, 1 Φεβρουαρίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 17 Α/1795, Ἰδρυμα Καραμανλῆ. Τὸ δημόσιο χρέος πρὸς τοὺς Ἀμερικανοὺς δανειστὲς ρυθμί-

Ο Καραμανλής αμφισβητούσε τη βάση των υπολογισμών της Επιτροπής, καθώς αυτή υπολόγιζε τις ελληνικές ανάγκες με βάση το έλλειμμα του προϋπολογισμού που ανερχόταν σε 30 εκατ. δολάρια ετησίως και όχι του ισοζυγίου πληρωμών που ανερχόταν σε 150 εκατ. Με τον τρόπο αυτόν όμως παραγνωριζόταν το γεγονός ότι είχε αναγκαστεί να αγνοήσει αίτηματα για μισθολογικές αυξήσεις στο δημόσιο τομέα, επενδύσεων στην εκπαίδευση κ. ά. Παράλληλα,, άφηνε να εννοηθεί στον Αμερικανό πρεσβευτή ότι το πόρισμα της Επιτροπής είχε συνταχθεί με βάση τις οδηγίες της Αμερικανικής Κυβέρνησης και δεν ανταποκρινόταν στις προδιαγραφές μιας απροκατάληπτης μελέτης, έκδοχή που δεν διαψεύδεται από τα διαθέσιμα στην έρευνα αμερικανικά έγγραφα³⁸. Ο πρεσβευτής τόνιζε με τη σειρά του, ότι η αύξηση των συναλλαγματικών διαθεσίμων, που στο πρώτο τρίμηνο του 1962 ανερχόταν σε 28 εκατ. δολάρια, αποτελούσε σαφή ένδειξη αυξημένων οικονομικών δυνατοτήτων της Ελλάδας³⁹.

Παρά τις διαμαρτυρίες του Έλληνα πρωθυπουργού και την απειλή του ότι θα απέριπτε την έκθεση της Επιτροπής, η Ελληνική Κυβέρνηση αποδέχθηκε στη σύνοδο του NATO στην Αθήνα, στις αρχές Μαΐου 1962, τη σύσταση δύο ομάδων εργασίας:

Η πρώτη θα εξέταζε τον τρόπο ενίσχυσης του ελληνικού άμυντικού προϋπολογισμού, ώστε να ανταπεξέλθει η Αθήνα στις απαιτήσεις του σχεδιασμού του NATO. Όπως τόνιζε ο γενικός γραμματέας του NATO, η περικοπή των άμυντικών δαπανών της Ελλάδας, συνέπεια της διακοπής της δωρεάν αμερικανικής βοήθειας, υπονόμεινε την άμυνα της νότιας πτέρυγας της Συμμαχίας. Ο συμμαχικός διοικητής Ευρώπης θεωρούσε την κατάσταση απαράδεκτη από στρατιωτική άποψη, καθώς η Βουλγαρία διέθετε πλέον αυξημένες στρατιωτικές δυνατότητες. Ο νέος συσχετισμός δυνάμεων δημιουργούσε προϋποθέσεις τοπικής σύγκρουσης την οποία το NATO ήθελε να αποφύγει. Συνεπώς, μια ομάδα εργασίας έπρεπε να μελε-

στηκε τελικά τον Οκτώβριο του 1962, ενώ παρέμεινε σε έκκρεμότητα η ρύθμιση του χρέους προς τους κατόχους όμολόγων σε στεργλίνες έως το 1964. Συνέπεια της έκκρεμότητας αυτής ήταν η άρνηση της Βρετανίας να συμμετάσχει με τους περιορισμένους πόρους της στον υπό σύσταση χρηματοδοτικό δμλο. Η αναφορά της Επιτροπής στο πρόβλημα αποτελούσε ασφαλώς πίεση προς την Ελληνική Κυβέρνηση, αλλά δε συνιστούσε διατύπωση προϋπόθεσης για την παροχή βοήθειας.

38. Πρακτικό συζήτησης Rusk με τα μέλη της Επιτροπής Τριών Σοφών Faure, Fergusson, von Margholdt, 1 Μαρτίου 1963, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 627-630.

39. Πρακτικό συνομιλίας Καραμανλή - Labouisse, 11 Απριλίου 1962, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 353-356.

τήσει τὸ πρόβλημα χωριστὰ ἀπὸ τὶς ἀναπτυξιακὲς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας⁴⁰.

Ἡ δεύτερη ἀπέβλεπε στὴ σύσταση ἑνὸς χρηματοδοτικοῦ ὁμίλου (consortium), στὸν ὁποῖο κλήθηκαν νὰ συμμετάσχουν ὅσες χῶρες-μέλη τῆς Συμμαχίας ἤθελαν νὰ συνδράμουν στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐλληνικῆς ἀναπτυξιακῆς προσπάθειας. Οἱ διαθέσεις ὁμως τῶν χωρῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν δὲν ἦταν θετικές, γεγονὸς ποὺ προκαλοῦσε νευρικότητα στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση καὶ τὴν ὁδήγησε στὴν πραγματοποίηση νέων διαβημάτων πρὸς τοὺς Ἀμερικανούς. Στὶς 6 Ἰουλίου, ὁ Καραμανλῆς, σὲ συνάντησή του μὲ τὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ, ἐπανέλαβε τὶς θέσεις του γιὰ τὸ θέμα τῆς βοήθειας, διάβημα ποὺ δὲν ἔγινε εὐνοϊκὰ δεκτὸ στὴν Washington. Ἀνάμεσα στὶς ἐμπλεκόμενες στὴν ὑπόθεση ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες, τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, τὸ ὑπουργεῖο Ἀμυνας καὶ τὴν ὑπηρεσία γιὰ τὴ Διεθνή Ἀνάπτυξη, εἶχε διαμορφωθεῖ κοινὴ ἄποψη ὅτι οἱ ἐλληνικὲς στρατιωτικὲς δαπάνες ἔπρεπε νὰ σταθεροποιηθοῦν στὸ ὕψος τῶν 175 ἐκατ. δολλαρίων καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν οἰκονομικοὶ ἢ στρατιωτικοὶ λόγοι ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τὴν ὑπέρβαση κατὰ 54 ἐκατ. δολλάρια ποὺ προτείνει τὸ Ἀρχηγεῖο τοῦ NATO. Παράλληλα, οἱ πιέσεις ποὺ ἀσκοῦσε ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας ἀποδίδονταν ἀπὸ στελέχη τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας ὅχι μόνο σὲ πραγματικὲς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀμερικανικὴ ὑποστήριξη στὸ πλαίσιο τῆς ὅξειας διαμάχης του μὲ τὴν κεντρικὴ ἀντιπολίτευση, ποὺ ἀμφισβητοῦσε δυναμικὰ τὴ νομιμότητα τῆς κυβερνήσεώς του⁴¹.

Στὶς 23 Ἰουλίου, ὁ Labouisse μετέδωσε τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἀμερικανοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν στὸ μήνυμα τοῦ Καραμανλῆ τῆς 6ης Ἰουλίου. Ἡ συνέχιση τῆς δωρεὰν βοήθειας ἦταν πλέον ἀδύνατη. Μποροῦσε ὁμως νὰ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ μακροπρόθεσμα χαμηλότοκα δάνεια χορηγούμενα ἀνεξάρτητα ἀπὸ συγκεκριμένα ἐπενδυτικὰ σχέδια. Γιὰ τὸ 1963 προβλεπόταν ἡ χορήγηση δανείου 10 ἐκατ. δολλαρίων. Ἐπίσης, ἐπαναλαμβανόταν ἡ πρόθεση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν νὰ ἐπιδιώξουν τὴ διανομὴ τῶν βαρῶν τῆς βοήθειας μὲ τοὺς συμμάχους τοῦ NATO. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἔπρεπε νὰ συνεργαστεῖ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ consortium. Ὁ Καραμανλῆς δὲν ἦταν ὁμως καθόλου ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ λειτουργία του. Ὅπως δήλωσε στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ, ἡ κυβέρνησή του εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ἀμερικανικὴ σύσταση καὶ εἶχε ἐπιδιώξει τὴ συνεργασία μὲ συμμαχικὲς χῶρες. Ἡ

40. Memorandum. North Atlantic Council. Special Economic Problems of Greece and Turkey. Council Meeting: 19 Ἀπριλίου 1962, CE 1114/ 2, FO 371/ 163463.

41. D. Klein πρὸς Mac George Bundy, 11 Ἰουλίου 1962, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 644-645.

υπόθεση όμως είχε εξελιχθεί σε “θέατρο” που προσέβαλλε την εθνική αξιοπρέπεια. Απειλούσε με διακοπή της διαδικασίας και προσφυγή στις κάλπες, υπολογίζοντας προφανώς ότι η αμερικανική Κυβέρνηση θα άλλαζε την πολιτική της για να μην προκαλέσει πολιτική αποσταθεροποίηση στην Ελλάδα και δοκιμασία στις έλληνοαμερικανικές σχέσεις⁴².

Ο έννευρισμός του Έλληνα πρωθυπουργού, εκτός από στοιχείο πολιτικής τακτικής, ήταν γνήσιος και αντανakλούσε τις δυσκολίες της Ελληνικής Κυβέρνησης στην προσπάθειά της να εξασφαλίσει βοήθεια από τους άλλους συμμάχους της στο ΝΑΤΟ. Στις 3 Ιουλίου, ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα είχε καταστήσει σαφές στον Έλληνα πρωθυπουργό ότι η συμμετοχή της Βρετανίας στο consortium συνδεόταν άμεσα με την έναρξη “ικανοποιητικών” διαπραγματεύσεων για το προπολεμικό δημόσιο χρέος της Ελλάδας⁴³.

Η βρετανική αυτή θέση αποτελούσε την κατάληξη μιας σκληρής παρασηνιακής έλληνοβρετανικής διαμάχης που είχε εξελιχθεί το προηγούμενο τρίμηνο. Η Βρετανική Κυβέρνηση δεν είχε αποδεχθεί θετικά την προοπτική σύστασης χρηματοδοτικών όμιλων. Στο Foreign Office διαμορφώθηκε ήδη από τον Απρίλιο η άποψη ότι, παρά τη στενότητα διαθέσιμων πόρων της Βρετανίας, τα στρατηγικά της συμφέροντα στην Τουρκία, προφανώς σε σχέση με την παρουσία της στη Μέση Ανατολή, επέβαλλαν τη συμμετοχή της στην χρηματοδότηση της Τουρκίας. Αντίθετα, στην περίπτωση της Ελλάδας δεν υπήρχε τόσο ζωτικό συμφέρον και ταυτόχρονα το πρόβλημα του προπολεμικού δημοσίου χρέους καθιστούσε αδύνατη από τη βρετανική όπτική οποιαδήποτε συμμετοχή⁴⁴.

Η Βρετανική Κυβέρνηση δεν πρόκειτο να θέσει στο Βορειοατλαντικό Συμβούλιο το θέμα του δημοσίου χρέους, το οποίο υπολογιζόταν σε 150 εκατομμύρια λίρες, τα 4/5 του οποίου ήταν σε στεργλίνες, γιατί πρώτον, το Λονδίνο δεν πρόκειτο να συμμετάσχει σε χρηματοδότηση ακόμα και αν το θέμα διευθετείτο και δεύτερον, δεν ήθελε να προκαλέσει την αντίδραση της ελληνικής κοινής γνώμης. Παράλληλα όμως, το βρετανικό υπουργείο Έξωτερικών ευνουόυσε μια μορφή έμμεσης πίεσης προς την Ελλάδα, όπου θα γινόταν σαφές, “ώς γεγονός και όχι ως απειλή” ότι η έκκρεμότητα του δημοσίου χρέους συνιστούσε πρόσθετη δυσκολία. Ως προς το σκέλος της άμυντικής βοήθειας, οι Βρετανοί έκαναν τη διάκριση μεταξύ της βοήθειας που απέβλε-

42. Μνημόνιο συνομιλίας Καραμανλή - Labouisse, 23 Ιουλίου 1962, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 421-422.

43. Μνημόνιο συνομιλίας Καραμανλή - Murray, 3 Ιουλίου 1962, ΑΚ, δ.π., σ. 413.

44. K. D. Jamieson: Long-term Aid to Turkey and Greece, 10 Απριλίου 1962, CE 1114/ 1, FO 371/ 163463.

πε στὴ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας ἐλληνικῆς στρατιωτικῆς ἱκανότητας, γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶχαν ἀντιρρήσεις, ἂν καὶ οἱ ἴδιοι δὲν ἐπρόκειτο νὰ συμμετάσχουν λόγω στενότητας πόρων, καὶ τῆς προσπάθειας γιὰ αὐξηση τῶν δαπανῶν, προκειμένου ἡ Ἑλλάδα νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς αὐξημένες ἀπαιτήσεις τῆς στρατιωτικῆς διοίκησης τῆς Συμμαχίας. Στὸ δεύτερο αὐτὸ σκέλος οἱ Βρετανοὶ ἦταν ἀντίθετοι, ἀφοῦ, ὅπως σημείωναν, ἐπρόκειτο γιὰ σχεδιασμὸ τὸν ὁποῖο δὲν σκόπευαν οὔτε οἱ ἴδιοι νὰ ἐφαρμόσουν⁴⁵.

Οἱ Βρετανοὶ δὲν πίστευαν ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ παρεμποδίσουν τὸ σχηματισμὸ χρηματοδοτικοῦ ὁμίλου γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Προσπαθοῦσαν ὁμως νὰ ἀξιοποιήσουν ὑπάρχουσες δυσκολίες καὶ νὰ καθυστερήσουν τὴ διαδικασία, ὥστε νὰ ἐξαναγκάσουν τὴν Ἀθήνα σὲ συμβιβασμὸ. Στὶς 8 Ἰουνίου ἡ Βρετανικὴ ἀντιπροσωπεῖα στὸν Ὀργανισμὸ Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀνάπτυξης, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου ἐξελισσόταν ἡ διαδικασία συγκρότησης τοῦ consortium, μετέδιδε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀντιμετώπιζαν δυσκολίες. Ὁ πρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Τράπεζας πίστευε ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔπρεπε νὰ χρηματοδοτηθεῖ, ἀκόμα καὶ ἂν διευθετοῦσε τὸ πρόβλημα τοῦ δημοσίου χρέους, καθὼς τουλάχιστο ἓνα μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Τριῶν Σοφῶν ὑποστήριζε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν εἶχε παράσχει κοῖτιμες πληροφορίες ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀξιολογηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς. Ἡ πληροφόρηση ὁμως αὐτὴ ἦταν ἀπαραίτητη πρὶν ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ χρηματοδοτικοῦ ὁμίλου. Ἡ ἴδια ἡ βρετανικὴ ἀντιπροσωπεῖα εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τοῦ γενικοῦ γραμματέα τοῦ ΟΟΣΑ στὴν ἐκκρεμότητα τοῦ χρέους καὶ αὐτὸς εἶχε προειδοποιήσει σχετικὰ τὸ Χρηστίδη, μόνιμο ἀντιπρόσωπο τῆς Ἑλλάδας στὸν Ὀργανισμὸ. Ἡ βρετανικὴ ἀντιπροσωπεῖα πιθανολογοῦσε ὅτι καὶ οἱ Γάλλοι θὰ ἐπέμεναν σὲ διακανονισμὸ τοῦ δημοσίου χρέους, γιὰ νὰ συναινέσουν στὴ σύσταση ὁμίλου, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς ΕΟΚ δὲν ἐμφανίζονταν διατεθειμένα νὰ διαθέσουν ἄλλους πόρους μετὰ τὴ συμφωνία σύνδεσης τοῦ 1961⁴⁶.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ δημιουργοῦσε εὐνοϊκὸ ἔδαφος γιὰ τὴ σύνδεση τῆς βοήθειας μὲ τὸ δημόσιο χρέος ποὺ ἐπεδίωκαν οἱ Βρετανοί, ιδίως στὸ πλαίσιο ἐνὸς ὁργανισμοῦ ὅπως ὁ ΟΟΣΑ, ὅπου διέθεταν τὴν ἐμπειρία χειρισμῶν. Στὶς 13 Ἰουνίου τὸ Βρετανικὸ Treasury ζητοῦσε ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ μόνιμη ἀντιπροσωπεῖα στὸν ΟΟΣΑ νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἀναφορὰ στὸ κείμενο τῆς Economic and Development Review Committee τῆς ἀνάγκης διευθέτησης τοῦ δη-

45. NATO MINISTERIAL MEETING ATHENS, May 1962. Item III of Agenda: Special Economic Problems of the less developed Member Countries, 30 Ἀπριλίου 1962, CE 1114/ 5, FO 371/ 163463.

46. Sir Robin Hankey πρὸς E. Melville, 8 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 15, FO 371/ 163463.

μοσίου χρέους, ως προϋπόθεσης για την εξασφάλιση από την Ελλάδα ξένων επενδύσεων. Μια ανάλογη αναφορά είχε επιτευχθεί σε κείμενο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Στην περίπτωση που η Βρετανική αντιπροσωπεία έκρινε ότι δεν ήταν σκόπιμο να το προτείνει ή ίδια, θα μπορούσε να επιδιώξει την προβολή της πρότασης από μια άλλη φιλική αντιπροσωπεία, όπως η Ολλανδική⁴⁷.

Η αποτελεσματικότητα των βρετανικών χειρισμών επρόκειτο να γίνει αντιληπτή από τον ύπουργό Συντονισμού της Ελλάδας Παναγή Παπαληγούρα κατά την επίσκεψή του στην έδρα του ΟΟΣΑ στις 15 Ιουνίου. Ο Παπαληγούρας ζήτησε από τους μονίμους αντιπροσώπους των κρατών-μελών του ΟΟΣΑ να μην εντείνουν την αδιαλλαξία των όμολογιούχων συνδέοντας τη ρύθμιση του δημοσίου χρέους με τη βοήθεια προς την Ελλάδα. Ταυτόχρονα διαβεβαίωσε ότι η Ελληνική Κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να συμβιβαστεί. Η τοποθέτησή του δεν έγινε όμως ευνοϊκά δεκτή. Οί Ολλανδοί και οί Γάλλοι έθεσαν ως ζήτημα αρχής την επανέναρξη εξυπηρέτησης του χρέους, οί Βέλγοι τόνισαν την ανάγκη έγκαιρης διευθέτησης και οί Βρετανοί σημείωσαν ότι ήταν πολιτικώς αδύνατο να μη συνδεθούν τα ζητήματα του χρέους και της βοήθειας⁴⁸.

Η ύποδοχή αυτή ήταν πραγματικό σοκ για την Ελληνική Κυβέρνηση, η οποία διαμαρτυρήθηκε στη Βρετανική μέσω του πρεσβευτή της Βρετανίας στην Αθήνα. Ο Παπαληγούρας εξέφρασε ζωηρά τις υποψίες του για βρετανική παρασκηνιακή δραστηριότητα, τόνισε την αρνητική εντύπωση που θα δημιουργούσε στην Ελλάδα ή συμμετοχή της Βρετανίας στο χρηματοδοτικό όμιλο της Τουρκίας και ή αποχή της από τον αντίστοιχο της Ελλάδας. Στη συνέχεια, διαβεβαίωσε ότι η Ελληνική Κυβέρνηση σκόπευε να προχωρήσει σε συμβιβασμό με τους όμολογιούχους και ζήτησε τη συμμετοχή του Λονδίνου, έστω και ως μη συνεισφέροντος μέλους, ώστε να ενθαρρυνθούν και όσοι δίσταζαν να συμμετάσχουν⁴⁹.

Η διαφαινόμενη κρίση στις έλληνοβρετανικές σχέσεις άνησυχοῦσε ιδιαίτερα τον πρεσβευτή της Βρετανίας στην Αθήνα. Σε τηλεγράφημά του προς το Foreign Office σημείωνε ότι, λόγω της βρετανικής αντίθεσης, θα μπορούσαν να απωλεσθούν βρετανικές εξαγωγές στους κλάδους των αυτοκινήτων και του ίματισμού ύψους 2 εκατομμυρίων στερλινών, ενώ ή αποχή από το χρηματοδοτικό όμιλο θα απέκλειε τη Βρετανία από προμήθειες εξοπλι-

47. M. E. Johnston προς Jenkins, 13 Ιουνίου 1962, CE 1114/ 14 (B), FO 371/ 163463.

48. UK Delegation OECD προς Foreign Office, 15 Ιουνίου 1962, CE 1114/ 16, FO 371/ 163463.

49. Sir Ralph Murray προς Foreign Office, 16 Ιουνίου 1962, CE 1114/ 16 (A), FO 371/ 163463.

σμοῦ συνδεδεμένου μὲ ὑπὸ χρηματοδότηση ἀναπτυξιακὰ σχέδια. Πολιτικά, ἡ βρετανικὴ πολιτικὴ σήμαινε, κατὰ τὸν πρεσβευτὴ, ὅτι τὸ Λονδίνο ἔχανε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνακτήσει κάποια ἐπιρροή στὴν Ἑλλάδα, μὲ μικρὸ κόστος, ἀφοῦ ἦταν δεδομένη ἡ ἐπιθυμία τῆς Ἀθήνας νὰ ἐξισορροπήσει τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴ Δυτικὴ Γερμανία στὸν οἰκονομικὸ τομέα, σὲ μιὰ στιγμή πού ὑπῆρχαν ἀκόμα ἀμφιβολίες στοὺς κυβερνητικοὺς κύκλους γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς σύνδεσης μὲ τὴν ΕΟΚ⁵⁰.

Ἡ προσέγγιση αὐτὴ δὲν κινουῦσε ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λονδίνου, καθὼς ἡ Ἑλλάδα δὲν συμπεριλαμβανόταν στὶς χῶρες ὅπου ἐθεωρεῖτο ὅτι ἡ Βρετανία εἶχε ζωτικὰ συμφέροντα, δεδομένης ἄλλωστε τῆς διαρκῶς συρρικνούμενης οἰκονομικῆς βάσης της, ἡ ὁποία ὑποχρέωνε τοὺς σχεδιαστὲς τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς σὲ διαρκὴ προσπάθεια ἐπανεξέτασης τῶν βρετανικῶν ὑποχρεώσεων στὴν Εὐρώπη καὶ ἄλλου. Συνεπῶς, ἦταν ἀδύνατο στὶς συνθήκες αὐτὲς νὰ ἀναλάβει ἡ Βρετανία νέες δεσμεύσεις, ἔστω καὶ περιορισμένες, σὲ μιὰ ἐποχὴ μείωσης τῆς παρουσίας της. Ὁ ἴδιος ὁ πρεσβευτὴς παραδεχόταν ὅτι ἰσχυροὶ λόγοι εἶχαν ἐπιβάλει τὴν ἀπαγκίστρωση τῆς Βρετανίας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ὑποκατάστασή της ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, θεμελιῶνε ὅμως τὴν πρότασή του σὲ μικρὸ κόστος πού θὰ προκαλοῦσε ἡ ἐφαρμογὴ της⁵¹.

Ἡ βρετανικὴ τακτικὴ ἐπρόκειτο τελικὰ νὰ προσφύγει στὴν ἀμερικανικὴ παρέμβαση. Στὶς 15 Ἰουνίου, ἡ μόνιμη ἀντιπροσωπεΐα τῆς Βρετανίας στὸν ΟΟΣΑ εἰδοποιοῦσε τὸ Λονδίνο ὅτι ἀναμενόταν ἔνταση τῶν ἀμερικανικῶν πιέσεων γιὰ τὴ σύσταση τοῦ ὁμίλου ἕως τὸ τέλος Ἰουλίου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κατάληξη τοῦ προβλήματος τοῦ χρέους⁵².

Ἡ διαμάχη ἔληξε σὲ τέλος Ἰουνίου. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Τοῦρκοι πρότειναν νὰ τεθεῖ σὲ πόρισμα τῆς Economic and Development Review Committee ἡ 31η Ἰουλίου ὡς ἀκραῖο ὄριο σύστασης τοῦ ὁμίλου. Μὲ τὴν πρότασή αὐτὴ συμφωνοῦσαν οἱ Ἀμερικανοὶ πού ἤθελαν νὰ ἀποφύγουν μιὰ κρίση στὶς σχέσεις τους μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀγκυρα καὶ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἀποτυχία τῆς πολιτικῆς τους γιὰ κατανομή τῶν βαρῶν. Στὴν προθεσμία ἦταν ἀντίθετοι οἱ Βρετανοί, καθὼς θὰ ἔχαναν τὸ μέσο πίεσης γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ χρέους καί, παράλληλα θὰ ὑποχρεώνονταν νὰ διαφοροποιήσουν δημόσια τὴ στάση τους ἔναντι τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀγκυρας, συμμετέχοντας στὸν ὁμιλο γιὰ τὴν Τουρκία καὶ ἀπέχοντας ἀπὸ τὸν ὁμιλο γιὰ τὴν Ἑλλάδα, κίνηση

50. Sir Ralph Murray πρὸς Foreign Office, 19 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 16 (E), FO 371/ 163463.

51. Στὸ ἴδιο.

52. UK Delegation OECD πρὸς Foreign Office, 15 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 16 (C), FO 371/ 163463.

που ήθελαν να αποφύγουν. Τελικά οι Άμερικανοί έδωσαν μια μικρή παράταση στους Βρετανούς, συμφωνώντας με την απάλειψη της προθεσμίας, με την προϋπόθεση ότι θα στο τέλος Ιουλίου θα πραγματοποιείτο η σύσταση των δύο όμιλων⁵³.

Τα προβλήματα της ελληνικής πλευράς δεν λύθηκαν όμως αυτόματα με τη νέα βρετανική θέση της μη συμμετοχής - μη παρεμπόδισης. Τα πέντε από τα έξι μέλη της ΕΟΚ δεν ήταν διατεθειμένα να συμμετάσχουν στο consortium, παρά μόνο αν συμμετείχε και η Γαλλία. Οι Γάλλοι με τη σειρά τους δεν ήταν αδιάφοροι στο πρόβλημα του δημοσίου χρέους και παράλληλα δεν ήταν πρόθυμοι να δηλώσουν συμμετοχή στον όμιλο τη στιγμή που η Βρετανία θα απείχε⁵⁴.

Ταυτόχρονα, ο Γάλλος ύπουργός Έξωτερικῶν δεν κατανοούσε γιατί, ενώ μέχρι το 1962 άρκοῦσαν 20 εκατ. δολάρια για τη χρηματοδότηση του ελληνικού στρατιωτικού προϋπολογισμού, το 1963 χρειάζονταν 54, ερώτημα στο οποίο ο Έλληνας ομόλογός του πρόβαλε ως απάντηση το σχετικό προγραμματισμό που ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας των έπιτελείων του NATO και της Ελλάδας. Μια άλλη πηγή ανησυχίας της Γαλλικής Κυβέρνησης αποτελούσε ο χρονικός ορίζοντας της ανάγκης για χορήγηση βοήθειας, μετά τη διετία που είχε προσδιορίσει η έκθεση της “Επιτροπής Σοφῶν”⁵⁵.

Τέλος, όπως προαναφέρθηκε, η άρνηση των Βρετανῶν να συμμετάσχουν στο χρηματοδοτικό όμιλο, λόγω της εκκρεμότητας του δημοσίου χρέους, αποτελούσε άλλη μια αἷτια δυσαρέσκειας των Γάλλων, οι οποίοι σκέφθηκαν πρὸς στιγμήν να ἐξαρτησούν τη δική τους συμμετοχή από τη συμμετοχή του Λονδίνου⁵⁶. Εκτός αὐτοῦ, ἡ ἀνάγκη ρύθμισης του δημοσίου χρέους τονιζόταν και από το έπιτελείο του γενικοῦ γραμματέα του NATO Dirk Stikker, ο οποίος πάντως είχε ἀναλάβει να ἐξηγήσει στους συμμάχους τις ελληνικές στρατιωτικές ἀνάγκες με βάση το ἔλλειμμα των 54 ἑκατομμυρίων δολλαρίων που ὑπολόγιζαν οι στρατιωτικοί έπιτελείς της Ελλάδας και του NATO⁵⁷.

53. Sir Robin Hankey πρὸς Foreign Office, 27 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 21 (B), 28 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 23, K. D. Jamieson, 29 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 23, FO 371/ 163463, K. D. Jamieson πρὸς British Embassy Washington, 11 Ἰουλίου 1962 CE 1114/ 27, FO 371/ 163464.

54. Sir Robin Hankey πρὸς Foreign Office, 21 Ἰουλίου 1962, CE 1114/ 31, FO 371/ 163464.

55. Ἀβέρωφ πρὸς Καραμανλῆ, 13 Ἰουλίου 1962, ΑΚ, τόμος 5, σ. 419.

56. Παπαληγούρας πρὸς Καραμανλῆ, 30 Ἰουλίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 18 Α/ 7, Ἰδρυμα Καραμανλῆ.

57. Ἀβέρωφ πρὸς Καραμανλῆ, 12 Ἰουλίου 1962, ΑΚ, τόμος 5, σ. 418.

Ἡ ἐπίσκεψη στὴν Ἀθήνα, στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τοῦ 1962, τοῦ ἀντιπροέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Lyndon Johnson, ἀποτέλεσε εὐκαιρία γιὰ νὰ γίνουν σαφέστερες οἱ θέσεις τῶν δύο πλευρῶν στὸ θέμα τῆς βοήθειας. Ὁ Ἀμερικανὸς ἀντιπρόεδρος ἐπανέλαβε ὅτι ἡ δωρεὰν βοήθεια εἶχε τερματιστεῖ ὀριστικά. Ἐδινε ὅμως ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχαν δυνατότητες ἀντλήσης κεφαλαίων μέσω φθηνοῦ δανεισμοῦ γιὰ ἀναπτυξιακὰ σχέδια καὶ μέσω ἀξιοποίησης τοῦ προγράμματος γεωργικῶν πλεονασμάτων τοῦ Ἀμερικανικοῦ νόμου 480, ὁ ὁποῖος παραδοσιακὰ ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς δωρεὰν βοήθειας. Ὁ δανεισμὸς αὐτὸς ὅμως δὲν ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐλληνικὴ πλευρά, ἀφοῦ, ὅπως διευκρίνιζε ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργός, ἔπρεπε γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν δανείων νὰ ὑπάρχει ἀντίστοιχη ἐλληνικὴ χρηματοδότηση, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπῆρχαν κεφάλαια. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τῆς δωρεὰν βοήθειας θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ἀπελευθερώσει κεφάλαια ποὺ διέθετε γιὰ στρατιωτικὲς δαπάνες καὶ νὰ προχωρήσει στὴν ἐνίσχυση τῶν δημοσίων ἐπενδύσεων. Ἐναλλακτικὰ πρότεινε τὴ δυνατότητα ἀντλήσης δανειακῶν ἀμερικανικῶν κεφαλαίων καὶ ἀπὸ ἰδιωτικὲς ἐλληνικὲς ἐπιχειρήσεις, ὥστε νὰ καλυφθεῖ ἡ ἀνεπάρκεια σὲ κεφάλαια τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, πρόταση ποὺ δὲ γινόταν ὁμῶς δεκτὴ ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ πλευρά, ἡ ὁποία ἔδινε ἀποκλειστικὰ δημόσιο χαρακτήρα στὸ πρόγραμμα δανειακῆς βοήθειας⁵⁸.

Στὸ ἐπόμενο διάστημα ἐγινε σαφέστερη καὶ ἡ ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ νέα ἀμερικανικὴ πολιτικὴ βοήθειας στὴν πολιτικὴ διαμάχη στὴν Ἑλλάδα. Στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου δημοσιοποιήθηκε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑπομνήματος τοῦ πρώην ὑφυπουργοῦ καὶ συμβούλου πλέον τοῦ State Department Chester Bowles γιὰ τὸ θέμα τῆς βοήθειας πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ὑπόμνημα κατέγραφε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε ἀξιοποιήσει ὀρθολογικὰ τὴν ἀμερικανικὴ βοήθεια καὶ δὲν τὴ χρειαζόταν πιά, ἀλλὰ μπορούσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀναπτυξιακὲς ἀνάγκες τῆς περιορίζοντας τὴ γραφειοκρατία καὶ τὶς δαπάνες τοῦ δημόσιου τομέα ποὺ δὲν εἶχαν παραγωγικὸ χαρακτήρα. Ὅπως ἀναμενόταν, ὁ προσκείμενος στὴν ἀντιπολίτευση Τύπος ἀξιοποίησε τὴν ἐκθεση γιὰ νὰ ἐπιτεθεῖ στὴν Κυβέρνηση, ἡ ὁποία ἐμφανιζόταν νὰ ἔχει χάσει τὴν ἀμερικανικὴ ὑποστήριξη. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν μὲ προσωπικὸ του μήνυμα διαβεβαίωσε τὸν Ἑλληνα πρωθυπουργὸ ὅτι ἡ ἐκθεση δὲν ἀντανάκλουσε τὴν ἐπίσημη ἄποψη τῆς Κυβέρνησης τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἡ ὁποία ἐκτιμοῦσε τὴν καλὴ χρῆση τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ δεκαπεντα-

58. Περίληψη πρακτικοῦ συνομιλίας, 4 Σεπτεμβρίου 1962, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 648-649.

ετία 1947-1962⁵⁹, ή έκθεση και έπηρέαζε την έσωτερική διαμάχη και άνταναν- κλοῦσε τις νέες απόψεις που έτειναν να επικρατήσουν στη Washington.

Στό μεταξύ βρίσκονταν σέ εξέλιξη οί διαπραγματεύσεις για τή χορήγη- ση τής βοήθειας στην Έλλάδα στο πλαίσιο του NATO και του consortium. Η έλληνική πλευρά δέν ήθελε να αναλάβει τήν πρωτοβουλία και να θέσει τις απαιτήσεις της υπόψη των δυνητικών χρηματοδοτών της, δηλαδή τής Δυ- τικής Γερμανίας, τής Γαλλίας και τής Ίταλίας, όπως υποδείκνυαν οί Άμε- ρικανοί, θεωρώντας τή διαδικασία έξευτελεστική. Αντιπρότεινε τήν ανάλη- ψη πρωτοβουλίας από τὸ γενικό γραμματέα του NATO, όπως άλλωστε είχε υποσχεθεί ὁ τελευταῖος ὅτι θά πράξει, και ζητοῦσε ἡ βοήθεια που έπρόκειτο να χορηγηθεί να θεωρηθεί βοήθεια του NATO ένταγμένη σέ άμυντικούς σκο- πούς και ὄχι του ΟΟΣΑ, στο πλαίσιο του ὁποίου είχε συγκροτηθεί τὸ consortium. Έπρόκειτο για ένδειξη τής ελληνικής προσπάθειας να δώσει συμμαχική διάσταση στη στρατιωτική της προσπάθεια και ταυτόχρονα να ενισχύσει τήν πολιτική της στο έσωτερικό πολιτικό πεδίο. Ταυτόχρονα, ἡ μόνιμη αντιπροσωπεία τής Έλλάδας στο NATO διευκρίνιζε στην αντίστοιχη άμερικανική ὅτι τὰ αἰτήματά της αφορούσαν τρία ειδικότερα πεδία: 1) Ένί- σχυση του προϋπολογισμού δωρεάν 2) Βοήθεια σέ είδος (τρόφιμα, ένδυση κ.ά.) ὕψους 20 εκατ. δολλαρίων 3) Κατάθεση των προδιαγραφών του NATO για τήν χρηματοδότηση έργων ύποδομής ὥστε να χρηματοδοτηθούν εθνικά έργα ύποδομής. Όλα αυτά, συμπλήρωνε ὁ Έλληνας μόνιμος αντιπρόσωπος, μπορούσαν να αντιμετωπιστούν μόνο στο πλαίσιο του NATO και ὄχι του ΟΟΣΑ. Σέ μιὰ προσπάθεια τέλος να ενισχύσει τὸ αἶτημα δωρεάν βοήθειας, μετέδιδε ὅτι ἡ Βόννη συμφωνοῦσε με τήν χορήγηση δωρεάν βοήθειας.

Οί Άμερικανοί αντίθετα, εξακολουθοῦσαν να πιστεύουν ὅτι ἡ πρωτο- βουλία έπρεπε να είναι ελληνική και ὄχι άμερικανική, τόνιζαν ὅτι ἡ απόφα- ση για τή συγκρότηση του consortium είχε ληφθεί από τὸ Συμβούλιο του NATO, ενώ τὸ αἶτημα για χρηματοδότηση έργων ύποδομής από τὸ NATO δέν μπορούσε να γίνει δεκτό, γιατί θά ὀδηγοῦσε στην προβολή παρόμοιων αἰτη- μάτων και από άλλες χώρες και θά αποδεικνυόταν δαπανηρὸ για τις Ήνω- μένες Πολιτεῖες που συνέβαλλαν στο σχετικό πρόγραμμα σέ ποσοστὸ 30%. Τέλος, ὡς πρὸς τὸ θέμα τής δωρεάν βοήθειας, άμερικανική εκτίμηση ἦταν ὅτι ἡ Βόννη τήν περιορίζε σέ πλεονάζον ὑλικό. Για τὸ θέμα του τύπου τής βοή- θειας, ὁ μόνιμος αντιπρόσωπος των Ήνωμένων Πολιτειῶν στο NATO πρό- τεινε στη Washington τήν άποδοχή του αἰτήματος τής Έλλάδας να τεθεί ἡ ὅποια βοήθεια ὑπὸ τήν αἰγίδα του NATO, για λόγους που αφοροῦσαν τή βελ-

59. Labouisse πρὸς Department of State, 9 Ὀκτωβρίου 1962, Kennedy πρὸς Καρα- μανλῆ, 10 Ὀκτωβρίου 1962, NSF/ Country File: Greece, Box 100.

τίωση τῆς εἰκόνας τῆς Συμμαχίας⁶⁰. Τὴν ἴδια εἰσήγηση διατύπωνε καὶ ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα, γιατί με τὸν τρόπο αὐτὸ, χωρὶς νὰ ὑπάρχει πρακτικὴ διαφορὰ γιὰ τοὺς χρηματοδότες, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση θὰ ὑποστήριζε ἀνετότερα τὴν πολιτικὴ της στὸ ἐσωτερικόν⁶¹.

Στις 6 Ὀκτωβρίου, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση σὲ μιὰ προσπάθεια ἄσκησης πίεσης πρὸς τοὺς συμμάχους της, καλοῦσε τοὺς πρεσβευτὲς τῶν 15 κρατῶν-μελῶν τοῦ NATO στὴν Ἀθήνα καὶ προειδοποιοῦσε ὅτι, σὲ περίπτωσι πού δὲν ἐξασφάλιζε ἱκανοποιητικὴ βοήθεια, θὰ μείωνε τὶς στρατιωτικὲς δαπάνες της τὸ 1963⁶².

Ἡ προειδοποίηση αὐτὴ εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ἐκδήλωσι τῶν διαθέσεων τῶν δυνητικῶν χρηματοδοτῶν τῆς Ἑλλάδας. Στὴ σύνοδο τοῦ consortium στὶς 5 Ὀκτωβρίου, οἱ συμμετέχοντες εἶχαν ἐνοχληθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία εἶχε παρουσιάσει τὶς ἀνάγκες της σὲ δραχμὲς χωρὶς νὰ τὶς συσχετίσει με τὸν προϋπολογισμό ἢ τὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν της. Ὁ Δυτικογερμανὸς ἀντιπρόσωπος δήλωσε ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ σαφὲς πὼς οἱ χρηματοδότες δὲ θὰ κάλυπταν γενικὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας, ὅπως αὐτὲς θὰ προέκυπταν ἀπὸ τὸ ἔλλειμμά της εἴτε στὸν προϋπολογισμό εἴτε στὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν, ἐνῶ ὁ Γάλλος τόνισε τὴν ἀνάγκη ρύθμισης τοῦ προπολεμικοῦ δημοσίου χρέους προκειμένου νὰ αὐξηθοῦν οἱ ξένες ἰδιωτικὲς ἐπενδύσεις στὴν Ἑλλάδα⁶³.

Στις 12 Ὀκτωβρίου ὁ Καραμανλὴς προχώρησε σὲ μιὰ ἐπισκόπησι τῶν θέσεων του με τὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ στὴν Ἀθήνα. Τόνισε ἰδιαίτερα τὴν ἀποψὴ του ὅτι χρειαζόταν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σταθερότητα στὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι ἡ Ἑνωση Κέντρου ἀποτελοῦσε, μαζί με τοὺς κομμουνιστὲς, παράγοντα ἀποσταθεροποίησης. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἔπρεπε νὰ λαμβάνονται ὑπόψη στὴ διαμόρφωσι τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς καὶ οἱ πολιτικοὶ καὶ ψυχολογικοὶ παράγοντες. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησι προσπάθοῦσε νὰ ἐξοικονομήσει πόρους τόσο γιὰ τὴν ἀμυντικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ της προσπάθεια. Ἀντιμετώπιζε ὁμως ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις καὶ γιὰ τὴν προσπάθειά της νὰ αὐξήσει τὴν φορολογία καὶ γιὰ τὸν τρόπο παρουσίασις τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων στὸ NATO. Σὲ μιὰ προσπάθεια ἐξασφάλισης τῆς ὑποστήριξις τοῦ προέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὁ Καραμανλὴς πρόσθετε ὅτι ἡ προσέγγισι τοῦ θέματος τῆς βοήθειας ἀπὸ Ἀμερικανούς “τεχνοκράτες” ἐνέτεινε τὶς δυσκολίες πού εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Ἕλληνας πρωθυ-

60. Finletter πρὸς Department of State, 5 Ὀκτωβρίου 1962, NSF/ Country File: Greece, General, Box 100.

61. Labouisse πρὸς Department of State, 9 Ὀκτωβρίου 1962 ὁ.π.

62. Labouisse πρὸς Department of State, 6 Ὀκτωβρίου 1962, ὁ.π.

63. Durbrow πρὸς Department of State, 8 Ὀκτωβρίου 1962, ὁ.π.

πουργός, παρά την κατανόηση που είχε επιδείξει ο Άμερικανός πρόεδρος⁶⁴.

Ίδιαίτερη ενόχληση στον Καραμανλή προκαλούσε η ενίσχυση του άμυντικού προϋπολογισμού με δανεισμό. Η Ελληνική Κυβέρνηση ήταν έτοιμη να αυξήσει τις άμυντικές δαπάνες της κατά 10 εκατ. δολάρια (στά 165). Σε περίπτωση που δεν δινόταν δωρεάν βοήθεια, τότε οι άμυντικές δαπάνες θα περιορίζονταν στο ύψος αυτό, θα υπήρχε συνεπώς περικοπή τους για το 1963 κατά 6% περίπου. Ο πρεσβευτής πίστευε όμως ότι θα μπορούσε να αυξηθεί το ποσό αυτό στα 175 εκατ., εφόσον θα εγκρίνονταν ποσά βοήθειας μέσω άλλων πηγών, όπως του προγράμματος γεωργικών πλεονασμάτων του αμερικανικού νόμου 480. Ο πρεσβευτής υπενθύμιζε την επιθυμία του προέδρου να διατεθούν πιστώσεις από το πρόγραμμα "pipeline" για τη χρηματοδότηση αναπτυξιακών έργων, θεωρούσε όμως απαραίτητη γι' αυτό την αμερικανική παρέμβαση, ώστε να συγκεντρωθούν από τους Ιταλούς, Γάλλους και Δυτικογερμανούς 10 με 15 εκατ. δολάρια⁶⁵.

Η απροθυμία των Δυτικοευρωπαίων να συμβάλουν οδήγησε τον Καραμανλή την 1η Δεκεμβρίου, στη διατύπωση και πάλι της απειλής για αποχώρηση της Ελλάδας από το consortium. Ο Labouisse του συνιστούσε όμως να επανεξετάσει την απόφασή του, αφού στο μέλλον η Ελλάδα επρόκειτο να ζητήσει από τις ίδιες χώρες οικονομική βοήθεια, και του τόνιζε τις δυσκολίες που υπήρχαν για την χρηματοδότηση μίας χώρας της οποίας τα συναλλαγματικά αποθέματα αυξάνονταν. Ο Καραμανλής με τη σειρά του έδινε έμφαση στην αδυναμία του να παρουσιάσει στο έσωτερικό τα πενιχρά αποτελέσματα των προσπαθειών και τις πρόσθετες δυσκολίες που του δημιουργούσε η αυξημένη βοήθεια στην Τουρκία⁶⁶.

Στις 6 Δεκεμβρίου ο Άμερικανός πρεσβευτής γινόταν δέκτης των διαμαρτυριών του ύπουργου Συντονισμού Παναγή Παπαληγούρα. Ο Παπαληγούρας διαμαρτυρόταν για την απροθυμία της Γαλλίας και της Ιταλίας να ανταποκριθούν στα ελληνικά αιτήματα και ανέφερε τις επιπτώσεις της μη παροχής βοήθειας: Η Ελληνική Κυβέρνηση θα υποχρεωνόταν να αναστείλει την παροχή μισθολογικών αυξήσεων στο δημόσιο τομέα, που ήδη καθυστερούσαν από πολύ καιρό, θα αύξανε το δανεισμό, θα μείωνε το επενδυτικό της πρόγραμμα και θα επανεξετάζε το ύψος των άμυντικών δαπανών της. Ο πρεσβευτής θεωρούσε απολύτως αναγκαία την άσκηση πίεσης στους Καναδούς και τους Γάλλους για να συγκεντρωθούν 75 εκατ. δολάρια από την ομάδα εργασίας του NATO και το consortium για το 1963, ποσό αναγκαίο

64. Labouisse προς Kennedy, 12 Οκτωβρίου 1962, δ.π.

65. Labouisse προς Department of State, 18 Οκτωβρίου 1962, δ.π.

66. Labouisse προς Department of State, 1 Δεκεμβρίου 1962, δ.π.

γὰ νὰ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ αὐξηση τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ 173 στὰ 185 ἑκατ. δολλάρια τὸ 1963⁶⁷.

Τελικὰ ἡ βοήθεια ποὺ συγκεντρώθηκε στὸ πλαίσιο τῆς ὁμάδας τοῦ NATO γιὰ τὸ 1963 ἀνῆλθε σὲ 22,5 ἑκατ. δολλ. μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες νὰ συνεισφέρουν 10, τὴ Δυτικὴ Γερμανία 8, τὴν Ἰταλία 1,2 γιὰ τὸ 1963 (καὶ 1,2 γιὰ τὸ 1964), τὸ Βέλγιο 1 καὶ τὴν Ὀλλανδία 1 ἑκατ. δολλάρια⁶⁸. Τὸ ποσὸ αὐτό, ὅπως εἶναι προφανές, ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρηση τῆς Ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς προσπάθειας, καθὼς ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἐπίπεδο δωρεὰν ἀμερικανικῆς βοήθειας τοῦ 1962, καὶ ὄχι γιὰ τὴν αὐξησὶς τῆς, ἡ ὁποία θὰ καλυπτόταν ἀπὸ τὴν αὐξηση τῶν ἐλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν.

Παράλληλα, στὸ πλαίσιο τοῦ consortium προβλεπόταν νὰ διατεθοῦν γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ἀναπτυξιακὸ πρόγραμμα 50 ἑκατ. δολλάρια γιὰ τὸ 1963⁶⁹.

Τὸ θέμα τῆς νέας αὐξησης τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν τοῦ ἐλληνικοῦ προϋπολογισμοῦ ποὺ ἔθετε ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτής, ἡ ὁποία συνεπαγόταν πιεστικὰ αἰτήματα τῆς Ἑλλάδας γιὰ βοήθεια, προκάλεσε διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες καὶ τὴ συνολικὴ ἐπανεξέταση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Στὴν ἐπανεξέταση αὐτὴν προτάχθηκε τὸ Διεθνὲς Τμῆμα τοῦ Γραφείου Προϋπολογισμοῦ. Σὲ ἔγγραφο τοῦ τῆς 7ης Δεκεμβρίου τὸ Γραφεῖο προχωροῦσε ἀρχικὰ σὲ ἀνασκόπηση τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση εἶχε ἀπειλήσει τὸ Μάιο τοῦ 1962 ὅτι θὰ ἀπορρίψει τὴν ἐκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Τριῶν Σοφῶν. Ἡ ἐκθεση εἶχε συνδυαστεῖ μὲ τὴν προσπάθεια τῆς Ἀμερικανικῆς Κυβέρνησης νὰ μειώσῃ τὴ βοήθεια πρὸς τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴ διετία 1963-1964, θεωρώντας ὅτι ἡ Ἑλλάδα, μέσω τῶν δικῶν της πόρων, μποροῦσε νὰ ἀναλάβῃ αὐξημένο μερίδιο τῆς ἀναπτυξιακῆς προσπάθειας. Ἡ ἐλληνικὴ ἀπειλὴ γιὰ ἀπόρριψη τῆς ἐκθεσης εἶχε ὥς συνέπεια νὰ ληφθεῖ ἀπόφαση ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τοῦ NATO τὸ Μάιο τοῦ 1962 γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς ὁμάδας ἐργασίας ποὺ θὰ ἐξέταζε τὸ ζήτημα τῶν ἐλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν. Ἡ ὁμάδα θὰ ἦταν χωριστὴ ἀπὸ τὸ χρηματοδοτικὸ ὄμιλο ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση ἤθελε νὰ δώσῃ ἔμφαση στὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ χρηματοδοτήσεις ἀναπτυξιακῶν σχεδίων δὲν ἔπρεπε νὰ συσχετίζονται μὲ τὴν ἄμυνα. Ἡ ὁμάδα ἐργασίας εἶχε καταλή-

67. Labouisse πρὸς Department of State, 6 Δεκεμβρίου 1962, ὁ.π. Σημειωτέον ὅτι ἡ χρηματοδότηση τῆς Τουρκίας γιὰ τὸ 1963 ἀνῆλθε τελικὰ στὰ 250 ἑκατ. δολλ. Πρακτικὸ συζήτησης Kennedy/Alican, 30 Σεπτεμβρίου 1962, FRUS 1961- 1963, XVI, σ. 762.

68. Ξανθόπουλος Παλαμᾶς πρὸς Καραμανλῆ, 10 Δεκεμβρίου 1962, ΑΚ, τόμ. 5, σ. 514.

69. OECD, Progress Report by the Chairman, 7 Δεκεμβρίου 1962, CE 1114/ 50, FO 371/ 163464.

ξει, τὸ Σεπτέμβριο, σὲ μιὰ πρόταση ποὺ προέβλεπε δαπάνες ἄμυνας τῆς Ἑλλάδας ὕψους 207,4 ἑκατ. δολλαρίων γιὰ τὸ 1963 - ἔναντι 172,5 ἑκατ. τοῦ προηγουμένου ἔτους. Παράλληλα ὁμως, σημείωνε τὸ Γραφεῖο, ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση εἶχε καταλήξει στὴν ἀποψη ὅτι ἓνα ὕψος δαπανῶν 175 ἑκατ. δολλαρίων θὰ ἦταν ικανοποιητικό.

Στὴ διάρκεια τῆς ἀνοιξης καὶ τοῦ καλοκαιριοῦ οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες εἶχαν προτείνει τὴ μετατροπὴ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ταμείου τοῦ ΟΟΣΑ, ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κρίσεων στὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν τῶν κρατῶν- μελῶν, σὲ Ταμεῖο Ἀνάπτυξης. Ἡ πρόταση εἶχε ἀπορριφθεῖ ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους μὲ συνέπεια τὴ σύσταση χρηματοδοτικῶν ὁμίλων. Τὸ consortium γιὰ τὴν Τουρκία εἶχε λειτουργήσει καλὰ σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ, σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο, αἰτία ἦταν ἡ ἀπροθυμία τῆς Ἑλλάδας νὰ δώσει τεκμηριωμένες ἀπαντήσεις ἢ προτάσεις ἔργων. Ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση εἶχε βρεθεῖ χωρὶς συγκεκριμένη πολιτικὴ καὶ ἀντίληψη γιὰ τὸ πρόβλημα καὶ τὴν ὑποτιθέμενη χωριστὴ ὑπόσταση τῶν ζητημάτων τῆς ἄμυνας καὶ τῆς ἀνάπτυξης. Αὐτὸ προέκυψε σύμφωνα μὲ τὸ Γραφεῖο Προϋπολογισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἀμφισβητοῦσε τὴν προσέγγιση αὐτή, ἀπὸ ὀρισμένες “δυσκολίες”: Ἡ Ἑλλάδα ἐπικαλεῖτο τὰ συμφέροντα ἄμυνας τοῦ NATO καὶ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν μὲ τρόπο ποὺ τὴ βοηθοῦσε νὰ ἀποφύγει τὸν ἐπίπονο ἀναπτυξιακὸ σχεδιασμό, ἀν καὶ ἡ Ἀθήνα θεωρητικὰ ἀποδεχόταν τὴ συνδύεση ἀναπτυξιακῶν προβλημάτων καὶ ἀμυντικῆς προσπάθειας. Ἡ ἴδια ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση “διέστρεφε” τὴ δική της ἀντίληψη γιὰ τὸ πρόβλημα προσαρμόζοντας τὴν Ἑλλάδα σὲ ἓνα ἄκαμπτο πλαίσιο συμμαχικῶν ὑποχρεώσεων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν λιγότερο ἀνεπτυγμένη ἀπὸ τοὺς ἄλλους συμμάχους. Τέλος, τὰ ἄλλα κράτη-μέλη τοῦ NATO, ἀντιμετωπίζοντας καὶ αὐτὰ τὴν περικοπὴ τῆς βοήθειας, προσέγγιζαν τὸ θέμα σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς καὶ ὄχι σὲ σχέση μὲ τὶς δικές τους δυνατότητες, ἐνῶ ταυτόχρονα ἦταν ἐπιφυλακτικὰ ἔναντι τοῦ ρόλου τοῦ χρηματοδότη μιᾶς χώρας ποὺ ὡς πρόσφατα τὰ ἀνταγωνιζόταν γιὰ τὴ διανομὴ τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας. Τὸ Γραφεῖο Προϋπολογισμοῦ ἐπεσήμαινε τὴν ἀνάγκη μιᾶς τομῆς, προκειμένου νὰ ξεπεραστεῖ τὸ ἀδιέξοδο, καὶ πρότεινε τὴν πραγματοποίησιν τῆς τομῆς αὐτῆς στὴ διακοπὴ τῆς διαρκοῦς αὐξήσεως τῶν ἐλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν. Πρότεινε τὴν ἀποδοχὴ τῶν 165 ἑκατ. δολλαρίων ὡς ικανοποιητικοῦ ὕψους ἀμυντικῶν δαπανῶν ἀπὸ ἐλληνικοὺς πόρους, θεωρώντας ὅτι δὲν ἦταν χρήσιμο γιὰ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, τὸ NATO ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐκτρέψει ἄλλους πόρους ἀναγκαίους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη. Οἱ ἀμυντικὲς ἀνάγκες ἔπρεπε πλέον νὰ συνυπολογίζονται μὲ τὶς ἀναπτυξιακές. Ταυτόχρονα, ἄλλες χώρες ἔπρεπε νὰ ἀποθαρρυνθοῦν ἀπὸ τὴ χορήγηση μεγάλων ποσῶν μὲ στόχο νὰ ὑποχρεωθεῖ ἡ Ἑλλάδα στὴν ἐξασφάλιση αὐτοτροφοδοτούμενης ἀνάπτυξης καὶ ικανότητος νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀμυντικὴ τῆς προσπά-

θεια. Τὸ ἔγγραφο συνόψιζε προτείνοντας: νὰ ἀρνηθοῦν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὅποιαδήποτε αὐξηση τῶν ἐλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν πέραν τῶν 175 ἑκατ. δολλαρίων συνολικά, νὰ ἐπιμείνουν στὸν ΟΟΣΑ ὡς κύριο φορέα χρηματοδότησης καὶ νὰ ἀπαιτήσουν τεκμηρίωση τῶν σχεδίων τῆς Ἑλλάδας⁷⁰.

Ἡ προσέγγιση τοῦ State Department ἔδινε μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὸ Γραφεῖο Προϋπολογισμοῦ στὶς πολιτικὲς καὶ ψυχολογικὲς παραμέτρους τῶν ἐλληνοαμερικανικῶν σχέσεων, μὲ ἔμφαση στὴν ἀνάγκη διατήρησης τοῦ ἀμερικανικοῦ προβαδίσματος ἔναντι τῶν Δυτικοευρωπαίων, χωρὶς νὰ ἀντιτίθεται πάντως στὴ γενικὴ πολιτικὴ περικοπῆς τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν καὶ τῆς βοήθειας. Σὲ ἔγγραφό του, τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1963, σημειωνόταν ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἱστορικὰ συνδεδεμένη μὲ τὴ δύναμη ποὺ κυριαρχοῦσε στὴ Μεσόγειο, τὴ Βρετανία ὡς τὸ 1947 καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες στὴ συνέχεια. Οἱ Ἕλληνες ἦταν εἰλικρινεῖς, ὅταν δήλωναν ὅτι ταύτιζαν τὴν ἀσφάλειά τους μὲ τὴν ἀσφάλεια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, εἶχαν “ἐκλεπτυσμένη ἀντίληψη τοῦ ρόλου καὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν μικρῶν δυνάμεων” σὲ σχέσεις ἀσύμμετρης ἰσχύος καὶ δὲν ἦταν ἀσυνεπεῖς στὴν ἐκπλήρωση τῶν συμμαχικῶν τους ὑποχρεώσεων. Ἡ “ψυχολογικὴ” ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν ἄλλων χωρῶν λόγω, τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ 1946-1949, τῆς οικονομικῆς ἀποκατάστασης τοῦ 1950-1955 καὶ τῆς πρώτης περιόδου ἀνάπτυξης τοῦ 1955-1962. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὸ 1955 καὶ μετὰ εἶχε ἐπιτρέψει τὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα τὸ 1962. Αἰτία τῶν δυσκολιῶν στὶς ἐλληνοαμερικανικὲς σχέσεις εἶχε ἀποτελέσει ἡ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ προσπάθεια νὰ ἀναληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Δυτικοευρωπαίους τμῆμα τοῦ βάρους τῆς βοήθειας συνιστοῦσε ἐγκατάλειψή τους ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανούς. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες δὲν ἔπρεπε ὅμως νὰ χάσουν τὴν ψυχολογικὴ ἀφοσίωση τῶν Ἑλλήνων, καθὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ NATO, ἡ ἐλληνικὴ συνεργασία ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀμερικανικῶν ἐνόπλων δυνάμεων στὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Μέση Ἀνατολή μὲ τὴ χρήση τῶν βάσεων ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ σὲ ἐλληνικὸ ἔδαφος. Τὸ πρόβλημα συνίστατο συνεπῶς στὸ πῶς θὰ αὐξανόταν ἡ βοήθεια τῶν Δυτικοευρωπαίων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, χωρὶς νὰ ὑπονομευθεῖ ἡ στενὴ διμερὲς ἐλληνοαμερικανικὴ σχέση. Αὐτὸ δὲν σήμαινε, κατὰ τὸ State Department, ὅτι ἡ βοήθεια ἔπρεπε νὰ αὐξηθεῖ, ἀλλὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει προσεκτικὸς σχεδιασμὸς μὲ περιστάσιακὴ χαλάρωση τῶν κριτη-

70. The Director/ International Division (Hamilton/ Clark), 7 Δεκεμβρίου 1962, NSF/, Country File: Greece General, Box 100.

ρίων όπως συνέβαινε με χώρες συγκρίσιμης ανάπτυξης με την Ελλάδα⁷¹.

Η επιχειρηματολογία του υπουργείου Εξωτερικών δέ γινόταν θετικά δεκτή από στελέχη του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, τα όποια συμεριζόταν τις ανησυχίες του Γραφείου Προϋπολογισμού για τη συνεχή αύξηση των ελληνικών άμυντικών δαπανών. Σε υπόμνημά του, της 28ης Ιανουαρίου, προς τον πρόεδρο Kennedy, ο Robert Komer σημείωνε ότι ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Αθήνα προωθούσε συχνά τις ελληνικές απόψεις αντί για τις αμερικανικές. Στη σχετική συζήτηση έπρεπε όμως να ληφθεί υπόψη κατά τον έπιτελή του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, το γεγονός ότι ή Ελλάδα, μετά την παροχή 3,4 δισεκατομμυρίων δολλαρίων διμερούς βοήθειας στο διάστημα 1946-1962, βρισκόταν σε καλή οικονομική κατάσταση. Τα συναλλαγματικά της αποθέματα ανέρχονταν το 1962 σε 265 εκατ. δολάρια με προοπτική αύξησής τους το 1963 κατά 18 εκατ., και προβλεπόταν ρυθμός ανάπτυξης του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος το ίδιο έτος 6%. Ο Labouisse και ή AID διαφωνούσαν για το ρυθμό μετάβασης στη χρηματοδότηση με δανεισμό αναπτυξιακών έργων. Για το 1963, πρώτο έτος διακοπής της δωρεάν βοήθειας, είχε συμφωνηθεί να δοθούν στην Ελλάδα 10 εκατ. δολάρια σε αναπτυξιακά δάνεια, 10 εκατ. σε είδη κατανάλωσης και 5 εκατ. σε γεωργικά πλεονάσματα. Η AID έπεδίωκε τη μείωση του συνολικού ποσού για το 1964, αλλά συναντούσε την αντίθεση του Labouisse, ο οποίος επικαλείτο την ψυχολογική διάσταση του προβλήματος. Η μετάβαση στην αποκλειστικά αναπτυξιακή δανειοδότηση γινόταν δυσκολότερη, λόγω του σχεδιασμού του NATO, παρά το γεγονός ότι ο πρόεδρος είχε έπιστήσει την προσοχή του Dean Rusk για την ανάγκη να δοθεί έμφαση στην ανάπτυξη και να σταματήσει ή δέσμευση πόρων αναγκαίων για επενδύσεις αυτού του είδους σε στρατιωτικές δαπάνες. Η συνεχιζόμενη αυτή τάση θα είχε ως αποτέλεσμα οι ελληνικές άμυντικές δαπάνες να ανέλθουν σε 190 εκατ. δολάρια αντί για 175 που αποτελούσαν το επιθυμητό από τους Αμερικανούς ύψος⁷².

Το πρόβλημα της βοήθειας αντανακλούσε αλλαγές που είχαν την αφετηρία τους σε αλλαγές στο διεθνές περιβάλλον ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και αποκλίσεις στην αξιολόγηση και την ανταπόκριση στις μεταβολές των συνθηκών μεταξύ της Ελλάδας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι ελληνικές άμυντικές δαπάνες αποτελούσαν αναμφίβολα κεντρικό πρόβλημα, λόγω της επιβάρυνσης που προκαλούσαν στα ανεπαρκή δημόσια οικονομικά της Ελλάδας, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1940. Η μαζική αμερικανική βοήθεια είχε αρχίσει να περικόπτεται από το 1954 και είχε

71. Department of State memorandum on US/Greek relations, 26 Ιανουαρίου 1963, δ.π.

72. Υπόμνημα Komer προς Kennedy, 28 Ιανουαρίου 1963, δ.π.

περιοριστεῖ σὲ ὕψος 20 ἑκατομμυρίων δολλαρίων. Τὸ πρόβλημα εἰσῆλθε σὲ νέα φάση, λόγω δύο παραγόντων, τὸ 1958: Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀποφάσισε νὰ αὐξήσει τὶς ἀμυντικὲς δαπάνες της, προσπαθώντας νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ δικά της μέσα τὴν αὐξηση τῶν στρατιωτικῶν δυνατοτήτων τῆς Βουλγαρίας, γιὰ τὴν ὁποία πίστευε ὅτι εἶχε ὄχι μόνο τὴ δυνατότητα ἀλλὰ καὶ τὸ σχεδιασμὸ γιὰ δυναμικὴ ἔξοδο στὸ Αἰγαῖο. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διάθεση μονάδων τοῦ στρατοῦ σὲ ἐθνικὲς ἀποστολὲς ἐκτὸς NATO. Ταυτόχρονα, τὸ NATO, στὸ πλαίσιο τῆς στροφῆς τοῦ σχεδιασμοῦ του στὴν αὐξηση τῶν συμβατικῶν δυνατοτήτων του, λόγω τῆς πυρηνικῆς ἰσοδυναμίας μὲ τοὺς Σοβιετικούς, δημιουργοῦσε νέες ὑποχρεώσεις γιὰ τὸ στρατιωτικὸ σχεδιασμὸ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀνταποκρινόταν θετικά, ἐλπίζοντας ὅτι ἔτσι αὐξανε τὴν δυνατότητα ἀμυνᾶς της σὲ περίπτωση τοπικοῦ πολέμου καὶ ὅτι θὰ κατόρθωνε νὰ ἐξασφαλίσει πρόσθετη χρηματοδότηση γιὰ τὸ ἐθνικὸ της πρόγραμμα⁷³, τὸ ὁποῖο διευκρίνιζε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐγκαταλείψει⁷⁴.

Ἡ διπλὴ αὐτὴ προσπάθεια εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀναγκαιότητα αὐξησης τῶν ἤδη ὑψηλῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν της σὲ ποσοστὸ 10-15% ἐτησίως γιὰ τὴν τριετία 1960-1962⁷⁵. Τὸ βάρος τῶν δαπανῶν αὐτῶν γιὰ τὸν ἐλληνικὸ προϋπολογισμὸ δὲν ἦταν ἀμελητέο. Τὸ 1957 ἀντιστοιχοῦσαν στὸ 27,7% τῶν συνολικῶν δαπανῶν γιὰ νὰ σημειωθεῖ κάποια πτώση τους, ὡς ποσοστὸ τῶν συνολικῶν δαπανῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ στὸ 19,2% τὸ 1962⁷⁶. Ἡ ἀμερικανικὴ βοήθεια ἦταν ἀρκετὰ σημαντικὴ καθὼς κάλυπτε περίπου τὸ 20% τῶν δαπανῶν αὐτῶν (ἔτος 1959).

Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ βάρους αὐτοῦ πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ καὶ ἡ πρακτικὴ μεταφορὰ καὶ κάλυψη ἑνὸς μέρους τῶν δαπανῶν αὐτῶν σὲ ἄλλα κεφάλαια τοῦ προϋπολογισμοῦ, καθὼς ἡ κυβέρνηση ἐπικρινόταν γιὰ τὴ διάθεση τῶν ποσῶν αὐτῶν στὶς ἐνοπλεις δυνάμεις ἀντὶ σὲ ἐπενδύσεις ὑποδομῆς καὶ κοινωνικὲς ὑπηρεσίες⁷⁷. Πράγματι, οἱ δαπάνες τοῦ ὑπουργείου Παιδείας ἀποτελοῦσαν τὸ 8,2% τῶν δαπανῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ τὸ 1957 καὶ τὸ 10,1 τὸ 1962, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες δαπάνες τοῦ ὑπουργείου Προνοίας τὸ 5,6 τὸ 1957 καὶ τὸ 7,6% τὸ 1962⁷⁸.

73. Operations Coordination Board. Report on Greece, 17 Δεκεμβρίου 1958, FRUS 1958-1960, X 2, σσ. 647-648.

74. Πρακτικὸ συνομιλίας Mac Ghee - Καραμανλῆ, 29 Ἰανουαρίου 1959, ὁ.π., σ. 654.

75. Στὸ ἴδιο.

76. Βλ. *Τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος 1928-1978*. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1978, σ. 588.

77. Ἡ ἔκταση τῆς κάλυψης αὐτῆς προσέγγιζε τὸ 10% τὸ ἔτος 1959. Βλ. Πρακτικὸ συνομιλίας Καραμανλῆ - Mac Ghee, 26 Ἰανουαρίου 1959, ὁ.π.

78. Βλ. *Τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος 1928-1978*, σ. 588.

Καθώς τὸ οἰκονομικὸ τῆς ἀδιέξοδο ἦταν προφανές, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ζητοῦσε, τὸ Μάιο τοῦ 1960, αὐξημένη βοήθεια ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὕψους 70 περίπου ἑκατ. δολλαρίων. Ταυτόχρονα ἐξέφραζε τὶς ἀνησυχίες τῆς γιὰ τὶς πιέσεις ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση καὶ τοὺς συμμάχους τῆς στὰ Βαλκάνια, τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ἡ γενικότερη πολιτικὴ τῆς Μόσχας ἀντανακλοῦσε μιὰ προσπάθεια ἐμπέδωσης κλίματος ὕφεσης στὶς σχέσεις τῆς μὲ τὸ δυτικὸ συνασπισμό. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἦταν ἐκδηλῆ ἡ ἐλληνικὴ ἀνησυχία ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ μπορούσε νὰ ἀφεθεῖ μόνη ἀντιμέτωπη μὲ τὶς συνέπειες μιᾶς τοπικῆς ἀναμέτρησης στὴν ὁποία δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀνταπεξέλθει⁷⁹.

Οἱ ἐλληνικὲς ἀνησυχίες, χωρὶς νὰ εἶναι ἀθεμελίωτες, λαμβάνοντας ὑπόψη πρῶτον, τὸ κλίμα τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου τοῦ ὁποίου ἄλλωστε ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἀποτελέσει προνομιακὸ πεδίο τῆς δεκαετίας τοῦ 1940 καὶ δεύτερον, τὸν χρόνιο ἐλληνοβουλγαρικὸ ἀνταγωνισμό, δὲν ἀφοροῦσαν μόνο τὶς διεθνεῖς παραμέτρους ἀλλὰ καὶ τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης. Ἡ Κυβέρνηση τῆς ΕΡΕ ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ ἐπικρινόταν, ὅπως προαναφέρθηκε, ἔντονα στὸ ἐσωτερικὸ γιὰ τὶς ὑψηλὲς ἀμυντικὲς δαπάνες ποὺ στεροῦσαν πόρους ἀναγκαίους γιὰ ἐπενδύσεις στὴν ὑποδομὴ καὶ τὶς κοινωνικὲς ὑπηρεσίες. Ταυτόχρονα, ἐπικρινόταν γιὰ τὴν προσήλωσή τῆς στὴν ἀμερικανικὴ πολιτικὴ, στρατηγικὴ ποὺ τὴν ἐμπόδιζε νὰ βελτιώσει τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση καὶ τοὺς Βαλκάνιους γείτονές τῆς. Τὴν κριτικὴ αὐτὴ δὲν ἀσκοῦσε μόνο ἡ ὑπὸ κομμουνιστικὸ ἔλεγχο Ἑνιαία Δημοκρατικὴ Ἀριστερά, ἀλλὰ καὶ ἡγέτες τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ὅπως ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος, καὶ τῆς δεξιᾶς, ὅπως ὁ Σπύρος Μαρκεζίνης, οἱ ὁποῖοι τὸ 1959-1960 εἶχαν πραγματοποιήσει ἐπισκέψεις στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση, ἀντιτιθέμενοι ἔτσι ἔμπρακτα στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Κυβέρνησης. Σταδιακὰ διαμορφωνόταν ἡ ἀποψη ὅτι ἡ Κυβέρνηση Καραμανλῆ ἀντιδροῦσε συντηρητικὰ καὶ ὑπερβολικὰ σὲ δυσκολίες τοῦ διεθνοῦς περιβάλλοντος⁸⁰. Χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἦταν ἡ εὐρεῖα ἐρμηνεία τῆς πολιτικῆς πίεσης τοῦ κομμουνιστικοῦ συνασπισμοῦ ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση Καραμανλῆ. Στὴν ἔννοια τῆς πίεσης συμπεριλαμβάνονταν ὁ βουλγαρικὸς ἐπανεξοπλισμός, οἱ προτάσεις τῆς Ρουμανικῆς Κυβέρνησης γιὰ τὴ δημιουργία ἀπύραυλης ζώνης στὰ Βαλκάνια, πολιτικὴ ποὺ ἀπέρριπταν καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ στὸ πλαίσιο ἀνάπτυξης πυρηνικῶν δυνάμεων μικροῦ καὶ μεσαίου βεληνεκοῦς στὴν περιφέρεια τῆς

79. Ὑπόμνημα Καραμανλῆ, ΑΚ, τόμ. 4, σσ. 338-340.

80. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν δυνάμεων στὰ θέματα αὐτὰ κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο βλ. Theodore Couloumbis, ὁ.π., μέρος ΙΙΙ καὶ Σωτῆρη Βαλντέν, *Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολικές Χῶρες 1950-1967: Οἰκονομικὲς Σχέσεις καὶ Πολιτικὴ*, Ὁδυσσεύς, Ἀθήνα 1991.

Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ προσκλήσεις τῆς Μόσχας γιὰ ἐπίσκεψη στοὺς Μαρκεζίνη καὶ Βενιζέλο καὶ ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνώση γραμματοσήμου μὲ τὴν προσωπογραφία τοῦ στελέχους τοῦ ΚΚΕ Μαν. Γλέζου, τοῦ ὁποῖου ἐκκρεμοῦσε θανατικὴ καταδίκη στὴν Ἑλλάδα⁸¹.

Στὶς συνθήκες αὐτὲς, ἡ ἀντίληψη τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου, πάγιου στοιχείου στὴν πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ἡγετικῆς τάξης ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1940⁸² ἔμοιαζε νὰ ὑποχωρεῖ, λόγω τῆς σταδιακῆς χαλάρωσης τῆς διεθνoῦς ἔντασης καὶ τῆς ἀντίληψης ὅτι καμιά τοπικὴ σύγκρουση δὲ θὰ μποροῦσε παρὰ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ θερμοπυρηνικὸ πόλεμο. Συνεπῶς ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ τὴν Κυβέρνηση Καραμανλῆ νὰ ἐξασφαλίσει ὄχι μόνο τὴν οἰκονομικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ ὑποστήριξη τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δικαιολογεῖ τὴν πολιτικὴ της στὸ ἐσωτερικόν.

Ἡ ἐξέλιξη ὁμως τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς ἦταν ἀντίθετη καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1962 δὲν ἔδειχνε ἰδιαίτερη κατανόηση γιὰ τὶς ἀνησυχίες τῆς Κυβέρνησης Καραμανλῆ. Αὐτὸ γινόταν ἐκδηλο ὄχι μόνο ἀπὸ δηλώσεις ἢ ἐκθέσεις Ἀμερικανῶν χωρὶς ἐπίσημη κυβερνητικὴ ιδιότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀμερικανὸ ὑπουργὸ Εἰσωτερικῶν. Στὶς 14 Δεκεμβρίου, ὁ ὑπουργὸς Εἰσωτερικῶν τῆς Ἑλλάδας Γεώργιος Ἀβέρωφ ἔθετε ὑπόψη τοῦ Dean Rusk τὰ ἐλληνικὰ αἰτήματα. Ἡ Βουλγαρία ἐπανεξοπλίζοταν καὶ ὑπερβαίνει τόσο στὴν ξηρὰ ὅσο καὶ στὸν αἴρα. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση φοβόταν ὅτι σὲ περίπτωσι σύρραξης, οἱ ἐλληνικὲς δυνάμεις θὰ ἀπωθοῦνταν βαθιὰ στὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος. Ὁ Ἀμερικανὸς ὑπουργὸς Εἰσωτερικῶν δὲ συμμεριζόταν ὁμως τοὺς ἐλληνικοὺς φόβους ὑπολογίζοντας τὶς ἐπιπτώσεις μιᾶς βουλγαρικῆς ἐνέργειας στὶς σχέσεις τῶν δύο συνασπισμῶν, καὶ ἀπαντοῦσε ὅτι δὲν ἀνέμενε τόσο ριψοκίνδυνη κίνηση τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Ὁ Ἀβέρωφ, ἂν καὶ παραδεχόταν ὅτι μετὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς Μόσχας στὴν κρίση τῆς Κούβας ἡ πιθανότητα αὐτὴ εἶχε μειωθεῖ⁸³, ἀνησυχοῦσε μήπως ἡ Σοβιετικὴ Ἑνώσις ὑπέθετε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ θέσει τὸ ΝΑΤΟ ἐνώπιον τετελεσμένων μὲ τὴν κατοχὴ μιᾶς περιοχῆς, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτυχὴ ἐξέλιξη κάποιας ἐπιθετικῆς ἐνέργειας ποὺ θὰ διαρκοῦσε 24-48 ὥρες. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπέμενε στὴν ἀνάγκη διατήρησης ἰσχυρῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἔπρεπε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἐσωτερικὴ πίεσι γιὰ αὐξηση τῶν ἐπενδύσεων στὴν ἀνάπτυξη, τὴν ἐκπαίδευση καὶ ἄλλους παραμελημένους τομεῖς. Ἐπρεπε ἐπίσης νὰ προστατευθεῖ τὸ κῦρος τοῦ Καραμανλῆ, ἡ παρουσία τοῦ ὁποῖ-

81. Ὑπόμνημα Καραμανλῆ, 4 Μαΐου 1960, ΑΚ, τόμος 4, σσ. 338- 340.

82. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Evanthis Hatzivassiliou, "Greece and Bulgaria 1949-1964: The Unspoken Assumptions", *Balkan Studies* 33/ 1, 1992, σσ. 143-153.

83. Γιὰ τὴν κρίση τῆς Κούβας βλ. A. Fursenko/ T. Naftali, "One Hell of a Gamble". *Khrushchev, Castro, Kennedy and the Cuban Missile Crisis, 1958-1964*. Pimlico, London 1999.

ου ήταν ζωτική για τον φιλοδυτικό προσανατολισμό της Ελλάδας. Ο Αμερικανός ύπουργός Έξωτερικῶν δὲ φαινόταν ὅμως νὰ ἀποδίδει ζωτικὴ σημασία στὸν παράγοντα Καραμανλῆς: Παρατηροῦσε ὅτι, ἂν καὶ τοῦ ἦταν γνωστὴ ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἑλλήνα πρωθυπουργοῦ, δὲν μποροῦσε νὰ φανταστεῖ ὅτι τὸ μέλλον μιᾶς χώρας τοῦ NATO ἦταν συνυφασμένο μὲ ἓνα μόνο πρόσωπο πὺ μποροῦσε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἓνα αὐτοκινητιστικὸ δυστύχημα⁸⁴.

Παράλληλα εἶχαν μεσολαβήσει καὶ ἄλλες ἐξελίξεις στὸ κύκλωμα τῶν ἐνδοσυμμαχικῶν σχέσεων, οἱ ὁποῖες ἐνδιέφεραν τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση στὸ πλαίσιο τῆς ἐνεργότερης ἐμπλοκῆς της στὶς εὐρωατλαντικὲς διεργασίες. Στὶς 20 Δεκεμβρίου 1962 οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες καὶ ἡ Βρετανία κατέληξαν σὲ συμφωνία πὺ ἐπέτρεπε στὸ Λονδίνο τὴν παραμονή του στὴν πυρηνικὴ λέσχη μὲ ἀμερικανικὰ μέσα. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ συμφωνία Kennedy- Macmillan ἐμφανιζόταν ὡς πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς πολυμεροῦς πυρηνικῆς δυνάμης τοῦ NATO, στὴν ὁποία ρητὰ καλεῖτο ἡ Γαλλία νὰ συμμετάσχει, ὁ στρατηγὸς De Gaulle τὴν ἐλάμβανε ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς εἰδικῆς ἀγγλοαμερικανικῆς σχέσης καὶ ὡς σαφὴ ἐπιλογή τοῦ Λονδίνου σὲ βάρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προσανατολισμοῦ. Στὶς 14 Ἰανουαρίου 1963 ὁ Γάλλος πρόεδρος ἀνακοίνωνε δημόσια τὴ διακοπὴ τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς Βρετανίας στὴν ΕΟΚ καὶ προκαλοῦσε μείζονα κρίση στὶς σχέσεις τοῦ μὲ τοὺς Ἀμερικανούς⁸⁵. Στὶς 22 Ἰανουαρίου προχωροῦσε, μαζί μὲ τὸν καγκελάριο τῆς Δυτικῆς Γερμανίας Conrad Adenauer, στὴν ἀνακοίνωση τῆς γαλλογερμανικῆς πολιτικῆς συνεργασίας, ἐξέλιξη πὺ ἀνησύχησε τοὺς Ἀμερικανούς, οἱ ὁποῖοι διέβλεπαν τὴν πιθανότητα ἀνάδυσης μιᾶς ἀνεξάρτητης δυτικοευρωπαϊκῆς ὄντοτητας. Ἡ Βόννη δὲν ἔδινε στὴ γαλλογερμανικὴ συνεργασία αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, καὶ διατήρησε τὸν ἀτλαντικὸ δεσμὸ ὡς θεμέλιο λίθο τῆς πολιτικῆς της. Ἡ ἀτμόσφαιρα κρίσης ὅμως τῶν θεμελίων τῆς μεταπολεμικῆς εὐρωαμερικανικῆς σχέσης ἦταν ἐντονὴ⁸⁶.

Στὸ πλαίσιο αὐτό, ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργὸς ἀποφάσισε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ Μάρτιο τοῦ 1963 τὴν Ὀλλανδία, ἡ Κυβέρνηση τῆς ὁποίας ἦταν δυσσαρεστημένη λόγω τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Βρετανίας ἀπὸ τὴν ΕΟΚ, ἀλλὰ καὶ τὸ Παρίσι καὶ νὰ ἀναγγεῖλει τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Γάλλου προέδρου στὴν

84. Μνημόνιο συνομιλίας Rusk-Ἀβέρωφ, 14 Δεκεμβρίου 1962, FRUS 1961-1963, σσ. 659-660.

85. Robert Kleiman, *Atlantic Crisis. American diplomacy confronts a resurgent Europe*. Norton, New York 1964.

86. Rusk πρὸς Ἀμερικανικὴ πρεσβεία Γερμανίας, 23 Ἰανουαρίου καὶ 1 Φεβρουαρίου 1963, σσ. 148-151 καὶ 166-167 καὶ πρακτικὸ συζήτησης Rusk-Carstens, 5 Φεβρουαρίου 1963, σσ. 182-187, FRUS 1961-1963, XII.

Ἑλλάδα. Ὅπως μετέδιδε ἡ Ἀμερικανικὴ πρεσβεία τῆς Ἀθήνας στὴ Washington, οἱ Ἕλληνες δὲ γνώριζαν τὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδε ὁ Γάλλος πρόεδρος στὴν ἐπίσκεψη καὶ δὲν εἶχαν ὑπόψη τους προτάσεις ποὺ ἐνδεχομένως θὰ κόμιζε. Ἀνησυχοῦσαν ἔντονα ὁμως γιὰ τὴν περίπτωση νὰ βρεθοῦν στὸ μέσο τῆς διαμάχης τῆς Γαλλίας μὲ τοὺς συμμάχους της. Ταυτόχρονα, ὁ ὑπουργὸς Συντονισμοῦ Παναγῆς Παπαληγούρας σημείωνε ὅτι οἱ Γάλλοι δὲν εἶχαν κάνει κάποια συγκεκριμένη προσφορὰ γιὰ βοήθεια⁸⁷, ἐνδειξὴ ἀσφαλῶς τῶν ὁρίων ποὺ εἶχε ἡ ἐλληνογαλλικὴ συνεργασία. Πράγματι, ἡ γαλλικὴ συνεισφορὰ γιὰ τὸ 1963 παρέμενε ἀδιευκρίνιστη. Ὅπως παρατηροῦσε ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ NATO, ἡ γαλλικὴ ἐπιφυλακτικότητα ἀντανακλοῦσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια μέσων, τὴν ἀντίληψη τῶν διαμορφωτῶν τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς ὅτι ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Τουρκία ἀποτελοῦσαν χῶρο εὐθύνης τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν. Ὁ Stikker, ἔμπειρος διαπραγματευτὴς στὸ συμμαχικὸ κύκλωμα, πιθανολογοῦσε ὅτι ἡ Γαλλία θὰ συμμετεῖχε στὴν χρηματοδότηση τῆς Ἑλλάδας σὲ περίπτωση συμμετοχῆς τῆς Βρετανίας, γιὰ προφανεῖς λόγους διατήρησης ἰσορροπιῶν⁸⁸.

Ἡ βασικὴ ἐπιδίωξη τοῦ Καραμανλῆ δὲν ἦταν ὁμως οἰκονομικὴ ἀλλὰ εὐρύτερα στρατηγικὴ, καὶ ἀπέβλεπε στὴ συμπλήρωση τῶν ἐγγυήσεων ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας ἐναντι τοῦ βασικοῦ προβλήματος, ποὺ κατὰ τὴν ἀντίληψή του συνιστοῦσε ἡ Βουλγαρία. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ δὲν ἔφθανε πάντως στὴν ἐπιλογὴ τῆς Γαλλίας ὡς βασικοῦ ἐταίρου καὶ συμμάχου, ἀφοῦ ἦταν φανερό ὅτι τὸ Παρίσι δὲν εἶχε τὰ μέσα καὶ τὴ θέληση γιὰ νὰ ὑποκαταστήσει στὸ ρόλο αὐτὸν τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες.

Ἔτσι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀν καὶ πραγματοποιοῦσε ἀνοιγμα πρὸς τὶς γαλλικὲς θέσεις, διατηροῦσε ἐμφανῶς ἰσορροπία στὴ συνολικὴ τῆς ἀποψη γιὰ τὶς ἐξελίξεις, κάτι ποὺ γινόταν φανερό στὶς συνομιλίες τῆς Χάγης καὶ τοῦ Παρισιοῦ. Στὴν ὁλλανδικὴ πρωτεύουσα ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς τάχθηκε ὑπὲρ τῆς πολυμεροῦς πυρηνικῆς δύναμης τοῦ NATO ποὺ ὑποστήριζαν οἱ Ἀμερικανοὶ ὡς ἀντίδοτο στὴν προσπάθεια ἀνάπτυξης ἐθνικῆς δύναμης ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Γερμανία, ταυτόχρονα ὁμως ὑποστήριζε καὶ τὸ δικαίωμα ἀνάπτυξης ἀνεξάρτητων ἐθνικῶν δυνάμεων. Παράλληλα, τασσόταν ὑπὲρ μιᾶς εἰδικῆς σχέσης σύνδεσης τῆς Βρετανίας μὲ τὴν ΕΟΚ, γιὰ νὰ προστατευθοῦν τὰ βρετανικὰ συμφέροντα καὶ ταυτόχρονα νὰ μὴ χαλαρώσει καὶ ἡ συνοχὴ τῆς Κοινότητος μὲ τὴν ἐπέκτασή της σὲ “πολὺ

87. Benett πρὸς Department of State, 24 Φεβρουαρίου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

88. Πρακτικὸ συζήτησης Stikker/Finletter, 16 Ὀκτωβρίου 1963, FRUS 1961-1963, XVI, σ. 683.

εuryτέρα της Εύρώπης πλαίσια” λόγω της σχέσης της Βρετανίας με την Κοινοπολιτεία. Η στάση αυτή δεν ικανοποιούσε την Ολλανδική Κυβέρνηση που επιζητούσε σαφή υποστήριξη έναντι της γαλλικής πολιτικής⁸⁹.

Οι συνομιλίες στο Παρίσι πρόκειτο να προσδώσουν ακριβέστερο περιεχόμενο στην έλληνογαλλική συνεργασία. Ο Γάλλος πρόεδρος προχώρησε αρχικά στην εξήγηση της πολιτικής του και των παραδοχών της. Θεωρούσε ότι η πολυμερής πυρηνική δύναμη θα παγίωνε την υπάρχουσα κατάσταση της απόλυτης αμερικανικής κυριαρχίας στον πυρηνικό τομέα. Αμφέβαλλε για τη θέληση των Ηνωμένων Πολιτειών να εμπλακούν σε τοπική σύγκρουση στην Εύρωπη, θέση που αναμφίβολα συμμεριζόταν ο Καραμανλής. Ήταν συνεπώς αναγκαίο για την Εύρωπη να διαθέτει ανεξάρτητη πυρηνική δύναμη και η υπό συγκρότηση γαλλική αποτελούσε πρόσθετη εξασφάλιση για την Εύρωπη. Σε ερώτηση του Καραμανλή, ο Γάλλος πρόεδρος διαβεβαίωνε ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να υπολογίζει πρωτίστως στη γαλλική πυρηνική έγγυηση πέραν της αμερικανικής και της ενδεχόμενης πολυμερούς, δεσμευόμενος έτσι για την πρόσθετη έγγυηση που επιζητούσε ο Καραμανλής. Βέβαια η δέσμευση αυτή ήταν σχετική. Το γαλλικό δόγμα πυρηνικής αποτροπής πρόκειτο να προσανατολισθεί αποκλειστικά στην ασφάλεια του γαλλικού εδάφους. Οποιαδήποτε πυρηνική εμπλοκή της Γαλλίας στο πλαίσιο εχθροπραξιών εκτός του γαλλικού εδάφους συναρτάτο αποκλειστικά από την επίπτωσή της στη μητροπολιτική ασφάλεια⁹⁰. Συνεπώς η δέσμευση του Γάλλου προέδρου μπορεί να ερμηνευθεί και ως προσπάθεια εξασφάλισης αποδοχής της πολιτικής του από συμμάχους του NATO, οι οποίοι εξακολουθούσαν να ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της συνοχής της συμμαχίας και ανησυχούσαν από τις στενά εθνικές στρατηγικές επιλογές της γαλλικής ηγεσίας. Στο πλαίσιο αυτό, η επικάλυψη της γαλλικής στρατηγικής με ευρωπαϊκό περίβλημα διευκόλυνε την αποδοχή της πολιτικής του Γάλλου προέδρου. Για το θέμα του αποκλεισμού της Βρετανίας από την ΕΟΚ, ο De Gaulle διευκρίνιζε ότι είχε δεχθεί να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις ιδιαίτερα δύσκολες, μόνο αφού ο πρωθυπουργός της Βρετανίας Macmillan είχε αφήσει να εννοηθεί ότι ενδιαφερόταν για τη συμμετοχή στη διαδικασία ένωσης της Εύρώπης με πολιτικό και στρατιωτικό χαρακτήρα. Η συμφωνία ΗΠΑ- Βρετανίας στο Nassau είχε δείξει ότι η Βρετανία προτιμούσε την Αμερική από την Εύρωπη. Η Εύρωπη έπρεπε όμως να μείνει ευρωπαϊκή

89. Έλληνική πρεσβεία Χάγης προς Υπουργείο Εξωτερικών, 5 Μαρτίου 1963, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 571- 572.

90. Βλ. Παναγιώτης Ήφαιστος, *Διπλωματία και Στρατηγική των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων*, Ποιότητα, Αθήνα 1999, κεφάλαιο 3.

καὶ νὰ ἔχει συνοχή. Ἡ Βρετανία, συνεπῶς, ἔπρεπε νὰ καθορίσει τὴ θέση της⁹¹.

Στὶς ἑλληνογαλλικὲς συνομιλίες τῶν Ἀθηνῶν, τὸ Μάιο τοῦ 1963, ὁ Γάλλος πρόεδρος συμπλήρωνε ὅτι ἡ γαλλικὴ πυρηνικὴ δύναμη ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἓναν ἀκόμα στόχο: μὲ τὴ χρήση της σὲ περίπτωση τοπικῆς σύρραξης στὴν Εὐρώπη, ὅπου οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ ἦταν ἀπρόθυμοι νὰ ἐπέμβουν, θὰ προκαλεῖτο ἡ ἐμπλοκὴ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἀφοῦ οἱ Σοβιετικοὶ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ παραμείνουν ἐκτὸς μιᾶς πυρηνικῆς σύρραξης ἀνέπαφες⁹².

Στὸ θέμα τῆς βοήθειας πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὁ Γάλλος πρόεδρος ἀναγνώριζε ὅτι ἡ Γαλλία ἔπρεπε νὰ βοηθήσει, ἀλλὰ δὲν ὑποσχόταν μεγάλη βοήθεια ὑπενθυμίζοντας τὶς περιορισμένες γαλλικὲς δυνατότητες. Καθὼς ὁ Καραμανλῆς δὲν ἔδινε ἔμφαση στὸ σημεῖο αὐτό, προκύπτει ὅτι ἔμμεσα ἀναγνώριζε τὴ γαλλικὴ ἀδυναμία, κατανοοῦσε ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ ἰσχὺς δὲν ἦταν συγκρίσιμη μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ, καὶ ἀπέβλεπε, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲ συμπλήρωση μόνο τοῦ πολιτικοῦ πλαισίου ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας⁹³.

Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ προσπαθοῦσε ταυτόχρονα καὶ νὰ καθησυχάσει τοὺς Ἀμερικανούς ὡς πρὸς τὴν προτεραιότητα ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποδίδει στὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀξιοποιήσει πρὸς τὸ συμφέρον ἀσφαλείας τῆς τὶς διεργασίες στὸ πλαίσιο τῆς Ἀτλαντικῆς Συμμαχίας γιὰ τὴν πολυμερῆ δύναμη. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ συμπεριελάμβανε: ἐνημέρωση τῶν Ἀμερικανῶν γιὰ τὶς συνομιλίες στὸ Παρίσι, τουλάχιστο σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ γενικὴ κρίση στὸ ΝΑΤΟ καὶ ὅχι τὴ διαβεβαίωση πυρηνικῆς ἐγγύησης τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴ Γαλλία⁹⁴, καὶ τὴν πρόταση τοῦ Καραμανλῆ πρὸς τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Ἀμερικανοῦ προέδρου γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς πυρηνικῆς κάλυψης τῶν Εὐρωπαίων συμμάχων ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἐν ὧσει τῆς συγκρότησης τῆς πολυμεροῦς δύναμης τοῦ ΝΑΤΟ⁹⁵.

Ἡ πρόταση Καραμανλῆ ἀντανακλοῦσε ἀσφαλῶς τὶς ἀμφιβολίες ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν γιὰ τὸ βαθμὸ δέσμευσης τῶν Ἀμερικανῶν στὴν ἀκεραιότητα τῶν μελῶν τῆς συμμαχίας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ἡ ἀμερικανικὴ στάση στὴν κρίση τῆς Κούβας, ἂν καὶ εἶχε ἱκανοποιήσει τὴν Ἀθήνα ὡς ἐπίδειξη ἀποφασιστικότητας, δὲν εἶχε διαλύσει ἐντελῶς τὶς ἀμφιβολίες, τὶς ὁποῖες συμμαρίζονταν καὶ ἄλλες συμμαχικὲς κυβερνήσεις. Ἀντίθετα εἶχε

91. Μνημόνιο Καραμανλῆ, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 578-581.

92. Πρακτικὸ ἑλληνογαλλικῶν συνομιλιῶν, 16-19 Μαΐου 1963, ὁ.π., σσ. 635-637.

93. Μνημόνιο Καραμανλῆ καὶ Πρακτικὸ ἑλληνογαλλικῶν συνομιλιῶν, ὁ.π.

94. Labouisse πρὸς Department of State, 12 Μαρτίου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

95. Πρακτικὸ συνομιλίας Καραμανλῆ-Merchant, 22 Ἀπριλίου 1963, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 614-615.

έντεινει την φοβία, ιδίως της Τουρκικής Κυβέρνησης, καθώς οι Άμερικανοί στις αρχές του 1963 απέσυραν τους πυρηνικούς πυραύλους μέσου βεληνεκούς Jupiter από το τουρκικό έδαφος, εφαρμόζοντας την άτυπη συμφωνία τους με τη Μόσχα ως αντάλλαγμα της απόσυρσης των Σοβιετικών πυραύλων από την Κούβα. Οι πύραυλοι, αν και μειωμένης στρατιωτικής χρησιμότητας αποτελούσαν για την Άγκυρα σύμβολο της αμερικανικής έγγγγησης έναντι σοβιετικής εισβολής⁹⁶.

Από τα διαθέσιμα έγγραφα δεν προκύπτει ότι οι Άμερικανοί αξιολόγησαν, πέραν ένδεχομένως κάποιου εκνευρισμού, ως αρνητική για τις έλληνοαμερικανικές σχέσεις την έλληνογαλλική προσέγγιση. Ο Άμερικανός πρεσβευτής παρατηρούσε ότι ο Γάλλος πρόεδρος είχε αποφύγει να αναφερθεί σε κάποιο ιδιαίτερο έλληνογαλλικό δεσμό εκτός του πλαισίου της Άτλαντικής Συμμαχίας. Παράλληλα, δεν είχε υπάρξει κάτι συγκεκριμένο στον οικονομικό τομέα. Οι Έλληνες επίσημοι ήταν ικανοποιημένοι από την εξέλιξη αυτή και ο πρεσβευτής ήταν βέβαιος ότι, αν ετίθετο θέμα επιλογής, οι Έλληνες αναμφισβήτητα θα επέλεγαν τις Ήνωμένες Πολιτείες⁹⁷.

Στό μεταξύ, η συνήθης διαπραγματευση μεταξύ Ήνωμένων Πολιτειών και Ελλάδας για το ύψος της βοήθειας κατά το οικονομικό έτος 1964 είχε εξελιχθεί γρήγορα σε διαμάχη τόσο μεταξύ του Άμερικανού πρεσβευτή στην Αθήνα και των αμερικανικών υπηρεσιών, όσο και μεταξύ των δύο κυβερνήσεων, με την Ελληνική να απειλεί και πάλι με αποχώρηση από το copartium και τους Άμερικανούς να επισημαίνουν άλλη μία φορά ότι κάτι τέτοιο δεν θα βελτίωνε τις πιθανότητες εξασφάλισης κεφαλαίων ούτε στη Δυτική Εύρωπη ούτε στις Ήνωμένες Πολιτείες⁹⁸.

Στά πρόσθετα επιχειρήματα της ελληνικής πλευράς, που υιοθετούσε και ο Labouisse, ότι η πτώση της γεωργικής παραγωγής άσκούσε πίεση στο έμπορικό ισοζύγιο και ότι η εκτίμηση για τα συναλλαγματικά αποθέματα προέβλεπε πτώση τους ως το 1966⁹⁹, σε συνδυασμό με την πάγια αναφορά στα προβλήματα άμυνας και επενδύσεων, ή υπηρεσία για τη Διεθνή Ανάπτυξη

96. Bruce Kuniholm, "Turkey's Jupiter Missiles and the U. S.- Turkish relationship" σε D. Brinkley/ R. Griffiths (έπιμ.), *δ.π.*, σσ. 116-128.

97. Labouisse προς Department of State, 20 Μαΐου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100. Για το θέμα του φημολογούμενου γαλλικού δανείου προς την Ελλάδα, το οποίο σε περίπτωση χορήγησής του θα σήμαινε εκδήλωση πιο συγκεκριμένου γαλλικού ενδιαφέροντος για την Ελλάδα, ο Γάλλος ύπουργός Έξωτερικών είχε διευκρινίσει ότι η Γαλλική Κυβέρνηση δε θα το έθετε στην Αθήνα, γιατί θεωρούσε την ανακίνησή του "άκαιρη". Bohlen (American Embassy Paris) προς Department of State, 16 Μαΐου 1963, στο ίδιο.

98. Department of State/ AID προς American Embassy Athens, 5 Μαΐου 1963, *δ.π.*

99. Facts in the Greek Situation, 11 Απριλίου 1963, *δ.π.*

ἀπαντοῦσε ὅτι εἴτε ἦταν συγκυριακῆς φύσεως προβλήματα εἴτε συνδέονταν μὲ αὐξημένες εἰσαγωγές κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ ἀπαραίτητου σὲ μιὰ διαδικασία οἰκονομικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ¹⁰⁰.

Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν κατάσταση αὐτὴ οἱ ἐπιτελεῖς τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας, ἀποφάσισαν νὰ γίνεи δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πρόεδρο Kennedy ὁ ὑπουργὸς Συντονισμοῦ Παναγῆς Παπαληγούρας, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴ Washington, ὥστε νὰ μποροῦσε νὰ πληροφορηθεῖ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση μὲ τὸν ἐπισημότερο δυνατὸ τρόπο τὴν προτεραιότητα ποὺ ἀπέδιδε ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση στὴν ἀνάπτυξη σὲ σχέση μὲ τὴν ἄμυνα¹⁰¹.

Στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ἑλληνα ὑπουργὸ στίς 3 Ἰουνίου, ὁ Ἀμερικανὸς πρόεδρος ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἀνάγκη νὰ μὴ φθάσουν οἱ ἀμυντικὲς δαπάνες σὲ ὕψος ποὺ θὰ ὑπονόμευαν τὴν ἀνάπτυξη. Ἐκτιμοῦσε ὅτι ἡ Ἑλλάδα κινδύνευε ἀπὸ τὸν κομμουνισμὸ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ὄχι ἀπὸ διεθνή ἀποψη, καθὼς δὲν πίστευε ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση θὰ ἐπέτρεπε στὴ Βουλγαρία τὴν ἀνάληψη ἐπιθετικῆς ἐνέργειας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σημείωνε δηκτικὰ ὅτι, ἂν καὶ ὁ στρατηγὸς De Gaulle δὲν θεωροῦσε ἀξιόπιστη τὴν ἀμερικανικὴ ἐγγύηση τῶν συνόρων τῶν κρατῶν-μελῶν τοῦ ΝΑΤΟ, αὐτὸ δὲν ἦταν γνωστὸ στὴ Μόσχα, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τελευταία νὰ ἀποφεύγει τὴν ἀνάμιξή της σὲ ἐνέργειες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τὴν ἐμπλέξουν σὲ γενικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὴς Ἡνωμένες Πολιτεῖες.¹⁰²

Στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ἀμερικανὸ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν, ὁ Παπαληγούρας πληροφορήθηκε ὅτι ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση δὲν ὑποστήριζε δραστηρικὴ περικοπὴ τῶν ἀμυντικῶν της δαπανῶν, κάτι ποὺ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ πρόσκληση εἰσβολῆς. Ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργὸς ἔπρεπε ὁμῶς, κατὰ τὸ Rusk, νὰ ἐπανακτῇ τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴ σχέση μὲ τὴς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ νὰ κατανοήσῃ ὅτι τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε δὲν ἦταν μοναδικὰ, ἀλλὰ ἀπασχολοῦσαν πολλοὺς δυτικούς ἡγέτες καὶ ἀφοροῦσαν τὴ διαχείριση τῶν προσδοκιῶν ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη¹⁰³.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶχε ὁμῶς καὶ ἡ συνάντηση τοῦ Παπαληγούρα μὲ τὰ στελέχη τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας Carl Kaysen καὶ Robert

100. Saunders πρὸς Mac George Bundy, 12 Ἀπριλίου 1963, ὁ.π.

101. Komer πρὸς Mac George Bundy, 10 Μαΐου 1963, ὁ.π.

102. Πρακτικὸ συζήτησης Kennedy- Παπαληγούρα, 3 Ἰουνίου 1963, ὁ.π. FRUS 1961-1963, XVI, σ. 669.

103. Πρακτικὸ συζήτησης Rusk-Παπαληγούρα, 6 Ἰουνίου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

Κομερ, καθώς έγινε σαφές από αυτήν ότι οι Άμερικανοί δὲ σκόπευαν νὰ ἐπιτρέψουν ἄλλη αὐξηση τῶν ἐλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν θέτοντας πλέον συγκεκριμένο ὄριο. Οἱ Άμερικανοί ἐπανελάβαν μὲ ἔμφαση τὴν προεδρική δήλωση γιὰ τὴν προτεραιότητα ποὺ εἶχε ἡ ἀνάπτυξη. Ὁ Παπαληγούρας ἦταν κατ' ἀρχὴν σύμφωνος, ζήτησε ὅμως βοήθεια 20 ἑκατ. δολλαρίων γιὰ τὸν ἀμυντικὸ προϋπολογισμό καὶ 10 ἑκατ. δολλάρια σὲ δραχμές, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ δυτικογερμανικὴ βοήθεια 9 ἑκατ. ποὺ θὰ δινόταν ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ἐξασφάλισης βοήθειας καὶ ἀπὸ ἄλλες χῶρες. Οἱ Άμερικανοί ἀντέτειναν ὅτι 175 ἑκατ. δολλάρια ἀποτελοῦσαν ἱκανοποιητικὸ ποσὸ γιὰ τὸν ἐλληνικὸ ἀμυντικὸ προϋπολογισμό, κάτι ποὺ ἀπέκλειε ὁ Παπαληγούρας, ἐπισημαίνοντας ὅτι αὐτὸ ἦταν πολιτικὰ ἀδύνατο, καθὼς οἱ δαπάνες τοῦ 1963 εἶχαν ἀνέλθει σὲ 185 ἑκατ. δολλάρια. Τελικά, οἱ Άμερικανοί πρότειναν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ποσὸ 10 ἑκατ. ἀπὸ τὶς πιστώσεις τῶν γεωργικῶν πλεονασμάτων γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προγράμματος, ὥστε νὰ διαθέσουν οἱ Ἕλληνες τὸ ἰσοδύναμο στὸν ἀμυντικὸ προϋπολογισμό. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ γίνει στὴν περίπτωση ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση συμφωνοῦσε νὰ θέσει ὄριο 185 ἑκατ. δολλαρίων στὶς ἐτήσιες ἀμυντικὲς δαπάνες της. Ὁ Παπαληγούρας σημείωσε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν εἶχε ὑπόψη τῆς αὐτὴ τὴν ἀμερικανικὴ θέση καὶ ὅτι ἀντίθετα, στὸ πλαίσιο τοῦ ΝΑΤΟ, οἱ Άμερικανοί ἀντιπροσώποι πιέσαν γιὰ τὴ συμμόρφωση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὶς συμμαχικὲς προδιαγραφές, στάση ποὺ πιέζε τὶς ἀμυντικὲς δαπάνες πρὸς τὰ πάνω¹⁰⁴.

Ἡ παρατήρηση τοῦ Παπαληγούρα γιὰ τὶς ἀντιφάσεις στὴν ἐκτέλεση τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς, ἀντιφάσεις ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὶς διαφορετικὲς προσεγγίσεις τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὶς διάφορες ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες, ἔπειθαν τὸ Λευκὸ Οἶκο ὅτι ἦταν ἀναγκαῖα ἡ επίσημη ἀνακοίνωση τῆς πολιτικῆς του σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνάγκη σταθεροποίησης τῶν ἐλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν. Ἡ πρόθεση αὐτὴ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ μόνιμου ἀντιπροσώπου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν στὸ ΝΑΤΟ καὶ τῆς Ἀμερικανικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα. Καὶ οἱ δύο ἐπικαλέστηκαν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ γνωστοποίηση ἀνώτατου ὁρίου στὶς ἐλληνικὲς ἀμυντικὲς δαπάνες θὰ ὑπονόμευε τὶς προσπάθειες ἐξασφάλισης βοήθειας ἀπὸ τοὺς Δυτικοευρωπαίους. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ πρεσβεῖα σημείωνε ὅτι, μὴ τέτοια δήλωση, θὰ ἐμπλεκόταν μὲ τὴν πολιτικὴ διαμάχη στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία εἶχε μπεῖ σὲ νέα φάση μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Καραμανλῆ στὶς 11 Ἰουνίου, λόγω τῆς διαφωνίας του μὲ τὸ στέμμα¹⁰⁵.

104. Πρακτικὸ συζήτησης Kysen/Komer-Παπαληγούρας, 5 Ἰουνίου 1963, ὁ.π.

105. Finletter πρὸς Department of State, 17 Ἰουλίου 1963, Labouisse πρὸς Department of State, 18 Ἰουλίου 1963, ὁ.π.

Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ δὲν μποροῦσε πάντως νὰ ἀνακόψει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς νέας ἀμερικανικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἔλαβε τὴ μορφή μνημονίου ὑπογεγραμμένου ἀπὸ τὸν πρόεδρο Kennedy στὶς 8 Αὐγούστου. Στὸ μνημόνιο καθοριζόταν κατώτατο ὄριο τῶν ἐλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν τὰ 175 καὶ ἀνώτατο τὰ 185 ἑκατ. δολλάρια, λόγω τῶν περιορισμένων πόρων ποὺ μποροῦσε νὰ διαθέσει ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη. Ὅποιαδήποτε αὐξηση τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν μετὰ τὸ 1963 ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ στὴν κάλυψη αὐξανόμενου κόστους συντήρησης τῆς ὑπάρχουσας ὑποδομῆς. Ἡ ἐλληνικὴ συμμετοχὴ δὲν ἔπρεπε νὰ ξεπεράσει τὰ 161,4 ἑκατ. δολλάρια καὶ ἡ αὐξήσῃ της ἦταν ἐπιτρεπτὴ μόνο σὲ ἀναλογία τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀκαθάριστου ἐγχώριου προϊόντος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξασφάλιση ἐνίσχυσης ἀπὸ ἄλλες χῶρες καὶ πάντα μὲ στόχο τὴ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας ὑποδομῆς. Ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση δεσμευόταν νὰ διαθέσει 8 ἑκατ. σὲ καταναλωτικὰ εἶδη καὶ 5 ἑκατ. σὲ γεωργικὰ πλεονάσματα γιὰ τὸ 1964, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ ἐξασφαλιζόταν βοήθεια καὶ ἀπὸ ἄλλες χῶρες. Σὲ ἀντίθετη περίπτωσι, θὰ χορηγοῦσε τὰ ποσὰ αὐτὰ ὡς δάνεια γιὰ χρηματοδότηση ἀναπτυξιακῶν ἔργων. Παράλληλα, σὲ πρώτη φάση θὰ χορηγοῦσε ἀναπτυξιακὰ δάνεια μὲ ἐπιτόκιο 2% καὶ περίοδο ωρίμανσης 20 χρόνια καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἐπιτόκιο 3,5% καὶ κυμαινόμενη ωρίμανση. Τέλος, γιὰ τὰ γεωργικὰ πλεονάσματα σημειωνόταν ὅτι στὸ μέλλον ἡ χορήγησή τους θὰ ἐξαρτοῦτο ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τῆς Ἑλλάδας νὰ εἰσαγάγει τὶς ἀναγκαῖες ποσότητες τροφίμων καὶ τὴ δυνατότητά της νὰ διαφοροποιήσῃ καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὴν παραγωγή της¹⁰⁶.

Ἡ νέα ἀμερικανικὴ πολιτικὴ ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ γνωστὴ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1963 στὴ νέα Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ὑπὸ τὸ Γεώργιο Παπανδρέου, μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς Ἑνώσεως Κέντρου στὶς ἐκλογές τῆς 3ης Νοεμβρίου. Τὴν φορὰ αὐτὴ ἡ ἔμφασις δὲ δινόταν στὴν ἀποτροπὴ τῆς αὐξήσεως τῶν δαπανῶν, ἀλλὰ στὴ διατήρηση τοῦ κατώτατου ὁρίου τους, καθὼς ἀπευθυνόταν σὲ μιὰ πολιτικὴ ἡγεσία ποὺ εἶχε ἐκλεγεί, δίνοντας προτεραιότητα στὴ μείωση τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν, γιὰ νὰ ἐξοικονομήσῃ πόρους γιὰ ἀνάπτυξη καὶ κοινωνικὲς ὑπηρεσίες¹⁰⁷.

Οἱ προϋποθέσεις ὅμως συζήτησης τοῦ προβλήματος ἐπρόκειτο πολὺ σύντομα νὰ μεταβληθοῦν, καθὼς ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1963 ἡ Ἀθήνα θὰ ἀντιμετώπιζε μιὰ νέα κρίση τοῦ Κυπριακοῦ, ἡ ὁποία προκαλοῦσε ἀπαίτηση γιὰ νέα αὐξηση στὶς ἀμυντικὲς δαπάνες καὶ μετέβαλε τὴν ἀντίληψη τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ἡγεσίας γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἀπειλῆς κατὰ τῆς ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας, μετατοπίζοντάς τιν ἀπὸ τὸ βορρᾶ στὴν ἀνατολὴ καὶ ἀπὸ τὸν ἀντίπαλο στὸν φίλιο συνασπισμό.

106. AID/ Aide-Memoire for Greece, 8 Αὐγούστου 1963, ὁ. π.

107. Labouisse πρὸς Department of State, 13 καὶ 14 Νοεμβρίου 1963, ὁ.π.

ABSTRACT

Sotiris Rizas, *Greece, United States and Europe. American aid and the new international context 1961-1963*

The cut of american grant economic aid to Greece and the shift of american strategic doctrine to conventional deterrence in 1961-1963 led to a rising tension between Athens and Washington.

Although grant aid was substantially reduced from 1954 onwards, it had functioned however as a clear manifestation of Washington's interest in Greek security and integrity in the context of the Cold War. But the Kennedy administration was not willing to finance a military establishment thought to be a sufficient instrument for NATO purposes in the East-West equilibrium, and a heavy burden for Greek development project, the expansion of which was the prerequisite for internal political stability.

Furthermore, the abandonment of the "massive nuclear retaliation" doctrine made US NATO allies suspicious that in case of a local war US might not effectively intervene, creating thus possibilities for territorial readjustments at their expense.

The need for capital, coupled with the quest of direct military support in case of invasion by a Warsaw Pact member-country, a dominant concern in greek strategic thinking, led Athens to approach Paris in an effort to supplement its security arrangements in the frame of the Western alliance and secure a place in the european intergration process. As it is evident from the available archival material this policy did not sought to undermine the alliance with the US, which remained the cornerstone of the greek policy of alliances.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΚΙΝΗΣΗ «ΕΝΩΜΕΝΗ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ 1940 - 44»: ΚΙΝΗΣΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗΣ

Στὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1976 συναντιόνταν, σ' ἓνα δικηγορικό γραφεῖο ... ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς ἀγωνιστῶν τῆς Ἀντίστασης 1941 - 44 ... [οἱ ὅποιοι] ἀνῆκαν σὲ ἀντιστασιακὲς ὁργανώσεις πού ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶχαν ἀναμετρηθεῖ, ἀκόμα καὶ ἔνοπλα, μεταξύ τους. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς συνάντησης ἦταν ν' ἀξιολογήσουν τὸ μέγεθος τῆς ἀπειλῆς κατὰ τῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Πατρίδας μας, πού προερχόταν ἀπ' τὴν ἐπιθετικότητα τῶν τουρκικῶν σωβινιστικῶν κύκλων καὶ νὰ καθορίσουν τὰ καθήκοντα πού ἡ κρισιμότητα αὐτὴ κατὰ-σταση ἔθετε ... στοὺς ἀντιστασιακοὺς ... Τοὺς ἀνθρώπους δηλαδὴ πού πρὶν ἀπὸ 35 χρόνια, παραμέριζαν κάθε τι τὸ ἀτομικὸ καὶ ρίχνονταν μ' ὅλες τους τὶς δυνάμεις στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας τους.

Ἔτσι ξεκινᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενα τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση», μιὰ πρώτη προσέγγιση τῆς ὁποίας θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ¹. Ἡ Ἀντίσταση, ὁ Ἐμφύλιος καὶ τὰ γεγονότα πού ἀκολούθησαν μέχρι τὴν Μεταπολίτευση, διαμόρφωσαν καθοριστικὰ ὅσους τὴν δημιούργησαν, ὀδηγῶντας τους μέσα ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους σ' ἓνα κοινὸ σημεῖο.

Ἡ Κίνηση συγκροτήθηκε, ὡς ἀναγνωρισμένο σωματεῖο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1983². Ἡ προσπάθεια ὁμως τῆς συμφιλίωσης, μέσα ἀπὸ κοινούς ἀντι-

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἀνεπτυγμένη μορφή ἀνακοίνωσης πού ἐγίνε στὸ συνέδριο «Ὁ ἑλληνικὸς Ἐμφύλιος. Ἀπὸ τὴ Βάρκιζα στὸ Γράμμο», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 20 - 23 Ὀκτωβρίου 1999.

1. Βλ. «Τὶ εἶναι καὶ τί ἐπιδιώκει ἡ Κίνηση «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»», «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944», Ἐκδοσις τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44», Ἀθήνα [1975], σ. 5.

2. Βλ. Κίνηση Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44, Καταστατικό. Ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν. Ἀριθ. Ἀπόφ. 4461/83.

στασιακούς αγώνες, ξεκίνησε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1976 καὶ ἤδη στὰ 1977, μὲ πρόεδρο τὸν Κομνηνὸ Πυρομάγλου καὶ γραμματέα τὸν Λευτέρη Ἀποστόλου· οἱ δραστηριότητές της βρίσκονται σὲ πλήρη ἐξέλιξη. Σκοπὸς τῆς Κίνησης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάδειξη «τῆς ἀξίας τῆς ἐνιαίας Ἀντίστασης κατὰ τῶν κατακτητῶν, ὅλων τῶν ἀναγνωρισμένων ὁργανώσεων καὶ τῶν πατριωτῶν», εἶναι καὶ ὁ ἀγώνας «ὥστε νὰ ξεπεραστοῦν τὰ κατάλοιπα τῶν ἐμφύλιων ἀναμετρήσεων»³.

Ἡ πρώτη διακήρυξη – πρόταση τῆς «Ἐπιτροπῆς Πρωτοβουλίας Ἀντιστασιακῶν Ὁργανώσεων 1941-44» (πρόδρομη μορφή τῆς Κίνησης), δημοσιοποιεῖται στὶς 17 Σεπτεμβρίου 1976 καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ εἴκοσι δύο ἀντιστασιακούς. Ἀπευθύνεται σὲ «ὅλους ὅσοι συμμετέσχαν στὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44», καὶ καλεῖ «ὅλους τοὺς Ἕλληνες καὶ τὶς Ἑλληνίδες ἄσχετα ἀπ' τὴν ἰδεολογικὴ ἢ πολιτικὴ τους τοποθέτηση» σὲ «κοινὸ γιορτασμὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», προβάλλοντας τὶς ἀρχές τῆς ἐθνικῆς ὁμοψυχίας καὶ τοῦ κοινοῦ χαρακτήρα τῆς Ἀντίστασης, ἀρχές στὶς ὁποῖες βασίζεται ἡ Κίνηση. Στὴ δεύτερη διακήρυξη, στὶς 29 Σεπτεμβρίου, ποὺ καλοῦσε ὅλους τοὺς ἀντιστασιακούς νὰ συμμετάσχουν σὲ κοινὴ συγκέντρωση, ὑπογράφουν δεκατέσσερις ἀκόμα ἀντιστασιακοί⁴.

Στὶς διακηρύξεις δίνεται τὸ στίγμα τῆς Κίνησης μὲ στόχο τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ παρουσία ἀντιστασιακῶν ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ ἀριθμὸ ὁργανώσεων, σὲ ἐπίπεδο στελεχῶν κυρίως. Ἐκεῖνοι ποὺ ὑπογράφουν εἶναι ἓνα μικρὸ μόνο μέρος ὧν συμμετέχουν στὴν πρωτοβουλία. Ἀναφέροντάς τους ἐδῶ, ἀδικοῦμε ὅσους ἀγωνίστηκαν «ἀνώνυμα» ἢ δὲν διεκδίκησαν ἀργότερα τὴν παρουσία τους στὸ χῶρο τῆς μεταπολεμικῆς δημόσιας ζωῆς. Εἶναι ὅμως ἡ πρώτη δημόσια εἰκόνα τῆς Κίνησης καὶ ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν.

Ὑπογράφουν δώδεκα ἀντιστασιακοὶ τοῦ «Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου» (ΕΑΜ) καὶ τῆς «Ἐνιαίας Πανελλαδικῆς Ὁργάνωσης Νέων» (ΕΠΟΝ)⁵, πέντε τοῦ «Ἐθνικοῦ Δημοκρατικοῦ Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου» (ΕΔΕΣ)

3. Βλ. ὁ.π., ἄρθρο 3.

4. Βλ. «Γιὰ νὰ πρωτοστατήσουμε στὴ σφυρηλάτηση τῆς Ἐθνικῆς ὁμοψυχίας. Γιὰ κοινὸ γιορτασμὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης 1941-1944. Γιὰ τὴν καθολικὴ ἀναγνώριση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης 1941-1944», «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944...» ὁ.π., σσ. 7-9· «Ὅλοι στὴ συγκέντρωση τῆς 11 τοῦ Ὀκτώβρη 1976. Γιὰ νὰ συμβάλουμε στὴν ἀγωνιστικὴ ἐθνικὴ ἐνότητα! Γιὰ νὰ τιμήσουμε τὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1940-44! Γιὰ ν' ἀναγνωριστεῖ ἡ Ἀντίσταση στὸ σύνολό της!», ὁ.π., σσ. 10-11.

5. Καταγράφουμε τὶς ἀνεπτυγμένες ὀνομασίες τῶν ὁργανώσεων καὶ ὄχι μόνο τὰ ἀρχικά, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο γνωστές. Ἡ καταγραφή δὲν γίνεται μόνο γιὰ λόγους τυπικοῦς ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀναφέροντας πάντα τὰ ἀρχικά ξεχνᾶμε κάποτε τὸ περιεχόμενό τους. Ἡ ὀνομασία τῆς κάθε ὁργάνωσης ἔχει ξεχωριστὸ βάρος, ἀκόμα καὶ οἱ ἀκριβεῖς γραμματικοὶ τύποι ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ὁργάνωση «Ἱερὴ Ταξιαρχία», τὴν ὁποία συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ἀντιναύαρχος Π. Ε. Κώντας

καὶ τῶν «Ἐθνικῶν Ὁμάδων Ἑλλήνων Ἀνταρτῶν» (ΕΟΕΑ), πέντε τοῦ «Ἐθνικοῦ Λαϊκοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Στρατοῦ» (ΕΛΑΣ), πέντε ἀπὸ τὴν «Πανελληνιο Ἐνωσι Ἀγωνιζομένων Νέων» (ΠΕΑΝ), τρεῖς τῆς «Ἱερῆς Ταξιαρχίας» (ΙΤ), δύο ἀπὸ τὴν ὁργάνωση «Ἐθνικὴ Δράση» (ΕΔ), ἓνας ἀπὸ τὴν ὁργάνωση «Ἐθνικὸ Κομιτάτο» (ΕΚ), ἓνας τοῦ «Ἐθνικοῦ Συνδέσμου Ἀνωτάτων Σχολῶν» (ΕΣΑΣ), ἓνας ἀπὸ τὴν «Τρίαινα». Ἀπὸ τὴν «Ἐθνικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἀπελευθέρωση» (ΕΚΚΑ) ὑπογράφει ἡ Ἐριφύλη Καρτάλη, χήρα τοῦ Γ. Καρτάλη. Καθὼς ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὑπογράφοντες ἀνῆκαν σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ὁργανώσεις, στὶς διακηρύξεις ἀντιπροσωπεύονται ἐπίσης ἡ «Ἐθνικὴ Ἀλληλεγγύη» (ΕΑ) καὶ τὸ «Ἐργατικὸ Ἐθνικὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο» (ΕΕΑΜ)⁶.

Σημειώνονται ἀλφαβητικά, ὅπως στὶς διακηρύξεις, μὲ τὶς ιδιότητες ποὺ ἐκεῖ καταγράφονται, ιδιότητες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὴν ἀντιστασιακὴ τους δράση κυρίως:

Κ. Ἀλβανός, ἀγωνιστὴς Ἐθνικῆς Δράσης, πολιτικός μηχανικός.

Λευτέρης Ἀποστόλου, γραμματέας τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ τὸ 1941.

Γιῶργος Βασιλόπουλος, μέλος τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ, γραμματέας τῆς Ἐθνικῆς Ἀλληλεγγύης Ἀθήνας.

Γιῶργος Βῆχος, γενικὸς γραμματέας τοῦ Ἐθνικοῦ Κομιτάτου, ἐκδότης παράνομου Τύπου «Ἐλεύθερη Σκέψη», δικηγόρος.

Σταῦρος Γιαννακόπουλος (Π. Ἀνταῖος), μέλος τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ καὶ τοῦ ΚΣ τῆς ΕΠΟΝ, ἐπικεφαλὴς τῶν ἐπονιτῶν ἀνταρτῶν τοῦ ΕΛΑΣ.

Μανώλης Γλέζος, ἀντιστασιακός, ἐκδότης

Ἀριστ. Δαμβουνέλης, ἀγωνιστὴς ΕΟΕΑ - ΕΔΕΣ, ἀπότακτος ἀντισυνταγματάρχης τῶν τεθωρακισμένων τὸ 1968.

Κ. Δεσποτόπουλος, νομικὸς σύμβουλος Γενικοῦ Στρατηγείου ΕΛΑΣ.

Γ. Δρόσος, ἀγωνιστὴς τῆς Ἐθνικῆς Δράσης, ἐκδότης παράνομου Τύπου «Ἐλευθερία», δημοσιογράφος.

Καίτη Ζεύγου, Ἐθνοσύμβουλος τῆς ΠΕΕΑ.

Στ. Ἡλιόπουλος, γραμματέας ΕΑΜ Τραπεζικῶν.

Μίκης Θεοδωράκης, Επονίτης, μουσικοσυνθέτης.

Κ. Καζολέας, στέλεχος τῆς Ἱερῆς Ταξιαρχίας, ἀγωνιστὴς στὸ φοιτητικὸ κίνημα τῆς Κατοχῆς, δικηγόρος.

ἀναφέρουν συστηματικὰ ὡς «Ἱερὰ Ταξιαρχία» βλ. Ἀντιναύαρχου Π. Ε. Κώνστα αἱ πολεμικαὶ καὶ διπλωματικαὶ ἀναμνήσεις του, τῆς δεκαετίας 1940-1950, Ἀθήνα 1955, σσ. 414-415. Πολύτιμη στάθηκε ἐδῶ ἡ καταγραφή τοῦ νεανικοῦ τύπου τῆς Κατοχῆς ἀπὸ τὴν Ὀντέτ Βαρών βλ. Ὀντέτ Βαρών, Ἑλληνικὸς Νεανικὸς Τύπος (1941-1944). Καταγραφή, Ἀθήνα 1987.

6. Ὁ Μανώλης Γλέζος καὶ ἡ Καίτη Ζεύγου ἦταν μέλη τοῦ ΕΑΜ. Ὁ Στρατὴς Σωμερίτης ἀνῆκε ἐπίσης στὸ ΕΑΜ, καθὼς ἡ «Ἐνωση Λαϊκῆς Δημοκρατίας» (ΕΛΔ) ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ τρία κόμματα ποὺ ὑπογράφουν τὸ ἰδρυτικὸ τοῦ ΕΑΜ.

- Έριφύλη Καρτάλη, χήρα Γ. Καρτάλη πολιτικού ηγέτη της ΕΚΚΑ.
 Θ. Κατριβάνος, γραμματέας της Πελοποννησιακής Έπιτροπής του ΕΑΜ.
 [Μιχαήλ] Κιουρτζόγλου, μέλος της Διοικούσας Έπιτροπής της «Τρίαινας»,
 πολιτικός μηχανικός.
 Χριστόδουλος Κουρούκλης, αγωνιστής του ΕΔΕΣ Ἀθηνῶν
 Πέτρος Λόης, αγωνιστής της ΠΕΑΝ και αγωνιστής ἀπὸ τὶς γραμμὲς τοῦ ΕΔΕΣ
 τοῦ βουνοῦ.
 Γ. Α. Μαγκάκης, μέλος της ΠΕΑΝ και αγωνιστής ἀπὸ τὶς γραμμὲς τοῦ ΕΔΕΣ
 τοῦ βουνοῦ.
 Βασίλειος Μαρκάκης, πρόεδρος της Έπιτροπής τοῦ ΕΔΕΣ τῆς Ἀθήνας.
 Σταμ. Μαστρογιαννάκος, μέλος ΚΕ τοῦ ΕΑΜ και τῆς Γραμματείας τῆς ΚΕ
 τοῦ Ἑργατικοῦ ΕΑΜ.
 Τάκης Μιχαηλίδης, στέλεχος τῆς ΠΕΑΝ. Ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς ἀνα-
 τίναξης τῆς ΕΣΠΟ (Σεπτέμβρης 1942), καταδικασμένος σὲ θάνατο ἀπὸ
 τοὺς Γερμανοὺς, χημικός.
 Γιάννης Μιχαλόπουλος (Ὠρίων), ταξίαρχος ΕΛΑΣ Πελοποννήσου
 Δ. Μπαλάσκας, Ἐθνοσύμβουλος Θεσσαλονίκης, διευθυντὴς δικαστικοῦ τῆς
 Ὁμάδας Μακεδονικῶν Μεραρχιῶν τοῦ ΕΛΑΣ.
 Ἑλένη Μπενᾶ, μέλος ΕΑΜ, πρώην βουλευτὴς τῆς ΕΔΑ.
 Ἀντώνης Μυτιληναῖος, στέλεχος τῆς ΠΕΑΝ. Ἐπικεφαλὴς τῆς ὁμάδας τοῦ
 ἀνατίναξε τὴν ΕΣΠΟ. Καταδικασμένος σὲ θάνατο ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς.
 Δραπέτης δύο φορές. Τρία μεγάλα σαμποτάζ.
 Τάσος Παναγιωτόπουλος, αγωνιστὴς τῆς Ἱερῆς Ταξιαρχίας. Δραπέτευσε ἀπὸ
 στρατόπεδο συγκέντρωσης στὴ Γερμανία.
 Κωνσταντῖνος Παπαγιαννάκης, αγωνιστὴς τοῦ ΕΔΕΣ Ἀθήνας.
 Ἑ. Παπαδάκης, καπετάνιος ὁμάδας μεραρχιῶν ΕΛΑΣ Στερεᾶς.
 Μήτσος Παρτσαλίδης, γραμματέας ΚΕ τοῦ ΕΑΜ στὰ χρόνια 1943 – 1945.
 Σάκης Πεπονῆς, τοῦ Ἑθνικοῦ Συνδέσμου Ἀνωτάτων Σχολῶν (ΕΣΑΣ).
 Γ. Πρίφτης, ἀξιωματικὸς τοῦ ΕΛΑΣ.
 Χαράλαμπος Πρωτοπαπᾶς, στέλεχος τῆς Ἱερῆς Ταξιαρχίας, δικηγόρος.
 Κομνηνὸς Πυρομάγλου, ὑπαρχηγὸς τοῦ ΕΔΕΣ.
 Γιώργος Σταμόπουλος, μέλος τῆς Διοικούσας Έπιτροπής τῆς ΠΕΑΝ, δικη-
 γόρος.

Στρατὴς Σωμερίτης, τῆς ἡγεσίας τῆς Ἑνωσης Λαϊκῆς Δημοκρατίας.

Στὴν Κίνηση πρωτοστάτησαν ἀπὸ τὸ ΕΑΜ ἡ Κάτια Βιδάλη, πολιτικὸς
 πρόσφυγας ἀργότερα στὴ Ρουμανία, ὁ Τάκης Κύρκος, ὁ Ἀσαντοῦρ Μπαχα-
 ριάν· μοναδικὸ μέλος ἀπὸ τὴν ΕΚΚΑ ὁ Κωνσταντῖνος Τσαμαντάνης, ἀγω-
 νιστὴς τοῦ 5/42 Συντάγματος Εὐζώνων· τῆς ΕΠΟΝ ἡ Φώφη Λαζάρου καὶ ἡ
 Ἑλένη Καμουλάκου, γραμματέας τῆς ὁργάνωσης «Γυναίκα στὴν Ἀντίσταση»·
 ὁ Νίκος Καλογερόπουλος τῆς ΕΑ καὶ ὁ Θανάσης Μίχας τῆς ΠΕΑΝ, βου-

λευτῆς τῆς Νέας Δημοκρατίας καὶ Ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς⁷.

Ἐπίσης ἐνεργὰ μέλη τῆς Κίνησης ὑπῆρξαν ἢ εἶναι καὶ σήμερα: ὁ Μανώλης Ἀνδρόνικος, ὁ Φαίδων Βεγλερῆς. Ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ΕΑΜ ὁ Τάσος Βουρνᾶς, ὁ Νικηφόρος Βρεττάκος, ὁ Ροζέ καὶ ἡ Τατιάνα Μιλλιέξ, ὁ Ἀλέκος Ἀργυρίου, ἡ Ὀλυμπία Παπαδοῦκα. Ἀκόμα ὁ Βάσος Μαθιόπουλος, ὁ Ἰωάννης Μάργαρης ἀπὸ τὶς ΕΟΕΑ, βουλευτῆς τῆς Νέας Δημοκρατίας, ὁ Τάσος Μήνης, ποὺ πολέμησε στὴ Μέση Ἀνατολή, βουλευτῆς τῆς Ἐνώσεως Κέντρου ἀργότερα, ὁ Νίκος Παπαϊωάννου τοῦ ΕΛΑΣ, βουλευτῆς τῆς Ἐνώσεως Κέντρου, ὁ Στρατῆς Παπαστρατῆς, βουλευτῆς τῆς ΕΔΑ καὶ τῆς Ἐνώσεως Κέντρου, ὁ Ρόσιος Ὑψηλάντης τοῦ ΕΛΑΣ, μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, ὁ Λάκης Σάντας, ὁ Ἀντώνης Φλούντζης.

Εἶναι μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγωνιστῶν ποὺ συμμετέχουν στὴν Κίνηση: ἄλλοι γνωστοί, ὅπως ὁ Νίκος Σβορώνος, ἄλλοι ἄγνωστοι στὸν πολὺ κόσμος, ὅπως ὁ Θέμης Χαλικιάς τῆς ΠΕΑΝ. Ἡ ἱστορία τοῦ καθενὸς εἶναι γεμάτη, πολλῶν εἶναι χαρακτηριστικῆ⁸.

Ὁ Λευτέρης Ἀποστόλου (1914-1981) «γραμματέας τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ», ὅπως ὑπογράφει στὶς διακηρύξεις τῆς Κίνησης. Στελεχος τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ἑλλάδας (ΚΚΕ) ἀπὸ τὸν μεσοπόλεμο, ἀπόφοιτος τῆς σχολῆς στελεχῶν ΚΟΥΤΒ τῆς Μόσχας, ἐξόριστος τοῦ Μεταξᾶ, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος γραμματέας τοῦ ΕΑΜ. Εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ὑπογράφει τὸ ἰδρυτικὸ τοῦ Μετώπου ἐκ μέρους τοῦ ΚΚΕ. Συλλαμβάνεται τὸν Νοέμβριο τοῦ 1941, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κατοχῆς, καὶ δραπετεύει τὸ 1943, ὅποτε καὶ ἀγωνίζεται στὶς γραμμὲς τοῦ ΕΛΑΣ. Πολέμησε στὸν Ἐμφύλιο καὶ τὸ 1947 πηγαίνει στὸ Βουκουρέστι, ὅπου ἐργάζεται γιὰ τὸ κόμμα. Πνεῦμα ἀνεξαρτήτο καὶ θαρραλέο, κρίνει καὶ κατακρίνει, ὅταν θεωρεῖ ἀναγκαῖο, τὶς κομματικὲς ἀποφάσεις, σὲ ἐποχὴ ποὺ ὁ σταλινισμὸς κυριαρχοῦσε στὸ κόμμα του καὶ πολλοὶ σιωποῦσαν. Διαγράφεται ἀπὸ τὸ ΚΚΕ τὸ 1950 καὶ ξανά τὸ 1958. Ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα τὸ 1959, χωρὶς νὰ ἔχει ὑπογράψει «δήλωση μετανοίας», καὶ θὰ ἀγωνιστεῖ μὲ συνέπεια γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς Ἀριστερᾶς, κατασυκοφαντούμενος ἀπὸ τὸ ΚΚΕ. Μετὰ τὸ 1974 γίνεται μέλος τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ καὶ ἀργότερα ὁ πρῶτος

7. Εὐχαριστῶ τὴν Καίτη Χαλικιά, ὁμαδάρχισσα τῆς ΠΕΑΝ, γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

8. Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀφορᾷ στὶς ὁργανώσεις καὶ τοὺς ἀντιστασιακοὺς ποὺ συμμετέχουν στὴν Κίνηση δὲν ἐξαντλεῖται στὰ δημοσιεύματα γιὰ τὴν Ἀντίσταση. Τὴν πορεία τοὺς παρακολουθοῦμε καὶ σὲ ἐκεῖνα τῆς περιόδου ποὺ ἀκολούθησε: Ἐμφύλιος, μετεμφυλιακὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὶς χώρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, Δικτατορία, Μεταπολίτευση. Ὁ κατάλογος εἶναι μακρὺς: ἀναμνήσεις, τοπικὲς ἱστορίες, συνεντεύξεις, ἀπόπειρες ἱστορικῆς καταγραφῆς ὧν ἐξῆσαν τὰ γεγονότα, μελέτες νεώτερων ἱστορικῶν. Ἐπίσης ὅσα ἔχουν γράψει ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μέλη τῆς Κίνησης. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθοῦμε κυρίως στὰ τελευταῖα.

γραμματέας της Κίνησης. Υπερασπίζεται μέχρι τέλους τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα τοῦ ΕΑΜ. Τὸ τελευταῖο του βιβλίο, *Τὸ ξεκίνημα τοῦ ΕΑΜ*, ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν Κίνηση μετὰ τὸ θάνατό του⁹. Μένουν ἀδημοσίευτες οἱ 82 μέρες, στίς ὁποῖες περιγράφει τὴν σύλληψή του ἀπὸ τὴν ρουμανικὴ ἀσφάλεια καὶ τὶς ἀνακρίσεις πὺ ἀκολούθησαν, τὸ 1959, ὅταν τὸν κατέδωσε τὸ ΚΚΕ. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶχε θελήσει νὰ ἀναφερθεῖ δημόσια ὅσο ζούσε¹⁰.

Τὸ ἀφιέρωμα στὴ μνήμη του, πὺ ἐκδόθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κίνηση, εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα τοῦ πνεύματος τοῦ σωματείου. Σὲ αὐτὸ καταθέτουν τὴν μαρτυρία τους γιὰ τὸν Ἀποστόλου μέλη τῆς Κίνησης πὺ δὲν ἀνῆκαν στὸν ἴδιο μὲ ἐκεῖνον χῶρο στὴ Κατοχή, ὅπως ὁ Θ. Μίχας, ἡγετικὸ στέλεχος τῆς ΠΕΑΝ καὶ πρῶην βουλευτῆς τῆς Νέας Δημοκρατίας. Ἐπίσης συναγωνιστὲς του, ὅπως ἡ Μαρία Καραγιώργη, τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου τῆς ΕΠΟΝ, πρῶην βουλευτῆς τῆς ΕΔΑ, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀ. Στίνας, στέλεχος τῶν τροτσκιστῶν, πὺ εἶχε προσωπικὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν Ἀποστόλου στὸν μεσοπόλεμο καὶ ἀργότερα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τὸ 1946¹¹.

Ὁ Ἀντώνης Μυτιληναῖος τοῦ Οὐλάμου Καταστροφῶν τῆς ΠΕΑΝ γεννήθηκε τὸ 1921. Φοίτησε στὴ Σεβαστοπούλειο Ἑργατικὴ Σχολὴ καὶ στὴν Κατοχή ἐργάζεται στὴν «Ἀνώνυμο Τηλεφωνικὴ Ἑταιρεία». Μετὰ τὴν ἀνατίναξη τῆς «Ἐθνικοσοσιαλιστικῆς Πολιτικῆς Ὄργανώσεως» (ΕΣΠΟ), τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1942, συλλαμβάνεται μαζί μὲ τὰ ἡγετικά στελέχη καὶ ἄλλους ἀγωνιστὲς τῆς ΠΕΑΝ. Κρατούμενος τῆς Γκεστάπο δραπετεύει, συλλαμβάνεται, δραπετεύει ξανά καὶ διαφεύγει στὴ Μέση Ἀνατολή. Ἐκεῖ κατατάσσεται στὴν Ἰη Ταξιαρχία καὶ ἀργότερα στὴν Πῆη Ὀρεινὴ. Τὸ 1968 θὰ φυλακιστεῖ ἀπὸ τὴ χούντα. Στίς ἀναμνήσεις του προβάλλει «τὸ αὐτονόητο» τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης.

Γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Συμφωνία τῆς Βάρκιζας (1945) σημειώνει:

Κόντευε νὰ τελειώσει τὸ 1946. Εἶχε γίνει τὸ δημοψήφισμα. Ὁ Γεώργιος εἶχε γυρίσει. Τὴ χώρα κυβερνοῦσε ἡ Δεξιὰ. Ἡ ἀπυρόβλητη. Τὴν τρομοκρατία τῆς Ἀριστερᾶς διαδέχθηκε ἡ τρομοκρατία τῆς Δεξιᾶς ... Οἱ φυλακὲς καὶ τὰ ξερονήσια γέμισαν ἀπὸ ἀγωνιστὲς τῆς Ἀντίστασης. Στὴ Μακρόνησο στήνονταν καινούργιοι Παρθενῶνες ... τὸ χειρότερο πὺ

9. Βλ. Λευτέρης Ἀποστόλου, *Τὸ ξεκίνημα τοῦ ΕΑΜ. Ἀναμνήσεις καὶ διδάγματα*, Ἐκδοση Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44, Ἀθήνα 1982.

10. Βλ. Ἀ. Στίνας, «Βρεθήκαμε ἀντιμέτωποι», *Περιοδικὴ Ἐκδοση τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944»*, τχ. 3ο (1982), σσ. 8-9.

11. Βλ. «Μνήμη Λευτέρη Ἀποστόλου, πρῶτου γραμματέα τοῦ ΕΑΜ, γραμματέα τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944»», ὁ.π.: Λευτέρης Ἀποστόλου (ἐπιμ.), *Ἰδεολογικὴ πάλη ἀνάμεσα στὸ ΚΚΕ καὶ στίς παραφνάδες τοῦ ἐλληνικοῦ τροτσκισμοῦ 1946-1947*, Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρηση, Ἀθήνα 1947.

προσέβαλε τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, οἱ δηλώσεις μετάνοιας καὶ τὰ πιστοποιητικά κοινωνικῶν φρονημάτων ... Μὲ κάτι τέτοια ἀνοιξε ὁ δρόμος γιὰ τὴ νέα τρίχρονη ἐμφύλια ἀναμέτρηση. Ὅλα αὐτὰ ἀμαύρωσαν τὸν ἀντιστασιακὸ ἀγώνα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ... Γιὰ 25 χρόνια ντρεπόμαστε νὰ μιᾶμε γιὰ τὴν Ἀντίσταση¹².

Ὁ Κομνηνὸς Πυρομάγλου (1899 - 1980), ὑπαρχηγὸς τοῦ ΕΔΕΣ, βουλευτὴς τῆς ΕΔΑ τὸ 1958, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς Κίνησης καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ γενικότερη πολιτικὴ του δράση μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ὑποστηρίζει ἤδη ἀπὸ τὸ 1947, μέσα στὸν Ἐμφύλιο, στὸ βιβλίο του *Ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίστασις (ΕΑΜ - ΕΛΑΣ - ΕΔΕΣ - ΕΚΚΑ)*, ὅτι:

Ὁ Ἀγὼν ἐθνικῆς ἀντιστάσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑφ' ὅλας του τὰς καλὰς καὶ τὰς κακὰς μορφάς, ἀποτελεῖ ἓν ἐνιαῖον σύνολον καὶ ὡς τοιοῦτο πρέπει νὰ μελετηθῇ¹³.

Ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου δηλώνει ἄλλωστε σαφῶς τὴ θέση του. Ἡ ἱστοριογραφία θὰ ἀντιμετωπίσει τὰ ζητήματα ποὺ εἶχε τότε θέσει, πολὺ ἀργότερα, στὴ δεκαετία τοῦ 1980.

Ἡ περίπτωση τοῦ Πυρομάγλου δὲν εἶναι ὡστόσο μεμονωμένη. Ὁ Ἡρακλῆς Πετιμεζᾶς, ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ ΕΔΕΣ τῆς Ἀθήνας καὶ Ὑπουργὸς στὴν πρώτη μεταπελευθερωτικὴ κυβέρνηση, ἐκφοῶζει τὴν ἴδια περίοδο, ἀντίστοιχες ἀποψεις¹⁴.

Ἡ δημιουργία τῆς Κίνησης ἐγίνε δυνατὴ μέσα ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες τῆς δικτατορίας τοῦ 1967 καὶ τῆς διάσπασης τοῦ ΚΚΕ τὸ 1968. Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα ἀποδέσμευσαν τὰ μέλη τῆς Κίνησης ἀπὸ τὶς ἀγκυλώσεις τοῦ παρελθόντος. Ἐναντίον τῆς δικτατορίας θὰ βρεθοῦν στὴν ἴδια πλευρά. Τὸ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ θὰ εἶναι καὶ τὸ μόνο κόμμα ποὺ ἀργότερα ὑποστηρίζει τὴν Κίνηση¹⁵. Τὰ μέλη τῆς Κίνησης, ὡστόσο, πῆραν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀναγνώρισης τῆς Ἀντίστασης, ἔξω ἀπὸ κάθε κομματικὴ κηδεμονία καὶ γι' αὐτὸ κατακρίθηκαν ἀπὸ πολλὲς πλευρές.

Πρῶτη μεγάλῃ ἐκδήλωση τῆς Κίνησης ὑπῆρξε ἡ «παναντιστασιακὴ συγκέντρωση» στὶς 11 Ὀκτωβρίου 1976 στὸ γήπεδο τοῦ Πανιωνίου στὴν Ἀθήνα, ὅπου συγκεντρώθηκε 25.000 κόσμος, ἀντιστασιακοὶ καὶ ὄχι μόνο, καθὼς

12. Βλ. Ἀντώνης Μυτιληναῖος, *Μαρτύρων Πορεία*, Ἀθήνα 1997, σσ. 10, 123-124.

13. Βλ. Κομνηνὸς Πυρομάγλου, *Ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίστασις (ΕΑΜ - ΕΛΑΣ - ΕΔΕΣ - ΕΚΚΑ)*. *Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὴν διαμόρφωσίν της*, Ἀθήνα 2η ἐκδοση 1975, σ. 11.

14. Βλ. Ἡρακλῆς Πετιμεζᾶς, *Τὸ ἐλληνικὸ πρόβλημα. Μία σειρά ἀρθρῶν ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν μας ζητημάτων*, Ἀθήνα 1947.

15. Βλ. *Ἡ Αὐγή*, 12.10.1976 καὶ σειρά δημοσιευμάτων ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ὀκτωβρίου 1976. Στὴν ἴδια ἐφημερίδα, σήμερα, δημοσιεύεται κάθε Τρίτῃ εἰδικὴ σελίδα γιὰ τὴν Ἀντίσταση, μὲ εὐθύνῃ τοῦ Πέτρου Ἀνταίου, στὴν ὁποία προβάλλεται τακτικὰ ἡ δράση τῆς Κίνησης.

ή απήχηση της πρωτοβουλίας ήταν μεγάλη. Στο ψήφισμά της η συγκέντρωση αποφασίζει «να καταβάλει κάθε προσπάθεια για τη χαλύβδωση της εθνικής όμοψυχίας» και ζητά, εκτός από την «άμεση, καθολική, σαφή και απεριφραστη αναγνώριση της Έθνικης Αντίστασης» και «την επιστροφή των αγωνιστών της Έθνικης Αντίστασης που βρίσκονται στο εξωτερικό»¹⁶.

Η Νέα Δημοκρατία, το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ είχαν τότε πάρει «άρνητική θέση απέναντι στη συγκαλούμενη συγκέντρωση». Η Νέα Δημοκρατία με βίαιες ανακοινώσεις επανέλαβε τα γνωστά περί «αναμοχλεύσεως του παρελθόντος», το ΠΑΣΟΚ είχε «επιφυλάξεις», το ΚΚΕ έστειλε αντιπροσωπεία στον Π. Κανελλόπουλο, μεταφέροντας την άποψη «οτι δέ θα έπρεπε να ενισχυθεί η συγκέντρωση». Ο Κανελλόπουλος, βουλευτής τότε της Νέας Δημοκρατίας, ανακαλεί την απόφαση που είχε πάρει, μετά από πρόσκληση της «Επιτροπής Πρωτοβουλίας», να είναι όμιλητής στη συγκέντρωση. Για να μη γίνει «έστω και άθελά του συντελεστής πολιτικής ανωμαλίας», όπως δηλώνει¹⁷.

Αυτό ήταν το κλίμα το οποίο αντιμετώπισε η Κίνηση, όταν ακόμα και η ιδέα της ενωμένης εθνικής Αντίστασης θεωρείται ότι μπορεί να προκαλέσει «πολιτική ανωμαλία».

Η αναφορά στις συγκεκριμένες χρονολογίες 1941 – 1944 δεν γίνεται τυχαία από την Κίνηση, ούτε επαναλαμβάνεται σε κάθε εκδήλωσή της δίχως συγκεκριμένο λόγο.

Στον πρώτο νόμο για την αναγνώριση της Αντίστασης, του 1949, ορίζεται ως ήμερομηνία λήξης της Αντίστασης η 12η Μαρτίου 1945, για όλη τη χώρα, εκτός από την Κρήτη (που απελευθερώνεται στις 29 Μαΐου 1945). Βάσει αυτού του νόμου, αντιστασιακές θεωρούνται οι οργανώσεις που έδρασαν «κατά του κατακτητού». Για να αναγνωριστούν θα πρέπει να υποβάλουν εκθέσεις της δράσης τους στο Υπουργείο Στρατιωτικών, επιτροπή του οποίου θα αποφασίζει την αναγνώρισή τους ή μή¹⁸. Φυσικά οι έαμικές οργανώσεις δεν υποβάλλουν εκθέσεις, ούτε κατά τη διάρκεια του έμφυliου, ούτε μετά. Εκθέσεις υποβάλλουν όμως άλλες αντιστασιακές οργανώσεις¹⁹.

16. Βλ. «Το Ψήφισμα της συγκέντρωσης», «Ενωμένη Έθνικη Αντίσταση 1941-1944...» δ.π., σ. 17.

17. Βλ. «Η Δήλωση του τέως Πρωθυπουργού κ. Π. Κανελλόπουλου», «Ενωμένη Έθνικη Αντίσταση 1941-1944...» δ.π., σ. 12, όπου και οι αντιδράσεις των κομμάτων.

18. Βλ. ΑΝ 971/1949 «Περί απονομής ήθικων αμοιβών εις τας εθνικάς ανταρτικές ομάδας και εθνικάς οργανώσεις έσωτερικής αντιστάσεως», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τ. Α', φ. 105.

19. Βλ. Γενικό Έπιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Έθνικης Αντίστασης (1941-1944)*, τ. 2ος Άνταρτικές Οργανώσεις ΕΟΕΑ – ΕΔΕΣ· τ. 5ος Άνταρτικές Οργανώσεις ΕΚΚΑ – 5/42 ΣΕ. Άνταρτικές Οργανώσεις Μακεδονίας – Δυτ. Θράκης – Θεσσαλίας. Άνταρτικές Οργανώσεις Πελοποννήσου· τ. 6ος Άνταρτικές Οργανώσεις Κρήτης· τ. 7ος Άντιστασιακές Οργανώσεις Έσωτερικού, Αθήνα 1998. Εκθέσεις δράσης αρχίζουν να υποβάλλονται ήδη από το 1944, μετά την απελευθέρωση.

Τὸ 1969 ἡ δικτατορία «διευρύνει» τὰ ὅρια καὶ τὴν ἔννοια τῆς Ἀντίστασης. Ὅρίζει ὅτι ἡ Ἀντίσταση ἀρχίζει τὸ 1922 καὶ διαρκεῖ μέχρι τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 τουλάχιστον, διευκρινίζοντας ὅτι μὲ τὸν ὄρο ἐχθρὸς «νοοῦνται», ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀρχές καὶ τὰ στρατεύματα κατοχῆς, καὶ ὅσοι δροῦν «ἀντεθνικῶς» κατὰ τὴν Κατοχὴ ἀλλὰ καὶ «ὁ κομμουνισμὸς ὑφ' οἵανδήποτε μορφὴν καὶ ἐκδήλωσιν, ὥς καὶ οἱ ὑπηρετήσαντες αὐτόν, ἀπὸ τῆς Ἀπελευθερώσεως τῆς Χώρας καὶ ἐντεῦθεν»²⁰. Ἀργότερα ἐπαυξάνει μὲ Νομοθετικὸ Διάταγμα τοῦ 1971²¹.

Ἡ Κίνηση δὲν παύει νὰ θυμίζει ὅτι ἡ Ἀντίσταση λήγει μὲ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ ἀπαιτεῖ τὴν κατάργηση τῶν χουντικῶν νόμων, μὲ τοὺς ὁποίους συνταξιοδοτήθηκαν καὶ ὅσοι ἔδρασαν στὰ Τάγματα Ἀσφαλείας καὶ ἄλλες παρακρατικές ὁμάδες τῆς Κατοχῆς καὶ τοῦ Ἐμφυλίου. Κάτι ποὺ θὰ γίνει μόλις τὸ 1982, χάρις καὶ στὶς δικές της ἐνέργειες²².

Ὁ Τάκης Μιχαηλίδης τῆς ΠΕΑΝ, ὁ ὁποῖος εἶχε καταδικαστεῖ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς σὲ θάνατο γιὰ τὴ συμμετοχή του στὴν ἀνατίναξη τῆς ΕΣΠΟ, θὰ ζήσει στὴν Ἀθήνα ὅλη τὴ φρίκη τῶν Δεκεμβριανῶν, ὅταν σύντροφοί του σκοτώνονται ἀπὸ τὴν «Ὁργάνωση Προστασίας Ἀσπίων Ἀγωνιστῶν» (ΟΠΛΑ) ποὺ θὰ τὸν ἀναζητήσει καὶ στὸ σπίτι του νὰ τὸν συλλάβει ὁμηρο. Τὸ 1961 παραλαμβάνει τὸ ἀναμνηστικὸ μετάλλιο τῆς Ἀντίστασης, βάσει τοῦ πρώτου νόμου τοῦ 1949. Ἀναλογίζεται τότε πῶς:

... πῆραν ... μετάλλιο οἱ ἀμέτοχοι, οἱ δοσίλογοι, οἱ μαυραγορίτες, οἱ ταγματασφαλίτες, οἱ καταδότες, οἱ βασανιστές ... [ὄχι ὅμως ὅσοι] εἶχανε ἀγωνιστεῖ μὲ τὸ ΕΑΜ ... Λὲς καὶ ἡ πείνα, ὁ θάνατος ... τὰ μπλόκα ... οἱ φυλακίσεις ... οἱ τουφεκισμοὶ δὲν ἦταν κοινὰ γιὰ ὅλους ... Ἐγὼ ἔτυχε καὶ ἤμουν «μπλέ». Ἐτυχε. Πῆρα λοιπὸν τὸ παράσημο, ὄχι τὸ παράσημο, τὸ «ἀναμνηστικὸ μετάλλιο», ἔτσι, σὰν φτηνὴ, πολὺ φτηνὴ παραχώρηση. Ἐχοντας χάσει φίλους ἀκριβοὺς. Ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ... Ἀπὸ τὸν ΟΠΛΑ ...²³

Στὸ μητρώο τῆς Κίνησης εἶναι γραμμένα 352 μέλη. Καθὼς τὸ σωματεῖο ἰδρύεται ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὶς πρῶτες δημόσιες κινητοποιήσεις καὶ στηρίζεται πάντα στὴν ἀνιδιοτελὴ προσφορὰ τῶν ἀντιστασιακῶν, ποὺ δὲν στοχεύ-

20. Βλ. ΝΔ 179/1969 «Περὶ Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α', φ. 73.

21. Βλ. ΝΔ 936/1971 «Περὶ τροποποιήσεως διατάξεων τινῶν τοῦ ΝΔ 179/69 'περὶ Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως', *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α', φ. 147.

22. Βλ. Ν 1285/1982 «Γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἐναντίον τῶν στρατευμάτων κατοχῆς 1941-1944», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α', φ. 115.

23. Βλ. Π. Μ. Μιχαηλίδης, *Ἀγαθουπόλεως 7. Μικρὲς ἱστορίες ἀπὸ τὴν μεγάλη Κατοχή*, Ἀθήνα 1991, σσ. 170, 192.

ουν στην προσωπική τους προβολή, δεν έχει γίνει πλήρης καταγραφή όσων δραστηριοποιήθηκαν στα πλαίσια της Κίνησης, ούτε σημειώνεται για όλους ή ὁργάνωση στην ὁποία ἀνήκαν κατὰ τὴν Κατοχή. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι ἀκόμα καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑπογράφουν τὶς πρῶτες διακηρύξεις, ὅπως ἡ Εριφύλη Καρτάλη, δὲν ἐμφανίζονται ὡς μέλη, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη μεταγενέστερης διαφοροποίησης ἢ διαφωνίας τοὺς μὲ τοὺς στόχους τῆς Κίνησης. Ἐπίσης στὸν τρόπο καταγραφῆς ὀφείλεται καὶ ἡ μὴ ἐμφάνιση ἀντιστασιακῶν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὁργανώσεων ποὺ καταγράφονται στὶς πρῶτες διακηρύξεις. Ἐξάλλου, καὶ ἡ προχωρημένη ἡλικία ὁρισμένων δὲν τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἔχουν μακρὰ ἐνεργὴ δράση. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μέλη δὲν ζοῦν σήμερα, ὑπάρχουν ὁμως κάποια νεώτερα, ποὺ δὲν συμμετεῖχαν στὴν ἀντίσταση καὶ ἴσως συνεχίσουν τὸ ἔργο τῆς Κίνησης.

Στὸ καταστατικό τοῦ σωματείου ὁρίζεται ὅτι:

Μεταξὺ τῶν 40 Μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐκλέγεται ὑποχρεωτικὰ τουλάχιστον ἓνα μέλος ἀπὸ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς Ὅργανώσεις: Ἐθνικὴ Ἀλληλεγγύη (ΕΑ), Ἐθνικὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο (ΕΑΜ), Ἐθνικὸς Δημοκρατικὸς Ἑλληνικὸς Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), Ἐθνικὴ Δράση (ΕΔ), Ἐθνικὸ Κομιτάτο (ΕΚ), Ἐθνικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἀπελευθέρωση (ΕΚΚΑ), Ἑλληνικὸς Λαϊκὸς Ἀπελευθερωτικὸς Στρατός (ΕΛΑΣ), Ἐθνικὲς Ὅμαδες Ἑλλήνων Ἀνταρτῶν (ΕΟΕΑ), Ἑναία Πανελλαδικὴ Ὅργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ), Ἱερὴ Ταξιαρχία (ΙΤ), Μαχομένη Ἱερὴ Ταξιαρχία (ΜΙΤ), Πανελλήνια Ἐνωση Ἀγωνιζομένων Νέων (ΠΕΑΝ), Τρίαινα, καὶ ὅσες ἄλλες ἔχουν ἀναγνωριστῆ ἐπίσημα ἀπὸ τὴν Πολιτεία, ἐφόσον ὑπάρχουν ὑποψήφιοι ποὺ ἀνήκουν στὶς Ὅργανώσεις αὐτές²⁴.

Ἦδη στὸ καταστατικό ἔχει προστεθεῖ στὶς ὁργανώσεις τῶν διακηρύξεων ἡ ΜΙΤ, τὸ μαχόμενο τμήμα τῆς ΙΤ, ἐνῶ ἡ ΕΣΑΣ καὶ τὸ ΕΕΑΜ, ποὺ ὑπάρχουν στὶς διακηρύξεις, δὲν ἀναφέρονται ὀνομαστικά. Στὸ σύνολο τῶν 352 μελῶν, οἱ ἀντιστασιακοὶ εἶναι 307 καὶ τὰ νεότερα μέλη 45. Γιά 210 ἀπὸ τοὺς ἀντιστασιακοὺς ἔχει καταγραφῆ στὸ μητρῶο καὶ ἡ ὁργάνωση στὴν ὁποία ἀγωνίστηκαν. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 183 ἀνήκαν σὲ μιὰ ὁργάνωση, ἐνῶ οἱ 27 σὲ δύο ἢ περισσότερες ὁργανώσεις.

Συμμετέχουν ἀναλυτικὰ ἀντιστασιακοὶ ἀπὸ τὶς ἑξῆς ὁργανώσεις:

24. Βλ. *Κίνηση Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44, Καταστατικό ...* ὁ.π., Κεφάλαιο Στ', Διοικητικὸ Συμβούλιο, ἄρθρο 19. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι δείγμα τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ σωματεῖο.

ΕΟΕΑ²⁵ 2

ΕΑ 3

ΕΔ 5

ΕΚΚΑ 1

ΕΟΚ 2

ΕΑΜ 54

ΕΚ 3

ΕΔΕΣ 3

ΕΛΑΣ¹²

ΕΛΑΝ²⁶ 1

«Ἑλληνοπούλα» 1

ΕΠΟΝ 19

ΙΤ 8

ΜΙΤ 3

«Ὅμηρος» 1

ΟΜΤΚ²⁷ 1

ΠΕΑΝ 59

ΡΑΝ²⁸ 1

«Τρίαινα» 1

Μέλη εἶναι ἐπίσης ἀκόμα 3 ἀντιστασιακοὶ ποὺ πολέμησαν στὴ Μέση Ἀνατολή.

Εἶναι 25 ὅσοι ἀγωνίστηκαν σὲ περισσότερες ἀπὸ μία «συγγενεῖς» ὁργανώσεις²⁹: ΕΟΕΑ - ΠΕΑΝ 1, «Ἐθνική Ὁργάνωση Ρεθύμνου» (ΕΟΡ) - «Ἐθνική Ἐνωση Νέων» (ΕΕΝ) 1, ΕΑΜ - ΕΛΑΣ 4, ΕΚ - ΕΟΕΑ - ΕΔΕΣ 1, ΕΔΕΣ - ΕΟΕΑ 4, ΕΣΑΣ - ΠΕΑΝ 3, ΕΠΟΝ - ΕΑΜ 1, ΕΠΟΝ - ΕΛΑΣ 8, ΙΤ - ΕΟΕΑ 1 καὶ τέλος ἓνα μέλος σημειώνεται ὅτι μετείχε στὴν «Πολιτική Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης» (ΠΕΕΑ)³⁰, προερχόμενο ἀπὸ τὸ ΕΑΜ.

Διαφορετικὴ ὑπῆρξε τέλος ἡ πορεία δύο μελῶν τῆς Κίνησης: ἓνα ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ΕΟΕΑ καὶ αὐτότερον ἐντάχθηκε στὸ ΕΑΜ, ἓνα δεύτερο ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸν ΕΔΕΣ προσχώρησε στὴν ΕΠΟΝ καὶ τέλος στὸ ΕΑΜ.

Τὰ μέλη τῆς Κίνησης καλύπτουν μεγάλο φάσμα τῶν ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων, προερχόμενα ἀπὸ 22 ὁργανώσεις καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν στρατιωτικὴν μονάδα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἐκπροσωποῦνται κυρίως τὸ ΕΑΜ καὶ ἡ ΠΕΑΝ, ἀλλὰ καὶ ὀλιγομελεῖς ὁργανώσεις πληροφοριῶν καὶ δολιοφθορέας, ὅπως ὁ «Ὅμηρος» καὶ ἡ «Τρίαινα». Στὶς ὁργανώσεις ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὶς πρῶτες διακηρύξεις καὶ σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται ὀνο-

25. Σημειώνουμε ξεχωριστὰ τὰ μέλη τῶν ΕΟΕΑ καὶ ξεχωριστὰ τὰ μέλη τοῦ ΕΔΕΣ, ὄχι μόνο γιὰ λόγους τυπικοῦς, ἀφοῦ ἔτσι σημειώνονται καὶ στὸ μητρώο, ἀλλὰ γιατί συνήθως εἶναι στὴν πρώτη περίπτωση ἀντάρτες καὶ στὴ δεύτερη μέλη τοῦ ΕΔΕΣ τῆς Ἀθήνας.

26. «Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Ἀπελευθερωτικὸ Ναυτικόν».

27. «Ὁργάνωση Μυστικοῦ Τύπου Κρήτης».

28. «Ρῆλος – Αὐλὼν – Νῆσοι».

29. Οἱ ὁργανώσεις ἀναφέρονται μὲ τὴ σειρά ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ στὸ μητρώο, σειρά μὲ τὴν ὁποία τὰ μέλη πέρασαν ἀπὸ τὴ μία ὁργάνωση στὴν ἄλλη ἢ συμμετεῖχαν ταυτόχρονα.

30. Ἡ ΠΕΕΑ δὲν εἶναι φυσικὰ ἀντιστασιακὴ ὁργάνωση ἀλλὰ περιλαμβάνεται ἐδῶ γιὰ νὰ δοθεῖ ἀνάγλυφα ὁ τρόπος καταγραφῆς στὸ μητρώο τῆς Κίνησης, ἐνδεικτικὸς τῆς μνήμης καὶ τῆς ἀντίληψης τῶν μελῶν.

μαστικά στο καταστατικό του σωματείου, έχουν προστεθεί αντιστασιακές οργανώσεις της Κρήτης και Κρητικῶν της Ἀθήνας (ΕΟΚ, ΟΜΤΚ, ΕΟΡ και ΕΕΝ), τὸ ΕΛΑΝ, ἡ «Ἑλληνοπούλα», ὁ «Ὀμηρος» καὶ ἡ ΡΑΝ. Ἡ πορεία ὧν συμμετείχαν σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ὁργανώσεις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ κλίματος τῆς Κατοχῆς.

Οἱ ἀντιστασιακοί, ὥστόσο, δὲν ἐκπροσωποῦν ἐπισήμως ἐδῶ τὶς ὁργανώσεις τους. Ἡ συμμετοχὴ στὸ ἀντιστασιακὸ κίνημα, ποὺ ἔδειξε πῶς ἡ συλλογικὴ δράση μπορεῖ νὰ προασπίσει τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες³¹, ἡ ἐμπειρία τῆς ἔνταξής τους σὲ μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ὁργανώσεις, τοὺς ὁδηγεῖ νὰ ἀναλάβουν πρωτοβουλίες πέραν ἀπὸ τὶς προσωπικὲς τους πολιτικὲς πεποιθήσεις καὶ τὴ θέση τους στὸν Ἐμφύλιο. Ἔρχονται ὡς ἄτομα, μὲ τὴν ἱστορία του ὁ καθένας. Δημιουργοῦν μία νέα συλλογικότητα. Οἱ περισσότερες ἀντιστασιακὲς ὁργανώσεις ἔχουν ἄλλωστε τὰ δικά τους σωματεία, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Κίνησης.

Ἡ Κίνησις δὲν ἀνταγωνίζεται τὰ σωματεία ἀντιστασιακῶν καὶ δὲν μονοπωλεῖ τὴν Ἀντίσταση ἢ τὶς μνήμες τῶν ἀγωνιστῶν. Συνεργάζεται μὲ ὅσα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι δυνατό, ὅπως μὲ τὴν «Ἐνωση Δημοκρατικῶν Ἀγωνιστῶν ΕΔΕΣ», τῆς ὁποίας ὁ πρόεδρος Κ. Παπαγιάννης εἶναι ἀπὸ τὰ ἰδρυτικὰ μέλη της· τὸν «Πανελλήνιο Σύνδεσμο Ἀγωνιστῶν Ἑαμικῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης»· τὸν «Πανελλήνιο Σύνδεσμο Ἀναπήρων Θυμάτων Πολέμου καὶ Ἐθνικῆς Ἀντίστασης»· τοὺς «Φίλους τῆς ΠΕΑΝ», μέλος τῶν ὁποίων εἶναι ὁ σημερινὸς πρόεδρος καὶ ἀπὸ τοὺς προτεργατεὺς τῆς Κίνησης, ὁ Γ. Α. Μαγκάκης³². Ὁ τελευταῖος ἦταν καὶ Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης τῆς κυβέρνησης τοῦ ΠΑΣΟΚ τὸ 1982, ὅταν ἀναγνωρίσθηκε νομοθετικὰ ἡ ἐθνικὴ Ἀντίσταση.

Υπάρχουν, φυσικά, καὶ ἄλλα σωματεία ἀντιστασιακῶν, μὲ τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐπαφὴ ἢ συνεργασία, ὅπως υπάρχουν ἀντιστασιακοὶ ὁργανώσεων, μέλη τῶν ὁποίων εἶναι στὴν Κίνησις, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι δὲν θέλουν νὰ ἔχουν καμία σχέση μὲ τὶς δραστηριότητές της. Εἶναι ἓνα ἀκόμα δείγμα τῆς πολυσυλλεκτικότητος τῶν ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων καὶ τῆς ἴδιας τῆς Κίνησης. Ὅταν ὁργανώσεις ὅπως ἡ «Πανελλήνια Ἐνωση Ἀγωνιστῶν Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», ποὺ πρόσκειται στὸ ΚΚΕ, στήνουν μνημεῖα πεσόντων «Ἀγωνιστῶν Ἐθνικῆς Ἀντίστασης ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, Δ. Στρατ. 1941-1949», ὅπως π.χ. στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς Κλειτορίας, στὴν Αχαΐα· ἡ σωματεία ἀνταρτῶν τοῦ ΕΔΕΣ δὲν συζητοῦν καὶ μὲ τὴν «Ἐνωση Δημοκρατικῶν Ἀγωνιστῶν ΕΔΕΣ», καταλογίζοντάς της, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ τὴν συμμετοχὴ

31. Βλ. Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Λονδίνο 1999, σ. 195.

32. Βλ. π.χ. «Ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἄλλων ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων», *Περιοδικὴ Ἐκδοσις τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 60 (1991), σσ. 18-19.

της στὴν Κίνηση, εἶναι φανερό ὅτι βρισκόμαστε ἀκόμα πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῶν στόχων τῆς Κίνησης.

Οἱ ἐορτασμοὶ ἐπετείων τῆς Ἀντίστασης, ἡ δημιουργία μνημείων στὴν Ἀθήνα καὶ ἀλλοῦ, καλύπτουν σημαντικὸ μέρος τῆς δράσης τῆς Κίνησης, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἰδρυσῆς της κυρίως³³. Ὅμως δὲν ἀποτελέσαν τὸν ἀποκλειστικὸ της στόχο, ὅπως συχνὰ συμβαίνει στὶς ὁργανώσεις ἀντιστασιακῶν.

Κάθε χρόνο στὶς 24 Νοεμβρίου, ἐπέτειο τῆς ἀνατίναξης τῆς γέφυρας τοῦ Γοργοποτάμου, ποὺ ἔχει καθιερωθεῖ ἐπισήμως ἀπὸ τὸ 1982 ὡς ἡμέρα ἐορτασμοῦ τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης³⁴, τὰ μέλη τῆς Κίνησης ἀφήνουν ἓνα λουλούδι στὸ μνημεῖο τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτη στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ μνημεῖα πεσόντων στὶς ἄλλες πόλεις. Προσέρχονται, μόνος ὁ καθένας, σὲ ἓνα προσωπικὸ ἀλλὰ καὶ συλλογικὸ προσκύνημα. Συμμετέχουν μὲ τὸ δικό τους τρόπο, δηλώνοντας ὅτι ἡ Ἀντίσταση, στὸ συνολό της, ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου. Ἐπιλέγουν νὰ τιμήσουν τὴν ἡμέρα καὶ ἀτομικά, πέρα ἀπὸ τὴν ὁποία συμμετοχή τους σὲ ἐπίσημες ἐκδηλώσεις.

Μετὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης, τὸ 1982, ἡ Κίνηση συνεχίζει νὰ παρακολουθεῖ ἐνεργὰ τὶς διαδικασίες τῆς ἀναγνώρισης ἀπὸ τὴν πολιτεία. Δρῶντας κυρίως στὸ δημόσιο χῶρο, δραστηριοποιεῖται στὴν καταγραφή τῆς ἱστορίας τῆς Κατοχῆς καὶ προτείνει τρόπους διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου. Συμμετέχει στὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιο Διεκδίκησης Γερμανικῶν Ἐπιανορθώσεων», οἱ ἐνέργειες τοῦ πλαισίου τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν σήμερα τὸ κύριο πεδίο δράσης τῶν μελῶν της. Οἱ ἀντιστασιακοὶ δὲν ἐπιλέγουν τὸ ρόλο παλαίμαχων πολεμιστῶν ἀλλὰ, μὲ τὴν ἐνεργὴ παρουσία τους, ἐπιθυμοῦν νὰ συμβάλουν στὴ διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου τρόπου κατανόησης τοῦ φαινομένου τῆς Ἀντίστασης. Ὅπως ἀντίστοιχα ἀντιμετωπίζουν ὀρισμένοι Ἑβραῖοι ἐπιζῶντες τῶν στρατοπέδων, τὸ γεγονὸς τοῦ Ὀλοκαυτώματος, γεγονὸς καθοριστικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωσή τους, ὅπως ἡ Κατοχή, ἡ Ἀντίσταση καὶ ὁ Ἐμφύλιος γιὰ τὰ μέλη τῆς Κίνησης, γιὰ ὅλους τοὺς ἀντιστασιακοὺς³⁵.

Ἀπὸ τὸ 1988 ὁργανώνονται συναντήσεις κατὰ τὶς ὁποῖες μαγνητοφωνοῦνται ἀφηγήσεις καὶ συζητήσεις «στελεχῶν ὅλου τοῦ Ἀντιστασιακοῦ φά-

33. Βλ. χαρακτηριστικὰ «Μὲ τὸν ἐντοιχισμό ἀναμνηστικῆς πλάκας στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944» τιμήθηκε ἡ πρώτη ἀντιστασιακὴ πράξη τοῦ Μανώλη Γλέζου καὶ τοῦ Λάκη Σάντα», *Περιοδικὴ Ἐκδοση τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 4ο (1982), σσ. 5-9· «Μνημεῖο τῆς Ἀντίστασης. Τόποι ἀγῶνα καὶ θυσιῶν στὸν Δῆμο Ἀθηναίων», *Περιοδικὴ Ἐκδοση τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 6ο (1997), σσ. 6-7· Πέτρος Ανταῖος, «Καλάβρυτα», ὁ.π., σ. 14.

34. Βλ. Ν 1285/1982, ὁ.π.

35. Βλ. Τσβετάν Τόντοροφ, «Οἱ καταχρήσεις τῆς μνήμης», *Ἑβραϊκὴ Ἱστορία καὶ Μνήμη*, ἐπιμ. Ὀντέτ Βαρών – Βασάφ, Ἀθήνα 1998, σσ. 149-198.

σματος για γεγονότα της 'Αντίστασης, έτσι όπως τα είχαν ζήσει οί ίδιοι οί αφηγητές και συζητητές»³⁶.

Ἡ Κίνηση συμβάλλει πολλαπλά στην ιστοριογραφία της περιόδου της Κατοχής. Δημοσιεύεται «μία πρώτη βιβλιογραφική καταγραφή» τῶν ἐκδόσεων για τὴν Κατοχή καὶ τὴν Ἀντίσταση», καθὼς καὶ δείγμα ἐργασίας για τὸν παράνομο ἀντιστασιακὸ τύπο³⁷. Τὸ «Συνοπτικὸ Ἀντιστασιακὸ Ἡμερολόγιο», προσπάθεια ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὶς πρώτες ἐκδόσεις της, δημοσιεύεται στὴ *Μαύρη Βίβλο τῆς Κατοχῆς*, καθὼς καὶ τὸ «Μαρτυρολόγιο: Ὁλοκαύτωμα - Ἐκατόμβες θυσιῶν»³⁸.

Ἡ Κίνηση δὲν περιορίζεται στὴ μαρτυρία τῶν ἀντιστασιακῶν ἀλλὰ συνεργάζεται μὲ νεώτερους ἐπιστήμονες καὶ πολιτικούς, καθὼς ἡ ἱστορία τῆς Ἀντίστασης δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς μία ἀκόμα εὐκαιρία αὐτοβιογραφίας τῶν μελῶν. Ἐπιδιώκει ἐπίσης νὰ ἐξεταστοῦν οἱ προεκτάσεις καὶ ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος στὸ παρόν³⁹. Ὁργανώνει δημόσιες συζητήσεις, ὅπως τὴν ἡμερίδα μὲ θέμα «Ὁ ρόλος τῆς Ἑλληνίδας στὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, καὶ τώρα στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰῶνα»⁴⁰. Ὁμάδα ἐργασίας ὑποβάλλει τεκμηριωμένες προτάσεις στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, για τὴ διδασκαλία τῆς Ἀντίστασης στὴ μέση ἐκπαίδευση, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιλεγμένα λογοτεχνικά κείμενα για τὰ διδακτικά βιβλία *Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα*⁴¹.

Δὲν ἔχει ἔρθει ἡ στιγμή νὰ συζητηθεῖ δημόσια ὁ Ἐμφύλιος στὰ πλαίσια

36. Βλ. *Περιοδικὴ Ἐκδοσὶς τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 50 (1991), σ. 5.

37. Βλ. «Ἐκδόσεις για τὴν Κατοχή καὶ τὴν Ἀντίσταση», *Περιοδικὴ Ἐκδοσὶς τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 40 (1982), σσ. 28-43, τοῦ Γιώργου Διαμαντόπουλου, μέλους τῆς Κίνησης· «Ὁ παράνομος ἀντιστασιακὸς τύπος τῆς Κατοχῆς 1941-45. Μία ἐργασία τοῦ Γιώργου Διαμαντόπουλου, περίπου χιλίων σελίδων, σημαντικό ντοκουμέντο τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», *Περιοδικὴ Ἐκδοσὶς τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 60 (1991), σ. 16.

38. Βλ. *Μαύρη Βίβλος τῆς Κατοχῆς*, Ἀθήνα 1999, σσ. 102-111, 40-83. Ἐκδίδεται ἀπὸ ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία μετέχουν μέλη τῆς Κίνησης καὶ τοῦ «Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Διεκδίκησης Γερμανικῶν Ἐπανορθώσεων» καὶ ἐντάσσεται στὶς ἐνέργειες για τὴ διεκδίκηση τῶν γερμανικῶν ἐπανορθώσεων, ποὺ ἀποτελοῦν σήμερα τὸν κυριότερο στόχο τῆς Κίνησης.

39. Βλ. π.χ. «Ἐπικαιροὶ προβληματισμοὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ ψυχροῦ πολέμου», *Περιοδικὴ Ἐκδοσὶς τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 50 (1991).

40. Βλ. «Ὁ ρόλος τῆς Ἑλληνίδας στὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, καὶ τώρα στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰῶνα (κατακτήσεις, προβλήματα, προσδοκίες), Δευτέρα, 17 Μαρτίου 1997 – Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ ΕΜΠ», *Περιοδικὴ Ἐκδοσὶς τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 60 (1997), σσ. 21-48.

41. Βλ. Γιώργος Κόκκινος, «Διδασκαλία τῆς ἱστορίας στὸ Λύκειο», *Περιοδικὴ Ἐκδοσὶς τῆς Κίνησης «Ἐνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 60 (1997), σσ. 12-13· «Ἡ Ἀντίσταση νὰ περάσει στὴν Παιδεία», ὁ.π., σσ. 11-13· Πέτρος Ἀνταῖος, «Ὑστάτες ἔγνοιες τοῦ κόσμου τῶν ἀντιστασιακῶν», *Ἡ Αἰγλή*, 30.11.1999.

τῆς Κίνησης. Εἶναι ὅμως πολλοὶ στὴν Κίνηση, ἐκεῖνοι καὶ ἐκεῖνες, ποὺ πῆραν μέρος καὶ στὸν πόλεμο αὐτό, σὲ ἀντιμαχόμενες πλευρές. Στὸ «Μαρτυρολόγιο», δὲν θὰ καταγράψουν τὶς συγκρούσεις τῶν ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων στὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς, ἀναδεικνύοντας ὡς κορυφαία στιγμή τῆς συλλογικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀτομικῆς τους ἱστορίας, τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς Ἀντίστασης⁴². Γεγονὸς ποὺ γιὰ τοὺς περισσότερους συνέπεσε μὲ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς τους⁴³. Ἐξάλλου ἡ σιωπὴ, ἡ τόσο εὐγλωττὴ σιωπὴ τῆς Κίνησης γιὰ τὸν Ἐμφύλιο, εἶναι ἓνας τρόπος συμφιλίωσης, ὁ δικὸς της, πρὸς τὸ παρόν, τρόπος. Ἡ κίνηση συμφιλίωσης δὲν ἀποτελεῖ συμβιβασμό, οὔτε ἐντάσσεται στὴν πολιτικὴ τῆς «λήθης» ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1950⁴⁴.

Ἡ συμμετοχὴ στὴν Κίνηση δὲν ἐμποδίζει τοὺς ἀντιστασιακοὺς νὰ ἀναφέρονται στὰ βιώματά τους, δὲν τοὺς ἔκανε νὰ ξεχάσουν τοὺς νεκροὺς τῶν ἐμφυλίων συγκρούσεων. Μπόρεσαν ὅμως νὰ προχωρήσουν μαζί, πέρα ἀπὸ τὶς διαχωριστικὲς γραμμὲς «νικητῶν» καὶ «ἡττημένων», πέρα ἀπὸ τὰ τραύματα τοῦ ἐμφυλίου.

Ὁ Πέτρος Ἀνταῖος, γραμματέας τῆς Κίνησης σήμερα, ὑπῆρξε ὁ ἐπικεφαλὴς τῶν ἐπονιτῶν ἀνταρτῶν στὸν ΕΛΑΣ καὶ τὸ Δημοκρατικὸ Στρατὸ Ἑλλάδας (ΔΣΕ). Στὸ βιβλίο του *Ἡ ἐλπίδα πάγωσε στὶς κορφές*, ἀφηγεῖται τὴν πορεία τῆς Φάλαγγας τῆς «Ταξιαρχίας τῶν ἀσπλῶν τῆς Ρούμελης» τοῦ ΔΣΕ, ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Εὐρυτανία γιὰ τὸ Γράμμο στὰ 1947. Ἀσχίζει μὲ τὰ λόγια τοῦ Τσέχωφ: «Πρέπει νὰ ἐξιλεώσεις τὸ παρελθόν γιὰ νὰ μπορέσεις νὰ ζήσεις τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον», καὶ καταλήγει ὑπογραμμίζοντας:

... ἐξιλέωση σημαίνει τίμια ἀναγνώριση τῶν εὐθυνῶν ὅλων, συγνώμη, καὶ ἀμετάκλητη καταδίκη τῶν φανατισμῶν, τῶν παθῶν καὶ τῶν λαθῶν ποὺ ὁδήγησαν σὲ μιὰ τραγωδία ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἐπαναληφθεῖ ποτέ⁴⁵.

Τὰ μέλη τῆς Κίνησης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν πρωτοβουλιῶν της μέχρι σήμερα ἀκολουθοῦν αὐτὸ τὸ δρόμο.

42. Βλ. *Μαύρη Βίβλος ... ὁ.π., σ. 40.*

43. Βλ. Ὀντέτ Βαρών, «Ἀντιστασιακὲς ὁργανώσεις νέων (1941-1944). Ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ συλλογικόν», *Μνήμων*, τ. 14 (1992), σσ. 115-131, γιὰ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς συμμετοχῆς τῶν νέων στὴν Ἀντίσταση.

44. Βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1936-1975)*, τ. 1ος 1936-1944, Ἀθήνα 1994, σ. 509.

45. Βλ. Πέτρος Ἀνταῖος, *Ἡ ἐλπίδα πάγωσε στὶς κορφές. Κάθοδος στὴν κόλαση τοῦ Ἐμφυλίου. Μυθιστόρημα*, Ἀθήνα 1998, σσ. 5, 286.

ABSTRACT

Maria Spiliotopoulou, *The Movement "United Resistance 1941-44": a movement of reconciliation*

The Movement "United Resistance 1941-44" was officially founded in October 1983, but the attempts at a reconciliation of the participants of the Resistance, based on their common struggle during the Occupation, began in September 1976. The aim of the Movement, along with making known the value of the united Resistance, is to overcome the wounds of the Civil War.

The founding members of the Movement, who, also, played a leading role in its first public manifestations, were: L. Apostolou and M. Partsalidis, both secretaries of the EAM; K. Zevgou, member of the PEEA.; K. Pyromaglou, second-in-command of Zervas; G. A. Mangakis, T. Mihailidis and A. Mytilinaios of PEAN. The initiative was taken outside of any political formation and the fact that it was heavily criticized from many parts, is indicative of the mentality prevailing at the time.

The Movement has 352 members, 45 of whom had not taken part in the Resistance, as they are younger. The veterans come from 22 Resistance organisations, covering a wide ideological specter of the movement. Their contribution to reestablish the unified character of the Resistance has been fundamental; a character that had been challenged, as early as 1943, by the conflicts between these same organisations. The moment of reconciliation arrived while they fought together against the Dictatorship of 1967 and in 1968 with the splitting of the KKE.

The time to discuss the Civil War openly, in the context of the Movement, has not yet arrived. Many fought on opposing sides. They have not forgotten their dead, they do not preach oblivion, but they have achieved reconciliation in their own way, by being able to fight for a common cause.

AKAΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στις μέρες ευφορίας που ζούμε όσον αφορά τις σχέσεις μας με τη γειτονική Τουρκία, προβάλλει έντονα ένα ερώτημα που μάς οδηγεί σε μια και μόνη διαπίστωση: πόσα λίγα γνωρίζουμε γι' αυτή τη χώρα, για τους ανθρώπους της και για τις νοοτροπίες οι οποίες οδηγούν στα ιστορικά γεγονότα. Κατά τη διάρκεια των ερευνών που σχετίζονται με την τουρκική ιστορία είναι ίσως απόλυτα δικαιολογημένο να μελετάμε θέματα που πηγάζουν από τα δικά μας ενδιαφέροντα αφού έτσι είναι δυνατό να έχουμε έναν κοινό παράγοντα επικοινωνίας είτε αυτός είναι θετικός είτε αρνητικός. Ζητούμενο, ωστόσο, παραμένει αναμφισβήτητο η έρευνα και η παρουσίαση θεμάτων και στην περίπτωση μας θεμάτων ιστορικών, που θα διαλευκάνουν τις όποιες απορίες μας σχετικά με τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων με τους οποίους ήρθαμε σε επαφή ως έθνος, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, δηλαδή και στα διαστήματα ειρηνικής συμβίωσης, και κατά τη διάρκεια καταστροφικών πολέμων. Ένα απ' τα θέματα αυτά είναι ο τρόπος συγγραφής της ιστορίας, ή επιβολή αυτού του τρόπου στους συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων και στη συνέχεια ή διδασκαλία αυτής της ιστορίας σε σχολικό επίπεδο. Θα επιχειρήσω εδώ να παρουσιάσω¹ τις τάσεις που υπαγόρευαν την εθνική ιστοριογραφία, πάντα βέβαια, στη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων, αφού ευτυχώς, οι επί μέρους μελέτες των ερευνητών ιστορικών ακολουθήσαν μιαν άλλη ανεξάρτητη πορεία.

Η είκοσιδυάχρονη ιστορικός στη Μουσική Σχολή της Άγκυρας Αφέτ Ίνάν, πνευματική κόρη του Μουσταφά Κεμάλ, σε άρθρο της με τίτλο “Ο Μουσταφά Κεμάλ και η ιστορική θέση”² διηγείται τη γέννηση της

1. Μια πρώτη παρουσίαση αυτής της εργασίας έγινε στην ημερίδα της Έταιρείας Μελέτης Νέου Έλληνισμού Μνήμων, σε συνεργασία με το Πάντειο Πανεπιστήμιο, στις 29 Ιανουαρίου 2000 με θέμα: *Ιστοριογραφικές Προσεγγίσεις του Οθωμανικού Παρελθόντος*.

2. Afet İnan, “Atatürk ve Tarih Tezi”, *Belleten* 3(1939) σσ. 243-246.

κεμαλιστικής μεταρρύθμισης στην ιστορία με τὸ παρακάτω ἐπεισόδιο:

Τὸ 1928 σὲ ἓνα γαλλικὸ βιβλίο ιστορίας βρῆκα γραμμένο ὅτι οἱ Τούρκοι ἀνήκουν στὴν κίτρινη φυλὴ καὶ ὅτι κατὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀποψη εἶναι ἄνθρωποι δεύτερου, κατώτερου τύπου. Τὸ ἔδειξα στὸ Μουσταφὰ Κεμάλ καὶ τοῦ εἶπα ‘ἰσχύει αὐτό; Ὅχι δὲν εἶναι δυνατό’ μοῦ εἶπε, ‘πρέπει ν’ ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτό. Ν’ ἀσχοληθεῖς ἐσύ’.

Ἡ Ἀφὲτ Ἰνὰν μὲ τὴ δύναμη ποὺ τῆς ἔδωσε αὐτὴ ἡ παρότρυνση, κατὰ τὴν 6η συνέλευση τῶν Τουρκικῶν Ἑστιῶν³ (=Türk Ocakları) στὶς 26 Ἀπριλίου τοῦ 1930 ἔκανε τὴν ἐναρκτήρια ὁμιλία, ἡ ὁποία θὰ θεωρεῖται σημαντικὴ γιὰ πολλὰ χρόνια. Στὴν ὁμιλία αὐτὴ δήλωσε ὅτι ἡ ιστοριογραφία παρέχει τὴν καλλίτερη δυνατότητα γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ πραγματικὴ ιστορία τῶν Τούρκων, ἡ ἐθνικὴ τους ψυχὴ καὶ ἡ τουρκικὴ ὑπερηφάνεια. Στὴ συνέχεια καθώρισε τοὺς κύριους ἄξονες τῆς τουρκικῆς ιστοριογραφίας καὶ ἐξέθεσε τὸ περιεχόμενο τῶν ιστορικῶν θέσεων. Αὐτὲς ἦταν:

α) Ἡ ἀρχαιότητα τῆς τουρκικῆς ιστορίας καὶ ἡ εὐρύτητα τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο ἐξαπλώθηκε, ἡ ὑπεροχὴ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας καὶ τῶν Χετταίων οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται οἱ ἀρχαιότεροι Τούρκοι τῆς Ἀνατολίας,

β) ἡ πολὺ λαμπρὴ ιδιαιτερότητα τοῦ τουρκικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἀρχαία ἐποχὴ, γέννησε τὸν ἑλληνικὸ ἀκόμη καὶ τὸν Ῥωμαϊκὸ πολιτισμὸ.

Σ’ αὐτὴ τὴ συνέλευση ἐγίναν ἄλλες δύο ὁμιλίες οἱ ὁποῖες προώθησαν τὴν ἀποψη τῆς Ἀφὲτ Ἰνὰν βάσει τῆς ὁποίας: “ὁ Τούρκος εἶναι πολιτισμός, ὁ Τούρκος εἶναι ἱστορία”, καὶ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ιδέα ὅτι κάθε λαμπρὸς πολιτισμὸς προσδιορίζεται ὡς τουρκικὸς (δηλαδή κάπως ἔτσι: αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς εἶναι πολὺ λαμπρὸς πρέπει νὰ εἶναι τουρκικὸς), παράλληλα ἐγινε μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξυψωθοῦν οἱ παλιοὶ τουρκικοὶ πολιτισμοὶ καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα δόγμα ποὺ θὰ τόνιζε πάντα τὴν ἀρχαιότητα τοῦ τουρκικοῦ παρελθόντος (αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς εἶναι τουρκικὸς ἄρα εἶναι πολὺ λαμπρὸς).

Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ περίοδος τοῦ μονοκομματισμοῦ στὴν Τουρκία, δη-

3. Οἱ “Τουρκικὲς Ἑστιές” ιδρύθηκαν τὸ 1912 ἀπὸ μιὰ ομάδα φοιτητῶν τῆς Στρατιωτικῆς Ἰατρικῆς καὶ λειτούργησαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ νέου τουρκικοῦ κράτους, πρωταρχικὸ σκοπὸ εἶχαν ν’ ἀντιταχθοῦν στὸ θεοκρατικὸ καθεστῶς τῆς ἐποχῆς, νὰ προωθήσουν τὴ γνώση μέσα ἀπὸ τὴν ἐρευνα, νὰ δώσουν στοὺς Τούρκους μιὰν ἐθνικὴ παιδεία, νὰ ἀνυψώσουν τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους “γιὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς τουρκικῆς γλώσσας καὶ τῆς τουρκικῆς φυλῆς”. Fr. Geogron, “Les foyers Turcs a l’époque Kemaliste (1923-1931)”, *Turcica*, XV (1982), σσ. 168-215 καὶ Fr. Geogron, “Nationalisme et populisme en Turquie, l’expérience des Foyers Turcs (1912-1931)”, Gökalp A. (ἐκδ.), *De l’empire à la république, regards sur la Turquie*, Cahiers du GETC, 1(1984-85), σσ.19-29.

λαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1923 καὶ 1946 εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἐμφάνισης καὶ τῆς ὠρίμανσης τῆς κεμαλικῆς ιδεολογίας⁴. Αὐτὰ τὰ χρόνια ἐδραιώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἱστορία πρέπει νὰ γράφεται γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι μιὰ πολιτικὰ κατευθυνόμενη ἐκπαίδευση.

Τὸ 1930 ἰδρύθηκε ἡ Ἐπιτροπὴ Μελέτης τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας⁵, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἱστορικοὺς ἀφοσιωμένους στὸ Μουσταφά Κεμάλ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ γνωστὸς Γιουσούφ Ἀκτσουρα⁶.

Ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἐργασία αὐτῆς τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκδόθηκε στὸ τέλος τοῦ 1930 καὶ ἦταν ἓνα χοντρὸ βιβλίο μὲ τίτλο *Οἱ Κεντρικοὶ Ἀξονες τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας*.⁷ Τὸ βιβλίο αὐτὸ τυπώθηκε μόνο σὲ 100 ἀντίτυπα, πού μοιράστηκαν στοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τῶν ἀρχόντων. Ἦταν ἡ πρώτη φανέρωση τῆς κεμαλιστικῆς θεωρίας γιὰ τὴν τουρκικὴ ἱστορία, αὐτὸ πού ὀνομάστηκε ἡ Τουρκικὴ Θέση Ἱστορίας καὶ στὰ Τουρκικὰ *Türk Tarih Tezi*. Τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς θέσης, περιληπτικὰ ἦταν τὸ ἑξῆς:

Ἡ ἱστορία τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους δὲν εἶναι, ὅπως θέλουν πολλοὶ νὰ τὴν παραστήσουν, μόνο ἡ ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ τουρκικὴ ἱστορία εἶναι πολὺ παλαιότερη. Ὁ Τοῦρκος δὲν ἀνήκει στὴν κίτρινη φυλὴ· οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἄνθρωποι πού ἀνήκουν στὴ λευκὴ φυλὴ. Οἱ κτήτορες τῆς σημερινῆς πατρίδας φέρουν τὶς ἴδιες ἰδιαιτερότητες μὲ τοὺς παλαιοὺς θεμελιωτὲς τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ σημερινοὶ Τοῦρκοι, πού εἶναι τὰ ἐγγόνια τῶν κατοίκων τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, ἀνήκουν στὴν οἰκογένεια τῶν ἀνθρώπων πού θεμελίωσαν τὸν παγκόσμιο πολιτισμό, στὸν ὁποῖο σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολή τους. Ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς εἶναι κοινὸ κτῆμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἀριθμὸς σελίδων πού ἀφιερώθηκαν σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι μόλις

4. Σημαντικὸ βιβλίο γιὰ τὴν κατανόηση αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι τοῦ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Ἀγκυρα 1981. (= Ἡ ἱδρυση τῆς μονοκομματικῆς διοίκησης στὴν Τουρκικὴ Δημοκρατία).

5. *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*.

6. Σημαντικὸς ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς τοῦ κύκλου τῶν ἐθνικιστῶν, γεννήθηκε στὴ Ρωσία τὸ 1876 πέθανε τὸ 1935. Ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μουσταφά Κεμάλ μὲ πλούσια δράση στὸν τομέα τῆς ἐθνικῆς ἀνόρθωσης. Μὲ τὸ ἔργο του ἀντέταξε τὸν Παντουρκισμό στὸν Πανοθωμανισμό καὶ τὸν Πανισλαμισμό, Fr. Georjeon, *Yusuf Akçura (1876-1935) Contribution à l'étude du mouvement national en Turquie au debut du XXe siècle*, Thèse pour le doctorat de IIIe cycle, Παρίσι 1978.

7. *Türk Tarihinin Anahatları* İstanbul 1930. Τὸ βιβλίο αὐτὸ κατηγορήθηκε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ İsmail Hakkı Uzun Çarşılı ὅτι εἶχε πολλὰ λάθη καὶ δὲν ἦταν βασισμένο σὲ ἱστορικὲς ἐρευνες.

πενήντα. Διακόσιες σελίδες αναφέρονται στα τουρκικά κράτη και στους πολιτισμούς τους και έκατό σελίδες στην τουρκική καταγωγή άλλων πολιτισμών, οί όποιοι, κατά κύριο λόγο, είναι πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν στα έδάφη της Ανατολίας. Στο υπόλοιπο μέρος του βιβλίου παρουσιάζονται οί πολιτισμοί της Κίνας, της Ινδίας, της Περσίας και της Αιγύπτου. Δεν αναφέρεται καθόλου ό μεσαιωνικός και νεώτερος ευρωπαϊκός πολιτισμός⁸.

Τό βιβλίο αυτό, ώστόσο, δεν ίκανοποίησε τό Μουσταφά Κεμάλ και τους ιστορικούς του κύκλου του. Θεωρήθηκε ότι χρειαζόταν νά στηρίζεται σέ ευρύτερη έρευνα για ν' αποφευχθούν κάποια σοβαρά λάθη. Παρ' όλα αυτά, ή θεωρητική και μεθοδολογική του προσέγγιση έγινε αποδεκτή, κι έπειδή πίστεψαν ότι έπρεπε νά διαβαστεί από ένα μεγάλο μέρος του τουρκικού λαού, μετατράπηκε σέ εισαγωγικό άρθρο των 90 σελίδων. Τόν δέ επόμενο χρόνο, δηλαδή τό 1931, τυπώθηκε από τό κρατικό τυπογραφείο σέ 30.000 αντίτυπα και στάλθηκε στα σχολεία ως βοηθητικό βιβλίο.

Τά διδακτικά βιβλία, για την ιστορία, στα δέκα πρώτα χρόνια της Τουρκικής Δημοκρατίας δίνουν μια πολύ καλή ιδέα σχετικά με την ύλοποίηση της τουρκικής ιστορικής θέσης. Άραγε όμως, υπήρξαν υπερβολές στη σύνταξη της έθνικής τουρκικής ιστοριογραφίας; Άνεπιφύλαχτα υπήρξαν.

Στό βιβλίο *Ιστορία για τις Μέσες Σχολές* (τά Γυμνάσια δηλαδή) του 1936⁹ διαβάζουμε:

Η τουρκική φυλή που δημιούργησε τα μεγαλύτερα ρεύματα της ιστορίας, είναι μια φυλή που προστάτεψε τον έαυτό της περισσότερο από κάθε άλλη. Μολοντούτο στους ιστορικούς, αλλά και στους προϊστορικούς χρόνους αναμίχθηκε με φυλές που ζούσαν στα πλατιά έδάφη στα όποια εξαπλώθηκε καθώς και μ' αυτές που ζούσαν στα σύνορά της. Μόνο που έπειδή στις περισσότερες από αυτές τις αναμίξεις οί ιδιότητες της τουρκικής φυλής έμειναν αναλοίωτες, ή τουρκική φυλή δεν έχασε ποτέ την ιδιαιτερότητά της.

Στό ίδιο βιβλίο ό συγγραφέας Semseddin Günaltay ασχολείται με τις δυναστείες και τις αυτοκρατορίες της Κίνας και των Ινδιών και μέ τά κράτη της Αιγύπτου και της Ελλάδας και δηλώνει ότι σ' αυτές τις δυναστείες ή τις αυτοκρατορίες υπήρχαν έσωτερικές ακαταστασίες και οί άνθρωποι αυτοί δεν μπορούσαν ποτέ νά έχουν καμιά όμοιογένεια. Για παράδειγμα οί Ινδοί δεν έχουν ούτε καν μια κοινή γλώσσα, δεν έχουν μια πραγματική ένότητα και

8. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Κωνσταντινούπολη 1992, σσ. 103-107 (= Έξουσία και ιστορία, ή δημιουργία της επίσημης ιστορικής θέσης στην Τουρκία (1929-1937)).

9. *Orta Mektep için Tarih I*, Κωνσταντινούπολη 1936, σσ. 20-21.

μιὰ κοινὴ ἱστορία. Καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ Κινέζοι δὲν ἔχουν φυλετικὴ συνοχὴ καὶ μιὰ κοινὴ γλῶσσα. Στὸ ἴδιο βιβλίο γίνεται ἀκόμη φανερό ὅτι τὸν πολιτισμὸ στοὺς Κινέζους τὸν μετέδωσαν οἱ Τοῦρκοι. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστοριογραφίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ ὅτι στὸ παραπάνω βιβλίο, στὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο παρουσιάζονται ἀρκετὰ ἀναλυτικὰ τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίζονται στὴν Εὐρώπη καὶ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος “Ὁ ἀσθενὴς τῆς Εὐρώπης”, ποὺ συναντᾶμε στὰ δυτικὰ ἐγχειρίδια. Ὅσο γιὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, αὕτὴ συχνὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν μιὰ ξένη αὐτοκρατορία ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ τουρκικὸ παρελθόν. Ἡ Büşra Behar¹⁰ στὸ βιβλίο της *Ἐξουσία καὶ Ἱστορία* ἀναλύει αὐτὰ τὰ πρῶτα βιβλία ἱστορίας ὀνομάζοντάς τα “ὑποδειγματικὰ βιβλία ἱστορίας” τῆς περιόδου 1924-1932, παραθέτει τὰ περιεχόμενά τους καὶ προβαίνει σὲ κάποιες ἐκτιμήσεις. Τὰ βιβλία αὐτὰ εἶναι *Ἡ ἱστορία τῆς Τουρκίας*¹¹ ποὺ τυπώθηκε τὸ 1924 καὶ μέχρι τὸ 1929 ἔκανε τρεῖς ἐκδόσεις καὶ χρησιμοποιήθηκε στὰ σχολεῖα Μέσης Ἐκπαίδευσης. Τὸ δεύτερο παράδειγμα βιβλίου ἱστορίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἔχει τίτλο *Οἱ κεντρικὲς Ἀρχὲς τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας*¹² καὶ ἐκπροσωπεῖ τὴν πρώτη φανέρωση τῆς κεραλιστικῆς θεωρίας στὴν ἱστορία. Αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι ὁ προάγγελος τῆς τετρατόμου Ἱστορίας ποὺ μπαίνει στὰ σχολεῖα. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀπλοποιεῖται κάπως καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἱστορία γιὰ τὴ Μέση Ἐκπαίδευση σὲ τρεῖς τόμους.

Συνοψίζοντας παρατηροῦμε ὅτι μετὰ τῶν ἐτῶν 1924-1932 ἐμφανίζονται στὴν οὐσία τρία βιβλία ἱστορίας καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δέκα τόμους. Στὰ βιβλία αὐτὰ ἐκφράζεται κατὰ κύριο λόγο ἡ Τουρκικὴ Θέση Ἱστορίας.¹³

Ὑπάρχουν, ὥστόσο, διαφοροποιήσεις ἀπὸ βιβλίο σὲ βιβλίο ποὺ ξαφνιάζουν εὐχάριστα τὸν ἀναγνώστη ὅπως στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου ποὺ ἔχει τὸν τίτλο *Ἱστορία τῆς Τουρκίας* καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν τρίτη Γυμνασίου μετὰ τῶν ἐτῶν 1924-1929, οἱ συγγραφεῖς ἀναφέρουν ἐκεῖ ὅτι μέχρι τότε ἡ ἱστοριογραφία τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου ἀναφερόταν στὰ γεγονότα μόνο ὡς ἀποτελέσματα πράξεων ὑψηλῶν προσώπων, σουλτάνων, βεζύρηδων, πριγκήπων, στρατηγῶν, ναυάρχων κ.λπ. πράγμα ποὺ δὲν εἶναι σωστό καὶ ὅτι αὐτοὶ ἀντιθέτως θέλουν νὰ διδάξουν στοὺς μαθητὲς ὅτι τὰ γεγονότα

10. Büşra Behar, ὁ. π. σσ. 98-116.

11. *Türkiye Tarihi*, γραμμένο ἀπὸ τοὺς Hamid καὶ Muhsin.

12. *Türk Tarihinin Ana Hatları* εἶναι ἀποτέλεσμα συλλογικῆς ἐργασίας.

13. Βλ. καὶ Semavi Eyice, “Atatürk’ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları”, *Belleten* 32(1968), σσ. 509-526. (= Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀτατούρκ νὰ ὑπαγορεύσει τὴ συγγραφὴ μιᾶς μεγάλης ἱστορίας: Οἱ κεντρικὲς Ἀρχὲς τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας).

και οι ειδήσεις συνεχίζουν άλυσιδωτά και όσο προχωρούν οι αιώνες δημιουργείται ασάφεια και πολυπλοκότητα¹⁴.

Το 1923 οργανώθηκε το πρώτο συνέδριο Τουρκικής Ιστορίας στην Άγκυρα με την πρωτοβουλία του Μουσταφά Κεμάλ και την επίσημη πρόταση του Υπουργείου της Παιδείας, στο Σπίτι του Λαού, με σκοπό να γίνει εύρεως γνωστή η Τουρκική Θέση Ιστορίας. Συνεδροί ήταν ως επί το πλείστο εκπαιδευτικοί· από αυτούς οι 198 ήταν καθηγητές στη Μέση Εκπαίδευση, οι 18 ήταν καθηγητές Πανεπιστημίου με τους βοηθούς τους και οι 25 μέλη της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας. Σ' αυτό το Συνέδριο έγινε φανερό ότι τα εξέχοντα μέλη της Εταιρείας ήθελαν να γράψουν μιαν εύρεια και λεπτομερή Ιστορία, που θα υπερασπιζόταν την κεμαλιστική ιστορική θέση και παράλληλα θα φρόντιζαν να παραχθούν κατάλληλα βιβλία για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης¹⁵. Η ανάγκη αυτή εκφράζεται πολύ γλαφυρά από τον εκπαιδευτικό İhsan Şerif:

Κύριοι ... Είναι περισσότερα από σαράντα πέντε χρόνια που διδάσκω ιστορία. Κάθε χρόνο σ' αυτή τη μακρά περίοδο ζω μερικές πολύ θλιβερές μέρες. Αυτές είναι οι μέρες κατά τις οποίες το μάθημά μου φθάνει στο θέμα των Τούρκων. Τότε ο τρόπος διδασκαλίας μου είναι άψυχος, χωρίς ένθουσιασμό. Και η αιτία; Η έλλειψη γνώσης τόσο της δικής μου όσο και των συναδέλφων μου σχετικά με το οροπέδιο της Κεντρικής Ασίας αυτής της έδω και χιλιάδες χρόνια προγονικής πατρίδας. Η γνώση αυτή δεν είναι δυνατό να κορέσει τη δίψα του έρωτα για το έθνος και την εθνικότητα ούτε τη δική μου ούτε των μαθητών μου. Εκείνες τις μέρες μελετώ, προσπαθώ, ρίχνομαι στα βιβλία για να νοιώσω κάποιον ένθουσιασμό, κάποια αγωνία. Όταν διαβάζω, ή κάθε σελίδα μπροστά στα μάτια μου είναι ένα πραγματικό οροπέδιο της Κεντρικής Ασίας. Πάνω σε κάθε λέξη ψάχνω κάποιο έγγραφο, κάποια πινακίδα, κάτω από κάθε γραμμή κάποιο μνημείο, κάποιο άγαλμα, κάποιον τάφο, κάποιο έρείπιο κοντολογίς κάτι που να δώσει υπερηφάνεια στον Τουρκισμό μου. Και ψάχνω...

Οι ώρες περνούν. Τέλος κουρασμένος κι απελπισμένος πετάω τα βιβλία σε μιαν άκρη.

Σ' αυτό το Συνέδριο οι εργασίες επικεντρώθηκαν σε τέσσερα κυρίως θέματα:

14. Hamid ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, Κωνσταντινούπολη 1930, σσ. VI-VII.

15. Το σύνολο των εισηγήσεων και των συζητήσεων δημοσιεύεται στο *Birinci Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Zabıtları, Konferanslar, Münakaşalar*, 1932, Κωνσταντινούπολη 1932. Βλ. και Büşra Behar, *δ. π.* σσ. 119-125.

1. Στὸ θέμα τῆς χρήσης τῶν πηγῶν τῆς προϊστορίας καὶ τῆς ἱστορίας.
2. Στὴ συζήτηση σχετικά μὲ τὸ θέμα τῆς τουρκικῆς γλώσσας.
3. Στὴ συζήτηση σχετικά μὲ τὶς γεωγραφικὲς καὶ φυσικὲς ἀλλαγές ποὺ προκάλεσαν τὶς μεγάλες μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας.
4. Στὴ συζήτηση σχετικά μὲ τα διδακτικὰ βιβλία ἱστορίας ποὺ ἐκτυπώθηκαν ἐκεῖνο τὸ χρόνο.

Παρατηροῦμε ὅτι δὲν ἐγίνε καμιὰ συζήτηση γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθὸν τῆς χώρας.

Στὸ δεῦτερο Συνέδριο Τουρκικῆς Ἱστορίας ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1937, πέντε χρόνια δηλαδὴ ὕστερα ἀπ' τὸ πρῶτο Συνέδριο, καὶ κράτησε ἑξι μέρες, ἐγίνε μιὰ προσπάθεια ἀπὸ ὀρισμένους ἱστορικοὺς νὰ προσεγγίσουν τὴν ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μὲ κάποιο διεπιστημονικὸ τρόπο. Ὡστόσο, ἡ εἰκόνα ἦταν σαφής· ὑπῆρχε μιὰ γενικὴ ἀπροθυμία νὰ διενεργηθεῖ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα σχετικά μὲ τὴν ὀθωμανικὴ Ἱστορία. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ στάση τῆς Afet İnan, ἡ ὁποία ἀγνόησε σχεδὸν αὐτὸ τὸ κομμάτι τῆς ἱστορίας, ποὺ θεωρήθηκε γενικὰ “σκοτεινὴ περίοδος” καὶ ἀσχολήθηκε ἀποκλειστικὰ μὲ κάποια πολὺ δημοφιλῆ θέματα τῆς τουρκικῆς ἱστορίας, ὅπως τὸ χάρτη τοῦ Piri Reis.

Στὸ ἄρθρο της, μάλιστα, μὲ τίτλο “Μιὰ ματιά στὴν τουρκο-ὀθωμανικὴ ἱστορία”, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Ülkü*¹⁶, λέει ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιὰ τουρκικὰ ἐμιράτα ἱδρυσε αὐτοκρατορία ποὺ ἐπιβίωσε ἑξὶ αἰῶνες. Μόνο ποὺ οἱ ὀθωμανοὶ δὲν συμπαθοῦσαν πολὺ τοὺς Τούρκους. Ὅσο γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους, αὐτοὶ περιφρονοῦσαν τοὺς ὀθωμανοὺς καὶ θεωροῦσαν βάρβαρους τοὺς Τούρκους. Αὐτὴ τὴν ἄποψη γιὰ τοὺς Τούρκους τὴν ἐστερνίστηκαν καὶ οἱ ὀθωμανοί. Ἔτσι οἱ Τούρκοι ἄρχισαν νὰ νοιώθουν ἓναν θαυμασμὸ γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους. Παράλληλα ἡ ἱστορικὸς σημειώνει ὅτι ὅλα τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς ὀθωμανικῆς Ἱστορίας ὀφείλονται στοὺς Τούρκους.

Βέβαια οἱ ὑπερβολές τῆς Afet İnan εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένες, ἀφοῦ οἱ ἱστορικὲς προσεγγίσεις φέρουν τὴ σφραγίδα τῆς ἐντολῆς ποὺ τῆς δόθηκε ἀπ' τὸν ἴδιο τὸ Μουσταφὰ Κεμάλ κι ἡ ἐντολὴ αὐτὴ ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἐθνικὴ τουρκικὴ συνείδηση καὶ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐθνικὴ ἱστορία γιὰ τὴν καλύτερη γνώση τῆς πατρίδας καὶ τὴν προέλευση τοῦ ἔθνους¹⁷.

16. Afet İnan, “Osmanlı Tarihine bir Bakış ve Türk İnkılabı”, *Ülkü*, 10(1937), σ. 99.

17. Ἡ Afet İnan δίδαξε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κωνσταντινούπολης πρὶν ἀκόμη τελειώσει τὶς σπουδές της μὲ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Μουσταφὰ Κεμάλ παρόλο ποὺ ἡ ἴδια δὲν θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ της ἱκανὸ γι' αὐτό. Ἀργότερα πῆγε μὲ ὑποτροφία στὴ Γενεύη καὶ προετοίμασε διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ τίτλο *L'Anatolie, le pays de la 'race' turque. Recherches sur les caractères anthropologiques des populations de la Turquie (enquête sur 64000 individus)*, Préface d'Eugène Pittard, Γενεύη 1941.

Μετά τὸ θάνατο τοῦ Μουσταφὰ Κεμάλ, τὸ 1938, παρατηροῦμε ὅτι ἀναπτύσσεται μιὰ ἱστοριογραφικὴ κίνηση ποὺ ἀποκαλεῖται “οὐμανιστική” καὶ ἀντιτίθεται, στὰ κρυφά, στὴν κεμαλιστικὴ ἱστοριογραφία, χωρὶς ὥστόσο καὶ νὰ τὴν ἀρνεῖται ὀλοκληρωτικά¹⁸. Κατὰ τὸ 1940 ὁ κεμαλιστικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ τὸ πάθος ἀρχίζει σιγὰ σιγὰ νὰ σβήνει. Οἱ διανοούμενοι μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τους στρέφονται πάλι πρὸς τὴ Δύση. Μεταξύ τους ὁ εἰδικὸς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας Arif Müfit Mansel ἐτοίμασε μιὰ τελείως διαφορετικὴ σειρὰ διδακτικῶν βιβλίων ἱστορίας. Εἶναι τότε ποὺ ἄρχισε ἡ κίνηση τῶν κλασσικῶν, οἱ ὁποῖοι προχώρησαν στὴ μετάφραση καὶ ἔκδοση τῶν Ἑλληνικῶν, τῶν Λατινικῶν καὶ γενικὰ τῶν Δυτικῶν κλασσικῶν κειμένων. Αὐτὸ τὸ νέο πολιτισμικὸ ρεῦμα ἔβλεπε ὡς πραγματικὴ πηγὴ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀνατολίας τὸν ἑλληνο-ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ. Ἐνα ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατάστασης σὲ σχολικὸ ἐπίπεδο ἦταν τὰ διδακτικὰ βιβλία ἱστορίας τῆς πρώτης λυκείου νὰ ἀναφέρονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ρώμης. (Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο τῶν Niyazi Aksit καὶ Emin Oktay γιὰ τὴν πρώτη λυκείου, ποὺ ἀπ’ τὸ 1950 ἕως τὸ 1981 ἔκανε πολλὰ ἐκδόσεις, καὶ ποὺ ἀπὸ τὶς 726 σελίδες του μόλις οἱ 300 ἀναφέρονται στὸν τουρκικὸ πολιτισμὸ).

Ἡ τουρκιστικὴ ἀντίδραση εἰς αὐτὸ τὸ οὐμανιστικὸ ρεῦμα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίστηκε ἐξωφρενικὸ, ἤρθε ὁργανωμένη μετὰ τὸ 1961 μὲ τὴν ἱδρύση τοῦ Ἰνστιτούτου γιὰ τὴν Ἑρευνὰ τῆς Τουρκικῆς Κουλτούρας. Τὸ Ἰνστιτούτο αὐτὸ μὲ τὸ μηνιαῖο περιοδικὸ τοῦ *Türk Kültürü* ἔχει ὡς κύριον μέλημα νὰ διαδώσει τὴν ἰδεολογία τῆς τουρκο-ισλαμικῆς σύνθεσης.

Ἡ τουρκο-ισλαμικὴ σύνθεση καὶ τουρκικὰ *Türk İslam Sentezi* μπορεῖ νὰ διακριθεῖ ἐν μέρει ὡς μιὰ ἀντίδραση στὴ Δύση¹⁹. Τὸ Ἰσλάμ γίνεται ἰδεολογία ὄχι ὅμως μόνο ὡς πρὸς τὶς ἀξίες ποὺ περιέχονται στὸ Κοράνι· στὸ προσκήνιο ἐμφανίζεται ἡ τουρκικὴ ἐθνικὴ κουλτούρα ὡς προϊόν τῆς σύνθεσης τοῦ Ἰσλάμ μὲ τὸ τουρκικὸ παρελθόν. Βάσει αὐτῶν τῶν ἀπόψεων, τὸ Ἰσλάμ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν τουρκικὸ πολιτισμὸ καί, ἂν δὲν ἦταν αὐτό, ὁ τουρκικὸς

18. Étienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk- İslam Sentezine*, Κωνσταντινούπολη 1998, σσ. 81-83. (Βασισμένο στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ ποὺ παρουσιάστηκε τὸ 1994 στὸ Πανεπιστήμιο Paris VIII μὲ τίτλο: *De l' Adriatique à la mer de Chine: les représentations turques du monde turc d' après les manuels scolaires d'histoire (1931-1993)*).

19. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi*, Κωνσταντινούπολη 1985, Abdülkadir Donuk, “Kültürümüzde Türk-İslam Sentezinin Yeri”, *Milli Kültür Politikasındaki Yanhşlar*, Κωνσταντινούπολη, Aydınlar Ocağı Yayını, 1990, σσ. 25-42. Jacob Landau, *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organisation*, Ὁξφόρδη, 1990.

πολιτισμὸς δὲν θὰ ἐπιβίωνε· ἀλλὰ καὶ ὁ τουρκικὸς πολιτισμὸς προστάτευσε καὶ ἐνίσχυσε τὸ Ἰσλάμ καί, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ τουρκικὸς πολιτισμὸς, τὸ Ἰσλάμ θὰ ἔπεφτε σὲ ἀδράνεια

Ἡ τουρκο-ισλαμικὴ σύνθεση, ἐμφανίστηκε ὡς δεσπόζουσα θεωρία ἐξ αἰτίας τοῦ κλίματος ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1980 καὶ ἀνιχνεύεται σέ κάθε πολιτισμικὴ ἔκφραση μέχρι τὶς μέρες μας. Ἡ κυρίαρχη σκέψη ἦταν νὰ βελτιωθεῖ μὲ κρατικὴ παρέμβαση ἡ ἐθνικὴ παράδοση ποὺ εἶχε ἀλλοιωθεῖ καὶ νὰ διοχετευθεῖ στὰ διδακτικὰ βιβλία ἡ σκέψη τῆς τουρκο-ισλαμικῆς σύνθεσης ποὺ θεωρήθηκε ὅτι θὰ παρέδιδε τὸν ἰδανικὸ τρόπο ζωῆς, κι ὄχι, βέβαια, μόνο στοὺς μαθητές.

Ἄς δοῦμε τῶρα πῶς ἀναφέρονται στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τὰ βιβλία τῆς περιόδου τοῦ πολυκομματισμοῦ μὲ γνώμονα τὴν τουρκο-ισλαμικὴ σύνθεση. Δύο εἶναι οἱ τάσεις: ἡ μία βλέπει στὸ Ὀθωμανικὸ κράτος τὴν ἀπόλυτη τελειότητα καὶ ἡ ἀντιμετώπισή του εἶναι ὑμνητικὴ, καὶ ἡ ἄλλη προσπαθεῖ νὰ μειώσῃ τὴ σημασία του καὶ νὰ ἐξυψώσῃ τὸ Τουρκικὸ παρελθόν :

Στὸ βιβλίο ἱστορίας τῆς Β' Λυκείου τοῦ Yüksel Turhal²⁰ παρατηροῦμε τὴν ἐγκωμιαστικὴ περιγραφή τῆς Ὀθωμανικῆς περιόδου.

Ἡ ὁργάνωση τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους ἦταν μὲ μιὰ καὶ μόνη λέξη τέλεια... δὲν ὑπῆρξε τὸ παραμικρὸ πλεονασμὸς ἢ ἡ παραμικρὴ ἔλλειψη στὴν ὁργάνωση τῶν τομέων διοίκησης, δικαιοσύνης, στρατοῦ.

Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπ' τὸν ἴδιο συγγραφέα, καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίο Ἱστορίας γιὰ τὰ ἐπαγγελματικὰ λύκεια, εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς ἐπίδειξης τελειότητας:

Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, ποὺ μεγάλωνε συνέχεια, ἔφτασε στὰ χρόνια τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς νὰ εἶναι μιὰ κοσμοκρατορία. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ Ὀθωμανοὶ μποροῦσαν νὰ δίνουν κατευθύνσεις στὴν παγκόσμια πολιτικὴ. Οἱ τόποι ποὺ ἀπλώνονται ἀπὸ τὴν Ἰνδονησία μέχρι τὴ Γαλλία καὶ μέχρι τὴν Ἀφρικὴ μπῆκαν ὑπὸ τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτῆς τῆς πλέον ἰσχυρῆς κοσμοκρατορίας ἐπικρατοῦσε μιὰ τέλεια τάξη, δικαιοσύνη καὶ ἄνεση. Τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος ἦταν τὸ κέντρο τῆς· χωρὶς τὴ γνώση τῆς πρωτεύουσας δὲν γινόταν τίποτε. Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ἐνὸς ἀπομακρυσμένου κάστρου μέχρι τὴν ἀσχολία ἐνὸς ἀτόμου σ' ἓνα μικρὸ χωριὸ ὅλα ἦταν γνωστὰ στὴν κρατικὴ μηχανή²¹.

Στὰ ἐγχειρίδια διδασκαλίας γιὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο μετὰ τὴν Ἑλωση

20. Yüksel Turhal, *Tarih Lise 2*, Κωνσταντινούπολη Ders Kitapları 1989, σ. 64.

21. Gürkan Tekin-Yüksel Turhal, *Meslek Liseleri İçin Tarih*, Κωνσταντινούπολη, Ders Kitapları 1989, σ. 96.

αρχίζει συστηματικά να αναφέρεται ή παγκόσμια κυριαρχία των Ὁθωμανῶν καὶ νὰ καταγράφεται ὁ ὅρος αὐτοκρατορία μὲ τὴ δυτική λέξη *imparatorluk*, χωρὶς νὰ γίνεται προσπάθεια νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ ὅρος καὶ νὰ φανερωθεῖ ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς πολιτικῆς βούλησης, ἀλλὰ σὰν νὰ ἔγινε κατὰ σύμπτωση, λίγο πολὺ αὐτόματα, χωρὶς νὰ δίνεται μεγάλη σημασία στὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Βαγιεζίτ καὶ τοῦ Μεχμέτ τοῦ Β'. Ἐτσι οἱ συγγραφεῖς, ἄλλος λίγο ἄλλος πολὺ, προσπαθοῦν νὰ δηλώσουν ὅτι τὸ Ὁθωμανικὸ κράτος πῆρε τὴ θέση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ μετάβαση στὴν ἔννοια τῆς αὐτοκρατορίας ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1931, ἀλλὰ γενικεύτηκε τὴ δεκαετία τοῦ 80 καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1985 μέχρι τὸ 1993 μπῆκε σὲ ὅλα τὰ διδακτικὰ βιβλία ὡς ὅρος²².

Ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἐξῆς ἔγινε ἀποδεκτὸ ὅτι τὸ Ὁθωμανικὸ κράτος ἔγινε αὐτοκρατορία.

Ἀρχισε ἡ ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐτσι τέθηκαν τὰ θεμέλια μιᾶς παγκόσμιας αὐτοκρατορίας.

Τὸ Ὁθωμανικὸ κράτος ὁλοκλήρωσε τὴν ἐποχὴ τῆς ἱδρυσῆς του καὶ ἔκανε τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὸ ὄραμα τοῦ νὰ γίνει αὐτοκρατορία.

Τέλος, τὸ 1993, ἡ Ἐπιτροπὴ Διδασκαλίας καὶ Ἀγωγῆς προσπάθησε νὰ βάλει μιὰ τάξη στὴ χρῆση τοῦ ὅρου Αὐτοκρατορία. Ζητήθηκε νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος Ὁθωμανικὸ Κράτος σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἱστορίας, στὶς κεφαλίδες, στὶς σημειώσεις καὶ στὶς λεζάντες τῶν χαρτῶν. Ὡστόσο, στοὺς ἐθνικιστικοὺς κύκλους, ὅπου τὰ πράγματα εἶναι δύσκολο ν' ἀλλάξουν, βρίσκουμε ἀκόμη καὶ τὸ 1994 χωρὶς ὅπως:

Τὸ Ὁθωμανικὸ κράτος ἔγινε αὐτοκρατορία, καὶ ἀπ' τὸν καιρὸ τῆς Ἀλωσης τὸ Ὁθωμανικὸ κράτος ὁλοκλήρωσε τὴν περίοδο ἱδρυσῆς του καὶ ἔκανε τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὴ μετατροπὴ του σὲ αὐτοκρατορία.

Εἶναι παραδεκτὸ ὅτι ἡ Ὁθωμανικὴ ἱστορία δὲν ἀφορᾷ μόνο αὐτοὺς ποὺ κατοικοῦν στὴν Τουρκία ἀλλὰ εἶναι ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν ποὺ κατοικοῦν μέσα στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Ὁθωμανικοῦ κράτους.

Ἡ βαλκανικὴ καὶ ἡ ἀραβικὴ ἱστοριογραφία εἶδε τὸ Ὁθωμανικὸ παρελθὸν τῆς Τουρκίας ὡς τὴν ἱστορία μιᾶς ἀποτυχημένης ἀποικιοκρατίας. Ἐτσι οἱ ἱστορικοὶ ἐπέλεξαν μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ μακρὰ ἱστορία τὰ παραδείγματα ποὺ ἤθελαν, τὰ ἀξιολόγησαν καὶ ἔγραψαν τὴν ἱστορία ἀντιθέσεων καὶ ἀγῶνων ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους πληθυσμοὺς, ἀπ' τὴν ἐμφάνισή τους στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας μέχρι τὴν ἀπελευθέρωσή τους καὶ κυρίως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καταπιεστικῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης.

Ὅσο γιὰ τὴν σοσιαλιστικὴ ἱστοριογραφία, αὐτὴ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ

22. Étienne Copeaux, ὁ.π., σσ.191-193.

ρωσσική ἱστοριογραφία καὶ τὴν ὑπέρμετρα ἐθνικιστικὴ ἱστοριογραφία καὶ ἔδωσε ὅλο τὸ βάρος τῆς στὴν Ἑλληνικὴ καὶ Αἰγυπτιακὴ ἱστορία.

Καὶ οἱ δύο προσεγγίσεις παρουσιάζουν τὶς ὁμάδες ποὺ ἦταν ἱκανοποιημένες μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ διοίκηση ὡς μειοψηφίες καὶ ὡς σύνολο συνεργαζομένων ἀτόμων. Βέβαια, μὲ βάση τὶς ἐργασίες ποὺ στηρίζονται σὲ ἔγγραφα, γίνεται φανερό ὅτι τουλάχιστον μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα ἡ θέση αὐτὴ ἐπιδέχεται καὶ ἄλλες ἐρμηνεῖες.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστοριογραφία τῆς Τουρκίας ποὺ εἶναι ἡ μεγαλύτερη κληρονόμος τῆς Ὀθωμανικῆς ἱστορίας, ἡ νέα τάξη ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους, ὅπως κάθε νέα τάξη, δημιούργησε ἓνα παλαιὸ κατεστημένο. Ἡ νέα τάξη ἀσχολήθηκε μὲ θέσεις οἱ ὁποῖες θὰ ἀναζωογονοῦσαν καὶ θὰ παρουσίαζαν βελτιωμένο τὸ ὀθωμανικὸ παρελθόν. Παρουσιάστηκαν οἱ προοθωμανικοὶ τουρκοὶ καὶ ἀνατολίτικοι πολιτισμοὶ ὡς τὸ λαμπρὸ παρελθόν, ποὺ θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία.

Αὐτὴ ἡ ἱστοριογραφία ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἔθνος-κράτος καί, χρησιμοποιοῦντας τὶς ἀξίες του, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία καὶ ἀντιμετώπισε τὸ παρελθόν θεωρῶντας ἀναπόφευκτη τὴν πτώση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μέχρι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, οἱ ἱστορικοὶ ἔγραφαν ἱστορία, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζονται ἀπ' τὶς κοινωνικὲς πραγματικότητες τῆς ἐποχῆς, τὸν ὀρισμένον τόπον καὶ χρόνον. Ξεκινοῦσαν ἀπ' τὴν μενολιθικὴ ἀντιμετώπιση καὶ τὶς πολὺ ἀκαμπτές γενικεύσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἐπὶ 600 χρόνια.

Μὲ τὸ κλείσιμο αὐτῆς τῆς σύντομης παρουσίας γίνεται σαφές ὅτι τὸ θέμα δὲν ἔχει καλυφθεῖ πλήρως. Ἀπέφυγα συστηματικὰ νὰ ἀναφέρω τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων ἱστορικῶν ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀντιμετώπιση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος, τὴν ὑμνητικὴ δηλαδή ἢ τὴν οὐδέτερη καὶ ἐπίπεδη. Ὁ Στέφανος Πεςματζόγλου στὸ βιβλίο του *Ἰδεολογία καὶ Ρητορεία*²³ παρουσίασε ὅλη τὴ δυτικὴ βιβλιογραφία, ἡ ὁποία ἀναλύει τὶς ἰδεολογικὲς τάσεις τῆς ἱστορίας στὴν Τουρκία, καθὼς καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Turgut Özal, *La Turquie en Europe*²⁴. Ζητούμενο εἶναι, ὥστόσο, πάντα ἡ μαρτυρία τῶν τουρκικῶν κειμένων.

Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἱστοριογραφία στὴν Τουρκία, εἴτε ξεκινάει ἀπὸ τὸ ἔθνος-κράτος καὶ ἐρευνᾷ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθόν εἴτε εἶναι προσανατολι-

23. Στέφανος Πεςματζόγλου, *Εὐρώπη - Τουρκία, Ἰδεολογία καὶ Ρητορεία, Οἱ ἀντιλήψεις τῶν τουρκικῶν πολιτικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα 1957-1993*, βιβλίο δεύτερο, Ἀθήνα 1993.

24. Τὸ βιβλίο παρουσιάζεται καὶ ἀναλύεται διεξοδικὰ στὸ Στέφανος Πεςματζόγλου, *Εὐρώπη-Τουρκία, Ἀντανακλάσεις καὶ Διαθλάσεις, Ἡ στρατηγικὴ τῶν κειμένων*, βιβλίο πρῶτο, Ἀθήνα 1993, σσ. 351-390.

σμένη στο να δημιουργήσει μια όθωμανική ιστορία όπου όλα είναι τέλεια, δεν δίδει στους αναγνώστες της τη δυνατότητα να την κατανοήσουν και να οδηγηθούν σε συμπεράσματα. Βέβαια, όπως συμβαίνει και άλλου, άλλη είναι ή ακαδημαϊκή ιστοριογραφία που υπόκειται στην κρίση της επιστημονικής κοινότητας και άλλη είναι ή ιστοριογραφία προς χρήση των μαθητών, όπου τίθεται πάντα θέμα δοτής ιδεολογικής κατεύθυνσης.

Τα τελευταία χρόνια συμπόσια και συζητήσεις για το θέμα των διδακτικών βιβλίων βλέπουν τη δημοσιότητα με αναλύσεις και προσεγγίσεις. Τέτοιο είναι το βιβλίο του Salih Özbaran, *Η ιστορία και ή διδασκαλία της*²⁵, το συμπόσιο του Buca του 1994, *Η διδασκαλία της Ιστορίας και τα διδακτικά βιβλία*²⁶, το συμπόσιο της Κωνσταντινούπολης του 1995 *Η ιστορική Εκπαίδευση και το θέμα του "άλλου" στην ιστορία*²⁷, και το καλύτερο στο είδος του το βιβλίο του Etiènne Coreaux, *Από την τουρκική θέση Ιστορίας στην Τουρκο-ισλαμική Σύνθεση*.

Θα κλείσω αυτή την παρουσίαση με ένα απόσπασμα, που καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ένα βιβλίο προσπαθεί να δημιουργήσει το μύθο της τελειότητας του Όθωμανικού κράτους:

Όταν οί Όθωμανοί έγιναν κράτος, οι σουλτάνοι που ανέρχονταν στο θρόνο για να εμποδίσουν τη διάσπαση του κράτους άρχισαν να εξαφανίζουν από προσώπου γης τ' αδέρφια τους που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την εξουσία. Ίσως να εξαφανίστηκαν έτσι ένα δυο άτομα, αλλά εμποδίστηκαν οι αναπόφευκτοι εμφύλιοι πόλεμοι και το ματοκύλισμα, που παρατηρούνται σ' όλα τα άλλα τουρκικά κράτη²⁸.

Έτσι παρουσιάζεται στους μαθητές ή αδελφοκτονία και αποσιωπάται το γεγονός ότι ο Μουράτ ό Γ' την ημέρα της ενθρόνισής του σκότωσε τὰ πέντε αδέρφια του και ό γιός του ό Μεχμέτ ό Γ' την ημέρα της ενθρόνισής του έπνιξε τούς 19 αδελφούς και περισσότερες από τις 20 αδελφές του!

25. Salih Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, Κωνσταντινούπολη 1992.

26. 1994 Buca Sempozyumu, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Κωνσταντινούπολη 1995.

27. 2. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995 İstanbul, *Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu*, Κωνσταντινούπολη 1998.

28. Yüksel Turhal, ό.π. σ.196.

ABSTRACT

Penelope Stathis, *The Ottoman Past in Turkish Historiography*

After the establishment of the modern Turkish state and between the years 1923-1946, the aim of kemalistic ideology was to produce a national history, which would ensure a politically guided education. In 1930 a Committee for the study of Turkish History was founded under the auspices of Mustafa Kemal himself, and consisted of historians devoted to him. The first work of this Committee was the publications in a restricted number of copies of a book entitled "The Central Axis of Turkish History", which was the first appearance of kemalistic ideology concerning Turkish history. This ideology was named *The Turkish Thesis for History*. Some years later the *Turkish-Islamic Synthesis* made its appearance as a dominant ideology in school history books.

An attempt is made in this article to present and analyze these different trends in Turkish history as they are represented in the first history books and the first conferences on Turkish history. In the meantime, through a content analysis of specific fragments from the above mentioned history books we try to approach the way school history deals with the Ottoman past the last decades. Needless to say that the independent history books and articles on modern Turkey comply with international principles of objectivity in historical writing.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΜΠΟΤΟΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΣΚΟΥ

Στα αρχεία του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΙΝΕ), μετά από δωρεά της οικογένειας Δ. Χατζίσκου, βρίσκονται τα κατάλοιπα του πολιτευτού Δ. Χατζίσκου (1890-1975) που παραδόθηκαν ταξινομημένα σε 91 φακέλλους. Η καταγραφή του αρχείου στο μητρώο του Κέντρου έγινε ανά φάκελλο σύμφωνα με την υπάρχουσα ταξινόμηση². Το ποικίλλο περιεχόμενο των φακέλλων αυτών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αναφέρεται ανάγλυφη ή μακρόχρονη καριέρα ενός πολιτικού που έζησε κι έδρασε σε κρίσιμη για τον τόπο περίοδο. Το υλικό αυτό, ως πηγή της πρόσφατης νεοελληνικής ιστορίας, φέρνει στο φως πτυχές του πολιτικού μας βίου και δίνει την ευκαιρία στον έρευνητή να παρακολουθήσει την πορεία ενός πολυσχιδούς πολιτικού άνδρα, που είχε την ευκαιρία ως βουλευτής, υπουργός και μέλος διαφόρων επιτροπών να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην πατρίδα.

Πρίν αναφερθώ στο περιεχόμενο του αρχείου παραθέτω συνοπτικά στοιχεία για την ιστορία της οικογένειας του Δημητρίου Χατζίσκου και τους διαφόρους σταθμούς της πολιτικής καριέρας του ίδιου³.

Ο Δημήτριος Χατζίσκος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1890 και πέθανε το 1975. Από τη μεριά του πατέρα του –βουλευτή Νικολάου Χατζίσκου (1850-1917) και προέδρου της Βουλής επί κυβερνήσεως Θεοτόκη (1906 και 1907)–

1. Το αρχείο της οικογένειας Χατζίσκου δωρήθηκε στο ΚΕΙΝΕ το 1981. Περιλαμβάνει χίλια περίπου έγγραφα από το αρχείο Δημ. Χατζίσκου (†1877), δέκα έγγραφα από το αρχείο Νικ. Δ. Χατζίσκου (1850-1917), το αρχείο του Δημ. Χατζίσκου (91 φακέλλοι) και τμήμα του αρχείου (250 έγγραφα, διπλώματα κλπ.) του Ιωάν. Κωλέττη. Βλ. «Συνοπτική έκθεση πεπραγμένων του ΚΕΙΝΕ κατά το 1981», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 56/2(1981), σ. 530.

2. Η καταγραφή στα μητρώα του ΚΕΙΝΕ αρχίζει στις 17 Ιανουαρίου 1994, με αύξοντα αριθμό 50, σσ. 162-196.

3. Τα βιογραφικά στοιχεία άντλήθηκαν από το βιογραφικό σημείωμα του ίδιου, βλ. φάκελλος α' του ΚΕΙΝΕ.

είναι γόνος παλιάς οικογένειας πολιτευομένων της Φθιώτιδος (Μαυρίλο Τυμφρηστοῦ) πού ἔδρασε προεπαναστατικά μέ τή συμμετοχή της στήν Φιλική Ἑταιρεία. Ὁ παπούς του Δημήτριος (†1877) εἶχε πάρει μέρος στήν πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Μετά τήν ἱδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους εἶχε ἐκλεγεί πληρεξούσιος Φθιώτιδος στήν Ἐθνική Συνέλευση τοῦ 1843 καί διορίστηκε γερουσιαστής τὸ 1847. Ἐπὶ κυβερνήσεως Γενναίου Κολοκοτρώνη ἀνέλαβε στίς 26 Μαΐου 1862 τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Στίς 12 Ὀκτωβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἀκολούθησε στή Βαυαρία τὸν ἐκθρονισθέντα Ὅθωνα. Ἐπέστρεψε στήν Ἑλλάδα μετὰ τήν ἐκλογή τοῦ Γεωργίου Α΄, ὅποτε ἐκλέγεται βουλευτὴς Φθιώτιδος, καριέρα πού θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ὁ γιὸς του Νικόλαος καὶ ὁ ἐγγονός του Δημήτριος. Ἀπὸ τήν πλευρά της μητέρας του, ὁ Δημ. Χατζίσκος εἶναι ἀνηψιὸς τῶν ἄλλοτε πρωθυπουργῶν της Ἑλλάδος Ἀλεξάνδρου Κουμουνδούρου καὶ Ἰωάννη Κωλέττη. Σπούδασε νομικά καὶ πολιτικές ἐπιστήμες στήν Ἀθήνα, τὸ Παρίσι καὶ τὸ Βερολίνο⁴.

Στήν πολιτική σκηνή της Ἑλλάδος κατέρχεται ὡς ὑποψήφιος βουλευτὴς Φθιώτιδος στίς ἐκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, στὸ συνδυασμὸ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος καὶ ἐκλέγεται⁵. Μέχρι τὸ 1953, ὅποτε παραιτεῖται ὀριστικά, ὁ Δ. Χατζίσκος ἐκλέχθηκε 9 φορές βουλευτὴς Φθιώτιδος καὶ Ἀθηνῶν⁶. Διετέλεσε 5 φορές ὑπουργός⁷. Ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς εἰσηγητῶν στήν Γ΄ Ἐθνο-

4. Βλ. φακ. δ' KEINE. Διδακτορική διατριβὴ τοῦ Δ. Χ. σὲ γαλλικὴ γλῶσσα (1919).

5. Τὸ ψηφοδέλτιο στὸ ὁποῖο συμμετεῖχε ὡς ὑποψήφιος ἔφερε τὸν τίτλο: «Ἡνωμένη Παράταξις Ἐθνικοφρόνων. Συνδυασμὸς Λαϊκοῦ Κόμματος, Ἐθν. Φιλελευθέρων καὶ Συνεργαζομένων κομμάτων Νομοῦ Φθιωτιδοφωκίδας». Καὶ ἀκολουθοῦσε ὁ κατάλογος 11 ὑποψηφίων, μέ πρῶτο τὸν Δ. Χ. Βλ. φακ. α' KEINE.

6. Ὡς Βουλευτὴς ἐκλέγεται κατὰ τὰ ἑξῆς χρονικά διαστήματα:

Ἀπὸ	1	Νοεμ. 1920	μέχρι	21	Σεπ. 1922
»	7	Νοεμ. 1926	»	9	Ἰουλ. 1928
»	19	Αὐγ. 1928	»	18	Αὐγ. 1932
»	25	Σεπ. 1932	»	24	Ἰαν. 1933
»	5	Μαρ. 1933	»	31	Μαρ. 1935
»	9	Ἰουν. 1935	»	17	Δεκ. 1935
»	26	Ἰαν. 1936	»	4	Αὐγ. 1936
»	31	Μαρ. 1946	»	11	Μαΐου 1949
»	9	Σεπ. 1951	»	10	Ὀκτ. 1952

7. Διετέλεσε: α) Ὑπουργὸς Παιδείας (3/5/1922-9/5/1922) ἐπὶ κυβερνήσεως Νικολάου Στράτου. β) Ὑπουργὸς Γενικὸς Διοικητὴς Ἠπείρου (3/5/1922-28/8/1922) ἐπὶ συμμαχικῆς κυβερνήσεως Δ. Γούναρη- Στράτου. γ) Ὑπουργὸς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων (4/11/1932-16/1/1933) ἐπὶ κυβερνήσεως Π. Τσαλδάρη. δ) Ὑπουργὸς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων (18/2/1935-10/10/1935) ἐπὶ κυβερνήσεως Π. Τσαλδάρη καὶ ε) Ὑπουργὸς Ἐφοδιασμοῦ (8/1/1945-5/4/1945) ἐπὶ κυβερνήσεως Ν. Πλαστήρα. Βλ. Δ. Πετρακάκου, *Κοινοβουλευτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Ζ΄, σσ. 139-140, 196.

συνέλευση (1920-1922) για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Ὑπέβαλε πρόταση για την καθιέρωση της Ἀπλῆς Ἀναλογικῆς ὡς παγίου ἐκλογικοῦ συστήματος, ἡ ὁποία ὁμως δεν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ὀλομέλεια. Τὸ 1926, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος τοῦ Π. Τσαλδάρη, ἔλαβε μέρος στὴν διακοινοβουλευτικὴ διάσκεψη Παρισίων καὶ εἰσηγήθηκε τὴν κωδικοποίηση τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου. Διετέλεσε πολλές φορές πρόεδρος κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν⁸ καὶ τὸ 1946 ἐξελέγη πρόεδρος τῆς Συνταγματικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος (Δ' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ). Εἶναι ἱστορικὴ ἡ πρότασή του γιὰ τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος Λαϊκῆς Στέγης⁹. Σύμφωνα μὲ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου του φέρεται ὡς ἰδρυτῆς (Ἰούνιος 1943) τοῦ Κόμματος τῆς Ἐθνικῆς Ἀναμόρφωσης (ΚΕΑ) καὶ (Δεκέμβριος 1949) τοῦ Μετώπου Ἑργαζομένων Τάξεων (ΜΕΤ)¹⁰.

Ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζει ὁ ἐρευνητὴς φυλλομετρώντας τὰ κατάλοιπα τοῦ Δημητρίου Χατζίσκου εἶναι ἐκείνη ἐνὸς πολιτικοῦ μὲ ἀδιάλειπτη ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὰ δρώμενα τῆς χώρας ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὴν φιλοβασιλικὴ δεξιὰ παράταξη. Ὑπάρχουν πολλὰ χειρόγραφα καὶ δακτυλόγραφα χρονολογημένα καὶ ἀχρονολόγητα κείμενα μὲ εἰσηγήσεις τοῦ γιὰ διάφορα ζητήματα κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος (Λαϊκὴ Στέγη, Κοινωνικὲς Ἀσφαλίσεις τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν, ἀνανέωση πολιτικῆς ζωῆς, ἀνύψωση βιοτικoῦ ἐπιπέδου λαϊκῶν μαζῶν, ἠθικὸς καθαρισμὸς κ.ἄ.¹¹).

Ἀξιοσημεῖωτο παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δ. Χατζίσκος ὑπέβαλε παραίτηση τέσσερις φορές ἀπὸ τὸ βουλευτικὸ του ἀξίωμα,¹² προκειμένου νὰ μὴ συμπράξει σὲ τακτικὲς τοῦ κόμματός του μὲ τὶς ὁποῖες διαφωνοῦσε. Στὸ σύνολό τους οἱ πολιτικὲς αὐτὲς πράξεις σηματοδοτοῦν ἕναν πολιτικὸ ὑπερμαχο τοῦ Συνταγματικοῦ Χάρτη τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς εἶχαν σχολιάσει πλατεῖα τὴν φιλολαϊκὴ στάση του¹³. Τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀρχείου του μὲ ἀποστολεῖς ἰδιώτες, σωματεῖα καὶ πολιτικὰ πρόσωπα εἶναι χαρακτηριστικὴ μαρτυρία τοῦ πολιτικοῦ του στίγματος.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του τὸ ἀρχεῖο Δημ. Χατζίσκου περιέχει πολλὰ ἐνδιαφέροντα ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν τὶς ἐξῆς ἐνότητες: 1) ἔγγραφα διοικητικά, πολιτικά καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου του,

8. Πρόεδρος (κατὰ τὰ ἔτη 1933 καὶ 1934) τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν Παιδείας, Ἐξωτερικῶν, Ἐθνικῆς Οικονομίας καὶ τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς Βουλευτῶν καὶ Γερουσιαστῶν γιὰ ἄσκηση τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας κατὰ τὶς διακοπὲς τῶν νομοθετικῶν σωματῶν Βουλῆς καὶ Γερουσίας.

9. Βλ. συγχαρητήρια ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου πρὸς τὸν Δ. Χ. (24-10-47).

10. Βλ. φάκ. α¹⁷, α²⁷ KEINE.

11. Βλ. φάκ. ΙΑ' KEINE.

12. Βλ. φάκ. α²⁴ KEINE.

13. Ὁ.π.

2) επιστημονική δραστηριότητα (σέ ελληνική και γαλλική γλώσσα), 3) αλληλογραφία ιδιωτική και δημόσια, 4) αγορεύσεις, λόγοι, εκθέσεις, πρακτικά συνεδριάσεων, 5) φύλλα εφημερίδων, διατάγματα, εφημερίδες της Κυβερνήσεως και 6) ονομαστικές καταστάσεις ψηφοφόρων.

1. ΕΓΓΡΑΦΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Στά έγγραφα του ιδιωτικού βίου του Δημητρίου Χατζίσκου περιλαμβάνονται βουλευτικές ταυτότητες, άδειες κυκλοφορίας σέ καιρό πολέμου, διπλωματικά διαβατήρια, συνταξιοδοτικά έγγραφα, βιβλιάρια ένσήμων, τιμητικές διακρίσεις, διάφορα έγγραφα ιατρικής περίθαλψης σέ θεραπευτήρια του έξωτερικού γιά τόν ίδιο και τή σύζυγό του Φαιναρέτη, έξοφλητικές πράξεις χρεών του ίδιου και τής μητέρας του, και τέλος περιουσιακά έγγραφα, πληρεξούσια, πωλητήρια και πολεοδομικοί χάρτες.

Στά έγγραφα μέ πολιτικό περιεχόμενο ύπάρχει σύμφωνο συνεργασίας (8 Αύγουςτου 1945) πού ύπογράφεται από τούς Ναπολέοντα Ζέρβα και Δημήτριο Χατζίσκο, μέ τò όποιο συμφωνήσαν νά κατέλθουν ένωμένοι στις βουλευτικές εκλογές «και διαδηλώσει τήν προθυμία νά δεχθώσιν εις τήν παρούσαν συνεργασία πᾶν ἐθνικόφρον κόμμα, ἤ νά προσέλθωσιν εὐχαρίστως εις μίαν γενικήν ένωσιν τῶν Ἐθνικοφρόνων Κομμάτων ἄνευ ειδικωτέρας φιλοδοξίας»¹⁴

Ἄλλο ένδιαφέρον έγγραφο του ἀρχείου είναι ένα αντίγραφο του Μανιφέστου τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων πρὸς τούς συναδέλφους τους τής Ἰσπανίας (Φεβρουάριος 1938), τò όποιο καλεῖται νά προσυπογράψει ὁ Χατζίσκος¹⁵. Σημαντική θεωρεῖται επίσης ἡ ἀνοιχτή ἐπιστολή του βουλευτῆ πρὸς τόν στρατάρχη Παπάγο (5 Νοεμβρίου 1952), μέ τήν όποία δηλώνει και ἐξηγεῖ τήν ἀποχώρησή του ἀπό τίς τάξεις του Ἑλληνικοῦ Συναγερμοῦ, ἐπειδή διαφώνησε μέ τίς πολιτικές κατευθύνσεις και πρακτικές αὐτοῦ του κόμματος. Μέσα στό ίδιο πνεῦμα κινουῦνται και τὰ κείμενα τῶν προηγουμένων παραιτήσεών του (3 Ἀπριλίου 1945, 23 Ἰουλίου 1948 και 11 Μαΐου 1949).

Ἐπισημαίνεται τέλος ἡ σημασία τής ἀνοιχτῆς ἐπιστολῆς πρὸς τόν βασιλιά (ἐφημερίδα «Ἀνένδοτος» τῆς 15^{ης} Φεβρουαρίου 1965) μέ τίτλο «Μεγαλειότατε, τερματίσατε τήν ἀνωμαλίαν». Στήν ἐπιστολή αὐτή ὁ τέως πλέον ὑπουργός και βουλευτής τής Δεξιᾶς ψέγει τόν βασιλιά γιά ἔλλειψη «δημοκρατικότητος και οὐσιαστικῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας» και ἀθέτηση πολλῶν ὑποσχέσεων και προτείνει τή «διενέργεια ἐκλογῶν ὑπὸ ὑπηρεσιακῆς Κυβερ-

14. Βλ. φάκ. α¹⁸, α¹⁹ KEINE.

15. Βλ. φάκ. α¹⁵ KEINE.

νήσεως κοινῆς ἐμπιστοσύνης» ὡς μόνη λύση «διὰ τὸν τερματισμὸν τῆς ἐπικινδύνου πολιτικῆς ἀνωμαλίας»¹⁶.

Τὰ διοικητικὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Δ. Χατζίσκου, ὅταν ὑπηρετοῦσε ὡς ὑπουργὸς σὲ διάφορα ὑπουργεῖα, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα γιὰτὶ μᾶς δίνουν τὴν εἰκόνα λειτουργίας τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν τῆς κρίσιμης ἐκείνης ἐποχῆς καὶ τῆς διαχείρισης ποὺ ἄσκησε ὁ πολιτικὸς αὐτὸς ἄνδρας. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρονται ἐδῶ ἔγγραφα τῆς Γενικῆς Διοίκησης Ἡπείρου τὸ 1922 (ἐπιστολές, τηλεγραφήματα, αἰτήσεις, ὑπομνήματα, σημειώματα, διατακτικές, πρωτόκολλα, κατάλογοι ἐπίπλων, πίνακες ὑπαλλήλων κ.ἄ.)¹⁷, τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Συσσιτίων (1942)¹⁸, τοῦ Ὑπουργείου Ἐφοδιασμοῦ (1945)¹⁹ καὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας (1935)²⁰. Οἱ ἀντίστοιχοι φάκελλοι περιέχουν κυρίως ὑπηρεσιακὴ ἀλληλογραφία, ὑπομνήματα, πρακτικὰ συνεδριάσεων, διατάγματα, ἐκπαιδευτικὰ καὶ μισθολογικὰ θέματα κ.ἄ.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Τὸ θέμα, ποὺ ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο, φαίνεται ν' ἀπασχόλησε ἐπιστημονικὰ ὡς ἀντικείμενο μελέτης τὸν Δ. Χ., ἦταν ἡ Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν (ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν εἶχε ἰδρυθῇ στὶς 19 Ἀπριλίου 1919). Ὑπάρχει μία μεγάλη μελέτη (323 φύλλα, ἐκ τῶν ὁποίων 49 χειρόγραφα καὶ 274 δακτυλόγραφα) σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, ἡ διδακτορικὴ διατριβή του, καὶ ἄλλες μικρότερες μελέτες μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο ὅπως «De l'Arbitrage d'après la Pacte de la Société des Nations», «La Société des Nations. Son organisation et son fonctionnement d'après le Traité de Paix». Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ κείμενο μιᾶς ὁμιλίας τοῦ Δ. Χ. μὲ τίτλο «Les caractères propres au sénat du premier empire» μὲ τὴν ὁποία πῆρε μέρος στὴν *Conférence de droit public*, στὶς 22 Φεβρουαρίου 1918²¹.

3. ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ (ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ)

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Δ. Χατζίσκου ποὺ περιλαμβάνεται στοὺς φακέλους ἀφορᾷ σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους καὶ περιέχει ἐπιστολές μελῶν τῆς οἰκογενείας, ὅπως π.χ. 111 ἐπιστολές τῶν ἐτῶν 1912-1916²². Ὁ κύριος

16. Βλ. φάκ. α³³ KEINE.

17. Βλ. φάκ. Ζ' KEINE.

18. Βλ. φάκ. ΚΓ' - ΛΓ' KEINE.

19. Βλ. φάκ. ΛΕ' - ΛΣΤ' KEINE.

20. Βλ. φάκ. ΙΓ' - ΙΗ' KEINE.

21. Βλ. φάκ. δ²-ε¹¹ KEINE.

22. Βλ. φάκ. γ' KEINE.

όγκος όμως της αλληλογραφίας αφορά στην ιδιότητά του ως βουλευτού και περιλαμβάνει επιστολές, τηλεγραφήματα και επισκεπτήρια ιδιωτών και συλλόγων, με περιεχόμενο ποικίλλο, όπως π.χ. ευχητήρια, συγχαρητήριες επιστολές, όταν αναλαμβάνει ύπουργός κλπ.²³. Υπάρχουν επιστολές διαφόρων που ζητούν «ρουσφέτια» για διορισμούς κυρίως²⁴, αλλά και πλήθος επιστολών διοικητικής φύσεως²⁵ στα διάφορα υπουργεία που υπηρέτησε (Έφοδιασμού κυρίως). Επισημαίνουμε επιστολές των Πετσάλη Διομήδη, Σκόμπι κ.ά., καθώς και έναν φάκελλο με ενδιαφέροντα γράμματα (φάκ. ΝΘ' του KEINE).

4. ΑΓΟΡΕΥΣΕΙΣ, ΛΟΓΟΙ, ΕΚΘΕΣΕΙΣ, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ

Στο αρχείο υπάρχουν αρκετοί φάκελλοι με αγορεύσεις στη Βουλή του Δ. Χατζίσκου²⁶ σε χειρόγραφη ή δακτυλόγραφη μορφή. Κατά γενική ομολογία ο Χατζίσκος ήταν πολύ καλός όμιλητής, με θαυμάσια φωνή, και οι αγορεύσεις του ήταν μεστές νοημάτων και χρησίμων υποδείξεων, χωρίς υποτίμηση των αντιπάλων με απρεπείς εκφράσεις. Το αρχείο περιλαμβάνει κείμενα διαφόρων συνεδριάσεων, σχέδια νόμων που μελετούσε, χάρτες οδικού δικτύου Ελλάδος, εισηγητικές εκθέσεις, τροπολογίες, άνοικτες επιστολές κ.ά.²⁷.

5. ΦΥΛΛΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ, ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ, ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Όπως είναι φυσικό το αρχείο του Δ. Χατζίσκου περιλαμβάνει πλήθος δημοσιευμάτων πολιτικού περιεχομένου από τον ελληνικό και τον ξένο Τύπο, συνθήκες, καθώς και φύλλα της Έφημερίδος της Κυβερνήσεως, σημειώματα, αναφορές, δημοσιεύματα για τον ίδιο συλλεχθέντα από τον «Άργο του τύπου της Ανατολής» και δελτία ειδήσεων της Αμερικανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών²⁸.

6. ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ

Οι τελευταίοι φάκελλοι του αρχείου περιλαμβάνουν ντοσιέ με ονομαστικές καταστάσεις ψηφοφόρων. Υπάρχει «Κατάστασις Συμπολιτών διαμενόντων εν Αθήναις», «Ονομαστική κατάσταση αποστολέων επιστολών κατά

23. Βλ. φάκ. Θ' και ΙΓ⁶, ΟΖ' KEINE.

24. Βλ. φάκ. ΙΓ¹, ΙΓ³, ΙΓ⁴, ΙΓ²³, ΚΑ', ΝΔ', Νς', Ξ', ΞΒ' KEINE.

25. Βλ. φάκ. Λς' KEINE.

26. Βλ. φάκ. ΙΒ' KEINE.

27. Βλ. φάκ. ΜΒ' - ΝΓ' KEINE.

28. Βλ. φάκ. ΛΖ' - ΜΑ' και ΚΑ², ΙΕ¹, ΙΓ⁷, ΙΓ⁹, ΙΓ¹⁰, ΙΘ', ΙΣΤ' KEINE.

τόπους» καὶ «Ὀνομαστικὸς κατάλογος ἀποσταλέντων βιβλίων εἰς Ζαχαροπλαστεία καὶ εἰς Καφενεῖα», σὲ δακτυλόγραφη ἢ χειρόγραφη μορφή²⁹, καθὼς καὶ εὐρετήρια ὀνομάτων.

Ὁ φάκελλος Κ' τοῦ 1937 περιέχει 18 πολυγραφημένες σελίδες μὲ τὴν ἔνδειξη «Ἐμπιστευτικόν». Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκκλήση πρὸς ἀπευθύνει ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία πρὸς τοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀντισταθοῦν στὴν δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ. Ἐπισημαίνουμε ἐπίσης φακέλλους μὲ ὑποθέσεις ἰδιωτικῆς φύσεως τοῦ Δ. Χ. ὅπως Λογαριασμοὺς Πολιτικοῦ Γραφείου, συμβολαιογραφικὲς πράξεις γιὰ 51 μετοχὲς τῶν μεταλλείων Σίφνου, ὑπόθεση οἰκοπέδου Καστέλλας, φωτογραφίες, σφραγίδες, παράσημο, διπλώματα, χαρτοφύλακας μὲ 10 μαθητικὰ καὶ φοιτητικὰ τετράδια κ.ἄ. Ὑπάρχουν τέλος συλλυπητήρια τηλεγραφήματα καὶ νεκρολογίες³⁰.

Κλείνοντας αὐτὴν τὴν σύντομη παρουσίαση τοῦ ἀρχείου τοῦ Δημητρίου Χατζίσκου μποροῦμε ἐπιγραμματικὰ νὰ ποῦμε ὅτι ἀποκομίσαμε τὴν εἰκόνα ἑνὸς πολιτικοῦ μὲ ἐξέχουσα προσωπικότητα πρὸς τὴν ἄσκησιν τοῦ λειτούργημά του μὲ γνώση καὶ συνέπεια μέχρι τὸ τέλος.

ABSTRACT

Iphigenia Botouropoulou, *The Archive of Dimitrios N. Chadziskos*

The article is a description of the personal archive of the Greek M.P. Dimitrios Chadziskos, donated by his family to the Centre for the Research of Modern Greek History of the Acedemy of Athens. It contains papers relating to his administrative, political and private life, correspondence, speeches, professional activity etc.

29. Βλ. φάκ. ΟΗ' - Π' KEINE.

30. Βλ. φάκ. ΞΗ', ΟΑ', ΟΒ', ΞΕ', ΠΣΤ' - ΡΑ' KEINE.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΤΣΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΥΛΩΝΑ, ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΕΙΝΕ

Κατά τὸ 1986 ὁ αἰμίμηστος Ἀρχαιολόγος Γεώργιος Μυλωνᾶς, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκός, δώρισε τὴ Βιβλιοθήκη του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἡ δωρεὰ ἐγινε διὰ τοῦ τότε Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν¹ Κωνσταντίνου Μπουραζέλη. Ὑπάλληλοι ἀπὸ κάθε ἐρευνητικὸ Κέντρο τῆς Ἀκαδημίας (χωριστά, ἐννοεῖται) ἐπέλεξαν ἀπὸ τὸ Κέντρον τῆς Ἀρχαιότητος, ὅπου ἦταν ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Μυλωνᾶ, ὅσα βιβλία ἀνταποκρίνονταν στὶς ἀνάγκες τῶν κέντρων τους. Ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ) τὴν ἐπιλογήν διεξήγαγα ἐγώ, ἀφοῦ ἤμουν ὑπεύθυνος στὸν τομέα τῆς Βιβλιοθήκης².

Τὰ βιβλία ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη Μυλωνᾶ εἶναι σφραγισμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο μὲ μικρὴ στρογγυλὴ σφραγίδα, στὸν κύκλο τῆς ὁποίας παρατίθεται ἡ ἐπιγραφή: “ΔΩΡΕΑ Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ”.

Ἐὰν κάποιος ἐρευνητὴς ἐρευνήσῃ τὴν ὅλη Βιβλιοθήκη τοῦ Μυλωνᾶ, ἀσφαλῶς θὰ προσφύγῃ καὶ στὸ ΚΕΙΝΕ, προκειμένου νὰ ἐρευνήσῃ καὶ ὅσα βιβλία ἀπόκεινται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, προβαίνουμε στὴν καταλογογράφηση τῶν παραπάνω βιβλίων³.

1. Ὁ Μυλωνᾶς ἦταν Πρόεδρος τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ παραπάνω Κέντρου.

2. Βλ. Πέτρος Μάτσης: “Κατάλογος Περιοδικῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΚΕΙΝΕ”. Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Α΄, Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη, Ἀθήνα 1998, σ. 304. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἀποκαθιστοῦμε ὡς ἐξῆς τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο παραπέμπομε, ἀφοῦ μόλις ἀνακαλύψαμε ὅτι ὁ τυπογράφος παρέλειψε κάποιον μέρος: “Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Ἐλευθέριος Πρεβελάκης τὸ 1964 ἀνέθεσε στὸν ὑπογράφοντα τὸν τομέα τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Κέντρου, ἀργότερα δὲ (τὸ 1968) τοῦ ἀνέθεσε καὶ τὸν τομέα τῆς Βιβλιοθήκης, τὸν ὁποῖο ἐπάξια μέχρι τότε κρατοῦσε ὁ Γ. Λάιος”.

3. Στὸ δημοσίευμα “Κατάλογος Περιοδικῶν...” (δ.π., ὑποσημείωση 10) σημειώσαμε, μεταξὺ ἄλλων, τὰ παρακάτω: “Ἀσφαλῶς εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ σύνταξη καταλόγου τῶν

Κατά τή σύνταξη τοῦ καταλόγου, ὁ ὁποῖος γίνεται κατὰ τὸν *Κανονισμό Βιβλιογραφίας*, σὲ κάθε βιβλίο σημειώνονται τὰ παρακάτω στοιχεῖα⁴.

Συγγραφέας ⁵	Ἐκδοτικός οἶκος ¹⁴
Τίτλος ⁶	Ἔτος ἐκδόσεως ¹⁵
Συντάκτης προλόγου, εἰσαγωγῆς, σχολίων ἢ ἐπιλόγου ⁷	Τυπογραφεῖο ¹⁶
Ἐπιμελητῆς ἐκδόσεως ⁸	Ἀριθμὸς τόμων ¹⁷
Ἐκδότης ⁹	Σχῆμα ¹⁸
Χορηγὸς ¹⁰	Ἀριθμὸς σελίδων ¹⁹
Μορφὴ ¹¹	Σειρὰ ²⁰
Ἀριθμὸς ἐκδόσεως ¹²	Ἐπιμελητῆς ἐκδόσεως [ἢ διευθυντῆς] σειρᾶς ²¹
Τόπος ἐκδόσεως ¹³	

*Abba Salama*²²: A Review of the Association of the Ethio-Hellenic Studies. Ἀδὺς Ἀμπέμπα²³. Τόμοι III (1972), VII (1976).

βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης [τοῦ KEINE], πρῶτον πού πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ κάποτε, ἔστω καὶ τμηματικά...".

Νομίζομε ὅτι, μὲ τὸν παρόντα κατάλογο, ἀρχίζομε τὴν "τμηματικὴν" "σύνταξιν καταλόγου τῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης".

4. Σημειώνονται μόνο τὰ στοιχεῖα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν κατὰ τὴ σύνταξιν τοῦ Καταλόγου.

5. Περί τοῦ συγγραφέως βλ. *Κανονισμός Βιβλιογραφίας KEINE*, σσ. 3-6.

6. Περί τοῦ τίτλου βλ. *δ.π.*, σσ. 6-7.

7. Περί τοῦ θέματος βλ. *δ.π.*, σ. 7.

8. Περί τοῦ ἐπιμελητοῦ ἐκδόσεως (ἐπιμ. ἐκδ.) βλ. *δ.π.*, σσ. 7, 11, 13, 15, 17, καθὼς καὶ Παράρτημα Θ', σ. 51

9. Περί τοῦ ἐκδότου (ἐκδ.) βλ. *δ.π.*, σσ. 7-8, 14-18.

10. Περί τοῦ χορηγοῦ βλ. *δ.π.*, σ. 8.

11. Περί τῆς μορφῆς βλ. *δ.π.*

12. Περί τοῦ ἀριθμοῦ ἐκδόσεως βλ. *δ.π.*

13. Περί τοῦ τόπου ἐκδόσεως βλ. *δ.π.*, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ τόπος ἐκδόσεως ἀναγράφεται μὲν "εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ δημοσιεύματος", ἀλλὰ στὴ δημοτικὴ καὶ ὄχι στὴν καθαρεύουσα. Π. χ. Ἀθήνα ἀντὶ Ἀθῆναι, Ἀθήνησιν ἢ Ἐν Ἀθήναις.

14. Περί τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου βλ. *δ.π.*, σ. 9.

15. Περί τοῦ ἔτους ἐκδόσεως βλ. *δ.π.*

16. Περί τοῦ τυπογραφείου βλ. *δ.π.*

17. Περί τοῦ ἀριθμοῦ τόμων βλ. *δ.π.*

18. Περί τοῦ σχήματος βλ. *δ.π.*

19. Περί τοῦ ἀριθμοῦ σελίδων βλ. *δ.π.*, σσ. 9-10.

20. Περί τῆς σειρᾶς βλ. *δ.π.*, σ. 10.

21. Περί τοῦ θέματος βλ. *δ.π.*

22. Περί τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα σημειώνονται κατὰ τὴν καταλογογράφηση περιοδικῶν βλ. ὅσα σημειώσαμε στὸ "Κατάλογος Περιοδικῶν...", *δ.π.*, σσ. 305-307.

23. Ὁ τόμος VII ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα. Στὸ "Κατάλογος Περιοδικῶν..." (*δ.π.*, σ.

Agence Roumaine de Presse: *Roumanie Pages d'Histoire*. Βλ. *Roumanie Pages d'Histoire*²⁴.

Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου²⁵ [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.²⁶: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Πρόλογος Ἀλεξάνδρας Στεφανοπούλου. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 71.

Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ - Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ. *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν²⁷: “Ἐκτακτος πανηγυρική Συνεδρία τῆς 21ης Ὀκτωβρίου 1972, εἰς μνήμην Μικρᾶς Ἀσίας”. Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 47 (Ἀθήνα 1972), σσ. 117*-141*. Ἀνάτυπο²⁸.

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν: “Συνεδρία τῆς 10ης Ἰανουαρίου 1980: Ἀλλαγὴ Προεδρίας”. Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 55 (Ἀθήνα 1980), σσ. 3*-12*. Ἀνάτυπο.

Ἀναστασόπουλος, Γ[εώργιος]: *Ἡ Εὐρώπη εἰς παρακμὴν*. Ἡνωμένα Πολιτεῖαι τῆς Εὐρώπης, Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 205.

[Ἀνδρεάδης, Στρατῆς (ἄνωνυμος)]²⁹: *Μελέτη πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ.*

308) ἐσφαλμένα σημειώσαμε ὅτι ἐκδόθηκαν καὶ οἱ δύο τόμοι στὴν Ἀθήνα.

24. Βλ. “Κατάλογος Περιοδικῶν...” (δ.π., σ. 305), στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία “ἓνα περιοδικὸ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο, ὄργανο ὁργανισμοῦ, ἐταιρείας κ.τ.δ.”.

Τὸ παρὸν λῆμμα, ἀπὸ παραδρομῆς, ἔχει παραληφθεῖ ἀπὸ τὸ “Κατάλογος Περιοδικῶν...”.

25. Περί μεταγλωτισμένου ὀνόματος συγγραφέως βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σ. 6.

26. Περί τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία “βιβλίον τι συνεγράφη ὑπὸ συγγραφέων πλειόνων τῶν τριῶν”, βλ. δ.π., σ. 5.

27. Περί “μὴ περιοδικῶν ἄνευ συγγραφέως δημοσιευμάτων ὑπὸ μὴ κρατικῶν ὁργανισμῶν ἐκδοθέντων” βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σσ. 14-15, καθὼς καὶ Παράρτημα Θ', σσ. 51-52.

28. Περί “βιβλιογραφήσεως μελέτης μὴ αὐτοτελοῦς” βλ. δ.π., σσ. 11-12, καθὼς καὶ Παράρτημα Δ', σ. 45.

29. Στὸ *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE* (σσ. 12, 13) παρατίθενται, μεταξὺ ἄλλων, τὰ παρακάτω:

“Τὰ ἄνωνυμα, ἥτοι τὰ ἄνευ συγγραφέως, δημοσιεύματα, ἐὰν δὲν ἔχουν οὔτε ἐπιμελητὴν ἐκδόσεως οὔτε ἐκδότην, καταγράφονται μὲν ὅπως τὰ ἐπώνυμα δημοσιεύματα, τὰ δελτία ὁμῶς αὐτῶν κατατάσσονται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρώτου οὐσιαστικοῦ τοῦ τίτλου αὐτῶν ... ἂν ἄλλη λέξις τοῦ τίτλου, ἔστω καὶ μὴ οὐσιαστικόν, ἀποδίδῃ καλύτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ δημοσιεύματος, ἢ κατάταξις τοῦ δελτίου γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λέξε-

Ἀνδρεάδης. Ἐκδ.: Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν. Βλ. Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, Ἀνωτάτη: *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδης*.

Ἀνθιμος, Κιτίου Μητροπολίτης³⁰: *Ἡ ἀλήθεια διὰ τὸν Μακάριον*. Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 38.

[Ἀφιέρωμα]³¹: Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο. Ἐπιμ. ἐκδ.: Φανούρης Κ. Βῶρος - Δημοσθ[ένης] Γ. Γεωργοβασίλης - Βασ[ίλης] Ἀ. Κύρκος, Ἀθήνα 1980, τόμος Α', Σχ. 8ο, σσ. 624³².

Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον.

Association of the Ethio-Hellenic Studies: *Abba Salama*, Βλ. *Abba Salama*.

Βαβοῦσκος, Κωνσταντῖνος Ἀθανασίου: “Ἡ Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1939-1980”. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν: *Ἀφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδος* (Θεσσαλονίκη 1980), σσ. 1-44. Ἀνάτυπο.

ὡς αὐτῆς, τίθεται ὁμῶς ἀπαραίτητος παραπειπτικὸν δελτίον εἰς τὴν θέσιν τοῦ πρώτου οὐσιαστικοῦ... Πρὸς διευκόλυνσιν, τὸ πρῶτον οὐσιαστικὸν ἢ ἡ λέξις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας γίνεται ἡ κατάταξις ἀναγράφεται ἐντὸς ἀγκυλῶν εἰς τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως” (Βλ. Παράρτημα ΣΤ', [σ. 47]).

Ἐπειδὴ προέκυψε θέμα “τὸ πρῶτον οὐσιαστικὸν τοῦ τίτλου” κάποιου δημοσιεύματος ἢ “ἄλλη λέξις τοῦ τίτλου” τὸ ὁποῖο “ἀποδίδει καλύτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ δημοσιεύματος” νὰ εἶναι ὄνομα προσώπου, ὁ Πρεβελάκης, σὲ συζήτηση πού εἶχα μαζί του, πρότεινε τὰ παρακάτω:

Στὶς παραπάνω περιπτώσεις “ἐντὸς ἀγκυλῶν εἰς τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως” δὲν ἀναγράφεται μόνον τὸ ἐπώνυμο τοῦ παραπάνω προσώπου, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄνομά του, ὥσάν τὸ δημοσίευμα νὰ ἔχει συγγραφῇ ἀπὸ τὸ παραπάνω πρόσωπο, μέ τῇ διαφορᾷ ὅτι, μετὰ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὀνοματεπωνύμου τοῦ ἐν λόγῳ προσώπου (ἀντεστραμμένου, ὡς γνωστόν), παρατίθεται, ἐντὸς παρενθέσεως, ἡ λέξις “ἄνωνύμου”, ἐνδειξὴ ὅτι τὸ δημοσίευμα δὲν ἔχει συγγραφῇ ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ πρόσωπο, ἀλλὰ “ὑπὸ ἄνωνύμου”.

Ἡ παραπάνω πρόταση τοῦ Πρεβελάκη, μολονότι προφορικὴ καὶ ὄχι γραπτὴ, ἀπὸ τότε ἀκόμη ἐφαρμόζεται κανονικά.

30. Περὶ τῶν ἀνωτάτων κληρικῶν ὡς συγγραφέων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας ΚΕΙΝΕ*, σσ. 4-5.

31. Περὶ τῶν ἄνωνύμων δημοσιευμάτων βλ. *δ.π.*, σσ. 12-14.

32. Β.Π., Β.Α. Ὁ τόμος Β' τοῦ δημοσιεύματος ἐκδόθηκε τὸ 1983, ὑπὸ τὸν τίτλο *Μνήμη Εὐάγγελου Παπανοῦτσου*, ἀφοῦ στὸ μεταξύ (τὸ 1982) εἶχε πεθάνει ὁ τιμώμενος. Ὁ παραπάνω τόμος, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν κυρία Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ, ἀφοῦ ἀντίτυπό του δὲν ὑπάρχει στὴ Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη, ἔχει τοποθετηθεῖ ὑπὸ τὸ λῆμμα [Μνήμη], καὶ ἐπομένως χωριστὰ ἀπὸ τὸν τόμο Α'.

Ἐπιμελητὲς ἐκδόσεως τοῦ τόμου Β' ὑπῆρξαν οἱ: Φανούρης Κ. Βῶρος - Βασ[ίλης] Ἀ. Κύρκος καὶ Κ[ώστας] Μπαλάσκας.

Βαγιακάκος, Δικαῖος Β.: Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν περὶ τῆς δράσεως καὶ τῶν δημοσιευμάτων, μετὰ τῆς ἀναγκαίας ἀναλύσεως αὐτῶν. Ἀθήνα 1980, Σχ. 8ο, σσ. 67.

Βαλαώρας, Βασίλειος Γ.: “Βιο-κοινωνική ὑφή Ἑλλήνων φοιτητῶν”. Δελτίον Πρακτικῶν Ἱατρικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν (1970) (Ἀθήνα 1970), σσ. 3-47. Ἀνάτυπο.

Βηλαράς, Ἰωάννης: [Στοιχεῖα Ἑλληνο-Ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ Ἑλληνο-Ἀλβανικοὶ Διάλογοι]. Ἐπιμ. ἐκδ.: Τίτος Π. Γιοχάλας. Βλ. Γιοχάλας, Τίτος Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): Στοιχεῖα Ἑλληνο-Ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ Ἑλληνο-Ἀλβανικοὶ Διάλογοι. Ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βηλαρά.

Βῶρος, Φανούρης Κ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ.³³ (ἐπιμ. ἐκδ.)³⁴: Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο. Βλ. [Ἀφιέρωμα]: Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.

Βῶρος, Φανούρης Κ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. (ἐπιμ. ἐκδ.): Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο. Βλ. [Ἀφιέρωμα]: Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.

[Χανιώτης, Ἰωάννης] Haniotis, John D.: *Chios Island. Walking around.* Athens 1971. Σχ. 8ο, σσ. 212³⁵.

[Χανιώτης, Ἰωάννης] Haniotis, John D.: *Your Guide to Chios.* Βλ. [Χανιώτης, Ἰωάννης] Haniotis, John D.: *Chios Island. Walking around.*

Χαραμῆς, Ἰωάννης: Ἡ καθ' ἡμᾶς Θάλασσα. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 23³⁶.

Χάρης, Πέτρος. Βλ. [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης]. Χάρης, Πέτρος³⁷.

Χατζησωτηρίου, Γεώργιος Δ.: Τὸ 1821, οἱ Μεσογεῖτες καὶ ὁ Γιάννης Ντάβαρης. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 167.

Χιδίρογλου, Παῦλος: “Σουλτανικά βεράτια ὑπὲρ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου Γ’”. Κυπριακαὶ Σπουδαί, τόμ. ΛΕ’ (Λευκωσία 1971), σσ. 143-165. Ἀνάτυπο³⁸.

33. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία “ἔργον τι συνεγράφη ὑπὸ δύο ἢ τριῶν συγγραφέων” βλ. Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE, σ. 5.

34. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως (ἐπιμ. ἐκδ.) λαμβάνει τὴ θέση τοῦ συγγραφέως βλ. ὁ.π., σ. 11.

35. Τίτλος ἐξωφύλλου (καὶ ἐπὶ τῆς ράχεως): *Your Guide to Chios.*

36. “Ὁμιλία ἐκφωνηθεῖσα τὴν 27ην Ὀκτωβρίου 1971, κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν”.

37. Περὶ ψευδωνύμων βλ. Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE, σ. 6.

38. Β.Π., Β.Α.

Χιδίρογλου, Παῦλος: *Οἱ Ἕλληνες Πομάκοι καὶ ἡ σχέση τους μετὰ τὴν Τουρκία*. Ἀθήνα 1984. Σχ. 8ο, σσ. 94.

Χριστόπουλος, Παναγιώτης Φ.: *Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 1846-1970*. Πρόλογοι Βασιλείου Ἰ. Κραψίτη καὶ Ἰωάννου Παπαοικονόμου. Ἐκδ.: Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 71³⁹.

Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: “Ἐλευθερία καὶ Ἀνθρωπισμός εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821”. Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: *Τὰ Ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821*. (Ἀθήνα χ. χ.), σσ. 17-31⁴⁰.

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: “Ἱστορικά Ἔργα - Ἐπιστημονικὴ Δραῖσις”. (Ἀθήνα 1966), σσ. 505-511. Ἀνάτυπο⁴¹.

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: “Οἱ Ἕλληνες Λόγιοι τῆς Προεπαναστατικῆς Περιόδου καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῶν εἰς τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἐλευθερίας”. *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. Ε' (1954-1955) (Ἀθήνα 1955), σσ. 187-204. Ἀνάτυπο.

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: “Τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821”. *Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν: Ἀφιέρωμα εἰς τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821* (Θεσσαλονίκη 1971), σσ. 221-240. Ἀνάτυπο⁴².

Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: *Τὰ Ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821*. Α' - Ἑλληνικὴ Παράδοσις - Β' - Ἐλευθερία καὶ Ἀνθρωπισμός. Ἀθήνα (Πέτρος Δημητράκος) χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 31⁴³.

Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: “Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοσις εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821”. Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: *Τὰ Ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821* (Ἀθήνα χ.χ.), σσ. 5-16⁴⁴.

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: *Βιογραφικὸν Σημείωμα - Σπουδαί - Δραῖσις - Ἔργα*. (Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν). Ἀθήνα 1978. Σχ. 8ο, σσ. 45.

39. Β.Π., Β.Α.

40. “Ἐξεφωνήθη τῇ 24ῃ Μαρτίου 1949 ἐν τῇ Αἰθούσῃ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κατὰ τὸν ἐπίσημον πανηγυρισμὸν τῆς ἐπετείου τῆς Παλιγγενεσίας”.

41. Δὲν παρατίθενται ἄλλα στοιχεῖα.

42. Τὸ δημοσίευμα ὑπάρχει σὲ δύο ἀντίτυπα, ἓνα στὴν κυρία Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ καὶ ἓνα στὴ Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη.

43. “Δύο λόγοι πανηγυρικοὶ τῆς 25ῃς Μαρτίου, ἐκφωνηθέντες κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς Παλιγγενεσίας 1941 καὶ 1949 ἐν τῇ Αἰθούσῃ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν”.

44. “Ἐξεφωνήθη τῇ 24ῃ Μαρτίου 1941 ἐν τῇ Αἰθούσῃ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ἐπίσημον ἐορτασμὸν τῆς ἐπετείου τῆς Παλιγγενεσίας”.

Delamotte, Jean: "Ένα νέο "Τείχος του Αΐσχου" στην Κύπρο: Η "Γραμμή Αττίλα". Έκδ.: Επιτροπή Ενημερώσεως για τα Έθνικά Θέματα. Αθήνα χ.χ. Σχ. 80, σσ. 23. Σειρά: Εκδόσεις Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Έθνικά Θέματα, αρ. 3⁴⁵.

Δελτίον, Οικονομικόν. Τριμηνιαίο Είδικό Περιοδικό. Έκδότης: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος. Αθήνα. Τεύχη 92-93 (1977).

Δε Πέττας, Σωτήριος: Η χαραυγή της θρυλικής ιστορίας των Πρωτοπόρων Ελλήνων της Αμερικής. Πρόλογος Γιάννη Μαρή [- Εισαγωγή συγγραφέως]. Έκδ.: Περιοδικό "Λογοτεχνικόν Στάδιον". Αθήνα 1971. Σχ. 80, σσ. 520.

Διομήδης, Θανάσης Πετσάλης. Βλ. Πετσάλης - Διομήδης, Θανάσης⁴⁶.

Δοξιάδης, Κωνσταντίνος Α.: Έργα και Βιογραφία. Δακτυλογραφημένο. [Αθήνα 1974]. Σχ. 40, σσ. [2] + III + 44.

Έπετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Επιστημονική. Βλ. Έπετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Επιστημονική.

Έπετηρίς: Έκδότης: Ένωση Αποφοιτών Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Αθήνα. Τεύχη 2 (1976) - 3 (1978).

Έπετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Επιστημονική. Θεσσαλονίκη. Τόμος ΚΒ' (1984)⁴⁷.

Επίσημοι Λόγοι. Βλ. Λόγοι, Επίσημοι.

Επιστημονική Έπετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]. Βλ. Έπετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Επιστημονική.

Επιστημονική Έπετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]. Βλ. Έπετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Επιστημονική.

45. Το δημοσίευμα είναι γραμμένο ελληνιστί, γαλλιστί, αγγλιστί, γερμανιστί.

46. Περί συγγραφέως με δύο επώνυμα βλ. Κανονισμός Βιβλιογραφίας KEINE, σ. 4.

47. Ο παρών τόμος φέρει τον τίτλο: Επιστημονική Έπετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]. Όμως στη Βιβλιοθήκη του KEINE, μετά την εισαγωγή του παρόντος τόμου (19-9-1986), εισηχθή και ο τόμος ΙΔ' (1975), ο οποίος φέρει τον τίτλο: Επιστημονική Έπετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]. Κατόπιν τούτου, για να μη διασπασθεί, και οι δύο τόμοι τοποθετήθηκαν υπό τον παλιό τίτλο, αντεστραμμένο, δηλαδή: Έπετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής [του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Επιστημονική.

Ἐπιτροπή Ποντιακῶν Μελετῶν: Πενήντα χρόνια Ἐπιστημονικῆς Δράσεως (1927-1977). [Ἀθήνα]. χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 19.

Ἐπιτροπή Συντονισμοῦ Ἑνωτικοῦ Ἀγῶνος: Τὸ Ἀσυμβίβαστον τῆς συννυπάρξεως Ἀρχιερατικῆς καὶ Κοσμικῆς Ἐξουσίας. Λευκωσία 1972, Σχ. 8ο, σσ. 68.

Ἐπιτροπή Τουρισμοῦ Κεφαλληνίας, Τοπική: Κεφαλληνία: Σύντομος Τουριστικὸς Ὁδηγός. Ἐπιμ. Ἐκδ.: Ε.Χ. Κάσδαγλης. Ἀθήνα 1961. Σχ. 16ο, σσ. 48.

Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Βλ. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν.

Εὐσταθιάδης, Κωνσταντῖνος Θ.: Διεθνὲς Δίκαιον. Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. 635.

Γαληνοῦ - Σκανδάλη, Παρασκευή: Ἡ θυσία τῶν Ψαρῶν. Δράμα. Ἀθήνα 1976. Σχ. 8ο, σσ. 128.

Georgacas. Βλ. [Γεωργακάς] Georgacas.

Γεωργακάς, Δημήτριος] Γ.: "Τουρκικά ἰχθυωνύμια καὶ ἀλλιευτικοὶ ὄροι ἑλληνικῆς ἀρχῆς". Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 51 (1976) (Ἀθήνα 1977), σσ. 583-599. Ἀνάτυπο.

[Γεωργακάς, Δημήτριος] Georgacas, Demetrius J.: "The name "Asia" for the Continent; Its History and Origin and Three Reviews on Roman Names". *Names*, τόμ. 17 ([U.S.A.⁴⁸] 1 March 1969), σσ. 1-106. Ἀνάτυπο.

[Γεωργακάς, Δημήτριος] Georgacas, Demetrius J.: *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre - Turkish Placenames*. Heidelberg ("Carl Winter Universitat Sverlang") 1971. Σχ. 8ο, σσ. 136. Σειρά: Beitrage zur Namenforschung. Neue Folge, ἀρ. 8.

Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Βῶρος, Φανούρης Κ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. (ἐπιμ. ἐκδ.): Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο. Βλ. [Ἀφιέρωμα] : Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.

Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Βῶρος, Φανούρης Κ. (ἐπιμ. ἐκδ.): Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο. Βλ. [Ἀφιέρωμα] : Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.

Γιοχάλας, Τίτος Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): Στοιχεῖα Ἑλληνο-Ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ Ἑλληνο-Ἀλβανικοὶ Διάλογοι. Ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βη-

48. Δὲν ἀναφέρεται σὲ ποιά πόλη τῶν Η.Π.Α. ἐκδίδεται τὸ περιοδικό.

λαρᾶ. Ἐκδ.: Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχ. 8ο, σσ. 319. Σειρά: Δημοσιεύματα Ἰδρύματος Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀρ. 197.

Γκουντπάστερ. Βλ. [Goodpaster] Γκουντπάστερ.

[Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - [Luns, Joseph], Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

[Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - [Luns, Joseph], Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

Γρίβα, Καλλιόπη Κολιοπούλου. Βλ. Κολιοπούλου - Γρίβα Καλλιόπη.

Haniotis. Βλ. [Χανιώτης] Haniotis.

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων⁴⁹: *Ἐνημερωτικὸν Τεῦχος ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Παιδείας*. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 144.

[Ἑλλάς], Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν: *Ἐννεστός Τσίλλερ, 1837-1923*. Ἀθήνα 1973. Σχ. 8ο, σσ. 32.

Ἐνωσις Ἀποφοίτων Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς: *Ἐπετηρίς*. Βλ. *Ἐπετηρίς [Ἐνώσεως Ἀποφοίτων Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς]*.

Ἐνωσις Κάτω Παναγιᾶς: *Τὰ Πενηντάχρονα τοῦ Ξερριζωμοῦ, 1922-1972*. Ἀθήνα [1972]. Σχ. 8ο, σσ. 180⁵⁰.

Ἐνωσις Κάτω Παναγιᾶς: *Ὁ Ξερριζωμός*. Βλ. Ἐνωσις Κάτω Παναγιᾶς: *Τὰ Πενηντάχρονα τοῦ Ξερριζωμοῦ, 1922-1972*.

Ἐνωσις Σμυρναίων: *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Χρῆστον Σολομωνίδην*. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 32. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἐνώσεως Σμυρναίων, ἀρ. 13.

Ἐνωσις Σμυρναίων: *Μνημεῖον καὶ Μουσεῖον τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς*. Πρόλογος Ν.Α. Ἀθήνα 1975. Σχ. 8ο, σσ. 120. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἐνώσεως Σμυρναίων, ἀρ. 17.

49. Περί μὴ περιοδικῶν κρατικῶν δημοσιευμάτων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σσ. 15-18.

50. Τίτλος ἐπὶ τῆς ράχews: *Ὁ Ξερριζωμός*.

Ἑστία, Νέα: Ἀφιέρωμα στήν 28η Ὀκτωβρίου 1940. Ἔτος ΝΔ', τεύχος 1280 (Ἀθήνα 1 Νοεμβρίου 1980)⁵¹.

Ἑστία, Νέα (περιοδικό): "Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος (1901-1974)". Νέα Ἑστία, τεύχος 1135 (Ἀθήνα 15 Ὀκτωβρίου 1974), σσ. 3-7. Ἀνάτυπο.

Ἐταιρεία, Ἑλληνική Ἀνθρωπολογική: Πρακτικά Συνεδριῶν τοῦ ἔτους 1969. 45ετηρίς(1-6-1924 - 1-6-1969). Ἀθήνα χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 56.

Ὁμιλος Ἀθηνῶν, Ροταριανός: Ἡ Ἐθνεγερσία καὶ ὁ Κόσμος τοῦ Ρότα-
ρυ. Πρόλογος Σπύρου Μπενετάτου. Ἐπιμ. ἐκδ.: Εὐάγγελος Μέξης. Ἀθήνα
1971. Σχ. 8ο, σσ. 68.

Υπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Βλ. [Ἑλλάς].
Υπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.

Υπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Υπουργεῖον
Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.

Ἰωαννίδης, Γιάννης Π.: Γράμματα στήν Ἰωνία. Ἀθήνα 1983. Σχ. 8ο, σσ.
23.

Καψωμένος, Σ[τυλιανός] Γ.: "Ἑλληνικά ἐκ Μεγάλης Ἑλλάδος". Λεξι-
κογραφικὸν Δελτίον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 3 (1943) (Ἀθήνα 1944)
σσ. 92-132. Ἀνάτυπο (φωτοτυπία).

Καραρᾶς, Κωνσταντῖνος: Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων
καὶ ἡ Σμύρνη. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 32.

Καρμίρης, Ἰωάννης: "Οἱ ἐν Ἑλλάδι Ἀρμένιοι Μονοφυσιῖται καὶ οἱ μετ'
αὐτῶν μικτοὶ γάμοι τῶν Ὀρθοδόξων". Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τεύχος 518-
521 (Θεσσαλονίκη 1961), σσ. 1-25. Ἀνάτυπο.

Κασιάνης, Ἐλευθ[έριος] Θ. : Ἀνδρέας Σπαθάρης, ὁ Φαναριώτης Δά-
σκαλος τοῦ Γένους καὶ Ποιητής, 1837-1901. Πρόλογοι Ἀνδρέα Καραντώνη
καὶ Ἐλισάβετ Ἀνδρέα Σπαθάρη. Ἀθήνα 1976. Σχ. 8ο, σσ. 135.

Κατράκης, Σταῦρος Δ. : Ὀρυκτὸς Πλοῦτος καὶ Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξις
τῆς Χώρας. Ἐκδ. : Τεχνικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα 1965. Σχ.
8ο, σσ. XVII + 397 [+ χάρτης στὸ τέλος].

Keshishian, Kevork K. : *Nicosia Capital of Cyprus and Now*. Ἐκδ.: Cy-
prus Chamber of Commerce and Industry Director. [Nicosia] 1978. σχ. 8ο, σσ.
262.

Κλαδᾶς, Σωκράτης - Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος: *Πρόσφυγες φοιτηταὶ*

51. Περί τοῦ πῶς καταγράφεται τὸ περιοδικό Νέα Ἑστία βλ. ὅσα σημειώσαμε στὸ
"Κατάλογος Περιοδικῶν...", ὁ.π., σ. 303, ὑποσημείωση 2.

καί σπουδασταί μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν. Βλ. Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος- Κλαδάς, Σωκράτης: *Πρόσφυγες φοιτηταί καί σπουδασταί μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν*.

Κολιοπούλου - Γρίβα, Καλ[ιόπη] (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ἐνας Ἀγωνιστὴς θυμᾶται, 1821-1831*. Δακτυλογραφημένο. Ἀθήνα 1976. Σχ. 4ο, σσ. [4] + 214⁵².

Κολιοπούλου - Γρίβα, Καλ[ιόπη]: *Ἀποκαΐδια*. Ποιήματα γιὰ τὴ Σμύρνη. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 79.

Κονιδάρης, Γεράσιμος: *Βιογραφικά - Ἐρευναι - Συγγραφαί - Δημοσιεύματα*. Δακτυλογραφημένο. Ἀθήνα 1965. Σχ. 4ο, σσ. [2] + 99.

Κονιδάρης, Γεράσιμος Ἰ. : *Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι "Ἐκκλησιαστικῆς Δικαιοσύνης" σήμερον*. Λιθογραφημένο. Ἀθήνα 1971-1972. Σχ. 8ο, σσ. 343.

Κονιδάρης, Γεράσιμος Ι. : *Σταθμοὶ Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ Καποδιστρίου μέχρι σήμερον*. [Ἐκδοσις νέα, ἀναθεώρηση τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1966)]. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 311.

Κονόμος, Ντίνος: *Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο*. Ἐκδ.: Παγκρήτιος Ἑνωσις Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 80.

Κονοφάγος, Κωνσταντῖνος Η.: *Ἐκθεαὶ περὶ τῶν τίτλων καὶ τῶν ἔργων*. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 48.

Κωνσταντινίδου, Λέλα Δ.: *Στοχαστικὸ περπάτημα στὸν Ἑλλαδικὸ Χῶρο*. Πρόλογος Μιχάλη Ἑμμ. Ἀρφαρά. Ἀθήνα 1982. Σχ. 8ο, σσ. 134.

Κώνστας, Π[αναγιώτης] Ἐ.: *Ἡ Ρωσσία ὡς Ναυτικὴ Δύναμις, ΙΧος-ΧΧὸς αἰών*. Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος, 1917-1975. [Ἀρ. ἐκδ.: 2, ἐκδοσις συμπληρωμένη]. Ἀθήνα 1975. Σχ. 8ο, σσ. [3] + 409 [+ χάρτης στὸ τέλος]⁵³.

Κώνστας, Π[αναγιώτης] Ἐ.: *Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος*. Βλ. Κώνστας, Π[αναγιώτης] Ἐ.: *Ἡ Ρωσσία ὡς Ναυτικὴ Δύναμις, ΙΧος-ΧΧὸς αἰών*. Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος, 1917-1975.

Κορρές, Γεώργιος Στυλ.: *Ἀναδρομαὶ εἰς τὸν Νεοκλασικισμόν*. Ἐκδ.: Ἑταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ. Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. 173. Σειρά: Μορφωτικαὶ Ἐκδόσεις, ἀρ. 8.

Κορρές, Γεώργιος Στυλ.: *"Ἡ διαθήκη τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν"*. Μνημοσύνη, τόμ. Ε. (Ἀθήνα 1974), σσ. 45-65. Ἀνάτυπο.

Κοσμητεία Ἐθνικοῦ Τοπίου καὶ Πόλεων: *Ἡ Ἐλευθέρα Γνώμη τῆς Κο-*

52. Τὸ δημοσίευμα εἰσῆχθη στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (δὲν ἀναφέρεται πότε), γιὰ βράβευση (Ἑπαθλο Παπαστρατοῦ).

53. Τίτλος ἐπὶ τῆς ράχεως: Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος.

σημτείας Ἐθνικοῦ Τοπίου καὶ Πόλεων ἐπὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Πολεοδομικοῦ Προβλήματος “τοῦ Δημοσίου Σήματος”. Ἀθήνα 1969. Σχ. 4ο, σσ. 24.

Κουμανούδης, Ἰωάν[νης] Ν.: “Κερκυραϊκὰ καμπαναριά”. Κουμανούδης, Ἰωάννης Νικ.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.) χ.χ.), σσ. 3-19⁵⁴.

Κουμανούδης, Ἰ[ωάννης] Ν.: “Τὸ Καμπαναριὸ τοῦ Ἀη - Βησσαρίου στὴ Νέα Φιλιππιάδα”. Κουμανούδης, Ἰωάννης Νικ.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.) χ.χ.), σσ. 20-26.

Κουμανούδης, Ἰ[ωάννης] Ν.: “Ἀγνωστοὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας”. Κουμανούδης, Ἰωάννης Ν.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.) χ.χ.), σσ. 27-36.

Κουμανούδης, Ἰωάννης Ν.: “Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς κατασκευῆς τινων μεταβυζαντινῶν ναῶν. Ἡ σημασία των”. *Τεχνικά Χρονικά*, τεῦχος 1ον (Ἀθήνα Ἰανουάριος 1968), σσ. 1-24. Ἀνάτυπο.

Κουμανούδης, Ἰωάννης: *Σκρίφμα Σαμιακῶν Μονῶν*. χ.τ. χ.χ. Σχ. 4ο, σσ. 15.

Κουμανούδης, Ἰωάννης Νικ.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.)⁵⁵ χ.χ. Τυπ.: “Ἐκτύπωσης Ἀσπιώτη - Ἑλκᾶ”. Σχ. 4ο, σσ. 36⁵⁶.

Κουσουλάκος, Γεώργιος Π.: *Πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν: Ὑπόμνημα Γεωργίου Π. Κουσουλάκου, περὶ τῶν σπουδῶν, τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς καθόλου δράσεως αὐτοῦ*. χ.τ.χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 94⁵⁷.

Κριτζᾶς, Χαράλαμπος Β.: “Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Ἀργολίδος - Κορινθίας, 1971-1972”. *Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*, τόμ. 28 (1973) (Ἀθήνα 1977), σσ. 80-135 [+ πίνακες 77-122 στὸ τέλος]. Ἀνάτυπο.

Κυδωνιάτης, Σόλων Π.: “Τὸ Παλιὸ Πανεπιστήμιο”. *Νέα Ἑστία*, τεῦχος 1141 (Ἀθήνα 15 Ἰανουαρίου 1975). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 7).

Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Βῶρος, Φανούρης Κ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο*. Βλ. [Ἀφιέρωμα]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο*.

Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Βῶρος, Φα-

54. Τὸ δημοσίευμα καταχωρίσθηκε πρώτη φορὰ στὸ περιοδικὸ *Ζυγός* (Ἀθήνα 1968).

55. Περί τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία εἶναι ἄγνωστος ὁ τόπος ἐκδόσεως, ἀλλὰ γνωστὸς ὁ τόπος ἐκτύπωσεως, βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σ. 8.

56. “Ἀνάτυπα ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Ζυγός* - 1968”.

57. Στὸ τέλος τοῦ Ὑπομνήματος παρατίθεται ἡ παρακάτω φράση: “Ἐν Ἀθήναις μηνὶ Δεκεμβρίῳ 1969”.

νούρης Κ. (έπιμ. έκδ.): *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο*. Βλ. [Ἀφιέρωμα]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο*.

Lacagiere, Jacques: *Γιατὶ παρατείνεται ἡ σιωπὴ γιὰ τοὺς Πρόσφυγες τῆς Κύπρου*; Ἐκδ.: Ἐπιτροπὴ Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα. [Ἀθήνα] 1977. Σχ. 8ο, σσ. 23. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἐπιτροπῆς Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα, ἀρ. 1⁵⁸.

Λεονταρίτης, Ἀπόλλων Γ.: *Τὸ ἱστορικὸν μιᾶς ὀλεθρίας πλάνης*. Ἐκδ. Ἐστία Νέας Σμύρνης. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 77.

Λιβαδάς, Γρηγόριος: “Τὸ ἱστορικὸν ἑνὸς μεγάλου ἐπιτεύγματος εἰς τὸν τομέα τῆς δημοσίας ὑγείας ἐν Ἑλλάδι: Ἡ ἐκρίζωσις τῆς ἐλονοσίας”. *Ακαδημαϊκὴ Ἱατρικὴ*, τεῦχος 9 (409) (Ἀθήνα Σεπτέμβριος 1973). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωσι (σσ. 64).

Λιβαδάς, Γρηγόριος Ἀ. - Σφάγγος, Ἰωάννης Κ.: *Ἡ Ἐλονοσία ἐν Ἑλλάδι (1930-1940)*. Ἀθήνα 1940. Τόμοι 2. Σχ. 8ο σσ. [1] + V + 248, [1] + V + 303⁵⁹.

Λόγοι, *Ἐπίσημοι*: Ἐκδότης: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἀθήνα. Τόμοι ΙΔ' (1969-1970) (1970) - ΙΣΤ' (1971-1973) (1973), ΙΘ' (1974-1975) (1977), ΚΒ' (1977-1978) (1979).

Λούνς. Βλ. [Luns] Λούνς.

Λοῦρος, Νικόλαος Κ.: “Ο Γερμανὸς ἱατρός Ch. W. Hufeland καὶ ὁ Ἀπελευθερωτικὸς Ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων”. *Παρνασσός*, τόμ. ΙΓ', ἀρ. 2 (Ἀθήνα 1971). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωσι (σσ. 17).

[Λοῦρος, Νικόλαος Κ.]: *Μαιευτήριον “Ἀλεξάνδρα”*. Διεύθυνσις: Ν. Κ. Λοῦρος... 1954-1968⁶⁰. Βλ. [Λοῦρος, Νικόλαος Κ.]: *Τὸ ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης Μαιευτήριον “Ἀλεξάνδρα”, Α' Μαιευτικὴ καὶ Γυναικολογικὴ Κλινικὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*. Διεύθυνσις: Καθηγητὴς Ν. Κ. Λοῦρος, Ἀκαδημαϊκός... 1954-1968.

[Λοῦρος, Νικόλαος Κ.]: *Τὸ ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης Μαιευτήριον “Ἀλεξάνδρα”, Α' Μαιευτικὴ καὶ Γυναικολογικὴ Κλινικὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*. Διεύθυνσις: Καθηγητὴς Ν. Κ. Λοῦρος,

58. Τὸ δημοσίευμα εἶναι γραμμένον ἐλληνιστί, ἀγγλιστί, γαλλιστί, γερμανιστί.

59. Περί τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ “βιβλιογραφία πολυτόμου δημοσιεύματος, ὡς ἐὰν ἦτο μονότομον”, βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σ. 11, καθὼς καὶ Παράρτημα Γ' (σ. 44).

60. Ὁ τίτλος ἐλληνιστί καὶ ἀγγλιστί.

Ἀκαδημαϊκός... 1954-1968. Ἐπιμ. ἐκδ.: Ε. Χ. Κάσδαγλης. [Ἀθήνα 1970]. Σχ. 4ο, σσ. 131⁶¹.

[Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ - Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ. *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

[Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ - Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ. *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

[Μαρινᾶτος, Σπυρίδων Ν. (ἄνωνύμου)]: “Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος (1901-1974)”. Ἐκδ.: Περιοδικό “Νέα Ἑστία”. Βλ. Ἑστία, Νέα (περιοδικό): “Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος (1901-1974)”.

[Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): *Βιογραφικά Κώστα Οὐράνη (καὶ μιὰ ἀλληλογραφία γιὰ τὸ “Sol y sombra”)*. Ἐκδ.: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1979. Σχ. 8ο, σσ. 71. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἰδρύματος Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, ἀρ. 9.

[Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): “Ἐνα ταξίδι κι ἓνα βιβλίο. [Ἀλληλογραφία τοῦ Κώστα Οὐράνη με τὸν Πέτρο Χάρη]”. [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): *Βιογραφικά Κώστα Οὐράνη (καὶ μιὰ ἀλληλογραφία γιὰ τὸ “Sol y sombra”)* (Ἀθήνα 1979), σσ. 48-67⁶².

Μέγας, Γεώργιος Ἀ.: “Ἡ ἔννοια καὶ ὁ χαρακτήρ τῶν Ἀναστεναρίων”. *Λαογραφία*, τόμ. ΚΘ’ (Ἀθήνα 1974), σσ. 3-18. Ἀνάτυπο.

[Μελέται]: *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῇ Γ. Ἀνδρεάδῃ*. Ἐκδ.: Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν. Βλ. Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, Ἀνωτάτη: *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῇ Γ. Ἀνδρεάδῃ*.

Μεθόδιος, Ἀξώμης Μητροπολίτης. Βλ. Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης.

61. Τίτλος ἐξωφύλλου (καὶ ἐπὶ τῆς ράχεως): *Μαιευτήριον “Ἀλεξάνδρα”*. Διεύθυνσις: Ν. Κ. Λοῦρος... 1954-1968. Οἱ τίτλοι ἑλληνιστί καὶ ἀγγλιστί. Τὸ δημοσίευμα ὑπάρχει σὲ δύο ἀντίτυπα, ἓνα στὴν κυρία Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ καὶ ἓνα στὴ Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη.

62. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ ὑποσημείωση τοῦ Χάρη (δ.π., σ. 66), οἱ παραπάνω ἐπιστολὲς τοῦ Οὐράνη πρὸς αὐτὸν γράφηκαν (καὶ στάλθηκαν) τὸ 1931.

Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης (ἐπιμ. ἐκδ.): *Κωνσταντινούπολις - Ἀδδὶς Ἀμπέμπα*. Ἡ Ἀλληλογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρου μετὰ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Αἰθιοπίας, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰθιοπίας, καὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀξώμης. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 211.

Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης: *Orthodoxy, Roman Catholicism, and Anglicanism*. London κ. ἄ. 1972. Τυπ.: Oxford University Press. Σχ. 8ο, σσ. XXI + 280.

Μεθόδιος, Θυατείρων Ἀρχιεπίσκοπος. Βλ. Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης.

Milliex, Roger: Ἡ πολιτικὴ τῶν “τετελεσμένων γεγονότων” ἀπειλὴ γιὰ τὴν Εἰρήνη. Ἐκδ.: Ἐπιτροπὴ Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα. [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ.8ο, σσ. 23. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἐπιτροπῆς Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα, ἀρ. 2⁶³.

Μούσουλος, Λουκάς Σ.: *Βιογραφικὸν Σημείωμα*. Σπουδαί. Τίτλοι. Ἐπιστημονικὴ καὶ Τεχνικὴ Δραστηριότης. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 48.

Μουτσόπουλος, Νικόλαος Κ.: *Σπουδαί - Ἔργασίαι - Τίτλοι*. Βιογραφικὸν Σημείωμα. Ἐπιμ. ἐκδ.: Ντίνος Χριστιανόπουλος. Θεσσαλονίκη 1969. Σχ. 8ο, σσ. 37.

Μπεκύρος, Δ[ημήτριος]: “Κώστας Οὐράνης”. [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): *Βιογραφικὰ Κώστα Οὐράνη (καὶ μιὰ ἀλληλογραφία γιὰ τὸ “Sol y sombra”)* (Ἀθήνα 1979), σσ. 9-47⁶⁴.

Μπόνης, Κωνσταντῖνος Γ.: “Ἀρχεῖου Σύμματα. Τακτοποιήσεις καὶ μελέτη τοῦ Ἀρχεῖου τῶν Οἴκων Τυπάλδων - Ἰακωβάτων ἐν Ληξουρίῳ τῆς Νήσου Κεφαλληνίας”. *Ἐπετηρίς Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, τόμ. Β' [Ἀθήνα] Ἰούνιος 1970, σσ. 553-627. Ἀνάτυπο.

Μπόνης, Κωνσταντῖνος Γ.: “Ὁ ἐκ τοῦ Μυστικοῦ Ἀρχεῖου τοῦ Ὁθωνος ἐν Μονάχῳ Κατάλογος Ἐπισκόπων, διαμενόντων ἐν Ἑλλάδι, μετὰ ἧ ἄνευ Ἐπισκοπῆς, κατὰ τὸ 1833”. *Θεολογία*, τόμ. 43 (Ἀθήνα Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1972), σσ. 7-56. Ἀνάτυπο.

Μπόνης, Κωνσταντῖνος Γ.: *Σκέψεις ἐπὶ συγχρόνων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων*. Κύρια ἄρθρα τοῦ περιοδικοῦ “Ἐκκλησία” τῶν ἐτῶν 1968-1972. Ἀθή-

63. Τὸ δημοσίευμα εἶναι γραμμένο ἐλληνιστί, ἀγγλιστί, γαλλιστί, γερμανιστί.

64. Ὁ Χάρης στὸν Πρόλογο τοῦ ὅλου τόμου (σ. 9) ἀναφέρει ὅτι τὸ δημοσίευμα καταχωρίσθηκε πρώτη φορά “σὲ τρία τεύχη τῶν Ἱστορικῶν τῶν Τσακῶνων”, ἐνῶ, μετὰ τὸ τέλος τοῦ δημοσιεύματος (σ. 47), σημειώνει: “Γράφει ἐδῶ ὁ Δ. Μπεκύρος “Ἀκολουθεῖ”, ἀλλὰ τὴ συνέχεια δὲν τὴ βρήκαμε στὸ ἐπόμενο τεῦχος τῶν Ἱστορικῶν τῶν Τσακῶνων”.

να 1972. Τυπ.: “Τυπογραφείον τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας”. Σχ. 8ο, σσ. 679.

[Νιάρχος, Κωνσταντῖνος] Οὐράνης, Κώστας: [“Ἐνα ταξίδι κ’ ἓνα βιβλίο”]. Ἐπιμ. ἐκδ.: Πέτρος Χάρης. Βλ. [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): “Ἐνα ταξίδι κ’ ἓνα βιβλίο”. [Ἀλληλογραφία τοῦ Κώστα Οὐράνη με τὸν Πέτρο Χάρη].

Οἰκονομίδης, Δημήτρ[ιος] Β.: “Ο θρῆνος τοῦ νεκροῦ ἐν Ἑλλάδι. (Τὸ μοιρολόγι καὶ ἡ ἐθιμοτυπία του)”. *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας [τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν]*, τόμ. ΙΗ’ / ΙΘ’ (1965/ 1966) (Ἀθήνα 1967), σσ. 11-40. Ἀνάτυπο.

Οἰκονομικὸν Δελτίον. Βλ. *Δελτίον, Οἰκονομικόν*.

Οἰκονόμος [ὁ ἐξ Οἰκονόμων], Κ[ωνσταντῖνος]: *Αὐτοσχέδιος διατριβὴ περὶ Σμύρνης*. Πρόλογος - Εἰσαγωγή Μιχ. Ἀθ. Ἀθανασιάδης. Ἐκδ.: Σύλλογος Φοιτησάντων εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης. [Ἐκδοσις νέα, ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως (“Μελίτη 1831”), στὴν ὁποία προστέθηκε ὁ “Πρόλογος - Εἰσαγωγή”]. Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. κ’ + 7-48.

Οὐράνης, Κώστας. Βλ. [Νιάρχος, Κωνσταντῖνος] Οὐράνης, Κώστας.

Παιδεία, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ. [Ἐκδότης: Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή]. Ἀθήνα. Τόμος Α’ (1978).

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν: Ἐπίσημοι Λόγοι. Βλ. *Λόγοι, Ἐπίσημοι*.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα. Βλ. *Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονικὴ*.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς. Βλ. *Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονικὴ*.

Πάνου, Δημήτριος Ἀθ.: *Τροφοπλαστουργὸς Γεωργία καὶ Ἐθνικὴ Ἐπιβιώσις*. Ἀθήνα 1968, Σχ. 8ο, σσ. XV + 327.

Πάνου, Δημήτριος Ἀθ.: “Τὰ Τρόφιμα τοῦ Ἀγῶνος. Ἡ “Ἱερὰ Φλόξ” τῆς Παλιγγενεσίας”. *Τεχνικὰ Χρονικά*, τόμ. 4, τεῦχος 550 (Ἀθήνα Ἀπρίλιος 1972), σσ. 297-307. Ἀνάτυπο.

Πάνου, Δημήτριος Ἀθαν. - Πάνου, Νικόλαος Ἀθαν.: *Ἑλληνογένεσις. Ἀφιέρωμα Τιμῆς εἰς τὴν 150ετηρίδα τῆς Ἐθνεγερσίας*. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 357.

Πάνου, Νικόλαος Ἀθαν. - Πάνου, Δημήτριος Ἀθαν.: *Ἑλληνογένεσις. Ἀφιέρωμα Τιμῆς εἰς τὴν 150ετηρίδα τῆς Ἐθνεγερσίας*. Βλ. Πάνου, Δημή-

τριος Ἀθαν. - Πάνου, Νικόλαος Ἀθαν.: Ἑλληνογένεσις. Ἀφιέρωμα Τιμῆς εἰς τὴν 150ετηρίδα τῆς Ἑθνεγερσίας.

Παπαγεωργίου, Εὐθύμιος Γ.: Σημείωμα περὶ τοῦ Βίου, τῶν Σπουδῶν, καὶ τοῦ Ἔργου, ὑποβληθὲν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν διὰ τὴν ὑποψηφιότητα εἰς τὴν Τακτικὴν Ἑδραν Ἐφηρμοσμένων Θετικῶν Ἐπιστημῶν (Γεωργικῶν Ἐπιστημῶν). Θεσσαλονίκη Φεβρουάριος 1970, Σχ. 8ο, σσ. 30.

[Παπανοῦτσος, Εὐάγγελος (ἄνωνύμου)]: Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο. Βλ. [Ἀφιέρωμα]: Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.

Παρασκευαΐδης, Μίλτης: “Ὁ Ἀντώνης Πρωτοπάτσης (Pazzi) καὶ ἡ Λεσβιακὴ Ἀνοιξή”. Αἰολικά Γράμματα, τόμ. 2, τεῦχος 8 (Ἀθήνα 1972), σσ. 132-143. Ἀνάτυπο.

Πετρόχειλος, Μιχαὴλ Κ.: Τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον παρ’ ἡμῖν [ἀπὸ τῆς συστάσεώς του μέχρι σήμερον] (ἐξ ἐπισήμων στοιχείων). Ἐκδ.: Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 131. Σειρά: Βιβλιοθήκη Δημοσίου Λογιστικοῦ, ἀρ. 15. Διευθυντὴς σειρᾶς: Κωνστ. Σ. Σαφραντόπουλος⁶⁵.

Πετσάλης - Διομήδης, Θ[ανάσης]: Διαλόγοι μετὰ τὸν ἑαυτό μου. Κείμενα Στοχασμοῦ. Ἀθήνα χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 214.

Φιλίππιδης, Λεωνίδας Ἰω.: Τὰ ἐπὶ τῆς Πρυτανείας του κατὰ τὸ Πανεπιστημιακὸν ἔτος 1965-1966. Ἐκδ.: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1967. Σχ. 8ο, σσ. 88.

Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή.

Πολίτης, Λίνος: Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας. Ἀριθ. ἐκδ., [ἐκδοση “μετὰ προσθήκης καὶ βελτιώσεις”]. Θεσσαλονίκη 1977. Σχ. 8ο, σσ. 168.

Πουλιόπουλος, Νίκος Δ.: Ὁ Νίκος Καζαντζάκης καὶ τὰ Παγκόσμια Ἰδεολογικὰ Ρεύματα: Ἡ κοσμοθεωρία του. - Ἡ πολιτικὴ του ἰδεολογία καὶ δράση. Ἀθήνα 1972. Τόμος Α΄. Σχ. 8ο, σσ. 449. Βιβλιοκρισία⁶⁶: Προσανατολισμοί (Ἀθήνα 1972), σ. 450 (Γιῶργος Ἐμμ. Στεφαννάκης)⁶⁷.

65. Τὸ δημοσίευμα ἀνατυποῦται “ἐκ τῶν ὑπ’ ἀριθ. 209-225 τευχῶν Μαΐου 1967 ἕως Σ/ βρίου 1968 τοῦ περιοδικοῦ ‘ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ’”.

66. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ παρόντος καταλόγου (σσ. 1-2) σημειώσαμε τὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια μᾶς ἀπασχολοῦν κατὰ τὴ σύνταξιν τοῦ καταλόγου, σύμφωνα μετὰ τὸν Κανονισμό Βιβλιογραφίας τοῦ KEINE. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀνήκουν στὸ “Περιγραφικὸν Μέρος Βασικοῦ Δελτίου”. Τὸ στοιχεῖο “Βιβλιοκρισίαι” (περὶ αὐτοῦ βλ. Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE, σ. 23) ἀνήκει στὸ “Πληροφοριακὸν Μέρος τοῦ Βασικοῦ Δελτίου”.

67. Ἡ παραπάνω βιβλιοκρισία τοῦ Στεφαννάκη ἀναδημοσιεύεται καὶ στὸ: Ἀλεξίου,

Πρωτοψάλτης, Έμμ[ανουήλ] Γ.: *Ἡ Κύπρος εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821*. Πρόλογοι Θεοδώρου Καλοκασίδου [καὶ συγγραφέως]. Ἐκδ.: Ἐνωσις Κυπρίων Ἑλλάδος. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 111.

Psomas, Andreas I.: *The nation, the state, and the international system: the case of Modern Greece*. Πρόλογος Alex Inkeles. Ἐκδ.: National Centre for Social Science Research. Athens 1978. Σχ. 8ο, σσ. XV + 240.

Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία. Βλ. Παιδεία, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική.

Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή. Βλ. Σχολή Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική.

Roumanie Pages d'Histoire: Parait en Francais, Allemand, Anglais, Spagnol, Russe. Publication Trimestrielle. Ἐκδότης: Agence Roumaine de Presse. [Βουκουρέστι]. Ἔτος IV, ἀριθμὸς 4 (1949).

Σακελλαράκης, Γιάννης: *Δημήτριος Ρήγα Θεοχάρης (1919-1977)*. Τὸ μῆνυμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του. Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. 20.

Salama, Abba. Βλ. Abba Salama.

Σχολή Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν: Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Ἀνδορέα. Ἀθήνα. Σχ. 8ο.

Τόμ. I: Δίκαιον - Οἰκονομία, ἔτος ἐκδ. 1972, σσ. XVI + 514.

Τόμ. II: Δίκαιον, ἔτος ἐκδ. 1973, σσ. XI + 552.

Τόμ. III: Κοινωνικαὶ Ἐπιστήμαι - Φυσικαὶ Ἐπιστήμαι, ἔτος ἐκδ. 1974, σσ. XIV + 675⁶⁸.

Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή.

[Σχολή Πειραιῶς, Ἀνωτάτη Βιομηχανική] School of Industrial Studies, The Piraeus Graduate: *International Congress of economic history and history of economic theories in Piraeus*. χ.χ. 1975. Σχ. 8ο, σσ. 291.

Σχολή, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική: Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία. Βλ. Παιδεία, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική.

Ἑλλη - Στεφανάκης, Γιώργος Ἐμμ.: *Γιὰ τὸν Νίκο Καζαντζάκη*. Εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του [1957-1977] ([Ἀθήνα] ("Κέδρος") 1977), σσ. 106-109.

Καθ' ὅσο γνωρίζομε, ἔχει ἐκδοθεῖ ἐπὶ πλέον, τουλάχιστον καὶ ὁ τόμος Β1 τοῦ παρόντος δημοσιεύματος.

68. Περί τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία πολύτομο δημοσίευμα βιβλιογραφεῖται "ἀναλυτικῶς κατὰ τόμον" βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σ. 11, καθὼς καὶ Παράρτημα Δ' (σ. 45).

School of Industrial Studies, The Piraeus Graduate. Βλ. [Σχολή Πειραιῶς, Ἀνωτάτη Βιομηχανική] School of Industrial Studies, The Piraeus Graduate.

Σιατόπουλος, Δημήτρης: *Ματωμένη Κύπρος*. Ἡ μαρτυρία τῆς τραγῳδίας καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῆς βαρβαρότητας. Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 108.

Σκανδάλη, Παρασκευὴ Γαληνοῦ. Βλ. Γαληνοῦ - Σκανδάλη, Παρασκευή.

Σκουφᾶς: Περιοδικὴ ἔκδοσις τοῦ Μουσικοφιλολογικοῦ Συνδέσμου Ἀρτῆς "Ὁ Σκουφᾶς". Ἀρτα. Τεύχη 42/ 43 (Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1976) - 44/ 45 (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1977).

Σμοκοβίτης, Ἀθ[ανάσιος]: "Ἀπόπειρες δηλητηριάσεως τοῦ ἐχθροῦ ἀπὸ τοὺς Ἀγωνιστὲς τοῦ 1821" *Ἑλληνικὴ Κτηνιατρικὴ*, ἔτος 14ον, τεῦχος 3ον (Θεσσαλονίκη 1971), σσ. 212-215. Ἀνάτυπο.

Σῶχος, Ἀ[ντώνιος]: *Σύγχρονος Ἑλληνικὴ Γλυπτικὴ*. Ἀθήνα 1964. Σχ. 8ο, σσ. 41.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναῖοι Ἀκαδημαῖκοί*. Ἀθήνα 1966. Σχ. 8ο, σσ. 144.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Ὁ ἀφανισμὸς τῆς Σμύρνης - ἡ θυσία τοῦ Χρυσοστόμου*. Ἐκδ.: Σύλλογος τῶν Φοιτησάντων εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 48.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Ἡ Ἑλληνικότης τῆς Σμύρνης". *Νέα Ἑστία*, τεῦχος 1091 (Ἀθήνα Χριστουγέννα 1972), σσ. 136-152. Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 22).

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Πάσχα Ἀλυτρώτων". Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο* (Ἀθήνα 1970), σσ. 49-68.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Ἡ Σμύρνη Ἐλεύθερη". Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο* (Ἀθήνα 1970), σσ. 69-87.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Ἡ Σμύρνη στὴν Ἐθνεγερσίαν". Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο* (Ἀθήνα 1970), σσ. 11-48.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο*. Πρόλογος Νίκου Τουτουντζάκη. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 88.

[Σουλογιάννης, Εὐθύμιος Θ.] : *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, 1809-1892*. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Δακτυλογραφημένο. Ἀθήνα Φεβρουάριος 1975 - Ἀπρίλιος 1978. Σχ. 4ο, σσ. [3] + ζ + XII + 132 + 93 + ΝΑ⁶⁹.

69. Τὸ δημοσίευμα εἰσήχθη στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν) τὸ 1978, γιὰ βράβευση, τῆς ὁποίας καὶ ἔτυχε τὸ ἴδιο ἔτος. Ψευδώνυμο τοῦ συγγραφέως ἡ ἔνδειξη "Μεγάλῃ Ἰδέᾳ". Τὸ δημοσίευμα τοῦ 1995 τυπώθηκε σὲ βιβλίο, σὲ

Σπετσιέρης, Κωνσταντίνος: “Η Κοινωνική Ἀγωγή ἀπὸ διεθνoῦς καὶ ἐλληνικῆς σκοπιᾶς”. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. IB’ (1961-1962) (Ἀθήνα 1962). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 29).

Σπετσιέρης, Κωνσταντίνος: Τὸ Ἑλληνικὸν ἦθος. Ἐκδ.: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Σχ. 8ο, σσ. 15.

Σπετσιέρης, Κωνσταντίνος: “Η παιδευτικὴ λειτουργία τῆς Τέχνης καὶ ὁ Παλαμᾶς”. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. I (1959-1960) (Ἀθήνα 1960). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 22).

Σπετσιέρης, Κωνσταντίνος: “Αἱ ψυχολογικαὶ καὶ κοινωνικαὶ προϋποθέσεις ἀναδιοργανώσεως τῆς Παιδείας”. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. Θ’ (1958-1959). (Ἀθήνα 1959). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 31).

Σφάγγος Ἰωάννης Κ. - Λιβαδάς Γρηγόριος Α.: Ἡ Ἐλονοσία ἐν Ἑλλάδι (1930 - 1940). Βλ. Λιβαδάς Γρηγόριος Α. - Σφάγγος Ἰωάννης Κ.: Ἡ Ἐλονοσία ἐν Ἑλλάδι (1930-1940).

Spyridakis, Constantinos. Βλ. [Σπυριδάκης, Κωνσταντίνος] Spyridakis, Constantinos.

[Σπυριδάκης, Κωνσταντίνος] Spyridakis, Constantinos: *A Brief History of Cyprus*. [Ἐκδοση νέα], “revised”. Nicosia 1974. Σχ. 8ο, σσ. XVIII + 240.

Σπυριδάκης, Κωνσταντίνος: Μελέται - Διαλέξεις - Ἄρθρα. Ἐπιμ. ἐκδ.: Φωκᾶς Ν. Φωκαΐδης. Χορηγός: Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριος Γ’. Λευκωσία, Σχ. 8ο.

Τόμ. Α’ (Α’ 1, Α’ 2, Α’ 3): Ἱστοριοφιλολογικαὶ Μελέται καὶ Διαλέξεις, ἔτη ἐκδ. 1972-1973, σσ. XII + 410, XI + 478, XI + 400.

Τόμ. Β’ (Β’ 1, Β’ 2): Ἐκπαιδευτικαὶ κατευθύνσεις καὶ μακροὶ ἀγῶνες προστασίας καὶ διατηρήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ἐν Κύπρῳ, ἔτος ἐκδ. 1974, σσ. XIV + 596, XIV + 769.

Τόμ. Γ’: Λόγοι καὶ Ἄρθρα, ἔτος ἐκδ. 1974, σσ. XV + 499.

Στογιόγλου, Γεώργιος Α.: Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πατριαρχικὴ Σχολὴ Βλατάδων. Ἐκδ.: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν. Θεσσαλονίκη 1971. Σχ. 8ο, σσ. 408.

σχῆμα 8ο (σελίδες 300), ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις “Ἀρσενίδης”. Ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου ὑπάρχει, ἐπίσης, στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ KEINE, ἀλλὰ ὑπὸ διαφορετικὸ ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς.

Σύλλογος τῶν Φοιτησάντων εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης: *Ἐθνικὴ Μνημοσύνη: 50 χρόνια ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή, 1922-1972*. Πρόλογος Μιχαὴλ Ἀθ. Ἀθανασιάδου. Ἐπιμ. ἐκδ.: Χρῆστος Σωκρ. Σολωμονίδης. Ἀθήνα 1973. Σχ. 8ο, σσ. 389.

Σύνδεσμος Μεταλλευτικῶν Ἐπιχειρήσεων: *Ὁ Ἑλληνικὸς Ὀρυκτὸς Πλοῦτος*. Ἀθήνα 1979. Σχ. 8ο, σσ. 696 + ιστ + [2].

Τατσόπουλος, Λάμπρος Ἀπ.: *Νικόλαος Σκουφᾶς*. (Ἱστορικὸ θεατρικὸ ἔργο σὲ τρεῖς πράξεις). Ἄρτα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 40.

Τενεκίδης, Γ[ιῶργος]: “Ἡ Ἰωνία στὸν Πανεθνικὸ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας”. *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν (1966-1977)* (Ἀθήνα 1978). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 29).

Τενεκίδης, Γ[ιῶργος]: *Ἡ συμβολὴ τῶν Μικρασιατικῶν Πατρίδων στὴ διάπλαση τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ*. Εἰσαγωγὴ τῆς Ἐκδότριας Ἑταιρείας - Πρόλογοι Γ. Σαρόγλου καὶ Πέτρου Μελιδώνη. Ἐκδ. Ἑνωσὴ Σμυρναίων καὶ Μικρασιατῶν Βορείου Ἑλλάδος. Θεσσαλονίκη 1977. Σχ. 8ο, σσ. 20.

Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος Ἀγγ.: *Διακριθέντες τοῦ Ξερριζωμένου Ἑλληνισμοῦ: Μικρᾶς Ἀσίας - Πόντου - Ἀν. Θράκης - Κωνσταντινουπόλεως*. Ἀθήνα 1976-1977. Τόμοι 2 (Β'-Γ'). Σχ. 8ο, σσ. 319, 319.

Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος - Κλαδάς, Σωκράτης: *Πρόσφυγες φοιτηταὶ καὶ σπουδασταὶ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφήν*. Ἐπιστημονικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ σταδιοδρομία των. Χορηγοὶ: Ὁργανώσεις Ἐθνικὴ Μνημοσύνη - Φαρμακευτικὸς Οἶκος Ι. Κ. ΚΑΝΑΡΟΓΛΟΥ καὶ ΣΙΑ. Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 280.

Θωμόπουλος, Σώζ[ων] (ἐπιμ. ἐκδ.): *Τὰ περὶ Ἀθηνῶν συγγραφέντα ἔργα*. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις (1675-1974). Πρόλογοι Δημητρίου Ἀλ. Γέροντα [καὶ ἐπιμ. ἐκδ.]. Ἐκδ.: Σύλλογος τῶν Ἀθηναίων. Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 68.

Τουρτόγλου, Μενέλαος: “Ἡ Δικαιοσύνη εἰς τὴν Μάνην ἐπὶ Καποδίστρια”. *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 23 (1976) (Ἀθήνα 1978), σσ. 19-37. Ἀνάτυπο.

Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἐμπορικὴ: *Οἰκονομικὸν Δελτίον*. Βλ. *Δελτίον, Οἰκονομικόν*.

Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἐμπορικὴ: *Ἐκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐπὶ τοῦ Ἰσολογισμοῦ τοῦ ἔτους 1976*. Ἀθήνα 1977. Σχ. 4ο, σσ. 70.

Τρικαλινός, Ἰωάννης Κ.: *Συμμετοχὴ τοῦ ὡς Συμβούλου εἰς τὴν Διοίκη-*

σιν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας (Ἀρσάκειον) ἀπὸ τοῦ 1962 μέχρι τῆς 3ης Ἀπριλίου 1969. Πολυγραφημένο. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. [7] + 52.

Ζέπος, Παναγ[ιώτης] Ἴ.: “Δύο προεπαναστατικά σχέδια ἀπελευθερώσεως τῆς Πελοποννήσου”. *Πελοποννησιακά*, τόμ. Ζ' (1969-1970) (Ἀθήνα 1969), σσ. 175-186. Ἀνάτυπο.

Ζολώτας, Ξενοφ[ῶν] Ἑ.: *Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξις καὶ Ἰδιωτικὴ Ἐπιχειρήσεις*. Μία πρότασις. Ἐκδ.: Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα 1975. Σχ. 8ο, σσ. 70. Σειρά: Ἀρχεῖον Μελετῶν καὶ Ὁμιλιῶν, ἀρ. 10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΔΥΣΣΕΑ ΙΑΛΕΜΟ

Στή μελέτη μας που δημοσιεύθηκε στον πρώτο τόμο του περιοδικού του Κέντρου¹ συμπεριλάβαμε και βιογραφικό περίγραμμα για τον Όδυσσεα Ίάλεμο (σσ. 109-111), που το 1880 στην Κωνσταντινούπολη συγκρούστηκε με το Πατριαρχείο στην προσπάθειά του να διασφαλίσει υπέρ του Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, του οποίου πρόσφατα είχε διατελέσει πρόεδρος, το δικαίωμα άσκησης του εκπαιδευτικού έργου στον αλύτρωτο Ελληνισμό. Ο Ίάλεμος ξαναεπισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, τουλάχιστον το 1882, όπως γνωρίζουμε από την εφημερίδα *Νεολόγος*. Ο παλαίμαχος δημοσιογράφος της Μυτιλήνης κ. Όμηρος Κοντούλης, στον οποίο καταστήσαμε γνωστή τη μελέτη, είχε πριν από χρόνια παρουσιάσει στην εφημερίδα της Μυτιλήνης *Αιολικά Νέα*² το ίδιο πρόσωπο, μετά δε τη δημοσίευση της μελέτης μας παρουσίασε το αποτέλεσμα έρευνών του για τον Ίάλεμο³, από τις οποίες, παρά τις ποικίλες αδυναμίες των δημοσιευμάτων στις οποίες γίνονται γνωστά τα αποτελέσματα, μπορούν να άντληθούν συμπληρωματικές πληροφορίες σε συνδυασμό με όσα αυτοβιογραφικά στοιχεία παρέχει ο ίδιος ο Ίάλεμος σε δημοσιεύματά του, που έχει χρησιμοποιήσει ο κ. Κοντούλης. Αυτά είναι:

1) “Αναμνήσεις”, *Ποικίλη Στοά*, *Έθνικόν Ήμερολόγιον*, τ. Ε’ (1885), Άθήνα 1884, σσ. 330-339.

2) “Ο ‘Κρόμβελ’ του Βίκτωρος Ουγκώ και ή το 1858 είκοσιπενταετηρίς του Όθωνος”, *Ετήσιον Ήμερολόγιον του έτους 1887* (Κ. Σκόκου), Άθήνα 1886, σσ. 112-125.

1. “Από την ιστορία των φιλεκπαιδευτικών σωματείων της Κωνσταντινούπολης. Πατριαρχείο και Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος”, *Δελτίο του Κέντρου Έρεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού*, τ. Α’ (1998), σ. 101 κ. έ.

2. “Ένας γίγαντας”, *Αιολικά Νέα*, 27-11-1994.

3. “Γενεαλογικά”, φ. της ίδιας εφημερίδας 7-1-1999. “Ιστορικά ξεστρατίσματα”, 14-1-1999. “Όδυσσέας Ίάλεμος”, 18-3-1999.

Καί στα δύο αυτά δημοσιεύματα (σσ. 331 και 123 αντίστοιχα) ο Ίάλεμος δίνει ἔμμεσα τὴν πληροφορία ὅτι γεννήθηκε τὸ 1835, ἔτος διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἀναφέρομε ὅτι συνάγεται ἀπὸ τὴ δήλωσή του γιὰ τὴν ἐγγραφή του στὸ Πανεπιστήμιο, δηλ. 1832 περίπου (σ. 109, ὑποσ. 25 τῆς μελέτης μας). Ἡ ἐκδοχὴ ὑπὲρ τῆς δεύτερης χρονολογίας ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἀρχεδιακὰ εὐρήματα τοῦ κ. Κοντούλη.

Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα δίνει ἐπίσης πληροφορίες γιὰ τὶς ἐφημερίδες μὲ τὶς ὁποῖες συνεργαζόταν (*Πρωινὸς Κήρυξ*, *Ἐθνικὴ*, *Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*) καὶ γιὰ κάποιες σημαντικὲς σχέσεις του (Περ. Ἀργυρόπουλος, Ἐπ. Δελγιώργης).

Στὸ δεύτερο δημοσίευμα ἀναφέρεται, μαζὶ μὲ ἄλλα, καὶ στὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία (κυρίως γαλλικὴ) καὶ στὴν ἔμπνευσή του ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, δηλώνοντας τὶς πνευματικὲς ρίζες τῆς ἀγωνιστικότητάς του καὶ βασικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητάς του. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ θαυμασμὸς του γιὰ τὸν συναγωνιστὴ του στὴν ἔξωση τοῦ Ὁθωνα Μακρυγιάννη, τοῦ ὁποῖου ἐκφώνησε τὸν ἐπικήδειο (1864).

Ἡ τελευταία σημαντικὴ αὐτοβιογραφικὴ πληροφορία ἀπὸ τὸ δημοσίευμά του αὐτὸ εἶναι ὅτι μόλις δεκατεσσάρων χρόνων, μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου, ἐγκατέλειψε τὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα του καὶ ἦλθε στὸ Ναύπλιο, ἀφήνοντας ἔτσι τὴν πολιτικὴ συνείδησή του νὰ διαμορφωθεῖ μέσα στοὺς προβληματισμοὺς τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἑλληνισμοῦ.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ

ΜΝΗΜΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Προσωπική μαρτυρία

Στις 9 Ιουλίου ο Καθηγητής Απόστολος Βακαλόπουλος επέρασε στην άλλη όχθη. Έφυγε ήσυχα όπως έζησε, αφήνοντας πίσω του την μνήμη του “καλού κ’ αγαθού” ανθρώπου, του ιστορικού με την ερευνητική διεισδυτικότητα, την πρωτοποριακή σκέψη και την νηφάλια κρίση, του πανεπιστημιακού διδασκάλου με το σπάνιο ήθος που εστάθηκε πάντα με αφοσίωση και αγάπη δίπλα στους μαθητές του, καθώς τους καθωδηγούσε στην ιστορική έρευνα και δημιουργία. Έφυγε, αφού ευτύχησε να ολοκληρώσει το έργο που είχε προγραμματίσει και στο οποίο είχε αφιερώσει μισόν αιώνα ζωής, έργο που αποτελεί έδω και δεκαετίες σημείο αναφοράς για τους ασχολούμενους με την Νεοελληνική Ιστορία.

* * *

Ο Απόστολος Βακαλόπουλος γεννήθηκε τον Αύγουστο του 1909 στον Βόλο, αλλά έζησε από το 1914 στην Θεσσαλονίκη, όπου έκανε τις εγκύκλιες και τις πανεπιστημιακές σπουδές του, τις οποίες, το 1954, συνέχισε στην Γερμανία. Η ακαδημαϊκή του πορεία στην Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διαγράφεται ως εξής: Διδάκτωρ το 1939, Υφηγητής στην έδρα της Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος το 1943, Έκτακτος Καθηγητής στην ίδια έδρα το 1944, Τακτικός Καθηγητής από το 1951 μέχρι το 1974, όποτε απεχώρησε λόγω όριου ηλικίας. Ο Βακαλόπουλος υπήρξε δραστήριο μέλος πολλών επιστημονικών σωματείων και επιτροπών, ειδικότερα όμως αναφέρεται ή δραστηριότητά του στα επιστημονικά σωματεία της Θεσσαλονίκης: επί σειράν ετών Γενικός Γραμματέας του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας· ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών το 1939 και από το 1946 μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου

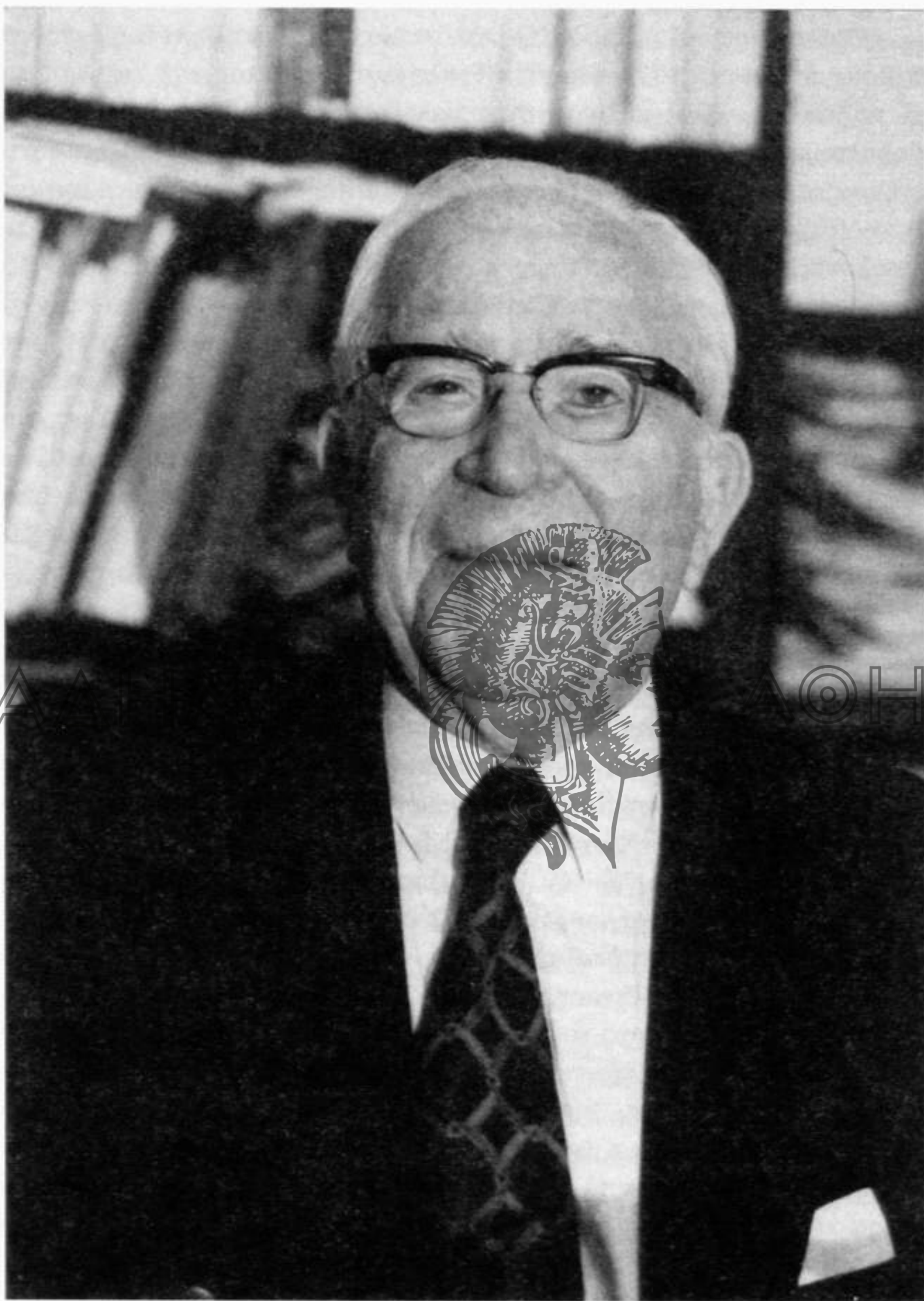

τῆς Ἑταιρείας, στήν ὁποία τὸ 1975 ὠργάνωσε Τμῆμα Ἱστορικῶν Μελετῶν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν (1962-1982) μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ Πρόεδρος αὐτοῦ κατὰ τὸ διάστημα 1983-1987· μέλος τῶν συντακτικῶν ἐπιτροπῶν τῶν περιοδικῶν “Ἑλληνικά”, “Μακεδονικά”, “Balkan Studies”. Μὲ τὶς ιδιότητες αὐτές ὁ Βακαλόπουλος ἐξεπροσώπησε τὴν ἐλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστῆμὴ σὲ διεθνή ἱστορικά συνέδρια καὶ σὲ διεθνεῖς ἐπιτροπές. Γιὰ τὴν συνολικὴ προσφορά του ὡς ἱστορικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου ἔτυχε πολλῶν διακρίσεων· εἰδικώτερα ἐτιμήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία μὲ τὰ παράσημα τοῦ Σταυροῦ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Φοίνικος καὶ τοῦ Τάγματος τοῦ Γεωργίου τοῦ Α΄, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὸ “Ἀριστεῖον Ἱστορικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν”, ἀπὸ τὴν Αὐστριακὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν μὲ τὸ βραβεῖο Gottfried von Herder.

Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος κατέχει κεντρικὴ θέση στὴν νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία: ἐθεμελίωσε τὶς νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐπὶ πλεονέκτημα ἐπηρέασε τὴν διαμόρφωση τῶν σπουδῶν αὐτῶν στὴν Ελλάδα. Ὁ Βακαλόπουλος ἀκολουθεῖ τὴν μεθοδολογία τῆς παραδοσιακῆς ἱστοριογραφίας, διευρύνει ὅμως τὰ πλαίσια τῆς μελέτης τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος μὲ στόχο ὄχι μόνον τὴν ἀνίχνευση τῆς αἰτίας καὶ τοῦ αἰτιατοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμβάθυνση στὴν μελέτη τοῦ φυσικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Βασικὴ ἀρχὴ στὴν θεώρηση τῆς Ἱστορίας εἶναι γιὰ τὸν Βακαλόπουλο ἡ ἀνθρωπογνώσις, προϋπόθεση μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἱστορία γίνεται ἡ βασικὴ καὶ ἀναγκαία γιὰ κάθε ἄνθρωπο μάθηση, γίνεται κοινωνικὴ ἐπιστῆμη. Ἐτσι, στὸ ἔργο του ὁ Βακαλόπουλος ἐπιχειρεῖ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ συνολικοῦ καὶ ἀδιασπάστου ἀνθρωπίνου βίου. Θεωρεῖ ὅτι ἡ Νέα Ἱστορία κατακερματίζει τὴν ἔρευνα, δέχεται ὅμως τὸν συνδυασμὸ τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Ἱστορικῆς Σχολῆς.

Μαθητὴς τῶν καθηγητῶν Ἰω. Βογιατζίδη καὶ Ἀντ. Σιγάλα, ὁ Βακαλόπουλος ἐπηρεάζεται καθοριστικὰ ἀπὸ τοὺς δασκάλους του στὴν κατάρτιση τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ διδακτικοῦ του προγράμματος: Δίνει ἰδιαίτερα σημασία στὴν μελέτη τῶν πηγῶν, τῶν ἀμέσων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐμμέσων καὶ τῶν περιγραφικῶν, καθὼς καὶ στὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει ἡ Μικρὴ Ἱστορία. Γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν προβλημάτων ἀναζητεῖ τὴν συνδρομὴ τῶν λεγομένων βοηθητικῶν ἐπιστημῶν τῆς Ἱστορίας, δηλαδή τῆς Κοινωνιολογίας, τῆς Ἀνθρωπογεωγραφίας, τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν, καθὼς καὶ τῶν διαφόρων θεωριῶν τῆς Ἱστορίας καὶ τῶν μελετῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ψυχολογία ἀτόμων καὶ μαζῶν. Στὰ φροντιστηριακὰ του μαθήματα εἰσάγει τοὺς φοιτητές του στὴν χρῆση τῶν πηγῶν, στὴν ἱστορικὴ μέθοδο καὶ

1. Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος (Θεσσαλονίκη 1996).

στούς τρόπους εργασίας και τούς αναθέτει εργασίες για μικρά ιστορικά προβλήματα και ζητήματα.

Όπως μαρτυρεί ο ίδιος ο Βακαλόπουλος στον επίλογο του έργου του “Ιστορία του Νέου Έλληνισμού” (Επίλογος ή το τέλος του ταξιδιού μου στο παρελθόν), ακολουθοῦσε στις μελέτες του την ζωντανή ιστορική μεθοδολογία, στρέφοντας την προσοχή του από τα μεγάλα προβλήματα του παρόντος που είχε ζήσει σέ αντίστοιχα του παρελθόντος. Μὲ βάση αὐτή την προβληματική, τὸ δράμα τῶν προσφύγων καὶ τῶν αἰχμαλώτων στὴν Θεσσαλονίκη ὑπῆρξε τὸ ἐρέθισμα γιὰ τὴν διδακτορική του διατριβή “Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821” (ἐκδ. 1939) καὶ τὴν διατριβή του ἐπὶ Ὑφηγεσία “Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821” (ἐκδ. 1943)· ἡ δράση τῶν ἀντιστασιακῶν ὁμάδων κατὰ τὴν Κατοχή τὸ ἐρέθισμα γιὰ τὸ ἔργο “Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 21” (ἐκδ. 1948). Ἐνδεικτικῇ, ἐξ ἄλλου, τοῦ θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Βακαλόπουλου εἶναι καὶ ἡ ἐπιλογή θεματολογίου μὲ τὸ ὁποῖο προηγείται τῆς ἐποχῆς του. Ἄς σημειωθοῦν τὰ δημοσιεύματα “Φῆμες καὶ διαδόσεις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821” (ἐκδ. 1950), “Ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων”, (ἐκδ. 1983), “Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως τὸ σκέπτονταν καὶ τὸ συζητοῦσαν οἱ ἡγέτες του” (ἐκδ. 1986). Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἐπιλογή προέκυψε ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς ψυχολογίας τῶν μαζῶν· στὶς δύο ἄλλες ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ ρόλου τοῦ προσώπου στὴν διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὴν ἱστορικὴ προσέγγιση ἤλθαν νὰ συνεπικουρήσουν ἄλλες ἐπιστῆμες ὅπως ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Κοινωνιολογία.

Στὴν Ἐργογραφία γιὰ τὸν Βακαλόπουλο ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Π. Χονδρογιάννης τὸ 1997 καταγράφονται 242 δημοσιεύματα· ἀπὸ αὐτὰ 43 εἶναι αὐτοτελῆ, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις. Ὁ Βακαλόπουλος καλλιεργεῖ τὴν Γενικὴ Πολιτικὴ Ἱστορία, τὴν Τοπικὴ Ἱστορία καὶ τὴν ἔκδοση πηγῶν. Τὸ ἔργο του, καλύπτει κυρίως δύο μεγάλους τομεῖς τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας: τὴν γενικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Εἰδικώτερα τὸν Βακαλόπουλο ἀπασχολοῦν τὰ ἀκόλουθα μεγάλα θέματα τοῦ νεοελληνικοῦ ἱστορικοῦ βίου: ἡ Τουρκοκρατία, ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, τὸ Προσφυγικὸ Ζήτημα. Τὸ στίγμα τῆς μεθοδολογίας καὶ τῆς γραφίδας τοῦ Βακαλόπουλου δίνουν κυρίως τὰ ἔργα “Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμού”, “Ιστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833”, “Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης”, καθὼς καὶ τὰ ἤδη ἀναφερθέντα ἔργα “Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821”, “Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821”, “Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 21”.

Ὁ Βακαλόπουλος συλλαμβάνει καὶ πραγματοποιεῖ τὴν σύνθεση ἑνὸς

μνημειώδους έργου, την “Ιστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ”, τὸ ὁποῖο ἐκδίδεται σὲ ὀκτὼ ὀγκῶδεις τόμους κατὰ τὸ διάστημα 1961-1988, ἀπασχολεῖ ὁμως τὸν συγγραφέα του ἐπὶ μισὸν αἰῶνα. Ὁ πρῶτος τόμος καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους (1204 κ.έ.) μέχρι τὴν Τουρκοκρατία (1453) καὶ ἐξετάζει τὴν διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἐκφράζει τὴν ἄποψη τοῦ Βακαλόπουλου ὅτι ὁ βαθμιαίος μετασχηματισμὸς τοῦ Μεσαιωνικοῦ στὸν Νέο Ἑλληνισμό συντελεῖται στὴν περίοδο αὐτή, ἐνῶ ἡ Ἀλωση εἶναι μεγάλος σταθμὸς τῆς Ἱστορίας, χωρὶς ὁμως καὶ νὰ ἀποτελῇ ὁρόσημο τῆς ἀρχῆς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ Τουρκοκρατία ἀπασχολεῖ τὸν Βακαλόπουλο σὲ τρεῖς τόμους τοῦ έργου μὲ ἀντικείμενα τὶς ἱστορικὲς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας, τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν ἐλευθερία, τὴν οἰκονομικὴ ἀκμὴ καὶ τὴν παιδεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ σύνθεση ἀναδεικνύει δίπλα στὶς κοινότητες καὶ τὴν Ἐκκλησία ὡς παραγόντων γιὰ τὴν διάσωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δύο ἀκόμη ἀποφασιστικὸς παράγοντες ἀντιστάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ: τὶς μετακινήσεις πληθυσμῶν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν κλεφταρματολικῶν σωμάτων. Ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ ἐξαντλητικὴ χρῆση πηγῶν καὶ ἀπὸ τὸν βαλκανικὸ χῶρο, καὶ ἡ παρακολούθηση τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν πορεία τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἐντὸς τῆς ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας.

Μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὁ Βακαλόπουλος ἀσχολεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ 1935. Μετὰ τὴν δημοσίευση, τὸ 1948, τοῦ έργου του “Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 21”, τὸ ὁποῖο ἐτιμήθηκε τὸ 1949 μὲ τὸ βραβεῖο Ζάππα ἀπὸ τὴν Association pour l’encouragement des Études Grecques, ὁ Κωνστ. Ἀμαντος παρώτρυνε τὸν Βακαλόπουλο νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ πλήρη σύνθεση τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, ἔργο τὸ ὁποῖο ἐπεχείρησε ὁ Βακαλόπουλος στὰ πλαίσια τῆς “Ιστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ” καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ σὲ μία γιὰ χρῆση τῶν σχολείων Μέσης Ἐκπαιδεύσεως (ἐκδ. 1971), καὶ τὸ ὁποῖο παραμένει μοναδικὸ παράδειγμα. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καλύπτει τέσσερες τόμους (ἐκδ. 1980, 1982, 1986, 1988), στοὺς ὁποίους ἐκτίθενται οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ βάσεις τῆς Ἐπανάστασεως, οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἡ διπλωματικὴ θέση τῆς Ἐπανάστασεως καὶ οἱ πολιτικο-κοινωνικὲς ζυμώσεις, ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἰμπραήμ, καὶ τέλος ἡ γένεση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἡ χαρακτηριζομένη εὐστοχα ἀπὸ τὸν Βακαλόπουλο ὡς “ἐπώδυνη”, τὴν ὁποία σφραγίζει ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἰω. Καποδίστρια. Ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς συνθέσεως εἶναι: ἡ εὐρυτάτη χρῆση πλήθους πηγῶν καὶ ἡ κριτικὴ τους ἀξιολόγηση, ἡ κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς ἱστοριογραφικῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἡ ἐξέταση τῆς Ἐπανάστασεως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸν βαλκανικὸ χῶρο καὶ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν τάσεων καὶ τῶν ἐξελίξεων στὸ εὐρωπαϊκὸ

γίγνεσθαι, ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυση τῶν ἐνεργειῶν ἀτόμων καὶ μαζῶν. Ἡ θεωρητικὴ του συγκρότηση στὸν τομέα τῆς Ἱστορίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς νέες τάσεις τῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '70 καὶ ἔξῃς ὁδηγοῦν τὸν Βακαλόπουλο νὰ ἐξετάσῃ τὶς κοινωνικὲς ζυμώσεις καὶ διαφοροποιήσεις στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Εἰδικώτερα στὸ ἔργο ἐξετάζεται ἡ ὄψη τῆς ἐλληνικῆς γῆς στὴν ὑπαιθρο καὶ στὰ ἀστικά κέντρα, ἐντοπίζονται οἱ καταστροφές τοῦ πολέμου, καταβάλλεται προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς ζωῆς στοὺς οἰκισμούς, ἐξετάζεται ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ οἱ μετασχηματισμοὶ ποὺ ὑφίσταται, ἀναλύεται τὸ φαινόμενο τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τὸ ζήτημα τῶν αὐτοχθόνων καὶ ἑτεροχθόνων. Ἡ Καποδιστριακὴ περίοδος, ἡ ὁποία καταλαμβάνει τὸν τελευταῖο τόμο τοῦ ἔργου, ἐξετάζεται κυρίως μὲ βάση τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κερκύρας. Ἀκολουθεῖται ἡ ἰδία μεθοδολογία: κριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν πηγῶν, ἀνάλυση κοινωνικῶν φαινομένων, ἀνάλυση τῆς ψυχολογίας ἀτόμων, μαζῶν καὶ τάξεων.

Στὰ πλαίσια τῶν ἐρευνῶν του γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ Βακαλόπουλος ἐμελέτησε συστηματικὰ τὴν πορεία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς “Μεῖζονος” Μακεδονίας, μελέτη ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἐπὶ μέρους δημοσιεύματα, τὸ ἔργο “Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833” (ἐκδ. 1969). Τὸ ἔργο καλύπτει πέντε αἰῶνες ἱστορικοῦ βίου στὴν Μακεδονία, κύρια δὲ σημεῖα του εἶναι οἱ μετακινήσεις καὶ οἱ ἐποικισμοὶ ἐλληνικῶν καὶ ἄλλων πληθυσμῶν στὴν Μακεδονία, οἱ ἐξισλαμισμοί, οἱ ἀποδημίες Μακεδόνων ἀπὸ ἐξωτερικό, ἡ κοινωνικὴ ὁργάνωση καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας, τὰ ἐθνικο-απελευθερωτικὰ κινήματα καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Τὸ ἔργο βασίζεται σὲ πλῆθος πηγῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων βουλγαρικὲς, σερβικὲς, τουρκικὲς πηγές, πλαισιώνεται ἀπὸ χάρτες καὶ πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικό. Ἡ “Ἱστορία τῆς Μακεδονίας” ἀποτελεῖ ἔργο σταθμὸ γιὰ τὶς ἱστορικὲς σπουδὲς περὶ τὴν Μακεδονία, διότι ἀποκαθιστᾷ μὲ σαφήνεια καὶ μετὰ ἀπονηφάλια καὶ ἀντικειμενικὴ κριτικὴ ἐπεξεργασία πλῆθους πηγῶν τὴν ἱστορικο-γεωγραφικὴ καὶ πληθυσμιακὴ εἰκόνα τῆς “Μεῖζονος” Μακεδονίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ἔργο “Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης” (ἐκδ. 1955) εἶναι προῖόν συνεργασίας τοῦ Βακαλόπουλου μὲ τὸν Καθηγητὴ τῆς Φυσικῆς Γεωγραφίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Μάξιμο Μαραβέλακη. Στόχος τοῦ ἔργου εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς συνθέσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀγροτικῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν στὴν περιοχὴ Θεσσαλονίκης, καὶ ἡ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ τοὺς τόπους προελεύσεώς τους. Ἡ καταγραφή ἐγίνε βάσει ἐρωτηματολογίου καὶ ἀφορᾷ 75 οἰκισμοὺς προσφύγων τῆς περιοχῆς, προερχομένων ἀπὸ τὴν Θράκη, τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν Πόντο. Ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου καὶ τὸν συστη-

ματικό σχολιασμό ἐδόθησαν στὴν ἔρευνα δύο στοιχεῖα: ἡ σύνθεση καὶ φυσιογνωμία τῶν προσφυγικῶν οἰκισμῶν καὶ ἡ ἀνασύσταση τῆς ἱστορικοῦ βίου τῶν τόπων προελεύσεως τοῦ πληθυσμοῦ τους. Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι μοναδική στὸ εἶδος τῆς, ἀποτελεῖ δὲ ὑπόδειγμα μεθοδολογίας καὶ ἐργαλεῖο μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνη προσέγγιση τοῦ θέματος γιὰ πολλαπλὲς ἀναγνώσεις ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Γλωσσολογίας, τῆς Λαογραφίας, τῆς Κοινωνιολογίας.

Σημαντικὴ θέση στὴν ἐργογραφία τοῦ Βακαλόπουλου κατέχει ἡ ἔκδοση πηγῶν, ὅπως οἱ “Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ” (τόμοι δύο, ἔκδ. 1965, 1977) καὶ οἱ “Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας” (ἔκδ. 1989). Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς ἔχουν περιληφθῇ οἱ πηγὲς τὶς ὁποῖες ἐχρησιμοποίησε ὁ Βακαλόπουλος γιὰ τὴν σύνθεση τῶν ἔργων του “Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ” καὶ “Ἱστορία τῆς Μακεδονίας”. Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη δείγμα τῆς πρωτοποριακῆς ἀντιλήψεως τοῦ Βακαλόπουλου γιὰ τὶς ἱστορικὲς σπουδές. Ἡ ἔκδοση ὑπηρετεῖ δύο κυρίως στόχους, τὸν ἐρευνητικὸ καὶ τὸν διδακτικὸ: ἄσκηση τῶν φοιτητῶν στὴν χρῆση καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν πηγῶν καὶ προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ἱστορικῶν θεμάτων· χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν στὴν διδασκαλία τῆς Ἱστορίας στὴν Μέση Ἑκπαίδευση. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ πρόθεση εἶναι σαφής: ὁ Βακαλόπουλος συνδέει τὴν ἔρευνα μὲ τὴν διδασκαλία καὶ εὐρύτερα μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία, προσδιορίζοντας ἔτσι σαφῶς τὴν ἀποστολὴ τοῦ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, στὴν ὁποία ὁ Βακαλόπουλος ἀφιέρωσε τὴν ζωὴ καὶ τὴν δημιουργία του.

* * *

Τὸν Ἀπόστολο Βακαλόπουλο ἐγνώρισα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1969 στὸ Α΄ Διεθνὲς Κυπρολογικὸ Συνέδριο στὴν Λευκωσία τῆς Κύπρου. Μερικὰ χρόνια ἐνωρίτερα, στὰ πρῶτα μου βήματα στὴν ἔρευνα, εἶχα γνωρίσει τὸ ἔργο του· θυμᾶμαι μάλιστα ὅτι, ὅταν ἐδίδασκα Ἱστορία στὸ ἰδιωτικὸ σχολεῖο ὅπου ἐργαζόμουν, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγή του στὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου “Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ”, ἄρχισα νὰ χρησιμοποιῶ πηγὲς στὴν διδασκαλία μου, γιὰ νὰ γίνεται τὸ μάθημα ζωντὰ καὶ ἐνδιαφέρον. Στὸ Κυπρολογικὸ Συνέδριο μὲ ἐπαρουσίασε στὸν Βακαλόπουλο ὁ Δικαῖος Βαγιακάκος. Ἔχω ἀκόμη μπροστὰ μου τὴν εἰκόνα τοῦ πράου ἀνθρώπου μὲ τοὺς ἀπλοὺς τρόπους ποὺ ἀντανακλοῦσε καλωσύνη καὶ εὐγένεια· θυμᾶμαι πὼς μερικὲς φορὲς ἀνεβήκαμε μαζὶ ἓνα μικρὸ δασωμένο λόφο –ὁ Βακαλόπουλος ἦταν ὀρειβάτης– γιὰ νὰ φθάσωμε στὶς αἶθουσες τοῦ Συνεδρίου· θυμᾶμαι τὰ θερμὰ του λόγια γιὰ τὴν ἀνακοίνωσή μου, ποὺ ἦταν καὶ ἡ πρώτη μου ἀνακοίνωση σὲ ἐπιστημονικὸ συνέδριο. Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν Ὀκτώβριο, ἔμελλε νὰ ζητήσω τὴν βοήθειά του. Ἦταν τότε ποὺ ἀναγκάσθηκα νὰ ἀποσύρω, πρὶν κριθῇ, τὴν διδακτορικὴ μου διατριβὴ μὲ θέμα “Ἡ

ἐκπαίδευσις εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον, 1828-1831", ἀπὸ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχα ἀντιμετωπίσει ἀπὸ τοὺς καθ' ὕλην ἀρμοδίους καθηγητὲς τὴν ὑστεροβουλία καὶ τὴν ἀνευθυνότητα.

Ἐκεῖνο τὸ φθινοπωρινὸ πρωινὸ –μέσα Ὀκτωβρίου τοῦ 1969– ποὺ ἔφθασα στὴν Θεσσαλονίκη, προσπαθοῦσα νὰ πάρω θάρρος ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ποὺ ἀναζητεῖ ὁ ἀπελπισμένος· ὅταν ἐκτύπησα τὴν πόρτα τοῦ γραφείου τοῦ Καθηγητοῦ Βακαλόπουλου στὸ παλιὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ κλίμα ἄλλαξε. Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος μὲ ὑποδέχθηκε ἐγκάρδια, ἄκουσε μὲ προσοχὴ τὸ πρόβλημά μου καί, χωρὶς νὰ σχολιάσῃ τοὺς συναδέλφους του γιὰ τὴν περιπέτεια τῆς διατριβῆς μου, μὲ ἐρώτησε ἀπλᾶ τί μὲ ὤθησε στὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος, ποιὲς ἦταν οἱ πηγές μου καὶ πῶς διαχειρίσθηκα τὸ ὅλο θέμα. Ὅσο προχωροῦσε ἡ συζήτηση τόσο περισσότερο διέκρινα ὅτι οἱ ἀπαντήσεις μου τὸν ἱκανοποιοῦσαν καὶ ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἐνδιαφερθῇ γιὰ τὸ ζήτημά μου. Μὲ παρεκάλεσε νὰ τοῦ ἀφήσω τὴν διατριβή μου καὶ μοῦ εἶπε ἀπλᾶ ὅτι θὰ τὴν ἐδιάβαζε καὶ θὰ μοῦ ἔλεγε τὴν γνώμη του. Ἐφυγα ἀπὸ τὸ γραφεῖο τοῦ ἐντυπωσιασμένη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη στάση τοῦ Βακαλόπουλου καὶ ἔχοντας τὴν αἴσθησις ὅτι θὰ ἐκτιμᾶται τὴν μάχη. Εἴκοσι ἡμέρες ἀργότερα ἔλαβα ἀπὸ τὸν Βακαλόπουλο ἐνὰ θερμὸ γράμμα ἐπαινετικὸ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος, τὴν χρῆσιν τῶν πηγῶν καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα πραγματευθῇ τὸ θέμα τῆς διατριβῆς μου, καὶ μὲ κάποιες παρατηρήσεις μὲ οὐσιαστικώτερες νὰ παρουσιασθῇ συνοπτικὰ ἡ κατάσταση τοῦ τόπου καὶ νὰ συνταχθῇ χάρτης τῶν σχολείων. Στὴν συνέχεια τὰ πράγματα προχώρησαν πολὺ γρήγορα: μετὰ ἀπὸ θερμὴ εἰσηγητικὴ ἐκθεσις τοῦ Βακαλόπουλου, ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἐνέκρινε - στὶς ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1970 - τὴν διατριβή μου, καὶ στὶς 11 Φεβρουαρίου τοῦ 1971 ἔγινε ἡ ὑποστήριξις τῆς διατριβῆς καὶ ἡ ἀναγόρευσί μου σὲ διδάκτορα. Σὲ ὅλο τὸ διάστημα ἐβίωσα τὴν οὐσιαστικὴν συνεργασία μὲ τὸν Βακαλόπουλο καὶ ἰδιαιτέρως τὴν ἐνθάρρυνση καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Δασκάλου. Ἐπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν πολλὰ προβλήματα, δευτερεύοντα μὲν, ἀλλὰ μὲ πρωτεύουσα σημασία, ὅπως ἡ προέλευσί μου ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης γι' αὐτό, καὶ ἡ γλῶσσα τῆς διατριβῆς μου. Ὁ Βακαλόπουλος ἐστάθηκε μὲ τὸν νηφάλιο τρόπο του δίπλα μου· τὸν εὐγνωμονῶ.

Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος συνέχισε νὰ εἶναι ὁ Δάσκαλός μου: Χαιρόταν γιὰ τίς δημοσιεύσεις μου, μοῦ ἔκανε οὐσιαστικὲς κρίσεις, μοῦ ἔδινε πάντοτε τὰ δικά του δημοσιεύματα. Πολλὲς φορὲς εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν συναντῶ σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια καὶ νὰ θαυμάζω τὴν νηφάλια κρίση του καὶ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ του. Ἀλλοτε πάλι στὸ σπίτι του ἐγνώρισα ἀπὸ κοντὰ τὸν χῶρο ποὺ ἐργαζόταν,

2. Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος μετὰ τὴν Κιρκία Νίνα στὰ ἐνενήντα χρόνια τοῦ
(Βουρβουροῦ, Αὐγούστου 1999).

τὸ κελί του, ὅπως τὸ ἐχαρακτήριζε ὁ ἴδιος τὰ τελευταῖα χρόνια, μὲ τὸ ἀκατάστατο γραφεῖο του, καὶ ἐκάναμε πολλές συζητήσεις γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ γιὰ τὴν χρῆση τῆς Ἱστορίας στὴν Ἑκπαίδευση· ἔζησα ἐπίσης τὴν θερμὴ φιλοξενία ἐκείνου καὶ τῆς Κυρίας Νίνας Βακαλοπούλου, καὶ διέκρινα τὴν ἀφοσίωση καὶ τὴν ἀγάπη τῆς πρὸς ἐκεῖνον, πού στὴν ἀφιέρωση τῶν δύο τελευταίων τόμων τῆς “Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ” τὴν χαρακτηρίζει “Συνοδίτισσά του”. Στὸ Πανεπιστήμιο, ἐξ ἄλλου, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ζήσω ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν συμπαράσταση τοῦ Βακαλόπουλου πρὸς τοὺς μαθητές του, πού ἦταν γι’ αὐτὸν στάση ζωῆς. Ἔτσι, μπόρεσα νὰ καταλάβω καὶ τὸ μέγεθος τῆς πίκρας πού ἐννοιωσε τότε ἀπὸ κάποιους μαθητές του, πίκρα πού νοιώθει ὁ πατέρας ἀπὸ τὰ παιδιά του. Πιστεύω ὅτι τώρα πού ἔχουν περάσει τόσα χρόνια θὰ ἔχει γίνει ἀντιληπτὸ καὶ ἀπὸ ἐκείνους.

Τὸν Καθηγητὴ Ἀπόστολο Βακαλόπουλο καὶ τὴν Κυρία Νίνα, τὸν φύλακα Ἀγγελό του, εἶδα γιὰ τελευταία φορὰ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1985 στὸ Συμπόσιο μὲ θέμα “Ἡ Ἱστορικὴ, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑρευνα γιὰ τὴ Θράκη”. Διατηροῦσα ὅμως πάντα ἐπικοινωνία μαζί τους. Τελευταία φορὰ πού μιλήσαμε ἦταν τὸ ἐφετεινὸ Πάσχα. Στὶς 30 Ἰουνίου, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, τὸ τηλέφωνο δὲν ἀπαντοῦσε· ὑπέθεσα ὅτι εἶχαν πάει γιὰ διακοπὲς στὴν Βουρβουροῦ· δὲν ἐφάντασθηκα ὅτι γιὰ τὸν Βακαλόπουλο εἶχε ἀρχίσει ἡ ἀντίστροφη μέτρηση· στὶς 14 Ἰουλίου ἔμαθα ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες τὸν θάνατό του· εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν ζωὴ στὶς 9 Ἰουλίου.

***

Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος ἐπέρασε στὴν αἰωνιότητα ὡς ὁ σημαντικώτερος ἱστορικὸς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ πού ἐσφράγισε τὴν ἐποχὴ του· στὴν μνήμη αὐτῶν πού τὸν ἐγνώρισαν καὶ τὸν ἔζησαν καὶ ἐμαθήτευσαν κοντά του θὰ μείνῃ ὡς ὁ Ἄνθρωπος καὶ ὁ Δάσκαλος, χαρακτηριστικὰ τόσον μοναδικὰ καὶ τόσον σπάνια.

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΗ ΣΕΛΙΔΑ

Ι. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ - ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Στο Κέντρον Έρευνας της Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού (ΚΕΙΝΕ) εκτελούνται τα εξής έρευνητικά-εκδοτικά προγράμματα:

1. Άρχεϊο Ιωάννη Κωλέττη.

Υπεύθυνος ό Έρευνητής του Κέντρου Άριστείδης Στεργέλλης. Έτοιμάζεται προς έκδοσιν ό τόμ. Β' του Άρχεϊου με την επιμέλεια Άριστεΐδη Στεργέλλη. Ό τόμος περιλαμβάνει έπιτομές 1700 έγγραφων της περιόδου Ιούλιος 1824 – Φεβρουάριος 1825.

2. Περιγραφικός Κατάλογος των έγγραφων της σειράς F.O. 78 (Turkey) των αρχείων του Foreign Office.

Υπεύθυνη ή Έρευνήτρια του Κέντρου Ελένη Γαρδίκι Κατσιαδάκη. Το έργο εκδίδεται σε δύο τόμους στη σειρά «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας» και φέρει τον τίτλο «Correspondence between the Foreign Office and the British Embassy and Consulates in the Ottoman Empire 1821-1832. A Descriptiv List».

3. Χρονολόγιο γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σχετικῶν με την Ελλάδα.

Υπεύθυνοι οί έρευνητές Σωτ. Ριζᾶς και Μαρία Σπηλιωτοπούλου. Εύρίσκεται προς έκδοσιν στη σειρά των Δημοσιευμάτων του Κέντρου τόμος με τίτλο «Χρονολόγιο των γεγονότων που άφοροῦν την Ελλάδα (15.8.1940-12.10.1944) από τα έγγραφα του Βρεταννικού Υπουργείου των Έξωτερικῶν (F.O. 371)». Ό τόμος εκδίδεται με την επιμέλεια Προκόπη Παπαστράτη, Μαρίας Σπηλιωτοπούλου. Στο ίδιο πρόγραμμα έτοιμάζεται ή έκδοση δύο τόμων: ό ένας από τα αρχεία των βρεταννικῶν μυστικῶν υπηρεσιῶν (Special Operations Executive/ SOE) με την επιμέλεια της Μαρίας Σπηλιωτοπούλου, και ό άλλος από τα αρχεία των άμερικανικῶν μυστικῶν υπηρεσιῶν (Office of Strategic Service/ OSS) με την επιμέλεια Σωτ. Ριζᾶ.

4. Έπτανησιακή Προσωπογραφία 19ος- 20ός αι.

Υπεύθυνη ή Έρευνήτρια του Κέντρου Ελένη Γαρδίκια Κατσιαδάκη. Πρόκειται για νέο πρόγραμμα του Κέντρου σχεδιασμένο σύμφωνα με τις τελευταίες διεθνείς αντιλήψεις περί συλλογικής προσωπογραφίας, το οποίο φιλοδοξεί να καλύψει το κενό που υπάρχει στην ελληνική πραγματικότητα στον τομέα της προσωπογραφίας. Έχει σχεδιασθή σε πολυεπίπεδη βάση δεδομένων, ώστε να επιτρέπη πολλαπλούς συσχετισμούς. Στο πρόγραμμα συνεργάζονται ή Διευθύντρια του Κέντρου Ελένη Μπελιᾶ και ο Έρευνητής Εὐθύμιος Σουλογιάννης. Το πρόγραμμα εὐρίσκεται στο στάδιο αποδελτιώσεως βιογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τοπικὲς ιστορίες τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἀπὸ ἑπτανησιακὰ περιοδικά.

5. Έκδοση χφ. με τίτλο «Διονυσίου Μαρκοπούλου, Ἐμπόρου, Ἀπομνημονεύματα, 1829-1905».

Υπεύθυνη ή Έρευνήτρια του Κέντρου Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου. Έχει αρχίσει ή επεξεργασία του ὕλικου πρὸς ἑκδοσιν. Τὸ ἔργο θὰ ἐκδοθῇ στὴ σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Κέντρου με τὴν ἐπιμέλεια τῆς Κάλλιας Καλλιατάκη Μερτικοπούλου.

6. Ἀναλυτικὴ Βιβλιογραφία Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Στὸ πρόγραμμα ἐργάζεται ἐθελοντικὰ ὁ Πέτρος Μάτσας.

II. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ 1866-1869. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΠΡΟΞΕΝΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Έκδοσις Ἑλ. Πρεβελάκη καὶ Βασ. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη. Τεύχος Α΄. Ἀπρίλιος 1866 - Ἰούλιος 1867. Ἐν Ἀθήναις 1967. Τεύχος Β΄. Αὐγούστος 1867 - Δεκέμβριος 1868. Ἐν Ἀθήναις 1970.

Γ. ΨΥΛΛΑ, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΜΟΥ. Εἰσαγωγή Νικ. Λούρου. Έκδοσις καὶ σημειώσεις Ἑλευθ. Πρεβελάκη. Ἐν Ἀθήναις 1974.

ΕΠΙΤΟΜΑΙ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΝΙΚΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ. ΓΕΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ / ΕΛΛΑΣ (FOREIGN OFFICE 32).

Τόμος Α΄ (τεύχη I-II), Φάκελοι 1-34. Έγγραφα τῶν ἐτῶν 1827-1832. Έκδοσις Ἑλευθ. Πρεβελάκη καὶ Φιλ. Γλύτση. Ἐν Ἀθήναις 1975.

Τόμος Β΄, Φάκελοι 35-56. Έγγραφα τῶν ἐτῶν 1833-1835. Έκδοσις Φιλ. Γλύτση - Χρ. Λούκου - Ἑλ. Μπελιᾶ. Ἐν Ἀθήναις 1979.

Τόμος Γ΄, Φάκελοι 57-74. Έγγραφα τῶν ἐτῶν 1836-1837. Έκδοσις Φιλ. Γλύτση - Χρ. Λούκου - Ἑλ. Μπελιᾶ, Ἀθήναι 1987.

Τόμος Δ΄, Φάκελοι 75-94. Έγγραφα τῶν ἐτῶν 1838-1839. Σύνταξη Φιλ. Γλύτση - Έλ. Μπελιᾶ, Ἀθῆναι 1998.

ΕΛ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἀθήνα 1985.

ΑΡΧΕΙΟ ΙΩΑΝΝΗ ΚΩΛΕΤΤΗ. Ἐπιμέλεια Β. Πλαγιανάκου - Μπεκιάρη καὶ Ἀ. Στεργέλλη. Τόμος Α΄ (μέρος Α΄ - Β΄, Αὐγουστος 1788 - Ἰούνιος 1824), Ἀθήνα 1996.

Η ΗΠΕΙΡΟΣ, Ο ΑΛΗ ΠΑΣΑΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ - ΠΡΟΞΕΝΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ WILLIAM MEYER ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ, Έκδοση Έλ. Πρεβελάκη καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου. Τόμος Α΄, 1819-1821, Ἀθήνα 1996. Τόμος Β΄, 1822, Ἀθήνα 1996.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ, Χειρόγραφος κῶδιξ ἀρ. 35. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Ραγκαβῆ. Ἐπιμέλεια Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης - Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, Ἀθήνα 1997.

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ. Τόμος Α΄ (Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη), Ἀθήνα 1998.

Τὸ Ἰδρυμα "Σταῦρος Νιάρχος" ἐχορηγοῦσε τὸ Κέντρο μὲ ποσὸν δρχ. 32.281.440, προκειμένου νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ μηχανολογικὸς ἐκσυγχρονισμὸς του καὶ νὰ ἐμπλουτισθῇ τὸ Ἀρχεῖο του.

E. M.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Έκτύπ.: ΣΤΕΛΙΟΣ ΤΣΑΠΕΠΑΣ, Μυκάλης 34, 104 35 Άθήνα, Τηλ. 34.63.161

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

